

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AKDENİZ DÜNYASI ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XVIII. YÜZYIL İNGİLİZ
SEYAHATNAMELERİNE GÖRE OSMANLI VE
İNGİLİZ TOPLUMLARI VE ŞEHİRLERİ
ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR
DEĞERLENDİRME

ÖMER EKREM KEÇECİ

2501170002

TEZ DANIŞMANI:
DR. ÖĞR. ÜYESİ M. SAİT TÜRKHAN

İSTANBUL - 2020

ÖZ

**XVIII. YÜZYIL İNGİLİZ SEYAHATNAMELERİNE GÖRE
OSMANLI VE İNGİLİZ TOPLUMLARI VE ŞEHİRLERİ
ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME**

ÖMER EKREM KEÇECİ

Bu tezde XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen İngiliz seyyahların şehir ve toplumla alâkalı gözlemleri incelenmektedir. Anlatımlarının daha isabetli anlaşılıp değerlendirilebilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nda gördükleri sorunların ya da benzerlerinin kendi ülkelerinde de bulunup bulunmadığını anlamak maksadıyla XVIII. asır İngilteresi de mercek altına alınmıştır. Bu usûl seyyahların anlatımlarının daha isabetli şekilde anlaşılması ve izahı için çok önemli görülmektedir. Mukayeseli bir çalışma olan bu araştırmada seyyahların yanı sıra 18. yüzyıla ait birçok yayın, Old Bailey mahkemesi arşivi, neşredilmiş arşiv vesikaları ve ikinci el kaynaklar kullanılmış, Osmanlı ve İngiliz memleketlerinin özellik ve vaziyetleri ile o günkü dünyaya dair kısmî bir tablo ortaya konularak muhtelif değerlendirme ve düşüncelerin gözden geçirilmesi gerekliliği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere, İngiliz seyyah, idare, ordu, şehir, toplum, İstanbul, Halep, İzmir, Londra, Manchester.

ABSTRACT
A COMPARATIVE REVIEW ABOUT OTTOMAN AND BRITISH
PEOPLES AND CITIES ACCORDING TO 18TH CENTURY
ENGLISH TRAVEL BOOKS

Ömer Ekrem Keçeci

In this Master's thesis the observations of the British travellers who came in the Ottoman lands about city and society is examined. The eighteenth-century England is put under the scope to ascertain whether there were same or similar problems that they saw in the Ottoman Empire in their own country or not. This way is seen very important to more correctly understand and explain of their narratives. In this comparative study many publishings which belong to 18th century, the proceedings of the Old Bailey, published archive documents, and secondary sources were used as well as voyagers. A partial picture of the era of that world with the features and the situations of both countries are revealed and it's determined that various interpretations and considerations should be reviewed.

Keywords: The Ottoman Empire and Britania, the British traveller, government, army, city, society, İstanbul, Aleppo, Izmir, London, Manchester.

ÖNSÖZ

Bu yüksek lisans tezi XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen İngiliz seyyahların, Osmanlı şehirleri ve toplumu üzerine gözlemleri ve yaptıkları kritiği tetkik etmektedir. Asırlardan beri Osmanlı İmparatorluğu'na seyyahlar gelmekte ve Türkler üzerine eserler vermekteyseler de değişen zaman şartları ve dönem anlayışının etkisiyle eserlerin mahiyetinde de birtakım değişimler yaşanmıştır. Aydınlanma Dönemi'nin tesirinin daha kuvvetli hissedildiği bu zamanda İngiliz seyyahların hemen hemen hepsinde antik devir kalıntılarını görmek ve keşfetmeye dair büyük bir iştiaak kendisini ele vermiş, içlerinden kimisi sırf bu arzudan mütevellit detaylı tetebbuat maksadıyla seyahatini gerçekleştirmiştir. Daha evvel de mevcut olmakla beraber XVIII. asırda kendisini daha ciddi boyutta hissettiren bu ekstrem sebebin yanı sıra dönem içinde Osmanlılar ile ticarî ve bilhassa da siyasî ilişkilerin nispeten iyi şekilde varlığını sürdürmesi ve dinî nedenler de diplomat ve din adamlarının buraya gelip yıllarca kalmalarında müşevvik unsurlar olmuştur. Evvelki dönemlere nazaran nisbî bir diğer fark ise, ortaya daha önce yeni yeni konmaya başlamış tarih kitapları ve seyyah eserlerine vukufiyet kesbederek daha geniş bir müktesebata sahip ve dolayısıyla daha çok tafsilat arayan seyyahların gelmiş olmasıdır. Öyle ki kimisi XVII. asır gezginine yönlendirmede bulunarak bazı bilgileri çok detaylı aktarmaktan istinkâf etmiş ve orijinal bilgi verme sevdasına kapılmıştır. Bir başka husussa Osmanlı'nın kendilerine nazaran daha zayıf bir konuma düşmekte olduğunu fark edip taşıdıkları dinî ve siyasî nefretle gözlem ve düşüncelerini meczederek âdetâ Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıtılması için teşvik raporu hazırlarcasına eserini kaleme alanların çıkmasıdır. Bunun haricinde ise bilimsel gayeyle gelip doktorluk mesleğini icra eden ve mesleğinden gelen bilgisiyle değerlendirmeye tâbî tutanların

bulunmasıdır. İlâveten pek etkili ve farklı bir kadın seyyah olgusunun devreye girişi ve günlük tutanların kitaplarının mevcudiyeti de yazılanları çeşitlendirmiş, çeşitlilik ve farklılığın ulaştığı genişlik ise seyyahların birbirlerini de kritik etmeleri durumuna yol açmıştır. Bütün bu sebepler mutad üzere yapılan gözlem ve düşünce aktarımıyla da birleşince XVIII. asır seyyahlarının eserleri gerçekten hacimli bir boyuta ulaşmıştır. Bu ise dönemin Osmanlı şehir ve toplumuna dair orijinal bilgiler edinme şansını yükselttiği gibi XVIII. asır İngilizlerinin Türk ve İslam algısının tablosunu çıkarmak imkânını da sunmaktadır.

Diğer yandan seyyahların tüm değerlendirme ölçüleri ve kendi fikir ve yaşam dünyalarına nisbetle yaptıkları yorum ve konumlandırmaların daha doğruca değerlendirilebilmesi için içinden çıktıkları dünyanın da ele alınması ciddi ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim XVIII. asırda Osmanlı'nın zayıflamakta olduğundan bahsedilirken bunun başta “nisbetle” yapıldığı ve İngiliz seyyahların geçmiş zamanlara nazaran tavır değişikliğinin de bazı meselelerde kendilerine nisbetle geri kaldıklarına kanaat etmelerinden kaynaklandığı açıktır. Ancak genel hükümde buna varılsa da spesifik konularda işin farklı bir tabloya evrilebildiği ve dolayısıyla en azından nihâî hükme varılacak yolun da değişmesi gerekeceği mülâhaza edilmelidir. Şu durumda seyyahların Osmanlı topraklarında sorunlu addettiği mevzular ve problemlerin aynısı veya benzerlerinin kendilerinde de bulunup bulunmadığı suali sorularak tezde buna cevap aranmıştır. Böylece hem İngiliz seyyahların verdiği bilgilerden oluşturulan iskeletle XVIII. yüzyıl Osmanlı toplum ve şehirlerine dair mâlûmat inşası hem de bunun o günkü dünya içindeki yerinin nisbî sunumu ile devre dair daha sıhhatli bir resmin ortaya konması hedeflenmiştir.

Sayfa sayfa yaptığı kritik, öneri ve rehberlikten ötürü danışman hocam Sait Türkhan'a, sorularımı cevaplayıp Cambridge Üniversitesi'nin döneme dair okuttukları çalışmaların listesini yollayan Dr. Lawrence Klein'a ve istifade etmem için hiç vakit kaybetmeden tezini benimle paylaşan Dr. Ülkü Yancı'ya teşekkür ederim. Ayrıca konunun genişliğine karşın zaman kısıtlılığı yaşanması probleminden ötürü mecburen çıkardığımız bazı bölümlerde faydalanmak için tezini rica ettiğim ve de kullandığım lâkin bölümler kaldırılınca devreden çıktığı için bu tezde görülmeyen Ali Karahan'a ve yer ismi bulmamda yardımcı olan Prof. Gerő András ile bilhassa Dr. István Szijártó'ya da her ne kadar kullanılan kısım çıkmış olsa da teşekkürlerimi iletmek

isterim. Arapça ibare tercümesinde yardımları dokunan, ileride hayırlı çalışmalar yapmalarını umup temenni ettiğim Emrullah Çelik ve bilhassa Ahmet Yasir Mutlu'ya da bir kez daha teşekkür ederim. Son olarak aileme de teşekkür eder ve Allah'tan iki cihan saadeti dilerim.

İstanbul 2020

Ömer Ekrem Keçeci

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

TÜRK VE İSLAM ALGISI

1.1. XVIII. Yüzyılda İngilizlerde Türk ve İslam Algısı	6
1.1.1. Henry Maundrell	9
1.1.2. Edmund Chishull.....	12
1.1.3. Lady Mary Wortley Montagu	13
1.1.4. Charles Thompson.....	18
1.1.5. Alexander Drummond	20
1.1.6. Sir James Porter.....	24
1.1.7. Alexander ve Patrick Russell Kardeşler	27
1.1.8. Richard Chandler.....	29
1.1.9. Leydi Elizabeth Craven.....	30
1.1.10. John Howard.....	35
1.1.11. James Dallaway	37
1.1.12. William Eton	40
1.1.13. Thomas Thornton	49
1.1.14. Diğer Bazı Yazarlar	56
1.1.15. Seyyahlarda Birbirlerine Eleştiriler	57

II. BÖLÜM

ŞEHİR

2.1. Osmanlı Şehirleri.....	64
2.1.1. İstanbul	64
2.1.2. Sokak Darlığı	69
2.1.3. Ege, Marmara ve Rumeli Bölgelerinden Bazı Şehirler.....	70
2.1.4. Arap Şehirleri.....	75
2.2. İngiltere Şehirleri, Seyyahlar ve Sorunlar.....	81
2.3. Evler.....	86
2.3.1. İngiltere ve Avrupa’da Evler	103
2.4. Şehirler ve Emniyet	113
2.4.1. Eşküyalar	115
2.4.2. Yerel Halkın Tavrı ve Genel Kanaat.....	124
2.4.3. İngiliz Şehirleri ve Emniyet.....	129
2.5. Temizlik	134
2.5.1. İngiliz Şehirlerinde Temizlik ve Yollar.....	139
2.6. Kamu İşleri.....	143
2.6.1. Cami ve Çeşmeler	144
2.6.2. Yollar ve Köprüler	150
2.6.3. Eğitim ve Kütüphane.....	153
2.6.3.1. Seyyahlara Göre Avrupa ve İngiltere’de Kütüphaneler ve Eğitim Kurumları.....	167
2.7. Veba ve Hastalıklarla Alâkalı Diğer Meseleler.....	179
2.7.1. Seyyahlara Göre İngiltere ve Avrupa’da Salgın Hastalıklar, Doktorlar ve Hastaneler.....	195
2.8. Yangınlar.....	204
2.9. Kıtık ve Depremler	211

2.10. İngiltere’de Yangınlar, Başka Âfetler ve Seyyahların Avrupa Şahitliği	214

III. BÖLÜM

TOPLUM

3.1. Türklerin Fiziksel, Karakteristik ve Şahsî Özellikleri Hakkında Seyyah Gözlemleri	218
3.2. Günlük Hayattaki Dil ve Selamlaşma.....	223
3.3. Ahlâk ve Maneviyat.....	225
3.4. Toplum ve İtaat	238
3.5. Türklerin Edebî, Tarihi ve Güncel Konular Üzerine Bilgi Durumları Hakkında Seyyah Kritiği	242
3.5.1. Kehanet ve Bâtıl İnançlar	249
3.6. İngilizlerin Avrupalı Milletlere ve Kendi Sosyal Hayatlarında Görülen Sorunlara Yaklaşımları.....	253
3.6.1. İngiltere ve Avrupa’da Bâtıl İnanç ve Bilgi Durumuyla Alâkalı Sorunlar	261
3.6.1.1. Antik Eserlerle İlgili Bazı Sorunlara Dair Şahitlikler.....	269
3.7. Kadınlar ve Kadınlarla Alâkalı Birtakım Meseleler.....	272
3.7.1. Evlilik	286
3.7.1.1. Çocuk	293
3.7.1.2. Çok Eşlilik.....	298
3.7.2. Suç ve Kadın.....	301
3.7.3. İngiltere’de Kadın	305
3.7.3.1. İngiltere’de Evlilikle Alâkalı Bazı Meseleler.....	320
3.7.3.2. İngiltere’de Çocuk	323
3.8. Gayrimüslimlerle Alâkalı Meseleler	327
3.8.1. Hristiyanlar	328
3.8.2. Eflak ve Boğdan.....	342

3.8.3. Yahudiler	349
3.8.4. Gayrimüslimlere Baskı Meselesi	351
3.8.5. Osmanlılarda Müsamaha	369
3.8.5.1. Avrupa’da Hoşgörüyle Alâkalı Bazı Sorunlar	389
SONUÇ	399
BİBLİYOGRAFYA	405
ÖZGEÇMİŞ	436

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1.** Alexander Russell’ın Halep’te bir Osmanlı evi içinden sunduğu görüntü. ..99
- Şekil 2.** Londra içerisindeki Edmonton’da yer alan Palmers Green’de bulunan
“karakteristik” bir harap kulübe. 108
- Şekil 3.** J. T. Smith’in çizimiyle Londra’nın Enfield semtinde yer alan Bull’s Cross
yakınında bir başka virâne.....109

KISALTMALAR LİSTESİ

akt.	: aktaran
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
no.	: number
s.	: sayfa
tra.	: translated by
trc.	: tercüman
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: volume
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire
yay. haz.	: yayına hazırlayan

GİRİŞ

Seyyah alışmaları esas itibarıyla seyyahın yazdıklarının teyit, tekit veya tekzip edilmesi çerçevesinde yapılmaktadır. Ancak bu durumun bazı mahzurları bulunur. Seyyahın olumsuz bularak tepki verdiği bir husus gerçekten mevcut olup ilmî kriterler ile tespit ve böylece seyyah teyit edilebilir. Lâkin yazılanı bununla bırakmak seyyahın içinden çıktığı dünya için geldiği dünyanın daha fena gözükteğü ve dışarıdan bakana beter bir izlenim verdiği kanaatine sevk ettiricidir. Halbuki durum böyle olmayıp seyyahın dünyası ele aldığı konuda benzer ve hatta daha beter problemlerle boğuşuyor olabilir. Hal böyle olunca teyit ve izah edilmiş dahi olsa seyyah beyanıyla bir meselenin anlatımı, meselenin kendisini o günkü dünya içerisinde doğru konuma yerleştirebilmek açısından problemlere yol açabilmektedir. Diğer yandan dünyadaki duruma hiç temas etmeden iyi veya kötü bir şeyi anlatmak, bir kıstas unsuru olmadığı için o şeyi hakikattekenden daha büyük veya küçük bir şeymiş gibi lanse etmek suretinde bir başka sıkıntıya da sebebiyet verebilmektedir. Saptama ve hükümdeki bu sıhhat bozukluğu ise çıkarım ve nihâî fikirde kalite sorununa götürebilmekte ve böylece arıza silsilesi husule gelmektedir. Bu riski minimize etmek, mümkünse de ortadan kaldırmak maksadıyla çalışmamızda sadece seyyahların şehir ve toplumla ilgili beyânâtının tetkik ve değerlendirmesine gitmekle iktifa edilmemiş, yorum ve hükümlerine muhakkak tesir eden ve aynı zamanda mukayese imkânı sağlayan kendi dünyaları da mercek altına alınmıştır. Lâkin bir yüksek lisans tezinin hudutları ancak belli bir noktaya kadar zorlanabileceğinden bu kıyaslamanın, seyyahların problemleri olarak ifade ettiği mevzu ve meseleler üzerinden yapılması kararlaştırılmıştır. Kısacası şehir ve toplum bahsinde alâkalı alâkasız bütün veheler değil, aynı, benzer ya da farklı

sorunların onların memleketinde de görülüp görülmediği üzerinde durulmuştur. Kıyas konusunun hududu bu olmakla beraber seyyahların verdiği mühim birtakım bilgiler de ilgili başlıklar çerçevesinde nakledilmiştir.

İncelediğimiz kaynak seyyahlara gelince; Maundrell, Chishull, Thompson, Drummond, James Porter, Alexander ve Patrick Russell kardeşler, Chandler, Leydi Craven, Dallaway ve Thornton'un kaynak aldığımız eserleri kendilerinin yaptığı veya bazı ilavelerle hazırlanarak neşredilmiş ilk baskılarıdır. Leydi Montagu'nun mektuplarının 1967'de Oxford Üniversitesi tarafından basılmış versiyonu kullanıldı. John Howard'ın ise tüm gezilerine dair anlatımıyla beraber bazı şahsî evrakını kullanarak yayına hazırlayan Thomas Taylor'ın baskısına başvuruldu. Eklememiz gereken bir unursa iki kaynağın Türkçe tercümelerine de atıf yapılmasıdır. Bunlar James Porter ile William Eton'dur. Böyle olması henüz tez konumuzun kesinleşmediği bir tarihte bu ikisinin yazdıklarını tercümelerinden okumuş olmamız sebebiyledir. Ancak Porter'ın tercümesinde çeşitli hatalar gördüğümüz için aslını okumaya ziyadesiyle ehemmiyet atfettik ve her ikisini de okuduğumuz için okuyucuya daha faydalı olabileceğini düşünerek atıfları hem aslına hem de tercümesine yaptık. Kendi tercümemizi tercih ettiğimiz yerlerde ise sadece aslına atıfta bulunduk. Eton'un tercümesini ise genel olarak beğendiğimiz için aslına sıklıkla yönelme ihtiyacı hasıl olmadı. Lâkin bazı münasip bulmadığımız yerlerde onun da İngilizce ilk neşrinden kendi tercümemizi kullanıp atfı ona yönelttik.

İngiliz tarafıyla mukayesenin daha sağlam ve mukni olabilmesi adına oraya giden seyyahlar kullanmak lüzumu ortadaydı. Ancak yüksek lisans tezi sınırlarından ötürü buraya gelen İngiliz seyyah sayısı ile eşit bir sayıya ulaştırmak mümkün olmadı. Fakat seçtiğimiz seyyah kaynaklarının sağladığı bir avantaj ise aynı asır içerisinde bunların İngilizceye tercüme edilmiş ve bazılarının yazdıklarının İngiliz naşir tarafından da tasdik görmüş olmasıdır. İngiliz tarafı için kullandığımız mühim diğer bir kaynaksı Old Bailey Mahkemesi arşiv kayıtlarıdır. Londra'da bulunan bu mahkemenin dijitalize edilmiş kayıtlarından XVIII. yüzyıla ait bazı dava örneklerini aldık.

XVIII. asrın çeşitli Osmanlı tarihçi ve yazarları ile yayınlanmış birçok arşiv kaynakları bittabi tezin kaynakları arasında yer almaktadır. Bunlarla birlikte Osmanlı fikir dünyası ve sosyal hayatta yer bulan inanç ile düşüncelerin incelenmesinde

mutlaka göz önüne alınması gereken ama yeterince dikkate alınmadığını düşündüğümüz tefsir kaynaklarından Ebussuûd Efendi'nin tefsiri de dikkatle tetkik etmeye çalıştığımız kaynaklar arasındadır. Tefsirlerin Osmanlı tarihi çeşitli asır, dönem ve etkinliklerinde yeri bulunduğu aşîkârdır. Nitekim XVIII. asırda da padişah tarafından yaptırılan tefsir dersleri devam etmiştir. Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, III. Mustafa'nın bir seferinde yüz yirmi altı, bir seferindeyse yüz yirmi üç müderrise tefsir dersi yaptırdığını bildirmektedir. Ramazan'da yapılan bu ders her gün öğlen namazından sonra başlardı. O ayrıca hem tefsir hem de mevlid okunmasını Devlet-i Aliyye'nin âdet-i müstahsenesinden saydığını ifade etmiştir¹. Ebussuûd Efendi ise Osmanlı'nın en meşhur âlimlerinden biri ve hem fetva hem de tefsiriyle sonraki asırlarda da başvuru kaynağı olarak bu etkide önemli bir varlık sahibidir. Nitekim XVIII. yüzyılda *Mukaddimetü's-Sefer* yazarı ondan “Şeyhü'l-Müfessirîn” diye bahsetmiş, tefsirinin de benzersiz olduğunu söylemiştir². Gerçekten onun tefsiri “Kur'an'ın i'cazını özellikle nazmında göstermeyi hedef edinen belağî-beyanî tefsir hareketini, gerek Osmanlı devrinde gerekse İslam coğrafyasında zirvede temsil eden” eserlerden biri sayılmıştır³. Onun fetvaları da etkisini çok kuvvetle korumuştur. Nitekim ele aldığımız seyyahlardan XVIII. asrın en sonlarında gelip yazan James Dallaway, Ebussud Efendi'nin “en girift ve alâka çeken” meselelerden derleme yaptığını ve “en ziyade” onun bu fetva eserine danışıldığını ifade edip, onu döneminde İngiltere'nin en önde gelen bir hukukçusu olan Sir William Blackstone'a benzeterek “Osmanlı hukukçularının Blackstone'u denilebileceğini” yazmıştır⁴.

İncelediğimiz XVIII. yüzyıla ilgili gerek İngiliz gerekse Osmanlı tarafından birkaç özelliği zikretmemiz de tezdeki bazı mevzuları dahil etme sebebimizi anlamak açısından mühimdir. Kısaca şöyle ki; İngiltere tarihi açısından İngiliz tarihçiler XVIII. asrı önemli olaylardan dolayı genellikle “uzun XVIII. yüzyıl” olarak ifade edip 1660'taki Restorasyon ile başlatarak 1830'da George'lar devrinin sona ermesiyle

¹ Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, **Çeşmî-zâde Tarihi**, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993, s. 14-15, 47, 76.

² Hatice Söylemez, “Mukaddimetü's-Sefer (1736 - 1739 Seferi Hakkında Bir Eser) Metin - Değerlendirme”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007, s. 16-17.

³ Yunus Ekin, “İrşâdü'l-Akli's-Selim'in Tefsir Geleneğindeki Konumu”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)**, sayı 16, 2016, s. 94.

⁴ James Dallaway, **Constantinople: Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad**, London, 1797, s. 393.

bitirirler⁵. Oradaki bu tarihsel dönemin niteliği ve ona yaklaşımdan ötürü bazen yüz yıllık zaman dilimi dışında fakat mezkûr kapsam içindeki hadiseler konumuz bağlamında yer verdik. Osmanlı açısından ise XVIII. asır, Batı hayat ve vasıtalarının toplumumuza girmeye başladığı bir devir olmak özelliğini taşır⁶. Bu sebeple bu yüzyıl, “modernleşme ve Batılılaşma sürecinin başlangıcı” sayılmaktadır⁷. Lale Devri olarak bilinen 1718-1730 döneminde Batı’yı anlama ve izleme girişimi de fiiliyata dönüştürülmüştür. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi bu dönemde ilim ve medeniyet araçlarını inceleyip tatbiki kabil olanları yazması için Paris’e gönderilmiş, dönüşte sunduğu raporla Osmanlı’da âdeti bir Batılılaşma hareketi başlamıştır⁸. Bir geçiş ve değişim yüzyılı mahiyetinde olmasından ötürü bazı bahislerde imkân nisbetinde ve duruma göre geçmiş dönemden kayıtlar aktararak bu değişim yaşanmakta olan zamanda geçmişten beri korunup seyyahlarca gözlemlenen unsurlar bulunduğu dikkat çekmeyi kayda değer ve kıymetli bir zenginleştirme olarak telakki ettik.

Seyyahların dünyasının ilgili hususlarda ve kâfi surette portrelendirilmesi ve bu suretle kıstas imkânı sağlanması, asıl amaç olan buraya dair anlatımlarındaki bilgileri daha sağlam ve isabetli değerlendirebilmek imkânına ulaşmak içindir. Çalışmada, yüksek lisans sınırı çerçevesinde tamamı olmasa da XVIII. asır İngiliz seyyahlarının mühim bir kısmı ve pek öne çıkanları kullanılmıştır. Böylece bu asırda Osmanlı İmparatorluğu’nun şehirleri ve toplumuyla alâkalı yaptıkları detaylı ve orijinal anlatımlarının tetkikten geçirilmiş derli toplu bir sunumla istifadeye sunulması ve ilgili konulara mütevazı bir katkı yapması amaçlanmıştır. Bunun seyyahların dünyasına mercek tutup nisbet imkânı elde etmek suretiyle daha sıhhatli yapılması da gayemizdir. Diğer bir amaçsa seyyah çalışmalarında usûlen farklılık getirmek, yani geriden beri vurguladığımız mukayeseli anlatıma daha ziyade kıymet atfettirmektir. Seyyah anlatımının mukayeseli olmaması veya hiç değilse onun dünyasından aynı meseleyle alâkalı kısmî bir bilgi sunulmaması, anlatımı doğru olup teyit edilse dahi yanlışla sürükleyebilecek mahiyettedir. Farz-ı muhal burayla ilgili gördüğü bir sorunu doğruca

⁵ Bkz. Melissa Dawn Munro, “Studying Female Prostitution in Eighteenth-Century London: An Historiographical Analysis”, **University of Regina Unpublished Master’s Thesis**, 2012, s. 13.

⁶ Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 189.

⁷ Tülay Artan, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam**, Tülay Artan (ed.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 50.

⁸ Abdülkadir Özcan, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, 2. Basım, İSAM Yayınları, İstanbul, 2018, s. 10, 163.

tespit edip tepkili bir dille kaleme almış ve bu da ilmî bir tetkik çerçevesinde kendi kaynaklarımızla teyit edilerek anlatım böyle bırakılmış olsa, sanki dışarıdan bakan başka memleketin insanı için buranın beter bir hale düştüğü tablo ve intibai kendiliğinden ortaya çıkarılacaktır. Halbuki aynı veya benzer sorun seyyahın memleketinde de ciddi biçimde bulunabilir ki bu durumda “dışarıdan bakan” genele göre değil, belki ancak o seyyahın şahsıyla kaim bir tutum olarak değerlendirilmelidir. Bu da tablo ve intibain ciddi bir dönüşüm geçirmesi mânâsı taşır. Bir başka gayemiz ise, çeşitli seyyah çalışmalarında gördüğümüz seyyahın verdiği yer isimleri, eski tarihlerden aktardığı şahıs yâhut hadiseler ya da ele aldığı ana konu içerisinde zikrettiği bir başka mevzudaki yanlış veya yanlış anlamaya açık anlatımların izah edilmesindeki hassasiyet noksanlığının izalesi ve zikredilen açıkların elden geldiğince kapatılmasına teşviktir. Farz-ı muhal seyyahın antik kaynaklara veya o dönem kendi anlayış ve telaffuzuna göre zikrettiği yer isimlerinin metin içerisinde defaatle aynen aktarımı, anlayışın düşmesi ve bağlamdan kopukluğa yol açabilmektedir. Gerçi seyyahın telaffuzu ve bunun da ötesinde ismi doğru öğrenip öğrenemediği bazen gerçekten mesele olmakta ve tespit imkânsızlaşabilmekte ise de bunu minimize etmeye gayret, anlatım ve anlam bütünlüğü ile akışını sağlam tutmak adına mühimdir. Diğer meseleye gelince; meselâ bir şehirle alâkalı seyyah gözlemi aktarılırken, onun arada şehrin tarihine dair verdiği bilgilerin incelenmeden nakledilmemesine dikkat edilmelidir. Zira, çalışmamızda görüleceği üzere, seyyah bu konuda yanlış algı ve kanaate sevk ettirecek hatalar işlemiş olabilmektedir ve araştırmacı tarafından hiçbir kayıt düşülmeden aktarılıp geçilmesi zımnen onaylanması gibi bir mânâyâ çıkabilmektedir. Kısacası, ana konunun etrafında veya arka plânda kalan konulara da daha ciddiyetle eğilmeye teşvik, evvelki yerli ve yabancı birtakım çalışmalarda gördüğümüz ve eksiklik addettiğimiz bazı durumlardan ötürü bu çalışmanın üçüncü amacıdır. Aslında buna dikkat eden birçok araştırmacı mevcutsa da yeterince yerleşik bir hassasiyet hali almadığını görmek böyle bir dert taşımamıza da yol açmıştır. Lakin şunu da eklemek lazım ki, zikrettiğimiz sebepten ötürü uğraşlara rağmen bu çalışma içerisinde de tespit edemediğimiz isimler maalesef bulunmaktadır.

I. BÖLÜM

TÜRK VE İSLAM ALGISI

İngilizlerin Türk ve İslam algısı ele aldığımız yüzyıldan asırlar evvel şekillenmeye başlamış olup aradaki zaman diliminde birçok vaaza da eserlere de konu edinmişlerdir. Bu dönemde esas olarak İslam ve Türklerden korku ve nefret yansıtan ifadelerle bahsedilmiş, “Türk” kelimesi sözlüklerde hakaret yansıtan şiddetli ifadelerle tanımlanmış ve Türk tehlikesine karşı çare arayan bir tutum sergilenmiştir. Bunlarla birlikte hayranlık ve kıskançlık da duyulmuştur¹. XVIII. asra bunların belli ölçüde intikali bulunmakla ve düşmanca tutum berdevam olmakla beraber korku ile kıskançlık yerine özgüvenli ve zaman zaman tepeden bakan bir tavır daha öne çıkmıştır.

1.1. XVIII. Yüzyılda İngilizlerde Türk ve İslam Algısı

XVII. yüzyıl ikinci yarısına gelinmişken “İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu gibi daha kuvvetli, daha iyi organize olmuş dünya güçleriyle kıyaslandığı vakit uluslararası bir güç değil ancak küçük, tecrit edilmiş bir adaydı.” Kugler bu vurguyu kapsamı daha

¹ Tafsilat için bkz. Gerald MacLean, **Doğuya Bakış: 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Sinan Akıllı, Odtü Yayınları, Ankara, 2009; **The Correspondence of Erasmus: Letters 1535 to 1657**, tra. Alexander Dalzell, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 1994, s. 143; **The Erasmus Reader**, Erika Rummel (ed.), University of Toronto Press, 3th edition, 2003, s. 316-317; Fred R. Dallmayr, “A War Against the Turks? Erasmus on War and Peace”, **Asian Journal of Social Science**, vol. 34, no. 1, 2006, s. 4; **The Correspondence of Erasmus: Letters 1658 to 1801**, trc. Alexander Dalzell, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 2003, s. 516; Rev. William Keatinge Clay (ed.), **Liturgical Services: Liturgies and Occasional Forms of Prayer Set Forth in the Reign of Queen Elizabeth**, The University Press, Cambridge, 1847, s. 519-535; Mark Hutchings, “Anting Pirates: Converting A Christian Turned Turk”, **Pirates? The Politics of Plunder, 1550-1650**, Claire Jowitt (ed.), Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 205, 8 numaralı dipnot; Richard Knolles, **The Turkish History, from the Original of that Nation, to the Growth of the Ottoman Empire: with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors. With a Continuation to this Present Year. MDCLXXXVI. Wherunto is added The Present State of the Ottoman Empire. By Sir Paul Rycout, late Consul of Smyrna**, v. 1, 6th Edition, London, 1687, s. 1, 145-157; Gerald MacLean, **Looking East: English Writing and the Ottoman Empire before 1800**, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 7; Emily M. N. Kugler, **Sway of the Ottoman Empire on English Identity in the Long Eighteenth Century**, Brill, Leiden, Boston, 2012, s. 28-31, 105; Richard Izacke- Samuel Izacke, **Remarkable Antiquities of the City of Exeter**, 3th Edition, London, 1731, s. 163-165; “A Voyage into the Levant by Henry Blount”, **A Collection of Voyages and Travels, Consisting of Authentic Writers in our own Tongue, which have not before been collected in English, or have only been abridged in other Collections**, v. 1, London, 1745, s. 513, 517, 543.

da genişleterek tekrar yapma gereği duyar: “Geç XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl içinde daha güçlü ve görünüşte daha iyi organize olmuş Osmanlı İmparatorluğu ile kıyaslandığında İngiltere güçlü ve uluslararası bir kuvvet değil fakat küçük ve izole edilmiş bir adaydı².”

Ancak Maclean’e göre XVIII. yüzyıl başlarında İngiltere evvela 1707’deki birleşme antlaşması³ ardından 1713 itibarıyla Fransa ve İspanya’ya karşı Amerika’da elde ettiği üstünlükle Avrupa’nın hâkim deniz ve sömürgeci gücüne dönüşmüş ve emperyal bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Maclean bundan sonra İngilizlerin Osmanlıları giderek ast bir müttefik görmeye başladıklarını belirtmektedir⁴. Bowen ise XVIII. asırda İngilizlerin artık Türklerden korkmaz olduklarını, hatta yaşanan gelişmelerden geri kaldıklarını gözlemlemekle bilgisizliklerine acımaya başladıklarını ileri sürmektedir⁵. Değerlendirmede değişim yaşanmakla birlikte Kugler’a göre XVIII. asır ortasında Osmanlı İngiliz kimliğini şekillendirmeye devam etmiştir. Uzun yüzyılda İngiliz kamuoyu için Osmanlılar, kendi kimliklerini şekillendiren şeyin ekzotik karşısını temsil etmiş fakat İngiltere’nin kendisini modelleyeceği bir kültürel ve siyasî imparatorluk modeli de sunmuştur. Kugler ayrıca “Türk’e dönme korkusunun tüm popüler ve bilimsel İngiliz düşüncesinde bulunabileceğini mââmâfih Osmanlıların Avrupa’da İslam kültürünün en önde gelen temsilcisi olarak İngiliz kimliğine alternatif bir model suretinde de cazibe çektiğini” belirtmektedir⁶.

Bu iki farklı vurgu ve yaklaşımın bulunması bize göre XVIII. yüzyılın bir geçiş ve algıda değişim yüzyılı olmasıyla kabil-i telifdir. Yüzyılın takriben ortalarına kadar

² Kugler, *Sway of the Ottoman Empire*, s. 11, 32.

³ 1 Mayıs 1707’de İskoçya ve İngiltere’nin “Büyük Britanya” ismi altında birleştiren antlaşma ve Birlik Yasaları kastedilmektedir.

⁴ MacLean, *Doğu’ya Bakış*, s. 225-226.

⁵ Harold Bowen, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, trc. Orhan Burian, TTK, Ankara, 2011, s. 25. Cazibe çekme durumunun İngilizlere mahsus olmayıp başka Avrupalılar için de bunun geçerli olduğu belirtilmelidir. Yüzyılın başında Fransa’ya giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve heyeti Fransızların müthiş derecede alâka ve merakını çekmişlerdir. Görmeye gelen insanların çokluğunun kabil-i tarif olmadığını söyleyen Osmanlı elçisi, kanaldan giderken kendilerini görmek için dört beş saatlik yoldan gelen halkın kalabalık nedeniyle suya düşüklerine şahit olmuştur. Paris şehri kenarında hazırlanan sarayda bir hafta kalmışlar, bu sırada da gece gündüz halk kendilerini görmeye gelmiştir. Yemek yedikleri vakit bile rahat bırakılmamışlar, falan kimsenin kızı filan kimsenin karısı kendilerini görmek için ricacı olmuş, etraflarına üşüşmüştürler. Kral dahi yerinde duramayıp görmek için tekrar yanlarına gelmiştir. Yirmisekiz Çelebi o anı şöyle aktarmaktadır: “Galibâ Elçi efendiyi görmekten hazz edersin’ dediler. ‘Bilürüm, ol dahi beni görmekten hazz eder’ deyü cevâb verdi. Bir mikdâr temâşâdan sonra çıkup gitdi.” Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, c. II, hazırlayanlar Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır ve Ahmet Zeki İzgoer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, c. II, s. 1239-1242, 1245.

⁶ Kugler, *Sway of the Ottoman Empire*, s. 9, 54.

korku veya etkilenme ifadeleri berdevam olmakla birlikte yaşanan gelişmeler ve yeni öğrenilenlerle bunların metinlerden giderek kalktığı görülür. Evvelki asırlardan beri gelip bu yüzyılda da aynen devam eden unsurlarsa şiddetli düşmanlık ve tahkir ifadelerinin kullanımıdır.

Hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'ndan etkilenme bulunduğunun izlerini 1745 yılında neşredilen bir seyahatname koleksiyonunda özel bir bâb olarak yer alan ve Türk imparatorluğu hakkında anlatım yapılan bölümdeki şu ifadelerde görebiliriz: “Her kim Grand Signor’un hakimiyetindeki yerlerin mutlu durumunu, muazzam genişliklerini, uygun bir hayata desteği temin edebilen herhangi bir şeyi üreten birçok Türk vilayetlerindeki toprağın verimliliğini dikkatlice düşünürse, dünya ticaretinin yanılma olmaksızın burada merkezlendiğine, tüm diğer milletlerin bu imparatorluğa bağlı olduğuna inanmaya meyleder⁷.”

Bu asırda Türkler ve imparatorlukları üzerine araştırmaların hacimleri genişleyerek arttığı da ifade edilebilir⁸. Daha evvelki dönemde yazılan eserlere nazaran bu devirdeki seyyah eserleri genellikle pek hacimlidir. Gerçi antik devre olan ilgi ve incelemelerinin yükselişe geçmiş olmasıyla da bu durum alâkalıdır. İmparatorluk topraklarına gelmesinde birinci nedeni antik eserleri incelemek olan Chandler gibi seyyahlar bulunurken diğer seyyahlarda da gördükleri antik kalıntılar veya gittikleri antik şehrin tarihi üzerine zaman zaman hacimli kayıtlar düşüldüğü görülmektedir.

Asrın ilk çeyreğinde yazan Daniel Defoe da Kugler’ın ifadesiyle “Osmanlı dinî müsamahası tarihî hakikatine rağmen” Katolik Viyana düşerse Protestan Almanya ve Avrupa’nın geri kalanının dinlerinin zorla değiştirileceğini ileri sürmüştür. Dahası o, İngiltere’nin bir Katolik güçten ziyade Osmanlı akınlarından korkması gerektiği ikazı yapmıştır. Bunlardan başka Defoe, Roma Katolik kuvvetinden göreceği zulmü Türklerden göreceği hoşgörüyü tercih ettiğini söylemesiyle Türklere hususi

⁷ “A General Account of the Turkish Empire”, **A Collecton of Voyages and Travels, Consisting of Authentic Writers in our own Tongue, which have not before been collected in English, or have only been abridged in other Collections**, v. 1, London, 1745, s. 508.

⁸ III. George’un kütüphanelerinden birisinin kataloğunda Türkler ve genel olarak Müslümanlar hakkında hususi bab açılıp sırf bu konuyla ilgili bazı eserler toplandığı görülmektedir, bkz. **A Catalogue of His Majesty’s Library at Kew, 1780**, s. 202; **A Catalogue of His Majesty’s Library at Windsor, 1780**, s. 122-124. <https://gpp.rct.uk/TreeBrowse.aspx?src=CalmView.Catalog&field=RefNo&key=RL-GEO> (Erişim: 3 Ekim 2018).

düşmanlığı ve meseleye atfettiği ciddiyeti sergilemiştir⁹. Bu dönem Müslümanların tarihi üzerine kitap yazan Simon Ockley de daha ilk sayfada İslam peygamberini “sahtekâr” diye anıp sert hücumda bulunmuştur¹⁰.

Aşağıdan itibaren haklarında bahis yapacağımız ve tezin ana kaynaklarını teşkil eden seyyahlar, XVIII. asrın hemen ilk yıllarından son yıllarına kadar olan bütün dönemi kapsamaktadırlar. Bundan başka din adamlığından diplomatlığa kadar çeşitli meslek ve vasıflara sahiptirler ve erkekler haricinde kadın seyyahlar da bulunmaktadır. Tüm şu genişlik ve çeşitlilikten ötürü onları hakiki anlamda tanıtmak için Türkler ve İslam ile alâkalı fikirlerinden de bahsedilirken XVIII. asırda İngilizlerin Türkler ve İslam hakkındaki algılarının resmini çıkarmak da mümkün olacaktır.

1.1.1. Henry Maundrell

Maundrell 1665'te Wiltshire'da doğdu. Eğitimini Exeter College'da aldı. Bilâhare 28 Haziran 1697'de buranın tam bir mensubu olarak mezunu olduğu yerde hocalık pâyesi de alacaktır. İngiliz Kilisesi'nde papaz unvanı aldıktan sonra bir müddet Oxford'da kaldı. Ancak tahmin edildiği kadarıyla okulundaki tartışmalar ve bazı skandallardan ötürü Kent'teki Bromley papaz yardımcılığını kabul etti ve 1689-1695 arası bu görevde bulundu. 20 Aralık 1695'te ise oy çokluğuyla Levant Kumpanyası Halep ticarethanesi papazı seçildi. Seyahat sevdiğinden o da bu işe arzu gösterdi ve bu suretle Halep'e geldi. Ancak 1701 yılının başlarında muhtemelen hastalık nedeniyle Halep'te hayatını kaybetti. Seyahat notları ölümünden iki yıl sonra kitaplaştırıldı¹¹.

Henry Maundrell ile alâkalı düşmemiz gereken bir kayıt, Türkler ile Arapların farklı milletler olduğunu anlaması ve buna dair ifadesinin görülmesidir. Bu vurguyu yapmamızdaki sebep, geçmiş seyyahlarda Türk ifadesi ile Müslüman ifadesi birçok örnekte eşdeğer olarak kullanıldığı için, çalışma içerisinde aktardığımız Maundrell'in kayıtlarında geçen Türkler ile hakikaten Türkleri mi yoksa genel olarak Müslümanları mı kastettiğine dair bir ipucuyu yakalamaktır. Alâkalı kaydındaki ifadesine göre Araplar “yabani halk” olup Türkler bunları bölerek gruplara ayırıyor, kabileler

⁹ Emily M. N. Kugler, **Sway of the Ottoman Empire**, s. 25, 86-87.

¹⁰ Simon Ockley, **The History of the Saracens**, v. 1, 3th edition, Cambridge, 1757, s. 1.

¹¹ Mohamad Ali Hachicho, “English Travel Books about the Arab near East in the Eighteenth Century”, **Die Welt des Islams, New Series**, vol. 9, Issue 1/4, 1964, s. 42-43.

arasında da birkaç baş çıkarıp bu sanatla onları tek bir hükümdar altında olmaktan alıkoyuyorlardır. Maundrell'e göre şâyet bir olsalar, oralarda neredeyse tek millet denecek kadar fazla olmaları hasebiyle Türk boyunduruğundan kurtulup kendilerini ülkenin efendisi yaparlar¹².

Araplara hücumla kalmayan Maundrell tüm Doğu milletlerini itham edecek biçimde de kalemini kullanmıştır. Ona göre kendi dinlerini inanılmaz derecede beğenip diğerlerini aşağılarlar ve bu, şeytanın bu milletleri kendisine ait tutmak için icra ettiği sanatından nâşi bir durumdur¹³. Böylece gayrimüslim ayrımı da yapmadan hepsini birden şeytanın elinde kimseler olarak gördüğünü izhar etmektedir.

Maundrell, diğer incelediğimiz seyyahlarda da fark edileceği üzere tarihî bazı hadiselerle dair kendi zaviye ve anlatımlarından bir şekilde öğrendiklerine zaman zaman yer vermekte ve bu suretle onun Türklere bakışının yaşayarak gördükleri evvelinde okuduğu tarih çerçevesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dikkat çekici bir misali Akka şehrine geldiği zaman kaydetmiştir. Maundrell'in anlatımıyla; Akka'ya Türkler 19 Mayıs 1291'de girmiş, burada bir rahibe manastırı bulmuş, rahibeler ise şehvet kurbanı olmamak için burunlarını kesip yüzlerini çizerek onları karşılamışlar, Türkler de hayal kırıklığından öfkelenip hepsini kılıçtan geçirmişlerdir. Maundrell bu anlatımını nereden iktibas ettiğine dair herhangi bir kaynak ise zikretmemiştir¹⁴.

Maundrell'de İslam'a karşı hücum mahiyetinde ifadeler bulunmaktadır. O, "ikiyüzlü kibirlilik Müslüman dininin büyük faziletlerindendir" demektedir¹⁵. Tek buna atfettiğini söylemek çok doğru gözükmemekle beraber cümleyi kullandığı yerdeki bağlamına bakarak böyle deme sebebinin, şeyhlerin ilim sahibi ve aziz olma payesi aldıklarını görmesi olarak telakki edilebilir. Bir mektubunda ise Türklere

¹² Henry Maundrell, **A Journey From Aleppo to Jerusalem at Easter A. D. 1697**, Oxford, 1703, s. 55.

¹³ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. T2. Kitapta bu sayfaya sayfa numarası düşülmemiş olup altta "T2" yazmaktadır. Şâyet verilirse 147 numarasını alacaktır.

¹⁴ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 54. XIV. yüzyılda, yani kuşatmadan bir asırdan fazla zaman sonra çıkarılıp meşhur olan bu hikâye kesinlikle uydurma kabul edilmektedir, bkz. David Nicolle, Graham Turner, **Acre 1291: Bloody sunset of the Crusader states**, Osprey Publishing, New York, 2005, s. 84. Nitekim kuşatma zamanı şehirde bulunan ve günümüze ulaşan tek Hristiyan çağdaş kaynağı olan Sur şehri tapınak şövalyesi de böyle bir hikâye anlatmamaktadır, bkz. **Crusade and Christendom: Annotated Documents in Translation from Innocent III to the Fall of Acre, 1187-1291**, (ed. Jessalynn Bird, Edward Peters, and James M. Powell), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2013, s. 473-486.

¹⁵ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 10.

Hristiyan dünyasında verilen adaletleri, doğrulukları ve diğer ahlâkî faziletleri hakkındaki karakterlerini onaylamaktan kendisinin pek uzak konumda bulunduğunu belirtir. Devamla Türklerin dininin dış görünüşte vakar ve heybet ile çevrili olsa da hikmet ve faziletin en düşük bir izi bile olmadığını savunur. Bununla da yetinmeyip abdestlerini en vakur şekild aldıklarını söyleyerek ibadete hazırlanışlarındaki ciddiyete dikkat çekmekte fakat hemen ardından aynı abdest alışlarını sahte bir tonda olmakla suçlamaktadır. Maundrell, hayır işi olarak para vermelerinin de yalandan olduğu kanaatinde. Muhtaç kedi köpeklerle et almalarını bile sahtekârlığa bağlayan İngiliz papaz, sebebini ise lanetleme yaparken tel'in ettikleri kişilerin başlarına kıtlık ve kıran gelmesini dilemeleri olarak açıklar. Ona göre şehvet, kibir, açgözlülük ve en aşırı ikiyezlülük onların karakterini tanımlamaktadır¹⁶. İleride aktaracağımız ve Türk halkından ancak İngilizlerin üstün olup başka halkın kıyaslanamayacağını savunduğu sözlerle birlikte bu dediklerini düşünmek enteresan bir durum teşkil etmektedir. Bu denli çelişkili sunumlar yapmasında sorulan sorunun zihnini doğrudan yönlendirdiği düşünceler ve cevabı yazarken içinde bulunduğu haletiruhiyenin önemli bir etkisi olsa gerektir. Muhtemelen Maundrell, bir papaz olması hasebiyle Müslüman dinini inanç olarak reddetmesi, tarih kitaplarında şiddetli kayıtlar okuyup etkilenmesi ve gördüğü kadarıyla gayrimüslimlere karşı bazı uygulamaları da küstahlık sayması gibi sebeplerden ötürü zaman zaman aleyhte şedid beyan ve ithama kaymıştır.

Onun bazı şeyleri yanlış öğrendiği de anlaşılmaktadır. Meselâ Müslümanların peygamberinin Şam'da bir noktaya ineceğine inandıklarını söylemiştir¹⁷. Halbuki Hz. Muhammed için değil Hz. İsa için Müslümanlar böyle bir inanç taşımaktadırlar¹⁸. Diğer yandan ileride zikredeceğimiz tepesinde altın top bulunan bir mahmilin ve bunu taşıyan devenin altınla süslenmesinin Kur'an'a göre dizayn edildiklerini söylemek yanlışına da düşmüştür. Devamında ise İslam peygamberini tahkir edici biçimde

¹⁶ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, numarasız sayfalar. 10 Mart 1698/9 tarihli mektubunda geçiyor. Şâyet numaralandırılırsa 145, 146 ve 147 numaralı sayfalara denk gelmektedir.

¹⁷ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 120.

¹⁸ Hz. İsa'nın ineceğine dair Müslüman inancının farkında olduğunu da belirtmek gerekir. Bilahare bir Türk'ün kendilerine Şam'da St. John Baptist kilisesinden döndürülmüş camiye ineceğine dair bir inanç belirttiğini nakletmiştir, bkz. Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 124.

kemiklerinin çürümüşlüğüne dair sözler sarf etmiştir¹⁹. Pek muazzam bir hatası ise namazın günde dört defa olduğunu yazmasıdır²⁰.

Barbar ithamı XVIII. asır boyunca diğer seyyahlarda görüleceği gibi Maundrell’de de vardır. Türklerin kazığa oturtma cezası verdiklerini söyleyen Maundrell, bunu “kesinlikle insan tabiatına sunabilecekleri en büyük saygısızlık ve barbarlıklardan biri” sözleriyle anmaktadır²¹.

Diğer yandan Maundrell, Türklerin akıllı olduklarını da söyler. Ticaret ve maddî pazarlıklarda yeterince akıllı oldukları izlenimine kapılan seyyah, büyük ticarî hesapları zihinlerinde kitapların yardımı olmadan, gelenek ve ihtiyaç tarafından geliştirilmiş tâbî bir riyaziye ile taşıyabildiklerini ifade etmiştir²². O bu konuda başka seyyahlarca da desteklenmiş görünmektedir. Patrick Russell Avrupalıların genelde Türklerin hesap işlerindeki becerikliliğine şaşırdıklarını belirtmiştir²³. Dallaway dahi Türklerin hesaplama ve sayı biliminde uzman olduklarını, tüm kamu kayıtlarını “en üst kesinlikle” tuttuklarını yazmıştır²⁴.

1.1.2. Edmund Chishull

Edmund Chishull Paul Chishull’un oğlu olup Bedfordshire’da 22 Mart 1671’de doğmuştur. 1687’de Oxford Corpus Christi College’a kabul edilmiş, daha sonra burada mevki elde etmiş daha sonra da İzmir’de Türkiye Kumpanyası ticarethanesine papaz olarak atanmıştır. İzmir’e varış tarihi 12 Kasım 1698’dir. İzmir ve çevresini dolaştığı gibi 1701’de İstanbul’a da gelmiştir. 1702 yılında ise İzmir’deki görevinden ayrılmış ve şehri 10 Şubat 1702’de terk etmiştir. Böylece 1698-1702 arası İzmir’deki İngiliz papazlığı görevini yürüterek bu arada günlük biçimde tuttuğu notlarla Osmanlı insanı, şehirleri ve yapıları hakkında birtakım paylaşımlarda bulunmuştur. İngiltere’ye döndükten sonra 1711’de kraliçeye papazlık yapmıştır. Hayattayken veya

¹⁹ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 126.

²⁰ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, numarasız sayfa. 10 Mart 1698/9 tarihli mektubunda geçiyor. Şâyet numaralandırılırsa 146 numaralı sayfaya denk gelmektedir.

²¹ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 139.

²² Maundrell, **A Journey from Aleppo**, numarasız sayfa. 10 Mart 1698/9 tarihli mektubunda geçiyor. Şâyet numaralandırılırsa 146 numaralı sayfaya denk gelmektedir.

²³ Patrick Russell, **The Natural History of Aleppo. Containing a Description the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood. Together with an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague**, vol. II, London, 1794, s. 107.

²⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 41.

ölümünden sonra basılan çeşitli eserleri bulunan Chishull, 18 Mayıs 1733'te ölmüştür. Osmanlı topraklarında seyahati ile İngiltere'ye dönüşünü anlattığı ve çalışmamıza kaynak olan eseri 1747 yılında oğlu Edmund tarafından neşredilmiştir²⁵.

Laidlaw'a göre Chishull, akranlarına nazaran daha meraklı ve saygısızlığı daha az bir kimsedir²⁶. Günlüğündeki olumsuz ifadelerin azlığı böyle bir düşünceye sevk edebilecek mahiyettedir. Fakat o da çeşitli vesilelerle Türklere ve İslam'a karşı keskin bir tavır ortaya koymuştur. Ona göre Türkler barbardır. Kendileri barbar olduğu gibi yapıları bile barbardır²⁷. Türk binaları için bile barbarlık yakıştırmaları yapan Chishull'un yazdıkları ve hükümlerinde dinî cepheden aldığı tavrı yansıttığı anlaşılmaktadır. Nitekim Süleymaniye'nin bir minaresine çıktıkları vakit yaklaşık iki saat boyunca Ayasofya'ya bakabilmeyi hususi bir keyif sayan Chishull, burasının bir Türk camisine döndürülerek kirletildiğini yazmıştır²⁸.

Edmund Chishull, ileride tafsilatı ile aktarılacak olan ve Hamburg'da karşılaştığı sıkça tekrarlanıp esasında insanların kendilerini intihar günahından kurtarmak düşüncesiyle ergin olmamış çocukları katletmek suçunun yer aldığı uygulamadan bahsetmektedir. Böyle şiddetli bir uygulama anlatıyor olmasına rağmen Chishull, Avrupalı olan bu tatbikatın sahiplerini barbar olmakla itham etmemektedir. Bunun Chishull'un tavrını anlamak açısından akılda tutulması gereken bir numûne olduğuna kaniyiz zira bu misaldeki tavrı ile o, tutumunu sadece gördüğü vak'anın fenalığı ve şiddeti üzerine değil, kim tarafından işlendiğine de bakarak belirlediğini izhar etmiştir.

1.1.3. Lady Mary Wortley Montagu

Leydi Montagu, 26 Mayıs 1689 yılında Covent Garden'da vaftiz edilmiş olup 1690'da Kingston 5. Kontu olan Evelyn Pierrepont'un en büyük kızıdır. Annesi Mary ise Denbigh Kontu William Feilding'in kızı olup 1694'te ölmüştür. Leydi Montagu henüz küçük yaştaiken kabiliyet gösterip dil eğitimi almış ve genç yaşta Latince bilgisi

²⁵ The Reverend William Hunt, "Chishull, Edmund (1671-1733)", **Dictionary of National Biography**, vol. X, Leslie Stephen (ed.), New York, 1887, s. 263-264.

²⁶ Christine Laidlaw, **The British in the Levant: Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century**, I.B. Tauris Publishers, London, New York, 2010, s. 102.

²⁷ Edmund Chishull, **Travels in Turkey and Back to England**, London, 1747, s. 23, 78.

²⁸ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 47.

iktisap etmiştir. Babası Lord Kingston'ın da keyif düşkünü ve umarsız bir baba olmasına rağmen kızıyla gururlandığı belirtilmektedir. Öğrenmekle kalmayan Montagu çalışma da yapmış, Epictetus'un Enchiridion eserini²⁹ tercüme etmiştir. Kendisi ayrıca döneminin kadın hakları savunucusu olan Mary Astell'in de dostu olmuştur. Evlendiği Edward Wortley Montagu ise Whig liderleri arasında meşhur, yetenekli ve iyi bir bilgin olarak bilinen, Avam Kamarası'nda 1705-1713 arası Huntingdon'ı temsil eden birisiydi. Leydi Montagu'nun Latince bilgisi, güzellik ve zekâsından etkilenip ona kendi kız kardeşi vasıtasıyla mısralar gönderdiği belirtilmektedir. Evlilikleri 12 Ağustos 1712 tarihindedir. Kocasının merteye kat edip Kral I. George'a yakınlaşması sayesinde Leydi Montagu da sarayda sık sık bulunabilmiş, ileride kraliçe olacak olan Caroline ile o dönemden ahablık kurmuştur. Bu dünya içerisindeyken kalkıp Osmanlı topraklarına gelmesi ise kocasının 5 Haziran 1716'da Bâbü'lî'ye elçi olarak atanması vesilesiyledir. Bu sırada Avusturya ile harp olup İngiliz elçisinin görevi Avusturya ile Osmanlı'yı uzlaştırmak üzerineydi. İstanbul'a Mayıs 1717 yılında varmışlar ve 6 Haziran 1718'de ayrılmışlardır. Montagu'nun ülkesine döndükten sonra Londra toplumunda bir lider mesabesine vardığı, kocasının da 1720'li yıllarda yeniden parlamentoya girdiği bilinmektedir. Leydi Montagu Temmuz 1739'da İngiltere'den ayrılıp Venedik'e gitti, çeşitli Fransız ve İtalyan şehirlerinde bulundu. İngiltere'ye bir dahaki dönüşü, kocasının 1761 Ocak'ında 83 yaşındaki ölümü üzerine 1762 başında oldu. Kendisi de 21 Ağustos 1762'de hayatını kaybetti³⁰.

Leydi Montagu seyyah ve mektup yazarları içerisinde en meşhurlarından birisidir³¹. Mektuplarından oluşan eser Kral III. George'un kütüphanesinde dahi bulunmaktaydı³². Hayatta iken de çok alâka görmekteydi. Öyle ki Venedik'ten 6 Ekim 1739'da yolladığı mektubunda yol boyunca kendisine çok ilgi gösterildiğini, şâyet Mısır piramitlerinden birisi bu yolculuğa çıksa kendisinden daha fazla takip edilemeyeceğini, her niyetlenilmiş ziyareti kabul etse gittiği her şehirde bir yıl kalması

²⁹ Epictetus, 50-135 tarihleri arasında yaşamış stoacı Grek filozofudur. Enchiridion eseri ise antik devrin meşhur eserlerinden bir tanesidir.

³⁰ Sir Leslie Stephen, "Montagu, Lady Mary Wortley (1689-1762)", **Dictionary of National Biography**, vol. XIII, Sidney Lee (ed.), London, 1909, s. 706-710.

³¹ Asa Briggs, **How They Lived 1700-1815**, v. III, Basil Blackwell, Oxford, 1969, s. 111.

³² **A Catalogue of His Majesty's Library at Kew, 1780, s. 202; A Catalogue of His Majesty's Library at Kew, 1785, Removed to the Pavilion Brighton, with additions 1822, s. 190.**

icap edeceğini söylemektedir³³. Bu yüzyılda kendisine bir tiyatro oyunu dahi ithaf edilmiştir³⁴.

Montagu'nun kadın olmak vasfı, bir seyyah olarak onu diğerlerinden pek farklı kılmış ve Osmanlı'nın nâmahrem erkeklere, bilhassa da ecnebilere kapalı dünyasına hatırı sayılır bir nüfuz imkânı bulmuştur. Böylece yakînen yaptığı gözlemler ile birçok selefinin hatasını keşfedip bildirmiş, farklı ve pek kıymetli bilgiler edinmiştir. Bununla birlikte kadın olmanın sağladığı bu bilgi edinme imkânı sadece Osmanlı dünyasında kendisini hissettirmiş değildi. Nitekim yine bizâtihi Montagu'nun kendisi 1741 Ekim'inde Cenova'dan yolladığı mektubunda muhatabına, bulunduğu yerde bir kadının gözlemine bir erkeğinki kadar koruyucu olmadıklarını, dolayısıyla İtalya'daki herhangi bir devlet hakkında merakı varsa başka herhangi bir seyyahtan daha doğru bilgi verebileceğini ifade etmiştir. Diğer yandan aynı mektupta hükümetin en önde gelen insanlarıyla ilişki kurabilme şansını da zikretmiştir³⁵.

Bu noktada onun yazdıklarını değerlendirmeden evvel göz önünde bulundurulması gereken başka bazı vasıflarına da temas etmek elzemdir. Montagu okuma, araştırma, dil öğrenme ve bilmediklerini tanımaya dair merak ve iştiağı ile dikkat çeken bir şahsiyettir. 1709 yılındaki bir mektubunda çok yalnız olup tüm gününü okumaya ayırdığını söylemekte lâkin okuması için uygun kitabı seçecek birisi bulunmadığından dert yanmakta, kendi başına gramer ve sözlüklerle çalışarak bir üstad olmadan öğrenmenin mümkün olup olmadığını anlamaya gayret ettiğini belirtmektedir³⁶. 1749 Ekim'inden bir mektubunda tüm gece kitap okuduğunu yazan Montagu bu meziyetini ilerleyen yıllarda da sürdürdüğünü göstermiş, Haziran 1751'deki bir mektubunda ise görüşündeki sıkıntıya rağmen birçok saat okuma yaptığını ifadeyle bu konudaki azimkârane gayret ve iştiağını izhar eylemiştir³⁷. Ona göre hiç bir eğlence okumak kadar ucuz ve hiçbir zevk onun kadar uzun sürüyor değildir³⁸. Osmanlı topraklarına geldiğinde Türkçe öğrenmeye başlayıp belli bir

³³ **The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu: 1721-1751**, v. 2, Robert Halsband (ed.), Oxford University Press, 1967, s. 151.

³⁴ Briggs, **How They Lived**, s. 438.

³⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 256-257.

³⁶ **The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu: 1721-1751**, v. 2, Robert Halsband (ed.), Oxford University Press, 1967, v. 1, s. 6.

³⁷ **Montagu**, v. 2, s. 443, 483. 10 Ağustos 1758 mektubunda da zamanının tamamını ata binme, yürüme ve okumayla geçirdiğini yazmıştır, bkz. **The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu: 1752-1762**, v. 3, Robert Halsband (ed.), Oxford University Press, 1967, s. 164.

³⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 20.

mesafe kat ettiğini de bildiğimiz Montagu, 1710 tarihli bir mektubunda da İtalyanca öğrenmeye başladığını ifade ederken görülecektir³⁹. Bu bilgiler onun araştırma ve öğrenme kapasitesine işaret etmektedir.

Despotluk suçlaması geride gösterildiği üzere Venedik elçi raporlarında yer alıp daha sonra umum Avrupa'ya yayılmış ve XVIII. yüzyıl seyyahlarının tamamına yakınında görülen bir şey olmuştur. Leydi Montagu'da da buna rastlanmaktadır. O, kendilerinin halka onların babasıymış gibi bakan ve kendi mutluluğunu halkın özgürlüğüyle husule getiren kralla nimetlendikleri düşüncesindedir. Bu suretle Osmanlı'ya karşı devrin tipik despotizm yaklaşımını sergileyip kendilerini bunun karşısına konumlandırmıştır. Kendisini bu kanıya sevk eden bir saik bazı askerî grupların zulüm sahnelerine şahit olmasıyla açıklanabilir. Nitekim yeniçerilerin “Servia” ormanları⁴⁰ fakir köylüsüne muamelesi üzerine, dinlerinin bu “barbarlığı” yasakladığını ancak askerî hükümetin doğal yozlaşmasının sonucu olarak böyle sahneler çıktığını mülahaza etmiştir⁴¹. Dahası sultanı yeryüzündeki en mutlak monark olarak ifade edip kendi arzusu dışında bir hukuku olmadığını ileri sürmüştür⁴². Leydi Montagu Türk topraklarında uzun süre kalma imkânı bulamadığından olsa gerek bir kısım konulara yeterince nüfuz etme imkânı bulamamıştır. Hukuka taalluk eden mesâilin ciddi tetkik, tahkik ve gözlem gerektirdiği göz önünde tutulursa bu tarz ifadeleri daha iyi anlamlandırılabilir. Zaten o, Hristiyanların kendi hukuklarına göre yargılanma imkânları olduğunu da fark etmemiş gözükmemektedir zira Yahudilerin kendi mahkemelerinde yargılanabilmelerini onlara verilmiş bir ayrıcalık gibi zikretmiştir⁴³.

Leydi Montagu, Belgrad'da Ahmed Bey ile uzun muhabbet şansı bulmasının ve Türkçe çalışmasının da herhalde yardımıyla İslam hakkında biraz bilgi edinmiştir. Meselâ Müslümanlık içinde Kaderiye, Zeydiyye, Cebriyye gibi farklı mezhepler çıktığını öğrenmesi bu bağlamda örnek getirilebilir. Kezâ Ahmed Bey ile konuşmasını aktarırken onun kendisine Arapça bilse Kur'an okumakla çok memnun kalacağını

³⁹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 21.

⁴⁰ “Servia” devir İngilizleri tarafından Sırbistan için kullanılmıştır. Geniş ormanlar içermesi de Sırp coğrafyasının bu dönem vurgulanan bir özelliğidir, bkz. Joseph Emerson Worcester, **A Geographical Dictionary or Universal Gazetteer, Ancient and Modern**, vol. II, Boston, 1823, s. 587.

⁴¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 311-312, 316.

⁴² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 322. Dipnotta Aubry De La Mottraye'nin de Leydi Montagu'ya paralel konuştuğu belirtilerek Türk paşalara en katı bir pasif itaatkârlık öğretildiğini savunan sözleri nakledilmiştir. Fakat Mottraye bunu İslam inancının dikte ettiği zannındadır.

⁴³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 355.

garanti ettiğini bildiren ve muhtemelen yaptıkları sohbetlerin etkisinde kalan Montagu, filhakika şimdiye dek “saçmalıkla” Kur’an’a ithamda bulunduklarını itiraf etmektedir. “En iyi dilde en saf bir ahlâk” sunduğunu söylediği Kur’an için tarafsız Hristiyanlardan da aynı minvalde konuşma duyduğunu dercetmiştir⁴⁴. Onun için bu bağlamda zikretmemiz gereken önemli bir başka husus ise ileride daha detaylı nakledeceğimiz üzere Ayasofya’yı gezdiği zaman Süleymaniye gibi bazı Türk camilerini daha çok sevdiğini söylemesidir. Tüm bu ve yeri gelince nakledilecek yazdıklarıyla o, kendisini birçok seyyahtan ayırmış ve dinî veya milliyetçi bir gayretle ve önyargılı biçimde karalama ve tezyif etmek gibi bir endişeden uzak duran görüntü çizmiştir.

Türk topraklarından ayrıldıktan sonra orasının izlerini taşıdığına dair bazı mektuplarında ipuçları bulunabilmektedir. Meselâ Aralık 1739’da kocasına yolladığı mektubunda İstanbul’da kullandığı minder örtülerini göndermesini rica etmiştir. Oğlunun içinde bulunduğu vaziyetten bahsederken onu bir gün keşiş üç gün sonra ise Türk yapmanın mümkün olduğu teşbihine başvurması da bu bağlamda zikredilebilir⁴⁵.

Tüm kendisini farklı kılan yanlarına ve Osmanlı topraklarındayken yazdığı mektuplarındaki müspet ifadelerine rağmen Leydi Montagu’da da İslam’a karşı koyduğu tavrı görmek mümkündür. Bunu gösteren ifadeleri 1755 yılı sonlarına ait bir mektubunda olup şu sözleri ihtiva eder: “Saçmalıklarından, ücretli aldatmalarından ve ahlâkî dürüstlükle bağdaşmayan din adamlarının barbarca tiranlığı nedeniyle Müslümanların dindarlığı insanlık için bir skandaldır. Eğer mezheplerimiz arası farklılığı ayıplama işareti olarak alırlarsa, kurucu Babalarımız ve konsüllerimizin isimleriyle gürüldерlerse, onları beni kendilerini kendilerinden daha çok tanır bulmakla şaşırtırım. Doktrinlerindeki çeşitliliği, çok şiddetli tartışmaları ve çeşitli hizipleri böbürlendikleri ittihat yerine onlara gösteririm⁴⁶.” Bunun arkasında belli bir Hristiyanlık gayreti yattığı düşünülebilir zira Haziran 1722’ye ait bir mektubunda o, “iyi bir Hristiyanın yapması gerektiği gibi kendi vicdanımı temize çıkarıyorum” şeklinde bir ifadeye yer vererek iyi bir Hristiyan olma konusunda muayyen hassasiyet

⁴⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 317-318.

⁴⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 164, 286.

⁴⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 93.

taşıdığına dair ipucu sunmuştur⁴⁷. İtaatkar bir eş olmaya dair yaptığı vurgu da devrin Hristiyanlık öğretisinden ileri gelen bir durum olarak telakki edilebilir mahiyettedir⁴⁸.

Yine de son kertede onun için yapılmış şu tespitleri paylaşmaktayız: “Hristiyan Batı’nın iddia edilegelen ahlâkî üstünlüğünü yeniden kaydetmek için İslam kadınlarına karşı zulüm vurgusu yapan ekseri oryantalist seyahat yazarlarının aksine Montagu, ülkeyi veya kadınlarını idealize etmek yâhut kötülemek suretiyle Öteki Türkiye meydana getirmez⁴⁹.” Zira hem o hem de kocası, Laidlaw’ın ifadesiyle, Osmanlı’yla ilgili her şeyden hızlıca büyülenmişler, öyle ki Edward Montagu’yu Londra’daki efendileri “Türk’e döndü” diye anmışlardır⁵⁰. Montagu fark ortaya koyduğu mektuplarıyla Türk kültürü hakkındaki XVIII. yüzyıl İngiliz basmakalıplarını bozmuştur⁵¹. Bowen’a göreyse XVIII. yüzyılda İngiliz seyyahlar içerisinde Türkler hakkında en çok bilgiyi veren kimse olmasıyla öne çıkmaktadır⁵². Mektuplarından teşekkül ettirilen eser gerçekten İngilizler tarafından büyük kıymet ve alâka görmüş, sonra gelen birçok kimse tarafından okunmuştur. Meselâ bunların içinde XIX. Yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen İngiliz meşhur seyyahlardan Lord Byron daha küçük bir yaşta Leydi Montagu’yu okuduğunu ifade etmektedir⁵³.

1.1.4. Charles Thompson

Thompson’ın şahsı hakkında pek bir mâlûmat gözükmemektedir. Oxford Dictionary of National Biography’de hakkında bir madde yoktur. Eserini nâdir bir çalışma addedip kıymet atfedenler olduğu gibi gerek şahsı hakkında bilgi sıkıntısı gerekse de Maundrell’in yazdıklarıyla yer yer taşıdığı benzerlikten ötürü hakkında şüphe izhar edenler de vardır. Eserinin Londra’da dört, Dublin ve Glasgow’da birer baskı yaparak belli bir şöhrete ulaştığı da belirtilmektedir⁵⁴. Eserde yazdıklarıyla Maundrell ve evvelki başka seyyahların yazdıkları arasında benzerlikler bulunmakta

⁴⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 16.

⁴⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. XIII.

⁴⁹ Mary Jo Kietzman, “Montagu’s Turkish Embassy Letters and Cultural Dislocation”, **Studies in English Literature, 1500-1900**, v. 38, no. 3, Restoration and Eighteenth Century (Summer, 1998), s. 549.

⁵⁰ Laidlaw, **The British in the Levant**, s. 9.

⁵¹ Kietzman, “Montagu’s Turkish Embassy Letters”, s. 549.

⁵² İkinci olarak da James Porter’ı zikreder, bkz. Bowen, **Türkiye Hakkında**, s. 27.

⁵³ David S. Katz, **The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776-1923**, Palgrave Macmillan, 2016, s. 101.

⁵⁴ Bkz. Hachicho, “English Travel Books”, s. 45-47.

ve editör tarafından dipnotta onlardan da nakille bu durum izhar edilmektedir. Ancak orijinal gözüken şahitlik ve aktarımları da mevcuttur. Biz de tezimizde Maundrell ile aynı bölgelere giderek ikisinin birden yazdığı ve kullanacağımız bir bilgi ise ikisini birden zikrettik, fakat bazı durumlarda sadece Thompson'ın beyanı olduğundan onunla iktifa ettik. Tüm bu sebeplerden ötürü Netice olarak Thompson, incelemeye değer bir kaynak olarak gözükmektedir.

Charles Thompson diğer birçok seyyahta gördüğümüz gibi tarihî hâdiselerin anlatım biçimlerinden etkilenmiş ve Türk algısını buna göre şekillendirmiş görünmektedir. Bu bağlamda yazdığı bir mesele 1291'de Türklerin Akka şehrini fethidir. "Hıristiyanlar ile kâfirler arası uzun bir süredir bir rekabet sahnesi" olduğunu ifadeyle mânâ ve ehemmiyetine vurgu yaptığı bu şehir ona göre yakılıp yıkılarak alınmış ve bir daha da hiç düzelmemiştir. Dahası o tıpkı Maundrell gibi buradaki kadın manastırında rahibelerin Türkler kendilerine tecavüz etmesinden diye yüzlerini kestiklerini, Türklerin ise içeri girip bu durumu görünce öfkelenerek rahibeleri kestiklerini ileri süren hikâyeyi de öne çıkarmıştır⁵⁵.

Kudüs de onun bu bağlamda kullandığı bir meseledir. Thompson, 1079'da geldiğini söylediği Türklerin burayı tiranlıkla yönettiğini hikâyeye eder. Bundan sonra "kâfirlerin" elinden kurtarmak için Haçlı seferleri başlatıldığına da değinen Thompson, haçlı kelimesinin "bilhassa Türklere karşı" bir seferi ifade ettiğini söylemiştir⁵⁶. Diğer yandan onun tarihî vukuat hakkında ciddi mübalağa ve yanlış

⁵⁵ **The Travels of the Charles Thompson, Esq; Containing His Observations on France, Italy, Turkey in Europe, The Holy Land, Arabia, Egypt, and many other Parts of the World: Giving a particular and faithful Account of what is most remarkable in the Manners, Religion, Polity, Antiquities, and Natural History of those Countries: With a Curious Description of Jerusalem, as it now appears, and other places mention'd in the Holy Scriptures. Thw Whole forming a compleat View of the ancient and modern State of great part of Europe, Asia, and Africa. Publish'd from the Author's original Manuscript, interspers'd with the Remarks of several other modern Travellers, and illustrated with Historical, Geographical, and Miscallenous notes by Editor** , v. 3, Reading, 1744, s. 97-98. Bunun yanlış olduğuna geride değindik.

⁵⁶ **Charles Thompson**, v. 3, s. 246-247. "Haçlı Seferi" terimi XIII. yüzyılda ara sıra kullanılıp asıl olarak XIV-XV. yüzyıl civarında benimsenmiştir. Bu seferlerin farklı aşama ve amaçları olmakla beraber, "XIV ila XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar olan dönemde ise Haçlı Seferleri olarak nitelenen seferlerin amacı, giderek yayılmakta olan Türk-Osmanlı gücüne karşı Avrupa'ya ait bir sur oluşturmaktır." Franco Cardini, "Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığı", **Ortaçağ: Katedaller, Şövalyeler, Şehirler**, c. 2, Umberto Eco (ed.), çev. Leyla Tonguç Basmacı, 2. baskı, Alfa yayınları, İstanbul, 2014, s. 50.

içeren ifadeleri sadece Türkler hakkında değildir. Titus'un Kudüs kuşatmasında 1.100.000 insan öldüğünü söylemesi bu durumuna bir örnek teşkil eder⁵⁷.

Thompson'ın da birçok selef ve halefi gibi İslam hakkında pek yanlış bilgiler aktardığı görülür. Bir misâl olarak Türklerin İslam peygamberinin bir vadide oturup kıyamet günü yargı dağıtacağına inandığını söylemesi zikredilebilir⁵⁸.

1.1.5. Alexander Drummond

Drummond İzmir⁵⁹, adalar, Kıbrıs ve Halep dahil Suriye'nin çeşitli yerlerinde bulunmuştur. İmparatorluktaki ikameti 1745-1747 arası Kıbrıs'ta tüccar olmasıyla başlamış, sonra 1747'de İskenderiye'de konsolos yardımcısı olmuş, akabinde ise 1754-1756'da Halep konsoloslugu vazifesini deruhte etmiştir. Drummond 1746-1747'de Kıbrıs ve İskenderi'ye kaldığı sıralarda Halep'e üç seyahat yapmış, bir kere de Halep'te ikamet eden dört başka İngiliz ile "Arabistan çöllerine" yolculuk etmiştir. Seyahatleri sırasındaki gözlemleri ile çeşitli düşünce ve kanaatlerini ekseriyetle erkek kardeşine gönderdiği mektuplarla ifade edip bu mektuplardan bir kitap teşekkül ettirmiş, kitabı 1754'te Londra'da basılmıştır. Drummond'un ölümü ise 9 Ağustos 1769'da Edinburgh'tadır⁶⁰.

Christine Laidlaw onu, Türkler üzerine sıkça kaba yorumlar yapan ve genel olarak Levant insanlarına karşı saygısız bir kibri bulunan birisi olarak yorumlamıştır. Ona göre Drummond, Osmanlıların Kutsal Topraklar ve birçok antik bölgeyi işgal etmesinden gelen bir güceniklik nedeniyle Türklere karşı düşmanlık beslemiştir⁶¹. Vurgulanması gereken diğer bir husus; gerideki seyyahlarda olduğu üzere İslam'a karşı hasmâne tavrın Drummond'da kendisini çok net belli ettiğidir. İslam peygamberinin "aptal olmadığını" söyleyip resim ve heykelleri yasaklamakla kendisinin unutulması yâhut ihmal edilmesinin önünü aldığını düşünmüştür. Hâkezâ o, yalancılık ve aldatmanın "Muhammed'in takipçileri arasında" evrensel derecede

⁵⁷ Charles Thompson, v. 3, s. 245.

⁵⁸ Charles Thompson, v. 3, s. 176.

⁵⁹ İzmir'e kısa ziyaretinde Levant'taki ilk farmason locasını kurmuştur. Laidlaw, **The British in the Levant**, s. 112. Kendisi bir İskoç masonuydu. Kurduğu bu loca Doğu Akdeniz'de o zamanki tek locaydı, bkz MacLean, **Doğu'ya Bakış**, s. 226-227.

⁶⁰ Hachicho, "English Travel Books", s. 48.

⁶¹ Laidlaw, **The British in the Levant**, s. 100-101.

yaygın olduğunu söyleyerek, Türklerse yaptıkları bu ithamı İslam ile bağdaştırma yolunu seçmekten kaçınmamıştır. Nitekim bu misalde dolaylı yoldan kurduğu rabıtayı daha sonraki bir mektubunda doğrudan kurmaya kalkacak ve Kur'an için "hile ve aldatmanın çok verimli bir toprağı" diyecektir. Hakkında hiçbir bilgisi olduğu görülmeyen usûl-i tefsir ve tefsir ilimlerine taalluk eden mevzular hakkında da konuşup müfessirleri tahkir eden Drummond, Kur'an'ın müfessirlerin kapris, ahlâksızlık ve kararlarına göre bin farklı şekilde yorumlanabileceğini iddia etmiştir⁶². Peygamberin Kıbrıs'ta büyükannesinin yattığına inandıkları bölgeye Türklerin bu inançlarından dolayı hürmet ettiklerini de belirten Drummond, bunu da "göstermelik bir sahtekârlık" addederek karalama yapmaya bir sebep saymıştır⁶³.

Tarihî hadiselerle dair anlatımların zihniyet ve yaklaşım belirlemede müessir olduğunun bir misalini de Drummond'da görmekteyiz. O, "kâfirler" vurgusuyla andığı Türklerin, Kıbrıs adasını "görülmemiş barbarlıklar" yapmaları sayesinde düşmanlarını teslim olmaya mecbur ederek aldıklarını iddia etmiştir⁶⁴. Bununla da kalmayan

⁶² Alexander Drummond, **Travels Through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia as far as the Banks of the Euphrates: In a Series of Letters. Containing An Account of what is most remarkable in their Present State, As well as in their Monuments of Antiquity**, London, 1754, s. 22, 137, 215.

⁶³ Drummond, **Travels**, s. 142-143.

⁶⁴ Halbuki Magosa'nın fethiyle Kıbrıs Adası fethi ikmali tamamlanmadan evvel Venedik başkumandanı Marco Antonio Bragadino "lüzumsuz ahaliden sekiz bin kişiyi dışarı çıkarmış, Türk ordusu büyük bir insâniyet göstererek bu zavallılara dokunmamış ve bunlar da adanın muhtelif taraflarına dağılmışlardır." Dahası Türkler, teslim olan diğer kalelerde olduğu gibi ahâlden isteyenlerin çıkıp gitmekte serbest olduklarını, bunların Türk gemileriyle Venedik hâkimiyetindeki Girit'e götürüleceklerini Magosa'daki mağluplara taahhüt etmiştir. Karşılığında ise önceki çarpışmalardan ellerine geçen Türk esirleri serbest bırakmaları şart koşulmuştur. Türk tarafı şartlarına tamamıyla riayet etmiş, mağlupların eşyalarıyla sâlimen kaleden çıkmaları ve Girit'e götürecek Türk gemilerine yerleştirilmeleri herhangi bir tecavüz dahi yapılmadan gerçekleştirilmiştir. Tahliye hareketi gerçekleştikten sonra Venedik kumandanları dahi gördükleri insânî muameleden ötürü Serdar Mustafa Paşa'ya teşekkür etmişlerdir. Bunun akabinde kendi sözünü tutan Türk tarafı elli Türk esirinin teslimini isteyerek Venediklilerden de sözlerini tutmalarını beklemiştir. Ancak Bragadino, onların köle yapıp çeşitli Venediklilere verildiğini ve teslim şartnâmesinin kararlaştırıldığı gece herkesin kendi Türk esirini işkencelerle öldürdüklerini itiraf etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Paşa, on Venedik kumandanını idam ettirmiş, Bragadino'nun yaptığı işkencelerin aynısını ona yaparak önce kulaklarını kestirmiş, sonra Türk esirlere toprak taşıttığı yerlerde toprak taşıttırmış sonra da kendi idam usûlüyle, derisini yüzdürerek katletmiştir. Ayrıca Girit'e gönderilecek Venediklileri de esir ittihaz edip bütün mallarını ganimet saymıştır. Drummond'dan önce de sonra da birçok Avrupalı kaynağın Lala Mustafa Paşa'nın bu cezalandırma biçiminden ötürü Türkleri Kıbrıs fethinde barbarlık ile suçlamaları mevzubahis olsa da meselenin böyle bir evveliyâtı ve muharrik esbâbı bulunmaktadır, bkz. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 399-401. Kemal Çiçek'e göre ise Bragadino ile birlikte on değil on bir bey idam edilmiştir, bkz. Kemal Çiçek, "Kıbrıs (Osmanlı Dönemi)", **DİA**, c. 25, Ankara, 2002, s. 374. Ancak Dündar da sayılarını on olarak vermektedir. O ayrıca gemilere bindirilmiş herkesin indirildikten sonra kadın ve çocukların adada iskân edildiklerini, Venedik kuvvetlerine mensup 4000 askerine esir kabul edilerek forsa kullanılmak üzere Türk donanmasına verildiğini bildirmektedir, bkz. Yrd. Doç. Dr. Recep Dündar, "Kıbrıs'ın Fethi", **Türkler**, c. 9, (ed. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1231-1232.

Drummond, Lefkoşa şehri alındıktan sonra da 20.000 insanın burada kıyıma uğratıldığını ileri sürmüştür⁶⁵. İngiliz seyyah bunları ileri sürerken herhangi bir kaynağa atıf ise yapmamıştır. Onun köklü bir “barbar” imajını temellendirmek açısından ele aldığı bir başka konu ise Antakya’dır. O, Antakya ve civarını Hristiyanlar bezeyip süslemişken Sultan Baybars’ın seferi üzerinden Müslümanların burayı harap ettiğini savunmuştur⁶⁶.

Türkleri “barbar” diye anmak Alexander Drummond’da da tekrar tekrar görülür. Ona göre “barbar Türkler” her şeyi harap etmektedir⁶⁷. Aslında Drummond, evlenme biçimlerini bile “barbarca ve absürt” ilan etmektedir⁶⁸. Hatta daha da öteye gidip, “bu millet doğuştan vahşi ve eğitimsizdir, dolayısıyla hal ve hareketleri acımasız olmak zorundadır” demek suretiyle⁶⁹ ırkçı bir tavra da sapıp daha bebeklikten itibaren Türkleri mahkûm etmiştir. Kendilerine yolculuklarında refakat eden bir ecnebinin iyi nitelikleri hasebiyle insanların onu sevip kıymet verdiğini anlatırken bile Drummond, onun “bu barbarların” gözünde değer kazandığını ifade etmiştir⁷⁰. Bu tavrı açıkça göstermektedir ki, iyi bir haslete değindiği sıradan bir olay aktarırken bile asla ve kat’a Türklere iyilik atfı yapılmasından hazzetmemekte ve derhal bunun önünü almak için onların kendi nezdindeki “barbarlıklarını” hatırlatmaya yönelmektedir. Ayrıca barbarlıkla suçladığı insanların iyi gördüklerine iyi muamele edip kıymet verdiklerini söylerken, onların bu iyi yanını anlatan Drummond’un kendisinin ise bu iyi gördüğü vaziyet karşısında mütedil bir tavır takınmayıp yine tahkire yönelmesi söz konusudur. Üstelik o bu tavrı sadece başka zamanlarda da sergilemiştir. Konsolosa ziyaret sonrası vezirin kürk hediye etmesini, mektubunun muhatabının cömertliğin mümeyyiz bir işareti olarak düşünebileceğini, fakat *grand signiorun* tebaası içinde fazilete dair hiçbir

⁶⁵ Suçlamalarını Türkler ile kısıtlamayan Drummond, Venediklilerin de adayı “korkunç suçlarla” elde ettiklerini, “ihmal, kıskançlık ve lanetli gurur” hasebiyle de kaybettiklerini belirtmiştir. Drummond, **Travels**, s. 134.

⁶⁶ Drummond, **Travels**, s. 217, 223. Gerçekten Sultan Baybars şehri fethettikten sonra kaleyi de şehri de yıktırması, yeni Antakya ve çarşılarını kurdurmuştur. Ramazan Şeşen, **Haçlıların Önünde Sultan Baybars**, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 89. Bundan sonra “Antakya bir daha eski şaşaasına ulaşamadı. Bu büyük tahribat muhtemelen, şehrin Batı dünyasının doğudaki önemli bir siyasi ve iktisadi merkezi, Hristiyanlığın yayıldığı yer olması özelliklerinden dolayıdır. Baybars büyük bir ihtimalle şehrin Hristiyan dünyasındaki bu imajını yıkmak istemiş olmalıdır.” Halil Sahillioğlu, “Antakya”, **DİA**, c. 3, İstanbul, 1991, s. 230.

⁶⁷ Drummond, **Travels**, s. 190.

⁶⁸ Drummond, **Travels**, s. 144.

⁶⁹ Drummond, **Travels**, s. 215.

⁷⁰ Drummond, **Travels**, s. 193.

şey duymadığını söylemiştir⁷¹. Böylece bir kez daha noktayı koymadan evvel şahit olduğu bir vaziyetin iyiye yorulmasının önünü almaya uğraşmıştır. Gerçi inanılması mümkün olmayan satırlara sapmakta dahi kontrol sahibi gözükmeyen Drummond, Türklerin hiçbir dürüst çalışması olmayıp geçimlerini tamamen hırsızlık, sahtekârlık ve cinayetle temin ettiklerini de yazmıştır⁷². Onun bu ifadesi, olumlu bir şeyler düşünmek ve görmeye kendisini alabildiğine kapatıp tamamıyla menfi bir sunum yapmak gayreti içerisinde olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim “mütevazı servete sahip hangi İngiliz, hayat gereksinimlerinin bol, fiyatların da yeterince makul olmasına rağmen zihnini eğlendirecek canlı veya cansız, göz zevki verecek yâhut tasavvurunu keyiflendirecek hiçbir şeyin olmadığı bu memlekette yaşar” şeklindeki sözleri ve memleketin erkeklerini hayvanlardan beter, kadınlarını ise herhangi bir insan kadının tahayyül edilebileceğinden daha çirkin olarak anması⁷³ açıklanan gayesini iyice aşikâr kılmaktadır. Onun kapitülasyonlara uymazlarsa Türk liman kentlerini yakıp kül etme arzu ve çağrısı da burada zikredilebilir⁷⁴.

Osmanlılara doğrudan “aptal Türkler” diyen⁷⁵ Drummond da despotluk suçlaması yapanlar arasında yer alır. Hatta o bunu sadece olumsuz ve mümkün mertebe berbat bir tablo tahayyül ettirebilmek için kullanmış gözükmekte ve Osmanlı idarecilerinin karılarını diğer erkeklerin gözünden uzak tutup “despotik hükümleraltılıkları altında inleyenlerden en baskıcı tarzda para gaspetmek” dışında bir şeyi umursamadıklarını iddia etmektedir. Daha da ileri giden Drummond için Asya’nın kendisi “kahrolası bir zulüm ve baskı merkezidir”⁷⁶.

İncelediğimiz birçok seyyahta olduğu gibi Drummond da ettiği hakaretler ve yaptığı birçok mesnetsiz iddia ve tahkirata rağmen kendisinin dürüst ve tarafsız olduğunu ileri sürmüştür. Bunun hemen ardındansa İngiltere’deki idare ile Osmanlı idaresini kıyaslamaya gitmiş, kendilerinin yasama organları fazilet sevgisi ve kötülükten tiksilmeyi teşvik ederken, Türk idaresinin yağma, sefahat ve her tür suçu

⁷¹ Drummond, **Travels**, s. 171.

⁷² Drummond, **Travels**, s. 216.

⁷³ Drummond, **Travels**, s. 162.

⁷⁴ Drummond, **Travels**, s. 220.

⁷⁵ Drummond, **Travels**, s. 142. Türkleri böyle aşağılamaya kalktığı başka satırlarında ise, uzun sakallı diye bir adamı keçiye benzetmiştir, bkz. s. 179-180.

⁷⁶ Drummond, **Travels**, s. 141, 180.

teşvik ettiğini yazmıştır. Zaten ona göre Türkler, kendilerinden daha büyük olmadıkça zalimlere karşı antipati de duymazlar⁷⁷.

Öte yandan yeterli kapsam ve dikkatte gözlem yapmamanın da bazı kanaat ve yorumlarını etkilediği düşünülebilir. Tembellik ithamında sıklıkla bulunmuş olan Drummond, bilahare gittiği bir Arap köyünde ise insanların çalışkanlıklarını gözlemlemiştir⁷⁸. Esasen bu unsur hemen her seyyah için geçerli olup araştırmacı ve okuyucunun dikkat etmesi gereken bir şeydir.

Drummond'un ifadelerinde abartıya kaçmasının, kendisinin karakteristik bir özellik ve huysuzluğu olarak yorumlanması da mümkündür. Bu noktada enteresan bir örnek Bay Misson'un İtalya seyahatlerini okuyup "korkunç hatalarını" düzeltceğini söylemesi ile karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesinde Misson, Floransa'da bir galeri çatısının kötü resimlendirildiğini düşünmüşken Drummond, usta işi olduğunu savunmuştur⁷⁹. Farklı düşündükleri bu durumu da "korku hatalar" arasında zikretmesi, Alexander Drummond'un karşı olduğu kimseler için üslubunu pek keskinleştirdiğini akla getirmektedir. Binaenâleyh onun yazdıklarının bu karakteristik özelliği ile dikkate alınmasında fayda bulunmaktadır.

1.1.6. Sir James Porter

Sir James Porter 1710 yılında Dublin'de dünyaya geldi. Babası II. James zamanı bir atlı birliğinin kumandanı olup asıl adı La Roche idi fakat James'in başarısızlığı üzerine Porter ismini aldı. Annesi ise bir Fransız Protestan göçmeniydi⁸⁰. Porter torununun verdiği bilgilere göre annesi de kendisi de koyu Protestan bir kimsedir. Kendisinin pek çalışkan biri olup Latince, Fransızca ve İtalyanca öğrendiği belirtilir. Dil öğrenmeye hususi önem atfettiği oğluna dil öğrenme tavsiyesi yapıp şu sözleri kullanmasından da anlaşılmaktadır: "Yaşayan diller -özellikle Fransızca-, dünya veya toplum ya da iş dünyasında bize yol gösteren başlıca kılavuzlardır⁸¹." Porter, az bir

⁷⁷ Drummond, **Travels**, s. 164-165.

⁷⁸ Drummond, **Travels**, s. 216.

⁷⁹ Drummond, **Travels**, s. 166-168.

⁸⁰ G. F. Russell Barker, "Porter, Sir James (1710-1786)", **Dictionary of National Biography**, vol. XLVI, Sidney Lee (ed.), New York, 1896, s. 179.

⁸¹ **Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter, Fifteen Years Ambassador at Constantinople. Continued to the Present Time, with a Memoir of Sir James Porter, by His Grandson, Sir George Larpent**, v. 1-2, London, 1854, s. 2-4, 16; İngiliz

eğitim gördükten sonra Londra’da bir işhâneye gönderilmiş ve burada sadece dil bilgisini geliştirmemiş, ayrıca bir tartışma cemiyetine iştirak ederek adından söz ettirmiş hatta “Robin Hood” diye anılır olmuş, bundan maada ileride mühim makamlara gelecek bazı arkadaşlar ve çevre de edinmiştir. 1736’da Alman topraklarında bulunmuş, 1741’de ise Sir Thomas Robinson’a Avusturya ve Prusya arasındaki müzakerelerde yardım etmiştir. Sonraki yıl tekrar Avusturya’ya, özel bir görevle Maria Theresa’ya yollanmıştır. Zamanı için iyi bir müktesebat ve çevre kazandıktan ve mühim vazifeler deruhte ettikten sonra 22 Eylül 1746’da İstanbul’a İngiltere büyükelçisi olarak tayin edilmiştir. Burada Mayıs 1762’ye dek kalacaktır. Daha sonra Brüssel sarayında bir göreve atanacak fakat burada kısa süre durup İngiltere’ye geri dönecektir. Royal Society üyesi olan ve hatta 1768’de cemiyetin başkanlığı dahi teklif edilen ancak kendisini uygun görmeyen Porter, bundan sonra zamanını bilim ve edebiyata vakfedecektir. Türkler üzerine eserini de bu tarihte yayınlayan Porter, 1771’de onun ilavelerle ikinci baskısını da görecektir. James Porter 9 Aralık 1776’da Londra’da, 66 yaşındayken ölmüştür⁸².

Porter, İslam dini hakkında sert hüküm ve suçlamalara sahiptir. Eserinde “Müslüman Dini” başlıklı bölümün daha başlarında, Kur’an’ın insanın anlayışını kısıtlayıp dünyanın geri kalanıyla ilişki kuramaz hâle getirdiği suçlaması yapmıştır⁸³. Ona göre Müslüman olan kişi, “Kur’an’ın bütün saçmalıklarına inanmaya dalan” bir kimsedir⁸⁴. Onun sert bir üslupla yaptığı taarruz ve hakaret art arda ve çokcadır. Evvela İslam peygamberinin “komuta etmede üstünlüğe azmetmiş” birisi olduğundan kendisini peygamber olarak gösterip oyun oynadığını, Hz. Musa’ya ve Hristiyanlığa ait bölümleri “çok ustaca” seçip derleyerek hakikat diye sunduğunu ifade eder. Akabinde ise ona “çok kurnaz ve çok yetenekli bir sahtekâr” hakaretinde bulunur. Devamla, mucizeler göstermesi istendiğinde gösteremediğini, bu sebeple amcalarının ondan nefret ettiğini ve eşlerini de asi bulduğunu yazar. Hücum ve hakaretlerini sürdüren İngiliz elçi, tamamen peygambere ait olduğunu söylediği doktrin ve kuralların çoğunun “saçma ve en küçük bir dikkate değmez” olduğunu yazmıştır.

Büyükelçisi Sir James Porter ve Sir George Larpent’in Kaleminden Türkiye’nin Bir Asrı, çev. Esma Selçuk Demir, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013, s. 24-25, 34.

⁸² Barker, “Porter, Sir James”, s. 179-180. Barker’ın maddesinde “1786” denilmesi sehven yapılmış bir hata olup metinde ölüm senesi olarak verilen 1776 yılı doğru olmalıdır.

⁸³ **Sir James Porter**, s. 223-224; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 36-37.

⁸⁴ **Sir James Porter**, s. 226.

Ahzab suresinin yirmi sekizden otuz üçüncüye kadar olan âyetlerini konu edinen Porter, burada “korkunç emirler” bulunduğunu iddia etmiş⁸⁵, peygamberin eşleri için “şirret ve asi kadınlar” ifadesini kullanmış ve daha da ileri gidip “peygamber bir adamın doyumsuz tutkusunun hak ettiği en küçük ceza” olduklarını söylemiştir. Çok uç boyutta bir İslam düşmanlığı sergileyen James Porter, nihayetinde İslam dinini peygamberin “rezil fikri” ve “pisliği” olarak tavsif etmiştir⁸⁶.

Görüldüğü üzere James Porter İslam’a karşı derin bir nefret ve büyük bir düşmanlık beslemekteydi⁸⁷. Dolayısıyla onunla vasıflananlara karşı sert bir tavrı olacağı da muhakkaktır. Nitekim Türklerin bu din ile ahlâksızlaştığını mutlak bir hakikatmişçesine ileri sürmüştür⁸⁸. Kezâ o, tartışmaların Şiiler ve İranlılar arasında daha çok gözüktüğü izlenimine kapılmış, bunun “aydınlık İran iklimine” mukabil “daha kaba Asya ve Trakya iklimi” ile “yüce Fars diline” mukabil “Farsça ve Arapça

⁸⁵ Ancak Porter’ın buradaki yanılgı ve çarpıtması çok ciddi boyuttadır. Ebussuûd Tefsiri’nde alâkalı âyetlere bakıldığında bu rahatlıkla görülmektedir: “Ey peygamber! Eşlerine de ki: Eğer siz dünya hayatını ve ziynetini istiyorsanız, gelin, size hakkınızı vereyim ve sizi güzellikle salıvereyim.” (Ahzab-28).

“Ama eğer Allah’ı, Peygamberini ve ahiret yurdunu diliyorsanız, bilin ki, şüphesiz Allah, içinizden güzel davranan kadınlar için büyük bir mükâfat hazırlamıştır.” (Ahzab-29).

“Ey Peygamber hanımları! Sizden kim çirkinliği açık olan bir büyük günah işlerse, onun azabı, iki katına çıkarılır. Zaten bu, Allah’a göre gayet kolaydır.” (Ahzab-30).

“Sizden kim Allah ve Resûlüne itaat eder ve sâlih amel yaparsa, mükâfatını ona iki kat vereceğiz. Ve biz, ona pek iyi bir rızık hazırlamışızdır.” (Ahzab-31).

“Ey Peygamberin hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer takvâyı gözetiyorsanız, erkeklere karşı yumuşak sözlü olmayın; sonra kalbinde hastalık bulunan kimse, yanlış bir şüpheye düşebilir. Siz uygun tarz konuşun.” (Ahzab-32).

“Siz evlerinizde oturun; eski câhiliyye adetinde olduğu gibi çalılımlı, nazlı yürümeyin; namazı da kılın, zekâtı da verin; Allah’a ve resûlüne itâat edin. Ey Ehl-i Beyt! Allah sadece o günah lekesini sizden uzak tutmak ve sizi tertemiz bulundurmak istiyor.” (Ahzab-33).

Âyetlerin açık mânâlarında sarahatle görüldüğü üzere hiçbir “korkunç” emir bulunmamakta, peygamber eşlerinin sorumluluğu ve nasıl olmaları gerektiği bildirilmekte, Allah’ın onların tertemiz kalmalarını murad ettiği anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi’nin tefsiri de bu minval üzeredir. 30. âyette geçen çirkinliği açık büyük günahın muradın ise, bir görüşe göre işleyecekleri bütün günahlar bir görüşe göre ise peygamberimizle geçimsizlik çıkarmaları olduğunu belirtmektedir. Bu da Porter’ın anladığı gibi bir anlamın kat’iyen bulunmadığının bir başka göstergesidir. Bu vesileyle son olarak eklenebilecek dikkat çekici bir husus ise, 33. âyette peygamber eşlerinin “Ehl-i Beyt” olarak anılmasına atıfla Ebussuûd Efendi, Şia’nın onları Ehl-i Beyt dışında bırakan görüşlerinin bâtil olduğunu vurgulayıp Şia’ya reddiye yapmıştır, bkz. Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, **Ebussuûd Tefsiri**, c. 10, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 4801-4808.

⁸⁶ **Sir James Porter**, s. 245-251.

⁸⁷ Bu denli açık olmasına rağmen onun Türklere “haksız ve düşmanca olmayan” bir bakış sergilediğini savunan Bowen’ı anlamak zordur, bkz. Bowen, **Türkiye Hakkında**, s. 27. Halbuki düşmanlık beslemek mutlak surette somut gözlemler aktarmaya mâni teşkil etmeyip gördüklerini behemehal tahrif etmeyi ve her bahiste iftiralar ile hakaretler sıkıştırmayı gerektirmektedir. Porter ileride aktarıldığı vakit görüleceği üzere dünyevî icaplar açısından faydalı gördüğü bazı hususları takdir etmiştir. Ancak bunlar, yukarıda aktarılanlardan anlaşılacağı üzere, inanç ve bir bütün olarak kimliği üzerinden Türklere karşı hasmâne bir tavır olmadığına delâlet etmez.

⁸⁸ **Sir James Porter**, s. 253; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 58.

dillerinin döküntülerinden” oluşan karışık Türkçe dilinden kaynaklı bir fark olduğuna kanaat etmiştir⁸⁹. Onun bu ifadeleri Türkler ve Anadolu hakkındaki tahkir eden algı ve tavrının dikkat çekici birer yansımalarıdır.

Bilgi hataları da yer yer ayyuka çıkmaktadır. Meselâ peygamberin hırkasının (Hırka-i Şerif) suya daldırılıp o suyun içilmesinin “özellikle çok gerekli” bir ibadet olarak görüldüğünü ileri sürmüştür. Önce bunu yazan Porter, sonra bunun üzerine hücumunu temellendirmiş ve “Böyle saçmalıklar Muhammed tarafından cahil ve saf takipçilerini eğlendirmek ve tuzağa düşürmek için icat edilen uydurmalar olarak sayılabilir” ifadesini kullanmıştır. Toplamda sadece dört tarikat olduğunu yazması ve bunlar içinde zikrettiği Bektaşilik kurucusu Hacı Bektaş’ın mezarının Beşiktaş’ta olduğunu söylemesi aşikâr bir başka hatasıdır⁹⁰. Onun gerek mezhep mevzusu gerek Kur’an’da geçen emirlerle alâkaları yanlış yönlendirilmiş cümleleri de bulunmaktadır⁹¹.

Tüm bunlarla birlikte incelediklerimiz içerisinde halef ve seleflerinin neredeyse tamamından ayrılan bir görüşü de mevcuttur. Bu devir seyyahları kahir ekseriyetle Osmanlı’ya despotizm isnadında bulunmalarına rağmen James Porter, bunu reddeder. Ona göre Türk devletini despotlukla lekelemek çok büyük bir hatadır ve Türk devleti mutlak monarşi de değildir. Porter, Kur’an tarafından sultanın gücünün kısıtlandığını gerekçe göstererek bu kanaate vasıl olmuştur. Ona göre en fazla sınırlı monarşinin bir türü olduğu söylenebilir⁹².

1.1.7. Alexander ve Patrick Russell Kardeşler

Alexander Russell 1715’te Edinburgh’ta, şöhretli bir avukat olan John Russell’ın ikinci karısından dünyaya geldi. Edinburgh Üniversitesi’nde eğitim gördü ve 1734’te Edinburgh Üniversitesi Tıp Cemiyeti’nin ilk üyelerinden birisi oldu. 1740’ta Londra’ya geldi ve buradan da Osmanlı topraklarına gitti⁹³. Aynı yıl içerisinde Halep’e gelmiş, gelir gelmez de Arapça çalışmaya başlamıştır. Burada daha sonra daha önce

⁸⁹ Sir James Porter, s. 237; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 46.

⁹⁰ Sir James Porter, s. 226-227, 239; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 38-39, 47.

⁹¹ Bkz. Sir James Porter, s. 243, 249.

⁹² Sir James Porter, s. 264-265; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 70-71.

⁹³ Hachicho, “English Travel Books”, s. 49.

hiçbir Hristiyan doktorun bulmadığı imkânla doktorluk icra ettiği belirtilmektedir⁹⁴. Bunda Arapçayı akıcı şekilde konuşacak kadar öğrenmesinin yanında hem paşa hem de tüm cemaatler üzerinde büyük nüfuz elde edebilmiş olmasının etkili olduğu belirtilmektedir⁹⁵. Uzun yıllar kaldıktan sonra Halep'in gerek insanları, gerek idarecileri, gerek şehrin kendisi gerekse de bu coğrafyadaki hava şartları, bitki ve hayvanlarla alâkalı detaylı gözlemlerini *The Natural History of Aleppo* adlı eserinde yazıya dökmüştür. Eserde diğer seyyahlara nazaran eşsiz denebilecek bir özellik; keskin yorum ve hücumlardan tamamıyla kaçınması ve bir bilim adamı üslubuyla yazımına gayret edilmiş olmasıdır. Nitekim Hachicho da kendi incelediği seyyahlarda İngiltere'deki bilim halkaları arasında onun kadar coşku ve tebrikle karşılanmış bir ikinci seyyah bulunmadığı kanaatindedir. Alexander 1755'te Londra'ya vardıktan sonra Royal College gibi çeşitli yerlerde görevler almış, St. Thomas's Hospital'da doktorluk da yapmış ve 28 Kasım 1768'de tifüs nedeniyle evindeyken hayatını kaybetmiştir⁹⁶.

Patrick Russell ise Alexander'dan on iki yaş küçük olup üvey kardeşidir⁹⁷ ve yirmi üç yaşına gelince Alexander Russell'a 1750'de Halep'te iştirak etmiştir. Alexander Russell 1754'te çekilince de onun yerine İngiltere ticarethanesinin doktoru olmuştur. Halep'te 18 sene geçiren Patrick Russell, İngiliz ticarethanesi çalışanlarının hem sevgi hem saygısını kazanmıştır. Hatta Halep'teki ticarethane çalışanlarıyla arası iyi olmayan İstanbul'daki İngiliz büyükelçi John Murray dahi onun arkadaşlığına kıymet biçmiştir. Patrick Russell, üvey ağabeyinin *The Natural History of Aleppo* eserini genişleterek 1794'te tekrar neşretmiştir⁹⁸. Bunun haricinde o, Londra'ya döndükten sonra Doğu Hindistan Şirketi'nin Karnataka'daki botanisti olarak atanmış ve 1785-1789 arasında bu görevi yürütmüştür. Ayrıca 1791'de veba eserini (*Treatise of Plague*) yayınlamış ve bu kitabı da şöhret kazanmıştır. Hiç evlenmeden 1805'te Londra'da hayata veda etmiştir⁹⁹. İki kardeş diğer seyyahlardan ciddi biçimde ayrılmış ve eserlerini bilimsel gaye çerçevesinde oluşturmuşlardır. Bu sebeple onlarda inanç ve

⁹⁴ Laidlaw, *The British in the Levant*, s. 137-138.

⁹⁵ Hachicho, "English Travel Books", s. 49.

⁹⁶ Hachicho, "English Travel Books", s. 48-49.

⁹⁷ 1727'de John Russell'ın üçüncü karısından doğmuştur. O da Edinburgh'tan mezun olmuştur, bkz. Hachicho, "English Travel Books", s. 49.

⁹⁸ Laidlaw, *The British in the Levant*, s. 143-144, 149.

⁹⁹ Hachicho, "English Travel Books", s. 50.

kimliğe yönelik taarruzkâr ifadelere de tahkir edici tezvirata çok nâdir rast gelinebilir. Bu da neticede İslam dinine mensup olmamalarıyla alâkalıdır.

1.1.8. Richard Chandler

Daniel Chandler'ın oğlu olarak 1738'de Hampshire'da doğan Richard, seyyahlığı haricinde klasik antikacıdır. Winchester okulunda eğitim görmüş, 9 Mayıs 1755'te Oxford Queen's College'a girmiş, 1770'e gelindiğinde ise Magdalen College'a stajyer üye olmuştur. Kendisi 1750'lerin sonlarından başlayarak antik bazı kalıntılarla alâkalı kitap yayınlamak gibi çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu suretle dikkat çeken Chandler, 1764'te Dilettanti Cemiyeti'ne dahil edilmiş ve Küçük Asya'ya, yani Anadolu'ya ve de Yunanistan'a bir keşif seferi yapması istenmiştir. Kendisine yolculuğunda yetenekli bir mimar olan Nicholas Revett ve Pars olarak adı verilen kabiliyetli bir ressam da eşlik etmiştir. Kendilerine İzmir'i karargâh edinerek bura ve çevresindeki antik kalıntıları incelemeleri, yazıtları da kaydetmeleri direktifi verilmiştir¹⁰⁰. Antik yapıların plânları ve ölçülerini en doğru surette temin etmesi, karşılaştığı her yazıyı kopyalaması ve gittiği yerlerin antik dönemdeki durumu ile mevcut durumu hakkında en iyi fikri vermeye çalışması temel hedefi olarak saptanmıştır. Kendisine on iki ay zaman tanınıp bu süreçte İzmir'den en fazla 8-10 günlük bir seyahat zamanı tutan ve dikkat celp eden her yeri ihtimamla ziyaret etmesi arzulanmıştır¹⁰¹. 9 Haziran 1764'te İngiltere'den gemiye binen Chandler ve arkadaşlarının İzmir'den Atina'ya geçişi ise 20 Ağustos 1765'te olmuştur. Chandler burada “cahil aşağılama ve acımasız şiddetten” Partenon civarındaki çeşitli heykellerin tamamının yok olacağını ileri sürmüştür¹⁰². Chandler ve arkadaşlarının buradan da ayrıldıktan sonra nihayetinde İngiltere'ye varmaları 2 Kasım 1766 tarihini bulmuştur. Chandler'ın seyahatinde elde ettiği ve kıymetli addedilen bulgu ve gözlemler üç farklı kitap halinde neşredilmiş olup içlerinden bir tanesi Küçük Asya'ya seyahatlerini ve antik kalıntılar dışındaki gözlemlerini de ciddi biçimde merkeze almıştır ki bizim bu çalışmada kaynak aldığımız kitabı budur. Bu kitabının birçok baskısı yapılmış ve

¹⁰⁰ Warwick Wroth, “Chandler, Richard (1738-1810)”, **Dictionary of National Biography**, vol. X, Leslie Stephen (ed.), New York, 1887, s. 40.

¹⁰¹ Richard Chandler, **Travels in Asia Minor or An Account of A Tour Made at The Expense of the Society Dilettanti**, 2th Edition, London, 1776, s. viii.

¹⁰² Fakat bu endişesinde tamamen haksız çıkmış ve çeşitli Partenon heykel veya heykelcikleri günümüze ulaşmış sergilendikleri gibi Partenon da günümüze ulaşmış olup turistik ziyaretlere açıktır.

Fransızcaya da tercüme edilmiştir. Chandler ahir ömründe üniversitesinde kıdemli görevlilik elde etmiş, İtalya'ya giderek orada da bazı çalışmalar yapmış nihayetinde kısmî felç geçirmiş ve bir süre sonra 9 Şubat 1810'da ölmüştür¹⁰³.

Barbarlık ithamı diğer birçok seyyahdaki yoğunluk ve vurgudan ayrılrsa da Chandler'da da görülebilen bir şeydir. Ayazlık'a yaptıkları seyahatte gördükleri kaleyi “barbarca” bir yapı olarak anması bu bağlamda zikredilebilir. Enteresan bir başka yaklaşımı da görülmektedir. Buna göre ağırbaşlı, soğukkanlı, düşünüp itina ilen konuşan kimisi uzun sakallı on dört Türk'ün toplantısına şahit olmuş, daha sonra birisinin “Türk gitarı” çalarak kendileriyle birlikte eğlendiğini anlatmış, tüm bu toplantı ve sahneyi ise tuhaf bir şekilde vahşice bulduğunu serdetmiştir. Kitabında “uygarlaşmamış Türkler” şeklinde bir alt başlık da bulunmaktadır¹⁰⁴. Eserini inceleyen Himmet Umunç, onun “kuvvetli biçimde düşmanca ve hegemonyacı tavrı” sergilediğine hükmetmiştir¹⁰⁵. Yukarıda aktardığımız örneklerden bu tavrı anlaşılacakla beraber yine de biz, incelediğimiz diğer birçok seyyaha nazaran taarruzkâr tavrın onda biraz daha geri kalıp gözlem aktarımının daha öne çıktığına kaniyiz. Ancak bu durum onun bahse konu muhtelif akranlarıyla denk bir düşmanlık taşımamasından değil de kendisinden beklenen yazım tarzı ve üslubuyla da alâkalı olabilir.

1.1.9. Leydi Elizabeth Craven

17 Aralık 1750'de doğup 1828'de ölen Leydi Craven, Berkeley 4. Kontu Augustus'un en küçük kızı olup bir oyun yazarıdır. 1767'de evlendiği Lord Craven'dan ayrıldıktan sonra Fransa, İtalya, Avusturya, Polonya, Rusya, Türkiye ve Yunanistan topraklarını ziyaret etmiştir. Evvela 1789 yılında Kırım'dan İstanbul'a olan seyahatini neşretmiştir. Bu arada tiyatrolarda çeşitli oyunları yer almıştır¹⁰⁶. 76 yaşında hatıralarını yayınladığında ise hem İngiltere hem de Avrupa kıtasında ciddi bir alâka yükselmiştir. Margrave için seyahatinde yazıp yolladığı mektupları da

¹⁰³ Wroth, “Chandler, Richard”, s. 41.

¹⁰⁴ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 114, 151, 220.

¹⁰⁵ Himmet Umunç, “The Other Geography: Representations of the Turkish Landscape in English Travel Writings”, **Belleten**, c. LXXI, sayı: 261, Ağustos 2007, s. 729.

¹⁰⁶ The Late Dutton Cook, “Anspach, Elizabeth, Margravine”, **Dictionary of National Biography**, vol. II, Leslie Stephen (ed.), New York, 1885, s. 36-37.

bilâhare kendisi kitaplaştırmıştır. Faaliyet ve eserleri dışında güzelliğinin de şöhretine belli bir katkısı olduğu söylenebilir. Craven'ın kendisi, kralın kardeşi Cumberland Dükü'nün ona çok düşkün olduğunu ve bu düşkünlüğünün zamanla aşka dönüştüğünü ileri sürmüştür. Gerçi kendisini kral ve kraliçenin çok sevdiğini ve hususi alâka gösterdiklerini de söylemektedir¹⁰⁷.

Leydi Craven dans ve Fransızca dersleri gördüğünü anlatmakta on iki yaşında ilk defa tiyatro oyunu görmesine izin verildiğini ve görmesiyle birlikte artık oyunculuğun en büyük arzusu olduğunu açıklamaktadır. Böylece çeşitli hususlarda eğitim alan ve ilgi sahibi olduğu görülen Leydi Craven da yaşadığı dönem Avrupa'da meşhur bir figürdür. Kendisi Venedik'ten Viyana'ya gittiği zaman sarayda en övgü dolu bir surette karşılandığını dercetmektedir. Ayrıca Portekiz Kraliçesi Maria Frances Isabella'nın da kendisine mektup yazdığı görülmektedir¹⁰⁸. Lizbon'a geldiğinde ise kendisi için parti düzenlendiğini belirtmektedir¹⁰⁹. Prusya kral ve kraliçesi de kendisini ağırlamışsa da bunu gönüllü olarak yapmadıkları söylenmektedir¹¹⁰. Lehistan Kralı II. Stanislaus tarafından ağırlanan Craven, Çariçe II. Katerina ile de görüşmüştür¹¹¹. Söylediğine göre Rus imparatoriçesi kendisine “en müstesna özenle” muamele etmiştir¹¹². Bunlardan başka Fransız İhtilali sonrası kafası kesilecek olan kraliçe Marie Antoinette ve kardeşi Elizabeth ile geçirdiği zamana özel bir yer ayıran ve öldürülen kraliçeyle ilgili çeşitli bilgiler veren Leydi Craven, onlar tarafından ağırlanmalarını hikâye edip kılık değiştirmiş bir hükümdar olsa Fransız sarayında gördüğü saygıdan daha fazlasını göremeyeceğini anlatmaktadır¹¹³. Viyana'ya gittiğinde İmparator II.

¹⁰⁷ **The Beautiful Lady Craven: The Original Memoirs of Elizabeth Baroness Craven afterwards Margravine of Anspach and Bayreuth and Princess Berkeley of the Holy Roman Empire (1750-1828) Edited with Notes and a Biographical and Historical Introduction containing much unpublished matter by A. B. BROADLEY & LEVIS MELVILLE**, v. 1, Londra, New York, Toronto, 1914, s. ix, xxvii, 24-25.

¹⁰⁸ Elizabeth Craven, **Memoirs of the Margravine of Anspach. Written by Herself. In two Volmes**, v. 1, London, 1826, s. 9, 14, 18, 130, 376-vd.

¹⁰⁹ **The Beautiful Lady Craven: The Original Memoirs of Elizabeth Baroness Craven afterwards Margravine of Anspach and Bayreuth and Princess Berkeley of the Holy Roman Empire (1750-1828) Edited with Notes and a Biographical and Historical Introduction containing much unpublished matter by A. B. BROADLEY & LEVIS MELVILLE**, v. 2, Londra, New York, Toronto, 1914, s. 41.

¹¹⁰ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. lxxii.

¹¹¹ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 85, 91.

¹¹² **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 81.

¹¹³ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 60. Craven, Marie Antoinette'nin dalkavuklardan tiksiniş esas olarak çevresine üstün fazilette kadınlar seçtiğini ifade eder. Ayrıca ona göre kraliçe iyilik ve hayırseverliğini göstermiş, fakirlere kendi cebinden çokça paralar dağıtmış, iyi sözlerle de insanları onurlandırmıştır, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 63-64.

Joseph ile görüşen Craven’a imparator “bu kadar mütevazı ve haysiyetli tavırdaki başka bir kadın görmedim” mesajı göndermiştir. Gittiği sırada evli olmayan imparator için birtakım düşünceler dolaştığını da duyan Craven çok endişelenmiş olup “kafesten kaçan korkmuş kuş” gibi kaçtığını söylemektedir. İstanbul’a geldiğinde ise tüm büyükelçilerin onun gelişi üzerine partiler ve balolar tertip ettiğini anlatmaktadır¹¹⁴.

Craven’ın da Türklere yaklaşımında tahkir edici bir ton bulunmaktadır. Türk kadınlarının kıyafetlerine temas ederken kendisince bir biçimsizlik olduğunu savunup bunu fark etmediklerini söyleyerek onları “basit cahil varlıklar” diye tahkir etmektedir¹¹⁵. Gerçi onda mağrur bir bakış farklı vesilelerle de okunabilmektedir. Kırım Hanı’nın Hristiyan eşi için gösterdiği sevgiye ve yaptırdığı yapıya bakarak, “Bu Tatar Hanı bir Hristiyan eş tarafından sevmeye lâyık bir ruh sahibi olmalıydı” cümlesiyle düşüncesini belirtmiştir. Kezâ basitlik ithamını sırf Türk kadınları üzerine yapmamış, Eflak’ta voyvodanın konuğu olduğu ve oranın çeşitli önde gelen kadınlarıyla konuştuğu zaman bura kadınlarının da “genel olarak Doğu kadınlarının sorduğu tüm basit soruları” sorduklarını ifade edip basitlik ithamını “Doğulu” mefhumu içerisinde toplamıştır¹¹⁶. Fakat kıyafet konusundaki sözlerinde çelişki bulunduğunu ifade etmek lazımdır. Zira o başka yerde, Türk kadınlarının kıyafetlerinin kocalarının malî durumlarına göre daha az veya daha çok muhteşem olduklarını söylemiş¹¹⁷, ziyaret yaptığı kaptanıderyanın hanımının kıyafetinin büyük bir ihtişamda olduğunu belirtmiştir¹¹⁸.

Craven İstanbul’dan ayrılırken yolculuğu sırasında yanına verilen çuhadara karşı da aşağılamalarda bulunmuştur. Çuhadara İngilizce hakaret ederek “aptal uyumsuz Türk” dediğini, onun ie bunu bir övgü olarak kabul edip başını hafifçe öne eğdiğini anlatmaktadır. Bilahare ise Bükreş’e artık çuhadalarla gitmek istemeyip onu İstanbul’a geri yollamak arzuladığını lâkin “iğrenç çuhadarım” diye andığı görevlinin hiçbir geri dönme emrini dinlemeyip kendisiyle gelmek istediğini yazmaktadır¹¹⁹. Tüm bu

¹¹⁴ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 80-81, 105.

¹¹⁵ Lady Elizabeth Craven, **A Journey Through the Crimea to Constantinople. In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness The Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith. Written in the Year M DCC LXXXVI**, London, 1789, s. 225. Sokakta yürürlerken ise “mumyalara” benzetmiştir, bkz. Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 166.

¹¹⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 180, 308-309.

¹¹⁷ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 258.

¹¹⁸ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 224.

¹¹⁹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 291, 299-300.

misallerden onun en azından “Doğulu” kabul ettiklerine karşı tepeden bakan bir kimse olduğunu güvenli biçimde ileri sürebiliriz. Bir Alman kadın yazar olan Sophia Marie von Voss ise daha ileri gidip Leydi Craven’ı tanımlarken genel olarak “kendini beğenmiş” bir kimse olduğunu dermeyeran etmiştir¹²⁰.

Önyargıyla yaklaşp yeterli kapsam ve dikkatte gözlem yapmama sorunu Elizabeth Craven’da da net biçimde karşımıza çıkmaktadır. O evvela Türklerin antikler hakkında “tiksindirici cehaleti” olduğunu ifade etmektedir. Bundan sonra ise İzmir’de “Homer’in Çeşmesi denilen kırık bir sütun hariç” herhangi bir antik eser kalıntısı olmadığını söylemektedir¹²¹. Bu elbette hakikatle alâkasız bir iddia olup Craven’ın biraz fazla dikkatsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Zira vatandaşı ve bir seyyah olarak selefi Richard Chandler sırf antik eser tespit maksadıyla düzenlediği gezide hem İzmir hem de gittiği yakın başka memleketlerde çeşitli antik kalıntılara dair gözlemlerini aktarmıştır ki ileride değinilecektir. Dolayısıyla Craven’ın tavrı kendi devrinin bilgi seviyesi için dahi isabetsiz bir tutumdur¹²².

Ancak Craven’ı başka pek çok seyyahıtan ayıran düşünceler taşırken de görmekteyiz. O, ileride tafsilatıyla aktarılacağı üzere bir yanda Türklerin tembelliğinin Avrupa için bir şans olduğunu ifade ederken diğer yanda dürüst bir İngiliz kolonisinin gelip yerleşmesi ve Türkleri bu tembellikten uyandırmasını arzuladığını söylemektedir. Bunu ise tüm insanlığı bir aile görmesi ile açıklamıştır¹²³. Bu sebeple Craven’ın geride geçtiği gibi mağrur olma veya kibir gibi karakter kusurlarına atfedilebilecek yâhut iyi gözlemleme yapmamış olmasına yorulabilecek kusurları olsa da, yazdıkları Drummond’un yazdıkları gibi görülmemelidir. Dolayısıyla kötülemek için ciddi bir çabalama içerisinde olduğunu varsaymak herhalde pek isabetli olmayacaktır.

Diğer yandan Craven’ın yazdıklarında ele aldığımız diğer birçok seyyah gibi tarihe atıf ve tarihleri üzerinden Türklere bilenme görülmemektedir. Hatta o,

¹²⁰ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. lxxiii.

¹²¹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 258-259, 269. Antik eserler konusunda İngiliz seyyahların Türklere hücumu çokça görülmekte olup ileride hususi bir bahisle değinilecektir. Burada Craven özelinde bir misal vermemiz ise onun hem Türkler hakkında şiddetli bir yorumunu göstermek hem de gözlem kalitesine dair fikir temin etmek maksadıyladır.

¹²² Günümüzde bilinip sergilenen muhtelif eserler için bkz. **İzmir Merkez Müze ve Ören Yerleri**, haz. İl Turizm ve Kültür Müdürlüğü, 2014, <https://izmir.ktb.gov.tr/Eklenti/59075,izmir-merkez-muze-ve-oren-yerleri-trpdf.pdf?0> (Erişim: 1 Aralık 2019).

¹²³ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 188-189.

akranlarının Türk tarihi için kullandığı sert ve suçlayıcı tavrı kendi tarihleriyle alâkalı bir bahiste benimserken dahi görülebilir. Bu bahis VIII. Henry bahsidir ve kiliseleri ayırdığı için ona hep öfkeli olduğunu beyan etmiştir¹²⁴. İşin enteresan bir yanı ise bu söyleminin Katolik gayretinden tevellüt etmiş olması değil¹²⁵, fakat müzikte kendilerini izah edegeldiği ahenkten mahrum kalmalarına yol açmakla suçlamasından kaynaklanmasıdır. Lâkin meselenin sadece bu olmadığı da anlaşılmaktadır. Craven, VIII. Henry’nin ikinci karısı Anne Boleyn’in başını vurdurması vak’asını zikrederken genel olarak onun şiddetli bir despot ve adaletsiz bir barbar olduğunu ifade etmiştir. Craven ayrıca İspanya’nın XVI. yüzyıldaki meşhur kralı II. Philip için de “zalim canavar” demiştir¹²⁶.

Onda bulduğumuz diğer dikkat çekici bir şey ise despotluk ithamını XVIII. yüzyılda Avrupalı memleket için de yaptığını görmemizdir. Leydi Craven Prusya’da Büyük Frederick diye de bilinen II. Frederick’ten bahsederek, onun Prusya’yı “despotizm tohumlarından yükseltip tüm dünyaya bir talim dersi verdiğini” belirtmiştir¹²⁷. Bu ifadesinden hareketle devir İngiliz seyyahlarının anlayışlarında despotluk yakıştırmasının yalnızca ve mutlak surette Türkler yâhut “Doğulu” için kullanılan bir mefhum olmadığı anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz seyyahlar sadece kendi düşünceleriyle bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkındaki algı ve kanaatlerini lanse etmemiş ayrıca bazı nakillerle de başka kimselerdeki düşünceleri tebyin eylemişlerdir. Bu işi gören Leydi Craven, Comte de Saxe’in tüm Türk imparatorluğunu ele geçirmek arzusu taşıdığını nakletmesiyle hassaten dikkat çekici bir kayıt düşmüştür¹²⁸. Öte yandan Leydi

¹²⁴ Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 303.

¹²⁵ Leydi Craven bir Protestan olması hasebiyle kendisine ilgi duyan bir kimsenin babasının oğluna evlilik teklifi yapma izni vermediğini anlatmıştır, bkz. Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 37.

¹²⁶ Elizabeth Craven, *Memoirs of the Margravine of Anspach. Written by Herself. In two Volumes*, v. 2, London, 1826, s. 244-245, 247.

¹²⁷ *The Beautiful Lady Craven*, v. 2, s. 57.

¹²⁸ Craven, *Memoirs*, v. 2, s. 134-135. Craven ayrıca onu Napolyon “Bonaparte’in prototipi” olarak anmıştır, bkz. *The Beautiful Lady Craven*, v. 2, s. 128-130. Saksonyalı Maurice, Polonya Kralı ve Saksonya Elektörü Frederick Augustus’un tanınmış 354 gayrimeşru çocuğunun en büyüğü olarak 28 Ekim 1696’da doğmuştur. Frederick Augustus sayıdan da anlaşılacağı üzere şehvetinin hudutsuzluğu ve iştahının yoğunluğuyla ünlenmiştir ki Maurice’in de bu özellikleri ondan tevarüs ettiği belirtilmektedir. Maurice 1717’de Prens Eugene’in Belgrad’ı ele geçirdiği seferde Türklere karşı savaşmıştır. 1745’te Fransız mareşali olarak atanmış ve nâminin yürütmesi de bununla birlikte olmuştur. Hollanda’nın fethi maksadıyla 1745’ten 1748’e üst üste seferler yapmış ve seferlerde askerî yetenek ve feraset sahibi olduğuna hükmedilmiştir. “Savaş Sanatı Üzerine Hayallerim” eserini yayınlayan Phillips, Kasım 1750’de ölen Saxe’in Korsika tacını ve Tobago adasını ele geçirmek, Güney Amerika’da da bir Yahudi Krallığı kurmak gibi plânları olduğunu söylese de Osmanlı İmparatorluğu’nu ele geçirmek

Craven'a 27 Kasım 1786'da Horace Wapole tarafından yazılan bir mektup da zikre şayandır. Bu mektupta Walpole, bir süreden beri haber alamadığı Craven hakkındaki endişelerini ifade ederken Kırım'da ve Kaptan Paşa'nın haremde bulunmasına atıf yapmış, akabinde "bu kadar despotik kâfirin cazibenizden ayrıldıklarına nasıl emin olabilirim?" diye sormuştur¹²⁹.

Leydi Craven'ın oğlu için Türklere karşı savaşa gitmesi konusunda endişe taşıması da dikkat çekicidir. Craven 28 Haziran 1788'de Robert Murray Keith'e gönderdiği mektubunda en büyük oğlunun Türklere karşı savaşa gitmek niyeti bulunduğuna dair bilgi edindiğini serdedip, şâyet böyle bir şeyle ortaya çıkarsa onun aklını çelmesi için yalvarmıştır¹³⁰.

1.1.10. John Howard

Howard'ın kuvvetle ihtimal 2 Eylül 1726'da Hackney'de doğduğu tahmin edilmektedir. Babasının adı da John Howard olup döşemecilik ve halı işiyle meşgale olmuştur. Annesi ise doğumundan kısa süre sonra hayatını kaybetmiştir. İleride oğlunu doğudan eşi de doğumdan dört gün sonra ölecek ve bu açıdan oğlu kendisiyle benzer bir kader yaşacaktır. Hertford'da bir okula gönderilen Howard, burada yedi sene kalmasına rağmen düzgünce bir şey öğrenemeden ayrılmıştır. Fakat Howard 1756'ya gelindiğinde Royal Society'ye¹³¹ üye seçilmeye muvaffak olacaktır. 8 Şubat 1773'te Bedfordshire yüksek şerifi olarak atandıktan sonra ise hapishanelerin hali dikkatini çekmiş ve bir hapishane reformcusuna dönüşmüştür¹³². John Howard başta hapishane ve bununla alâkalı gördüğü hastane ve yardıma muhtaç çocuklar için okul müesseselerini görüp teftiş etmek gayesindeki bir seyyahtır. Dolayısıyla onun eserleri ve hayat hikâyesini hapishane ziyaretleri doldurmaktadır. Osmanlı topraklarına geldiğinde de görüp incelediği esas itibarıyla hapishane ve akabinde hastanelerin

arzusunun söz etmemiştir, bkz. Maurice de Saxe, **Reveries on the Art of War**, translated and edited by. Brig. General Thomas R. Phillips, Dover Publications, New York, s. 1-10.

¹²⁹ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. xlvii. Ayrıca bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Leydi Craven Gazi Hasan Paşa'nın hanımıyla yakınlık kurmuş ve bu bilgi, takip eden İngilizlerin hatırasında hususi yer edinmiştir.

¹³⁰ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. lxii.

¹³¹ 28 Kasım 1660'ta kurulan bu İngiliz cemiyeti, dünyanın en eski milli bilimsel cemiyeti kabul edilip günümüzde de faaliyetine devam etmektedir, bkz. Michael Hunter, "Royal Society", Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Royal-Society> (Erişim: 28 Aralık 2019).

¹³² G. F. Russell Barker, "Howard, John (1726?-1790)", **Dictionary of National Biography**, vol. XXVIII, Sidney Lee (ed.), New York, 1891, s. 44-45.

halidir. Çalışmalarıyla kazandığı şöhretten ötürü gemilerin hapisane olarak kullanılması üzerine III. George'un bir projesi hakkında Avam Kamarası tarafından davet edilip bir seçme komite önünde mütalaası alınmıştır. Hayatını bu işe adayan Howard, nitekim Rusya'daki hapishaneleri ziyaret gezisinde o gün Rus, bugünse Ukrayna topraklarında kalan Herson şehrindeyken 20 Ocak 1790'da hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Hapishanelerin durumu üzerine olan *State of Prisons* eseri pek tutmuş ve ölümü sonrasında 1792'de attığı baskıyla beraber dördüncü baskısına ulaşabilmiştir¹³³.

Howard, çeşitli dallarda alâka ve gayret sahibi bir kimse olarak gözükmektedir. Bir yanda güzel sanatlarda kendisini geliştirmek için Fransa ve İtalya'ya giden Howard diğer yanda tıp ve tabiat felsefesi çalışmaya da büyük alâka göstermiş ve ifade edildiğine göre kendisine yetecek ayarda bir tıp bilgisi iktisap etmiştir. Çalışmalarıyla takdir toplayan Howard, işte bu suretle Royal Society'ye kabul görmüştür. Karakter ve işleriyle gayet meşhur olan Howard, devrin Lord Chancellor makamını elinde tutan Bathurst Kontu'nun ilgisini çekmiş ve ondan makam teklifi de almış fakat kabul etmemiştir. Hapishaneler üzerine çalışmasını tamamlayıp eserini yayınladığı zaman ise devrin İngiliz hükümeti ve parlamentonun birçok üyesi tarafından takdir görmüştür. Yaptıklarıyla sadece kendi ülkesinde değil fakat başka ülkelerde de kıymet gören Howard'a Rusya'daki faaliyetleri hasebiyle General Bulgarkow tarafından bir madalya takdim edilmiş ve o da kabul etmiştir. Dublin Üniversitesi ise çabalarından ötürü fahri doktora vermiştir. Ayrıca eseri Fransa'da okunmuş ve etkili olmuştur. Bu sayede Fransız hapishanelerinde gelişme yaşanmasına tesir ettiği ifade edilmektedir. Floransa'ya gittiğinde kendisine ilgi gösteren Büyük Dük, ona yeni ceza kanununun bir kopyasını hazırlatıp hediye etmiştir. Howard Roma'ya gittiğinde Papa'yla da görüşmüştür. Görüşmede Papa, İngilizlerin bu tip şeylere önem vermediğini bildiğini fakat yaşlı bir adamın dürüstçe yapacağı bir şeyden zarar gelmeyeceğini ifadeyle elini Howard'ın kafasına koyup onu kutsamıştır¹³⁴.

¹³³ Howard'ın oğlu John ise ümitsiz bir akıl hastalığıyla mâlûl olup 24 Nisan 1799'da 34 yaşındayken ölmüştür, bkz. Barker, "Howard, John", s. 45, 47-48.

¹³⁴ **Memoirs of John Howard, Esq., F.R.S., The Christian Philanthropist: With a Detail of His Most Extraordinary Labours in the Cause of Benevolence; and a Brief Account of the Prisons, Hospitals, Schools, Lazarettoes, and Other Public Institutions He Visited**, ed. Thomas Taylor, 2th Edition, London, 1836, s. 5, 10, 57, 108, 168-169, 190, 216, 252-253.

Çalışmalarıyla böyle şöhret kazanıp takdir gördüğü anlaşılan Howard, kendisi Avrupa kıtasında iken ülkesinde heykelinin dikilmekte olduğu bilgisini almış, bunun üzerine iptal ettirmek için derhal mektup yazmıştır¹³⁵. Hayatını kaleme alanların da onu, “John Howard, İngiltere’nin haklı olarak gururlanabileceği şanlı şahsiyetler arasında tartışmasız en üst sınıfta durur” şeklinde ciddi ifadelerle tebci ettikleri görülmektedir¹³⁶.

Ancak yaşadığı devir itibarıyla kendisinde Türkler hakkında bazı düşünce ve önyargılara rastlamak mümkündür. Meselâ o, kediler için bir sığınak yapmış olan Türkleri “aldatılmış insanlar” olarak anmıştır¹³⁷. Şüpheyeye mahal yok ki John Howard kendi inancına katı bir bağlılığı ve bu konuda gayreti olan bir kimseydi¹³⁸. Dolayısıyla başka inançtaki bir millet hakkında yazdığı bu tip ifadelerinde temel etkenin bu olduğu düşünülebilir.

Diğer yandan “despotik zalimlik” ithamı Howard’da da bulunmaktadır. Esasen Howard dinî açıdan hoşgörüyeye çok önem vermesi ile anlatılagelen bir kimsedir. Bununla birlikte bu hoşgörü vurgusunun Hristiyan mezhepleri arasında yapılması, kastedilen mânânın daha dar bir çerçevede olduğunu izlenimini uyandırmaktadır¹³⁹.

1.1.11. James Dallaway

20 Şubat 1763’te Bristol’de doğan Dallaway, bir banker olan James Dallaway’in oğludur. Erken yaşlardaki eğitimini Cirencester’daki¹⁴⁰ gramer okulunda almıştır. Sonra Oxford Trinity College’da bilim adamı olmuş fakat buradaki etkili bir üye hakkında yazdığı bazı eleştirel mısralardan ötürü kendisine mensubiyet verilmemiştir. O da Stroud bölgesinde papaz yardımcılığı yapmış, Gloucester’da ikamet edip 1785-1796 arası “Collections for Gloucestershire” editörlüğünü yürütmüştür. Kendisi ayrıca 1789’da Antikacılar Cemiyeti üyeliğine seçilmiştir. Kendisi bu dönem Norfolk Dükü Charles’a bağlılık göstermiş, o da onun hamisi olmuştur. İşte bu Norfolk Dükü’nün nüfuzu ve tavsiyesi sayesinde Bâbîâlî’deki İngiliz elçiliğine papaz ve doktor olarak

¹³⁵ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 293.

¹³⁶ Taylor (ed.), **John Howard**, s. vii.

¹³⁷ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 262.

¹³⁸ Ayrıca bkz. Barker, “Howard, John”, s. 47.

¹³⁹ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 263, 431.

¹⁴⁰ Londra’nın 80 mil batısında, Gloucestershire dahilinde bulunan bir kenttir.

tain edilecektir. Seyahatinden kısa süre evvel Dallaway, 10 Aralık 1794'te Oxford'da tıp derecesini de almıştır. Ancak İstanbul'da çok uzun yıllar kalmamış, ülkesine döndüğü vakit 1797'de Osmanlı topraklarında yaptığı gözlemler ile kanaatlerini kitaplaştırmıştır. Eseri Almancaya çevrilerek 1800 ve 1801 yılında çeşitli yerlerde baskılar yapmış, büyük takdir görüp kimisine göre alanında en iyisi olduğu söylenmiştir. Kendisi ayrıca 1803 yılında 5 cilt olarak basılan Leydi Mary Wortley Montagu'nun mektuplarını da edit etmiştir¹⁴¹.

James Dallaway de incelediğimiz birçok diğer seyyah gibi, tarihî hadiseler ve bunlara dair anlatımlardan yaklaşım ve kanaatleri etkilenmiş birisidir. Onun İstanbul'un fethine dair şu sözleri bu mânâda dikkat çekici bir misal teşkil eder: “Bir yanda barbarca yiğitliğin böyle müthiş gayretlerine hayranlık, diğer yanda cana yakın ve yüce efendisi ile birlikte bir imparatorluğun yok oluşunun acısı arasında bölünüyoruz¹⁴².” Böylece o, İstanbul'un fethinde gösterilen askerî ve idarî başarı ile üstünlüğü görmezlikten gelememiş ve hatta hayranlık uyandırıcı derecede yüce bir iş olduğunu kabul etmiş, diğer yandan kalben uzak olduğu kimselerin zaferi olması hasebiyle sonuçtan üzüntüleri olduğunu da yansıtip âdeta asrın Avrupalılarının Türkler için olmazsa olmaz yakıştırması haline gelmiş “barbarlık” ithamını da bir şekil istimâl etmiştir. Bu ifadesinde onun seleflerinden gelen müşterek suçlama ve tahkir edici tavrın izleriyle birlikte kendisini ayırt ettiği söylenebilecek muayyen ölçüdeki “takdirlik gördüğünü teslim etme” tavrını yakalamak da mümkündür. Nitekim eseri boyunca bu iki tavır arasında git-gellerine birçok kereler şahit olunmaktadır.

Öte yandan tarihle alâkalı bazı teknik hatalarına rastlamak da mümkün. Meselâ tahtından indirilen sultanlara örnek verirken zikrettiği II. Osman'ı, içinde bulunduğu XVIII. yüzyıl sultanı olarak yazmıştır. Diğer yandan ileride görüleceği üzere birçok güzel ve hatta son derece etkileyici bulduğu yerlerden bahsetmesine rağmen Dallaway, Kadıköy'ün önce Müslümanlar¹⁴³ sonra da Türkler tarafından dağınık bir köy

¹⁴¹ Thompson Cooper, “Dallaway, James (1763-1834)”, **Dictionary of National Biography**, vol. XIII, Leslie Stephen (ed.), New York, 1888, s. 398-399.

¹⁴² Dallaway, **Constantinople**, s. 17.

¹⁴³ O burada “Saracens” tabirini kullanmıştır. “Saracen” kelimesi “Roma İmparatorluğu’yla Suriye sınırları arasındaki herhangi göçmen kabilenin bir üyesi” mânâsına geldiği gibi bilhassa Haçlılar zamanında bir Arap veya Müslümanı ifade için kullanılır olmuştur. <https://www.dictionary.com/browse/saracen?s=t> (Erişim: 15 Kasım 2019), ayrıca bkz. <https://www.lexico.com/en/definition/saracen> (Erişim: 15 Kasım 2019). I. Haçlı Seferi’ne ait ve Haçlı Seferleri kroniklerinin en eskisi olan Gesta Francorum’da “Türk”, “Arap” ve “Saracen” kavimlerinin

konumuna düşürüldüğünü, antik devirdeki üstün pozisyonundan bu noktaya getirilmesinin ise Türklerin askerî tarihinin kısa bir özeti olduğunu savunmuştur¹⁴⁴. Nitekim o, George Sandys'in parlak, ihtişamlı, dindar, insan dolu antik yerlerin harap, insanı azalmış, harami mekânı olmuş, sefil bir yere döndüğünden bahsettiği satırlarını da itirazsız biçimde aktarmıştır¹⁴⁵. Barbarlık ithamını tuhaf bir şekilde yaptığı başka bir mevzu ise, Türklerin antik yer isimlerini "barbarca" tahrif ettiklerini söylemesinde görülür¹⁴⁶. Sakızlı Leonardo'nun İstanbul kuşatması hakkında eserinin "fevkalâde meraklı" olduğunu söylemesi ve bu kaynakla alâkalı herhangi bir tenkide yer vermemesi de¹⁴⁷, tarihe dair eski dönem Hristiyan kaynaklarının anlatımlarından etkilenmesine dair bir başka misal teşkil etmektedir. Nitekim II. Mehmed'in İstanbul kuşatmasında kullandığı topların icadını "çok barbarca bir icat" olarak ifade etmesi ve böylece pek katı bir tavır ortaya koyması da¹⁴⁸ Sakızlı Leonardo gibi kaynakların onun fikriyatı üzerindeki etkisine bir işaret olarak yorumlanabilir. Yazdığı sıralarda Rusların zafer haberlerinin gelmesini "Greklerin dini bir kez daha Boğaz kıyılarında muzaffer biçimde kurulabilir" ve "Hilâl artık Hristiyan tapınaklarının kubbelerini kirletmeyebilir" ifadeleriyle ele alması ise düşünce yapısını aşikârane surette ortaya koymaktadır¹⁴⁹.

Topkapı Sarayı'na değinirken Dallaway, burasının konumunun doğru seçildiğine vurgu yapıp bulunduğu yerin kombinasyonu ile birlikte bir yabancının hayranlıkla bakacağını söyler. Fakat nihâî vardığı nokta ise, dünyanın bu noktasının çok büyük sıklıkla tekrarlanan bir zalimlik ve yağma ile gaddarlık sahnelerinin yeri olduğudur. Böyle düşünen insan ırkını seven kimselerin ise, buraya dehşet ve kederle bakacağını ileri sürmektedir¹⁵⁰.

Despotluk suçlaması Dallaway'de de vardır. O da birçok çağdaşı Avrupalı gibi Osmanlı idaresini halkını ezip hazineyi dolduran despot bir idare olarak görmüştür. Öte yandan barbarlık ithamında bulunduğu Türklerin milli karakterlerinde "küstahlık

ayrı zikredilmesi henüz bütün Araplar veya Müslümanlar için kullanılmadığını göstermektedir, bkz. **The Deeds of the Franks**, s. 43.

¹⁴⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 37, 155.

¹⁴⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 2-3.

¹⁴⁶ Dallaway, **Constantinople**, s. 223.

¹⁴⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 321.

¹⁴⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 330.

¹⁴⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 381.

¹⁵⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 20.

ve vahşilik” olduğu suçlaması da yapan Dallaway, bunların 1774 Küçük Kaynarca anlaşması ile önemli derecede düştüğünü iddia etmiştir¹⁵¹.

İslam ile alâkalı eleştirel ifadelerle diğer seyyahlarda olduğu gibi İngiliz papaz Dallaway de rastlanmaktadır. Peygamber olarak kabul etmemesi hasebiyle Kur’an’da sure isimlerini kendisinin koyduğunu, bu suretle zımnen Müslümanlara vahiy değil fakat hikâye anlattığına inandığını açıkça belli eder¹⁵². Bir seferinde ise o, İslam peygamberinin kahve ve tütünün ümmetinin baş lüksü olacağını öngöremediğini söyleyerek kusur atfetme ve güvenilmez olduğunu savunmak yoluna sapmıştır¹⁵³.

Olumsuz ve hatta cephe alan düşünce ve zaman zaman sert ifadelerine rağmen Dallaway’in öğrenmeye ciddi çaba sarf eden ve detaylara inmede gayret gösteren bir şahıs olduğu da belirtilmelidir. Bu özelliğini gösteren bir örnek olarak Harem’e ve kadınlar dünyasına dair bilgi toplamak noktasında söylediği bir usûl dikkate şâyandır. Şöyle ki; kocaları tüccar yâhut tercüman olarak sarayla irtibatlı Rum ve Frenk kadınları bazen Avrupa’dan meraklı şeyler göstermek bahanesiyle ziyaret edebilmektedirler. Dallaway, bu vesileyle sarayın içiyle alâkalı doğru bilgiler toplanması gerektiğine dikkat çekip kendisinin böyle yaptığını belirtmektedir¹⁵⁴. Eserinde birçok kereler diğer seyyahların da ele aldığı fakat onlarda görülmeyen dikkat çekici detay ve mâlûmat paylaştığı yeri gelince yapılan iktibaslar ile görülecektir. Dahası o elde ettiği bilgilerden çıkarım yaparken belli bir ciddiyet seviyesini de korumuş ve mutlaka olumsuz bir noktaya bağlamaya çalışmamış hatta zaman zaman takdir etmiştir. Bu sebeple onu keskin tavır ve şiddetli üslup kullanan diğer birçok seyyahı ayırmak gerektiğine kaniyiz.

1.1.12. William Eton

William Eton’un Türkiye’de birkaç sene konsolosluk yaptığı anlaşılmaktadır¹⁵⁵. XIX. yüzyılda Avrupalı tarihçiler için uzun süre önemli bir kaynak olmuştur¹⁵⁶. O,

¹⁵¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 37, 73.

¹⁵² Dallaway, **Constantinople**, s. 222-223.

¹⁵³ Dallaway, **Constantinople**, s. 81.

¹⁵⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 29-30.

¹⁵⁵ Bowen, **Türkiye Hakkında**, s. 32.

¹⁵⁶ Virginia H. Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri 1700-1870**, çev. Gül Çağalı Güven, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 563.

tetkik ettiğimiz seyyahlar içerisinde Türk-İslam düşmanlığını bir numarada sergilemiş birisi olarak ifade edilebilir.

Ona göre Osmanlı siyasî yapısı işgal edenle edilenler, zulmedenle zulmedilenler ayırımından müteşekkildir ve hatta imparatorluğun en temel özelliklerinden birisi de budur. Burada zulmedilen ayırımı yapmasından sadece idareci takımı hedef alıp toplumu hariç tuttuğu zannedilmemelidir. Zira biraz sonra o umum Türk milletinin “barbar” olduğunu da söyleyecektir¹⁵⁷. Hatta ona göre “canlı türleri arasında sayılmayı bile zor hak eden” Türkler¹⁵⁸ “insan kılığındaki canavarlar” olup¹⁵⁹ Türklerin bu vahşilikleri “dinlerinin kibirli ve barbarca emirlerine dayanan zorbalığından” kaynaklanır¹⁶⁰. İmparatorluklarını genişletme arzularını da cenneti kazanma inançları ve “vahşi şevkleri” ile açıklamaktadır. “Kana susamış bir din” demek suretiyle İslam’a karşı şiddetli ifadelerle taarruzunu ardı arkası kesilmeksizin sürdürmüştür. Türklerin dininin onlara yoğun şekilde bâtil inanç ve cehalet aşıladığını da savunan Eton, her tür kötülüğü İslam’a yüklemek konusunda ziyadesiyle çabalamıştır. Öyle ki ona göre dinlerinin emirleriyle bu insanlar “kaplan kadar vahşi” hâle gelmektedirler. Türklerin bu dinle gelişemeyeceğini savunan Eton, “müsamahasız ve kanlı bir din hürriyet ve bilimi besleyemez” demiştir¹⁶¹.

Eton’un İslam’a düşmanlığını sergilerken yansıttığı hissiyat ve Türkleri ele alma biçiminin dikkat çekici bir farklılık taşıdığını da ifade etmek gerekir. Ona göre İslam “özünde barbar ve kasvetli” olsa da Araplar “ateşli zihinleri” ile onun etkisini yumuşatmışlardır. Buna mukabil Türkler ise “bâtil inançları” tam anlamıyla kabul etmiş üstüne bir de barbarlık örnekleri sergileyerek bu inancın gücünü daha da arttırmışlardır¹⁶². Eton bu ifadesiyle rahatsızlık ve karşıtlığının asıl saikinin Türk-İslam birlikteliği olduğunu açık bir biçimde beyan etmiştir.

Türkler ile alâkalı en “iğrenç” bulduğu şeyse “dar ve müsamahasız bir taassuptan” kaynaklandığını düşündüğü mağrurane üstünlük anlayışıdır. Eton devamla Türklerin kendi dinlerinden olmayanları küçük görmelerinin tarihte hiçbir millette

¹⁵⁷ William Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 2-3.

¹⁵⁸ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 88.

¹⁵⁹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. XXXIV.

¹⁶⁰ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 4.

¹⁶¹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 38, 88, 125, 158.

¹⁶² Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 126.

görülmemiş “iğrenç bir çarpıcılıkta” ortaya çıktığını müdafaa eder. Eton’un mübalağalı vurgular yapmasının Türklere hiçbir iyilik atfedilmemesi endişesinden ileri geldiği düşünülebilir zira ileride hususi bir babta bahsedeceğimiz üzere gayirmüslimlere karşı Osmanlılardaki hoşgörülü tavır çeşitli seyyahlarca anlatılagelmiştir ve Eton da bunun farkındadır. Nitekim ileride bu bahse özellikle giriş yapacak, fethettikleri yerlerde her yaş ve cinsten insanları katlettiklerini yâhut köle ederek her tür haktan marhum ettiklerini söyleyip “bu mu müsamaha” diye soracaktır¹⁶³. Ona göre yabancılara az gümrük vergisi koyulması da mutedilliklerinden değil cahilliklerindedir¹⁶⁴.

Despotluk ithamı Eton’un ithamları içerisinde de yer alır fakat o bunu en üst bir perdeden yaparak hiçbir despotizmin Türklerinki kadar köklü olmadığını söyleyecektir¹⁶⁵. Hatta öyle ki bu despotizmin “insanoğluna karşı uygulanan en zalimce ve aşağılayıcı” despotizm şekli olduğunu ifade ederek¹⁶⁶ tarihteki en zorba devletin Osmanlılar ve en zalim milletin de Türkler olduğunu savunmuştur. Lâkin o diğer yandan kanunlarla mülkiyet konusunda sultanın büyük ölçüde sınırlandırıldığını da dercetmiştir¹⁶⁷. Ayrıca onun yaklaşımıyla ilgili olarak anlaşılması gereken bir şey ise karar ve uygulamanın kim tarafından tatbik edildiğine göre değerlendirilmesini değiştirebildiğidir. Bu bağlamda kendisinin eseri yazdığı yıldan birkaç sene evvel Fransa’nın şarap veya diğer likörlerin hazırlanmasında kurşun ihtiva eden araçların kullanılmasına ölüm cezası getirdiğini söyleyip bu düzenlemenin İngiltere için çok gerekli olduğunu savunması zikredilebilir¹⁶⁸. Bu suretle o, hem böyle bir meselede dahi üstelik Fransızların uygulaması olmasına rağmen derhal ölüm cezasını savunabildiğini hem de tatbikat sahiplerinin Batılı yâhut Hristiyan topluluktan olup olmamasına göre düşünce değiştirebildiğini göstermiş, barbarlık veya aşırı şiddetten dem vurmamıştır.

Türk tarihine dair kendi açılarından yaptığı okumalar da William Eton’un Osmanlılar üzerindeki düşünceler ve eser boyunca savunduklarında müessir olmuşa benzemektedir. Yeniçerilerin tarihteki durumlarından bahsederken hem onların hem

¹⁶³ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 63, 80-81.

¹⁶⁴ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 32.

¹⁶⁵ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 7.

¹⁶⁶ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 13.

¹⁶⁷ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 12.

¹⁶⁸ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 144.

de hükümdarın “gaddar” olduklarını söylemektedir. Ona göre II. Murad çok zalimdir. II. Mehmed ise “vefasızlık, zulüm ve adaletsizlik canavarı” olup İstanbul’daki katliamları ninni sesi gibi dinleyecek birisidir. I. Selim’i ise “bu saldırgan hanedanın en korkunç üyesi” olarak tanıtır. I. Süleyman’ı ise Avusturya’ya girdiğinde henüz doğmamış bebekleri bile annelerinin karnından çıkarttırıp öldürtecek tıynette birisi olarak sunmuştur¹⁶⁹. Sultan İbrahim’i dünya tarihinin gelmiş geçmiş cinsel aşırılıkta en ileri giden bir hükümdarı gibi portre etmesiyle¹⁷⁰ de birlikte onun tahayyül ve tasavvur takâtini âdeta son haddine kadar zorlayarak Osmanlı sultanlarını olabilecek en kötü kimseler ve dolayısıyla da Türk devletini en şiddetle karşı çıkılması gereken iflah olmaz bir mevcudiyet olarak sunmak gayretinde olduğu kendisini belli etmiştir. Nitekim kendisi Türklerin Avrupa’dan atılmasını da hararetle savunup bunun “bütün Hristiyan milletlerinin ve bilhassa Büyük Britanya’nın çok istediği bir sonuç” olduğunu dermeyer etmiştir¹⁷¹.

Eton, Türkler için iyi olarak algılanabilecek şeylere dahi mutlaka olumsuz bir kayıt düşerek müspet bir mânâ çıkarılmaması için çabalarken müşahede edilmektedir. Farzı muhal Türklerin hayır işlerini bâtil inançtan dolayı yaptıklarını söyleyip onlarda vatanseverlik dahi bulunmadığını iddia etmiştir. İyi anlaşılabilecek bir şeyler söylemeden evvel muhakkak birtakım fena kayıtlar düşmek de anlatım dizaynında göze çarpar. Meselâ Türk dilinin Latince dahil aşına oldukları dillere çeşitli üstünlüklerini ifade etmeden evvel Türkçeyi Farsça ve Arapçanın “ilkel” bir karışımı olarak zikretmiştir. Bu konudaki tavrını en açık biçimde sergilediği kısım ise Türklerin bazı ustalık işlerinden bahsedeceği bölümdür. Burada anlatacaklarını zikretmeden evvel Eton, “en barbar milletlerin bile” kendilerinden ileri komşularından belli bir sanat dalında öteye geçebildiklerinin sıklıkla görülen bir olgu olduğu vurgusu yapıp bu sebeple Türklerin “bireysel ustalık örneklerinden” bahsederken başarılarını açıklamak için gerekçe bulmaya çalışmayacağı notu düşmüştür¹⁷². Böylece o, bir yanda koca bir imparatorlukta sadece korkunç iş ve anlayışlar döndüğü şeklinde makul bulunmayacak bir tablo çizmekten kaçınıp dürüstlük iddiasını ispata çabalamış, diğer

¹⁶⁹ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 39, 91-92, 94-95.

¹⁷⁰ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 112-113.

¹⁷¹ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 123.

¹⁷² Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 76, 129-131, 140.

yanda ise olumlu bir şeyler zikretmesi hasebiyle Türkler aleyhindeki kanaat ve hissiyatın yumuşamasına kat'ı surette mani olmaya uğraşmış gözükmektedir.

Birçok kereler ciddi bilgi hataları da sergilemiştir. Türklerin savaş kurallarının vahşi barbarlarınkı ile aynı olduğun yazmakta beis görmeyen Eton, herhangi bir merhamet fikrine de sahip olmadıklarını, esirleri diledikleri gibi öldürebilme hakları bulunduğu inandıklarını ve şâyet öldürmüyorsa insaniyetten değil fakat “köleliğin perişan hayatına atmak için duyulan para hırsı ve vahşi zevkler” hasebiyle itlaf etmediklerini savunmuştur¹⁷³. Hristiyanların katledilmelerinin dine aykırı olduğunu söyleyen hiçbir fetva bulunmadığını ileri sürmesi de bu bilgi hatalarının örneklerinden birisidir¹⁷⁴. Büyük ve önemli bir başka hatası ise dört halifenin peygamber soyundan gelip peygamber yasası koruyucu ve uygulayıcısı olmak dışında saygınlıklarının dayandığı bir şey olmadığını iddia etmesidir¹⁷⁵. Kezâ Osmanlı'da Mevlevî ve Bektaşî olmak üzere sadece iki tarikat bulunduğunu söylemesi de göze çarpar¹⁷⁶.

Bilgi hatasından ziyade doğrudan kendisinin uydurması gibi görünen iddiaları da mevcuttur. Böyle düşünmemize yol açan ifadelerinde Eton; astronomi biliminde

¹⁷³ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 49. Eton bu tasvirinde şüphesiz yalnız değildir. İncalcık, Batılı yazarların Türkleri “vahşi, acımasız barbarlar” olarak lanse etmelerine karşın gerçeğin başka olduğunu vurgulayıp Anadolu'da XIV. yüzyılda yazılmış bir fıkıh kitabındaki kuralları aktarır. Burada, “kâfirlerin burnun, elin, ayağın kesmiyeleri, delillerini ve avretlerini nâresîde (yetişkin olmayan) oğlanlarını öldürmeyeler, bunak ihtiyarları öldürmeyeler... Kaçan kim kâfirler bunalsa, aman dileseler müslümanlardan bir kimse aman verse revadır” gibi kurallar mevcuttur, bkz. Halil İncalcık, **Doğu Batı Makaleler II**, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009, s. 254. Büyük Hanefî müçtehidî İmam Serahsî'nin el-Mebsût adlı meşhur eserindeki Hz. Peygamber'in savaş kuralları bölümü de bu bağlamda işkence yapılmaması emri gibi esaslı ve mühim kayıtlar ihtiva etmektedir. Serahsî, **Mebsût**, c. 10, Prof. Dr. Mustafa Cevat Akşit (ed.), Gümüşev Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 11-vd.

¹⁷⁴ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 66. İddiasının hakikatle hiçbir ilgisi bulunmadığı bu tezin çeşitli kısımlarında yer alan birçok gösterge ve kayıtlarla anlaşılabilirse de burada XVIII. asır şeyhülislamlarından Yenişehirli Abdullah Efendi'nin bir fetvasını zikretmemizde fayda vardır: “Zeyd-i müslim Amr-ı zimmînin cariyesi Hind-i nasraniyeyi amden alet-i câriha ile cerh ve katleylese Amr Zeyd'i kısas ettirmeğe kâdir olur mu? El-cevab: Olur.” Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, **Behcetü'l-Fetâvâ**, haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011, s. 601. Hukukî kaide esas itibarıyla şudur ki; bir zimmîyi öldüren Müslümanı öldürmüş gibi kısas edilir. Malı Müslüman malı gibi korunur. Hatta şarap, domuz gibi Müslümanlar açısından hukukî kıymeti olmayan mallar dahi gayrimüslimler açısından hukukî değer sahibi addedilip haksız fiilden korunmaktadır, bkz. M. Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, 16. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2019, s. 141-142.

¹⁷⁵ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 7. Eton'un bu konudaki bilgi eksikliği ve hatası ciddi boyuttadır zira dört halifenin hiçbirisi peygamberin evladı değildir. Müslümanların genel olarak sahabe hakkındaki hürmetinin kaynaklarını anlamak için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, **Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları**, haz. Mevlüt Karaca, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2013.

¹⁷⁶ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 79-80. Halbuki Dallaway 34 tarikat bulunduğunu yazmıştır, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 124.

şeyhülislamdan köylüsüne herkesin ay tutulmalarının büyük bir ejderhanın güneş denen ateş topunu yutmaya çalışmasından kaynaklandığına ve yıldızların da zincirle gökyüzüne asılı olduğuna inandıklarını söyleyip bu inançlarının da kısmen Kur'an âyetleriyle desteklendiğini yazmıştır¹⁷⁷. Dahası muta nikâhını tarif edip İslamî nikâhlardan biri gibi zikrederek Baron de Tott'un, çok eşliliğin doğal sonucu olduğu çıkarımını da desteklemiştir¹⁷⁸. Ehl-i Sünnet ile Şia ve bu ikisi arasındaki çok temel ayrımlardan bîhaber olduğu, Sünnileri Hz. Ömer, Şiileri de Hz. Ali mezhebindenmiş gibi tanıtmaya ve Şia'nın kökenlerini de Hz. Ali'de bulduğunu söylemesiyle iliyice ayyuka çıkmaktadır¹⁷⁹. Osmanlılar Ehl-i Sünnet itikada mensup oldukları için onlar üzerinden İslam yorumları yapan bir kimsenin mutlak surette bu akaidde bilgi sahibi olması beklenmelidir. Lâkin geride çeşitli örneklerini aktardığımız ifadeleriyle o, bu denli emin ve şedid biçimde aleyhine hücum ve tezvirat yaptığı din hakkında oldukça bilgisiz olarak konuştuğunu göstermiş, incelediğimiz diğer seyyahlarda görmediğimiz bir hataya düşerek iki çok farklı akaid arasındaki ayrımın ayırdına varmamıştır.

Türklerin Tuğrul Bey zamanında Müslüman olduklarının sanıldığını ifadesi ve Yıldırım Bayezid'in Kosova'da tüm halkı katlettirdiğini ve Timur'un onu demir kafese koyup kafasını parmaklıklara çarpa çarpa patlatarak öldürdüğünü yazması da bu bilgi hatalarına dair başka örnekler arasında zikredilebilir¹⁸⁰. Ulemanın eskiden ehemmiyetli bir güçleri olmadığını iddia edip IV. Murad'ın muhalefet eden şeyhülislamı havanda dövürerek öldürttüğünü iddia etmesi de bariz yanlışları arasında yer almaktadır¹⁸¹. Dahası eski dönemi ulemanın zayıf olduğu dönem diye anarken kendi zamanına doğru olan son devri ise, sultanların uzun süredir şeyhülislamın elinde oyuncak olduğu bir dönem olarak anması da bir başka ciddi boyuttaki yanlıştır¹⁸². Bununla da kalmayıp dinin sultanlara karşı bir korku ve boyun

¹⁷⁷ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 127. Kur'an'da böyle bir anlatım bulunmayıp Eton bunu kendisi uydurmuştur.

¹⁷⁸ Halbuki muta nikâhı Ehl-i Sünnet itikadında kat'iyen bulunmayıp yasak ve geçersiz bir nikâhtır, bkz. İmam Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahavî, **Hadislerle İslâm Fıkhi**, c. IV, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 2009, s. 360-369.

¹⁷⁹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 156, 312.

¹⁸⁰ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 85, 90-92.

¹⁸¹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 8. Bahse konu şeyhülislam Ahîzâde Hüseyin Efendi olup 10 Ocak 1634'te boğularak öldürülmüştür, bkz. Feridun Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sutanları-II**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2016, s. 288.

¹⁸² Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 9. XVIII. asırda azilleri görülmüştür ki buna ulema ile alâkalı bölümde temas edilecektir.

eğdirme aracı olarak kullanıldığını ifadesi de çelişiklere düşmesine örneklik arz etmektedir¹⁸³.

Eton hakkında zikredilmesi gereken bir başka şeyse, Türklerin Kıbrıs'a saldırıp fethetmeleri için "hiç bir haklı gerekçe" bulunmadığını söyleyip konuyu "güvenilir, doğru sözlü" dediği Amelia Piskoposunun ağzından ele almasıdır¹⁸⁴. William Eton böylece bir başka yazım ölçüsünü okuyucuya zımnen izhar etmiş ve bir kimseyi muteber ve güvenilir addetmesinde o kimsenin Türk düşmanlığıyla ithamlar yapmasının esaslı bir rol oynadığını göstermiştir. Dolayısıyla yapmış olduğu diğer nakillerde de böyle bir mizân ölçüsü gözetmiş olabileceği akılda tutulmalıdır. Nitekim mukayese yaparken Rusları merhametli, Türkleri ise küstah ve zalim olarak lanse etmesi de¹⁸⁵ yine Osmanlıların düşmanları için sergilediği bu yakınlık ve muhabbetin bir başka tezahürü olarak yorumlanabilir.

Eton'un yazdıklarında siyasî maksat ve hırslarının etkili olduğu da göze çarpmaktadır. Kitabı boyunca Ruslar ve Yunanlılar için methiyeler düzen Eton, devletinin onlara muhabbet duyması ve mutlaka onlara yakınlaşması gerektiğini savunmuştur. Bu konuda Eton çok şevkli ve istekli olup yer yer methiyelerindeki üslubu çok ilerilere taşımıştır. Yunanistan'ı bir "dev" ve Antik Yunan zamanını bir "kahramanlar çağı" olarak anan Eton, deha ve bilim ışığı ile etraflarını aydınlattıklarını savunur. O kadar ki Eton için Yunanistan, insanoğlunun gayretkeş ve eksantrik

¹⁸³ William Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, London, 1798, s. 23-24.

¹⁸⁴ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 68. Bu elbette doğru bir ifade değildi. Feridun Emecen'e göre Kıbrıs Mısır ile Anadolu arasında rahatça dolaşmayı engelleyen konumdaydı ve zaman zaman deniz trafiğini aksatıyordu. Stratejik gereklilikler "askerî harekâtı artık gerekli kılıyordu." Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sutanları-II*, s. 30. Hess, "Doğu Akdeniz'deki ticaret yollarını daha sıkı denetlemek" amacına vurgu yapmıştır. Ona göre Osmanlı'yı büyük bir imparatorluk haline getiren fetihler arasında malî açıdan en çarpıcısı "açık ara" Mısır'dır. Hal böyleyken Kıbrıs'ın Osmanlı hazinesinin yüksek hasılat sağladığı Mısır ile İstanbul arasında bulunması neden Osmanlı hedefi olduğunu anlamayı kolaylaştırmaktadır. Andrew Hess, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, trc. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul, 2010, s. 125, 129. İdris Bostan ise esas sebepleri bir bütünde toplamış ve seferin önemini izah etmiştir. Belirttiğine göre "kaynakların ortak tespitiyle" adanın ehemmiyetini II. Selim'in daha şehzadelğinde fark edip padişah olması durumunda ilk işinin burasının fethi olacağını dile getirmişti. Ayrıca Akdeniz'deki Hristiyan devletlerin korsan gemileri Kıbrıs'ı üs ediniyor, Mısır'a giden deniz yolları üzerinde hem ticaret gemilerine zarar veriyor hem de hac yollarının güvenliğini tehdit ediyorlardı. Nitekim o dönem Mısır'a giden Mısır defterdarının gemisine el koyulup mal ve eşyalarını yağmalayan Kıbrıslıların padişaha şikâyet edilmesi seferin başlamasına sebep teşkil etmiştir. İdris Bostan, *Osmanlı Akdenizi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s. 213-214. Burasının önemli bir üs olma niteliği de çok büyük bir tehlike arz etmekteydi ve Osmanlılar Suriye, Mısır veya Avrupa içlerine doğru yapılacak seferlerinde gerisindeki düşmandan emin olmak için ciddi miktarda kara ve deniz gücünü buradan gelebilecek tehlikelere karşı tutmak zorunda kalıyorlardı. Dündar, "Kıbrıs'ın Fethi", s. 1219.

¹⁸⁵ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 74-75.

zekâsının zirvelerine sahip dehalara aittir. Grek adı, “müthiş çarpıcı bir şekilde rakipsiz üstünlüğü simgelemektedir... Bilimin her dalında böylesine mükemmelliğe ulaşan başka bir millet yoktur.” Hatta Eton, günümüze ulaşan heykellerdeki insanların gerçek insanlardan daha yüksek bir saygınlık sergilediklerini, bu insanların “akıl, zevk ve uygulama dehasının” en yüksek noktası olarak göründüklerini savunur. Ona göre işte böyle yüce ve zirvede olan eski ihtişamlı devirleri Türklerin baskı ve barbarlığıyla karartılmıştır. Türk hâkimiyeti başlarına gelen en büyük faciadır. Lâkin Eton onların uyanmakta olduklarını da ileri sürmüştür. Adlarının kötüye çıkmasının Fransızların iftiraları olduğunu savunan Eton, kendi zamanının bilhassa Adalar’da yaşayan Yunanlılarında cesaret gibi üstün ve asil özellikler bulunduğunu müdafaa etmiştir¹⁸⁶. Nihayetinde “Türk despotluğunun” sürmesini insanlık için utanç verici addeden Eton, adaletin Yunanlıların “kahraman atalarının tahtına iadelerini” gerektirdiğini savunmuştur. Düşüncesini kabul ettirebilme gayretiyle Eton’un pek tuhaf abartılara kaçtığını söylemek de mümkündür. O derece ki Yunanistan’ın kurulmasını Britanya desteklemezse eğer, Akdeniz ve Avrupa’daki etki ve ağırlıklarını hızlıca kaybedebileceklerini iddia eder. Daha da ileri giden Eton, şâyet Fransa Yunanistan’ı kurup nüfuzu altına alırsa Ruslara adaletsizlik, Yunanlılara zulüm ve tüm Avrupa için yıkım olacağını ileri sürer¹⁸⁷. Görüldüğü gibi Eton bir yanda tüm gayretiyle bir ırk olarak Yunan milletini yüceltip en üstün vasıflara sahiplermiş gibi sunarken diğer yanda tüm suçu Türk milletine yüklemek suretiyle, Yunanlılara destek verilmesi durumunda yeniden büyük kazanımlar elde edileceği aksi halde muazzam kayıplar yaşanacağı mesajı vermiştir. Bu suretle onun yazdıklarında siyasî hırsların rol aldığını söylenebilir.

Nitekim Rusya konusunda yazdıkları da bu duruma işaret eder. Eton, Rus ordusunun Avrupa’daki bütün diğer ordulardan birçok açıdan daha avantajlı olup en güçlü ordu olduğunu, Karadeniz’de gemilerinin sayısı ve mükemmelliğinin yanı sıra denizcilerinin cesaret ve ustalığıyla Türklere net bir üstünlük sağladıklarını söylemektedir. Kendi akidelerini paylaşan bağımsız Yunanistan kurma plânını benimseyen çariçeyi de methedip, Rusya’nın İngiltere’nin “en değerli ve en doğal müttefiki” olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Rusya yüceltmesinde

¹⁸⁶ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 213-220.

¹⁸⁷ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 274-276.

hız kesmeyen Eton'a göre Rusya, müttefiklerinin “en güçlüsü, en doğalı ve en faydalısı” olup kendileri için en emin siyaset onlarla hem amaç hem de faaliyette işbirliği içinde bulunmaktır. Eton bu sözlerini bazı ticarî verilerle desteklemeye çalıştıktan sonra denizde Rusların İngilizlere, karada ise İngilizlerin Ruslara muhtaç olduklarını savunur. Ayrıca o, çarîenin dostlarına karşı vefasız olduğu şeklindeki kötü şöhretine mukabil savunma yapmış ve şâyet dostlarını değiştirmişse bunun onlara artık güvenemez olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir¹⁸⁸.

Onun bu konudaki bir tarafı güzelleme diğer tarafı karalama gayreti enteresan boyutlara varmıştır. Öyle ki Türklerin yüzünde “kasvetli melankoli ve vakur aptallık” görülürken Rus simasında neşe ve gülümseme bulunduğunu yazmaktadır. Bazense sözlerini kendi kendisine nakzeden ifadelerle de yer vermiştir. Nitekim makamlara liyâkat ile değil torpille gelindiğini, şikâyetlere rağmen çarîenin sağır kaldığını, ülkenin iç işlerine gerekli özenin gösterilmediğini ve dolayısıyla insanlarına sağladığı “şeref” kadar mutluluk sağlayamadığını belirtmiştir¹⁸⁹. Ruslar hakkında arada kısa bir tenkide yer ayırsa da her halükârda Türklere karşı tercih edilmeleri gerektiği propagandası yapıp Rusların hiç değilse Türkler ile kıyaslandıklarında zalimlikle suçlanmalarının haksızlık olduğunu da savunmuştur¹⁹⁰. Bu bahse uzunca yer ayırması, tekraren değinmesi ve ifadelerindeki kuvvete bakarak Eton'un siyasî maksat, hırs ve arzularının, onun yazdıklarının muhteva ve tonunu şekillendirmede hatırı sayılır bir rolü olduğunu dikkate almak gerekir. Denilebilir ki; Türkler hakkında hemen her bahsi mutlaka sert bir taarruzkâr üslupta kaleme alması, Osmanlı aleyhine ve Rusya ile Yunanistan lehine tam ve sağlam bir konumlanışı gerçekleştirmek emeliyle alâkalıydı.

Türklere ve İslam'a bir kez daha hakaretler yağdıran Eton yazdıklarının sonuna gelirken nihâî arzusunu da açıklayıp Türk imparatorluğunu tamamen ortadan kaldırmak gerektiğini ifade etmiştir. Gaye açıklamakla da kalmamış, limana nasıl girilebileceğinden bahsederek İstanbul'daki bataryaların durumundan haber verip boğazın nasıl hâkimiyet altına alınacağına dair kendince bir anlatımda da bulunmuştur¹⁹¹. Ancak Eton'un Rusya'ya bu pek muhabbet dolu yaklaşımının devrin İngiliz kralı III. George tarafından paylaşılmadığı görülmektedir. 1793'te III.

¹⁸⁸ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 248-249, 261-263.

¹⁸⁹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 271, 280-281.

¹⁹⁰ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 273.

¹⁹¹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 284-286, 325-326.

George'un İsveç kralının ölümü üzerine tanrıya bir tiranı aldığı için şükrettiği ve sırada Rus Çariçesi II. Katerina'nın olması için dua ettiği bildirilmektedir. Zaten o 1763'te Osmanlı'ya karşı savaşta Rusların İngilizleri kendi yanlarında görmek istemeleri üzerine Rusya ile anlaşmaktan da imtina etmiştir¹⁹².

Tüm bu tavrı karşısında Bowen, Eton'un Türklerin çok aleyhinde olduğunu, Thornton'un onunla gizlice alay ederek ifadelerindeki isabetsizliği açığa çıkardığını ve o sebeple ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini söylemiştir. Bununla birlikte bazı yazdıklarının da çok doğru olduğu kanaatindedir¹⁹³. Gerçekten incelediğimiz diğer hiçbir seyyahta görmediğimiz kadar tüm aleyhteki çok kuvvetli his ve düşünceleri ile çok mühim bilgi yanlışlarına rağmen Eton'un siyasî açıdan büyük bir gaye taşıdığı gözden kaçırılmamalı, bu gaye doğrultusunda mesajını daha sağlam iletebilmek adına gayretli çalışma yaptığı dikkate alınmalıdır. Bu sebeple zaman zaman aktardığı mühim bilgi, tespit ve çıkarımları olduğunu söylemek gereklidir.

1.1.13. Thomas Thornton

Thomas Thornton, Londra'da bir hancı olan William Thornton'un büyük oğlu ve Sir Edward Thornton'un kardeşidir. Genç yaştan itibaren ticaretle haşır neşir olmuştur. 1793 civarında İstanbul'daki İngiliz ticarethanesine gönderilmiştir¹⁹⁴. On dört yıl Türkiye'de bulunmuş olup çok iyi Türkçe öğrenmişti. Bowen'a göre memlekete toplu bir bakış yaptığı kitabı güvenilirdir. Ayrıca Bowen, Thornton'un eserinin Osmanlı cemiyetinin "epeyce doğru bir tasviri" olmaktan maada Eton'un yanlışlarını düzeltmek açısından da değerli olduğunu savunmaktadır¹⁹⁵. Thornton eserini ülkesine döndükten sonra 1807 yılında çıkarmıştır. 1813'te de Levant Kumpanyası'na konsolos olarak atanmış fakat İskenderiye'ye doğru yola çıkmak üzereyken Buckinghamshire'da 28 Mart 1814'te ölmüştür¹⁹⁶.

¹⁹² G. M. Ditchfield, **George III: An Essay in Monarchy**, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2002, s. 33, 157.

¹⁹³ Bowen, **Türkiye Hakkında**, s. 32.

¹⁹⁴ E. Irving Carlyle, "Thornton, Thomas (d. 1814)", **Dictionary of National Biography**, vol. LVI, Sidney Lee (ed.), London, 1898, s. 307.

¹⁹⁵ Bowen, **Türkiye Hakkında**, s. 32. 1898'de yayınlanan Dictionary of National Biography'de "aşırı derecede Türklerden yana" bir yaklaşımı olduğu savunulmuşsa da bunun kat'iyen doğru olmadığını söylememiz gerekir ki ileride yapılacak nakillerde nedeni anlaşılacaktır.

¹⁹⁶ Carlyle, "Thornton, Thomas", s. 307.

Thornton, mensubu olmakla onur duyduğu milletin “özgürlük aşkının”, İngilizlerin karakteristik bir özelliği olduğu iddiasındadır¹⁹⁷. Aslında ise devir İngilteresi’nde ileride değinileceği üzere bu böbürlenme ile çelişki oluşturacak muhtelif birçok vukuat ve problem meydana gelmiş olup hiç değilse bir kısmından kendisinin de haberdar olması gerekir. Dolayısıyla onun bu tarz ifadesinde milliyetçi bir gayret ile üstünlükçü yaklaşım ve psikolojiye sahip olduğuna dair izler tespit etmek mümkündür. Nitekim kendisi bunu bilahare daha net şekilde satırlara dökecek ve Hristiyan dünyasında mekanik sanatlardaki gelişim ve hızlı iletişimin kendilerini Türkiye’deki durumu aşağı görür yaptırdığını söyleyecektir¹⁹⁸.

Bu üstüncü yaklaşımı itirafına rağmen Thornton da bir kısım selefleri gibi hakikat ve adalet aşkı dışında motive edecek her tür unsuru kurban edip eserindekileri hak ve hakkaniyet bağlılığı ile yazdığı konusunda okuyucuyu emin kılmak için çaba göstermiştir¹⁹⁹. Nitekim birçok kereler başta William Eton olmak üzere başka yazarlardan alıntılar yaparak onlara itirazlar dile getirmesi, birtakım bilgi ve hükümleri düzeltmek konusundaki dert ve arzusuna işaret etmektedir. Lâkin kendisinin ciddi eleştiriler yönelttiği geçmiş birçok seyyah da benzer âdillik iddialarını dile getirmişler ancak Thornton gibi haleflerinin ciddi tenkitlerine konu olmaktan da kurtulamamışlardır. Şüphe yok ki bu konuda belirleyici olan yazarın kendi iddiası değil fakat yazdıklarının ilmî ölçülerle kritiğidir.

Thornton, Dr. Pouqueville’e İngiliz yetkililerin Fransız esirlere haşın muamelesine dair bir örnek vak’a anlatımı hasebiyle reddiye yapıp anlattıklarına inanmadığını belirtirken²⁰⁰, bunun yerine “Türklerin barbarlığını” anlatsa asıl o zaman faydalı ve öğretici bir tema işlemiş olacağını söyler. Seleflerinin neredeyse tamamının Türkleri barbarlık ve gaddarlıkla itham ettiğinin de farkındadır. Ona göre bu vahşilik

¹⁹⁷ Thomas Thornton, **The Present State of Turkey; or a Description of the Political, Civil, and Religious, Constitution, Government, and Laws, or the Ottoman Empire; the Finances, Military, and Naval Establishments; the State of Learning, and of the Liberal and Mechanical Arts; the Manners, and Domestic Economy of the Turks and Other Subjects of the Grand Signor &c. &c. Together with the Geographical, Political, and Civil, State of the Principalities of Moldovia and Wallachia. From Observations Made, During a Residence of Fifteen Years in Constantinople and the Turkish Provinces**, London, 1807, s. xi.

¹⁹⁸ Thornton, **The Present State**, s. 16.

¹⁹⁹ Thornton, **The Present State**, s. xii.

²⁰⁰ Halbuki Fransız esirlere kötü muamele yapıldığına dair kendisinden evvel ve kendi ülkesinin vatandaşları tarafından yapılmış anlatımlar bulmak da mümkündür. Nitekim John Howard, bazen “büyük zulüm” yapıldığına dair şahitliklerini yer yer aktarmıştır. Bir misal için bkz. Taylor (ed.), **John Howard**, s. 11.

ve barbarlık ithamları, savaş zamanı Türk ordusunun işlediği aşırılıklar ve zalimliklerden kaynaklanmaktadır. Romalılar ile mukayese ederken yine Türkler hakkında konuşan Thornton, silahlar hariç hiçbir onurlu geçim vasıtaları bilmediklerini söyleyip lüksün getirdiği ahlâksızlıklar ve barbarca cesaretin getirdiği vahşilikleri sergilediklerini ileri sürmüştür²⁰¹. Böylece selefleri Drummond ve Dallaway gibi o da Türkleri “vahşi” diye anarken görülmektedir. O ayrıca, şiddetin “Türk karakterini bile” lekeleyeceğini ifade etmiştir²⁰².

Fakat onu karşılaştığı milletin en azından birtakım fiilleriyle İslam dininin telkini arasında ayırım yaparken bulmaktayız ki bu durum onu birçok seyyahı ayırmaktadır. Türklerin “acayip gaddarlıklarının” acele ile dinlerinin barbarca ve müstekbirâne dikte ettiklerine bağlandığını söyleyen Thornton, bu suretle bir kez daha Türklerle “gaddarlık” ithamında bulunsa da bunun İslam dininin telkinâtından kaynaklı olmadığını savunmuştur. Yaptığı nakille onun bu konuda D’Ohsson’dan istifade ettiği anlaşılmaktadır²⁰³.

Türklerin Avrupa’dan atılması konusundaki tartışmaya da iştirak etmiştir. Olivier’in “Türklerin içinden çıktıkları ıssız ve uzak memleketlere dönmeye zorlanabileceğini diledik” şeklindeki itirafını aktaran Thornton²⁰⁴, bunun dünyanın hangi köşesinde Türklerin barış ve unutulmaya teslim edileceğini saptamak için yapılmış köhne kayıtlardan ibaret olduğunu savunur. Ayrıca o, Bâbîâli tüm hırslı projelerini terk etmişken Avrupa’dan Türkleri def etmek gaye ve arzusunun görünüşte bazı sebepler üzerine temellenmesi gerektiğini ifadeyle, ya Hristiyan olmadıklarından, ya geniş imparatorluklarının egemenliğinden, ya da despotik hükümetlerinden bunun savunulabileceğini belirtmiş, ancak hepsini de çocukça argümanlar olarak bulup herhangi bir Avrupalı kuvvetin bunlar üzerine manifesto yayınlamayacağını savunmuştur. Kezâ o, sadece Avrupa’dan atma arzusunu da

²⁰¹ Thornton, **The Present State**, s. xv-xxii, 3, 5-6.

²⁰² Thornton, **The Present State**, s. xxiv

²⁰³ Thornton, **The Present State**, s. 7.

²⁰⁴ Thornton’un burada nakil yaptığı seyyah Fransız olup tam adı Guillaume Antoine Olivier’dir ve Fransız hükümeti tarafından gönderilmiştir. Thornton onun 1801 tarihli İngilizce tercümesini kullanmış fakat Olivier’nin cümlesini kısaltmıştır. Cümlenin tam halinde, “insanlığı çiğneyen, fethedip soydukları milletlere tiksindirici şekilde zulmeden Türklerin, belki bir gün şâyet Grekler atalarının faziletlerini nasıl koruyacaklarını bilselerdi muhtemelen hiçbir zaman içinden çıkamayacakları vahşi ve uzak ülkelere dönmeye zorlanmalarını dileyerek” yola koyulduklarını belirtmektedir, bkz. G. A. Olivier, **Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, Undertaken by Order of France, During the First Six years of Republic**, volumes I. and II., London, 1801, s. 192.

muhkem ve tutarlı bir yaklaşım görmeyip, aynı ölçülere göre aslında Anadolu'dan²⁰⁵ atılmalarının istenebileceğine de işaret etmiştir²⁰⁶. Thornton sırayla Avrupalıların mesele hakkındaki tutumlarına dair itiraz ve izah mahiyetinde sözler söylese de, ne yapmaları gerektiğine dair derli toplu ve kapsamlı bir cevap sunduğu görülmemektedir. Yine de Avrupa'dan Türkleri atmak meselesinde keskin bir üslup ve katı bir tutumu bulunmayıp farklı yaklaşım sergilemesi onun düşünce yapısı açısından kayda şâyan bir husustur.

İslam'a cephe alıp taarruz eden tavır Thornton'da da kendisini belli eder. İslam peygamberini "hırslı" kimse olarak anan²⁰⁷ Thomas Thornton, İslam dinini "Muhammed'in doktrini" şeklinde ifade edip ilerleyişinin iknadan ziyade kuvvetten kaynaklandığını yazmış, açıkça kılıçla yayıldığını ileri sürmüştür²⁰⁸. Gerçi o, dinin hoşgörü öğretileri olduğunu kabul ve ikrar etse de en hoşgörüsüz öğretilere de sahip olduğunu müdafaa etmiştir. Tüm müşrikleri öldürüp yok etmenin bir Kur'an öğretisi olduğunu savunan Thornton, Müslümanlar egemenken bunun dünyada müşrik herkesi kapsadığını ancak yabancı boyunduruğu altında olduklarında ise sadece Arap paganlar ile mânânın hudutlandırıldığını iddia etmektedir²⁰⁹. Ona göre Müslümanlar küçük yaştan itibaren eğitimlerinde kendi dinlerinin üstünlüğüyle şişirilmektedir. "Kötücül ve acımasız eğilimlerinin" kutsal metindeki ılımlı ruhu soluyan pasajlarla veya putperest ve inançsızların topluluğuna sık sık giden peygamberlerinin örnekliğiyle yok edildiğini varsaymaksa boşadır. Müslümanlar bu hoşgörü öğretilerine sadece vicdanlarını meşrulaştırma veya aklamak için başvururlar. "Toplumsal her sınıftan milletin kahir ekseriyeti dinin en hoşgörüsüz öğretilerinin gözetimine her daim zincirli kalacaklardır²¹⁰." Thornton da bu satırlarıyla tıpkı Maundrell'in düştüğü duruma düşüp, spesifik bir bahiste anlattıklarıyla genel hüküm verirken yaptığı anlatım arasında çelişki oluşturmuştur. Nitekim bu durum ileride görülecek, o çeşitli hususi bahislerde gerek nezaket gerek fazilet vurguları yapacaktır.

²⁰⁵ O burada "Asia" ifadesini kullanmakla birlikte hemen evvelki cümlede Anadolu'yu onların dilinde belirten "Asia Minor" ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla cümlelerin siyak ve sibakına baktığımızda burada kastının "Asya" değil fakat Anadolu olduğuna kanaat getirdik.

²⁰⁶ Thornton, **The Present State**, s. 87-88.

²⁰⁷ Thornton, **The Present State**, s. 108.

²⁰⁸ Thornton, **The Present State**, s. 282.

²⁰⁹ Thornton, **The Present State**, s. 284. Bu konudaki yanılgısı zirvede bulundukları dönemlerinde Türklerin egemenliğindeki gayrimüslimleri topyekûn telef edecek bir işe kalkışmamaları ile anlaşıldığı gibi, İslam öğretisi de böyle olmayıp konuya dair telkinât ve bazı emir ile ifadelere ileride değinilecektir.

²¹⁰ Thornton, **The Present State**, s. 250-252.

Fıkıh da Thornton'un müdellel ve kabul edilebilir izahatı olmadan sadece eleştiri okları taşıyan hücumuna uğramıştır. Ona göre hukuk bilimi mantık ve tabiat üzerine değil pozitif ve kusurlu öğreti üzerine kurulmuştur. Dahası bunun hemen ardından o, Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'ın ya sahtekâr ve hırsız ya da peygamberin hakiki halefleri olduğu konusunu "tartışmalı bilgi" olarak yazmıştır²¹¹. Bu satırlardaki yazdıklarına bakarak, Ehl-i Sünnet ile Şia arası büyük ayrımın pek farkına varamadığını ve gerekli mâlûmata mâlik olmadan yazdığını kolaylıkla söylemek mümkündür. Bu açıdan eserinde çeşitli vesilelerle eleştirdiği Eton ile aynı kusuru göstermesi de söz konusudur.

Thornton, Müslümanların dinî önderlerine hürmetlerini de şiddetli tepkiye müstahak bir durum olarak farzetmiştir. D'Ohsson'dan yaptığı ve I. Selim'in Şam'da pek hürmet duyduğu bir şeyhin ziyaretinde iken sabırsızlık edip içeriye giren bir görevliyi şiddetle azarladığına dair rivayetin nakline istinaden, Yavuz Sultan Selim'in tebaası içerisindeki en kötü insandan absürt bâtil inanca daha az köle olmadığını iddia etmiştir²¹². Tarihî şahsiyet ve geçmişteki sultana atıfla sergilediği bu tavır, aynı zamanda onun Türklere karşı kanaat ve değerlendirmelerinin sadece kendi gördüğü dönem içindekiler vasıtasıyla değil fakat geçmişe dair doğru veya yanlış bildikleri ile şekillendiğine de işaret etmektedir. Nitekim Demetrius Cantemir'in tarihinin en doğru bilgileri içerdiğini söylemesi de²¹³ bu duruma delâlet etmektedir. II. Selim'i "Ayyaş Selim"²¹⁴ diye anıp milletini kendi örnekliğiyle en yüzsüz sefahate cezbettğini yazması, IV. Murad'ın hem açıktan içki içip hem de halkına da içtirip bununla da yetinmeyerek şeyhülislam ve kazaskerleri de içmeye zorladığını ifade etmesi²¹⁵ yâhut Yıldırım Bayezid'in hanımına Timur'un kampında küçük düşürücü muamele edildiğini kaydetmesi²¹⁶ gibi örnekler de onun ve hükümlerinin yanlış tarih yazım ve

²¹¹ Thornton, **The Present State**, s. 14.

²¹² Thornton, **The Present State**, s. 262-263.

²¹³ Thornton, **The Present State**, s. 2. Cantemir'i Edward Gibbon da kaynak almış ancak onun eksik yönleriyle alay etmiştir. David S. Katz, Cantemir'in İngiliz literatüründe sık kullanılması da hep kaldığını belirtmektedir. Nitekim XIX. yüzyıl gözlemcilerinden Lord Byron Cambridge'de öğrenci iken okudukları arasında Cantemir'i de saymıştır, bkz. Katz, **The Shaping of Turkey**, s. 44-45, 100.

²¹⁴ Selim the Drunkard

²¹⁵ Thornton, **The Present State**, s. 294. Aksine IV. Murad, içki yasağı uygulamış, Naima'ya göre gece gündüz gezip rastladığı sarhoşu öldürmüştür. Kendisinin evvelde içmişliği varsa da hocası Şami Yusuf Efendi'nin hususi sohbetlerinde içkinin zararlarından bahsetmesi üzerine bir daha içmeyeceğine söz vermiştir. Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sutanları-II**, s. 289-290, 314.

²¹⁶ Thornton, **The Present State**, s. 371.

okumalarının tesiri altında olduğunu düşündürtecek karineler olarak önümüzde durmaktadır.

Thornton ahlâk öğretim metoduna da şiddetle hücum eder. Türk gençlerine ahlâk dersi vecize ve ibret alınacak hikâyelerle öğretilir. Ona göre daha belirsiz ve akılsızca bir öğretim şekli idrak edilemez. Hayırseverliklerinin ise gurur ve bâtil inançtan kaynaklı olduğu suçlamasına itiraz etmeyen Thornton, yine de bu konuda mazur görülebileceklerini ifade etmiştir. Böylece hayırseverliklerinin bile hücum etmeye bir sebep addedilmesi tavrından pek de uzaklaşmamıştır. Hâkezâ o, kendisini İslam yolunda hizmete adanmış kimselere İslam'ın huysuz bir karakter verdiğini de öne sürmüştür²¹⁷.

Dallaway, Türklerin gelenek sistemlerinde bir yeniliğe izin vermediklerini, Rumların Frenk milletleri ile sahip oldukları ilişkiye de sahip olmadıklarını vurgulamıştır²¹⁸. Thornton ise Türklerin dinlerini de geleneklerini de değiştirmeye gerek olmadığını, onlara zaten bildiklerini düzeltip metodize etmek için prensipler öğretmeleri ile medeniyetin büyük işinin uygulanacağını savunmuştur. Ona göre eğer arada bir zeki yabancılardan aldıkları bilgiler tam etkisini üretmediyse bunun nedeni tanıtılmış inkişaf prensibinin yeterince gelişmiş ve açıklanmış olmamasıdır. İş bitirilmeden bırakılmış, talimi devam ettirecek bir halef de okula atanmamıştır²¹⁹. Thornton'un Türklerin kapasitesiyle alâkalı bu sözlerinde aynı zamanda onları kabul de vardır. Kendisinden evvel daha sade biçimde bu tavrı Leydi Elizabeth Craven da göstermiş ve Türklerin Avrupa'daki topraklarının Hristiyanlara ait olması gerektiği görüşüne katılmadığını beyan etmiştir²²⁰.

Türkler Thornton'a göre reâyâ²²¹ her ne zaman zayıflık ve kötülük gösterir, aptallık yapar ve suç işlerse bundan istifade ile para elde etmeye kalkarlar. Bu suretle faziletin hayrından bahsetseler de katılık ve bencillik ile hareket ettiklerinden ikiye yüz lülüklerini gösterirler. Toplumun ve hayatın yüksek noktalarında bu fenalık daha da genişliğe erişir. Fakat aynı Thornton, Eflak ve Boğdan'dan bahsederken her

²¹⁷ Thornton, **The Present State**, s. 280, 285, 290.

²¹⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 8.

²¹⁹ Thornton, **The Present State**, s. 20-21.

²²⁰ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 326.

²²¹ Reâyâ tabiri köylü, esnaf ve tüccar için kullanılmaktaydı. Başlangıçta hem Müslüman hem gayrimüslimler için kullanılmışsa da zamanla reâyâ ile gayrimüslimler kastedilmeye başlanmış ve Müslümanlar için berâyâ denmiştir, bkz. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 36-37.

iki voyvodalıkta da Türkleri taklit yâhut onlara itaat ile “tüm mezhep ve dinlere” eşit şekilde hoşgörü olduğunu belirtmiştir²²². Burada “tüm mezhep ve dinlere” ifadesi ayrı bir ehemmiyeti haizdir zira ileride gösterileceği üzere gerek Avrupa ve gerek Thornton’un memleketi İngiltere’deki durumu henüz bu şekilde anmak biraz fazla iddialı ve sıhhati düşük bir beyan olacaktır. Diğer yandan Thornton, rahatsız olduğu bazı bahislerden de hareketle genel hükmünü olumsuz yansıtırken, bu hükmüne tekrar başvurması beklenenecek onunla alâkalı daha spesifik bahislerde ise mevzubahis hükmü ile çelişkiye düşerken görülmektedir. Bu durum Thornton’un, bazı yazdığı zamanın ve meselenin tesiriyle ifadelerinde kontrolü kaçırarak geride aktardıklarımızda görülen İslam ve Türk muarızı hissiyâtının mantikî çıkarım ve muhakeme kabiliyetine galebe çalmasına yol açabildiğini, yerine göre ise nedenler üzerine mülahaza ederek vak’aları birbirine bağlama sistematüğünü daha iyi işletebildiğini düşündürmektedir. Zira kendi ülkesinde tatbik etmekle kalmayıp Hristiyan olan Eflak ve Boğdan memleketlerine dahi ayırım yapmaksızın hoşgörü anlayışı yerleştirebildiği söylenen bir memleketin başka yerlerde aynı konu üzerinden barbarlık ve ikiyüzlülükle ithamı açık bir tenakuz husule getirmektedir. İlerleyen kısımlarda görülecek ki aslında o, bu durumun misalini sadece burada da vermemiştir. Netice olarak Thornton’un beyânatı okunurken bu durumun göz önüne alınmasında fayda bulunduğu kanaatindeyiz.

Bununla birlikte Thornton, Türkçe öğrenmesi, kendi dönemine gelirken yayınlanmış eserlerin biraz daha artmış olması ve belki hepsinden öte D’Ohsson’un eserinin çıkmasından istifade ile birçok selefinde görülebilen keskin tavrı nispeten törpülemiş ve biraz daha değişik beyânatta bulunabilmiştir. Bu bağlamda II. Mehmed ve Ayasofya’ya girişine dair yapılan anlatım farklılığı örnek getirilebilir. Thornton evvela “İstanbul fatihi” için tarafların farklı sunumuna dikkat çekip Hristiyan yazarlar onu kanlı, zalim ve kalleş olarak resmetmeler de Doğulular arasında genel bilimdeki mâlûmatı, yabancı dillerdeki bilgisi, ilmi ve dindarlığı ile meşhur olduğunu söylemiştir. İlerleyen kısımda ise Eton’un İstanbul’un fethi sonrası Fatih’in Ayasofya’da kıyım yapıp her gün ziyafetler düzenleyip bu sırada da keyif için insanlar katlettirdiğine dair anlatımını nakletmiştir. D’Ohsson’a istinat eden Thornton ise, Ayasofya’nın ahır ya da şaraphane yapıldığını da reddetmiş, üç gün boyunca kıyım sonrası Ayasofya’ya girilmeyip ilk günde cami yapıldığını, içeride insan kanı falan

²²² Thornton, **The Present State**, s. 299, 427.

akıtılmadığını dolayısıyla orayı kirletmesinden ötürü temizliğe de ihtiyaç olmadığını yazarak Eton’u çürütmüştür. Fakat bunlara bakarak Thornton’un sultanın şahsıyla ilgili hüküm noktasında farklı bir yere vardığı zannedilmemelidir. Nihayetinde o da II. Mehmed’i “zalim Sultan” diye anmıştır²²³. Yine de değerlendirme ölçüleri ve tutumunda bazı farklar bulunduğu dikkatten kaçmamalıdır.

1.1.14. Diğer Bazı Yazarlar

İnceleyebildiğimiz kaynaklar haricinde bu dönem Türkler hakkında yazarlar bulunuyordu. Bunlardan içlerinde en öne çıkanı Edward Gibbon’dır. David. S. Katz’a göre o, yazdıklarıyla pek etkili olmuş bir şahsiyettir. Öyle ki onu Avrupa ve Avrupa tarihine Türkleri yerleştiren bir kimse olarak anmaktadır²²⁴. Gibbon’a göre Osmanlıların yükseliş ve ilerleyişi modern tarihin en önemli sahneleriyle bağlantılıdır. Türklerin Anadolu’ya yerleşmesini kilisenin en müessif bir kaybı sayan Gibbon, Rönesans’ı da Türklerin Avrupa tarihi üzerindeki etkisinin niyet edilmemiş bir sonucu addetmiştir²²⁵.

XVIII. asır ikinci yarısında düşüncelerini beyan eden veya bu zaman diliminde doğup sonraki devirde gözlemde bulunan bazı kimseler de olmuştur. Bunlardan dikkat çeken bir tanesi İngiltere’nin İstanbul’daki büyükelçilerinden birisi olan John Murray’dır. Murray Osmanlılar için, “ben onları her zaman barbar bir millet olarak gördüm” demektedir²²⁶. Edmund Burke, 1791 yılında “Türk vahşiler” demek suretiyle Türklere karşı düşmanlığını ortaya koymuş ve Britanya’nın onları asla savunmaması gerektiğini müdafaa etmiştir. 1808-1809 yılında İngiltere’nin Osmanlı büyükelçisi olan Robert Adair, Broughton 1. Baronu ve Lord Byron’un da yakın arkadaşı John Cam Hobhouse’a onun babasını tanıdığını ve Türklerden nefret eden birisi olduğunu söylemiştir. Hobhouse’un kendisi ise Osmanlı Devleti’ni “barbar güç” olarak anmış, “bir asırdır tüm medeni milletlere bir hakaret olarak kabul edildiklerini” söylemiştir. Lord Byron ise şunları söylemektedir: “Tüm kusurlarıyla birlikte Osmanlılar

²²³ Thornton, **The Present State**, s. 12.

²²⁴ Katz, **The Shaping of Turkey**, s 11.

²²⁵ Katz, **The Shaping of Turkey**, s. 26, 41.

²²⁶ Fatih Gürcan, “John Murray’ın İstanbul Büyükelçiliği (1765-1775)”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2014, s. 175.

aşağılanacak bir millet değildirler. En azından İspanyollara eşittirler, Portekizlilerden de üstündürler. Ne olduklarını ifade etmek zorsa da en azından ne olmadıklarını söyleyebiliriz; hain değildirler, korkak değildirler, kâfirleri yakmazlar, suikastçı değildirler, başkentlerine yürümüş bir düşmanları da yoktur. Tâ ki idare etmeye uygun olmayıncaya dek sultanlarına bağlıdır ve Tanrı'ya kendilerini adamışlardır. Yarın Ayasofya'dan çıkarılsalardı ve Fransız ya da Ruslar onların yerine tahta çıksalardı, Avrupa'nın değişimden kazançlı çıkıp çıkmayacağı bir soru işareti olurdu. İngiltere ise kesinlikle kaybeden olurdu²²⁷.”

Osmanlı topraklarına gelen din adamlarının telakkisiyle alâkalı bir değerlendirme ise şu şekilde yapılmaktadır: “Levant papazları genellikle Müslümanların aşağılamaya bile değmediği şeklindeki devrin en eğitimli İngilizlerinin görüşünü paylaşırdı ve İslam ile Hristiyanlık arası hiçbir köprü kurma teşebbüsünde bulunmamışlardı²²⁸.” Birçok Avrupalı Hristiyan da XVIII. yüzyılda Türkleri Kutsal Toprakların gasıpları addetmişlerdi. Laidlaw ayrıca İngiltere Kilisesi din adamlarının Türklere veya dinlerine herhangi bir ilgi gösterimini ihanet saydıklarını belirtmektedir²²⁹.

1.1.15. Seyyahlarda Birbirlerine Eleştiriler

İncelediğimiz asır içerisindeki seyyahların birçoğu, seleflerine tenkitler yönelterek ne kadar yanlış yazdıklarını vurgulamalarıyla dikkat çekmektedir²³⁰. Bu vurgular zaman zaman hakikaten seleflerinin yazdıkları yanlış tespit ve tashih isteği yâhut eksiklerini gidermek arzusundan kaynaklanmıştır.

Leydi Montagu bu konuda incelediklerimiz içerisinde en öne çıkanlardandır. Zaman zaman doğrudan seleflerine hücum etmişken bazense Batılılar olarak bazı yanlış düşüncelerini itiraf eder. Meselâ Türklerin kadınların ruhları olmadığına

²²⁷ Katz, **The Shaping of Turkey**, s. 20, 88, 91, 99-100.

²²⁸ Sarah Searight, **The British in the Middle East**, East-West Publications, London, 1969, s. 39-40; akt. Laidlaw, **The British in the Levant**, s. 102.

²²⁹ Laidlaw, **The British in the Levant**, s. 220.

²³⁰ Bu durum sonraki dönemde de devam etmiştir. Meselâ Lord Byron, Thornton'a da Eton'a da tenkitler yönelir, bkz. Katz, **The Shaping of Turkey**, s. 98.

inandıklarını düşünmelerinin çok yanlış olduğunu bir mektubunda itiraf ve teslim etmektedir²³¹.

Bilmedikleri şeyler, bilhassa da kadınların haremeleri hakkında seyyahların yaptığı anlatımlar Leydi Montagu'nun hususen tepkili olduğu bir durumdur. Ona göre sıradan seyyahlar bilmedikleri şeyler hakkında konuşmaya çok düşkündürler. Daha sonra haremelerin her daim yasaklı yerler olduğundan konuşmayla bilgi alamayacakları gibi, yasaklı olması haricinde bu dairenin inşa yapısı itibarıyla da bir görüntü temin edilemeyeceğini detaylıca izah etmiştir²³².

Diğer yandan Montagu bazı bilgi kaynaklarını da kusurlu bulmuş ve eleştirmiştir. Tüccarlar bu bağlamda onun tenkit oklarının hedefi olmuştur. Türklerin tüccarlarla samimi biçimde konuşmak için çok gururlu olduklarını ifade eden Montagu, bu durumda tacirlerin ancak karmaşık bilgiler alabildiklerini bunların da genellikle yanlış olduklarını savunmaktadır. Hatta bir teşbihte de bulunup, Grek caddesinde bir tavan arasında oturan bir Fransız'ın İngiliz sarayı hakkında verebileceğinden daha iyi bilgi veremeyeceklerini söyler²³³. Gerçi burada tenkidini biraz ileri götürdüğünü söylemek mümkündür. Dallaway'ın geride zikrettiğimiz ifadelerinde görüldüğü üzere seyyah, nüfuzlu bir tüccar hanımı sayesinde kadınlar dünyasına dair isabetli bazı bilgiler edinip Montagu'nun kendisini dahi yer yer teyit etme imkânı bulabilmektedir. Bunun örnekleri ileride gelecek. Bilgi kaynaklarına dair bir eleştiri de James Porter'da bulunur. Ona göre seyyahlar “cahil ayak takımının boş gelenekleri ve absürt raporları” ile uzun uzun anlatımlar yapmıştır²³⁴. Hâkezâ o, seyyahların kadınlar hakkında söylediklerinin genelde uydurma olduğunu, muhtemelen toplamda iki Hristiyanın bile Türk kadınlarını görmediğini, çocukluktan ihtiyarlığa yüzlerinin kapalı olup burunlarının küçük bir kısmı ile ancak gözlerinin gözüktüğünü vurgulamıştır²³⁵.

Leydi Montagu'nun seyyahlara dair düşünmeye değer bir tenkidi ise; onların kendilerini inandırdığı kadar insanoğlunun tavırlarının çok genişçe ayrıldığını

²³¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 363.

²³² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 343.

²³³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 315-316.

²³⁴ **Sir James Porter**, s. 223.

²³⁵ **Sir James Porter**, s. 322-323; **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 119.

söylemesidir²³⁶. Onun bu sözleri, geçmiş seyyahların aşırıya giden ve böylece kendi memleketlerinin okuyup araştırma ehli insanlarını bile başka bir millet hakkında fazla sert ve abartılı kanaat, düşünce ve nefrete sevk eden sunumlarının kuvvetli tesirine dair samimi bir şahitlik olması açısından ayrıca kıymet arzettirmektedir.

Haleflerinden de Leydi Montagu'ya yapılmış hücumlar görülmektedir. Aslında kadınlar hakkında yazdıklarının bile birbirlerine paralel olmasına rağmen Leydi Craven, Horace Walpole'un bir mektubundan anladığımıza göre Leydi Montagu'yu “modern seyyahlar kadar çok doğru ve güvenilir” olmamakla tavsif etmiştir²³⁷. Fakat Craven'ın gerek kadınların özgürlüğü gerekse şehirlerin güzelliği ve etkileyiciliği gibi konularda gösterdikleri paralellğe rağmen hangi hususlar hasebiyle böyle bir şey yazmaya gerek duyduğu anlaşılmamaktadır. Görüldüğü kadarıyla aralarında sezilebilen bir fark, geride de gösterdiğimiz üzere, Leydi Craven'ın daha mağrur ve hâliyle gıpta etmekten daha uzak bir yaklaşıma sahip olmasıdır. Leydi Craven'ın zamanında yazanların onun bu duruşuna daha yakın olduğu da görülmektedir. Bunun haricinde Osmanlı'nın daha farklı bir durum içerisine düştüğü bir dönemde imparatorluğa gelmiştir. Leydi Montagu'nun Türkler ve imparatorlukları üzerine yazdıklarıyla aralarında takriben yetmiş sene kadar bir zaman vardır. Tahminimizce bu iki etken Craven'in sözlerinde temel rolü oynamıştır.

James Porter da kendisinden evvel yapılan anlatımları eleştirenler arasında yer alır. O, kendi vaktine dek Türk idaresi veya Türklerin tavırlarını açıklamada oldukça kusurlu olduklarını itiraf ederek bu suretle kendinden öncekilerin kusuruna zımnen işaret etmiştir²³⁸. İleride ise imparatorluğun oldukça yanlış tanıtıldığına kuvvetli vurgu yapacaktır. Ona göre “insanoğlu alışkanlık yâhut eğitimden gelen önyargı veya varsayım ve inatçılıktan dolayı kendi ülkesinin idaresini en iyi görmeye meyyaldir.” Binaenâleyh yeterli bilgileri olmadan diğer hükümetleri kınamaya, kusurlarını çıkarmaya ve kötülemeye sürüklenirler. Porter şöyle devam eder: “Türk imparatorluğu idaresi bu çeşit kınamalarla fena halde yanlış tanıtılmıştır... Onu plânsız veya düzensiz, sadece tebaasına karşı zulmü ve gücü yettiği kadar insanlığın yıkımını hedefleyen bir tiranın kaprisi, zalimliği ve açgözlülüğüne bağlı sandılar²³⁹ ...”

²³⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 329-330.

²³⁷ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. li-lii.

²³⁸ **Sir James Porter**, s. 224; **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 37.

²³⁹ **Sir James Porter**, s. 255.

Porter isim vererek eleştiri de yapmıştır. O, Paul Rycaut'un kusurlu anıları bulunduğunu, Tournefort'un ise kısa bir süre kalarak yazdıklarının birçok noktada güvenilir bilgiler olduğunu söylemiş, böyle seyyahların Pera'daki Hristiyan dedikodularına dayandıklarını kesin şekilde öğrendiğini belirtmiştir²⁴⁰.

James Dallaway de endişeli bir dikkatle birçok selefini okuduğunu, bazılarının hakiki bilgi fırsatlarından istifade ettiyse de diğerlerinin tembellik ve acele ile ülkeyi geçip doğru olmayan kaynaklar ve cahilce yapılmış yanlış yorumlar yaydıklarını tespit ve tebyin etmektedir. Zaman zaman bu sebeple düzeltme yapmaya da gitmiştir ve bu örneklerde Leydi Montagu ile paralellik göstermesi de dikkat çekmektedir. Meselâ kadınların Harem'de sıralar halinde dizildiği ve sultanın seçtiğine mendil attığı şeklindeki şeklindeki hikâyenin doğru olmadığını vurgulamıştır. Dallaway'e göre Avrupalıların Türklerin fikirleriyle alâkalı en adaletsiz hataları ise; kadınların ruhları olmadığını düşündüklerini söylemeleridir. Dallaway bunun Türklere pek yanlış bir atıf olduğunu, Kur'an'da kadınlara da ebedi cennet vaadi bulunduğunu anlatarak izah etmiştir²⁴¹.

Diğer bir örnek Thorton ise bazı seyyahların Türklerin gelenek, tavır ve fikirlerini kendi hayal dünyalarındaki tahrif edilmiş şekillerine istinattan ötürü yanlış yazdıklarını söylemektedir. Hem dil hem de âdetlerine aşina olmayan bir yabancıнын görüşünün hakikate uzak düşebileceğini de vurgulayan Thornton, kendisini ise içinde bulunduğu şartların üstlendiği iş için nitelikli kıldığını savunmuştur. Kendisinin selâhiyetini ispat sadedinde yazdığı bu nitelikler aynı zamanda yetersiz gördüğü seleflerinin noksanlarını da ifade mahiyetindedir. Özetle; İngiltere'nin İstanbul'daki ticarethanesinde on dört yıllık ikametini yanı sıra on dört ay kadar da Karadeniz sahilindeki Odessa'da kalmış, arada bir Anadolu'ya ve adalara gitmiştir. Yabancı yetkililerin en saygınları ve tercümanlarıyla yakın arkadaşlık tesis ettiğini de ileri süren Thornton, İngiltere kralının Bâbîâli'deki büyükelçileri ve kıta Avrupası güçlerinin temsilcileri ile de arkadaşlıkları olduğunu ifade etmektedir. Önemli bir ilavesi, sıradan bir ilişki için kâfi gelecek seviyede memleketin dilini öğrenmesidir. Tüm bunların, geçmiş yazarların anlatımındaki hakiki ve hayalî bilgiler arasından kendisine

²⁴⁰ *Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertakings, Studies and Labours of the Ingenious, in many Considerable Parts of the World*, vol. XLIX, part I, London, 1756, s. 102; *Türkiye'nin Bir Asrı*, s. 172-173.

²⁴¹ Dallaway, *Constantinople*, s. 8, 27.

tecrübesiz okuyucudan daha büyük bir doğruluk ile sıyrılma imkânı sağladığını belirtmektedir²⁴².

Haleflerini eleştiride Thornton'un Montagu gibi hassaten isminin öne çıktığını belirtmek gerekir. Onun eseri birçok açıdan özellikle William Eton'a cevap niteliği taşımaktadır. Çeşitli noktalarda defaatle Eton'a atıfta bulunan Thornton, zaman zaman ona iştirak etse de birçok ifadesinde onu reddeder. Bunun biraz fazlalığı aynı zamanda Eton'un geride de işaret edilen tutumuyla alâkalıdır. Söz gelimi Eton'un tekerleğin neredeyse bilinmediği gibi abartılı ithamlar yapması, Thornton'un tekerlekli araçların bilinmez olmadığını vurgulamasına tesir etmiş olsa gerektir²⁴³. Eton'un serâpa Türk düşmanlığına nazaran Thornton'un daha makûl yaklaşmayı başarabilmesi de reddiyeler için bir başka sebeptir. Eton'un, halı îmalâthânesi ilk kurulduğundan beri Türklerin halı tasarımlarını geliştirmemelerinin şaşırıcı olup olmadığını sormasına atıf yapan Thornton, "Bununla birlikte Türk halı tasarımlarının İngiltere'de kopyalanması da aynı ayarda bir şaşkınlık konusu olmalı" demektedir. Eton'un "Rusya monarkı aptal Osmanlı gibi ayaklarında dehşet ve dehşetin altında ölüm bulunan cehâletin kara bulutlarıyla kaplı bir tahta oturup bir yanda zalimlik diğer yanda bâtil inançlılıkla desteklenmiyor" sözlerini de nakleden Thornton, Eton'un çizdiği bu resmi hayal mahsûlü bile saymayıp ancak "ütopya" olmakla vasıflandırmıştır²⁴⁴. Hâkezâ Eton'un, "kapı" olarak ifade edilen "sarayın lokal konumunun bile cahili gözüküğünü" söyleyerek Eton'un bazı yazdıklarında ciddi bilgi hataları bulunduğuna da işaret etmiştir²⁴⁵. Ona yönelttiği tenkitlerinin sadece Osmanlı üzerine eseriyle sınırlı kalmadığı da anlaşılmaktadır. Eton'un Elias Habesci adlı bir kimsenin eserini

²⁴² Thornton, **The Present State**, s. iii-v.

²⁴³ Thornton, **The Present State**, s. 34.

²⁴⁴ Thornton, **The Present State**, s. 23, 86.

²⁴⁵ Thornton'un kendisi sarayın bu kısmından şehrin bir kısmına uzanım gerçekleştiğini ve kamu işlerinin aktarımı yapıldığını, siyasî kullanımdaki benzerlik ve sultan ile tebaası arasında iletişim kapısı olarak hizmet etmesinden ötürü böyle adlandırıldığını izah eder. O, Avrupalıların tüm eserlerinde Osmanlı sarayına "Sublime Porte" dendiğine dikkat çekip bunun "Bâb-humâiun" (Bâb-ı Hümâyun) dolayısıyla mı böyle adlandırıldığı düşüncesini tartışırken bu meseleye değinmiştir, bkz. Thornton, **The Present State**, s. 118. Bâb-ı Hümâyun kapısı gerçekten Sûr-ı Sultânî olarak adlandırılan sarayın etrafındaki duvarda bulunan kapıların en önemlisi olup şehrin içinden gelen ana caddenin (Divanyolu) saraya kavuştuğu yerde açılmıştır. Bâb-ı Hümâyun tören alaylarının yapıldığı kapıdır. Semavi Eyice, "Bâb-ı Hümâyun", **DİA**, c. 4, İstanbul, 1991, s. 359-360.

Fransızcadan tercüme ettiğini söyleyen Thornton buna da Habesci üzerinden tepki vermiştir²⁴⁶.

Seyyahların seleflerine tepkilerinde bir neden önceki eserlerin kusurlarıysa da başka bir neden daha bulunmaktadır. Bazı durumlarda biraz kendilerini öne çıkarabilmek için abartılı biçimde geçmiş seyyahların yanlış yazdıklarına vurgu yaptıkları da düşünülebilir. Nitekim Thornton, Türk âdetlerinin tanımlanmasında kendisinden evvelki neredeyse tüm yazarlarda tarafgirlik, önyargı ve bozukluk bulunduğunu söylemiştir²⁴⁷. Halbuki alâkalı bölümlerde üst üste yaptığımız nakillerle görülecektir ki, Thornton birçok bahiste kendisinden evvel yazan birisiyle paralellik göstermiştir. Dolayısıyla hemen herkesi bu konuda umumi olarak arızalı bir yazım yapmak yâhut kendisini çok esaslı bir biçimde bu bahis hasebiyle ayırt etmek çok da isabetli bir iş olmaz.

Seyyahların Evliyâ Çelebi, Kâtip Çelebi gibi isimleri bilmemeleri ve Türklerin “geniş ve parlak” bir edebiyatları olduğunun farkına varmamaları Bowen’a göre bu kadar çok barbarlık ve cahillik ithamı yapmalarında müessirdir²⁴⁸. Mühim bir başka husussa tamamına yakınının şiddetli düşmanlık beslediği İslam inanç ve öğretisini öğrenmekten fazla uzak kalmalarıdır. Zira pek çoğunun yaptığı Türklerin inançları icabı gayrimüslimleri öldürmek veya en azından zulmetmekle kodlandıkları sadedindeki ithamlarının geçersizliğini gösteren birçok delil bulunmaktadır. Aralarından bazısının ismine âşinâ olduğu ve asırlar sonra bile etki ve kaynaklığını koruduğu anlaşılan Ebussuûd Efendi’nin tefsirindeki hüküm ve görüşleri bu açıdan büyük kıymet arz etmektedir. Ona göre Mâide-2’de; Hudeybiye yılı müşriklerin kendilerini Mescid-i Haram ziyaretinden engellemeleri hasebiyle onlara öfke duyan Müslümanların “düşmanlıktan muvvetle men” edilmesi, affetme ve eski hatalarını görmezden gelmelerinin emredilmesi söz konusudur. Mâide-8’de ise Müslümanlara; “Bir topluluğa duyduğunuz şiddetli öfke; sizi onlar hakkında yalan şahadete, savaşta öldürdüklerinizin kulak, burun gibi uzuvlarını kesmeye, onlara sövmeye, kadın ve çocukları öldürmeye, ahdi bozmaya ve aşırı düşmanlıkla diğer helâl olmayan şeyleri

²⁴⁶ Thornton Habesci’nin “cahil bir sahtekâr” olduğunu ifade ederek bazı misaller sunar. Bunlar içinde eserde Ege Denizinin güneyde olması veya İstanbul’un kuzey sınırında Moldovya’nın bulunması gibi büyük coğrafi yanlışlara imza atıldığına dikkat çeker. Neticede bu kitabı ciddiye almamak lazım geldiğini belirtir. Thornton, **The Present State**, s. 174-175.

²⁴⁷ Thornton, **The Present State**, s. ix.

²⁴⁸ Bowen, **Türkiye Hakkında**, s. 12.

yapmaya sevketmesin” emri yapılmaktadır. Âyetteki emri izahtan sonra Ebussuûd Efendi’nin yorumu pek ilgi çekicidir: “İmdi, kâfirler hakkında adalet böyle olmak gerekiyorsa, Müslümanlar hakkında nasıl olmalıdır; düşünölsün.” Ayrıca onun aktardığı bir hadiste ise şöyle buyrulmaktadır: “Allah’ın maktûl kulu ol da, katil kulu olma.” Mâide-32 tefsirinde konuya daha detaylı değinen Ebussuûd Efendi, Müslüman-gayrimüslim ayırımına gitmeden bu âyette “katlin büyük büyük bir cinayet ve son derece vahim bir fiil olduğu” vurgusu bulunduğunu söylemiştir. Devamla, “Kim, kısas gerektiren bir katle veya kanın heder kılınmasını gerektiren bir fesada karşılık olmaksızın bir kimseyi öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur” mânâsı vererek âyeti açmıştır. Ona göre âyetteki ifade tarzıyla aynı zamanda hayat kurtarmanın ne kadar büyük bir insanlık hizmeti olduğu belirtilmektedir²⁴⁹. Onda görölen bu tip öğreti ve telkinâta âşinâ olsalardı en azından bir kısmının üslup ve bazı hükümlerinde değışme görmek pekâlâ beklenebilirdi. Nitekim geride aktarıldığı üzere Leydi Montagu Belgrad’da Ahmed Bey ile konuşmaları sonrası böyle bir farklılık yansıtmıştır.

²⁴⁹ Mâide-33 tefsirinde ise Müslümanlara karşı savaşmanın katli mübah kıldığını detaylıca izah etmiştir, bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 4, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 1549-1550, 1571-1572, 1613, 1617-1623.

II. BÖLÜM

ŞEHİR

2.1. Osmanlı Şehirleri

Osmanlı şehirleri genel olarak iki ana kısımdan meydana gelmektedir. Bunlardan biri şehrin içtimaî, sınaî ve ticarî faaliyetinin gerçekleştiği alanlar diğeri ise umumiyetle ibadethaneler etrafında teşekkül eden mahallelerdir¹. Türk şehirleri genel özelliğine dair devir seyyahlarında çeşitli ifadeler bulmak mümkündür. Chishull, 1699'da Turgutlu'ya geldiği zaman burasının tamamıyla Türk yapısında olduğunu söyleyip bu sebepten ötürü bir seyyahın merakını tatmin edecek pamuk hariç hiçbir şey olmadığını söylemiştir². Gerçi Chishull, ileride vereceğimiz detaylarda görülecektir ki başta camiler olmak üzere çeşitli yapılar gayet dikkatini çekmiş, kendisi de dikkatlice inceleyip yer yer kayda şayan detaylar aktarmıştır. Dolayısıyla onun burada Türk yapısındaki şehirden tam olarak nasıl bir kent tasavvur ettiği anlaşılamamaktadır. Diğer yandan ele aldığımız diğer seyyahlar da şumullü bir tasavvur ve şehir resmi ortaya koymayıp birtakım gördüklerini ve zaman zaman gördüklerinin kendilerine düşündürüp hissettirdiklerini beyan etmişlerdir.

2.1.1. İstanbul

Leydi Craven'a göre "İstanbul ve Boğazın Marmara denizinden girişi, en zengin tasavvurun görmeyi arzulayabileceği en görkemli, muhteşem, zarif ve canlı sahnedir." İstanbul'un neden başkent yapıldığı konusunda düşünülüp merak edilecek bir şey olmadığını da söyleyen Craven, Petersburg, Paris, Londra, Moskova, Amsterdam ve içinde bulunduğu diğer tüm büyük şehirlerden ziyade burasının kendisini etkilediğini gösteren ifadelere de yer verir. Öyle ki o, İstanbul'u gördükten sonra artık insanların çok az fakat "tabiatın" çok şey yaptığı kanaatine varmıştır³. İstanbul, ona göre

¹ İlhan Şahin, "Şehir (Osmanlılar'da)", DİA, c. 38, 2010, s. 447.

² Chishull, *Travels in Turkey*, s. 13.

³ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 210-211; Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 170; *The Beautiful Lady Craven*, v. 1, s. 104.

dünyanın başkenti olması gereken yerdir. “Bu güzel büyüleyici memleketin iklimi, objeleri, konumu, onu yeryüzünde cennet yapmaktadır.” Craven ayrıca, İstanbul’un olağanüstü güzel bulduğu görüntüsünün, gelecekte kendisi için tüm diğer manzaraları önemsiz kılacağı kanaatine varmıştır⁴. Burada gördüğü her şeyin çok meraklı olup yüksek bir keyif aldığını da ifade eder⁵. Denizden manzaraya baktığı vakit Dallaway de, tabiatın ona dünya üzerinde egemenlik koltuğunu vermeye niyetlenmiş görüldüğü düşüncesine kapılmıştır⁶.

Leydi Montagu kocası Edward Montagu kabul etmek istemese de İstanbul’un gözüne Londra’dan büyük gözüküğünü ancak kalabalık olmadığına inandığını ifade etmiştir⁷. James Porter, İstanbul’da halkın tüketimi üzerinden bir nüfus hesabı yapmayı denemiştir. Söylediğine göre asgari en düşük hesaplamada ortalama olarak İstanbul’da her bir insanın günlük 1.25 okka ekmek (~ 1.559 kg) tüketmekte oldukları tespit edilmektedir. Porter, 1 okkanın 2.75 İngiliz pounduna (~ 1.247 kg) denk olmasını göz önüne alarak bunun hayli fazla olduğuna kanaat etmiştir. Akabinde tahıl tüketimi ve fırıncıların ekmek üretimine de değinmiş ve nihâî olarak tüketilen tahıl ve ekmek üzerinden 1751 Mart ve Nisanında, veba salgını hemen öncesinde 513.000’lik bir nüfus bulunduğunu, 135.000 kişinin de veba salgınıyla telef olduğunu hesaplamıştır. Dolayısıyla Porter son olarak 380.000 civarı bir nüfus bulunduğunu tahmin etmiştir. İstanbul’un genişliğine orantılı bir nüfusu olmadığını düşünen Porter, bunu desteklemek için I. Mahmud’un bir emrine başvurmuştur. Buna göre Bâbîâlî’nin buyruğu olmaksızın şehirde kimsenin kalmasına izin verilmez ve mezkûr buyruğu almak da zordur. Porter nüfus seyrekliğine böyle bir yaklaşımla da değinerek en önde gelen başkentlerden biri için zamanında düşük gözükebilecek toplam nüfus tahminini desteklemeye çalışmıştır. Kezâ ona göre şehirdeki ev sayısı insan sayısı için kâfi değildir. Yahudilerin İstanbul’da 10.000 eve sahip olduklarını söylediklerini aktaran Porter, bununla birlikte bu evlerde kalan aile sayısından net bahsetmediklerini ileri sürmüştür⁸. Tüm bu hesaplama, gözlem ve düşünceleriyle Porter’ın İstanbul’da Paris veya Londra’daki kadar nüfus bulunmadığını müdafaa ettiği görülmektedir. XVIII. asrın sonunda Dallaway ise genelleme yapıp nüfusun İstanbul’da 400.000’den az

⁴ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 195, 216, 288.

⁵ *The Beautiful Lady Craven*, v. 1, s. 105-106.

⁶ Dallaway, *Constantinople*, s. 153-154.

⁷ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 362.

⁸ *Türkiye’nin Bir Asrı*, s. 169-172.

tahmin edilmediğini belirtir. 200.000'i Türk, 100.000'i Rum, kalanlar Yahudi, Ermeni ve Frenklerdir. Asıl dikkat çekici aktardığı bir şey ise İstanbul efendisinin yâhut kendi açıklamasıyla İstanbul belediye başkanının resmi olaraksa İstanbul kadısının kaydına göre şehirde 88.185 ev bulunmaktadır⁹. William Eton ise nüfus hesabında yanlışlık yapıldığını belirtir. Çeşitli zamanlarda tüketilen buğdaya dair yaptığı hesaplama ve aldığı ortalama ile şehrin gerçek nüfusunun 230.000 kadar olduğunu düşünür. Fakat Eton'un tek hesaplama şekli bu değildir. Kasapbaşının dağıttığı koyun sayısı, veba yokken 1770-1777 yılları arasındaki kayıtlara göre şehir kapılarından yılda beş bin ölü çıktığının saptanması gibi veriler üzerinden de hesap yapar. Bu üç hesabına itiraz edilebileceğini kabul eden Eton için en güvenilir ve itiraz edilemez addettiği hesap ise Paris ile mukayesesidir. Paris'in daha geniş bir alana kurulduğunu hem Fransız büyükelçisi Kont Choisseul Gouffier'in "iyi bir geometri uzmanı" Kausser tarafından çıkarılan plân hem de şehirde dolaşmakla anlaşılabileceğini söyler. Akabinde, Paris'in sokakları daha dar olup evlerinin dört beş kat olduğu, İstanbul'da ise evlerin genişliğini anlatıp tüm bu genişlik ve yoğunluk farkından ötürü İstanbul'un nüfusunun Paris'in nüfusunun dörtte birinden fazla olamayacağını ileri sürmüştür¹⁰. İtiraz edilemeyeceğini savunsa da bu hesabın isabeti için muhakkak her iki şehrin de sokak sokak dolaşılması ve kişinin iki yeri de avucunun içi gibi bilmesi gerekir. Eton'un böyle bir titizlikle araştırma yaptığına dair herhangi bir beyanı bulunmadığından hükmünün güvenilirliği düşüktür. Diğer yandan modern araştırmalarda da ciddi farklar vardır. Faroqhi XVIII. asır sonuna dek hiçbir Avrupa şehrinin İstanbul ile aynı düzeye ulaşamadığı kanaatindedir. Tahminî genel büyüklük tablosu hazırlayan Faroqhi'de, 1600'de İstanbul bir milyon, Londra 200.000 ve Paris 400.000 nüfusa sahipken 1800'de İstanbul 800.000, Londra 900.000 ve Paris de 550.000 nüfusa sahip gözükmemektedir¹¹. İncalcık ise 1829'da 360.000 nüfusu olduğu tahminini gerçeğe daha yakın bulmuş¹², XVIII. yüzyılda ise yarım milyona yaklaşan bir nüfusu olduğunu söylemiştir¹³.

⁹ Dallaway, *Constantinople*, s. 35.

¹⁰ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 175-178. Yirmisekiz Mehmed Çelebi de Paris'te evlerin dört beş kat olduklarını görmüştür, bkz. *Târîh-i Râşid*, c. II, s. 1242.

¹¹ Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri*, s. 40, 42.

¹² Halil İncalcık, "İstanbul (Tarih / Türk Devri)", *DİA*, c. 23, 2001, s. 237.

¹³ İncalcık, "Eyüp Sicillerinde", **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 10.

İdarî yapıya dair bir gözlem de bulunmaktadır. Porter, İstanbul'da şehrin her biri imamların yönetimi altındaki “mahalle” denen birimlere bölündüğünü fark etmiştir¹⁴. Hakikaten XIX. yüzyıl ilk yarısına kadar mahallelerin yönetimini imamlar üstlenmişlerdir¹⁵. Mahallelerde bir nevi aile yakınlığı bulunduğu düşünülmektedir. Genel olarak doğum, evlenme ve ölüm gibi hâdiseler mahalleyi ortaklaşa ilgilendirip dayanışmaya sevk eden olaylar olmuştur¹⁶. Mahalleli birbirini gözetmeyi insanlık borcu saymış, birinin derdi hepsini kederlendirirken sevinci de hepsini sevindirmiştir. Müslüman Türk mahalleleri bir cami veya mescit, gayrimüslim mahalleleri ise kilise veya havra etrafında teşekkül etmiştir¹⁷.

Kadıköy eskiden önde gelen bir şehir iken kendi zamanında Chishull, ufak bir köye dönüştüğünü söylemektedir. Onun aksine Üsküdar'ın ise “zavallı ve rezil” bir köy iken şimdi “güzel ve özel” bir kent olduğunu yazmıştır¹⁸. Üsküdar burnu Dallaway tarafından, Stavros¹⁹ (Beylerbeyi) ve Kuzguncuk kümelenmiş köyleri, servi koruları ve minareleriyle “en büyüleyici bir efekte” katkı veren yer olarak değerlendirilmiştir²⁰. Dallaway başka bilgiler de verir. Şöyle ki; Üsküdar ihtişam zaviyesinden olmasa da hâlâ nüfus açısından parlamaktadır. İran elçisinin de ikamet yeridir. O da Hristiyan güçler gibi İstanbul'da ikamete izinli değildir²¹.

Eyüp “en hoş şekilde” limanın yanında konumlanmış surları olmayan küçük bir köy olarak görülmüştür. Dallaway burasının isminin Hz. Eyüp'ten geldiğini öğrenmiş olup onun hakkında peygamberin sancaktarı olduğu bilgisi verir. Sancak-ı Şerif hariç tüm kutsal emanetlerin burada olduğunu ve sultanın kuşandığı kılıcın da burada bulunduğunu söyleyen Dallaway, yazdığı zamana yakın bir vakitte valide sultanın türbesini tamamladığını kaydetmiştir. Ona göre türbe “Müslüman zevkiyle uzlaştırılmış modern güzel bir Grek mimarisi örneğidir²².”

¹⁴ **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 172.

¹⁵ Mahalle imamı, resmi otoritelerle mahallenin bütün ilişkilerinde mahallenin temsilcisi konumundaydı. İnalcık, “İstanbul”, s. 229.

¹⁶ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, 9. baskı, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 19, 24.

¹⁷ Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 23-24.

¹⁸ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 43.

¹⁹ İstavros veya İstavroz, bkz. Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri”, **V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007)**, c. I, İstanbul, 2008, s. 152.

²⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 138.

²¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 150.

²² Dallaway, **Constantinople**, s. 117-118. Dallaway burada III. Selim'in annesi Mihrişah Vâlide Sultan'a ayıf yapmaktadır. Türbesi 1796 yılında Eyüp'teki Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi dahilinde

Belgrad ormanı ve köyü hakkında da düşünceler serdeden Dallaway, ormanın çok geniş olup neredeyse 100 millik alan boyunca Karadeniz kıyısında uzandığını söyler. Kestane, çınar ve meşe en çok görülüp en güzel ağaçlardır. Köyün ise Leydi Montagu'nun tanımladığı cennetten kendi zamanında pek aşağıda olup sadece “dünyadaki en iyi ormanlardan biri” olduğu kanaatindedir²³. Belgrad köyü Chishull tarafından da pek beğenilmiştir²⁴. Tophane hakkında da Dallaway kısaca kanaatlerini zikretmiştir. İstanbul'un varoşlarından birisi olduğunu belirttiği bu yer limanın karşısındadır. Gözlemine göre burası çok geniş bir meydan olup güzel bir camisi, bir dizi kahvehaneleri ve merkezinde büyük bir çeşmesi vardır²⁵. Yeniköy'den Paşaköy'e geçen Chishull, burasını ise “güzel ve nefis köy” olarak anmıştır²⁶.

Pera, Tophane ve Galata hepsi birlikte Leydi Montagu'ya göre çok güzel bir kent görüntüsü verir. Ayrıca o, bir mavnada Chelsea'ye gitme zevkinin İstanbul boğazında kürek çekmeyle kıyaslanamaz olduğunu söyleyerek en güzel manzara çeşitliliğinin Boğazdan 20 mil boyunca kendisini sunduğunu söylemektedir. Onun tasvirinde Asya tarafı meyve ağaçları, köyler ve en güzel tabiat manzaraları ile kaplıdır. Avrupa tarafında İstanbul, yedi tepe üzerine konumlandırılmıştır. Bahçelerin, çam ve servi ağaçlarının, sarayların, camilerin ve kamu binalarının hoş bir karışımını gösterir. Bunlar birbirleri üzerinde öyle bir güzellik ve simetri görüntüsüyle yükselir ki, Montagu'ya göre, mektubunu yolladığı soylu Avrupalı kadınların hayatlarında gördükleri en yetenekli ellerle süslenmiş gibi bir görüntü sunarlar. Bir başka mektubunda ise Türklerin Asya ve Avrupa'nın en güzel manzaralarına sahip olduklarını, hiçbir şeyin Boğazdan daha hoşnut edici olamayacağını ifade etmiştir²⁷.

Anlaşılabacağı üzere ele aldığımız seyyahların hepsinde İstanbul hakkında mütalaa bulunmamaktadır. Bununla birlikte hem kadın hem erkek hem bir devlet adamı eşi hem bir din adamı ve hem yüzyıl başı hem de yüzyıl sonunda yazan, Avrupa'da da birçok yer gören muhtelif kimseler İstanbul ve çevresinin epey güzel olduğuna kanaat edip etkilenmişlerdir. Şâyet şehre yapılan hizmet ve şehrin idaresinin fena olması gibi

inşa edilmiştir, bkz. Sevgi Parlak, “Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi”, *DİA*, c. 30, İstanbul, 2005, s. 42-44.

²³ Dallaway, *Constantinople*, s. 146-147.

²⁴ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 46.

²⁵ Dallaway, *Constantinople*, s. 153.

²⁶ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 73-74. “Jenîcui” ve “Pashâcui” olarak kaydetmiştir.

²⁷ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 397, 413.

durumlar ciddi surette bulunsa, seyyahların bir tek doğal konumundan ötürü hayranlık boyutunda beyânata yer vermeyeceği ya da en azından bununla yetinmeyeceği ve birçok açıdan şehrin eleştiriye tâbî tutulacağı düşünülmelidir. Böylece söylenenler ve söylenmeyenlerle XVIII. asır İngiliz seyyahlarına göre yaşanılabilirlik derecesi ve etkileyiciliği noktasında İstanbul'un iyi bir puana sahip olduğunu düşünebiliriz.

2.1.2. Sokak Darlığı

Seyyahların birçoğu için hem İstanbul hem de genel olarak imparatorluk topraklarında bulundukları başka şehirlerin sokakları dar gelmiş ve mevzunun üstünde durmuşlardır.

Leydi Craven'a göre Pera ve İstanbul'un sokakları çok dar olup azı araba kabul etmektedir. Ayrıca ona göre taşımacılığın Pera veya İstanbul sokaklarında Londra veya Paris'te olduğu kadar hızlı ilerlediği zannedilmemelidir. Sebep olarak ise birkaç kez köpeklerle karşılaştıkları için arabacıların arabayı durdurup onları def etmek zorunda kalmalarını zikreder²⁸. Dar sokaklar gerçekten imparatorluğun birçok şehrinin karakteristik özelliği gibidir²⁹. İnalçık da sokak darlığına vurgu yapmış, İstanbul'un en önemli caddesi Divanyolu'nun XIX. yüzyılda bile 3-3.5 metre genişliğinde olduğunu ifade etmiştir³⁰. Henry Maundrell ise Şam sokaklarının dar olduğunu söylemiş, bunun esasen “sıcak ülkelerin” mûtaad bir özelliği olduğunu beyan etmiştir³¹. Nitekim Thompson da Şam sokaklarının dar olduğunu ifade ederken “sıcak ülkelerde mûtaad olduğu üzere” kaydını düşmüş³², Kahire sokaklarının da “Türk şehirlerinin çoğunda olduğu gibi dar ve çarpık” olduklarını yazmıştır. Ona göre bunlardan en geniş, şehrin tüm uzunluğu boyunca, yani bir kapıdan diğerine kadar gidendir. Thompson burada bir mukayese yapmış, bu en geniş sokağın Londra'da mûtaad üzere “Lanes”³³ diye adlandırılanlardan daha iyi olmadığını söylemiştir. Mâmâfih Thompson bu darlıkta uygun bir durum bulunduğu kanaatine de varmış, nedenini bir evin tepesinden diğerine ince bir kaplama ile yazın çok sıcak olan sokaklara gölgelendirme sağlanmasıyla

²⁸ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 204, 227.

²⁹ “Sokaklar ise genelde dardı ve bazan çıkmaz bir sokak da olurdu.” Şahin, “Şehir”, s. 448.

³⁰ İnalçık, “İstanbul”, s. 230.

³¹ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 123.

³² Charles Thompson, v. 3, s. 3.

³³ “Lane” kelimesi “dar sokak, dar yol” gibi mânâlara karşılık gelmektedir.

açıklamıştır³⁴. Birçok vatandaşından biraz daha farklı bir sunum ve üslûp takip eden Drummond'un Trablus şehrinden bahsederken bir sebep açıklamadan burasının diğer Türk kentleri gibi düzensiz ve kötü inşa edilmiş olduğunu söylemesinde³⁵ de “dar ve çarpık” sokak yapısının müessir olduğunun düşünülebileceği kanaatindeyiz³⁶.

2.1.3. Ege, Marmara ve Rumeli Bölgelerinden Bazı Şehirler

İzmir'e yakın bir yer olarak, Chishull'un geldiği ve *Birghèe* şeklinde adını andığı bir yer hakkındaki yorumu zikredilebilir. İngiliz seyyah burasının Bozdağ'ın eteklerinde bulunduğunu söylemektedir ki Birgi'den bahsettiğinden böylece emin olunmaktadır. Chishull işte burasını “güzel ve kayda değer bir Türk kenti” olarak ifade etmiştir. İlerledikçe vardığı Küçük Menderes'in nefisliğinden ifade edilemez olduğunu mülaaza etmiştir. Tire'nin (Tyria) de güzel bir görünüş sunduğunu söyleyen Chishull, ev sayısının ise İzmir'dekinden az gözüktüğünü belirtir. On dört cami saydıklarını ve birinin hanedanlığa ait olup çift minareli olduğunu da ekler. Şehre girince sokakların ihmal edildiğini ve kötü yapıldığını gördüklerini belirten İngiliz seyyah, öte yandan şehrin yeterince nüfuslu olup kayda değer bir ticarî faaliyet yürütüldüğü izlenimine kapılmıştır³⁷. Biga yarımadasına gelirken Tehebná adlı “üstün güzellikte” bir köy gördüklerini yazan Dallaway, daha sonra Scraklèi isimli daha muhteşem kısımları olmasına rağmen bir bütün olarak o kadar da hoş olmayan bir köye vardıklarını, sonrasında ise ova üzerinde Evijjèk isimli kötü bir köyden geçtiklerini bildirmiştir³⁸.

Evvelden beri görünüşüyle Avrupalıları etkileyen ve pek güzel addedilen İzmir'e³⁹ uğramış seyyahlar da vardır. 1770'te İzmir'de bulunan Leydi Montagu'nun oğlu Edward Wortley Montagu, John Murray'e göre buradan çok fazla büyülenmiştir⁴⁰. 1786'da İzmir'den yazan Leydi Craven, burasının pek çok tüccar, gemiler ve iyi evler ile birlikte daha evvel bulunduğu herhangi bir yerden çok daha

³⁴ Charles Thompson, v. 3, s. 257.

³⁵ Drummond, *Travels*, s. 130.

³⁶ Batılı seyyaha Osmanlı sokakları dar geldiği gibi Osmanlı elçisine de Paris sokakları çok geniş gelmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed, Paris sokaklarının gayet geniş olduklarını vurgulayıp yan yana beş altı araba gidebileceğini belirtmiştir. *Târîh-i Râşid*, c. II, s. 1242.

³⁷ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 18-19.

³⁸ Dallaway, *Constantinople*, s. 324.

³⁹ Necmi Ülker, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticarî Sorunları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: XII, İstanbul (1981-1982), s. 317.

⁴⁰ Laidlaw, *The British in the Levant*, s. 192.

canlı gözüktüğünü söylemiştir⁴¹. James Dallaway, İzmir körfezinin tam görüntüsünü ilk kez görme keyfine Avcılar ovasına indikleri sırada eriştiklerini belirtmektedir. Burasını zengin bir şekilde üzüm bağları ile ekilmiş bulan Dallaway, köylerin de iyi inşa edilmiş olduklarını söylemektedir. İzmir'in girişinin ise geniş mezarlıklar ve gür servi koruları arasından olduğunu dermeyeran etmiştir. Güneş batarken körfezde oluşan görüntünün ise pek iç ısıtıcı bir parlaltı ile nefis olduğunu düşünmektedir. Dallaway'e göre ayrıca İzmir'in nüfus, refah ve genişliği kesinlikle yüksektir. Ayrıca o Apocalypse⁴² yazarının zikrettiği yedi şehirden "orijinal muhteşemliği" ile mukayese edilebilir kalan tek şehrin İzmir olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre şehrin nüfusu 100.000'i geçmektedir. Menemen'i de gören Dallaway, burasını "büyük bir kent" farzetmiş, yel değirmenleriyle dolu olduğunu görmüştür⁴³. İzmir'in nüfusunun XVII-XIX. yüzyıl arasında 50.000 ile 120.000 arasında gidip geldiği tahmin edilmektedir⁴⁴. Tüm aktarılanlara bakınca İstanbul için yazdığımızı burada tekrar edebilir, İngiliz seyyahlar için gerek hayat sürdürülebilirliği gerekse de güzelliği açısından İzmir ve çevresinin yüksek notlu bir yaşam alanı olduğunu belirtebiliriz.

Manisa civarına gelip antik kent adı Magnesia ile geldiği bölgeyi anan Dallaway, şehrin büyük ve kalabalık nüfuslu olduğunu, yüce minareleriyle güzel bir görüntüsü bulunduğunu ifade etmiştir⁴⁵. Chishull da burasının Spil Dağı eteğindeki "nefis" konumuna hayran kaldıklarını belirtmiştir⁴⁶. Esasen o ve yanındakiler Manisa'ya giderken geçtikleri yollarda karşılaştıkları manzarayı da şahane bulmuş, zaman zaman katırlarını durdurup etrafı seyretme fırsatlarını kullanmış hatta bazen oturup kahve içmişlerdir⁴⁷.

Farklı olarak Gelibolu'ya gittiğini söyleyen Leydi Montagu da bu şehri güzel bulunduğunu, Avrupa'da aldıkları ilk kent olması hasebiyle Türkler tarafından çok saygı

⁴¹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 268.

⁴² Apokalips veya Vahiy Kitabı'nın tartışmalı olmakla beraber Yuhanna İncili'nin de yazarı olan Yuhanna'ya (St. John the Apostle) aidiyeti ileri sürülür. Zikrettiği yedi şehir Efes (Ephesus), İzmir (Smyrna), Bergama (Pergamum), Akhisar (Thyatira), Manisa Salihli sınırlarında kalan Sardis, Alaşehir (Philadelphia) ve Denizli sınırlarında kalan Laodikya'dır (Laodicea). Bkz. Leonard L. Thompson, **The Book of Revelation: Apocalypse and Empire**, Oxford University Press, New York, 1990, s. 11, 38. Ayrıca bu yedi kiliseye gitmenin faziletinden bahsedilen kitapta, dünyanın başına gelecek felâketler anlatılır.

⁴³ Dallaway, **Constantinople**, s. 196, 199, 289.

⁴⁴ Eldem, Goffman, Masters, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti**, s. 159.

⁴⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 195.

⁴⁶ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 5.

⁴⁷ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 2-3.

gördüğünü not düşmüştür⁴⁸. Çanakkale Boğazı ve bölgedeki görüntü Chandler'ı da pek etkilemiştir. Ona göre zarif minareler, kubbeler, evler, servi ağaçları, dağlar, adalar ve parlayan su “olağanüstü derecede harika bir görüntü” husule getirmiştir⁴⁹. Edmund Chishull ise söylediğine göre Türklerin adlandırmasıyla *Eski Natolia Hisar* (Eski Anadolu Hisarı) denilen yere gelmiş, günümüzde Çanakkale yakınında olan ve Nara Burnu'nda konumlanan yeri antik adıyla Abydos olarak anmıştır. Bu şehri büyük ancak kötü bulduğunu söyleyen Chishull, yine de iyi bir şekilde seramik işleriyle meşgul olduklarını söylemiştir. Buradan küçük bir kayıkla Sestos'a⁵⁰ geçen seyyah, bu kentin daha iyi inşa edildiğini belirtmiştir⁵¹.

Bursa Chishull'a göre büyük ve güzel bir kendir⁵². Richard Pococke için şehir, kubbelerle beraber camileri, hanları, bedestenleri ve ağaçlarıyla bir bütün olarak dağdan bakıldığında en nefis bir manzarayı teşkil etmektedir⁵³. Bursa'ya da kısa bir ziyaret yapmış olan Leydi Craven, konumunu çok güzel bulduğunu ve şu an burasının çok önemli bir şehir olduğunu dermeyan etmiştir⁵⁴. Dallaway de Bursa'nın görüntüsünün muhteşem şekilde çarpıcı olduğunu ifade edip gece görüntüsünün de ısırl ısırl batan güneş parıltısı tarafından aydınlatıldığını söyleyerek şehri pek güzel bulduğunu anlatmıştır⁵⁵. Ayrıca geniş ve nüfusu kalabalık bir şehir olduğunu da belirtmiştir. Fakat sokaklarının ise bir Asya kenti için bile dar olduğu kanaatinde⁵⁶. Bursa'nın nüfusu 1696 yılında 27.241 olarak tahmin edilmektedir. Seyahatnâmelerde ise daha yüksek tahminler vardır. 1701'de Tournefort 56-66.000 arası olduğunu söylemiştir. Sema Yıldız 1792 yılında Bursa'da 157 mahalle 45 köy kayıtlı olduğunu tespit etmiştir. Yaptığı hesaplamada ise Bursa'nın nüfusunu 31-38.000 arası bir sayıya tekabül ettiğini saptamıştır⁵⁷. Şehirde Müslüman nüfusun çeşitli asırlarda gelen seyyahlarca gayrimüslimlerden kat kat fazla olduğu belirtilmiştir. Nitekim 1831'deki

⁴⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 416.

⁴⁹ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 10.

⁵⁰ Çanakkale'de Eceabat civarı.

⁵¹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 36.

⁵² Chishull, **Travels in Turkey**, s. 50.

⁵³ Richard Pococke, **A Description of the East, and Some other Countries**, vol. II part I, London, 1745, s. 527.

⁵⁴ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 272.

⁵⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 179-180.

⁵⁶ Dallaway, **Constantinople**, s. 177.

⁵⁷ Sema Keleş Yıldız, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2019, s. 45-55.

nüfus sayımında da toplam 46.443 kişiden 37.700'ünün, yani şehrin beşte dördünün Müslüman olduğu ortaya konmuştur⁵⁸. Şehir asırlar boyu çok önemli bir ticaret merkezi konumunda bulunmuştur. XVIII. yüzyılda ise Avrupa'nın daha iyi kalite yapabildiği ipeğin ülkeye girişi ve İzmir'in rekabeti nedeniyle eski önemi sarsılmıştır. Lâkin yine de iç tüketime yönelik ipekli kumaş imali sürmüştür⁵⁹. Kezâ XVIII. yüzyıl ilk yarısında Bursa-Tebriz yolunun Bursalı tüccarlar tarafından kullanılmaya devam edildiği de görülmüştür⁶⁰. Eskisine nazaran önem kaybı yaşamasına rağmen bunun şehrin büyüklük ve etkileyciliği açısından ciddi bir gerileme mânâsına gelmediği de yukarıdaki seyyah beyânatında görülmektedir. İncelediğimiz seyyahlardan Bursa üzerine yazanlar yüzyılın başı ya da sonunda yazmaları, farklı hassasiyet ve konumdaki kadın veya erkek din adamı olmaları gibi farklılıklarına rağmen şehri pek beğenip benzer ifadeler kullanmışlardır.

İznik'e giden Dallaway burasını ise uzun yolları ve kerpiç duvarlarıyla “sefil” bir yer olarak görmüştür⁶¹. Ancak günümüze de bir kısmı ulaşan İznik surlarının taştan olduğu bilinmektedir⁶². Bu durum zaten çok kısa temas edip geçen Dallaway'ın muhtemelen burada pek durmadığını, dolayısıyla detaylı bir gözlem de yapmadığını ve belki ancak geçtiği belli noktalardan gördüğü kadarıyla yazdığını düşündürmektedir.

Chishull ayrıca dikkat çekici bir beyânatta bulunup, Trakya sahilinde hayatında gördüğü en yeşillik ve verimli güzel doğa manzarasını temaşa ettiğini bildirmektedir. Aynı kıyı şeridinden çok uzak olmayan ilerisinde ise “güzel” Silivri'yi gördüğünü söylemektedir⁶³. Malkara'ya da gelen seyyah, burasının “büyük ve hoş” bir şehir olduğunu, çok fazla bal üretildiğini, kentin adını ise ilk Türk fatihine çok para vererek yağmalanmaktan kurtaran bir kadından aldığını ifade etmiştir. Ayrıca burasının geldiği zaman imparatorluk sadrazamlarının sürgün yeri olduğunu duymuştur⁶⁴. Günümüzde

⁵⁸ Leyla Doğan (Peker), “İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (XVII. – XX. Yüzyıllar Arası)”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı**, Bursa, 2003, s. 44.

⁵⁹ Halil İnalçık, “Bursa”, **DİA**, c. 6, İstanbul, 1992, s. 448.

⁶⁰ Yıldız, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da”, s. 163.

⁶¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 169.

⁶² Ahmet Vefa Çobanoğlu, “İznik (Mimari)”, **DİA**, c. 23, İstanbul, 2001, s. 547.

⁶³ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 38. Silivri'yi antik ismi olan Selymbria adıyla anıp kent olarak ifade etmiştir.

⁶⁴ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 62. Malgara olarak adını kaydettiği bu yerden sonra takriben on küsur saatlik bir zaman içerisinde Derricui şeklinde ismini andığı bir küçük Rum köyüne geldiklerini

Tekirdağ sınırlarında kalan bu yerden önce Kırklareli tarafına sonra ise Edirne'ye varmıştır. Edirne'yi "çok güzel" bulan Chishull, şehrin manzarası, doğası ve nehrinin güzelliğine hayran olduklarını ifade eder. Yoğun bir şehir olarak bulduğu Edirne'nin çevresinin takriben beş mil olduğunu kaydetmiştir. Edirne'de dikkat çekici olan şeylerin ise saray, camiler ve çarşılar olduğunu söylemektedir⁶⁵.

Edirne'de söylediğine göre çarşılar iki tane olup her iki yanından tuğla veya taştan yapılmış. uzun ve büyük sütunlu girişleri vardır. Chishull'un kayda şayan bir gözlemine göre yangına direnmesi amacıyla üzerinden emniyetli surette kemer de oluşturulmuştur. Bu çarşılardan daha kısa olanı Sultan Selim Camii'ne bitişik olup ayakkabıcılara tahsis edilmiş, diğeri ise dört yüz adım uzunluk ve altı adım genişlikte olup muhtelif ticaret malzemesi dükkânlarıyla doludur. O ayrıca burasının duvarlarda bulunan eşit genişlik ve yükseklikteki oyuklar ile "tamamen güzel ve zengin bir galeriyi" temsil ettiği düşüncesindedir⁶⁶. Çarşıya Leydi Montagu da değinmiş, üç yüz altmış beş dükkânı bulunup her tür mal ile hepsinin mücehhez olduğunu ifadeyle burasının Londra'daki New Exchange'e benzediğini ifade etmiştir. Ancak yolun çok daha düzgün döşendiğini, dükkânların hepsinin de sanki yeni boyanmış gibi çok temiz olduğunu ifade ederek Londra'dakinden bu özelliklerle ayrıldığını ima etmiştir. İnsanların burada eğlenmek için kahve veya şerbet içerek gezdiklerini de gözlemlemiştir. Bulduğu bir bedesten yanındaki başka bir çarşının ise zengin nakış işi ve mücevherlerle dolu olup çok hoş görüntü sağladığını yazmıştır⁶⁷.

Edirne'den Leydi Montagu'nun da çok etkilendiği görülmektedir. 1717'de buradan yolladığı bir mektubunda Montagu, oğlunun hayatında hiç bu kadar iyi olmadığını, bu memleketin "kesinlikle dünyadaki en iyilerden birisi" olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o vakte dek gördüğü her şeyin kendisi için çok yeni olduğunu ifade etmesi de, farklı bir dünya ile karşılaşmasının da büyüüne kapıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Sofya'ya da gelen Montagu, daha güzel manzara görmek ihtimali zor bulmuş, şehrin kendisinin de çok büyük ve fevkalade nüfus sahibi olduğunu söylemiştir. Nihayetinde ise Sofya'dan Edirne'ye kadar olan memleketin "dünyadaki

söylemiştir. Burası herhalde Dereköy'dür. Malkara bugünkü Tekirdağ sınırlarında kaldığı gibi Dereköy de Kırklareli sınırları içerisinde.

⁶⁵ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 63.

⁶⁶ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 65.

⁶⁷ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 354-355.

en iyisi” olduğuna hükmetmiştir. Bunu yaparken İngiltere’yi hariç tutmadığını anlamak mümkündür zira hemen sonraki cümlesinde, bu memleketin ancak ikliminin İngiltere’dekine tercih edilemez olduğu düşüncesini de paylaşmıştır. Nitekim daha ileri tarihli bir mektubunda da Edirne’nin konumunun iyi, etrafının çok güzel ancak havasının berbat olduğu düşüncesini tekrarlayacaktır⁶⁸. Balkanlarda Tuna’nın güneyinde kalan Mezya’nın⁶⁹ aşağısından geçen Chishull da, toprağının zenginliği, yükselen ve alçalan toprağının çeşitliliği, manzarasının zarafeti ve tahta ile su tedarikindeki doyuruculuğu ile dünyada belki de eşi olmayan bir nokta olduğunu söylemektedir⁷⁰.

Silistre’den geçen Leydi Craven, burasının güzel bir şekilde Tuna üzerine konumlandığını ifade etmekle yetinip sadece hoş bulduğuna dair düşüncesini kısaca ifade etmiştir. Seyahati esnasında hızlıca geçtiğinden ötürü burasına dair tafsilatlı bir gözlemi olmamıştır. Bükreş’e geldiğinde ise “en güzel bir memleket” bulduğunu beyan etmektedir⁷¹. Bükreş’e gelen Edmund Chishull ise burasını çok özel yapım olarak görmekle birlikte çok dağınık bir şehir olarak bulduğunu belirtmiştir⁷².

2.1.4. Arap Şehirleri

İncelediğimiz seyyahların bir kısmı imparatorluğun Arap şehirlerinde bulunmuş ve Osmanlı’daki şehirler üzerine gözlemlerine buradalardan hareketle kaleme almışlardır.

Kayıtlardaki şehirlerden birisi Kudüs olup burayla alâkalı Maundrell’in pek dikkat çekici bir bilgi vermiştir. Maundrell bir keşiş ile birlikte Beytüllahim kapısından çıkıp sağa doğru yürüyerek tekrar kapı önüne gelmiş, bu suretle şehrin çevresini adımlamış ve hangi bölgeden nereye kadar kaç adım attığını tek tek kaydetmiştir. Maundrell’in hesabı toplamda 4630 adım şeklindedir⁷³. Diğer yandan şehre Frenklerin girebilmesi için hassasiyetle gözetilen bir uygulamadan da bahsedip, doğrudan

⁶⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 309, 311, 354.

⁶⁹ Mezya (Moesia), Tuna’nın güneyinde Balkanlar’da Roma’nın eyaleti olmuş antik bir bölge.

⁷⁰ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 76.

⁷¹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 300, 302.

⁷² Chishull, **Travels in Turkey**, s. 81.

⁷³ Maundrell burada “pace” kelimesini kullanmaktadır. Dolayısıyla kendi yürüyüşüyle toplamda attığı adım sayısını 4630 olarak tespit ettiği anlaşılıyor, bkz. Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 108.

giremediklerini ve hiçbir Frenkin mesajcı gönderip validen giriş izni almadan içeri girmeye cüret edemez olduklarını söylemektedir. Yolladıkları elçi Beytüllahim kapısı önünde yarım saat kadar beklemiş, izinle birlikte dönünce de içeri girmişlerdir. Ayrıca Fransız konsolosu ile geldikleri için yaya girmek ve silahlarını vermek zorunda kalmadıklarını, aksi halde buna da mutlaka riayet edilmesi gerekeceğini de bildirmektedir⁷⁴.

Şam şehri için Maundrell, sarp kayalıklardan bakışta en güzel manzarasını görmenin mümkün olduğunu söyler. Öyle ki ona göre belli uzaklıktan temaşa eden kimseye “dünyada kesinlikle hiçbir yer” daha cezbedicilik sunamaz. Maundrell ayrıca Şam’dan bahsederken, cami ve minarelerin Türk şehirlerinin tipik süsü olduğunu vurgulayıp burasının da bunlarla yoğun olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca şehrin etrafında en azından otuz millik alanın bahçelerle çevrili olduğunu gören Maundrell, bahçelerin her tür meyve ağaçlarından yoğun olarak kurulduğunu ve Barada nehri sularıyla taze ve yemyeşil tutulduğunu gözlemlemiştir. Şehrin güzelliğinin en büyük parçasının da zaten bu Barada’dan gelen sular olduğu düşüncesindedir. Bu sular hem bahçelere hem de şehre büyük bollukta su tedarik etmektedir. Maundrell şehri fevkalade etkileyici güzellikte bulmuş görünmekte olup ilerleyen satırlarda tekrar buna dair vurgulara yer verir ve cennetin aşağı bir seviyesini en hoş ve nefis biçimde sergilediğini ifade eder. Şam’da oturan patrik ile görüştüklerini de söyleyen Maundrell, onun kendisine verdiği şehirde Rum cemaatine mensup bin iki yüzden fazla insan bulunduğu bilgisini nakletmiştir⁷⁵. Samıkıran da XVII. yüzyıl sonunda genel olarak Hıristiyan nüfusun 5000 civarında olduğunu tahmin edip genel nüfusta %6,01 veya %6,68’lik bir orana sahip olduklarını saptamıştır⁷⁶. Thompson ilaveten şehrin surlarından bahsetmiş, bazı yerlerde çift kat sur olduğunu ve kuleler bulunduğunu ifadeyle surların vaziyetini iyi bulmuştur. Ayrıca şehirde üç ilâ dört bin kişilik yeniçeri garnizonu bulunduğunu ifade etmektedir⁷⁷.

Alexander Russell Halep şehri nüfusuna dair daha kapsamlı ve detaylı nüfus bilgisi vermiştir. Buna göre şehir ve varoşlarında 235.000 kişi bulunup, Müslümanları

⁷⁴ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 65-66.

⁷⁵ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 120-122, 128.

⁷⁶ Oğuzhan Samıkıran, “Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Elazığ, 2013, s. 204.

⁷⁷ Charles Thompson, v. 3, s. 12.

kasteden ifadesiyle 200.000'i Türk, 30.000'i Hristiyan ve 5.000'i de Yahudidir⁷⁸. Hristiyanlarda en büyük grupları sırayla Rumlar, Ermeniler, Suriye Hristiyanları ve en sonda Maruniler oluşturur. Russell bu hesabın haraç veren bazı papazlardan, şehirde tüketilen ekmek tahmininden ve 1742 vebasında ölenler üzerinden yapıldığını da bildirmiştir⁷⁹. XVII. yüzyıl sonunda Halep'te Fransız konsolosu olan d'Arvieu ise bir belge tercümesiyle şehirde 13.360 ev ve 777 kamu binası olduğunu tebyin etmiştir⁸⁰. William Eton da Halep şehrinin hassaten üstünde durmuş, "Türk hâkimiyetindeki yerler için inşa edilmiş en güzel şehir" olduğunu savunmuştur. Eton, selefi Dr. Russell'ın 235.000 civarında bir sayı olarak hesapladığının farkında olup belli ki bunu isabetli bularak güvenmiştir. Zira hiç itiraz serdetmemiş sadece 1770'ten beri nüfusta azalma olduğunu söyleyerek kendi zamanında nüfusunun 40 yâhut 50.000'den daha fazla olmadığını belirtmiştir⁸¹. Modern tahminlerse daha farklıdır. Raymond, Halep'in nüfusunun 1537'de 80.000 iken XVIII. yüzyıl sonlarında 120.000'e vardığını, Şam'ın XVI. asır başında 52.000 iken XVIII. asır sonu itibarıyla 90.000 olduğunu belirtmektedir⁸². Samıkıran ise Şam üzerine doktora tezinde bu şehrin 1675-1676'da 74.826, 1783'te ise "tahminî yaklaşık" nüfusunun 81.059 olduğunu saptamıştır. Raymond'un 9-10.000 daha fazla olan tespitininse, aradaki dönemde toplumsal ve iktisadî olaylar dolayısıyla kırsaldaki halkın şehir merkezlerine gitmesiyle izah edilebileceği kanaatindedir⁸³.

Russell'ın Halep'e dair verdiği bilgiler içerisinde şehrin ve varoşlarının sekiz tepe üzerinde yer aldığı, biri hariç hiçbir dikkate şâyan olmayıp o tepenin üzerinde de kale bulunduğu mâlûmatı geçmektedir. Ayrıca varoşlarına Şeyh el-Arab dendiğini söyleyen Russell, surların eski ve çürümüşlüğü de az olmadığını, hendeğin de

⁷⁸ Kendisinden sonra gelen kardeşi Patrick Russell da Hristiyan nüfusunun otuz bin, Yahudi nüfusunun beş bin civarında olduğunu söylemiştir, bkz. Patrick Russell, **The Natural History**, s. 28, 58. Neye ve kime istinaden bu verileri verdiğini söylememesi ve ağabeyine aynen mutabakatına bakarak onun yeni bir veri kullanmak yerine eskisini tekrarladığını söyleyebiliriz.

⁷⁹ Alexander Russell, **The Natural History of Aleppo and Parts Adjacent. Containing a Description the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood; Together with an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the PLAGUE, with the Methods used by the Europeans for their Preservation**, London, 1756, s. 77.

⁸⁰ Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, çev. Serap Yılmaz, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017, s. 126.

⁸¹ Eton, **A Survey of the Turkish Empire**, s. 267.

⁸² André Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 28-29.

⁸³ Samıkıran, "Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)", s. 181.

bahçelerle çevrilmiş olup şehri kuşattığını anlatmıştır⁸⁴. Halep için genel hüküm olaraksa o, genişlik, nüfus, zenginlik ve belki başka şartlar açısından İstanbul ve Kahire'nin çok altında ise de yapıları açısından imparatorluktaki başka hiçbir şehre teslim olmayacağı kanaatindedir⁸⁵. Halep'in dışarıdan görüntüsünün güzel olduğunu vurgulayan Drummond da şehirdeki kaleyi, Edinburgh Kalesi'nin batıdan bakıldığındaki görüntüsüne benzetmiştir. Halep hakkındaki özel vurgularını ileride de devam ettiren Drummond, burasının Türk hâkimiyetindeki yerler içerisinde o vakte dek gördüğü en güzel ve en iyi inşa edilmiş şehir olduğunu ifade etmiştir. Russell'dan önce yazmış olan Drummond ayrıca şehre çok iyi sur çekildiğini anlatmıştır⁸⁶.

Halep Bruce Masters'a göre Osmanlı ile birlikte geçmişinde rastlanmayan bir büyük gelişme devrine girmiş ve tarihinin en parlak dönemini Osmanlılarla yaşamıştır. Bir eyalet merkezi yapıldığı vakit Kuzey Suriye'nin de ekonomik ve siyasî yönden gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Masters'ın dikkat çekici bir vurgusu, diğer birçok Arap şehrinin aksine burasında Osmanlı karakterinin ağır bastığı ve tipik bir Türk-İslam şehri haline getirildiğidir. Şehrin nüfusununsa XVI. yüzyılda 50-60.000 civarı iken XVII. yüzyılda yaklaşık 100.000 olarak İstanbul ile Kahire arası en büyük şehre dönüştüğünü, şehrin XVIII. yüzyılda da 120.000'lik nüfusa ulaşarak sürekli gelişme gösterdiğini beyan etmektedir⁸⁷.

Nüfus bahsinde Halep'in akabinde Diyarbakır şehrini zikreden Eton, yazdığı zamandan birkaç yıl evvel Türk imparatorluğunun nüfusu en çok şehrinin burası olduğunu ileri sürmektedir. "Büyüklik açısından hâlâ dünyanın en önde gelen şehirleri arasında sayılabilirdi" dediği Diyarbakır'ın surları içinde, hakkındaki kaynakların abartıya kaçtığını belirttiği İstanbul yâhut Kahire'dekinden daha fazla nüfus barındırmış olduğunu yazan Eton, sayı da verip 1756'da 400.000 kadar sakini olduğunu dermeyan etmiştir. Kendi zamanında ise 50.000 kadar olduğunu ilave eder. Nüfustaki azalmayı ise çekirge sürüleri, kıtlık ve bilhassa da salgın hastalığa

⁸⁴ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 2.

⁸⁵ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 1

⁸⁶ Drummond, **Travels**, s. 183-184.

⁸⁷ Şehir nüfus ve hudut açısından büyüme gösterse de Masters, Safevi devletinin dağılmasıyla İran'dan gelen ipek kalitesinin düşmesi ve Avrupalı tüccarların faaliyetinin azalması gibi nedenlerden ötürü XVIII. yüzyılda Halep'in değişmeye başlayıp çöküş dönemine girdiğini belirtmektedir, bkz. Bruce Masters, "Halep (Osmanlılar Dönemi)", **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997, s. 244-246.

bağlamıştır⁸⁸. Bundan sonra Mardin'in bin kişilik nüfusu olduğunu, Bağdat'ın daha evvel 125-130.000 kadar olsa da kendi vaktinde ancak 20.000 nüfus ihtiva ettiğini, Basra'nın da yirmi yıl evvel 100.000 kadar nüfusu Varken 7-8.000 kadar kaldığını yazmıştır⁸⁹.

Kahire için evvela bura nüfusunun 250.000 olduğunu söyleyen Volney'den nakil yapan Eton, "çok makûl" bir Ermeni ile konuştuğunu ve onun da nüfusu 230.000 olarak zikretmek suretiyle Volney'i teyit ettiğini bildirmiştir⁹⁰. Filhakika Eton'dan yarım asır kadar önce yazan Thompson da burasının nüfusunun olağanüstü derecede bulmuştur. Genel nüfusa dair sayı vermemekle birlikte, birçok yirmi-otuz kişilik aileler bulunduğunu ve gün aydınlıkken sokakların çok kalabalık olduğunu söylemektedir⁹¹. Raymond Kahire'nin 1798'de 263.000 olduğunu söyleyerek seyyahlara yakın bir tahminde bulunmuştur⁹². 1700-1750 arasında ise nüfusun 300.000 olduğunu belirtmektedir⁹³. Kahire örneğiyle birlikte görülmektedir ki seyyahların nüfus tahminleri genellikle modern araştırmacılar tarafından abartılı bulunsa da gayet yakın tahminlere de rastlanabilmektedir.

Thompson'ın Kahire'deki gözlemlerine istinaden halk hakkında verdiği bir başka bilgi ise burada Kıptîler ve orta halli Arapların çok fakir bir hayat yaşadıkları fakat mevzubahis Arapların aynı zamanda çok misafirperver ve cömert olduklarıdır⁹⁴. Ayrıca o, Eski Kahire'nin çevresinin iki mil, Yeni Kahire'nin ise çevresinin on mil kadar olduğunu ileri sürmüştür⁹⁵.

⁸⁸ 1781'de yazan İtalyan seyyah Sestini de enteresan biçimde Eton ile aynı bilgiyi vermektedir. Sestini'ye göre kendi zamanında şehrin nüfusu 50.000 civarına çıkmıştır fakat söylendiğine göre 1756'da 400.000 kişi olup çekirgelerin her şeyi kırıp geçirmesi, kıtlık çıkması ve akabinde de salgın hastalık yaşanmasından nüfus bu noktaya kadar gerilemiştir. Aynı şeyleri yazmaları ya Eton'un atıf yapmamış olsa da Sestini'den nakil yaptığını ya da her ikisinin de Osmanlı topraklarında bu konuda benzer kaynaklardan beslendiklerini göstermektedir. Diğer yandan 1827'de yazan James Silk Buckingham, şehir halkının nüfuslarını mübalağalı oranlarla zikrettiklerini, esasta ise 50.000 kadar olduklarını ifade etmiştir, bkz. Hüseyin Yaşar, "Fransız Seyyahların Gözüyle Diyarbakır'da Sosyo-Kültürel Hayat", **Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır**, (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 592-593.

⁸⁹ Eton, **A Survey of the Turkish Empire**, s. 267-269.

⁹⁰ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 179.

⁹¹ **Charles Thompson**, v. 3, s. 257.

⁹² Raymond, **Osmanlı Döneminde**, s. 28-29.

⁹³ André Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, çev. Alp Temürtekin, 2. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 93.

⁹⁴ **Charles Thompson**, v. 3, s. 397-398.

⁹⁵ **Charles Thompson**, v. 3, s. 257.

Kahire şehri XVIII. yüzyılda önemli gelişme kat etmiştir. Öyle ki yüzyılın ortalarında Osmanlı dönemi başından o vakte çok ender yaşanan düzeyde bir bolluğa şahit olmuştur. Devir yazarlarından Ceberti, 1760 Kahire'sini anlatırken “O yıllarda Mısır'ın güzelliği göz kamaşıttırdı... Fakir, bolluk içinde yaşar, küçük de büyük de rahat bir yaşam sürerdi” demekte ve diğer zamanların fakirlerinin bile ciddi rahatlığa erdiğini belirtmektedir. Ayrıca bütün kentin refah içinde olup güvenliğin egemen olduğunu da ifade etmektedir. Tüketim malları çok ucuz olmuştur. Kezâ 1759 vebası akabinde yaşanan kıtlık hariç 1719-1772 arasında Mısır'da tarım alanında hiçbir büyük buhran da görülmemiştir. Diğer yandan bu dönem Kahire'ye bilhassa Abdurrahman Kethüda zamanı Ceberti'nin ifadesiyle “sayısız dinî kurum” inşa ettirilmiş ve hayır işleri yapılmıştır. Toplamda ise Raymond, 1517-1798 arası Osmanlıların Kahire'ye kent için en büyük öneme sahip yapılardan 125 tane diktiğini ileri sürmüştür. Ancak 1780'li yıllarda yaşanan bunalımla birlikte Mısır giderek fakirleşip tükenmiştir⁹⁶.

Thompson, zeki bir kimse olduğunu söylediği Tournefort'un Fırat ve Aras nehirleri arasındaki bölge için hayatında daha güzel bir memleket görmediğini ve Hz. Adem ile Hz. Havva'nın burada yaratıldığına kuvvetle ikna olduğunu ifade eden sözlerini nakletmiştir. Bununla birlikte kendisi bu denli etkilenmiş gözükmez. Fakat Thompson'a göre ise Grand Signior'un toprakları içerisinde Bağdat ile Basra arasındaki memleket kadar güzel bir yer yoktur⁹⁷. Alexander Drummond da Fırat'tan bakınca kale, kent ve çevre görüntüsünün olağanüstü derecede hoş olduğu kanaatindedir⁹⁸. O ayrıca muhtemelen el-Bab'ı kastederek çok hoş olduğunu söylediği bu yeri geçtikten sonra nehir üzerinde duran “Tediff” ismiyle zikrettiği bir köyden bahsedip, bu köyün güzelliğini Britanya'daki kendi hoş köyleri ile mukayese etmekten kendisini alamadığını ifade etmiştir⁹⁹. Asi nehri kenarının da güzel köy ve bahçelerle süslendiğine kanaat etmiştir¹⁰⁰. Patrick Russel ise Halep'ten dört beş mil kadar

⁹⁶ XVIII. yüzyılda Kahire'nin bir çöküş dönemi falan yaşamadığı ve yüzyılın başına gelirken nüfusun az ve fakir olduğu kentin batı kesiminde de gelişme gerçekleştiği tespit edilmiştir. Refah devri için asıl olarak vurguladığı dönemse 1739-1765 arasındır, bkz. Raymond, **Yeniçerilerin**, s. 18, 49, 67-74, 97, 105-106, 128.

⁹⁷ **Charles Thompson**, v. 3, s. 20-21, 24.

⁹⁸ Drummond, **Travels**, s. 206.

⁹⁹ “Ayn il Baab” (Ayn el-Bab) olarak yazdığı bu yer ve köy hakkındaki sözleri için bkz. Drummond, **Travels**, s. 212.

¹⁰⁰ Drummond, **Travels**, s. 225.

uzaklıkta ve yerlilerin Ain al Embaraky diye andıklarını belirttiği bir yere¹⁰¹ Avrupalıların belli zamanlarda gittiklerini ve burada Ragıb Paşa Çeşmesi bulunup yanında çadır kurduklarını anlatır. Ona göre baharın yeşilliği, çiçek açmış meyve ağaçlarının renklerinin çeşitliliği ve çiçeklenmiş yabanî bitkilerin Mart ayı ortasına doğru bir arada oluşturdukları görüntü tarifi kabil olmayan bir güzellik arz eder¹⁰².

Mezkûr seyyahlar görüldüğü üzere Arap coğrafyasındaki bazı şehir ve bölgeleri etkileyici bulmuş, bununla birlikte detaylı bilgiler vermeyip kimisinin sadece nüfusuna dair aktarım yapmakla yetinmişlerdir. Bazı spesifik konularda verdikleri mâlûmat ise ileride hususi başlıklar altında değerlendirilecektir.

2.2. İngiltere Şehirleri, Seyyahlar ve Sorunlar

Osmanlı topraklarına gelen İngiliz seyyahların bazılarının kendi şehirleri, bilhassa da başkent Londra için muhtelif düşünceleri eserlerine yansıtmıştır. Hakikat şudur ki Osmanlı şehirlerinde bir problem olarak gördükleri birçok şey ve başka sorunlar İngiliz şehirlerinde de görülmüştür.

Londra Leydi Montagu için “lanet olası rahatsız edici şehir” olup şeytanın yeryüzünde yaptığı gibi manevi uyumun bu şehirde de çıkıp gittiğini söylemektedir. Bu şehri sevmemesinin sebeplerinden birisinin başıboş aylak ve sakat kimselerin çokluğu olduğu düşünülebilir. Zira bir vesileyle “mide bulandırıcı” sakatların Londra’da çok yaygın olduğunu, “kirlilik ve tembelliği seçen” başıboş aylakların da şaşırılmayacak kadar çok görüleceğini ifade etmiştir¹⁰³. Şehrin pahalı olduğunu da söylemektedir¹⁰⁴. Uzun yıllar sonra kocasının ölümü üzerine Avrupa’dan geri döneceği zaman, 1 Ocak 1755 mektubunda ise şehrin sokaklarının da sakinleri kadar değiştiğini, kendisine herhangi yabancı bir şehir gibi gözükeceğine inandığını yazmıştır¹⁰⁵.

¹⁰¹ Muhtemelen Ayn el-Mübarek bölgesi kastedilmektedir. Burasının bugünkü Suudi Arabistan’da Medine bölgesi içerisinde kaldığı, çölde bir mıntıka olup su mevcudiyeti ile bilindiği belirtilir.

¹⁰² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 16.

¹⁰³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 180, 249.

¹⁰⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 256.

¹⁰⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 78.

Fakir ve aylaklara karşı tepki Leydi Craven’da da görülür. Bunların çok küstah olduklarını ifade eden Craven ayrıca Paris veya herhangi bir şehirdekinden çok daha fazla sayıda “aylak ve ahlâksız sefil” bulunduğunu belirtir¹⁰⁶. Montagu ile Craven’ın yazdıkları, aralarında aşağı yukarı yarım asır kadar zaman olması dolayısıyla şehrin vaziyetinde bu açıdan düzelme olmadığına işaret etmekte ve belki kötüye gidiş bulunduğuna dair bir ipucu teşkil etmektedir.

“Talihsiz sefil” kimselerle alâkalı genel bir gözlemini paylaşan John Howard ise, böylelerinin ilk işledikleri suçların hırsızlık ve cinayet olduğuna dikkat çeker¹⁰⁷. Filvâki 1700-1824 arasında âvârelikle alâkalı on ikisi 1760 öncesi olmak üzere toplam yirmi sekiz yasa geçmiş olması da bunun ciddi bir mesele olduğuna delâlet etmektedir. Kezâ mesele gazetelere de yansımıştır. 27 Temmuz 1786 tarihli The Times gazetesi, Kent’i “ne yazık ki” aylak insanların istilâ ettiğini, iş bulmak bahanesiyle gelip iş buluncaya kadar hırsızlık yaptıklarını bildirmektedir¹⁰⁸. Bir başka husussa 1815 öncesi yarım asırda Londra’ya gelen aylakların ekseriyetinin kadın olmasıdır. İşsiz hizmetçiler ve iğne işçileri, terk edilmiş hanımlar ve dullar; sınırlı iş imkânlarının, erkeklere ekonomik bağılılığın, demografik şartların ve alışık olmadıkları kent çevresinin kurbanları olmuşlardı¹⁰⁹. Halkın da genel olarak aylaklığı suça giriş kapısı olarak düşündüğü belirtilmektedir. The Times’ta 14 Ekim 1789’da çıkan bir yazıda, aylakların Londra sokak ve anayollarında fırsat ne zaman el verirse kumar oynayıp insanları soymak için toplandıkları kaydedilmiştir¹¹⁰. Genel olarak toplumsal neşriyat kültüründe Londra, toplumsal kötülük ve dinî günahların sahnede olduğu bir şehir olarak tasir edilmekteydi. “Sarhoşluk, cinsel hafifmeşreplik, açgözlülük, ikiyüzlülük ve statü arayışı” bu tasvirde öne çıkan unsurların yalnızca birkaçı olarak zikredilmektedir¹¹¹.

¹⁰⁶ Craven, **Memoirs**, v. 2, s. 289.

¹⁰⁷ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 338.

¹⁰⁸ Nicholas Rogers, “Vagrancy, Impressment, and Regulation of Labour in Eighteenth-Century Britain”, **Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies**, vol. 15, no. 2, 1994, s. 104, 112.

¹⁰⁹ Rogers, “Vagrancy, impressment, and Regulation”, s. 106.

¹¹⁰ William R. Paxton, “Fear and Fortune: Robbery in London in the Late Eighteenth Century”, **Virginia Polytechnic Institute and State University Unpublished Master’s Thesis**, Virginia, 2013, s. 48-49.

¹¹¹ Latham ve College’ın üzerinde durduğu 1725’te Londra’da basılan bir eserde gerçekten Londra, “sosyal ahlâksızlık, fakirlik, suç ve dini umursamazlık” ile betimlenmiştir, bkz. Jamie Marc Latham, Selwyn College, “The Clergy and Print in Eighteenth-Century England, c. 1714-1750”, **Unpublished Doctoral Dissertation at the University of Cambridge**, Cambridge, 2017, s. 17, 142.

Âvâre ve serseri kimselerin çokluğu, zorla askere alındıklarından harp zamanı hırsızlık vak'alarında bariz bir düşüş yaşandığı tespitiyle de anlaşılmaktadır. Nispeten barış dönemi olan 1783-1787 arasında dört katlık bir artış saptanmıştır. Bazı olaylar da bu tespiti anlamayı kolaylaştırmaktadır. Donanmada hizmet ettikten sonra Londra'ya dönmüş bir asker peynirci bir adamın evini basıp para vermezse bıçağıyla evini dağıtma tehdidi yönelmiştir. Peynirci sadece bir şilin verebilmiştir. Yakalandıktan sonra yargılama akabinde eski askerin idamına hükmedilmiştir¹¹². Başka iki asker süngülerini kullanarak bir adamdan toplamda sadece 10 şilin kıymetinde hırsızlık yapmışlar, yargı önünde masum olduklarına dair tanıklar getirmelerine rağmen jüri tarafından idama mahkûm edilmişlerdir¹¹³. Bu veriler aynı zamanda ciddi bir maddî darboğazda olduklarına işaret etmektedir. Hakikaten çok küçük değerlerde mallar için ciddi hırsızlık vak'aları yaşandığının başka birçok örneği bulunmaktadır. 1 şilin 6 peni değerindeki bir şapkayı çalmak için bir adama sekiz kişinin birden darp edici aletlerle saldırması bu durumun numunelik bir örneğidir¹¹⁴.

Aylaklar dışında dilenciler meselesi de vardır. Londra'nın dilenci ile lebâleb olduğunu Fransız seyyah Misson gözlemlemiştir. Ona göre şehirde fakirlerin geçimi için çeşitli hastane ve özel vakıflar bulunmasına rağmen bütün şehir dilencilerle doludur¹¹⁵. Londra'da dilencilerin en büyük grubunu harp dönemi sonrası terhis edilen askerlerin, bilhassa da denizcilerin oluşturduğu ileri sürülmektedir¹¹⁶. İngiltere'nin Exeter şehrinde de açlık içinde, kıyafeti olmayıp çıplak halde bulunan birçok fakir vardı. Bunlar için bazı yardım faaliyetleri yürütülmeye çalışılıyordu¹¹⁷.

İngiltere'ye gelen bazı Avrupalı seyyahların da meselemizle ilgili ve şehirle alakalı kayda değer gözlemleri vardır. Prusyalı seyyah Moritz, Londra'da içinden geçtiği sokaklarda evlerin genellikle karanlık ve kasvetli olmasıyla kendisini çarptığını söyler. Bu herhalde evlerin büyüklüğü ve oradaki hava şartlarının da etkisiyle daha karanlık bir görüntü husule gelmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Fakat Moritz şehri

¹¹² Paxton, "Fear and Fortune", s. 63-64, 99.

¹¹³ Paxton, "Fear and Fortune", s. 66.

¹¹⁴ 1 Mart 1790 tarihli The Times'tan akt. Paxton, "Fear and Fortune", s. 39-41.

¹¹⁵ **M. Misson's Memoirs and Observations in His Travels Over England with Some Account of Scotland and Ireland**, translated by Mr. Ozell, London, 1719, s. 130, 221.

¹¹⁶ Denizciler için böyle bir tespit Fransız savaşları hemen sonrası XIX. yüzyıl başı için yapılmaktadır, bkz. Douglas Hay, "War, Dearth and Theft in the Eighteenth Century: The Record of the English Courts", **Past & Present**, no. 95, May 1982, s. 139.

¹¹⁷ Richard Izacke- Samuel Izacke, **Remarkable Antiquities**, s. 203.

daha çok gezindiği vakit de burada güzel sokak ve evlerin çok fazla olmadığına kanaat etmiştir. Bazı bölgeleri ise hiç beğenmez. St. Catherine's için “tüm bu büyük şehirdeki en iğrenç deliklerden birisi” demek, en kötü yerlerden birisi olduğunu iddia etmektedir. Zira burayı sefil, dar, kirli sokak ve kötü yapılar yığını, harap evler bulunan bir yer olarak görmüştür¹¹⁸. Archenholz ise şehrin doğu kısmıyla batı kısmı arasında büyük tezat bulunduğunu görmüştür. Doğu kısmında sokakları dar, karanlık ve kötü döşenmiş bulan Prusyalı seyyah, bu kötü kısımda denizciler ve Londra'da ikamet eden Yahudilerin büyük bir kısmının ikamet ettiğini gözlemlemiştir. Halbuki batı kısmında ise yeni yapılmış evler, “muhteşem” meydanlar, iyi aydınlatılmış ve Avrupa'daki diğer bütün şehirlerinkinden yolları daha iyi döşenmiş sokaklar olduğunu serdetmektedir¹¹⁹.

Çağdaşların ifadelerinde bu tip ciddi sorunlarla anılan Londra, diğer şehirlerle birlikte esasen XIX. yüzyıl ortasına kadar “demografik bataklık” olarak algılanmıştır. Çağdaş zihinlerde şehir, ahlâkî yozlaşma ile insanları aşırı bir ölüm ve düşük bir doğum oranına çeken yerdir. Gerçekten 1811 nüfus sayımı üzerinden yapılan incelemeye göre Londra ve 100.000 üzeri nüfusa sahip şehirlerde ortalama hayat süresi otuzdan aşağı bulunurken kırsal bölgelerde kırk bir olarak saptanmıştır. Sharpe bu durum karşısında, “Londra'nın ‘Büyük Ur’, medeni hayatın yüzünde cerahatli, tehlikeli bir kist olarak tanımlanmasında pek şaşılacak bir şey yoktur” demektedir. O ayrıca umutsuz hayat şartlarıyla ilişkili olarak 1700-1840 arasının aşırı ölüm oranı ile karakterize edildiğini ifade etmektedir¹²⁰.

Londra'nın nüfusu 1500 civârı 100.000'ken 1750'de 700.000'i buldu¹²¹. Bu artış XVIII. yüzyıl boyunca da ciddi şekilde sürdü. 1700'de 575.000 iken 1800'de 900.000 oldu¹²². Aşırı ve artan nüfus Londralılar için arzu edilenden daha kötü hayat şartları oluşturdu. Gelenlerin birçoğu göçmendi ve esâsen daha iyi hayat şartları arıyorlardı. Fakat bu durum karşısında şehrin duvarları dışında genişleyen “varoşların pisliğinde” yaşamaya mecbur oldular. İçlerinden en meşhuru Southwark olan bu semtler şehir

¹¹⁸ Carl Philip Moritz, **Travels in England in 1782**, Cassell & Company Limited, London, Paris, New York & Melbourne, 1886, s. 16, 24, 188-189.

¹¹⁹ Johan Wilhelm von Archenholz, **A Picture of England. Containing a Description of the Laws, Customs and Manners of England**, Dublin, 1790, s. 77.

¹²⁰ Pamela Sharpe, “Population and Society 1700-1840”, **The Cambridge Urban History of Britain**, volume II 1540-1840, Peter Clark (ed.), Cambridge University Press, 2000, s. 491, 502.

¹²¹ Nüfusun 1760'ta 750.000'i bulup 1815'te ise 1.4 milyona vardığı belirtilmektedir, bkz. Paxton, “Fear and Fortune”, s. 3. 1750'deki bu sayı, İngiltere nüfusunun %11'inin Londra'da bulunduğu anlamına geliyordu. Sharpe, “Population and Society 1700-1840”, s. 501.

¹²² Sharpe, “Population and Society 1700-1840”, s. 501.

yetkililerinin yetki sınırı dışındaydılar. Böylece buralar alenen işlenen suç faaliyetinin merkezi oldular. Bunun içinde genelevler de vardı¹²³. Bazı davalara da yaşanan mahallelerin durumlarına dair insan ifadeleri geçmiştir. 1754 yılındaki bir davada Westminster King Street’te oturan kadın, çok kötü bir mahallede yaşadıklarını, geceleri irtikâp edilen hırsızlıklar olduğunu ve orada fahişelik ve fenalık dışında bir şey bulunmadığını söylemiştir¹²⁴. Bazı mahallelerde soygunlar daha yüksek ve suçlar daha fazla olsa da başkentin baştan sona her yerinde bunlar yaşanmakta olup hiçbir mahalle emniyette gözükmemekteydi¹²⁵. Londra şehrinin kendisi ise emniyet faaliyetleri için 26 semte bölünmüştü. Bunlar belediye meclis üyelerinin seçtiği kendi kendisini idare eden yapılarla işletilirdi. Şehir ayrıca 108 papaz bölgesine (parish) bölünmüştü. Bunlar semtlerden çok daha küçüktü ve kilise idare birimlerince işletilirdi¹²⁶.

York şehri çevresi de Montagu için hoş olmayan bir yerdir¹²⁷. Kaynaklarımızda hakkında genel bir hüküm gördüğümüz diğer şehir Liverpool olup burası “büyük ve müreffeh” bir kent olarak anılmaktadır¹²⁸. Fransız seyyah Misson ise çeşitli İngiliz şehirlerinden hoşnut olmuştur. Ona göre Norwich, krallıktaki en büyük ve zengin şehirlerden biri olup Hollanda şehirlerinde olduğu gibi sokaklarında birçok ağaç olmasıyla dikkat çekmektedir. Nottingham’ı ise “İngiltere’deki en düzgün, en nazikçe inşa edilmiş ve en hoş kentlerden biri” olarak anmaktadır¹²⁹.

Seyyahın geldiği zamanın şehrin üzerinde bıraktığı izlenime ciddi tesir edebilmesi durumu İngiltere’ye giden seyyah için de karşılaşılabilen bir vaziyettir. İç savaş zamanı harap olan Colchester’a giden Misson, Essex Kontluğu’nun başkenti ve “yeterince büyük” bir yer olan bu kenti hâlâ “çok harap” bir kent olarak görmüştür. Öyle ki neredeyse elli sene evvelki iç savaşta yok edilen St. Giles Kilisesi, Misson gittiğinde ancak kısmen inşa edilmiştir¹³⁰. Bazı şehirleri ise oldukları halleriyle

¹²³ Munro, “Studying Female Prostitution”, s. 12.

¹²⁴ **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 26 Aralık 2018), 27 February 1754, trial of STEPHEN HOPE (t17540227-56).

¹²⁵ Paxton, “Fear and Fortune”, s. 20, 83.

¹²⁶ Munro, “Studying Female Prostitution”, s. 23.

¹²⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 194-195.

¹²⁸ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 71.

¹²⁹ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 202.

¹³⁰ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 40.

beğenmemiştir. Bunlardan biri Canterbury olup ona göre burası ne büyük ne de güzel bir yer değildir¹³¹.

Dar sokak tenkidi İngiliz şehirleri için pek öne çıkan bir meseleye benzememektedir. Ancak Edinburgh'a gelen Misson, bura sokaklarının dar olduğunu söylemektedir¹³².

Temas edilmesi gereken bir diğer hususa XVIII. yüzyıl bilhassa son çeyreğinde bir kısım İngiliz şehirlerinde önceki çeyreğe nazaran önemli bir gelişim kat edilmiş olmasıdır. Meselâ Manchester şehri 1758'de 17.101, 1770 civarındaysa 24.386 kişilik nüfus sahibiyken 1788'de 42.821'e yükselmiştir. 1784'te Monsieur de Givry adlı Fransız seyyah Manchester'ı ziyaret ettiğinde “neredeyse tamamıyla geçmiş 20-25 yılda inşa edilmiş büyük ve süper bir kent” yorumunda bulunmuştur¹³³. Bu husus önemlidir zira XVIII. yüzyıl sonlarında gelen İngiliz seyyahların memleketlerinde yaşanan hissedilir değişimin tesiri altında ve önceki seyyahlara nazaran biraz daha üst perdeden değerlendirme ölçütüyle Doğu şehirlerine baktıkları düşünülebilir.

Tüm aktarılanlara bakılınca görülen o ki gerek Osmanlı topraklarına gelen İngiliz gerekse Batılı başka seyyahların İngiliz şehirlerinin göze hitabıyla da yaşanılabilirliğiyle da alâkalı rahatsız oldukları durumlar mevcuttur. Bu elbette tüm kentler için böyle olmamıştır. Ancak olana ve kimisini sert yorumlara itecek bilhassa başkentteki vaziyete bakarak İngiliz seyyahların aşkın bir dünyadan dışarıyı seyre koyulmadıklarını göz önüne getirmekte fayda vardır.

2.3. Evler

Ele aldığımız seyyahların evlerin inşa malzemeleri, görünüşleri, iç düzeni ve içerideki dünya ile yaşama dair aktardığı bilgi, gözlem ve düşünceleri bulunmaktadır. Farklı bölge ve kimseleri ziyaret edenlerin yer yer ayrılan ifadelerini bulmak söz konusu olduğu gibi birbirlerini teyit ettiklerini görmek de mevzubahistir.

¹³¹ M. Misson's *Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 28.

¹³² M. Misson's *Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 289.

¹³³ W. H. Chaloner, “Manchester in the Latter Half of the Eighteenth Century”, *Bulletin of the John Rylands Library*, vol. 42, no. 1, 1959, s. 41-42.

Türk evleriyle alâkalı çok bilgi edindiğini söyleyen Leydi Montagu gerçekten detaylı bir anlatıma yer vermektedir. Yapı tarzının ülke için çok hoş ve uygun olduğunu düşünen Montagu, bununla birlikte evlerinin dışını güzelleştirmeye çalışmadıklarını tebyin edip genellikle ahşaptan yapıldıklarını ve bunun birçok uygunsuzluğun nedeni olduğunu da yazmaktadır. Ancak ona göre bu durum insanların kötü zevkine suç olarak atılamaz zira soumlu olan hükümetin baskısıdır. Montagu'nun bunu deme sebebi, her evin sahibinin ölümü üzerine sultanın emrine geçtiğini ve dolayısıyla hiçbir adamın ailesi için daha iyi olacağından emin olmaması hasebiyle eve büyük masraf yapmaya dikkat etmediğini düşünmesidir¹³⁴. Ancak Montagu'nun burada hatalı olduğu belirtilmelidir zira şeriyeye sicilleri ve tereke kayıtları aile içinde evlerin tevarüs ettiğine dair misallerle lebâleb olduğu gibi ahşap evler imparatorlukta baştan başa inşa edilen ev tipi de değildir. Lâkin Montagu fazla ikamet şansı bulamayıp ziyaret edebildiği şehir sayısı az olduğundan bunu görme imkânı bulunmamıştır. Ahşap ev yapımının daha başka sebeplerle açıklandığı ve seçilmelerinde beğenin de etkili olduğu ayrıca yangınlar bahsinde işlenecektir.

Montagu'nun anlatımında büyük veya küçük her ev iki parçaya ayrılır ve dar bir geçitle birbirine bağlanır. İlk evin önünde büyük bir avlu olup etrafında açık kemeraltılar bulunduğunu söyleyen Montagu, bunun kendisine çok hoş geldiğini de ifade eder. Bu kemeraltı tüm odalara götürür ki bunlar yaygın olarak büyüktür ve iki sıra pencereleri vardır. İlki boyanmış camdır. Nâdiren iki kattan fazla inşa ederler, her birisinin böyle geçitleri vardır. Merdivenler geniştir ve çoğunlukla otuz basamaktan fazla değildir. Bu efendiye ait evdir ve onun bitişiğindeki de haremdir. Onun da geçidi vardır, tüm pencerelerin kendisine dönük olduğu bahçenin etrafında döner, diğerindekiyle aynı sayıda odalar vardır, ancak boyama ve eşyalarda daha ihtişamlı ve canlıdır. Pencerelerin ikinci sırası daha düşüktür, manastırlardaki gibi ızgaraları vardır. Tüm odalara İran halıları yayılır. Sofada daha da zengin tür halı bulunur. Bu, Montagu'nun tanımı ile, yarım ayak yüksekliğinde tüm etrafa yayılan bir tür kanepedir. Zengin ipekle kaplanır. Montagu, Türklerin oturma yerlerini son derece uygun bulup mektubunda bu sebeple yaşadığı müddetçe sandalyelere tahammül edemeyeceğini yazmıştır. Tavan her daim ahşaptandır ve umumiyetle işlenmiş veya boyanmış ve yaldızlanmış olur. Duvar kağıtları kullanmazlar, odalar sedir ağacı ile

¹³⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 341-342.

lambri yapılmış, gümüş çivilerle veya çiçeklerle boyanarak parlatılmış, açılır kapanır kapılarla birçok yere açılmakta ve dolap hizmeti görmektedir ki Leydi Montagu bunun kendilerinininkinden daha uygun olduğu kanaatindedir. Pencerele arasında küçük kemerler vardır, parfüm çanakları veya çiçek sepetleri koyulur. Kendisinin en çok hoşuna giden şeyinse odanın alt kısmında mermer çeşmeler bulunması olduğunu söyleyen Montagu, bunun biraz su püskürttüğünü ve suyun sesiyle hoş bir ferahlık ve zevk verildiğini paylaşmıştır. Bu çeşmelerin bazılarını muhteşem bulur¹³⁵.

Montagu'nun karşılaştığı bir ev tipi ise, Küçükçekmece'de büyük bir servi ağacı üstüne yapılmış olandır. Öğrendiği kadarıyla bu ev bir hocaya ait olup burada oğlanlara eğitim vermektedir. Ayrıca hanımı ve iki çocuğu için de yatacak yer olduğunu öğrenmiştir. Evi daha yakından görebilmek için elli adım kadar çıktığını lâkin sonra dal dal çıkması gerektiğini görünce gözü yemeyip indiğini bildirmektedir¹³⁶.

Harem dairesiyle alâkalı bir tasviri de Leydi Montagu'da bulmaktayız. Anlatımına göre kadınların daireleri arka tarafa doğru yapıp görüş alanından kaldırılmaktadır. Dairenin içindekilerin de bahçeden başka görüş yerleri yoktur. Bahçelerse çok büyük duvarlarla çevrelenmişlerdir. Binâenaleyh dışarıdan bakıp dikizlenebilecek ve içeride neler döndüğü görülebilecek bir yer ve yapı asla değildir. Bahçelerinin içine büyük ağaçlar dikilir, münasip bir gölge ve hoş görüntü sağlar bunlar. Montagu'nun tarifine göre ayrıca bahçenin ortasında "köşk" denen büyük bir oda bulunur ve bunların ortasının iyi bir çeşme ile güzelleştirilmesi de yaygın bir usûldür¹³⁷. Porter da kadınların "daireleri kalelerdir, çoğu yüksek duvarlarla çevrilidir ve sokağa doğru açılan bir pencereleri de yoktur" betimlemesi yapar¹³⁸. Zengin Türklerin evlerinin büyük olduğunu söyleyen Dallaway de bunların en uygun kısmının harem dairesi olduğunu ve ortalarında bir çeşme bulunduğunu yazmış, bu dairelerin düzenliliğiyle dikkat çektiğini belirtmiştir¹³⁹. Yandaki evlerin hanımlar bölümüne bakış sağlayacak bir yüksekliğe ulaşmaması yâhut buraya bakan bir pencere

¹³⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 342-343. Başka seyyahlardan başka yerlerde bazı çeşmeleri kaba bulup süslü mimarının az olduğuna hükmeden de görülmüştür, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 327.

¹³⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 361-362.

¹³⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 343.

¹³⁸ **Sir James Porter**, s. 329.

¹³⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 72. O harem kelimesinin Doğu ülkelerinde sadece efendinin kabul edilebildiği ev kısımlarına dendiği izahı da yapmıştır, bkz. s. 7.

açılmaması da hassaten önem verilen bir husus olup, böyle bir durumda mahkemeye gidilerek gerekli yaptırım kararlarının çıkartıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁰.

Mâhâza farklı bölge ve gruplar için harem dairesine aynı ölçüde yer ve ehemmiyet verilmediği de fark edilmiştir. Patrick Russell, Halep'teki Hristiyan evlerinin çok azında kadınların harem dairesi bulunduğunu ve evlerin bu yapısından ötürü kocalarının akrabalarına da görünmek zorunda kaldıklarını yazar. Ayrıca Hristiyan kadınların papazlarının, kocalarının ve hatta kahve verdikleri herhangi bir misafirlerinin ellerini öpmesinin gelenek olup bu hareketin çok alçakgönüllü bir surette yapıldığını da Russell gözlemlemiştir. Ona göre bu durum “ilk başta bir Avrupalı'nın gözünde aşağılayıcı gözükür¹⁴¹.”

İstanbul'da evlerin ahşap veya hassas bir materyalden olduğuna Dallaway de dikkat çekmiştir. Genel olarak konforsuz ahşap kutular olduğuna kanidir. Ona göre yazın iyidirler fakat şöminesi olmadığından ve pencerelere cam takılmadığından¹⁴² soğuk ve yağmurlu havalar için uygunsuzdurlar. Dallaway ayrıca evlerin belli bir uzunluk hududu bulunduğunu ve yirmi altı feet¹⁴³ olarak verdiği bu uzunluğu geçen ev olmaması için teftişle vazifeli hususi bir emniyet memurunun mevcudiyetini zikreder¹⁴⁴.

İstanbul'da ev düzeni için Eton genel bir tarif verir. Buna göre boğaz kıyısında inşa edilenler hariç, evler geniştirler. “Bu evlerde mutfak, ahır, çamaşırhane, depolar, yabancı misafirleri kabul etmek için bir oda ve merkezde bir avlusu bulunan bir zemin

¹⁴⁰ Hatice Hâtun adlı bir kadın hanımlar bölümüne açılan pencereden rahatsız olup mahkemeye gitmiş ve pencereyi kapattırma kararı çıkartmıştır, bkz. Esra Baş, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinden Hareketle XVIII. y. y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2006, s. 26. Pencereyle ilgili ilave edilebilecek diğer bir husussa; XVIII. yüzyılda çatma dolgunun bütün duvarlarda tatbik edilmesi üzerine evlerdeki pencere sayısının artmasıdır, bkz. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 16.

¹⁴¹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 44-45.

¹⁴² Dallaway herhalde açılır kapanır kapaklı pencerelere sahip evler görmüştür.

¹⁴³ Bir feet 30,48 cm kabul edilmekte olup 26 feet 792,48 santimetreye, yani yaklaşık 8 metreye tekabül etmektedir.

¹⁴⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 70-72. 1726'da Müslümanların 12, gayrimüslimlerinse 8 zira uzunluğunda bina yapımlarına müsâade edilmiştir, bkz. Işıl Çokuğraş and C.İrem Gençer, “Urban regulations in 18th century Istanbul: Natural disasters and public dispute”, **ITU J Faculty Arch.**, vol. 13, no. 1, 2016, s. 190. Zira ile arşın aynı anlamda kullanılabilir olup XVI. yüzyıl mimar arşını 73.3333 santimetre olarak verilmiş, 1841'de ise mimar arşını 75,7738 santimetrelilik standarda bağlanmıştır, bkz. Mehmet Erkal, “Arşın”, **DİA**, c. 3, İstanbul, 1991, s. 412. Bu durumda zirayı 73,3 santimetre olarak alıp Müslümanlara verilen üst sınır 12 ile çarparsak takriben 8.80 metre buluruz ki Dallaway'in biraz yanlışla payı olmakla birlikte doğruya yakın bir bilgi verdiğini düşünebiliriz.

kat” bulunur. Zemin katın üzerinde ailenin yaşadığı bir kat daha vardır. Boyutları ve katlarının sayısı değişse de evler genel olarak bu yapıdadır¹⁴⁵.

İslam toplumunda aile hayatı gizliliğine verilen önem nedeniyle evler yüksek duvarlarla çevrili bir avlu veya iç bahçeye açılan bir düzene göre şekillenmişlerdir. Avlunun ayrıca havuzu, kuyusu ve bol yeşilliği ile en fazla yaşanan alanı oluşturduğu tahmin edilmektedir¹⁴⁶.

İnalcık, İstanbul’da inşa edilen evlerin tip itibarıyla beş başlık altında incelenebileceğini ileri sürmüştür. Birincisi *odalar* olup bunlar birer odalı ve bir avlu etrafında sırayla müstakil olarak veya han biçiminde yapılmış olanlardır. Çoğunlukla bir dükkân üzerine yapılmışlardır. Genellikle İstanbul’a iş bulmak için gelen bekâr erkeklere verilip “bekâr odaları” diye adlandırılmışlardır. İkincisi *mahalle evleridir*. Fakir esnaf ve hali vakti yerinde olmayan halk bir yâhut iki katlı ahşap veya kerpiç evlerde otururlardı. Anadolu köylerindeki gibi evler küçük ahşap ya da tuğladan olup avlu ve bahçesi sokaktan bir duvarla tecrit edilirdi. Üçüncüsü *bahçeli evlerdir*. Avluları iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılırdı. Bunlarda abdesthâne, ahır, fırın, hamam, sundurma, çardak, kiler, değirmen, hizmetçi ve köleler için bölüm bulunabilirdi. İncalcık’ın sınıflandırmasında dördüncü tür kasır veya köşk de denilen saraylar ve beşincisi de yalılardır. Ayrıca o, birçok evin en azından bir bahçe, bir ahır, bir fırın, bir kuyu ve bir abdesthanesi olduğunu da beyan etmiştir¹⁴⁷. Münevver Alp de XVIII. yüzyıldan sonraki dönemi esas almakla beraber anlattığı “Eski İstanbul’un” bir bahçeler ve bostanlar memleketi olduğunu, “her evin büyük bahçeleri” bulunduğunu anlatmıştır¹⁴⁸.

İstanbul’da halkın ekserisinin iki katlı ahşap evlerde oturdukları araştırmalarda da ifade edilmiştir¹⁴⁹. Bunlarda mutlaka haremlik ve selamlık bulunduğu da ileri sürülmüştür. Ayrıca erkeklerin yattığı yerle kadınlarınki Müslüman evlerinde

¹⁴⁵ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 178.

¹⁴⁶ Nur Akın, “Ev (Tarihî Gelişimi)”, DİA, c. 11, 1995, s. 509.

¹⁴⁷ İncalcık, “İstanbul”, s. 231.

¹⁴⁸ **Eski İstanbul’da Gündelik Hayat**, haz. İ. Gündâğ Kayaoğlu-Ersu Pekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 134.

¹⁴⁹ Ahşap ağırlıklı olmakla birlikte kârgir evlerde oturanlar bulunduğu da anlaşılmaktadır. Galata’da Sultan Bayezid Mahallesi’nde ikamet eden bir zimmînin Molla İbrahim adlı şahsa sattığı evi böyledir, bkz. Resul Attila, “İstanbul Galata Kadılığı 353 Numaralı Şer’iyye Sicili 30.R.1173-7.Ca.1173 (21 Aralık 1759-26 Ocak 1760)”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 1994, s. 7-8.

ayrılmıştır¹⁵⁰. Eton'un gözlemlediği gibi yaşam mekânlarının üst katta olduğu da dermeyan edilmiştir¹⁵¹. Suraiya Faroqhi, mahremiyeti korumak için çoğunlukla zemin katların hizmet alanı, ikinci katların da yaşam alanı olarak kullanıldığını belirtmektedir¹⁵².

Ahşap evlerin ihtiyaca göre yeniden inşâsına da gidilmekteydi. Sadreddinzâde Mustafa Efendi Sofya'da iken İstanbul'da böyle bir faaliyet başlatılmıştır. Nedeninin, "zamanla eskiyen ahşap konstrüksiyonun yenilenmesine yönelik bir kafes tamiri" olduğu düşünülmektedir. "Eskiyen evlerin kaplama ve dekor öğelerinin sökülerek taşıyıcı sisteminin yenilenmesi ve güncel konforla donatılmasına yönelik kafes tamiri" Sadreddinzâde'nin evi için de yapılmış olup hızlıca bitirilen bir süreçtir¹⁵³.

Arap coğrafyasındaki evlerle ilgili de detaylı anlatımlar bulunmakta olup evlerin görüntüsüne dair muhtelif ifadelerden bir tanesi Maundrell'e aittir. O, Şam'ın kuzey tarafında "en güzel" yazlık evler ve bahçeler olduğunu düşünmektedir. Hatta bahçelerdeki yazlık evlerin bazılarına nazaran daha da müthiş olduğuna kanidir. Nitekim günlüğüne göre bilahare gittiği başka bahçelerdeki evler bir kez daha onun hayranlığını arttırmış ve önceki gördüklerini yüksek derecede methetmesine rağmen bunların güzellikte onlara nazaran çok daha ötede olduğunu kaydetmiştir¹⁵⁴. Ancak genel manada evlerin kerpiçten yapıldığını yâhut Flaman duvarı olduğunu, bu sebeple şiddetli yağmur nedeniyle evlerin duvarlarından akmasıyla şehrin bataklık gibi bir hale dönüştüğünü söyler. Maundrell, aslında bitişik dağlardan gayet iyi taşlar ile daha asil yapılar vücuda getirebileceklerine kanaat edip neden böyle inşa ettikleri konusunu mülâhaza etmiş lâkin tam olarak bir neden söyleyememiştir. O ancak, buraya belki ilk yerleşenlerin ilkel örneğini haleflerinin de devam ettirmiş olabileceğini düşünmüştür. Diğer yandan Maundrell, evlerin duvarları balçık olsa da mermerden anıtsal kapı ve girişler yapıp bunların büyük güzellik ve çeşitlikte oyma ve işlemlerle süslandiklerini de söylemektedir¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 25-27. Bağdat evleri özelinde bahis yaparken Nur Akın da bu evlerin hemen hepsinde haremlik ve selamlık ayrımı olduğunu söylemektedir, bkz. Akın, "Ev", s. 508.

¹⁵¹ Akın, "Ev", s. 508.

¹⁵² Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 26.

¹⁵³ Selim Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 84.

¹⁵⁴ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 121, 128-129.

¹⁵⁵ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 123.

Şam ve Kahire şehirlerinde gördükleri üzerinden evlere dair bir kaynaklığı da Charles Thompson sağlar. Şam'da evlerin güneş sıcaklığında sertleştirilmiş tuğla, yani kerpiçten veya “en kötü kulübelerin” yapım tarzıyla alelâde kilden yapıldıklarını yazar. Kahire’de ise gördüğü kadarıyla sıradan insanların evleri güneşte kurutulmuş tuğla veya kilden yapılır ve iki kat yüksekliğindedir. Zenginlerinki ise yontutaşından olup belli bir yüksekliktedir. Sokağa bakan birkaç penceresi olur ya da hiç olmaz. Devamla Thompson, Avrupa şehirlerindeki binaların dış cephelerine alışan kimseler için buradakilerin münasebetsiz görüneceğini ifade eder. Evlerin çoğunda çatılar ise düzdür, üzerlerinde sakinleri yaz geceleri taze hava alırlar. İngiliz seyyah, Kahire’deki en iyi evlerin saray veya meydanın çevresinde yapılanlar olduğunu, bunların içlerinin zengin bir biçimde teçhiz edilip süslendiklerini de ifade etmiş hatta “bu muhteşem evlerden” bir tanesine misafir olduklarını da hikâye etmiştir. Kendilerine burasının XIII. yüzyıl sonlarında yaşamış bir Mısır Sultanı tarafından yaptırıldığının söylendiğini aktaran Thompson, “gotik üslûpta” eski güzel bir kapıdan büyük daireye giriş yapıldığını, esas dikkat çeken şeylerin ise her iki yandaki sütunlar olduğunu zira bunların taştan yapılmalarına rağmen işlenme biçimleriyle bir zincirin iki bağı gibi gözüktüklerini tasvir etmiştir. Çeşitli seyyahların evlerdeki “Arapça yazı” gözlemini Thompson da bu evin büyük salonuna girdiğinde yapmış ve serâpâ Arapça ibareler bulunduğunu ifade etmiştir. Eski Kahire diye bilinen bölgedeki evlerin ise çoğunlukla harap meskenler olduğunu fakat arada iyi evlerin de bulunduğunu söylemektedir¹⁵⁶.

Ev çatılarının düzlüğü sadece Arap memleketlerinde görülmemiştir. Drummond, İskenderun’dan 10-12 mil uzaklıkta bulunduğunu söylediği Belen köyünün hayatında o vakte dek gördüğü “en romantik görüntü” olmasını ifadeden başka burada tüm evlerin tepelerinin “bu Doğu memleketlerindeki” gibi düz olduklarını söyler. Tepelerle birlikte burasının oluştuğu görüntünün şimdiye dek Asya’da bakmaktan keyif aldığı en güzel görüntü olduğunu da dermeyer etmiştir¹⁵⁷. Menemen’de ise uzun ev sıraları bulunup evlerin güneşte kurutulmuş kilden yapıldığı ve teras çatılı oldukları bildirilmektedir¹⁵⁸. Bu düz çatılı evlerin üzerinde sıcak havalarda beyaz sütreler sererek

¹⁵⁶ Charles Thompson, v. 3, s. 3, 258-259, 268.

¹⁵⁷ Drummond, *Travels*, s. 124-125.

¹⁵⁸ Dallaway, *Constantinople*, s. 289.

insanların uyuduklarını Diyarbakır'da Sadreddinzâde Mustafa Efendi de gözlemlemiştir¹⁵⁹.

Alexander Russell'ın Halep'te evlere dair tasviri şöyledir: “Evler apartmanlardan oluşur, her tarafı tamamen taştan yapılmış kare bir avlu ile çevrilidir. Genellikle kavis yapmış toprak zeminden müteşekkildir, ve üst katın tepesi düzdür, ya katı sıva ile teraslanmış ya da taşla döşenmiştir. Ahşap tavanları düzgünce boyanmıştır, bazen de yaldızlanır...” Ayrıca pencere kepenkleri, bazı odalarda kaplama tahtaları ve yüklüklerin de çok sayıda olduğunu dermeyeran etmiştir. Russell'a göre bunların hepsi pek hoş bir efekt verir. Devamla o, tüm evlerde avlunun düzgün şekilde döşendiğini vurguyla, çoğunun su fiskiyesi bulunan bir havuza sahip olduğu tasviri yapmıştır. Bahçe tesis edilmiş yerde yol bulunmayıp toprak kâseye ekilen çiçekler ve yeşillikler ile birlikte çeşme mevcut olduğunu da ifade eden Russell, gören için “çok hoş bir görüntü oluşturur” demektedir. Söylediğine göre şâyet sokağa doğru açıklık varsa bunlar keşfedilebilir. Ancak tamamıyla iki kapı ile kapatılırlar ve ilk kapı açıldığı zaman bir kimse avluya bakamaz. Çok az olarak üst kattaki odalarda bulunabilen camlar için de sokağa bakan pencere yoktur. Dolayısıyla yoldan geçen “ölü duvarlar” dışında bir şey görmez. Bu da, Russell'ın ifadesine göre, “onların sokaklarını Avrupalılar için pek münasebetsiz yapar.” Daha iyi evlerin pek çoğunda avlu içinde çeşmenin karşısında kubbelenmiş çardak bulunup buranın bir divan işlevi gördüğünü de gözlemlemiştir. Bununla çeşme arasındaki yolun genellikle mozaik iş ürünü olduğunu belirten Russell, yaz aylarında sıcaklığa tahammül edilebilir yalnız bir oda dizayn ettiklerinden de bahsetmiştir. Bu arada köşklere de temas eden İngiliz doktor, bunların ahşap divan gibi oldukları teşbihinde bulunup her iki yanları ve önlerinde pencereleri olması hasebiyle yazın serin olduklarını tecrübe etmiştir¹⁶⁰. Halep'te iyi evlerin bulunduğunu Drummond da söylemiştir¹⁶¹. Buradaki yapılardan Eton da bahsedip şehrin “bir tür mermerden” inşa edildiğini ve evlere tonoz¹⁶²

¹⁵⁹ Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 72.

¹⁶⁰ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 2-4.

¹⁶¹ Drummond, **Travels**, s. 219.

¹⁶² “Geleneksel mimaride sıkça kullanılan yarım silindir formunda örtü” demek olan tonoz için şu bilgiler de verilmektedir: “Ortaçağ Rumcası ile Türkçe'ye aktarılan tonoz Osmanlı yapı teknolojisine ilişkin kayıtlarda bu şekilde yerleşmiştir. Çoğunlukla dikdörtgen planlı mekânları örten üst yapı unsurudur... Bilinen en yalın formuyla uzunlamasına kesilmiş bir silindir yarısı demek olan tonozun alt sınırında güçlü bir taşıyıcıya oturması zorunludur... Osmanlı mimarisinde yaygın biçimde arasta ve kapalı çarşıları örten tonoz, sokak işlevi gören alt geçitlerle bunun üzerine inşa edilen çeşitli hacimleri

çekildiğini, bu sebeple insanlar terk edip içlerinde ikamet edilmese bile çürüme yâhut harap olmaya maruz kalmayacaklarını söylemektedir. Ayrıca kırk yâhut elli yıl evvelki sayıma göre Halep civarında hepsi taştan inşa edilmiş kırk köy sayıldığını da kaydetmektedir¹⁶³. Bruce Masters Halep’te küçük tüccar ve zanaatkâra ait evlerin basit olduklarını söylemektedir¹⁶⁴.

Sadece Russell da karşılaştığımız bir sorunsu birçok evlerin içerisinde fare bulunmasıdır. Yaygın ve alışılmış olmasından kaynaklansa gerek, Patrick Russell yerlilerin genellikle tuzak kurmakla uğraşmadıklarını da belirtir. Bununla beraber kedi bulunmayan evin de çok az olduğunu ayrıca ev yılanlarının da fareleri yediklerini serdeder¹⁶⁵. Evlerde görülebilen canlılar içerisinde akreplere de vurgu yapmıştır¹⁶⁶.

Bağdat ve Basra şehirleri, Eton’un anlattığına göre, büyük ölçüde güneşte kurutulmuş tuğladan inşâ edilmiştir. “Bu tuğlalar eğer mümkün olduğu kadar kuru tutulabilirse, asırlarca dayanabilir. Kil neredeyse kuru bir halde kullanılır ve tahta tokmaklarla dövülerek yumuşatılır. Bu işlem tuğlalara harika bir sertlik kazandırır.” Eton Halep’ten gelirken çölün girişinde “çok eşsiz bir tarzda” inşa edilmiş bir köye rastladığını da söyler. Gördüğü kadarıyla her odanın bir kubbesi vardır. Evlerin tamamı topraktan olup hiç tahta da kullanılmamıştır. Halkın söylediğine göre bu binalar hiç tamir de gerektirmeyip sadece tavanları sıvanır. Duvarları ise kil ve çakırdan oluşup çok serttir. Kullanılan metod ise toprak katmanını iyice sertleşene kadar dövmektir. Eton, böyle bir usûle Fransa’nın Lyon kentinde de başvurulduğunu anlatmaktadır¹⁶⁷.

İmparatorluğun batısında yer alan İstanbul haricindeki mekânlar ele aldığımız seyyahlarda hakkında daha az kayıt bulunan yerlerdir. Bununla birlikte evlere dair bazı notlar vardır. İzmir’in¹⁶⁸ dışına çıkıp Tire’ye gelen Chishull da burada evlerin “ilginç

taşıdığından en akılcı çözümlerle uygulanmıştır.” Selçuk Mülâyim, “Tonoz”, **DİA**, c. 41, İstanbul, 2012, s. 238-240.

¹⁶³ Eton, **A Survey of the Turkish Empire**, s. 267.

¹⁶⁴ Masters, “Halep”, s. 247.

¹⁶⁵ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 180-181. Günlük sahibi Sıdkî Mustafa Efendi’nin de bir kedisi olduğunu ve günlüğüne onun doğum yapması üzerine kayıt düşmesiyle pek muhabbet gösterdiğini öğrenmekteyiz. Ali Aslan, “18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi’nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2015, s. 87-88.

¹⁶⁶ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 223.

¹⁶⁷ Eton, **A Survey of the Turkish Empire**, s. 230-231.

¹⁶⁸ XVII. yüzyıl ikinci yarısına odaklı yazan Necmi Ülker’e göre İzmir’in Frenk mahallesi haricindeki bölgelerde evler genellikle temelden üç-üç buçuk metre yüksekliğine kadar taş, daha yukarısı kalas ve

fakat düzgün bir biçimde taştan inşa edildiklerini yazmıştır. Ayrıca çatının misafir odası gibi hizmet gördüğünü gözlemleyen Drummond, tüm ev eşyasının zeminde bir yatak, bir ya da iki tabure ve İngiltere'nin “uzak dağlık bölgelerinde” kullanılanlara benzettiği el değirmeninden müteşekkil olduğunu ifade eder. Kezâ her evde ocak bulunduğunu ve her kızın da küçük bir öreke üzerinde üç veya dört kere pamuk eğirttiğini belirten Drummond, “bunların bizim ülkemizin insanları tarafından taklit edilmesini dilerdim” demektedir¹⁸⁰. Zante adasındaki yapılarıysa hiç beğenmemiştir. Ona göre bazı evler idare ederse de genellikle kötüdürler çünkü insanlar fakir ve zevk yoksunlardır. Kıbrıs Larnaka'da evlerin kerpiçten yapıldığını söyleyen Drummond, bunları ise yeterince düzgün bulmuştur. Lapta kentinde ise iyi bir ev bulunmadığını söyler. Yine Kıbrıs'ta adını *Citraea* olarak andığı Mesarya'da¹⁸¹ yazlık evler ve bahçeler zincirinin çok geniş olduğunu, her şeyde bir çiçeklenme, yeşillik ve akarsularla canlı bir tablo bulunduğunu tasvir etmiştir¹⁸². *Caffar il Bara* olarak andığı yerde¹⁸³ ise taştan ev yapımını anlatıp evlerin iki kattan büyük yapılmadığını ifade etmektedir¹⁸⁴.

Sakız Adası evlerini inceleyen Dallaway, burada evlerin hassas materyalden değil beyaz yontma taştan yapıldıklarını görmüştür. Kentten çıktıktan sonra deniz kenarına uzanan bir vadide altı yedi millik alan tamamıyla kır evleri, bahçeler ve portakal yetiştirilen sahalarla doldurulmuştur. Dallaway'e göre çiçek açma zamanı koku çok kuvvetli olup kıyıdan birkaç mil uzaklıkta bile algılanabilir. Tüm evler taştan yapılmış olup büyük ve yücedir. En iyi odaları da en üstte olup terasa açılırlar¹⁸⁵.

2012, s. 125. Hidra adası ise Ege Denizi'nde Argolis Körfezi civarındadır. Bu bilgilerin yanına Drummond'un burayı küçük bir ada olarak anmamasını ve seyyahın muhtemelen çok küçük değil fakat daha önde gelen bir adayı ziyaret edeceği ihtimalini eklediğimizde kanaatimiz bahse konu adanın modern Yunancada Dokos adıyla zikredilen Tokuz adasına geldiğidir. Nitekim bu adada günümüzde de “Απεροπία” (Aperopia) isminde yer bulunması bu kanaatimizi teyit etmektedir.

¹⁸⁰ Drummond, *Travels*, s. 102-104.

¹⁸¹ Savvas Th. Kokkinos, *Occupied Towns/ Displaced Municipalities of the Republic of Cyprus: a Brief Historical Review*, Nicosia, 2012, s. 92.

¹⁸² Drummond, *Travels*, s. 96, 100, 140, 269, 273.

¹⁸³ Burası “Kefr el-Bera” olsa gerektir. El-Bera, Cebel-i Zaviye'de konumlanan eski bir kenttir ve Drummond Ferkiye'ye vardıktan hemen sonra buraya geldiğini zikretmektedir. Kefr, “köy, karye” mânâsı taşımakta olup Drummond'un geldiği zamanda antik devirdekine nazaran küçülmüş halinden ötürü böyle anılmaya başlamış olabilir. Drummond da kalıntılara bakarak, burasının geçmişte Halep kadar büyük olabileceğini düşünmüştür. Nitekim XIX. asır hemen başlarında Bera'ya gelen İsveçli seyyah Burckhardt da burayı bir “köy” olarak zikretmiş, kalıntılara bakarak burayı bölgede en önemli bir yer saymış, ayrıca aynı bölgede ismi “kefr” ile başlayan başka köyler de kaydetmiştir, bkz. John Lewis Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London, 1822, s. 129-130.

¹⁸⁴ Drummond, *Travels*, s. 234-235.

¹⁸⁵ Dallaway, *Constantinople*, s. 276, 278-279.

Chandler Sakız Adası'nda uzun minareler ve beyaz evlerin ışıldamasının ortasında kalarak bu görüntüye bakanların başını döndürüp büyülediğini söylemektedir¹⁸⁶.

Coğrafya olarak farklı yerlerdeki evler için farklı gözlemler yapıldığı gibi, şehir evleri ile köylerdekiler arasında da fark olduğu görülmüştür. Maundrell Baalbek civarındaki köy evleri ile alâkalı yorum yaparken, sadece Suriye coğrafyasındaki evleri görmüş olsa da umum Türk topraklarındaki köy evlerinin umumiyetle aynı olduğunu söyleyerek bunların “en vasat” bir yapıda bulunduklarını ileri sürer¹⁸⁷. Farklı köylerin farklı izlenim doğurduğu da açıktır. Edmund Chishull, Midilli Adası sahil şeridinde çok hoş ve dikkat çekici köyler bulunduğunu kanaatindedir¹⁸⁸.

İklimin ev inşasında göz önüne alınan faktörlerden biri olduğu da düşünülmüştür. Halep'teki Avrupalı evleri ile yerel büyük evleri mukayese eden Patrick Russell, Avrupalı evlerinin bunlar kadar güzelce iklime adapte edilmediklerine kanaat etmiştir¹⁸⁹.

Ev içi düzen, uygulama ve vaziyetle alâkalı bazı gözlemler de vardır. Bu açıdan divanın önemi vurgulananlar arasındadır. Maundrell'e göre divanlar odanın en güzel yerine konmuştur. Yerden 16-18 inç (40-46 cm) kadar yükseltilmiştir. Türkler bunun üzerinde yerler, uyurlar, tütün içerler, ziyaretçileri karşılarlar, dua ederler. Bütün zevkleri onların üzerine uzanmaktır, onları dışarı bolca dayayıp döşemek en büyük lüksleridir¹⁹⁰.

Üst düzey bir ziyaret yapan Leydi Craven kayda şâyan gözlemlerde bulunmuştur. Kaptanıderyanın mekânına yaptığı ve hanımı tarafından ağırlandığı bu ziyarette odaların içi ve temizliğine dair gözlemlerini aktarmıştır. Craven mektubunun muhatabına, “tüm görünüşüyle bu haremin içi kadar tertipli ve temiz hiçbir şey idrak edemeyeceğini” söylemektedir. Temizlikle alâkalı bir sebep tespiti de kayda şâyandır. Buna göre ne erkek ne de kadın Türklerden hiçbirisi dışarıda giydikleri ayakkabıları içeride giymediklerinden, kapıların ardından evin için tek bir kum veya kir zerresi yoktur. Öte yandan gördüğü kadarıyla odalarda minder dışında mobilya bulunmayıp

¹⁸⁶ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 47.

¹⁸⁷ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 133.

¹⁸⁸ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 33.

¹⁸⁹ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 9.

¹⁹⁰ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 29.

minderler tüm odaya sıralanmıştır. Perdeler de beyaz ketendendir¹⁹¹. Eve girerken ayakkabıların çıkarılması başka seyyahın da dikkatini çekmiştir¹⁹². Ayrıca Leydi Montagu'ya göre de büyük Türk kadınlarının evleri Hollanda'dakiler kadar temiz tutulmaktadır¹⁹³.

Dallaway, Ali Efendi¹⁹⁴ adlı birisine yaptıkları ziyaret vesilesiyle evlere dair başka gözlemlerine de yer vermiştir. Onun divanının yanına yerleştirildiklerini söyleyen Dallaway, genellikle kahve ve tütün ikram edildiğini anlatır. Yerde halı bulunup büyük yastıklar duvara karşı konmuştur. Odanın alt kısmında terliklerin çıkarılıp hizmetçilerin beklediğini gözlemleyen Dallaway, ayrıca burada yüklük bulunduğunu ifade etmektedir. Yüklük, yatmak için gerekli eşyaları bulundurmaktadır. Pencereleler ahşap kafeslerledir, balkona açılır, üzerinde ise korniş gibi bir raf odayı kaplar. Harem her zaman porselen görüntü ile dekore edilir. Dallaway'ın tasvirine göre ayrıca beyazlaştırılmış duvara genellikle Kur'an'dan yaldızlı harflerle uygun âyetler yazılır. Fakat herhalde hiç öğrenmediğinden olsa gerek herhangi bir âyet nakli ne yazık ki yapmamıştır. Tavanı ise yüce boyutta bulmuş ve zengince boyandıklarını gözlemlemiştir¹⁹⁵. Edmund Chishull da başka yerlerde gördükleri üzerinden pencerelerin "Türk karakterleri" ile boyandığını, yani hat ve kalem işi yapıldığını görmeyen kendileri için tuhaf olduğunu söylemiş, burada mülk sahibinin adı ve "Müslüman duasından bazı dinî ifadeler" geçtiğini öğrenmiştir. İlâveten pencerelere yazının bu yerin imâli olduğunu öğrendiklerinde ise daha çok şaşırdıklarını söylemiş, zira çok güzel, derin ve dayanıklı renk ile boyandığını ve bu haliyle İngiltere'de gördüklerinin "en iyisinin mükemmeliğine" ulaştığını belirtmiştir¹⁹⁶.

Ali Efendi'yi emsal alarak Türk beyefendilerinin ev içi hayat plan ve alışkanlıklarına da biraz değinen Dallaway, "daha düzenlisi olamaz" yorumu

¹⁹¹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 223-224.

¹⁹² Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 55. Ayakkabıların çıkarıldığı yere "seki-altı" veya "pabuçluk" denilmekteydi, bkz. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 15.

¹⁹³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 387.

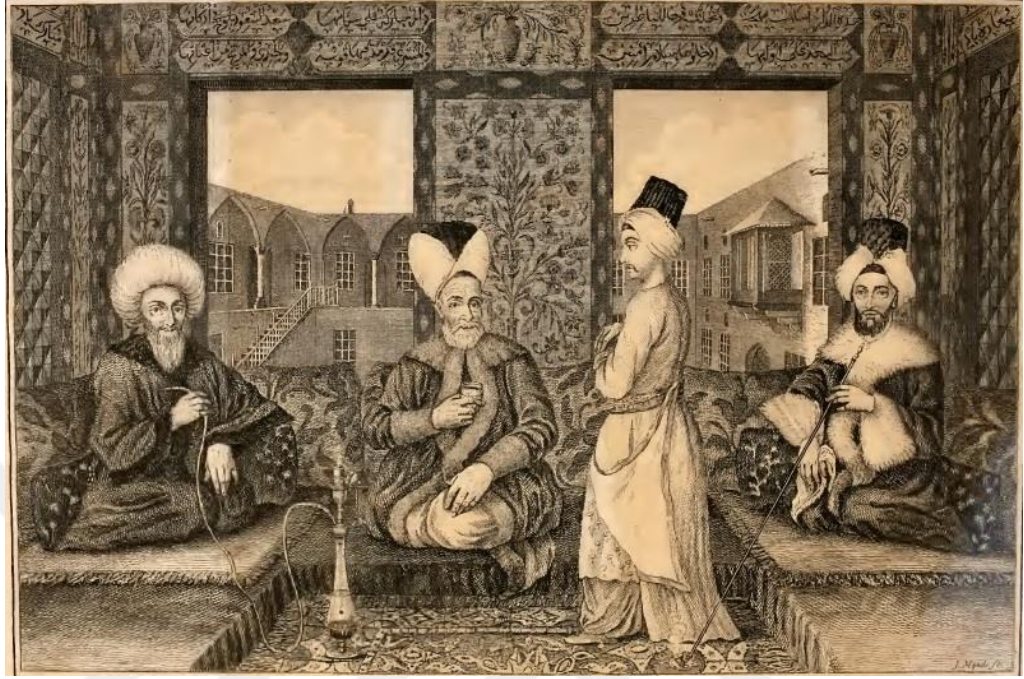
¹⁹⁴ Metinde "*Hali Effendi*" diye geçmektedir.

¹⁹⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 309.

¹⁹⁶ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 6-7.

yapmıştır. Bunun hemen ardından evinde bir imamı bulunup günde beş kere belli saatlerde namaza çağırmasından ve ihtimamla namazın edâ edildiğinden bahseder¹⁹⁷.

Şekil 1. Alexander Russell’ın Halep’te bir Osmanlı evi içinden sunduğu görüntü.

Kaynak: Alexander Russel’in eserinde on beş numaralı resim.

Alexander Russell yukarıdaki resmi paylaşıp daha sonra izahata girişmiştir. Burada Türk tarzı oda dekorasyonunun görüldüğünü beyan eden Russell, Arapça yazılar, resim ve işlemlere dikkat çekmiş¹⁹⁸, halı, minder ve kilimlerle de divanın uygunca teçhiz edildiğinin üstünde durmuştur. Sol köşede resmedilen kişi kadı olup “Fars tarzı” nargileyi içmektedir. Russell’ın tanımlamasıyla *ferragee* (ferace) dedikleri kürkle astarlanmış, geniş kollara sahip elbiseyi giymiştir. Bildirdiğine göre bu kıyafet ekseriyetle hukuk adamlarınca giyilse de bazen diğer seçkinlerce de giyilir. Fakat sarık bu meslek mensuplarına münhasırdır. “Ortada oturan Serdar yâhut Yeniçeri Ağasıdır. Sarığının şekli o gruba mensup olanların giyim şeklidir, ancak kaftanı ise ayırım olmaksızın tüm şık giyimlilerin giydiği şekildedir, bu giysilerde tek müstesna husus ise samur, ermin, sincap vs. gibi kısa tüylü kürklerle astarlanmasıdır, ilkbahar ve sonbaharda giyerler. Resimde kahve içmektedir ve önünde de bir hizmetçi kahve fincanını almak için durmaktadır, (hizmetçi) o kıyafetinde efendilerine servis etmek

¹⁹⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 310.

¹⁹⁸ Kalem işiyle yapılan resimlerin oda duvarlarını süslemeye başlamasının XVIII. yüzyılda gerçekleştiği belirtilmektedir, bkz. Kütükoğlu, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel**, s. 16.

için alıştırıldıkları üzere alçakgönüllü ve boyun eğe bir tavidir. En köşede ise Paşa oturur, Türk tarzındaki tütün çubuğunu ier. Sarığı o memleketteki tüm yüksek tabaka insanların giydiğı şekildedir...” Bundan sonra Russell, farklı türlerde tilki gibi hayvanlardan alınan kürklerle astarlandığı zaman kaftanının ise kış için tam bir giysi oluşturduğunu belirtir. Sonda ise tüm bu tablonun bir Türk eğlence sahnesini şekillendirdiğini ifade etmiştir¹⁹⁹. Resmin üstünde yer alan beyitlerde ne yazdığını ise Russell izah etmez. Muhtelif kaynaklarda bu dönem Osmanlıların evlerine âyet ve beyitler yazdığı bilgisinin geçmesine mukabil net bir misal zikrine rastlamanın oldukça zorluğu göz önünde bulundurulduğunda Russell’ın buradaki net aktarımı ziyadesiyle önem kazanmaktadır. Nitekim incelediğimiz kaynaklarda böyle açık bir örneğe sadece onda rastladık. Şiirde öğrenebildiğimiz kadarıyla şöyle denilmektedir: “Genişliğiyle mübarek bu evin sütunlarında mutluluğun mutluluğu parıldar / Jüpiter etrafındaki yayı ona uzatır, oğlak burcu ve Mars onun boynudur / Bu ev, bakanları mutlu kişiye dönüştürür ve onları neşeyle süsler / Sa’d onun kapısına yazdı ki: Selametle ve emin olarak girin²⁰⁰.”

Geride ifade edildiğı gibi Dallaway’e göre de neredeyse her Türk evinde ikamet edilen odalar zeminde değil birinci katta yer alır. Girdikleri bir evde Dallaway, büyük salonun yaklaşık 55 metre (180 feet) uzunluğunda olduğunu söylemektedir. Ayrıca girdiğı bu yapıdan hareketle olsa gerek tavanlarında “hayranlık verici” ve “şahane” gülpencereler olduğunu ifade etmiştir. Girdiğı odalardan birisinde ise ışık saçan şekilde ve merak uyandırıcı biçimde güneş temsili bulunduğunu gözlemlemiştir. Önemli bir başka kaydı ise, Kur’an’dan âyetlerin her odaya sıklıkla yıldız harflerle yazıldığına dair gözlemidir²⁰¹. Oda içerisinde sıklıkla Kur’an’dan ayetlerle süsleme yapıldığına

¹⁹⁹ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 101. Farklı sarık sarma biçimleri olduğuna Dallaway de yer ayırmış, ulemanın sarığının daha uzun olduğunu ifade etmiştir. Ona göre üst sınıf Türkler ellerinde tespih olmadan nâdiren gezerler. Dallaway, ibadet için taşıdıkları gibi keyif için de taşıdıklarını söylemektedir. İslam hukukunun emirleri hasebiyle ipek ve altın giymediklerini, büyük bir sıradanlıkla yaşadığını da ifade etmiştir, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 83-85. Van Mour da Türklerin büyük kısmının, bilhassa da kanun adamlarının ellerinde tanelerini çok hızlı çektikleri bir tespih bulunduğunu yazmıştır, bkz. **Lale Devri Ressamı Van Mour’un Çizimleriyle Osmanlılar Kıyafet Albümü**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, çev. Eylem Alp ve Ayan Orhon, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013, s. LV.

²⁰⁰ Son cümle Hicr-46’daki ifadeyle beyan edilmiştir. Bu Arapça kısmın tercümesiyle uğraşan ve kıymetli çalışmalar yapacaklarını umduğum Emrullah Çelik’e ve de hassaten Ahmet Yasir Mutlu’ya burada bir kere daha teşekkür ederim. İkincisinden öğrendiğimiz kadarıyla şiir eski Arapça şiirlere çok benzer olup tercümesi pek zorlu bir şiirdir.

²⁰¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 139.

dair Eton'un da kayıt ve şahitliği bulunmaktadır²⁰². Türk evlerinin alt kısımları ise her daim ofislere tahsis edilir. Merdivenden çıkıldığı vakit çok geniş bir salon çıkar. Haremlerde kadınlar kendi salonları ve bahçelerine sahiptir. Dallaway selamlıkta ikamet ettiklerini bildirirken aynı zamanda burasının hem misafir hem de yatak odası olarak hizmet ettiğini belirtmiştir²⁰³.

Evlerin yapısı ve bölmelerine dair anlatım görüldüğü üzere seyyahlarda değişkenlik göstermektedir. Araştırmalarda da bölgelere göre farklılıklar bulunduğu anlaşılmıştır. Anadolu'nun birçok yerinde taş ve kerpiç ev vardı fakat bunlar da kendi aralarında farklı özellikler göstermekteydiler²⁰⁴. 1780'lerde Ankara'da ahşap ev de kerpiç ev de bulunduğu, evlerin genelde iki veya üç katlı olabildiği tespit edilmiştir. Ayrıca evlerde umumiyetle fırın, ahır, samanhan ve avlu bulunduğu görülmüştür²⁰⁵. "Geleneksel Osmanlı evi" denen ev ise genel olarak "zemin katı yağma taş veya kerpiç, üst katı hafif ahşap iskelet arası dolgu olan bir kontstrüksiyon" şeklinde ifade edilmektedir²⁰⁶.

Ev eşyalarında ocak, yüklük ve gömme dolaplar ortak unsurdur. Bu dönem sabit yataklar olmayıp gömme dolaplardan geceleri çıkarılan döşeklerde yatılıp sabah tekrar geri konurdu. Kadınların terekelerinde döşek, yorgan, çarşaf gibi eşyaların "ihtiyaçtan fazla yer aldığı" görülebilmektedir²⁰⁷. Oturmak için kanepeler ve koltuklar yerine de minder ve sedirler vardı. Ocak olmayan evlerde mangal veya tandır ile ısınma sağlanırdı. "Mangalların altlarında ahşap üzerine madenî bir tabaka geçirilmiş tabla bulunur, mangal bunun üzerine oturtulurdu. Mangallar kapaklı olup içlerinde yanmış mangal kömürü konan iki kulplu, çıkabilen mangal tavası vardı. Ateş dışarıda yakılır, kor haline geldikten sonra içeriye alınırdu." Tandır ise "haremden kullanılırdı ve içinde sıcak mangal kömürü külü olan bir mangal ile altı ve üstü tahta kaplı, etrafı ayak dayamak için yerden biraz yüksek parmaklıklı üç tarafı kapalı, bir tarafı mangalı koymak için açık olurdu. Üstüne çukadan bir tandır örtüsü konur, onun da üstüne

²⁰² Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 136.

²⁰³ Dallaway, **Constantinople**, s. 309.

²⁰⁴ Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 10.

²⁰⁵ Asuman Uzun, "857 numaralı Ankara Şer'iyye Sicili H.1195-1196 - M.1781-1782", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Elazığ, 2004, s. 268.

²⁰⁶ Akın, "Ev", s. 509.

²⁰⁷ Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 28. Taşınabilir mobilya geleneksel Osmanlı evinde esas itibarıyla XIX. yüzyılda görülmektedir, bkz. Akın, "Ev", s. 511.

tandır yorganı denilen büyük bir yorgan örtülürdü.” Kadınlar etrafına oturup ayaklarını yorgan altına uzatarak ısınırlardı. Tandır böylece sadece bir ısınma aracı değil fakat sohbet yeri işlevi de görmekteydi²⁰⁸. Richard Chandler da İzmir’de Frenklerin inşa ettiği evler²⁰⁹ haricinde nâdiren baca veya şömine görüldüğünü ve yaygın olarak ısınmak için tandır kullanıldığını görmüştür. O bunu, güzel bir örtü bulunan masa altına konmuş kömür tavaşı olarak tanımlamış, ailenin etrafına oturup örtünün altında elleri ve bacaklarını ısıttıklarını ifade etmiştir²¹⁰. Ancak kar yağıp saçaklardan buzların sarktığı şiddetteki soğuklarda tandırın ne kadar büyük ateş ve mıcırla dolu olursa olsun kâr etmediği de belirtilmektedir²¹¹.

Kırım’da iken Leydi Craven, Tatar evlerine dair gözlemde bulunmuştur. Buna göre bir Tatar evi sadece tek katlı çok hafif bir yapıdadır. Sandalye, masa veya herhangi bir ahşap mobilya görülmez. Büyük minderler oda etrafına dizilir. Bunların üzerine oturulur veya yaslanılır²¹². Aslında bu Türk evlerine dair genel bir gözlemdir. Nitekim Chishull da Türklerde sandalye kullanma alışkanlığı olmadığını not almış, bu sebeple İzmir’de konsolosun evine giderek tekrar sandalyelerde yemek yiyince rahatlama hissetmiştir²¹³. Diğer yandan Craven, 12 Nisan 1786’da Sivastopol’dan yazdığı mektubunda Kırım memleketinde kaymakamın kız kardeşiyle yemek yemek için evlerine gittiğinde, bu kadar zengin bir kimse için pek süfli ve kirli bir evde oturdukları kanaatini de paylaşmıştır²¹⁴. XVIII. asrın ortalarında yazan Patrick Russell, ancak son dönemde Halep’te Marunilerin Avrupa tarzında masa ve sandalye kullanmaya başladıklarını kaydetmiştir²¹⁵.

²⁰⁸ Kütükoğlu, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel**, s. 189-191.

²⁰⁹ XVII. yüzyıl sonlarına odaklı yazıp bazen XVIII. yüzyıl Fransız seyyahlarına atıf yapan Necmi Ülker’e göre Frenk evleri şehirdeki en sağlam ve güzel evleri oluşturmaktaydı. Bunlar genellikle iki katlı olup alt katları depo üst katları ise konut olarak kullanılırdı, bkz. Ülker, “Batılı Gözlemcilere Göre”, s. 331-332.

²¹⁰ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 77-78.

²¹¹ Tandırın şöyle bir tasviri de bulunmaktadır: “Tandır, tahtadan yapılmış dört ayaklı kısa bir masanın alt kısmına çakılan ortası delik rafa oturtulmuş toprak veyâhut sac bir mangal ile kurulurdu. Yanmaması için masanın altına teneke mihlanırdı. Bunun üstüne de geniş bir yaygı örtülmek suretiyle sıcaklık içeride hapsedilirdi. Bazı kibar evlerde tandır masası daha yüksek yapılır, etrafına firdolayı sedirler konur, buraya oturanlar ayaklarını örtünün altına sokarlardı.” **Eski İstanbul’da Gündelik Hayat**, s. 96.

²¹² Craven, **A Journey through Crimea**, s. 173.

²¹³ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 31.

²¹⁴ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 182.

²¹⁵ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 44.

Devletin yapıları ise birbirine çok benzer bulunmuştur²¹⁶. Temel eşya Dallaway'e göre, oda etrafında yayılan sofa, halılar ve aynalardır. Yaz için daha özel olarak yapılanlarda ferahlık yayan mermer çeşmeler vardır²¹⁷. Sofa, üst katların en önemli mekânıydı. "Kendi aralarında bağımsız birimler oluşturan odaların buraya açılması sebebiyle" bir dağılım mekânıydı²¹⁸. Aynı zamanda geleneksel Türk evinin en temel özelliği idi²¹⁹. Sofa yalnızca Türklerin evlerinde değil bu topraklarda ikamet eden Avrupalıların evlerinde de görülebilmekteydi. Chishull, Trakya boğazındaki bir köy olduğunu belirttiği Kuruçeşme'de zengin bir Hollandalı tüccara misafir olmuştur. Gözlemlediğine göre büyük bir sofa odası bulunup dikkat çekici şekilde en zengin Türk modası ile süslenmiştir. Çatının kümbet şeklinde olup tamamının çok ilgi çekici bir muhteşemlikte yaldızlanıp boyandığını da anlatmaktadır²²⁰.

Bükreş'te evler Chishull'a göre dış kısımları kötü haldedir. Büyük bir kısmının ise tıpkı kendi kilerleri gibi toprak altında, tepelerinde hasır veya ağaç kabukları ile kaplandığını gözlemlemiştir. Birçok insanın mağara ve kulübelerde yaşadıklarını da ileri sürmektedir. Daha iyi olan evlerinse voyvodanın sarayı civarında bulunduğunu belirtmektedir. Bunlar güzel ahşap karolarla kaplanmışlardır, duvarları sağlam taştandır ve bahçeleri her daim genişir²²¹.

Dallaway de Eflak ve Boğdan'dan dönen Rum idarecilerin oturdukları evlere dair kısaca gözlem aktarmıştır. Çoğu loş görünümlü yapıların içinde yeterince ihtişam olduğunu savunan Dallaway, dairelerini teçhiz etmeleri açısından zengin Türkler ile aralarında çok fark olmadığını gözlemlemiştir. Duvarları beyaz sıva ile kaplamadır. Resimler ise nâdiren görülür²²².

2.3.1. İngiltere ve Avrupa'da Evler

Evlerle alâkalı seyyahların Osmanlı topraklarında gördüğü temel mesele bunların ahşap yapıya sahip olmasıdır. Mâmâfih gerek İngiliz gerekse Avrupa'nın

²¹⁶ Dallaway "devlet daireleri" şeklinde genel bir ifade kullanmakla yetiniyor fakat anlatımın akışına bakılınca köşkler, saray daireleri gibi meskenlerden bahsettiği anlaşılmaktadır.

²¹⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 24.

²¹⁸ Akın, "Ev", s. 510.

²¹⁹ Faroqhi, **Orta Halli Osmanlılar**, s. 155.

²²⁰ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 39. Kuruçeşme'yi *Curuchesmèe* şeklinde yazmıştır.

²²¹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 81-82.

²²² Dallaway, **Constantinople**, s. 142.

başka yerlerinde hem ahşap evlerden müteşekkil yerlerin hâlâ var olduğunu hem de bu asır içerisinde muhtelif yerlerde ahşap ev inşasının devam ettiğini görmekteyiz. Neredeyse tamamı ahşap evlerden oluşan bir şehir olarak devir seyyahları tarafından görülen yerlerden bir tanesi Brunswick şehridir. Chishull burada evlerin “eski moda” olduğunu belirtmektedir²²³. Nitekim Leydi Montagu da bu şehirden geçtiğinde şehrin çok eski bir kent olduğu izlenimini paylaşmıştır²²⁴. Montagu Chambery’deki evlerin de eski İngiliz tipi inşa edildiklerini söyleyip içlerinde sandalye dışında teçhizat bulunmadığını da dermeyeran etmektedir²²⁵. İngiltere’de de tamamı ahşap evlerden oluşma yerler bulunmakta ve bunu gözlemleyen ziyaretçiler olmaktadır. Nitekim Celia Fiennes Goudhurst’u eski ahşap evlerden oluşan bir yer olarak görmüştür²²⁶.

Ahşap mesken inşası yahut başka malzemelerle birlikte kulübe yapımı XVIII. asrın sonlarına gelinirken bile hâlâ devam edilen bir uygulamaydı ve ahşap evler İngiliz şehirlerinde²²⁷ görülmekteydi. Asrın başında Misson, İngiltere başpiskoposluk merkezi Canterbury’de evlerin ekseriyetle ahşap ve alçıdan yapıldığını görmüştür²²⁸. Asrın sonlarında John Howard ise bizzat kendisi Cardington köyüne ciddi sayıda yeni kulübe yaptırmıştır. Zira burada birçok ailenin çok sağlıksız noktalara konumlanmış ve çok kötü haldeki mezbelelerde yaşadıklarını, hastalıkların ekseriyetinin evlerindeki fecaat vaziyetten kaynaklandığını idrak etmiş ve insanların durumunu iyileştirmeye çalışmıştır. Howard’ın biyografı yazarlarından bir tanesi, Cardington’ın onun kulübe inşa harekâtı evvelinde yalnızca fakirlik ve sefalet merkezi iken sonrasında temiz ve düzgün bir yere döndüğünü anlatmaktadır²²⁹. Howard’ın bu eserine XVIII. yüzyıl İngiliz kulübeleri üzerine çalışma yapan Sarah Lloyd da dikkat çekmiş, karısının

²²³ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 149.

²²⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 285.

²²⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 261-262.

²²⁶ Akt. Briggs, **How They Lived**, s. 125. Ahşap evlerin sadece alelâde insanların ikameti için değil sıra sıra birleştirilmek suretiyle hapisane teşekküle getirildiğini görmek de mümkündür. Böyle bir örneğe Rus topraklarındaki Riga kentinde şahit olan Howard, bu hapisanede dört yüz kadar kimse bulunduğunu ve kırkar kırkar odalara yerleştirildiklerini söylemektedir, bkz. Taylor (ed.), **John Howard**, s. 397.

²²⁷ Adadaki diğer yerlerde de hâlâ ahşap evin revaçta olduğu bölgeler vardı. Misson İskoçya’da küçük bir kent olduğunu söylediği ve ismini *Glainkanir* olarak verdiği yerde tüm evlerin ahşaptan yapıldığını gözlemlemiştir. Arran Adası’nda ise evlerin çamur, ahşap ve kamıştan yapılma harap mezbelelerden başka bir şey olmadığını yazmıştır. **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 296.

²²⁸ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 28.

²²⁹ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 49-51.

duygusal tercihinden aldığı ilhamla harekete geçtiğine dair bir anlatımı da ilave etmiştir²³⁰.

Kulübe bir veya daha fazla odalı, balçık, ahşap, taş, tuğla, sazdan çatı yâhut kiremitle yapılan ‘kötü’ bir ev olarak tanımlanmaktadır. Bu farklı yapı özellikleri hasebiyle XVIII. asır boyunca sahipleri arasında toprak sahipleri ve kentli de, fakir işçi ve köylü de görülebilmektedir. Dolayısıyla fiyatları arasında da ciddi oynama mevcuttur. Staffordshire’da türüne göre 60 poundluk kulübe de 950 poundluk kulübe de bulunduğu tespit edilmiştir²³¹. XVIII. yüzyıl İngilteresi’ne “kulübe” teriminin olumsuz biçimde anlaşılmasının yaygın olduğu da ifade edilmektedir. 1791 yılından bir sözlükte açıkça “kötü bir mesken” olarak tanımlanmıştır. Çağdaş seyyahlar da kulübeleri “kırsal yaşam standartlarının dehşet verici örnekleri” olarak gözlemlemişlerdir²³².

İngiliz kulübelerinin “yosunlu” olduğu dermeyer edilir. Bunlardan günümüze ulaşanların o dönem fakirlik ve fakirlere yardım sistemini anlamak için kullanıldığı belirtilir. Sarah Lloyd’a göre kulübelerin fakirlik tarihine yapacakları çok katkı vardır. Ancak Lloyd, yayınlanmış çalışmaların XVIII. yüzyıl kulübeleri hakkında sözünün az olduğunu, genellikle kulübelerin gözden kaçırıldığını söylemektedir. Esasında XVIII. asır ikinci yarısında bile İngiltere’nin çeşitli yerlerinde maddi durumu iyi olmayanların barınma şartlarındaki kötülük dikkat çekici bulunmuş ve o dönem konu üzerine yazanlar da olmuştur. 1775’te yazan Nathaniel Kent, “Tüm ihtiyaç fakir sakinlerin lokmalarını yemek için konforlu sıcak açık bir oda, ekmeklerini pişirmek için bir fırın, azıcık biraları ve erzakları için küçük bir kap ve biri erkek ve hanımı, diğeri de çocuklar için olmak üzere iki sıhhatli daire” demektedir²³³. Ntekim Lloyd harap virânelere ülke fakirlerinin yarısının katlanmak zorunda olduğunu ileri sürmüş, yapıların vaziyeti ve açtığı sorunların da canlı tasvirini yapmıştır. Şöyle ki; havaya karşı açık halde olan bu virâneler sıtma ve romatizmaya yol açardı. “Rutubetli, pis

²³⁰ Sarah Lloyd, “Cottage Conversations: Poverty and Manly Independence in Eighteenth-Century England”, **Past & Present**, no. 184, August 2004, s. 96.

²³¹ Lloyd, “Cottage Conversations”, s. 75, 77.

²³² Maudlin bu konuda 1776’da İskoç dağlık arazilerini ziyaret eden Thomas Pennant’ın yazdıklarını bir örnek olarak getirir. Pennant insanların buralardaki meskenlerini “insanlık için çok edici” bulmuş, çamurla kaplı olduklarını söyleyerek köstebek yuvasına benzetmiştir, bkz. Daniel Maudlin, “Habitations of the Labourer: Improvement, Reform and the Neoclassical Cottage in Eighteenth-Century Britain”, **Journal of Design History**, vol. 23, no. 1, Model, Method and Mediation in the History of Housing Design, 2010, s. 14-16.

²³³ Lloyd, “Cottage Conversations”, s. 69, 71-72.

kokulu, derbeder, kirli ve iğrençti; sular genelde açık toprak zemine sızardı ve hayvanlar da meskeni paylaşırdı.” Hayvanlar olmasa bile baraka ve virâneler aşırı dolu olup insanlar tek bir odada yatar ve hatta aynı odada doğum yaparlardı. Devir içinden bazı tasvirler Lloyd’un yukarıdaki çizdiği genel tabloya istinat etmektedir. 1755’te John Clayton, Manchester kulübelerinin örümcek ağı tavanlarıyla çok kirli ve enfeksiyonlu olduğunu, duvarlarının kir ve pislikle çamurlanıp mobilyasının toz içinde bulunduğunu belirtir. Sakinlerinin de uygun kıyafet ve temiz yatak mahrumiyeti bulunmaktadır²³⁴.

İkamet edilen başka yapılar için yapılmış gözlemler de bu bağlamda değerlendirilebilir. Kendisi de bir işçi çocuğu olarak 1762’de doğan Cobbett, Cricklade’deki işçilerin halinden bahsederken meskenlerinin domuz yatağından biraz daha iyi olduğunu tebyin etmiştir²³⁵. 1800’de Waverley Manastırı’nı ziyaret eden Arthur Young bu bölgede çeşitli fakir adamların isimlerini vererek kulübelerinin hallerinden bahsetmiştir. Richard Binfield adlı bir tanesinin iki metrekairelik (yarım acre) kulübesi için “en berbat, sefil bir virane, İrlanda’nın en uzak kısımlarında gördüğüm herhangi bir şeyden çok daha kötü” yorumunda bulunmuştur. Bundan da kötüsünde kaldığını söylediği bir aileye dair gözlemini aktaran Young, adamın fakirlerevinde bulunduğunu, karısı ve biri yirmi üç yaşındaki iki kızının “evde” kaldığını yazmış, burası için “Tahayyül bu kadar sefaleti güçlülkle algılayabilir” yorumu yapmıştır. Meskenin bir tarafı havaya tamamıyla açık olup yatak yoktur. Onun yerine sadece yerde hasır ve birkaç paçavra vardır. Kir ve haşerat bulunmaktadır. Young, bu virânenin ortasında da insan pisliği görmüştür. Daha da ilginç ise Young’ın orada kaldığı sürede bu ailenin hırsızlık yaptığından şüphelenen bir çiftçinin gelip başlarını soktukları mezkûr harap kulübeyi yıkıp ateşe vererek ortadan kaldırdığıdır. Böylece kadın ve iki kızı tamamen açıktaki kalmıştır. Young bu duruma bakarak, sefilliklerinin “bu zavallı mahlûkları zulümden emin kılacak kadar da acınası” bulunmadığı yorumu yapmıştır²³⁶. Hakikaten dönem içerisinde alt sınıfı ahlâksızlık ve

²³⁴ Lloyd, “Cottage Conversations”, s. 79, 87.

²³⁵ İşçilerin görünüşlerininse yiyeceklerinin bir domuzun yiyeceğine yakın bile olmadığına işaret ettiğini söylemektedir. Bir asker olarak Amerika ve Fransa’ya giden Cobbett, hayatı boyunca buna denk bir insan sefilliği görmediğini de sözlerine ilave etmiştir, bkz. William Cobbett, **Rural Rides**, v. 1, London, 1966, s. 18. Barkham bölge papazı David Davies de kendi bölgesine yaptığı ziyarette işçi aileleri genel olarak vasat şekilde beslenmiş, kötü giyimli hatta bazılarının çocuklarını çorapsız ve ayakkabısız olarak bulmuştur. Erkekler bu halde kendilerini içkiye vermişlerdir. Akt. Briggs, **How They Lived**, s. 131.

²³⁶ Arthur Young, **An Inquiry into the Propriety of Applying Wastes to the Better Maintenance and Support of the Poor**, Bury, 1801, s. 100-101.

savurganlıkla suçlayan kimseler bulunduğu bilinmektedir²³⁷. Şu durumda sadece ikamet şartlarında ağır durum değil üst sınıfın kendilerine karşı sert bakışı da yüzleştikleri problemler arasında yer almış görünmektedir. Durumun bazı açılardan daha zorlaştığına dair işaretler bulmak da mümkündür. XVIII. yüzyıl sonlarına gelirken papaz idaresindeki bölgelerde kadınlara münferit yardım verilmesinin giderek reddedildiği tespiti bu bağlamda düşünülebilir²³⁸.

Kulübelerin fena vaziyeti, devrin önde gelen bir mimarını pek rahatsız ederek son projesini West Country kırsalındaki fakirlere adamasına sebebiyet vermiştir. XVIII. asrın meşhur İngiliz mimarlarından Küçük John Wood (1728-1781), krallıktaki kulübelerin çok harap durumda olduklarını ve ekseriyetle insanlık için gücendirici bir hale geldiklerini fark ederek meseleyi arazi sahibi efendilere taşımıştır. Wood, English West Country gözlemini şu şekilde aktarmaktadır: “Canı çıkmış, kirli, elverişsiz, sefil mezbeleler insan türleri şöyle dursun orman hayvanlarına barınaklığa güç bela yeter; bundan başka olarak çok sık şekilde melankolik gözlemcileri olduğum kulübede oturan fakirlerin içler acısı durumunu tasvir de imkânsızdır.” Wood’un faaliyetini inceleyen Daniel Maudlin, “Wood’un gözlemlediği kırsal ikamet yerleri çok fazlaydı, İngiliz kırsalında bugün hayranlıkla bakıp koruduğumuz az sayıda geniş ‘yerel’ yapıdan çok daha sayısız derecede geniş surette küçük geçici yapı vardı” demektedir. Belirttiğine göre XVIII. yüzyıl West Country kırsal fakirlerinin çoğunu tek odalı, çamur ve saman yığını yerlerde yaşamaktaydılar²³⁹. Wood’un incelemesinde çamurun nedenini anlamamızı sağlayacak tespitler bulunmaktadır. Buna göre West Country’de ırmak kenarına yapıldıkları için kulübeler ıslak ve nemli olmaktadır. Ayrıca zemin de bir yâhut iki adım içe çökük olur. Dikkat çekici bir husus ise Wood’un eserini ölümünden sonra tekrar basanların bir kayıt düşerek, bu sorunun kulübelere has olmayıp memleketteki birçok evde bulunduğunu ifade etmeleridir²⁴⁰. Wood buradan hareketle kulübeler için belirlediği prensiplerinin bir maddesini oluşturmuş ve

²³⁷ Lloyd, “Cottage Conversations”, s. 82.

²³⁸ Lloyd, “Cottage Conversations”, s. 97.

²³⁹ Maudlin, “Habitations of the Labourer”, s. 7-8.

²⁴⁰ John Wood the Younger, **A Series of Plans for Cottages or Habitations of the Labourer**, 2th edition, London, 1806, s. 4 ve a numaralı dipnot.

kulübenin zeminin doğal zeminden 40-45 cm (16-18 inç) yüksek yapılarak kuru tutulması gerektiğini vurgulamıştır²⁴¹.

Şekil 2. Londra içerisindeki Edmonton’da yer alan Palmers Green’de bulunan “karakteristik” bir harap kulübe.

Kaynak: J. T. Smith, **Remarks on Rural Society: With Twenty Etchings of Cottages, from Nature**, London, 1797. Ayrıca bkz. Lloyd, “Cottage Conversations”, s. 85.

²⁴¹ Diğer maddeler için bkz. John Wood the Younger, **A Series of Plans for Cottages**, s. 4-7; Maudlin, “Habitations of the Labourer”, s. 8-9.

Şekil 3. J. T. Smith'in çizimiyle Londra'nın Enfield semtinde yer alan Bull's Cross yakınında bir başka virâne.

Bununla birlikte giderek ahşap yapım azalmıştır. Misson, 1666 Büyük Yangını sonrası Londra'da “yeterince nazik tarzda” ev yapmaya başladıklarını belirtir. Ona göre bundan önceki evleri ise “dünyadaki en aşağılık şeylerdi.” Nitekim yangından kurtulmuş sokaklarında hâlâ böyle evlerin durduğunu, bunların sadece ahşap ve alçıdan yapıldığını belirtir²⁴². Daha ileri bir tarihte yazan Archenholz ise bilhassa Thames kıyılarındaki evlerin hâlâ eski harabelerden meydana geldiğini söyler²⁴³. Küçük kirli pencerelerinin bulunması, katlarının alçak olması, görüntülerinin yıkılacakmış gibi çarpık durması ise Misson'u rahatsız eden diğer kusurlarıdır. Misson, şimdi ise tuğladan yapmaya başladıklarını, görüntülerinde öyle muhteşemlik falan olmasa da yeterli bir düzgünlük arz ettiklerini serdetmiştir²⁴⁴. Eskiden kulübeler yerel marangoz ve ormancılar tarafından orada yetişen meşe ağaçları kullanılarak inşa edilmekteyken meselâ Dorsetshire'a 1790'da dikilen Milton Abbas köyündekiler krem rengi ustukadan yapılmıştır. Bu kulübelerin ön bahçesi bulunmaz. Onun yerine Winchelsea'de olanlar gibi kapının iki yanında sadece yirmi beş santim kadar bir alana

²⁴² Bu farklı türde inşa edilmiş evlerin karışık görüntüsü krallığın başka yerlerinde de mevcuttu. Misson, Colchester'daki evlerden bahsederken burada evlerin çoğunlukla tuğla, ahşap ve alçıdan yapıldığını söylemektedir, bkz. **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 40.

²⁴³ Archenholz, **A Picture of England**, s. 77.

²⁴⁴ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 134-135.

döşenmiş yeşillik şerit bulunur. Fakat arka bahçeleri vardır²⁴⁵. Esasen ustuka kullanımı milâttan önceki döneme kadar götürülmekle birlikte Rönesans devri tasarımcılarının hassâten düşkünlük gösterdiği ifade edilmektedir. Geç XVIII ve erken XIX. yüzyıllarda ise bilhassa İngiltere’de başvurulmuştur²⁴⁶. Fakat XIX. yüzyılda hâlâ fena haldeki kulübelerin mevcudiyeti sürüyordu. Bilhassa kırsal Güney İngiltere’de “aşırı fakirlik” vardı. Bunların harap haldeki evlerinin çoğu çamur, çim ve dal gibi malzemelerden ve belki toprak yapıştırma ahşap iskeletten müteşekkildi²⁴⁷.

Öte yandan tuğla yapıda evler de geç XVII ve erken XVIII. yüzyıllarda yapısal olarak keresteye dayanmaktaydı. Kereste iskelet Newcastle, Sunderland ve Durham’de tuğla ön cephe altında XVIII. yüzyıl ortalarından devam etti. 1730 öncesi kuzeydoğu kentlerinin dışında tuğla nâdir görülürdü²⁴⁸. Ancak bu geçiş hemen genele yayılan münasip bir tabloyu şekillendirememiş ve bu dönemde bazı şehirlerde evlerin hâlâ hiç iyi durumda bulunmadığı söylenmiştir. 1761’de Exeter dekanı, tüm şehirde evlerin genel olarak eski ve kötü olduklarını kaydetmiştir²⁴⁹.

Evlerle ilintili bazı enteresan özellik ve uygulamalar da bulunmaktaydı. 1700 öncesi İngiliz evleriyle alâkalı bir özellik olarak; dedikoduların çok yayılması gibi sebeplerden ötürü mahremiyetin sınırlı olduğu ifade edilir²⁵⁰. İlginç bir diğer hususta; bir evin ikamet edilebilir bir yer olarak kabul edilmesinde İngilizlerin baca genişliğini ölçü almış olmalarıdır. 1832’ye kadar kasabalarda seçim geldiği vakit baca genişliğinden büyük stres oluşmaktaydı. Sebebi ise oy verecek evin ikamet edilebilir olmasının gerekmesiydi ve böyle sayılması için de evin ne kadar harap olduğuna bakılmaksızın baca genişliği esas alınmıştı²⁵¹.

Osmanlı’ya gelen İngiliz seyyahların bazılarında Avrupa şehirlerindeki evler üzerine gözlem ve kanaat paylaşımı da bulunmaktadır. Cologne şehrine gelmeden

²⁴⁵ Dorchester Kontu’nun 1786’da bura ahâlisini yerinden etmesiyle köyün dikilmesi şartlarının oluştuğu ifade edilmektedir, bkz. S. D. Adshead, “Milton Abbas: An Eighteenth Century Village of Standard Cottages”, **The Town Planning Review**, vol. 7, no. 1, October 1916, s. 41-42. Milton Abbas’ın tasarlanmasında daha geniş tarımsal inkişaf için yeni işçi kulübeleriyle teşekkül ettirilmiş bir köy olması maksadı bulunduğu ifade edilmektedir, bkz. Maudlin, “Habitations of the Labourer”, s. 13.

²⁴⁶ “Stuccowork”, The Editors of Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/technology/stuccowork> (Erişim: 20 Ağustos 2019).

²⁴⁷ Green, “Houses and Households”, v. 1, s. 107-108.

²⁴⁸ Green, “Houses and Households”, v. 1, s. 271.

²⁴⁹ Akt. Briggs, **How They Lived**, s. 68.

²⁵⁰ Green, “Houses and Households”, v. 1, s. 12.

²⁵¹ Green, “Houses and Households”, s. 56.

hemen evvelki gece 1716 Ağustos’unda Leydi Montagu, mezbeleden iyi olmayan bir yerde kalıp o harap yerden ayrılarak geldiklerini söyler. Kenti çok büyük bulsa da çoğunluğu eski binaların oluşturduğunu ve görülmeye değer sadece kiliselerin bulunduğunu ifade etmiştir²⁵².

Viyana’daki evlere dair Montagu’nun gözlemleri hususen kayda şâyandır. Sokakların çok dar olmasından maada içinde beş-altı aile olmayan evlerin az bulunduğunu, evlerin çoğunun beş yâhut altı katlı olduğunu zikretmiştir. Ayrıca üst odaları da aşırı karanlık bulup devlet bakanlarının evlerinin bile terzi veya ayakkabıcının evinden ancak bir bölme farkı ile ayrıldığını kaydetmiştir. İki kattan fazlasına sahip ev sahibi görmediğini de belirten Leydi Montagu, bunlarda bir kadın kendileri üst katınsa hizmetçiler için olduğunu gözlemlemiştir. Bunlar haricinde sekiz ilâ on odalı büyük evler de dolaştığını, bunlarınsa muhteşem olduğunu söyleyip pencere ve kapılarına zengin biçimde oyma ve yaldızlama yapıldığından dem vurmuştur²⁵³.

Paris evlerine çok kısaca temas eden Leydi Montagu, hepsinin taştan yapıldığını, ekserisi soylulara ait olanlarda bulunmak üzere bahçelerle de güzelleştirildiklerini kaydetmiştir²⁵⁴. Yirmisekiz Çelebi de hanelerinin ekseri kârgir binalar olduğunu gözlemlemiş, metanet üzere yapılp hoş tertipte olduklarına kanaat etmiştir²⁵⁵. Leydi Craven Fransa’da Touraine’e gitmekte iken gördüğü köy evlerinden bahsetmektedir. Gözlemine göre bu memleketin geçtiği bölgesinde köylülerin ikamet yeri umumiyetle kaya içine yontulmuştur. Sadece ahşap olan şey ise kapıdır. Eve hararetli halde dönüp bu rutubetli hücrelerde kalmakla işçiler sıtma ve ateşe sıklıkla yakalanırlar. Craven Lyon’da ise düz çatılı kulübeler gördüğünü, bunların bir aydınlık verdiğini ve bunun da kendisinin pek hoşuna gittiğini söylemektedir²⁵⁶. Leydi Montagu ise Lyon’da evlerin tolere edilir surette iyi inşa edildiklerini yazmıştır²⁵⁷. Craven şehir için yaptığı daha genel yorumunda ise evlerin tıkkışık şekilde bir arada yapımı ve katların çıkıntı

²⁵² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 253.

²⁵³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 259-260.

²⁵⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 442.

²⁵⁵ Daha evvel dört beş kat vurgusu yaparken burada üç dört katlı olduklarına vurgu yapmış fakat yedi katlı yapılmış evlerin dahi çok olduğunu eklemiştir, bkz. **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 1251.

²⁵⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 11, 18.

²⁵⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 437.

oluşturarak inşasına dair gözlemini paylaşmıştır. Craven Marsilya’da da şehrin çevresindeki kır evlerinin korkunç olduğunu düşünmektedir²⁵⁸.

Livorno’ya gelen Drummond burada evlerin düzgün ve sokakların da temiz olduğunu söyler²⁵⁹. 1785 Eylül’ünde Cenova’da bulunan Leydi Craven, bura evlerine dair de çok kısa bir görüş paylaşmıştır. Craven, evlerin dış görünüşüne bakılırsa, insanların sokağın ortasında yatmalarının daha iyi olduğunu söylemektedir. Venedik’te de dış görünüş üzerinden yorum yapan Craven, suların içinde bulunduğunu söylediği bu evlerin dışarıdan kirli ve rahatsız edici göründüklerini düşünmüştür²⁶⁰. Eton’a göre ise Venedik binalarının “harika sıvaları” vardır²⁶¹. 1718’de Cenova’dan mektup yollamış olan Leydi Montagu da, “en müthiş mimarî” ile Cenova’nın güzelleştirildiğini yazmakta ve fakat mevcut hallerinde zengin olmaktan çok uzak bulunduklarını bildirmekteydi²⁶².

Nikolsburg’da²⁶³ bulunan Leydi Craven, burasının küçük bir kent olduğunu söyledikten sonra evlerin çoğunun incir ağacı kütüğünden yapıldığını ifade etmektedir. 18 Temmuz 1786’da Hermanstadt’tan yazdığı mektubunda Craven ise sadece “iki sefil kulübe” bulunan bir yerde geceleme durumunda kaldığını bildirmiştir²⁶⁴. Buraya daha önce gelen Edmund Chishull ise Hermanstadt’ta evlerin iyi orantılı olup düzenli biçimde sıvandığını ve tamamen tuğla duvarla çevrelendiklerini gözlemlemiştir. Günlüğünün daha sonraki zamanlarında yer altındaki Macar evlerini de gözlemlediğini söyleyen Chishull, buraların kendisine bir bacanın içine düşmüş gibi hissettirdiğini ifade etmiştir. Leipzig’de ise sadece şehir pazarı etrafındaki evler hakkında yorum yapan Chishull, bu evlerin güzel ve yüce oldukları kanaatindedir. Hamburg evlerinin de dış görüntüsü Chishull’un hoşuna gitmiştir²⁶⁵.

²⁵⁸ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 35.

²⁵⁹ Drummond, *Travels*, s. 33.

²⁶⁰ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 61, 93.

²⁶¹ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 148.

²⁶² Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 428-429.

²⁶³ “Nicholsbourg” olarak adını kaydettiği bu şehir günümüzde Çekya sınırları içindedir.

²⁶⁴ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 114, 319.

²⁶⁵ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 92, 108, 140, 152.

Petersburg’da evlerin dış cephesinin beyaz taş imitasyonu ile sıva kaplama yapıldığını belirten Leydi Craven, hiçbirisinin üç kat yüksekliğini geçmediğini, bu durumun onlara canlı ve havalı bir görüntü kattığını belirtmektedir²⁶⁶.

Soyluların çok yüksek maliyet ve derecede yaptıkları bazı evler yine de bazen beğenilmiyordu. Leydi Montagu, Malborough Düşesi’nin gördüğü en saçma evi yaptığını, aşırı rutubetten ötürü ikamet edilemez bir yer olduğunu 22 Mayıs 1759 tarihli mektubuna dercetmiştir. Bahse konu ev ise günümüze kadar ulaşıp Dünya Miras Bölgesi içerisinde yer alan Bleinham Sarayı’dır²⁶⁷. Gerçi erken XVIII. asırda İngiliz Rönesans mimarîsi için “kesin bir beğenmeme” bulunduğu da ifade edilmektedir²⁶⁸.

Bütün bunlar gösteriyor ki İngiliz ve genel olarak Avrupalı için Osmanlı topraklarındaki ahşap evler de yer yer görülebilen fakirlerin meskenleri de onlara yabancı ve kendi memleketlerinin geçmişinde kalmış şeyler değildir. Bilhassa başkentlerde ve yüzyılın sonlarına doğru sanayi devrimiyle birlikte çeşitli şehirlerde hayata geçmeye başlayan değişimler olmakla beraber, Osmanlı topraklarında seyyahların gördüğü ve hatta birtakım görmediği problemlerin kendilerinde de -üstelik kimi zaman ciddi biçimde- mevcut olduğu anlaşılmıştır.

2.4. Şehirler ve Emniyet

Seyyahlar imparatorluğun farklı şehirleri ve yolculuklarda güvenlik üzerine birçok gözlem ve kanaat paylaşımında bulunmuşlardır. Bunlardan John Covel, İstanbul’da büyük Türk kalabalıkları arasında Türklerin “şeytandan nefret ettikleri kadar nefret ettiği” şapka ve saçıyla şehir boyunca dolaşıp git gel yapmasına rağmen en ufak bir hakaret görmediğini, tam aksine büyük nezaketle karşılaştığını bildirmektedir²⁶⁹.

Henry Maundrell, Akka civarından yola çıkacakları vakit bir yabancıнын Türklerden zarar görmek konusunda emin olduklarını bu sebeple en güvenlisi olarak

²⁶⁶ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 124.

²⁶⁷ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 3, s. 211. Ayrıca bkz. 2 numaralı dipnot. Bleinham Sarayı günümüzde Britanya’nın en büyük sarayı ve 1874 yılında Winston Churchill’in de doğduğu yer olması ile ziyadesiyle şöhret sahibi bir mevkidedir, bkz. <https://www.blenheimpalace.com/> ve https://en.wikipedia.org/wiki/Blenheim_Palace (Erişim: 15.07.2019).

²⁶⁸ Green, “Houses and Households”, v. 1, s. 143-144.

²⁶⁹ Dr. John Covel, ed. J. Theodore Bent, s. 205.

orta yoldan gittiklerini söylemektedir. Gerçi hemen ertesi gün günlüğüne düştüğü kayıta ise, konvoylarının korunması için kendilerine refakat etmek üzere Türk askerleri verildiğini kaydetmiştir²⁷⁰. Bununla birlikte koruyucu olmaları gerekirken yollarda yolculardan zorla para alanlardan da bahsetmektedir. Kezâ bir nehirden geçmek istedikleri vakit orada duran bazı dolandırıcılarla karşılaştıklarından da bahseder. Buna göre bahse konu şahıslar yardım etmek ayağına gelip geçenlerden para alıyor hatta fırsat bulurlarsa ganimet elde etmek için şahsı boğuyorlardır. Maundrell hangi millet yâhut birim mensubu olduklarına dair herhangi bir bilgi ise vermemektedir²⁷¹.

Kahire’de sağlanan emniyet Thompson’ın takdirini celp etmiştir. Şehrin bilhassa gece vakti güvenliği için “çok güzel düzenlemeler” yapıldığını anlatmıştır. Buna göre her bölgenin kapısı bulunup karanlık olur olmaz bunlar kapatılır ve üç ilâ dört kadar yeniçeri bunların başında nöbet bekler. Diğer yandan tüm halk da meskenlerine çekilmeye zorlanır. Thompson böylece hırsızlıkların engellendiğini yazmıştır. Ayrıca o Kahire sokaklarında devriye gezen bir memurdan bahsedip askerî bir grubun koruması altında değillerse serkeş kimseleri sokakta yakaladığında kellelerini uçurduğundan, habis kimseler için dehşet verici olduğundan bahseder²⁷². Başka seyyahlar da Kahire’de güvenliğin üst düzeyde olduğunu vurgulamışlardır. Çeşitli kaynaklarda bu şehirde hırsızlığın da çok az olduğu anlatılmaktadır. Raymond’a göre bu emniyet; iktidarların uyanıklığı, suçluların ağır cezalandırılması ve “topluluk kurumlarının sağladıkları öz savunma ve denetim sistemleri” sonucudur. Bu bağlamda gece bekçisi sisteminin de üstünde durup kuşkulu her serseriliğin anında cezalandırıldığını vurgulamaktadır²⁷³.

İnalcık da İstanbul özelinde bekçi vurgusu yapmış ve bekçinin mahalle hayatında son derece önemli olduğunu söylemiştir²⁷⁴. Ayrıca mahalle halkının emniyeti ve nizamın sağlıklı yürümesi için kefil sistemine de yaygın biçimde başvurulmaktaydı. Feridun Emecen, mahalle halkının birbirine kefillenmesiyle ilgili özellikle XVIII. yüzyıla ait bazı defterler bulunduğunu ifade etmektedir. Mahalleye

²⁷⁰ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 55.

²⁷¹ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 4, 43.

²⁷² Charles Thompson, v. 3, s. 257, 391.

²⁷³ Raymond, *Osmanlı Döneminde*, s. 98.

²⁷⁴ İnalcık, “İstanbul”, s. 229.

giren yabancıların tespiti ve herhangi bir uygunsuz olay karşısında mahalle halkını birbirinden mesul tutma fikri, mahallede dayanışmanın temini için elzem görülmüştür²⁷⁵.

2.4.1. Eşkîyalar

Güvenlik söz konusu olduğunda en temel bir meselenin eşkıyalardan kaynaklandığı aşikârdır ve seyyahlar da onlara dair birtakım şahitliklere sahiptirler. Leydi Montagu eşkıya konusunda Servia ormanlarına değinmiş, burasının eşkıyanın yaygın iltica yeri olduğunu söyleyip elli kişi halinde soygunlar yaptıklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda leventlere de değinmiş ve onların ise kendilerinin suçularından daha kötü “canavarlar” olduklarını söylemektedir²⁷⁶. Gerçekten bu yüzyıl adaletnâmelerinde²⁷⁷ levent sorunu büyük yer işgal etmiştir²⁷⁸. Kroniklerde de zaman zaman bunların büyük sorunlar teşkil ettikleri ve tedip edilmeleri ihtiyacı vurgulanmıştır. III. Ahmed devri kaptanıderya olan Süleyman Paşa, fahişelerle hanlarda düşüp kalkan, çeşitli şekâvet hareketlerine bulaşan ve fesat işleyen leventleri ihraç etmiş, ele geçirdiklerini şiddetle cezalandırmış ve daha kaptanlığı alalı on gün olmadan Râşid Mehmed Efendi’ye göre ümmet-i Muhammed’i leventlerin teaddisinden emin kılmıştır²⁷⁹.

Burada görülen mühim bir husus eşkıyalık yapanların mühim bir kısmının askerlikten kaçan kimseler oldukları ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde sorunlara yol açtıklarıdır. Nitekim Halep vilayetinde ulûfelerini de alıp sefere giderken firar eden ve köylere inip eşkıyâlık yapan Türkmen, Kürt, Levent taifesinden kim olursa bulundukları yerde aman ve zaman verilmeden cezalandırılmalarının emredildiği

²⁷⁵ Feridun Emecen, “Osmanlılar’da Devlet, Toplum ve Mahkeme”, **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 77.

²⁷⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 316-317.

²⁷⁷ Adaletnâmelerle hem okşayıcı sözler kullanmak hem de göz korkutmak yöntemiyle yetkilileri suüstimalden alıkoymak amaçlanmıştır. Nihai maksat ise işleri doğruluk ve adalet üzere koyup halkı rahat ettirmektir. XVIII. asırda hemen hemen her padişah tahta geçtiği vakit ya da sonraki senelerde adalet fermanı yazmayı âdet edinmiştir, bkz. Dr. Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, **Belleten**, c. XXXVIII, sayı: 151, Temmuz 1974, s. 447, 453-454.

²⁷⁸ Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan”, s. 449.

²⁷⁹ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 1087. Levent kelimesi bu dönem genel olarak eşkıyayı ifade eden bir mânâ kesbetmiş olmakla beraber Râşid Efendi’nin anlatımından anlaşıldığı kadarıyla umum eşkıya değil fakat donanmada vazifeli leventlerin tedibi söz konusudur.

görülmektedir²⁸⁰. Yüzyılın başında Kastamonu'da da yol kesip mal yağmalayan ve reâyâ fukarâsına zarar veren levent ve eşkıyanın ele geçirilip şer'an gereğinin yapılması emirleri görülmektedir²⁸¹. Çeşmî-zâde ise Kütahya valisi iken halka zulmeden ve sonra vezirliği elinden alınan Abdurrahman Paşa'dan bahsederken, zamanında yaptığı zulmü "haşarât-ı levendât" ile yaptığını söylemesi de bunlardan rahatsızlık ve tepkinin şiddetli olduğunu göstermiştir²⁸². XVIII. yüzyıl son çeyreğinde Ankara ve civarında görülen eşkıya ile alâkalı şikâyet ve emirler de bulunmaktadır²⁸³.

Drummond ise İskenderun çevresine vurgu yapıp burada hırsızlık ve cinayet gibi "her tür kötülüğü" yapanlar bulunduğunu iddia etmiştir. Anlattığına göre bir Fransız konsolos yardımcısı bile yanında yeniçerisi bulunmasına rağmen bu civarda soyulmuş ve "utanç verici" muameleye maruz kalmıştır. Kendisinin de soyulmak yâhut öldürülmek korkusundan ötürü yanında muhafız olmadıkça bu civarda seyahat yapamadığını belirtmiştir. Bunlar üzerine Türklerin haramileri görmezden geldiği yâhut hoş karşıladığı şeklinde mübalağalı bir düşünceye de yer vermiştir²⁸⁴. İskenderun bu sırada büyük bir kent olmayıp Avrupalı tüccarların havası ve işlek olmamasından karşı çıktıkları fakat Halep tüccarlarının direktmesiyle Halep ithalat-ihracat limanı olmuştu²⁸⁵. Fakat Drummond'un burayı antik devirdeki "Alexandretta" adıyla anmasına bakarak, eşkıyanın faaliyette bulunduğu şehir ve çevresi konusunda belki o günkü İskenderun sınırlarından biraz daha uzak bir alanı kastettiği düşünülebilir. Bu durumda bağlı olduğu sancağı göz önüne getirmekte fayda vardır.

²⁸⁰ Tuba Dağtekin, "Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri (H. 1133-1138 - M. 1720-1725) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Şanlıurfa, 2012, s. 110.

²⁸¹ Ali Duman, "Şer'iyye Sicillerine Göre 18. yüzyılda Kastamonu'da Günlük Hayat (1115 tarihli Kastamonu Şer'iyye Sicilinin Kataloğu)", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kayseri, 1994, s. 211-212, 221-222, 244-245.

²⁸² **Çeşmî-zâde Tarihi**, s. 17.

²⁸³ Bunlardan bir tanesinde yirmi otuz kişiyle eşkıyalık eden Deli Halil adlı şahsın Ankara Kalesine kalebend edilmesi emri vardır. Bir diğeri ise adalet fermânı olup Anadolu Valisi Mehmed Paşa ile Kütahya Naibi ve Kütahya eyaletindeki kadılar ve naiblere gönderilmiştir. Burada eşkıya haberi alınırsa gereğinin yapılması emredilmiş, her kim mezalim icra eyledi ise Kur'an hakkı için aman ve zaman verilmeden tahkik olunup sıhhati sabit olunca ibret-i âlem kılınmaları buyrulmuş, zalimin "Allahu Te'âlâ ve Resûlü'l-İlah sallallahu aleyhi vessellem hasmı" olduğu vurgulanıp şeriat ahkâmından ayrılarak dünya ve ahiretlerini berbat etmemeleri tenbih edilmiştir, bkz. Uzun, "Ankara Şer'iyye Sicili", s. 169-170, 186-187, 198-200, 213-216.

²⁸⁴ Drummond, **Travels**, s. 192, 220.

²⁸⁵ William J. Griswold, **Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611**, çev. Ülkü Tansel, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 59-60; Nezif Cıkay, "Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı", **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Şanlıurfa, 2019, s. 21.

1522 yılında Adana Sancağı'nın kazâ taksimatı içerisinde İskenderun da bulunmaktadır. Ancak sancağın sınırlarında zamanla değişimler olmuştur ve XVIII. yüzyıl sınırları içerisinde görünmeyip Adana Sancağı'nın hemen bitişiğindeki Üzeyr/Özer Sancağı sınırlarında kalmış gözükmemektedir²⁸⁶. Adana Sancağı içerisinde veya Üzeyr çevresine çekilen birtakım cemaatler veya grupların birçok eşkıyalık olaylarına karıştıkları ise tespit edilmiş bir durumdur²⁸⁷. Mâmâfih İskenderun'la birlikte kent civarında asıl eşkıyalık saldırısına maruz kalan güzergâhın İskenderun-Halep ticaret yolu olduğu belirtilmektedir. Bu güzergâhın güvenliği XVIII. asır başlarından itibaren bozulmaya başlamış ve yüzyıl boyunca zaman zaman güvenlik sorunları yaşanmıştır²⁸⁸.

Eşkılar Leydi Craven'ın ise dönüş yolunda etkili olmuştur. Dört yüz kadar eşkıya bulaştığına dair itilâ kesbettiği için Belgrad yoluyla kesinlikle dönmediğini ancak Osmanlı idaresinin vereceği bir ferman veya emirle Bulgaristan, Eflak, Transilvanya vasıtasıyla Viyana'ya büyük bir rahatlık içerisinde gidebileceğinin temin edildiğini yazmıştır²⁸⁹.

XVIII. asırda 1740, 1743, 1745, 1746, 1747, 1748 yıllarında üst üste adalet fermanlarıyla eşkıyaya karşı gerekenin yapılması emredilmiştir. Ayrıca 1764 ve 1768'de de adaletnâmelerle bu sorunun üzerinde durulmuştur. 1774 Eylül sonunda yazılan adaletnâmede ise eskiden beri olduğu üzere eşkıyaların ortaya çıkması sefer-i hümayuna bağlanmıştır. Gerçekten sefer sebebiyle Anadolu'da beylerbeyi, vezir ve zabıtlar bulunmamakta ve eşkıyaya müsait ortam doğmaktaydı. 1775 ve 1776'da da eşkıyalar üzerinde duran adaletnâmeler yayınlanmıştır²⁹⁰. Eşkılarla alâkalı adaletnâmelerin tarihlerine bakılırsa harp zamanı veya harpten hemen sonraki yıllar eşkıya probleminin ciddi biçimde ayyuka çıktığı dönemlerdir.

²⁸⁶ Saim Yörük, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700-1750)", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 2011, s. 40-47.

²⁸⁷ Tafsilat için bkz. Özcan Tatar, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkılar Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Elazığ, 2005.

²⁸⁸ M. Sait Türkhan, "18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2014, s. 85-86.

²⁸⁹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 281. Mektup, 25 Haziran 1786 tarihini taşımaktadır.

²⁹⁰ Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan", s. 460-466.

Öte yandan şöhretli ve ciddi etki sahibi eşkıyalar çıktığı da olmuştur. Meselâ 1735-39 arasında Denizli'den Balıkesir'e dehşet saçan Sarıbeyoğlu Mustafa İzmir kapılarına dayanıp kervanları vurmuş, şehri ondan korumak için Karakapı'daki surlar inşâ edilmişti²⁹¹.

Arap eşkıyalara direkt atıf da bulunmaktadır. Thompson Araplardan zarar görmediklerini fakat bu milletin içinde bazılarının eşkıyalığa müptelâ olduklarını belirtir²⁹². Nitekim çoğunlukla “urban” diye bilinen Arap eşkıyasının hacıları sıklıkla soyduklarına dair bir kaydı da bulunmaktadır²⁹³. Bedirî de Thompson ile bu konuda paralel bilgiler vermekte ve Bedevî Arapların hac kervanlarına saldırılarına, bu saldırılarda hacılardan da askerden de insan kaybı yaşandığına yer yer değinmektedir²⁹⁴. Gerçekten Halep kervanının dinî ve ticarî yolculuğunda karşılaştığı en büyük tehlikenin Arap aşiretler tarafından sık sık baskına uğramaları olduğu belirtilir. Bir tespite göre 1700-1757 arası hac kervanına 19 saldırı yapılmıştır ve bunun daha da yüksek olabileceği düşünülmektedir²⁹⁵. Thompson'a dönersek; öğrendiği kadarıyla Antik Elana'daki Araplar en kötü şöhretli eşkıyalar olup Kahire'den Mekke'ye giden kervana dadanmışlardır²⁹⁶. Drummond da Trablus dağlarında bulunduğunu ve bu dağlarda ikamet edenlerin “kesinlikle vahşi” olduklarını belirtmiştir. O ayrıca ismini zikretmeden Halep'ten uzaklaştıktan sonra geldikleri bir ovanın karşı yanındaki dağların da harami ile dolu olduğunu paylaşmıştır²⁹⁷. Leydi Craven ise Comte de Choiseul'un sanatçılarından bir tanesinin Arap eşkıyalar tarafından birçok kere yağma edildiğini aktarmıştır²⁹⁸. Craven aslında, “kötü idare eden” merkezdeki yönetimin hiçbir zaman asi eyaletlerin tecavüzlerine

²⁹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “İzmir”, *DİA*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 517.

²⁹² **Charles Thompson**, v. 3, s. 343. Akka'ya gelişlerini anlattığında zaman da yolda Araplardan herhangi bir zarar görmediklerini takayyut etmiştir, bkz. s. 109.

²⁹³ **Charles Thompson**, v. 3, s. 356.

²⁹⁴ Şeyh Ahmed el-Bediri el-Hallâk, **Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741 - 1762 Osmanlı Taşra Hayatına ilişkin Olaylar**, haz. Dr. Ahmet İzzet Abdülkerim, trc. Hasan Yüksel, Ankara, 1995, s. 133. Sadece Bedirî değil devirden başka yerel kaynaklarda da bu duruma ciddi vurgu vardır. Öyle ki Şam valisinin en önemli görevinin Hac Emiri olarak Şam hacılarını Bedevî Arapların saldırılarından korumak olduğu belirtilmektedir. “Bu dönemin bütün kaynakları Bedevî Arapların hacılara saldırı haberleriyle malamdır.” El-Mekâr'dan nakil ve bu ifadeler için bkz. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 4, 17 numaralı dipnot.

²⁹⁵ Tafsilat için bkz. Türkhan, “18. Yüzyılda”, s. 62-65.

²⁹⁶ **Charles Thompson**, v. 3, s. 367.

²⁹⁷ Drummond, **Travels**, s. 181, 187.

²⁹⁸ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 201. Hırsızlık yapan bazı kimselerin tamamıyla kontrolden çıktıklarını gösteren yerel kaynak anlatımı da mevcuttur. Bedirî iki tane cami içi hırsızlık bildirirken bazı hırsızların ise sahabe ve evliya türbesi yağmaladıklarını kaydetmiştir, bkz. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 130, 134.

karşı seyyahlara tam emniyet sağlayamayacağı kanısındadır²⁹⁹. Avrupalılara bedevîler sadece faaliyetleriyle değil görüntüleriyle de kötü gözükmüş gibidirler. Van Mour, fakir olup çok zavallı göründüklerini söylediği bedevîlerin hırsızlıkları ile meşhur olduklarını ve çoğunlukla da hac kervanlarını soyduklarını beyan etmektedir³⁰⁰. Kahire ve Şam'dan giden hac kervanları çok sayıda tüccar ihtiva ettiğinden bedeviler için cezbedici olmaktaydı. Bilhassa Şam kervanlarının eyalet içindeki kabilelerin başka yerlere taşınma hareketlerinden ötürü XVII. yüzyıl sonuna doğru savunması zayıflamıştı³⁰¹.

Arap eşkıyasının seyyah kayıtlarındaki en şiddetli eylemi ise Şam valisi Azmzâde Esad Paşa zamanı yaptıkları kervan baskınıdır. James Porter, Esad Paşa'nın Araplar arasında büyük bir nüfuzu, son derece geniş mülkü fakat bununla birlikte de cömertliği bulunduğunu belirtir. Fakat Esad Paşa görevinden alındıktan sonra yerine tayin edilen kimse, Mekkîzâde Hüseyin Ağa'nın daha evvel paşanın ağırlığıyla durdurulmuş olan Arap kabilelere “küçük bir haracı” ödemeyi reddettiğini ifade eder. Neticede bu kabilelerin yüz bin kişilik olduğunu belirttiği hac kervanına baskın düzenleyip çoğunu öldürdüklerini söylemektedir. Porter ilaveten, insanlar arasında bu olay duyulduktan sonra oluşan dehşetin daha büyüğünün asla olmadığını yazmaktadır³⁰². Bedirî 1757'de yaşanan bu olayla alâkalı ciddi detay vermiştir. “Kâfir Arapların” bu baskında yaptıkları için, “Şüphesiz, hacılara yapılan bu kötülüğü, Cehennem halkı bile yapmazdı” demektedir. Erkek hacılar çınlıplak soyulmuş, ağızlarının içi, husyelerinin altı ve makatlarına bakılarak para aranmıştır. Saldırgan bedevîler ellerini erkeklerin makatları, kadınların tenasül uzvuna sokup para yoklamışlar, göbeği biraz büyük hacı gördü mü karınlarını yarıp içine bakmışlardır. İnsanlar avret mahallerini örtmek için önleri ve arkalarına çamur sürmeye çalışmış, buna da mani olmuşlardır. Bedirî, “Hülâsa, bu Araplar öyle kötü işler yaptılar ki, eskiden beri duyulmamıştı; ne puta tapanlardan ne de Hristiyanlardan böylesi şeni şeyler görülmemişti” der. Saldırı sonrası hacılar dört gün aç ve susuz kalmış, kimisi bu sebeple, kimisi de hava şartlarından ötürü can vermişlerdir. Bedirî bu noktada son olarak şunları söyler: “Bu telefât da, kimilerinin birbirlerinin sidiğini içmesine rağmen

²⁹⁹ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 320.

³⁰⁰ Van Mour, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXXV.

³⁰¹ Jane Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, Routledge, London and New York, 2013, s. 160.

³⁰² Sir James Porter, s. 233-234; *Türkiye'nin Bir Asrı*, s. 43.

oldu. Arapların yaptıkları yetmiyormuş gibi, Maanlılar, daha fazlasını yaptılar. Allah'ın gazabı, lâneti ve ateşi onların üzerine olsun³⁰³.”

Olayı kaydedenlerden Muradî, Esad Paşa için dinsiz demiş, hile ile “A'râb-ı nekbet me'âbı” ümmet-i Muhammed üzerine musallat kıldığını ve hacıları katletmekle imansız bir hain olduğunu söylemeye gerek bile kalmadığını ifade etmiştir. Ayrıca ona “Cenâb-ı hazret-i Hakk o makule zâlim-i bî-dîni iyâl ü evlâd ve akribâ-yı mel'anet-mu'tâdile cümlesini kahr ü tahkir ve rûy-i arzı vücûd-ı bed-nümûdlarından tathîr eyleye” şeklinde beddua etmiştir. Neticede ise Esad Paşa kafası kesilerek idam edilecektir³⁰⁴. Bu bedevî saldırısında padişah III. Osman'ın kız kardeşi dahil 20.000

³⁰³ **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 158-159. Ayrıca bkz. Hathaway, **The Arab Lands**, s. 89-90.

³⁰⁴ Seyyid Hasan Muradî, **Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı (1754-1766)**, haz. Recep Ahışahı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 48-49, 58. Bedirî de Esad Paşa'nın zulümlerden mesûl olduğunu çeşitli vesilelerle ifade etmiştir. Bir dönem zorbaların azıttığını, dine sövüp insanlara zulmettiklerini, halkın ırz ve malının talan edildiğini fakat Esad Paşa'nın bunlara bir şey yapmadığını, öyle ki zorbaların onu “Sa'diye Kadın” diye isimlendirerek kadın yerine koyduklarını anlatmaktadır. Mâmâfih daha uygun bir zamanda bunların icaplarına bakıldığını da anlatımına eklemiştir. Fakat Esad Paşa ve adamları şiddetin dozunu kaçırmışlar, eşkıya leşlerini köpeklerle yedirmişler, Bedirî'ye göre kurunun yanında yaşı da yakıp suçsuz kimselerin evlerini de yağmalamışlardır. Yine de her şeye rağmen bu hareket sonrası Şam'da güvenlik sağlandığını bildirir. Bedirî'nin dikkat çekici bir başka vurgusu ise, hezimet alan eşkıya grubunun Türkmen Hasan ailesi olduğunu ve bunların evlere girip ırzlara geçtiklerini, dine söven zalimlerin en müfsitleri olduğunu vurgulamasıdır. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 47-53.

Esad Paşa'nın bazı Arap kabileleri ve Dürzilere de zulme varan müdahale de bulunduğu yine Bedirî'nin notları arasında karşımıza çıkmaktadır. Ona göre yapılan operasyonlarda Dürzi köyleri yakılıp yağmalanmış, sakinleri öldürülmüştür. Fakat bu harekâtlardan bir tanesinde Esad Paşa'nın askerleri korkunç zulümler etmişlerdir. Dürzi Dağı'na gitmekte iken bir Dürzi yerleşim yerine Esad Paşa askerlerini yollamış, oraya vardıklarında bölge halkı tarafından sevinçle karşılanıp misafir edilmişler ve kendilerine yemek ikram edilmiştir. Askerler yiyip içtikten sonra kılıç çekmiş, halkın yalvarıp yakarmasına ve dost olduklarını anlatmaya çabalamalarına aldırmazlık etmeyip kimisini öldürmüş, kimisinin de türlü zulümlerle mallarını yağmalamışlardır. Sonra 300'den fazla kadın ve bakire kızı toplamış, üzerlerine saldırmış, ağlayıp yakarmalarını umursamadan ırzlarına geçmişlerdir. Yağma akabinde de köyü ateşe vermiş, gerideki herkesi sefalet ve ıstırap içerisinde bırakıp çekip gitmişlerdir. Bedirî, tüm bunları bir şahitten dinlediğini belirtip, daha sonra meydana gelen Dürzi isyanının işte bu sebepten kaynaklandığını notları arasına düşmüştür. Sonra anlattıkları da enteresandır. Yaşlı ve tecrübeli olduğuna vurgu yaptığı Sayda Valisi Mehmed Paşa hadise üzerine Esad Paşa'yı ziyaret ederek Dürzilere harekâtını kınamış ve öldürmemelerini tenbih etmiştir. Mehmed Paşa ayrıca Devlet-i Aliyye'nin bundan asla razı olmayacağını zira beldelerin imarını arzu edip halka zulümle insanların ayaklandırılmasından nefret ettiğini de söyleyerek Esad Paşa'yı ikaz etmiştir. Fakat isyan eden Dürziler bu arada Bekaa köylerinden 18 köyü basıp yakıp yıkıp adamlar asmışlardır. Bedirî'ye göre Esad Paşa da ancak dinler gibi gözükmüş, Mehmed Paşa gittiğinde tekrar Dürzilere saldırmış ve onlardan bir cemaatin kadınları ve çocuklarını dahi katlettirmiştir. Bedirî'nin ilginç bir başka kaydı ise Sayda valisi Mehmed Paşa'nın ölümünü kaydettiği notlarında bulunur. Buna göre onun hakkında söylenen de zalimlik ettiği ve zulmü yüzünden halkın Sayda'dan ayrılıp etrafa kaçıştıklarıdır, bkz. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 72, 75-79, 136.

Esad Paşa'nın yakınındakilerin kayırıldığına dair nakil de bulunmaktadır. Kardeşi Azmzâde Mustafa'nın kapıcısı, hem kayınpederini hem de bir Hristiyan'ı katletmiş fakat kendisine bir şey yapıldığı duyulmamıştır. Esad Paşa Şam valiliğinden azledilip Halep'e atandığını öğrendiği vakitte hapishanelerde dört, beş, on seneden beri tutuklu mahkûmları serbest bırakmış, devlete asilik etmiştir, bkz. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 88, 149.

kadar hacı öldürülmüştür. Araştırmalarda da 1757 Eylül’ündeki bu saldırı nedeniyle Esad Paşa’nın azl ve idam edildiği kanaati bulunmaktadır³⁰⁵. Arap bedevîleri sonraki dönemde de Mısır hacılarını yağma etmişler ve bu da Gazi Hasan Paşa’ya göre o dönemin Şam valisinin göz yumması yüzünden gerçekleşmiştir³⁰⁶.

Osmanlı kaynaklarında da ekseriyetle Bedevî Arapların irtikâp ettiği eşkıyalık falliyetiyle alâkalı birçok kayıtlar bulunmaktadır. Bundan evvel muhakkak ifade edilmesi gereken bir husussa Bedevî Araplara taalluk eden ayetlerle Osmanlıların bunları nasıl yorumladıklarıdır. Berâe sûresi 97. âyetinde şöyle bir cümle geçmektedir: “Bedevî Araplar, küfür ve nifakta diğerlerinden daha beterdirler...” Ebussuûd Efendi tefsirinde şu izahı yapar: “Bu, tabîi bütün bedevî Arapların küfür ve nifakta keskin vasıflar taşıdıkları anlamına gelmez. Ancak bu, bir genelleme veya o cinsî, bazı fertlerinin vasıflarıyla vasıflandırmak kabilindendir...” Berâe-98’de ise şöyle buyrulmaktadır: “Bedevî Araplardan kimileri infak ettiklerini zarar/ziyan sayar ve sizin başınıza belalar gelmesini gözlerler. Kötü belalar başlarına gelsin!...” Ebussuûd Efendi bu âyetin tefsirinde ise bazı bedevîlerin Allah’tan sevap için değil fakat riya ve takiye için harcama yaptıklarını, Müslümanların başına bela ve felâketler gelmesini beklediklerini belirtir³⁰⁷. Bu suretle tamamını kapsamasa bile bedevîlerle ilgili Osmanlıların inançlarında dahi olumsuz bir tutum olduğunu söyleyebiliriz.

Tarih-i Râşid’de birçok defa Bedevî Arap eşkıyasının hacılara saldırıları mevzu olmuştur³⁰⁸. Bir kayıtta ise devletin, yüksek sayıda eşkıyanın hacılara zarar verip durması ve ciddi problem olmaları üzerine bunlarla başa çıkmak için onların dilinden anlayan bir kimseyi vazifelendirdiği anlatılmaktadır. Kendisi de geçmişinde eşkıyalık yapmış, şiddet ve celadetiyle bilinen Nasuhoğlu Osman Paşa Emirü’l-Hac yapılarak üzerlerine gönderilmiştir. O da evvela 4.000 miktarı bedevî eşkıya üzerine gidip onları

³⁰⁵ Ali Karaca, “Azmezâde Esad Paşa”, **DİA**, c. 11, İstanbul, 1995, s. 351. Mihail ed-Dımişkî de devletin bu ithamı araştırıp doğru olduğunu anladığını ve Esad Paşa’nın hamamda boğulması için emir çıktığını yazmıştır, bkz. **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 167, 19 numaralı dipnot.

³⁰⁶ Cidde yoluyla giden hacılara da eşkıyanın çok çektiği zaman olmuştur, bkz. Ahmed Vâsîf Efendi, **Mehâsinü’l-Âsar ve Hakaikü’l-Ahbâr**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlğürel, TTK, Ankara, 1994, s. 268, 374. Kervanlara saldıran bazı Arap eşkıyasının Hâricî olduğunun ifade edilmesi de düşündürücü bir not olarak buraya ilave edilmelidir, bkz. **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 32.

³⁰⁷ Berâe-99 da Bedevîlerle alâkalı olup içlerinden kimilerinin de Allah’a ve ahirete iman ettikleri vurgulanmıştır, bkz. Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, **Ebussuûd Tefsiri**, c. 6, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 2666-2668.

³⁰⁸ Saldırıları yüzünden Hac Emiri gibi bazı vazifelilerin görevlerinden alınması gibi durumlar da vuku bulmuştur, bkz. **Târih-i Râşid**, c. II, s. 639, 641-642, 853, 1276.

mahvetmiş sonra da eşkıya başı Salma Şeyhi Küleyb'in üzerine az sayıda adamla giderek onun da hayatına son vermiştir³⁰⁹.

Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, bedevîlerin Medine'de ciddi problemler yaşattığını nispeten uzunca bir kayıt ile anlatmaktadır. Bildirdiğine göre özetle bedevî taifeler ve kabileler arasında kolayca ve devamlı surette kılıçlar çekilerek çatışmalar yaşanmakta olup birbirlerinin kanını akıttıkça da kan davasına düşerek bu çatışmaları sürdürüp gitmektedirler. Mefsedet ve fitneleri gitgide açığa çıkan bu kabileler üzerine Karaman valisi Ahmed Paşa'nın gönderilmesine karar verilir. Onun vasıtasıyla kabileler arasında karşılıklı yaralı ve maktullerin diyetlerinin ödenmesi ve gasp edilmiş malların bedellerinin verilmesi temin edilip kabileler bir araya getirilerek belirlenen şartlar çerçevesinde sulh sağlanmıştır. Mühim şartlardan bir tanesi, şâyet bir katl vak'ası olursa kısısta acele etmeyerek Cidde valisi ve Halep şeyhine başvurmalarıdır. Sulhe varılınca kaleden top ve tüfek atılarak şenlik de edilmiştir. Öyle ki Çeşmî-zâde'ye göre insanlar fevç fevç Ravza-i Mutahharaya koşmuş, suçlarından ötürü af ricasıyla dualar edip yalvarıp yakararak niyazda bulunmuşlardır. Mesele hallolmuş gibi görünse de bedevî kabilelerden Benî Alî yine kötü fiillere teveccüh etmiş, ahâlden bazılarına saldırıp yaralamış, beldenin zayıflarına zarar vermekten içtinap etmemişlerdir. Sulh ile diyet alınmış olmasına rağmen aynı kimselere saldıran bu bedevîler, Ahmediyye bahçesi hububatına el koymuş, sair bostan ve bahçeleri de istilâ etmişlerdir. Hepsinden de öteye gidip bu bedevî kabile, bereketli yerleri ziyaret ve Mescid-i Kubâ'da Cuma namazını men etmiştir. Bunları aktardıktan sonra Çeşmî-zâde, bura ocaklarında da nizamın bozulduğunu ve bedevîlerden kimselerin alındığını, askeriyede böylece ahvâli meçhul kimselerin çoğunluğa ulaştığını ve bunların şer'-i şerîfe müracaat ve itaati de reddettiklerini bildirmektedir. Hadisenin anlatımına bilâhare dönen Çeşmî-zâde, Cidde valisi Ahmed Paşa'nın Mekke-i mükerremeye gidip hac vazifesini tamamlayıp döndükten sonra Emîrü'l-hac Osman Paşa, Medine-i münevvere kadısı, Müftî efendi, Şeyhülharem ağa ve sair zabitan ve âyan ile meşveret meclisi tertip ettiğini anlatır. Anlaşıldığı kadarıyla sulhü bozanlar beldeden firar etmişlerdir. Ancak zuhur ederlerse de meclistekiler ittifak hâlinde onlara karşı koyacaklarını beyan etmişlerdir. Ayrıca bedevî taifelerin harp ve darp aletleri ile bu mübarek beldeye sokulmamaları kararı da

³⁰⁹ Nasuhoğlu Osman Paşa kariyerinin başlarında Aydın'da yanına topladığı eşkıya ile köyler basıp zulümler etmiştir, bkz. **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 812-813, 881-882.

alınmıştır³¹⁰. Hicaz Araplarının Medine’yi aylar boyunca kuşattıkları, hurmaları kestikleri ve “Medine halkının, Cahiliyye devrinde bile emsâli görülmemiş ve duyulmamış bir şekilde” sıkıştırıldığına dair bir kayıt da Bedirî de bulunmaktadır³¹¹.

Bedevî Araplar sadece eşkıya faaliyetinden değil fakat Mısır’da olduğu gibi isyan hareketlerine girişen kimselerin yanında yer alıp yaptığı saldırılarla da bela ve sıkıntı olmuşlardır. Bunlardan geride zikredilen Sâime Şeyhi nâmındaki Küleyb, hacılara saldıran bedevî eşkıyayı yanına alarak Devlet-i Aliyye’ye isyan etmiş ve Şam valisi Vezir Firârî Hüseyin Paşa’nın şehadetine yol açmıştır³¹². Bunun dönemden öne çıkan bir diğer misali ise Zahir Ömer’in isyanına yardım etmelerinde görülür. Onun isyanı hakkında yazılmış bir tarihte es-Sakar bedevîlerinin evvela Zahir Ömer’in yanında yer alıp Şam’ın yenilgiye uğramış askerlerini kovaladıkları belirtilmiştir. Fakat sonra Zahir Ömer bunların kafalarına göre adam asma, yağmada bulunma ve şehirlerden haraç almalarına engel olunca bu sefer de ona düşman kesildikleri anlatılmaktadır³¹³. Böyle giriştikleri ve yenildikleri bir hareketlerini anlatırken Ahmed Vâsıf Efendi onlardan “eclâf-ı a’râba ve sair serseri” diye bahsederek kendilerine olan öfkeyi yansıtmıştır³¹⁴. Kabilelerin bazen koyun yağması gibi meselelerle birbirlerine de girmesi söz konusu olmaktadır³¹⁵. Yol açtıkları bir başka sıkıntı ise; Bedevî Araplar ile girilen çatışmalarda bazen sevilip kıymet verilen yetkililerin hayatını kaybetmesidir³¹⁶.

Bazı adalara yerleşmiş muhtemelen korsanlık yoluyla eşkıyalık edenlere dair seyyah gözlemi de bulunur. Drummond’un Koron Adası’nın hırsızlarla dolu olduğuna dair kaydını bu bağlamda zikredilebilir³¹⁷.

³¹⁰ Çeşmî-zâde Tarihi, s. 30-34, 55.

³¹¹ Devletten Esad Paşa’ya bunlarla savaşması emri gelmiş, herhalde Bedirî de bu vesileyle öğrenmiştir, bkz. **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 145.

³¹² **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 752-753.

³¹³ **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 15, 36 no’lu dipnot.

³¹⁴ “Âdî Araplar” olarak anlaşılabilir bu ifadeyi cümlelerin siyak ve sibakıyla dikkate almak gerekir ve o vakit bütün Arap milleti için değil fakat bu isyan ve eşkıyalık gibi faaliyet içerisine girenlerin kastedildiği anlaşılır, bkz. **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 375-376.

³¹⁵ **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 78.

³¹⁶ El-Karî, *Vüzerâ-i Dımışk*, s. 79-80, akt. **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 120, 17 numaralı dipnot.

³¹⁷ Drummond, **Travels**, s. 101.

2.4.2. Yerel Halkın Tavrı ve Genel Kanaat

Thompson, Kudüs'te bir sancakbeyi bulunduğunu ve görevlerinden bir tanesinin hacıları Arapların hakaretlerinden korumak olduğunu da yazmıştır³¹⁸. Burada eşkıya olmayıp alelâde insanlardan sâdır olabilen tavra da değinilmiştir. Hakikaten Halep'te düşük düzeydeki insanların Avrupalıları taciz eden bir dille aşağılamaları ve çocuklarının taş atmasının muhtemel olduğunu Patrick Russell da ifade etmiştir³¹⁹. Yabancıların hakarete uğramasının zaman ve mekâna göre değişim gösterebildiğini de ifade etmek gerekir. Dallaway, yazdığı zamandan birkaç yıl evveline kadar hiçbir Frenkin İstanbul'da hakaret görme riski taşımadan yürüyemez olduğunu kendi zamanında ise tacizden korkulmadığını beyan etmiştir³²⁰.

Maundrell'in genel olarak Osmanlı topraklarında yaşamının nasıl olduğu konusuna dair hükmünü yansıttığı ifadeleri ise şu şekildedir: “Onlar arasında yaşamamıza gelince; olabilecek en muhtemel sakinlik ve emniyet içindeydi. Ve bütün istediğimiz bu...”³²¹

Özel olarak İstanbul'daki emniyet durumuyla alâkalı James Porter'ın dikkate şâyan sözleri bulunmaktadır: “Büyük İstanbul şehrinin inzibatı hayranlık uyandırıcıdır. Gözlemlediğim kadarıyla yeniçeriler şehir muhafızıdır; basit sopalarla tüm sakinleri itaat altında tutarlar; hiçbir ayaklanma, izdiham, kargaşa sokaklarda bilinmez; en ufak bir seste kabahatlılar ele geçirilir, hapsedilir ve cezalandırılırlar³²².” Porter'ın hırsızlık konusu özelinde de dikkat çekici cümleleri bulunur: “Türklerin iç idareleri ve bireylerin güvenliği için olan kanunî hükümler mükemmeldir ve taklit edilmeye değerdir. Eşkıyalık, hırsızlık ve hatta neredeyse araklamak bile aralarında bilinmez; savaş ve barış zamanında da yollar evleri kadar güvenlidir; özellikle ana yollarda, son derece güvenlik içinde, bütün imparatorluk bir

³¹⁸ Thompson “sancakbeyi” yerine “a Turkish Sangiack” şeklinde yazmıştır, bkz. **Charles Thompson**, v. 3, s. 126.

³¹⁹ Esasen o, bu sözlerinin devamında Suriye'nin birçok kentinde bilhassa alt sınıf kadınlar ve çocuklarının takip ettiği rahatsız edici bir gelenekten de bahseder. Buna göre bir Frenk gördükleri zaman yüksek sesle “Frangi Cuku!” diye bağırıp ellerini çarpmaya başlarlar ve o Frenk görüş alanlarında olduğu müddetçe de buna devam ederler. Şâyet zaman olursa buna bazı şiir kıtaları da eklerler. “Bu geleneğin kaynağı her ne olursa olsun, kesilecek gibi değildir. Çocuklar berrak bir şekilde konuşur hâle gelmeden evvel dikkatli bir surette kelimeleri peltekçe konuşmak üzere öğretilirler.” Patrick Russell, **The Natural History**, s. 24.

³²⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 72.

³²¹ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. T2

³²² **Sir James Porter**, s. 337-338; **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 130.

uçtan diğerine geçilebilir ve mütemadi yolcu kalabalığını düşününce çok çok az trajik kazanın olması harikuladedir, birkaç yılda belki de hiç olmaz.” Söylediğine göre en küçük bir bahanede bile araştırmaya memur gönderilir. Emniyetin mevcudiyetine dair devamındaki ifadeleri de ilgi çekicidir: “Kendi ülkesinin kıyafetinde giyinmiş bir Frenkin Rus savaşı için toplanan bir Türk ordu karargâhının etrafından yalnız başına yolculuk yaptığını ve bir tek soru sorulmadan ve yolculuğunda en kısa bir fasıla başına gelmeden bu ülke üzerinden geçtiğini biliyorum... Türkler tarafından soygun ve araklama İstanbul’da çok nâdiren gerçekleşir. Bu şehirde en çok tutuklananlar Bulgarlardır; bunlar genellikle hırsızdırlar; ama burada güven içinde yaşayabilirsin ve kapıların her daim açık kalır³²³.” Dallaway ise “Bir yabancı bu kadar çok dükkânı usta veya muhafız olmadan açık bıraktıklarını görmekle meraklanacaktır; ancak çalmak bir Türk kötülüğü değildir” sözleriyle buradaki vaziyete dikkat çekmiştir³²⁴. Craven da İstanbul’dan Silistre’ye çok güvenlik içerisinde geldiğini yazmıştır³²⁵. Arşiv araştırmaları neticesinde de İngiliz elçilerinin genel olarak “son derece iyi şartlar altında” görev yaptıklarına kani olunmuştur³²⁶. Genel bir hüküm olarak İstanbul üzerine meşhur eserinde Philip Mansel de “Londra ve Paris gibi hırsızlık ve ayaklanmanın yaygın olduğu çalkantılı” şehirlere nazaran İstanbul’da kanunlara daha saygılı olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda Lord Charlemont’un da şu sözlerini aktarır: “Avrupa’da, asayiş kuvvetinin Konstantiniyye’deki kadar iyi düzenlenmiş olduğu başka bir şehir bulunduğuna inanmıyorum³²⁷...”

Öte yandan suç işlemenin çok az olduğuna da kanaat edilmiştir. Dallaway bu gözlemini, “Hakikaten dikkate şâyandır ki, bu kadar büyük bir nüfusta suç davaları çok sıklıkla vuku bulmaz. Cinayet nâdiren duyulur ve diğer insan sınıflarından ziyade askerler arasında olur; kesinlikle başkentte silah taşıma yasağıyla engellenmişlerdir” sözleriyle aktarmış ve hayretini ifade etmiştir³²⁸. Nitekim XVIII. asır Eyüp şer’iyye sicillerinden incelenen üç defterde toplam sadece iki adam öldürme vak’ası bulunabilmiştir. Bunlarda öldürülenlerin ikisi de gayrimüslim olup bir tanesini öldüren

³²³ Sir James Porter, s. 315-316; *Türkiye’nin Bir Asrı*, s. 113-114.

³²⁴ Dallaway, *Constantinople*, s. 76.

³²⁵ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 296. The Beautiful Lady Craven, v. 1, s. xxxix.

³²⁶ Hakan Yazar, “2 numaralı Mora Ahkâm Defterine göre; Osmanlı İmparatorluğu’nda İngilizler (1717-1750)”, *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2014, s. 25.

³²⁷ Philip Mansel, *Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir 1543-1924*, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul, 2007, s. 153.

³²⁸ Dallaway, *Constantinople*, s. 80.

de gayrimüslimdir³²⁹. 1768-1774 kalebend defterinde ise imparatorlukta 1161 kişinin mahkûm edildiği görülmüştür ki bu da suç oranının pek fazla olmayabileceğine bir işaret addedilmiştir³³⁰. Çeşitli bölgeler için başka arşiv kayıtları da bunu düşündürtecek veriler içermektedir³³¹.

Kadın cinayetlerine odaklanan bir araştırmacı, XVIII. asırda İstanbul'da herhangi bir kadın cinayeti vak'asına rastlayamadığını belirtmektedir. En yakını Bursa en uzağı Selanik olmak üzere İstanbul çevresindeki yerlerde ise sekiz tane bulabilmiştir. Bu cinayetler koca, üvey oğul, eşkıya gibi kimseler tarafından işlenmiştir. 1751'deki bir olayda katilin kisası, 1778'dekinde ise idamı istenmiştir³³². Bu elbette hiç kadın cinayeti olmadığı anlamına gelmemektedir ve nitekim ileride seyyah şahitliğiyle meseleye biraz daha değinilecektir. Fakat pek az yaşandığına bir karine olarak kabul edilebileceği kanaatindeyiz. Diğer yandan devirden incelediğimiz Osmanlı kaynakları içerisinde tek tük örnek bulunabilmiştir. Seyyid Hasan Muradî bir kadın cinayeti kaydetmiştir. Bu vak'ada iki kadının gelip cinayeti kendilerinin işlediğini ikrar ve itiraf ettikleri görülmektedir. Ceza olaraksa asılarak idam edilmiş ve

³²⁹ M. Akif Aydın, "Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No'lu Defterlerin Hukuki Tahlili", **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 69.

³³⁰ Uğur Koca, "17 numaralı Kalebend Defterine Göre Hicri 1182-1188 (M.1768-1774) Yılları Arasında Osmanlı Devletinde Suç, Suçlu, Hapishaneler ve Cezalar", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2015, s. 39-40.

³³¹ 1792-1799 arası Sivas şer'iyye sicillerinde ceza belgeleri ancak sekiz tane olup bunlardan yalnızca bir tanesi adam öldürme suçuyla alâkalıdır, değerlendirme ve tafsîlât için bkz. Nilgün Temel, "Sivas Şer'iyye Sicillerinde Ceza Davaları (M.1792-1799 yılları arası)", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sivas, 2004, s. 60, 64, 109-110. 1753-1754 kalebend defterinde kalebend cezası almış sadece bir kişinin suç mahallinin Sivas olduğu görülmektedir, bkz. Fatma Şahin, "11 numaralı Kalebend Defterine Göre (s. 1-196) H. 1166-1167 M. 1753-1754 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Suç, Suçlu ve Cezalar", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2017, s. 49. 1768-1774 arası kalebend defterinde de Sivas eyaletinden sadece tek bir suçlu bulunmuştur. Koca, "17 Numaralı Kalebend", s. 85.

³³² Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 143, 156-157. Galata'da haksız yere adam öldürmüş Ases Mehmed b. Ahmed adlı bir şahıs da mahkemede suçu sabit görülünce kisas edilmek üzere Seddülbahir Kalesi'ne gönderilmiştir, bkz. Koca, "17 Numaralı Kalebend", s. 148. Fakat bazı fertlerin işledikleri cinayete mukabil kisas edilmesi örneklerine bakarak adam öldürmenin her daim böyle cezalandırıldığı zannedilmemelidir. Kullandığımız kalebend defterleri üzerine çalışmalarda birçok kereler işledikleri suçlar arasında cinayet de bulunan eşkıyalar veya önderlerinin kalebend edilmesiyle yetinildiği görülmektedir. Nitekim Uğur Koca 17 numaralı defterini inceleyince idama mahkûm edilmiş bazı kimselerin cezalarının kalebendliğe çevrilerek hafifletilmesi yoluna gidildiğini, adam öldürmek suçuna mukabil idamdan ziyade kalebendlik cezası verildiğini gözlemlemiştir. Cuma namazı kılınırken dört kişiyi öldürüp sonra da soygun yapan Sakız Adası'nda mukim üç Müslüman isimli kimsenin bu duruma örnekliliğini de görmek için bkz. Koca, "17 Numaralı Kalebend", s. 52, 69-70.

üç gün üç gece öyle tutularak ibret kılınmışlardır³³³. Daha farklı şartlar bulunan bir bölgeden, Şam'dan kayıtlar yapan Bedirî'de de çok sayıda ve çeşitte probleme dair kayıt bulunurken kadın cinayeti tek tük görülür. Bunlardan birinde Hacc'a giden bir Kürt'ün karısını öldürdüğünü anlatmaktadır. Zira güzellik sahibi olmakla bilinen karısının kendisi yokken kötü yola düştüğünü öğrenmiştir. Bunun üzerine kadını kesmiş fakat kimseyi suçlamamıştır³³⁴.

Çok az olmakla birlikte Muradî'nin kaydında da görüldüğü gibi cinayete kadınların bulaştığı anlaşılmaktadır. Bedirî de geçen böyle birkaç vak'adan birisinde bir fırıncı evine gittiğinde karısının başka erkeklerle kapı kilitli içeride olduğunu öğrenmiş, kapı önünde karısına bağırduğunda o bunu reddetmiş ancak neticede kapı açılınca içerideki erkeklerden biri adamı göğsünden vurarak öldürmüştür. Şam valisi Esad Paşa olayı öğrenince kadını sorgulamış ancak kadın inkâr etmiştir. Paşa yine de kadını hapsedirmiş fakat Bedirî'nin anlatımına göre katiller bulunamamış ve "kocasının kanı heder olmuştur." Diğer naklinde ise doğrudan kocasını öldürmüş bir kadının Esad Paşa huzurundaki sorgulamasını aktarmaktadır. Paşa kadına neden öldürdüğünü sorunca, "O benim üzerime ikinci kez evlendi. Benim sıram geldiği gece, uyuyup beni terkediyordu. Ben de, kalkıp zekerini kestim ve dedim ki, ne bana ne de ona. Bu sebeple öldü." Esad Paşa bunu duyunca gülmüş, kadının sadece hapsedilmesini emretmiştir³³⁵. Fakat bir kadının ise yaptığı ona çok pahalıya mâl olmuştur. Cariyeyle yatağa giriyor diye bir grup eşkıya ile işbirliği yaparak bir kadın kocasını öldürmüştür. Fakat adam kahvehane sahibi bir Kürt olup bu sebeple Kürtler çok öfkelenmiş ve yapanların peşine düşmüşler, hem eşkıyaları, hem kadının kardeşini hem de kadının kendisini öldürmüşlerdir³³⁶.

Görüldüğü üzere seyyahlar, bazı sıkıntıları öğrenmiş ve hatta tecrübe etmişse de genel olarak emniyet içinde bulunduklarını bildirmiştir. Yazdıklarında bölgesel durumdan kaynaklı farklılıklar dikkat çekmektedir. Ayrıca yankesicilik gibi küçük boyuttaki ve münferit işlenen suçlardan ziyade bazı yerlerde kümelenmiş grup

³³³ Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden*, s. 145.

³³⁴ Bedirî sonra bu adama ne olduğuna dair bir şey anlatmamaktadır, bkz. *Berber Bedirî'nin Günlüğü*, s. 117. Diğer bir kadın cinayeti kaydı ise çok kısa olup sadece gece yarısında bir kadının öldürüldüğünü ve katilinin belli olmadığını yazmıştır, bkz. *Berber Bedirî'nin Günlüğü*, s. 129.

³³⁵ *Berber Bedirî'nin Günlüğü*, s. 112.

³³⁶ Bedirî Esad Paşa'nın bu yapıları bir şey demediğini iddia etmektedir, bkz. *Berber Bedirî'nin Günlüğü*, s. 142-143.

halindeki eşkıyalık faaliyetine vurgular yapmışlardır ki toplumun güven ve huzuruna asıl tehdidin bu olduğunu anlatmışlardır. Hakikatin de buna paralel olduğuna kaniyiz. Çünkü devrin Osmanlı kaynakları ve bunlar üzerine incelemelerde bir tek ferdin işlediği cürümlere dair birtakım kayıtlar varsa da³³⁷ asıl öne çıkanın bazı bölgelerdeki eşkıyalık faaliyetleri olduğu görülmektedir³³⁸. Bunların önemli devlet yetkililerini dahi hedef alması da asıl sıkıntı unsuru olduklarına işaret etmektedir. Sadreddinzâde Mustafa Efendi günlüğünde, İzmir kadısının görev mahalline giderken eşkıya tarafından katledildiğini not etmiştir³³⁹. Nitekim 1753-1754 tarihli kalebend defterinde en çok görülen ve iki üst başlıkta ifade edilebilecek suçlardan biri eşkıyalık ve onunla alâkalı fiillerdir³⁴⁰. Ancak Mübahat Kütükoğlu'na göre eşkıyaların akıbeti “hep yakalanıp öldürülmek” olurdu. Otoritesi zayıflamış görüldüğünde bile devlet gücünü tamamen kaybetmemiş, icabında köylüyü silahlandırmak gibi yollara başvurarak asayiş temin edebilmiştir³⁴¹. Gerçekten devletin sistemi işletmede bazen zaafiyet gösterse ve güçlkle adım atar durumda kalsa da neticenin genellikle eşkıyanın cezalandırılmasıyla intaç ettiğini söylemek mümkündür. Bu konuda dikkat çekici bir örnek; 1702 yılında eşkıya Eyüboğlu'nu pâyitahtta koruyan devlet adamlarına karşı halkın “burada adalet icra olunmazsa nereye varalım” bağırışlarıyla tepki vermesi, padişahın Adalet Köşkü'nde bunu duyması ve ertesi gün olağanüstü bir divan toplayarak idamına karar çıkarttırmasıdır³⁴².

³³⁷ Meselâ Kadı Sadreddinzâde Mustafa Efendi'nin evine bir hırsız girip küçük büyük yirmi yedi cilt kitabı ile birlikte bazı eşyalarını çalmıştır. O ayrıca günlüğüne çeyrek asırlık dönemde elli iki cinayet vak'ası kaydetmiştir ki bunlar ölüm cezasına çarptırılmışlardır, bkz. Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 56, 86. Onun bu kayıtları, zikredilen suçların çok az görüldüğüne dair seyyah beyânatıyla uyum içerisindedir.

³³⁸ Burada not etmemiz gereken bir husus olarak şunu ifade etmeliyiz ki; siyasî ve iktisadî sebeplerle askerin devreye girdiği hâdiseler haricinde, sosyal hayatın olağan akışı içerisinde nisbî bir güvenlik vurgusu yapılması gerektiğine kaniyiz. Zira askerin devrede olduğu durumlar olağanüstü hallerdir ve yerleşik nizam ile gündelik hayat akışının bozulması anlamı taşımaktadır. Ayrıca şehirde baştan sona rahatça dolaşabildiğini, suçların son derece az görüldüğünü söyleyen seyyahların şahitlikleri de bu ölçü üzerine görünmektedir. Lâkin bu durum bir kenara bırakılırsa; askerin içinde bulunduğu ve bulunmak zorunda olduğu durumların çokluğunun emniyeti düşürdüğü bir vak'adır. Nitekim Temmuz 1770'te Çeşme'de donanmanın yakılması sonrasındaki hengâmede emniyete tecavüz eden bir karmaşa yaşanmıştır. 1768-1774 kalebend defterinde suçların açık ara en fazla işlendiği zamanın 1771 dolaylarında gözükmesi de Çeşme sonrasına tesadüf etmesi ile dikkat celp etmiştir, bkz. Koca, “17 Numaralı Kalebend”, s. 132.

³³⁹ Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 62.

³⁴⁰ Diğeri de ahâlden haksız vergi talebidir. Şahin, “11 Numaralı Kalebend”, s. 44.

³⁴¹ Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 86, 107.

³⁴² Halil İnalıcık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, 7. baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 99.

Diğer yandan en öne çıkan eşkıyalık ve kalebend cezası verilen o ağırlıktaki suçlar imparatorluğun belli yerlerinde ağırlık kesbetmiş olup baştan sona her yerin emniyetini sarstıkları anlamına da gelmemektedir. Mezkûr 1753-1754 yıllarını kapsayan 11 numaralı kalebend defterinde kalebend cezası alan suçluların suç mahalleri toplamda 93 ve suçlu sayısı ise 432'dir. Fakat bunlar içerisinde Belgrad, 72 suçlu çıkararak en çok suç işlenen mahal olurken İstanbul 21 ile onun arkasından gelmektedir. Tam 33 suç mahali ise sadece tek bir suçlu çıkarmıştır. 5 ve üzeri suçlu çıkaran suç mahalli ise 30'dur. Bu veriler açık biçimde ağır suç işleyenlerin imparatorluğun karış karış her bölgesinde değil fakat belli bölgelerde asayiş bozduklarına işaret etmektedir³⁴³. Diğer cezalar için de benzer tablolar çıkmaktadır. 24 numaralı kalebend defterinde cezirebend cezası alan suçlu sayısı 206, suç işlenen mahal sayısı 59'dur. Suçluların 55'i, yani yaklaşık dörtte biri İstanbul'dan çıkmıştır³⁴⁴. Suçluların ceza infaz mahallerinin genellikle suç mahalline yakın bölgeler olduğu ve bu sebeple bazı kalelerde kalebend edilen suçlu sayısının çoğunluğu teşkil eden diğer kalelerden kat kat fazla olması tespiti de³⁴⁵ kanaatimizi destekleyen bir gösterge addedilebilir.

2.4.3. İngiliz Şehirleri ve Emniyet

“İngiltere on sekizinci yüzyılda çok gevşek, kötü biçimde denetlenen bir toplumdur. Londra 1740'lara kadar herhangi bir tür metropolis emniyet kuvvetinden bile mahrumdu³⁴⁶.” Ulusal bir polis kuvveti, kontluk polis teşkilatı veya papaz idaresindeki mıntıkaya ait daimi bir polis bulunmamaktaydı. Ancak hâne

³⁴³ Şahin, “11 Numaralı Kalebend”, s. 46-50. Verilerdeki suçlu sayısı ile alâkalı hatırlatmamız gereken bir nokta; kayıta bir iki adet eşkiya başının ismi geçmekle beraber bazen bunların onlarca hatta yüzlerce eşkiya ile hareket ettiklerine dair detaylar da bulunabilmektedir.

1768-1774 defterinde ise 155 kadar hükümle en çok suçlu çıkan yer İstanbul'dur. İstanbul bu konuda çok açık ara önde görünüp onun haricinde on hükmü bulan yer sayısı bile pek azdır. Bu durumda nüfusunun diğer yerlere nazaran kat-be-kat fazla olması muhakkak ki etkilidir. Koca, “17 Numaralı Kalebend”, s. 78-87.

1788-1790 defterinde ise kalebend cezası alan suçluların suç mahalli 122 iken suçlu sayısı 382'dir. 23 suçlu ile en çok suçlu İstanbul'dan çıkmışken birçok yerden sadece bir kalebend cezası almış suçlu çıktığı görülmektedir, bkz. Ramazan Uz, “24 numaralı Kalebend Defterine (H. 1203 - 1205 M. 1788-1790) Göre Osmanlı Devleti'nde Suçlar, Suçlular ve Cezalar”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2017, s. 28-31.

³⁴⁴ Uz, “24 Numaralı Kalebend”, s. 81-82.

³⁴⁵ Uz, “24 Numaralı Kalebend”, s. 26-27.

³⁴⁶ Matthew J. Kinservik, **Sex, Scandal, and Celebrity in Late Eighteenth-Century England**, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 47.

sahiplerinden yıllık ücretsiz amatör bir zabıta seçilmekteydi³⁴⁷. Bu vaziyet mukabilinde “XVIII. yüzyıl İngilteresi kendisini suça karşı hususi biçimde savunmasız hissetti³⁴⁸.”

1792’de Manchester’da aynı zamanda aydınlatma ve temizlemeden de sorumlu olarak polis yetkilileri teşekkül ettirilmek istenmiş fakat 1799’a gelindiğinde hâlâ uygulaması yapılamamıştır. 1799’da John Cross, karanlık kış aylarında sokakların ışıksız ve temizlenmemiş kaldığını, belli bir süre hiç devriye ve bekçi tayini de yapılmadığını ve sokaklardan kimsenin emniyet içerisinde geçemediğini beyan etmiştir. Ona göre insanlar başka kimselerin şiddetinden kaçabilse bile bu sefer de her yerlerde bulunan mahzenler, çukurlar ve başka engeller dolayısıyla tehlike altında kalmaya devam ediyorlardı³⁴⁹. Leydi Craven Londra için konuşurken fakir çocuklarının erken yaşta kötülük ve hırsızlık eğitimi aldıklarını, çocukların aileleri tarafından sabahları dilenmeye yâhut çalmaya gönderildiklerinin çok iyi bilindiğini, eve başarısız dönerlerse şiddetle cezalandırıldıklarını, bir hırsız yâhut yankesicinin bu cürümleri irtikâpta eğitimini çoğunlukla on beş yaşında itmam ettiğini belirtmektedir. Ayrıca o, polis memurları hırsızları bassa da hâkim önüne çıkmadan yürüyüp gitmelerinin çok yaygın olduğunu dermeyer etmiştir. Hırsızlıkların çok yaşandığından dem vuran Craven, tanıdığı soylu bir kimsenin hiç farkına varmadan soyulduğunu ve onun gibi bir başka tanıdığının saatinin çalındığını da bu mânâda anlatmıştır. Tüm bunların ardından o, “Her daim gözledim ki, erken yaşta yozlaştıkları zaman genç insanlar acımasız ve zalim oldular” demektedir³⁵⁰. Craven’den sonra yazan John Middleton da İngiltere’de fakir çocukların çalışmaktan ziyade aylaklık ve araklamak ile hemhâl oldukları tespitini paylaşmıştır³⁵¹. İngiltere’ye gelen Prusyalı seyyah Moritz de, hırsız türleri içerisinde en fazla görünenlerin yankesiciler olduğunu ve bunların her yerde bulunduklarını kaydetmiştir³⁵². Yankesiciler hakikaten ciddi boyut ve şöhrete ulaşmış olmalıdır ki incelediğimiz bir diğer seyyah Baretti’de de tuhaf bir vurgu konusu olmuşlardır. Şöyle ki İtalyan seyyah, İngiliz yankesicilerin cüretkârlık ve

³⁴⁷ Hay, “War, Dearth and Theft”, s. 151.

³⁴⁸ Briggs, **How They Lived**, s. 369.

³⁴⁹ Buna rağmen o sokakların açılmaması veya genişletilmemesine de sitem etmiştir, bkz. Chaloner, “Manchester”, s. 52.

³⁵⁰ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 273-276.

³⁵¹ John Middleton, **View of the Agriculture of Middlesex; with Observations on the Means of its Improvement, and Several Essays on Agriculture in General**, , London, 1798, s. 384.

³⁵² Moritz, **Travels in England**, s. 85.

cesaretine hayran olup Londra'daki mahlûkların en zekileri olduğuna kanaat etmiştir. Fakat Portekiz'e gidip antik adıyla *Lusitania* bölgesindeki yankesicileri görünce, Londra'dakilerin onlarla rekabete girişmemeleri gerektiğine hükmetmiştir³⁵³. Briggs ise hülâsaten çizdiği genel tabloda Londra haydutlarından hususen korkulduğunu, yankesicilerin sokaklar, hanlar ve tiyatrolarda devamlı olarak görüldüklerini ve birçoğunun on iki ile on dört yaş arasında olduklarını belirtmiştir. Durum öyle boyuta varmıştır ki 1751'de Kral II. George parlamentoda yaptığı konuşmasında hırsızlık ve şiddet suçlarının bilhassa Londra'da çok sık gerçekleştiğine vurguda bulunmuştur³⁵⁴. İşte yankesicilerin durumu böyle olduğu halde mahkeme önüne az çıktıkları lâkin mahkûm olduklarında ağır ceza aldıkları saptanmıştır. Londra'daki Old Bailey mahkemesi kayıtlarını inceleyen Farid Azfar, 1700-1710 arası on beş kişinin bu suçtan mahkûm olup altısının idam edildiğini, 1720-1730 arasında ise 221 kişinin suçlanıp otuz altısının idam edildiğini tespit etmiştir³⁵⁵.

Craven'ın bizâtihi erkek kardeşi Lord Berkeley de harami saldırısına uğramış fakat üstesinden gelmiştir. Arabasında giderken bir kimse gelip penceresinden içeri pistol doğrultup parasını istemiş, Lord Berkeley elini cebine götürürken şâyet arkasındaki adam olmasa buna katlanmayacağını söylemiş, adam bir refleksle arkasına baktığı vakit silahını çekip onu vurmuştur³⁵⁶. Yankesicilerden şiddet uygulaması yönüyle ayrılan eşkıya ve haydutların da çoğunlukla genç kimseler oldukları belirtilmektedir. Umumiyetle 20-29 yaş arasında oldukları tahmin edilir³⁵⁷.

Londra'nın Old Bailey mahkemesinde soygun ve haramiliği de içeren şiddetli hırsızlıklar geç XVIII. yüzyılda yargılanan suçlar içerisinde en büyük kategoriye oluşturmuştur. 1700-1800 arası Old Bailey'de dinlenen 15.379 davadan 13.789'u şiddetli veya şiddetsiz hırsızlık kategorisine girmektedir. Bunlardan 12.706'sı şiddet içermemektedir. Bu veriler Old Bailey'de her üç günden az bir zamanda bir hırsızlık yargılaması yapıldığını göstermektedir. 1786'da yazılan bir raporda da Londra sokaklarının her tür kötü adamla dolu olduğu belirtilmiştir³⁵⁸. Richard King 1780'de,

³⁵³ Guiseppe Marco Antonio Baretti, **A Journey from London to Genoa, through England, Portugal, Spain, and France**, v. 1, London, 1770, s. 134.

³⁵⁴ Briggs, **How They Lived**, s. 371-372.

³⁵⁵ Farid Azfar, "Genealogy of an Execution: The Sodomite, the Bishop, and the Anomaly of 1726", **Journal of British Studies**, v. 51, Issue 3 (July 2012), s. 575.

³⁵⁶ **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 193.

³⁵⁷ Paxton, "Fear and Fortune", Abstract bölümü, s. 60.

³⁵⁸ Paxton, "Fear and Fortune", s. 4-5, 29.

soygunculuğun Londra ve çevresinde yayılmasının “insanlık, din ve bir zamanlar parlayan bu krallık için bir yüz karası” anlamına geldiğini ve komşuları Fransızlarla Almanların gülüp alay etmelerine yol açtığını ifade etmiş, biraz abartıya başvurup Antik Roma’da tüm bir yılda işlenen suçtan fazlasının bir haftada Londra’da işlendiğini yazmak suretiyle vaziyetin vahâmet ve fecâatine dikkat çekmiştir³⁵⁹.

Eşkîya ve haydutlar Londra’ya bir musibet gibi eziyet veriyordu. XVIII. asrın sonuna doğru iyice şahlanan haydutlar meselesi basının da gündeminde yer almaktaydı. 21 Ekim 1785’te The Times, soygunculuğun “şehir (Londra) ve caddelerinde ciddi bir süredir salgın bir hastalık gibi hüküm sürdüğünü” ifade etmekteydi. 14 Ekim 1789 nüshasında ise hırsızlar ordusunun “şehrin caddelerini istila ettikleri” ve “geceleri neredeyse her an sokakta açıkça cüretkâr suçlar işledikleri” dermeyeran edilmişti. Bazı eşkıyalar ise çok şöhet salmıştı. 1739’da ölen Dick Turpin bunlardan biri olup XIX. yüzyılda tiyatro oyunları ve hikâyelere konu olmuş, çizimlerle resmedilmiştir. Tüm bu problemlerin önüne geçmek için alınan tedbirlerse Paxton’a göre yetersiz olmaktan bile çok uzak kalmıştır³⁶⁰.

Gerçekten İngiltere’ye gelen bazı seyyahlar da bu sorunla karşılaşmıştır. Moritz, enteresan bir nakilde bulunup yolda kendilerine eşlik eden bir adamın eşkıya hikâyeleri anlattığını, bunu yaparken Fransız eşkıyası ile kıyaslama yaptığını belirtir. Adam, Fransızlar hem soyar hem öldürürken İngilizlerin sadece soymakla iktifa ettiklerini ileri sürmüştür. Fakat Moritz seyahatnâmesinde buna itiraz eder ve İngiltere’de de en ufaklık bir miktar için insan katleden suçlular bulunduğunu vurgulayıp sınıflandırma yaptığı suçlular içerisinde bunları en kötü tür eşkıyalar olarak tasnif eder. Ona göre her gün İngiliz gazetelerinde bunların yol açtığı birkaç kederli hadise okunabilir³⁶¹. Paddington’dan Islington’a giden yoldaki durum için genel hükmü ise şöyledir: “Burada bilhassa öğleden sonra ve bir akşam veya gece yalnız başına yürümenin tehlikeli olduğu doğrudur, zira daha geçen hafta bir adam tam olarak bu aynı yolda soyulup öldürüldü.” Moritz’in kendisi de eşkıya olduğunu düşündüğü bir kimse tarafından yolu kesilerek tehdit edilmiş ve parası alınmıştır³⁶².

³⁵⁹ Richard King, Esq., **The New Cheats of London Exposed**, London, 1780, A3’ten akt. Paxton, “Fear and Fortune”, s. 35.

³⁶⁰ Paxton, “Fear and Fortune”, s. 27, 34, 36.

³⁶¹ Moritz, **Travels in England**, s. 84-85.

³⁶² Moritz, **Travels in England**, s. 55, 105-106.

Osmanlı’da olduğu gibi İngiltere’de de harp zamanı hemen sonrasında can ve mala taarruzda bulunan suçlu sayısı bariz artış göstermekteydi. Staffordshire XVIII. yüzyıl ikinci yarısı için yapılan bir incelemede hırsızlık suçlamaları üzerinden ele alınan bu artış oranının %35 gibi ciddi bir sayıya ulaştığı tespit edilmiştir. Farklı harplerin ardından farklı suç çeşidine göre artış oranları da farklılık göstermiştir. Cezası ölüm olan ve mülke karşı işlenen suçlar %47 oranında yükselmiştir. Eşkîyalık için %52, ev soygunu için %54, at hırsızlığı içinse %62’lik artış saptanabilmektedir. Genel olaraksa Yedi Yıl Savaşı sonrası mahkûm sayısı dört kat artarken Amerikan harbinde yarıya inmiş, bunun ardındansa beşe katlanmıştır³⁶³.

Cinayetlerin çeşitli hırsızlık ve eşkıyalık faaliyetleri ile sınırlı olmadığı da aşîkârdır. Drummond’un ülkesinde insanların isteklerini karşılayamadıkları için ailelerini ve kendilerini öldürmelerinin çok yaygın olduğunu söylemesi bu bağlamda dikkat çekici bir ifadedir³⁶⁴.

İncelediğimiz seyyahlarda Avrupa’nın çeşitli yerlerindeki güvenlik meseleleri üzerine de bazı kayıtlar bulunmaktadır. İlk ziyaretinden takriben yirmi sene sonra geldiği Fransa’da çok ciddi gelişme olduğunu belirten Leydi Montagu, bunlar arasında yolların emniyetinin arttığı gözlemini de zikretmiş, hırsızlara karşı çok büyük dikkat olup memleketi elinde çantasıyla bir kimsenin geçebileceğini ileri sürmüştür³⁶⁵. John Howard ise 1770 yılı gibi yazdığı mektubunda Fransa’nın güney kısımlarında seyahat etmenin tehlikeli olduğunu ifade etmiştir. Rusya’daki hapishaneleri ziyarete gitmiş olan John Howard, Petersburg’tan Moskova’ya kötü ve tehlikeli bir yoldan gidildiğini Eylül 1781’e ait bir mektubunda anlatmıştır³⁶⁶. Fakat ondaki asıl dikkat çekici kayıt İtalya hakkındadır. Gözlemlediği kadarıyla İtalya’da hırsız ve eşkıyalar çok fazla sayıda vardır. Her yıl işlenen cinayetlerin büyük bir kısmının da bu eşkıyalar tarafından işlenmekte olduğunu söyler. Howard’ın çarpıcı tahminine göre, Roma yâhut Napoli’de bu eşkıyanın işlediği cinayet sayısı tüm İngiltere, İskoçya ve İrlanda’dakinden daha fazladır³⁶⁷. Ondan evvel gelmiş olan Drummond da *St. Maria*

³⁶³ Hay, “War, Dearth and Theft”, s. 124-126, 143-144.

³⁶⁴ Drummond, *Travels*, s. 83.

³⁶⁵ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 2, s. 143.

³⁶⁶ Taylor (ed.), *John Howard*, s. 39, 169-172.

³⁶⁷ Taylor (ed.), *John Howard*, s. 130. Howard’ın tahmini mübalağalı olabileceği gibi, sadece eşkıyaların işlediği cinayet sayıları arası bir mukayese yaptığı da düşünülebilir.

*da Monte*³⁶⁸ adıyla bilindiğini söylediği kentin hırsız ve katil yuvasına döndüğünü ifade etmişti³⁶⁹. Montagu 1753 sonlarında yazdığı mektupta Brescia’da ise sıkı takibat yapılarak ağır cezalandırılmaya başvurulduğundan soygunların nâdiren gerçekleştiğini fakat bir şeyler çalmanın ise her gün vukua geldiğini ileri sürmektedir³⁷⁰.

Gayet açıktır ki güvenlik sorunu İngiliz şehirleri için oldukça ciddi boyuttaydı. Öyle ki seyyahların yazdıkları ve ulaştığımız bilgilerden anladığımız kadarıyla askerlerin asilik ederek yol açtığı olağandışı durumlar hariç hayatın olağan akışı ve içtimaî düzende İngiliz şehirleri Osmanlı şehirlerine nazaran daha güvensiz bir durumdaydı.

2.5. Temizlik

İstanbul’da temizlik konusuna dair Craven’da biraz detaylı bir anlatım bulmaktayız. Gözlemine göre Pera ve İstanbul şehirlerinin tüm pislik ve çöpleri devamlı olarak Haliç’e akmaktadır. Gümrük binaları, kışlalar, ambarlar, tersane, bunların hepsi onun kenarındadır. Tüm pislik yığınları onun içine akar. Aktardığına göre burasını “temiz tutmak için alınan bir tedbir yoktur. İnsanların husule getirdiği rıhtımlar mevcut değildir. Ancak akıntıların çeşitliliği veya kuvvetiyle, yâhut başka bir doğal nedenle, bu liman her daim temizdir.” En büyük tüccar gemisinin girmesine izin verecek kadar da derindir³⁷¹. Diğer yandan İstanbul’un havası da “fazlasıyla saf ve sağlıklı” bulunmuş hatta Eton genel olarak İstanbul’u çok sağlıklı bir yer olarak anmıştır³⁷². XIX. yüzyıl başında gelen Hobhouse da İstanbul sokaklarının temiz olduğunu gözlemlemiştir³⁷³.

İnalçık’a göre yolların temizliği geleneksel Osmanlı şehrinde olduğu gibi İstanbul’un inşasında da yaşanan gelişmeler arasında yer almıştır. Bundan başka her mahalle iki veya üç çöpçünün maaşını ödemekle yükümlü kılınmıştı. Büyük meydan ve cadde temizliğinden asker sorumluydu. Mülk sahipleri de evlerinin önünü

³⁶⁸ St. Maria del Monte adlı bir manastır günümüzde İtalya’nın Cesena şehri sınırlarında kalmakta olup Drummond’un kastettiği yerin bu sebeple o civarda bir yer olması muhtemeldir.

³⁶⁹ Drummond, *Travels*, s. 40.

³⁷⁰ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 3, s. 46.

³⁷¹ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 212.

³⁷² Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 166, 177.

³⁷³ Katz, *The Shaping of Turkey*, s. 89.

temizlerdi. Sonraları mahallelerde çöpçüler istihdam edildi. Çöpler sepete toplanır, işe yarayacak şeyler alınıp gerisi denize dökülürdü³⁷⁴.

Maundrell'in Şam bahçelerinden geçerken kanalların nasıl temizlendiğine dair şahidliği de zikredilmelidir. Buna göre bir öküzü büyük bir ağaç dalını bağlarlar. Ağaç dalının üstünde hem dala tabana doğru uygun baskıyı yapmak hem de öküzü sürmek için uygun ağırlıkta bir insan bulunur. Böylece tüm kanal tabanı da çamur da temizlenir ve bahçelerin daha büyük faydasına olacak şekilde suyun kabarak akması sağlanır³⁷⁵. Kanallarla su dağıtımının düzenli surette yapılıp bitki örtüsünün sıhhat ve yeşilliğinin "en yüksek lüks" ile desteklendiğine dair bir gözlemi Sakız Adası'na gittiğinde Dallaway de yapmıştır³⁷⁶.

Maundrell, Asi nehri üstünde Shoggle³⁷⁷ diye andığı ve oldukça büyük bulduğu bir şehrin fevkalade kirli olduğunu söylemektedir. Ancak bu kirliliğe yâhut esbâbına dair herhangi bir anlatımı yoktur. Kendisi bu notu eski İngiliz takvimine göre 28 Şubat'ta düşmüş olup 27 Şubat'taki kaydında göl taşmasıyla pek çamurlu bir yoldan geçmek zorunda kaldıklarını bildirmişti. Buradan hareketle şehre gelişinin yoğun bir yağış akabinde olduğu ve dolayısıyla etrafta çamurlar bulunduğunu düşünebiliriz. Nitekim ileride Şam evlerinden bahsederken kerpiçten daha iyi bir maddeden yapılmadıklarını, bu sebeple şiddetli yağmurda şehrin çamur olduğunu yazmıştır³⁷⁸. Charles Thompson da meseleyi böyle açıklamış, kaba bir usûlle kilden ev yapımının kirli bir inşa metodu olduğunu tecrübeyle fark ettiğini bildirmiştir. Bu tecrübesi; sağanak bir yağış olduğunda evlerin kenarından çokça çamur akması ile sokakların "tahammül edilmez surette" kirlendiğini görmesidir. Konuyu ele almaya devam eden

³⁷⁴ İnalçık, "İstanbul", s. 223, 229-230.

³⁷⁵ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 122. Bu temizleme yöntemini Charles Thompson da anlatmıştır, bkz. **Charles Thompson**, v. 3, s. 1.

³⁷⁶ Dallaway, **Constantinople**, s. 277.

³⁷⁷ Bu kentin Cisri's-Şugür, Cisir eş-Şugur, Sugur, Şugur veya Şu'ur olarak bilinen kent olduğunu düşünebiliriz. Zira Maundrell burada çok büyük ve güzel bir han gördüğünü, içinin de Mekke'ye giden hacılarla dolu olduğunu, ayrıca hanın içinde belli sayıda düşkünler için daireler bulunup bunun hanın bânisi tarafından bir hayır işi olduğunu belirtmekte ve yolculuklarının sonraki gününde de bir vadi ile vadinin batısında kalan sıradağları geçtiklerini bildirmektedir, bkz. Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 3-4. Gerçekten Şugur'da Kirlizâde Mehmed Paşa'nın yaptırdığı bir büyük han, hanın ortasında bir cami-i şerif, bir havz ve bir de imaret vardı, bkz. Şerife Eroğlu Memiş, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği", **Akademik Bakış**, c. 13, sayı 26 (Yaz 2020), s. 278. Ayrıca Şugur, en-Nusayriye Dağları'nın doğusundaki Gab vadisi bölgesinde konumlanmıştır. Yani dağlar, vadinin batısında kalmaktadır ki bunlar da Maundrell'in verdiği coğrafi bilgilerle değerlendirilince bahsettiği kentin Şugur olduğunu olduğunu mülâhaza edebiliriz.

³⁷⁸ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 3-4, 123.

Thompson, aslında ellerinde “en asil yapıları” yapmaya uygun malzeme bulunduğunu fakat dayanıklı ev yapma amaçlarının çok az olduğunu, zira buralardaki ikametlerinin belirsizlik içerdiğini ifade etmiştir. Thompson’ın edindiği bir izlenim, evlerinin görünüşleri iyi olursa üstlerinin el koyması çekincesidir. Bununla birlikte o, kapıları tezyin ettiklerini ve evlerin içlerini de yeterince zarif tuttuklarını düşünmüştür³⁷⁹.

Kahire’ye geldiğinde ise Thompson, bu şehir için husûsî bir kirlilik atfı yapmamakla birlikte Nil nehrinin bazı eski kollarının kirli olup temizliğe ihtiyaç duyduğunu fark etmiştir³⁸⁰. Trablus kenti için detay ve neden zikretmeden burasının pis ve düzensiz olduğunu ileri süren³⁸¹, Lazkiye için de gördüğü her Asya kentine teşmil ettiği darlık ve kirlilik kaydını düşen³⁸² Drummond’u böyle bir kanaate iten tablonun sebebinin de inşa metodu olduğu düşünülebilir. Hepsini gezmiş olmamasına rağmen “bütün Türk kentlerinde benzer bir kirlilik” olduğunu söylemesi de³⁸³ gezdiği bu Arap nüfus ağırlıklı coğrafyadaki şehirlerin ev yapılarındaki benzerlik hasebiyle bu ihtimali daha da kuvvetle akla getirmektedir.

Bazı yerlerdeki durum şehrin ev ve yollarının yapısı ve bunların sağanak yağışla birleşmesi neticesi ortaya çıkan vaziyet dışında o bölge sakinlerinin tavırlarıyla da belli ölçüde ilişkilendirilebilir. Bu noktada Henry Maundrell’in karşılaştığı bir durum zikre şâyandır. Sekiz saatlik bir yağmur sonrası yola çıkan fakat daha da beter bir fırtınaya yakalanan Maundrell ve yanındakiler, bir nehrin yanındaki kötü görünümlü köye gelmişlerdir. Yazın kuru olan nehir yağmur sebebiyle taşmış, karşıya geçiş imkânsız olmuş dolayısıyla gönülsüz olarak köye dönmüşlerdir. Köyün haline gelince, Maundrell’e göre tahammül edilir şey değildir. Evler pislik doludur, köylüler ayırım yapmaksızın sığırlarıyla birlikte yatmaktadırlar. Bu durum karşısında yağmur da pek şiddetli olduğundan doğada yatmak kararı almışlardır. Öyle ki Maundrell sefil hallerinden mi yoksa üzerlerinde kendilerini koruyacak elbiseleri dışında bir şey bulunmayıp hizmetçileri ve atlarının başına bir şey gelmesinden mi endişelenecekleri konusunda afalladıklarını söylemektedir³⁸⁴.

³⁷⁹ Charles Thompson, v. 3, s. 3.

³⁸⁰ Charles Thompson, v. 3, s. 255.

³⁸¹ Drummond, *Travels*, s. 130.

³⁸² Drummond, *Travels*, s. 190.

³⁸³ Drummond, *Travels*, s. 206.

³⁸⁴ Bu sırada bir kabristan görüp orada kendilerine barınak edinebilecekleri ümidine kapılarak nispeten rahatladıklarını belirten Maundrell, giriş izni almaları gerekmesi üzerine köy halkıyla alâkalı dikkat

Yazılanlardan farlı bir yer olarak Kırım'da da temizlikle ilgili bir kayıt görülmektedir. Kırım'ın muhtemelen Karasubazar kentinden gönderdiği mektubunda³⁸⁵ Leydi Craven, kentin kirliliğinden rahatsız olduğunu söylemektedir³⁸⁶.

Thornton gerek gözlemi gerekse mantikî çıkarımıyla temizlik konusunda Türkleri aklayıp tebcil eden bir tavrı kararlılıkla göstermiştir. Onun ifadesiyle Avrupalılar bazen vebanın sıklıkla görünmesini temizliğin ihmaline bağlar. Kendisi ise aksine her daim Türklerin en büyük bir dikkatle bu görevi yerine getirdiklerini gözlemlediğini ve bazı saygın seyyahları yazdıklarında bu alışkanlığın aksine suçlarken bulmakla şaşırdığını belirtir. Ona göre “günde beş kere yüz ve uzuvlarını, haftada da en az bir kez tüm bedenlerini gusleden insanlara pasaklı bir kirlilik suçlamasının hakikaten atfedilebileceğini düşünmek zordur.” Ayrıca ismini vermediği bir seyyahın kışın Trakya'da çamurlu bir Türk köyüne bakarak temizliğe önem vermediklerine hükmetmekle aceleci hüküm verdiğini de söyleyen Thornton, D'Ohsson'dan yaptığı nakille böyle gözlemlerin o bölgede karşılaştığı insanların temiz olmayan alışkanlıklarına bağlanabileceği imasında bulunmuştur³⁸⁷. Thompson'ın Mısırlılardan bahsederken insanların sıkça duş aldığına dair gözlemi de burada zikredilebilir³⁸⁸.

çekici mâlûmat edinmiştir. Yanlarına aldıkları bir Türk'ü izin istemesi için köye yolladıklarını, izin vermezlerse de zorla gireceklerini söylemesini tenbih etmişlerdir. Ancak Maundrell'e göre, bu yerin inancı insanlığı kıymetlendirmektense onu ortadan kaldıran bir türdendi. Böyle düşünülmektedir zira “insanlar istedikleri küçük hayrı kesinlikle” reddetmişler, inançlarının kirlitmeye teslim edilmeden evvel kılıçları üzerinde ölecekleri sözünü göndermişlerdir. Dahasını da ilave edip, inançlarının “Muhammed ve Ali'ye sadık ama Ömer ve Ebubekir'e nefret ve red” üzerine olduğunu bildirmişlerdir. Maundrell ve yanındakiler bunun üzerine kendilerinin de onların olabileceği kadar Ömer ve Ebubekir hakkında kötü fikir sahibi olduklarını iletmiş, sadece yağmurdan sığınma arayıp inançlarını kirlitmek niyetleri olmadığını söylemişlerdir. Ve böylece onaylarını almaya muvaffak olduklarını bildirmiştir, bkz. Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 8-10. Maundrell'in anlattıklarından anlaşıldığı kadarıyla bu köy halkı Rafizî inancında olup şâyet Ehl-i Sünnet mensubu kimselerle karşılaşmış olsalar can verecek fakat onlara rızaları ile sığınma vermeyecek anlayışta kimselerdir. Köylerinin yapısı haricinde kendilerini böyle şedid biçimde tecrit eden anlayışları da İngiliz papazın karşılaştığı kirlilik ile ilişkilendirilebilir.

³⁸⁵ Aslında aktardığımız ifadesinin geçtiği mektuba sadece “Nisan, 1786” tarihi düşmüştür. Fakat bir önceki mektubunda tarih ile birlikte “Karasbayer” şeklinde ifade ettiği bir yer adı zikretmiştir ve o mektuba 4 Nisan 1786 tarihi düşülmüştür. Bundan evvel ise Kırım'da Karasu'nun Nisan 1786'da yapıldığını not düştüğü bir çizimini paylaşmaktadır. Strayla gelen bu akışı incelediğimizde ve telaffuzda yakınlığı da göz önüne aldığımızda “Karasbayer” diye bahsettiği yerin Karasubazar olduğuna kanaat getirdik.

³⁸⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 174.

³⁸⁷ Thornton, **The Present State**, s. 325-326.

³⁸⁸ Charles Thompson, v. 3, s. 332.

Fransız seyyah Montraye'den iktibas ettiği sözleri Dallaway'ın nihâi hükmü sadedinde aktarmak mümkündür. Montraye, “Bu kadar az hastalığa maruz kalan ve bu kadar istikrarlı bir sıhhat keyfi sürüp genel itibarıyla Türklerden daha uzun yaşayan hiçbir millet unsuru görmedim” demektedir³⁸⁹.

XVIII. asrın İngiltere'deki en meşhur doktorlarından İskoç kökenli Sir John Pringle da öğrendikleri üzerinden Türklere hususen değinmiştir. Genel olarak daima abdest almaları ve sıcak banyoyu iyi bilmelerini hastalıklardan korunmada iyi yanları olarak zikrederken enfeksiyon ve hastalıktan nasıl kaçacakları ya da tedavi için yeni öğrenilmiş sanatları bilmemeleri gibi hususları ise eksileri olarak zikretmiştir³⁹⁰.

Raymond, “tüm kentlerde masrafları genellikle sokak sakinlerince karşılanan bir sokak temizleme” sistemi olduğunu belirtmektedir. Ona göre Arap kentlerinde gerçek mânâda lağım şebekeleri ise yoktu. Halep ve Şam'da olduğu gibi kirli suların boşaltıldığı kanalizasyonlar vardı. Tunus'ta ise gölete boşaltılırdı. Bir başka husus; çöplerin döküldüğü yerlerin şehrin yapısı üzerindeki etkisidir. Tunus bu sebeple kuzey ve güneye doğru gelişirken Kahire'de de asırlardır çöplerin döküldüğü yer doğu tarafı olduğu için buraya doğru gelişme engellenmişti. Hatta Tunus'ta gerçek tepeler bile meydana gelmiş, 1757'de babasına baş kaldıran Yunus³⁹¹ böyle tepelerden bir tanesinde müstahkem bir mevki oluşturmuştu. Raymond, bazı şehirlerde bulunmuş yerli ve yabancı kaynakların anlatımına da yer vermiştir. 1797'de Bağdat'ta bulunan Fransız seyyah Olivier, şehrin kışın çamurlu yazın tozlu olduğunu ve pazarlar hariç temiz yer bulunmadığını kaydetmiştir. Kahireli şeyh Hasan el-Hicazi ise Arap sokaklarında yedi kötü şey olduğunu söyleyip idrarı da saymıştır. Raymond ise tüm bunları aktardıktan sonra, ne kadar ihmal edilmiş olurlarsa olsunlar Arap kentlerinin o dönemdeki Batı kentlerinin durumundan kötü olmadığını vurgulamıştır³⁹².

³⁸⁹ Bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 16.

³⁹⁰ Sir John Pringle, **Observations on the Diseases of the Army, in Camp and Garrison**, London, 1752, s. 342-343.

³⁹¹ Tunus Beyi Hüseyin Paşa ile yeğeni Ali Paşa arasında Tunus Arapları ve kabileleri ikiye bölünmüşler, 1735'te Ali Paşa Tunus'un yönetimini ele geçirmişti. Zikri geçen Yunus Bey, bu Ali Paşa'nın oğlu olup 1752'deki isyanı sonrası babasıyla yaptığı savaşta yenilecektir. 1756'da ise Hüseyin Paşa'nın oğulları Tunus'ta idareyi ele geçirecek ve “Hüseynîler” diye bilinen bu Türk asıllı ailenin Tunus'ta 1957'ye kadar sürecek idaresi başlayacaktır, bkz. Atilla Çetin, “Hüseynîler”, **DİA**, c. 19, İstanbul, 1999, s. 26-28.

³⁹² Yalnız Raymond idrar konusunda bunun hayvan mı yoksa insan kaynaklı mı olduğu konusunda açıklayıcı bir ifade nakletmemektedir. bkz. Raymond, **Osmanlı Döneminde**, s. 99-101, 127, 145-146.

Osmanlı memleketinde ele aldığımız dönem farklı coğrafyalar ve şehirlerde, zamana, şartlara ve insanlara göre değişen bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bilhassa dinî nedenle yapılan temizliğin etki gösterdiği, hatta bunun Osmanlı topraklarına gelmeyen alâkalı İngilizlerce bile bilinip dikkate alındığı görülmektedir. Kütükoğlu da Osmanlıların umumi olarak temizliğe önem verdiklerinin altını çizmiştir³⁹³.

2.5.1. İngiliz Şehirlerinde Temizlik ve Yollar

İngiltere’de 1714 yılı itibarıyla her şehrin resmi bir temizlik görevlisi bulunması şartı getirilmiştir³⁹⁴. Nitekim gezilen bazı İngiliz şehirlerinin temizliğini vurgulayan kayıtlar mevcuttur. XVIII. yüzyıl ilk çeyreğinde Exeter için sokaklarının hiçbir zaman çok kirli olmayıp bir yağmurla tekrar temiz hale geldiği kaydedilmiştir³⁹⁵. Lâkin 17 Ağustos 1760’ta yazdığı mektubunda Baretti, şehri dolaştığını, yolların çok kötü döşendiğini ve yaz olmasına rağmen çok kirli olduklarını söylemiş, “kışın on kat kötü olmalı” düşüncesine kapılmıştır³⁹⁶. Kezâ Exeter dekanı Charles Lyttelton da 1761’de her sokaktaki kirlilik ve pislikten zehirlenmeye yakın olduklarını bildirmiştir³⁹⁷. Misson ise Londra sokaklarının çok kirli olmasından dolayı kadınların kendilerini pislikten korumak için yüksek ayakkabılar giymeye mecbur kaldıklarını belirtmektedir³⁹⁸. Grosley de sokakları düzenli ve geniş olsa da Londra’nın eski dönemdeki pislığe gömülü olduğunu beyan etmiştir³⁹⁹. Prusyalı Morizt ise bilhassa Londra Kulesi etrafındaki kasap dükkânlarının üzerinde durmuştur. Gördüğü kadarıyla “bağırsaklar ve tüm iğrençlikler sokağın ortasına atılır ve tahammül edilmez bir koku çıkar.” Bu sebeple kasapların oluşturdukları görüntüden bir yabancıya Londra’da daha iğrenç gelecek hiçbir görüntü bulunmadığını savunmuştur. O ayrıca bir diğer İngiliz

³⁹³ Kütükoğlu, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel**, s. 229-230.

³⁹⁴ Jerry A. Nathanson, “Solid-waste Management”, <https://www.britannica.com/technology/solid-waste-management> (Erişim: 4 Haziran 2019).

³⁹⁵ Richard Izacke- Samuel Izacke, **Remarkable Antiquities**, s. 1.

³⁹⁶ Baretti, **A Journey from London to Genoa**, v. 1, s. 13.

³⁹⁷ Akt. Briggs, **How They Lived**, s. 67.

³⁹⁸ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 214-215.

³⁹⁹ Pierre Grosley, **A Tour to London; or, New Observations on England, And Its Inhabitants**, v. 1, tra. Thomas Nugent, London, 1772, s. 43.

şehri Lichfield'ı ise sokakları dar ve kirli bir yer olarak gözlemlemiştir⁴⁰⁰. 1810'da Londra'ya yerleşen Thomas Carter ise şehrin kötü kokusu tarafından çarpılmıştır⁴⁰¹.

Öte yandan nazariyat plânında bazı kararlar alınsa da uygulamaya konmasında bazı sıkıntılar olmuştur. Manchester'da 1765 ve sonra 1792'de alınan kararlar temizlik yetkilileri öngörülmesine rağmen 1798-1799 itibarıyla hâlâ yeterli biçimde uygulaması yapılamamıştır⁴⁰². 1795'te Bradford'da ise sokak ve yollarda koşuşturan domuzların verdiği rahatsızlık üzerine bu domuzların sokaklardan uzaklaştırılması kararı çıkmış ancak yeterli başarı elde edilememiştir⁴⁰³. Misson Edinburgh sokaklarının da çok kirli olduklarını görmüştür⁴⁰⁴. Saint-Fond ise Glasgow'da çocuklar ve kadınların çıplak ayak gezip kirliliğe önem vermediklerini gözlemlemiştir⁴⁰⁵.

XVIII. asırda İngiltere'de genel itibarıyla kentler sıklıkla kirli ve sağlığa zararlı yerler olarak kabul edilmektedir⁴⁰⁶. Esas itibarıyla şehirler, 1840 ötesine kadar ölümcül enfeksiyon depoları olarak kalmışlardır⁴⁰⁷. Bu bağlamda Bedfordshire'da Cardington mahalle papazının 1780-1800 arası doğum ve ölüm verilerine istinaden düştüğü not dikkat çekicidir. Fakirlik, kirlilik ve ebeveynlerin kötülüğü yüzünden yıllık olarak kaç insanın öldüğünü söylemeyi zor bulan papaz, toplam ölenler içerisinde yaklaşık %47'sinin 2 yaş altında olmasını şaşırtıcı bulmamak gerektiğini belirtmiştir⁴⁰⁸. 1775 yılında ise büyük şehirlerin çocuklar için hassaten ölümcül olduğu vurgulanarak Londra'da doğmuş çocukların yarısının üç yaş altında, Manchester'dakilerin yarısının ise beş yaş altında hayatlarını kaybettikleri

⁴⁰⁰ Bunlarla birlikte Moritz, Londra'da iken İngiliz halkının temiz giyime önem verdiklerini de müşahade etmiş ve üzerinde durmuştur, bkz. Moritz, *Travels in England*, s. 25, 140, 190.

⁴⁰¹ Gerçi XVIII. yüzyıl ortaları itibarıyla su olukları döşenmesi, sokakların süpürülmesi, gübrelerin satışının da at arabası ile taşınıp şehir dışına alınması gibi uygulamalar getirilmişse de temizliğe dair hamleler şehrin ancak bazı kısımlarıyla mahdud kalabilmiş, yüzyıl boyunca çok ciddi göç alan şehrin göçmenlerin yerleştiği bölgelerinde bu hamlelerin uygulanması pek ihtimal dahilinde görülmemiştir, bkz. Sharpe, "Population and Society 1700-1840", s. 492, 509.

⁴⁰² Chaloner, "Manchester", s. 52.

⁴⁰³ Briggs, *How They Lived*, s. 69.

⁴⁰⁴ M. Misson's *Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 290.

⁴⁰⁵ B. Faujas Saint-Fond, *Travels in England, Scotland and the Hebrides; Undertaken for the Purpose of Examining the State of The Arts, The Sciences, Natural History and Manners in Great Britain: Containing Mineralogical Descriptions of the Country round Newcastle; of the Mountains of Derbyshire; of the Environs of Edinburgh, Glasgow, Perth, and St. Andrews; of Inverary, and other Parts of Argyleshire; and of the Cave of Fingal*, v. 1, London, 1799, s. 206.

⁴⁰⁶ Briggs, *How They Lived*, s. 67.

⁴⁰⁷ Sharpe, "Population and Society 1700-1840", s. 512.

⁴⁰⁸ Briggs, *How They Lived*, s. 5.

belirtilmiştir⁴⁰⁹. Böylece hem devir içi hem de modern araştırmalarda şehirlerdeki fena vaziyetin yüksek ölüm oranlarına yol açan unsurlardan biri olduğu kanaatini görmekteyiz.

İngiliz bazı seyyahların Avrupa şehirlerinde temizlik üzerine birtakım kayıtları olmuştur ki kısaca bunları da aktarabiliriz. Chishull, Wissenburg’a ulaşmak için üç uzun Macar mili uzunlukta kirli bir yoldan gittiklerini kaydetmiştir⁴¹⁰. Almanya’nın büyük bir kısmını geçip harika şeylerini ekseriyetle gördüğünü ifade eden Leydi Montagu, iyi izlenimleri haricinde bu memleketin tamir olabilmekten de artık geçmiş dar ve kirli sokakları bulunduğunu söylemektedir⁴¹¹.

Geride aktardığımız üzere, Leydi Craven gerek Paris gerek Lyon sokaklarının kötü koktuğunu ifade etmiştir. Paris’te ayrıca en iyi hotellerin geçici bacalarının kara borularıyla “utanç verici” halde olduğunu düşünmektedir⁴¹². O, genel olarak iklimin de kendisine iyi gelmediğini söyleyip Paris çevresinden uzaklaştığında sağlığının oldukça iyileştiğini tecrübe etmiştir⁴¹³. Münferit misal olması nedeniyle umuma teşmil edilir olmasa da bir fikir verebilecek durumu açısından Voltaire hakkında Leydi Craven’ın kaydı da burada zikredilebilir. Craven’a göre onun yemek odası genellikle çok kirli bir yerdi⁴¹⁴. Floransa’yı 1740’ta ziyaret eden Montagu, burayı ise çok güzel bir kent addetmiştir⁴¹⁵. Craven da çok temiz ve neşelendirici olduğu gözlemi yapmıştır⁴¹⁶.

Şehirlerde temizlik meselesinin öne çıkan bir bâbı tuvalet meselesidir. Erken modern devre gelinceye dek bilhassa nispeten küçük şehirlerde insanların dışkılarını sokağa attıkları bilinmektedir. Öyle ki Versailles Sarayı’nda hizmetçiler döküm yaparken bir seferinde aşağıdan geçtiğini fark etmedikleri Marie Antoinette’in üstüne boca etmişlerdir⁴¹⁷. Bu sorun XVIII. asır ikinci yarısında Portekiz’de de devam etmekteydi. İtalyan seyyah Baretti, Lizbon sokaklarında kirlilik, geniş pislik

⁴⁰⁹ Bunda çok kirli hava solumaları da sebepler arasında zikredilmiştir, bkz. **Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertaking, Studies, and Labour, of the Ingenious, in Many Considerable Parts of the World**, vol. LXV, part I, London, 1775, s. 324-325.

⁴¹⁰ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 93.

⁴¹¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 254.

⁴¹² Craven, **A Journey through Crimea**, s. 67.

⁴¹³ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 78.

⁴¹⁴ Craven, **Memoirs**, v. 2, s. 41.

⁴¹⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 203.

⁴¹⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 83.

⁴¹⁷ Bkz. Tony Spawforth, **Versailles: A Biography of a Palace**, St. Martin’s Press, New York, 2008.

yığınlarından kaynaklı mide bulandırıcı koku olup bu pislik yığınlarının birçoğunun sokaktan geçmeye engel teşkil ettiklerini ifade etmiştir. Baretti'ye herhangi bir pislği pencereden dışarıya atmaya karşı sıkı kanunlar bulunduğu söylenmiştir fakat o, gördüğü manzara karşısında icra kuvveti olmadıktan sonra kanunların ne anlam taşıdığını sorgulamıştır⁴¹⁸.

Avrupa topraklarında seyahat sırasında seyyahlar için yollar da dikkat çeken unsurlar arasında ön sırada yer almıştır. Nitekim bunu bazı şehirlere dair kanaatlerini dillendirdikleri çeşitli yerlerde görmüştük. Bazı kayıtlarda ise bütün olan şehrin bir parçası olarak arada zikredilmiş değil fakat sırf yollar için düşünce dile getirildiğini yâhut hassaten vurgu yapıldığını bulmaktayız.

İngiltere'deki yolculuklarda yollara dair yerli ve yabancı birçok kimsenin kayıtlar düştüğü görülmektedir. William Thompson Birmingham'da yolların kötü döşendiğini, buralarda yürüyen birisi için sıkıntılı ve hatta acı verici olduğunu beyan etmiştir⁴¹⁹. Pierre Grosley ise ziyaretine yakın zamanda iyi döşenmiş iki veya üç yol hariç yolların ve yolculuğun kötü olduğunu anlatmıştır. Döşenen taşlardaki orantısızlık ve dengesizlik dolayısıyla en iyi arabaların bile sarsılma yaşadığını ve eğer camlar devamlı kapalı tutulmazsa su sıçraması tehlikesi bulunduğunu tecrübe etmiştir⁴²⁰. Daniel Defoe dahi bilhassa ülkenin iç kısmındaki kontluklarda bulunan yolların neredeyse hepsinin derince ve kirli olduklarını ifade etmiştir⁴²¹. Witney'den North Leac'a giden Arthur Young ise bu yolun hayatında seyahat ettiği en kötü paralı yol olduğunu kaydetmiştir. Ona göre burası o kadar kötü bir yoldur ki ülkeleri için tam bir skandaldır ve yolun yapılışı "barbarca bir metod" ile dir⁴²². 1751'de Sussex'e giden John Burton ise ayak bileklerine kadar çamura battıklarını tahrir eylemiştir⁴²³.

Kıta Avrupası şehirleri için de gözlemler vardır. Leydi Montagu dünyadaki en güzel yerlerden birisi olduğunu düşündüğü Louvere'ye gittiği yolun, dünyadaki en

⁴¹⁸ Baretti, **A Journey from London to Genoa**, v. 1, s. 273.

⁴¹⁹ William Thompson, **A Tour in England and Scotland in 1785 by An English Gentleman**, London, 1788, s. 13-14.

⁴²⁰ Grosley, **A Tour to London**, s. 37.

⁴²¹ Daniel Defoe, **A Tour through England And Wales**, v. 2, haz. G. D. H. Cole, London, 1928, s. 119.

⁴²² Arthur Young, **A Six Weeks Tour, through the Southern Counties of England and Wales**, 2th edition, London, 1769, s. 132-133.

⁴²³ Akt. Briggs, **How They Lived**, s. 97.

kötü yollardan birisi olduğunu söylemektedir⁴²⁴. Montagu Turin kentine de pek kötü yollardan geldiğini belirtmiştir. Hiç beğenmediği Chambery şehrinde bu hoşnutsuzluğunun sebeplerinden birisi yolların sefilce döşenmiş olmasıdır⁴²⁵. Leydi Porter ise Prusya kralının topraklarından çıkıp Königsutter’e yollarında zaman zaman çamura batarak zaman zamansa taşlı yollarda sürünerek ilerlediklerini ifade etmiştir⁴²⁶.

Yolcular için ikamet edilecek yerlere dair gözlemleri de bulunmaktadır. İngilizlerin Hanover’de çok sayıda olmaları hasebiyle Leydi Montagu, sefil bir tavernada kötü bir oda bulmanın bile şans olduğunu söylemektedir⁴²⁷. 3 Haziran 1742 tarihli mektubunda ise Fransa’nın bir taşra kentinde bir handa yaşamaktan ucuz bir şey olmadığını beyan etmiştir⁴²⁸. Leydi Craven 1785’in Aralık ayına ait ve Viyana’dan yazdığı mektubunda, Trevisa denen köyde “mükemmel ve temiz” bir handa ikamet ettiğini yazmıştır⁴²⁹.

Böylece tıpkı Osmanlı topraklarındaki gözlemlerinde olduğu gibi seyyahların Avrupa topraklarındaki hanlara dair gözlemi de çeşitlilik arz etmektedir. Ayrıca temizlikle alâkalı ciddi problemlerin İngiliz ve Avrupa şehirlerinde görülmeye devam ettiği, bu sebeple Osmanlı topraklarında seyyahların gördüğü konuya müteallik bazı sorunların oralara has ya da XVIII. asır İngiliz’i için acayip ve sıradışı bir şey olmadığına hükmedilebilir.

2.6. Kamu İşleri

Osmanlı şehirlerine gelen seyyahların buralardaki bir kısım kamu işlerine dair birçok ve çeşitli gözlemleri olmuş, bunlar şehirlere dair yazdıkları içerisinde mühim bir yer tutmuştur. Bu tutumlarına bakarak konuya özel bir önem ve alâka atfettiklerini söylemek de mümkündür. Nitekim Dallaway’ın “İstanbul tüm ihtişamını kamu yapılarından almış görünüyor” ifadesi⁴³⁰ bu duruma işaret etmektedir.

⁴²⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 466.

⁴²⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 231, 262.

⁴²⁶ **Sir James Porter**, s. 385; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 158.

⁴²⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 286.

⁴²⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 280.

⁴²⁹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 101.

⁴³⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 70.

2.6.1. Cami ve Çeşmeler

Camiler genellikle seyyahlar tarafından bir şehirde en ziyade dikkatlerini çeken ve övgülerini de en ziyade kullandıkları mimarî yapılardır. Dallaway, imparatorluğun hâkimiyet alanlarında görülen muhteşem işlerin camiler, kemerler ve çeşmeler olduğunu söylemiştir⁴³¹. Nitekim Thompson da Beyrut'un genel görünüşüne baktığında gözüne çarpan temel varlığın “büyük bir Türk camii” olduğunu ifade etmiştir⁴³². Maundrell de Cebele'ye geldiğinde burada en dikkat çekici şeylerin bir cami ve bir sadaka evi⁴³³ olduğunu söylemiş, ikisini de Sultan İbrahim'in yaptırdığını ifade etmiştir. Söylediğine göre camide Türklerin büyük bir saygı gösterdiği bedeni tutulmakta olup kendilerine de mezarını görme izni verilmiştir⁴³⁴. Lâkin Sultan İbrahim'in Ayasofya Camii kapısı yanında I. Mustafa Türbesi'ne defnedildiği ve Suriye coğrafyasında bir yere gömülmediği net biçimde blinmekte olup burada bahsi geçen Sultan İbrahim'in padişah olmadığı kesindir. Ayrıca onun saray ve civarındaki bazı imar faaliyetleri dışında büyük çaplı hayır eseri meydana getirmediği de söylenmektedir⁴³⁵. Bu durum mânâ büyüklerine de “sultan” denilmesi fakat Maundrell'in böyle bir şeye muttali olmamasıyla açıklanabilir. Zira kendilerine Sultan İbrahim hakkında uzun bir hikâyeye anlatılmıştır. Hikâyeye göre sultan, krallıktan feragat edip emekliye çekilip deniz kenarında bir mağarada tamamıyla kendisini fakirlik ve ibadete vererek yirmi yıl yaşamıştır. Hatta bu anlattıklarına inandırmak için Maundrell ve yanındakileri sultanın kaldığı bir hücreye götürmek niyeti izhar etmişlerdir⁴³⁶. Büyük ve meşhur sufi İbrahim b. Edhem'in hayat hikâyesine⁴³⁷ anlatılanlar paralellik gösterdiği gibi, Cebele'de İbrahim b. Edhem'in adını taşıyan ve bu şehrin en önemli camilerinden biri sayılan Câmîu's-Sultan İbrahim bulunmakta ve İbrahim b. Edhem'in mezarının da burada olduğu rivayet edilmektedir⁴³⁸.

Edmund Chishull'un Manisa'daki cami gözlemi hassaten kayda şâyandır. Şehrin iki temel camiine bir yeniçeri refakatıyla götürüldüklerini belirten İngiliz seyyah, bu

⁴³¹ Dallaway, *Constantinople*, s. 43-44.

⁴³² Charles Thompson, v. 3, s. 45.

⁴³³ O böyle anmakla beraber burasının bir aşhâne olduğu düşünülebilir.

⁴³⁴ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 13.

⁴³⁵ Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sutanları-II*, s. 350, 354.

⁴³⁶ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 14-15.

⁴³⁷ Reşat Öngören, “İbrâhim b. Edhem”, *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 293-295.

⁴³⁸ Abdülkerim Özaydın, “Cebele”, *DİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 184.

camilerin hanedan mensuplarınca yaptırıldıklarından iki minare taşıyıp diğerlerinden ayrıldığını, şehri donatan diğer on sekiz camide bir minare bulunduğunu öğrenmiştir. Ayrıca her cami önünde kara ve düzenli bir bölge olarak tanımladığı avlular bulunduğunu, dindar Türkler için de üç tarafının odalarla çevrelendiğini gözlemlemiştir. Camiye giriş izni de verildiğini belirten Chishull, ayakkabılarını çıkartarak girmeye mecbur edilmelerini, Türklerin şevkine uyum sağlamak zorunda kaldıkları şeklinde yorumlamıştır. Girişte birçok ayakkabı bulduklarını söylemesinden kendileri içeri alındıkları sırada birçok Müslümanın da camide bulunduğu anlaşılmaktadır. Cami içerisinde kendi ifadesiyle Kur'an'ın birçok kopyasını, yani çok sayıda Kur'an kitabını ve diğer Müslüman dua kitaplarını görmüşlerdir. Chishull, her birisinin merak uyandıracak biçimde yazıldığını ve altın figürlerle süslendiğini temaşa etmiştir. Pencereler, çiçek işi ve dinî yazılarla dolu olup “mükemmel” boyanmış camlarla döşelidir. Tavandan birçok kandil ışığın yansıtılmasını sağlayan parlak topraklarla birlikte aşağı sarkmakta olup Chishull'a göre hepsi güzel ve suni bir tarzda sıralıdır. *Kiblé* olarak ifade ettiği ve herhalde mihrabı kastettiği yer için de “muhteşem” yorumu yapan İngiliz papaz, onun hemen yanında mermerden on dört adım yüksekliğinde “yüce” bir minber bulunduğunu da notlarına ilave etmiştir. İngiliz seyyahın dikkat celp eden bir gözlemi ise bu camide dönen sütun görmesidir. O, kıblenin önünde bir oyuk olup (mihrap) her iki yanında da kaidesi ve başı olmayan, taştan zahmetle yapılmış güzel ince bir sütunun durduğunu, yukarıdan ve alttan çok sağlam tutulduğu halde el ile istenildiği gibi döndürülebildiğini anlatmaktadır. Dönebilir sütuna mânâ veremeyen Chishull, bunun Türklerin bâtil inancına atfedilip atfedilemeyeceğini bilmediğini söylemekle yetinmiştir⁴³⁹. Manisa'ya Chandler da gelmiş, burada sayısız cami bulunduğunu yazmış, iki tanesi ise hassaten dikkatini çekmiş ve çok asil yapılar olduklarını söylemiştir⁴⁴⁰.

⁴³⁹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 8. Manisa'da 1585 yılında ibadete açılan Muradiye Camii'nde iki oluk içine yerleştirilen mermer silindirler günümüzde hâlâ dönmekte olup Mimar Sinan'ın böyle bir şey yapmasındaki maksat şâyet depremde yapının temeli zarar görmüşse fark edilmesini sağlamak olarak yorumlanmaktadır. Chishull, Manisa'da gittiği camilerden bahsederken yukarıdaki kaydı düştüğü için muhtemelen geldiği caminin Muradiye Camii olduğu kanaatindeyiz. Camiyle ilgili bir tanıtım yazısında da “terazi taşları” denilen bu dönen silindirlerin “camide zamanla oluşabilecek oturumları ölçmeye” yaradığı belirtilmiştir, bkz. Cevat Akkanat, “Şehzadeler Şehrinde Bir Selâtin Cami: Muradiye”, **Diyanet Aylık Dergi**, Haziran 2008, s. 58.

⁴⁴⁰ Söylediğine göre bu ikisinde iki minare bulunup mermerden yapılardır, bkz. Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 267.

Chishull ayrıca hoş bir yer olarak bulduğu Birgi kentinin de “çok güzel” iki cami ile süslendiğini söylemiştir. Chishull’da daha da dikkat çekici bir kayıt ise, St. John Kilisesi’nin “dinsiz” kullanımı için Türkler tarafından camiye dönüştürüldüğünü söyledikten sonra, cami yapılması akabindeki eklemelerle çok daha güzel hale getirildiğini teslim etmesidir⁴⁴¹. Ona göre güney duvarı muhtemelen kilise zamanından kalmaysa da batı ve doğu tarafı iyi şekilde güzelleştirilmiş olup “enfes mükemmellikte” oymalar işlenmiştir⁴⁴².

Akka’ya gelen Thompson da kentin büyük ve güzel yapıları içerisinde camiyi ön plâna çıkarır. Ayrıca ona göre “Kahire’deki cami sayısı fevkalâde inanılmazdır, lâkin çoğu ancak sekiz metrekairelik zavallı küçük yapılardır. Bununla birlikte birçoğu da muhteşem yapılardır ve şehir için büyük süstürler.” O ayrıca Sultan Hasan Camii’nin heybetli ihtişamının gözlemciyi çarptığını, bu caminin kalenin konumlandırıldığı tepenin eteğinde inşa edildiğini ve “çok yüce” olduğunu söylemiştir⁴⁴³.

İstanbul camilerinin mevzuyla alakalı kayıtlarda mühim bir yer tuttuğunu ifade etmek gerekir. Edmund Chishull, Sultan Süleyman, Sultan Bayezid ve Sultan Ahmed ile Valide Camiilerini ziyaret ettiklerini belirtip görüşlerini aktarır. Kısaca, camilerin hepsinin güzel ve ihtişamlı olduğunu, birbirleriyle kıyaslansalar Sultan Ahmed Camii’nin daha muhteşem, Sultan Süleyman’inkinin daha düzenli ve sanatsal, Valide Camii’nin iç süsleri ve işçiliğinde daha ilgi çekici, içlerinde en eskisi olan Bayezid’in ise ötekilerinden aşağı kalsa da daha parlak, incelikli ve kıymetli taşlardan olan bazı sütunları olduğunu söylemektedir. Chishull farklı bir tecrübe de yaşamıştır. Anlattığına göre müezzinlerin Türkleri namaza çağırdığı “Muhteşem Süleyman’ın” camisinin minaresinin takriben 120 feet (36,5 metre) yüksekliğinde olduğunu not edip⁴⁴⁴, bu minarelerden birine çıkabildiklerini belirtir. Chishull bu vesileyle

⁴⁴¹ Ancak Chishull’un ifadelerinden net bir kanıya varmak zor. İzmir sınırlarında meşhur St. John veya Aziz Yuhanna Kilisesi kalıntıları bulunmakta olup yakınında XVI. yüzyılda inşa edilen İsa Bey Camii bulunmaktadır. Chishull St. John Kilisesi ile alakalı satırlarını Efes civarına geldiklerinde yazdığı için bu bölgeye geldiğine hükmedilebilir. Dolayısıyla İsa Bey Camii ile antik kiliseyi karıştırdığı ve bu yanlış nedeniyle kilisenin yıkımından Türkleri sorumlu tuttuğunu düşünebiliriz. Kilisenin kalıntıları bugün UNESCO mirası sayılıp ziyarete açıktır.

⁴⁴² Chishull, **Travels in Turkey**, s. 18, 24-25.

⁴⁴³ **Charles Thompson**, v. 3, s. 96, 259.

⁴⁴⁴ Chishull ölçümde biraz fazla yanlışmış görünmektedir zira Süleymaniye’nin üçer şerefeli iki minaresi 76, ikişer şerefeli diğer iki minaresi ise 56 metre uzunluğundadır.

İstanbul'un "tüm durum ve genişliğinin nefis bir manzarasına" şahit olduklarını söylemektedir⁴⁴⁵.

Bayezid Camii hakkında bazı bilgiler veren Dallaway daha sonra Sultanahmed Camii'nden bahsetmiştir. Ona göre bu caminin minareleri "olağanüstü yükseklik ve güzelliكتedir." Süleymaniye Camii'nin ise Türkler tarafından yabancılara zarâfet ve simetride diğerlerine daha üstün gösterildiğini aktarmıştır. Dallaway, 1753'te I. Mahmud'un yaptırdığını belirttiği Laleli Camii'nin⁴⁴⁶ ise küçük ama "en zarif" bir cami olduğunu düşünmektedir. Her caminin yanında türbe bulunduğunu da notları arasına eklemiştir. İmparatorluk camilerinin bazılarının "validelerin dindarlıkları eseri" olduğunu da beyan eden Dallaway, bunların başında limanın yanındaki Yeni Camii, Edirne Kapısı yanındaki ve Üsküdar'daki camilerin geldiğini ve hepsinin de aynı valide sultan tarafından yaptırıldığını söyler⁴⁴⁷. Bu vesileyle sultanların çeşitli surette okullar, hocalar, hastaneler ve hanlarla kamu menfaatine katkıda bulunduklarını da ifade eder. Bunun ardındansa "çok fazla objeyi kucaklayıp bir yığın isteği karşılayan hiçbir sistemin daha faydalı olamayacağı" düşüncesini paylaşmıştır⁴⁴⁸. Bu suretle hanedan eliyle çok çeşitli alanlarda yapılan hizmet modelinin pek yararlı olduğuna kanaat ettiği görülmektedir. Piyale Paşa Camii'nin plânının emsalsiz olduğunu söyleyerek ona da özel bir vurguda bulunmuştur. Vezirin sağduyu sahibi olup sultanın camisini ne taklide ne de geçmeye yeltenmediğine dikkat çekmiştir⁴⁴⁹.

Ayasofya'nın hususi alâka çektiği Chishull'dan bahsettiğimiz bölümde yaptığımız nakille ortadadır. Leydi Montagu da buraya girebilmek için üç kere kaymakama gitmeye mecbur edildiğini, onun ise kazaskerleri toplayıp böyle bir şeye

⁴⁴⁵ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 40-47.

⁴⁴⁶ Dallaway burada yanılmaktadır zira Laleli Camii III. Mustafa tarafından 1760-1764 yılları arasında Laleli Külliyesine dahil bir yapı olarak inşa ettirilmiştir. Cami ayrıca yaptırıldığı semte de adını vermiştir. Hakkında daha fazla mâlûmat için bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Lâleli Külliyesi", **DİA**, c. 27, Ankara, 2003, s. 86-89.

⁴⁴⁷ Bu padişah annesi, III. Ahmed'in annesi olan Rabia Gülnûş Emetullah Sultan'dır. Üsküdar'da Yeni Vâlîde (Vâlîde-i Cedid) Camii, Galata'da yanmış olan eski bir kilisenin yerine inşa ettirdiği Yeni Camii veya Galata Yeni Vâlîde Camii ve oğlu III. Ahmed'in saltanatı sırasında Üsküdar İskelesi'nin sağına yaptırdığı cami gibi camiler dışında, sebîl, çeşme, imaret, sıbyan mektebi ve medreseden oluşan bir de Yeni Vâlîde Külliyesi inşa ettirmiştir. Mehmet İpşirli, "Gülnûş Emetullah Sultan", **DİA**, c. 14, İstanbul, 1996, s. 248-249.

⁴⁴⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 59-63.

⁴⁴⁹ Camiyi "Piali Pasha" ismiyle takayyut etmiştir. Dallaway İzmit'in camiini de güzel bulmuştur, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 119, 161.

izin verilmesinin meşru olup olmadığını sordurduğunu, tartışmayla birkaç gün geçirdiklerini, sonunda kendisinin ısrarcılığı üzerine izin verildiğini bildirmektedir. Leydi Montagu, Ayasofya içindeki resimlerin bozulmasından ötürü Türklerin suçlanmaması gerektiği görüşündedir. O ayrıca, yanılıyor olabileceğine aralık da bırakarak bazı Türk camilerinin kendisini daha memnun ettiğini söylemiş ve sonra Süleymaniye'ye vurgu yapmıştır. Ancak buradan hareketle onun Ayasofya'yı beğenmediği yâhut da çok da etkilenmediği anlaşılmamalıdır. Zira bir başka mektubunda o zamana dek hayatında gördüğü kiliselerin hepsinin Ayasofya sonrası kendisine çok kötü geldiğini beyan etmiştir⁴⁵⁰. Dallaway, Belon'un Ayasofya'daki kubbeleri Roma'daki panteon ile kıyaslayıp Ayasofya'nın üstünlüğüne hükmettiğini nakletmiştir. Baron de Tott'un Ayasofya hakkında küçümseyici yazımını ise onun mimarîden ne kadar az anladığının delili ittihaz etmiştir⁴⁵¹.

Leydi Montagu İstanbul'da toplam cami sayısına dair de bilgi edinmiş yâhut duyum almış ve beş ilâ altı bin cami olduğunu söylemiştir⁴⁵².

Edirne'deki Selimiye Camii'ne dair anlatımlar da yapılmıştır. Chishull'a göre bu cami, Edirne'nin, hatta kimilerinden duyduğuna göre imparatorluğun en büyük güzelliğidir. Fakat o, Süleymaniye ve Sultanahmed camilerini Selimiye'den daha güzel bulmuştur. Bununla birlikte Selimiye'yi de gayet beğenip dikkatle incelemiş, minarelerinin iki yüz kırk dört basamaklı merdiveni olduğunu not etmiştir⁴⁵³. Selimiye Camii'ni Leydi Montagu da görmeye gitmiştir. Kendisi şehrin çok avantajlı bir şekilde ortasına ve en yüksek noktasına konmasının çok asil bir görüntü sağladığına kanaat etmiştir. Ayrıca o, her avlu içinde beyaz mermerden güzel çeşmeler olduğuna dikkat çekip şöyle devam eder: “Şimdiye dek gördüğüm en asil yapı olduğunu düşündüm. Ortada geniş bir gümüş lamba olup onun haricinde daha küçük boyutta en az 2000 kadar daha var. Hepsi yandığında çok muhteşem görülüyor olmalıdır ancak geceleri hiçbir kadının girmesine izin verilmiyor. Minareler çok sanatsal yapılmış öyle ki gören herkesi hayrete gark eder.” Bu sözlerinin ardından ise kesinlikle Almanya ve İngiltere'de gördüğü herhangi bir kilisenin daha ötesinde bir güzelliğe sahip

⁴⁵⁰ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 398-399, 431-432.

⁴⁵¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 57.

⁴⁵² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 405.

⁴⁵³ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 63-64.

bulunduğunu ve hatta burasının muhteşemliğinde bir cami de görmediğini söylemiştir⁴⁵⁴.

Camilerin bir kentin ehemmiyetini idrake medar addedildikleri de görülmektedir. Dallaway, Bergama'nın lanse edildiği üzere önemsiz bir yer olmadığını, dokuz tane camisi bulunduğunu vurgulamıştır⁴⁵⁵. Bu örnekte caminin bir kentin önemini tayin için seyyah tarafından ölçü alındığına şahit olunmaktadır.

Diğer yandan Maundrell, Şam'da iken yazdıklarında şehrin hemen dışındaki bölgede büyük bir hastaneden bahseder. Sadece içinde kare avlusu olduğunu belirttiği hastanenin güney tarafında ise görkemli bir cami bulunduğunu söylemiştir⁴⁵⁶. Samıkıran Şam için iki bimaristan saptamış olup bunlardan surların haricinde bulunanın Kaymeriyye/Kîmeriyye Bimaristanı olduğu bilgisini verir. Dahası bu bimaristanın, Selimiyye veya Şeyh Muhyiddin Camii olarak bilinen caminin civarında bulunduğunu da ilave eder⁴⁵⁷. Selimiyye Camii Yavuz Sultan Selim tarafından inşa ettirilip Osmanlı'nın Şam'da yaptığı ilk eser sıfatını taşımaktadır ki önemli ve öne çıkan bir camidir. Kasiyon Dağı eteğinde yapılp Muhyiddin Arabî'nin de bu dağdaki Kâdî Muhiyyiddin bin ez-Zeki Mezarlığı'na defnedildiği rivayetinden ötürü adını İbni Arabî merhumdan almıştır⁴⁵⁸. Neticede Maundrell'in hastane yanındaki cami tarifine uyan caminin Selimiye Camii olduğu görülmektedir.

Çeşitli vesilelerle çeşmelere temas edilmiş olmakla birlikte bu başlık altında birtakım hüküm içeren kayıtlara yer vermek de elzemdir. Dallaway'e göre "Eğer sultanların cömertliği çok sayıda çeşmeyi, hakikaten imparatorluk işi olan kemerlerle daimi surette sağlamsaydı İstanbul büyük bir su yokluğu çekerd⁴⁵⁹." Ona göre çokça olan bu çeşmeler, dindarlık mahsulü bir hayır işi olup belli aralıklarla yerleştirilmiştir⁴⁶⁰. Hakikaten çeşme ve sebil yapımı bir hayır işi olup çokça yaptırılmıştı. Raymond Kahire'de sonradan dağıtılacak suyun depolanmasında çok önemli işlevi olan sebillerden 308 tane saptayabildiğini belirtmektedir. O ayrıca

⁴⁵⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 357-358.

⁴⁵⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 300-301.

⁴⁵⁶ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 126-127.

⁴⁵⁷ Samıkıran, "Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)", s. 119.

⁴⁵⁸ Samıkıran, "Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)", s. 80-81.

⁴⁵⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 109. Fransız Van Mour da cami yanındaki çeşmelerin güzelliğine vurgu yapmıştır, bkz. **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. XXXIX.

⁴⁶⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 4.

Kahire’de suyla alâkalı kamu hizmetinin olağanüstü koşullar altında dahi doyurucu bir şekilde işlediğini ifade edip oldukça şaşırtıcı bulmuştur. XIX. yüzyıl başına gelindiğinde Halep’te ise 200 çeşme olduğunu tespit etmiştir⁴⁶¹. Ayrıca Kahire’ye 1726-1775 arası 26 cami ve 41 çeşme yaptırıldığını, 1517-1798 arası dönemde ise Osmanlıların toplam 77 cami ve 118 çeşme diktiklerini dermeyan etmiştir⁴⁶².

2.6.2. Yollar ve Köprüler

Yol şebekesi Osmanlı’da hem şehirlerin gelişmesi hem yeni şehirler kurulmasında mühim etki sahibi olmuştur⁴⁶³. Bu suretle daha büyük bir tabloda gayet önemli yeri olan yollar, seyyahlar içinse ulaşım imkân ve rahatlığı açısından çok kereler konu edinilmiştir. Maundrell yolların farklı zamanlarda farklı şart sunabileceği konusunda doğrudan bilgi temin etmektedir. Bildirdiğine göre Kudüs’e giderken geçtikleri ve göl olarak adlandırılan büyük bir su kütlesi etrafındaki yolda çamura bulanarak hafife alınmayacak bir sıkıntı çekmişlerdir. Lâkin dönüşlerinde göl kurumuş, yol da mükemmelen ıslah olmuştur⁴⁶⁴. Akka ovasındaki yol hakkında yorum yapan Thompson, burasını “olağanüstü derecede güzel” bulmuştur⁴⁶⁵. Yollar hakkında pek bir yorumu gözükmeyen Chishull ise, Gelibolu’dan çıkarken kullandıkları yolun düzgünlük ve güzelliğine hususi kayıt düşmüştür⁴⁶⁶. Dallaway İstanbul hakkında

⁴⁶¹ Raymond, **Osmanlı Döneminde**, s. 107-110.

⁴⁶² Raymond, **Yeniçerilerin**, s. 130-131.

⁴⁶³ Şahin, “Şehir”, s. 448.

⁴⁶⁴ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 3.

⁴⁶⁵ İyi sulandığını söylediği bu yerin toprağının da “fevkalâde verimli” olduğu kanaatindedir, bkz. **Charles Thompson**, v. 3, s. 95. XVI. asırda Anadolu ve Rumeli’de sulama alanlarının az olduğu düşünülmeyle beraber gelişmiş sulama düzenleri bulunduğu da belirtilmektedir, bkz. Suraiya Faroqhi, **Orta Halli Osmanlılar**, çev. Hamit Çalıskan, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 89.

Seyyahların geçtikleri yerlerde bazen iyi ekim yapıp yapılmadığına dair gözlemleri de olmuştur. Kudüs’e yolculuğu sırasında yirmi dört köy saydığı bir ovada pek iyi ekilmiş yerler gördüğünü Maundrell kaydetmektedir. Muhtemelen Behluliye’yi kastederek “Bellulca” diye andığı yere yakın olduğu anlaşılan ismini vermeyip iyi bulduğu bir memleketin de ipek bahçeleriyle güzel biçimde ekildiğinden bahsetmektedir. Akka ovasının ise pek verimli olabileceği halde ekilmeyip boş bırakıldığını müşahade etmiştir, bkz. Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 2, 7, 52. Chishull ise Çanakkale tarafına giderken bu konuda bir gözlemini kaydedip antiklerin Zelia (?) dendiğini söylediği ovaların hoş ve verimli olmaktan maada iyi de ekildiğini not etmiştir. Hâkezâ o Paşaköy’den Comorwa (?) dediği yere geldiğinde burasının da iyi ekildiğini söylemektedir. Ayrıca Tuna nehrini ilk gördükleri yerin de zengin, hoş ve iyi ekilmiş bir memleket olduğunu dermeyan etmiştir, bkz. Chishull, **Travels in Turkey**, s. 58, 74, 76. Chandler, Sakız Adası’nın özenli bir şekilde ekildiğini ve zengin mahsûlât ile çiftçiyi ödüllendirdiğini yazmıştır, bkz. Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 47. Menemen civarında da her yerin iyi ekildiği gözlemlenmiştir, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 289.

⁴⁶⁶ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 61.

değişik bir gözlem yapmış, yedi tepe üzerinde kurulan şehrin kötü döşenmiş ve kirli yollarla kümелendiğini yazmıştır. Öyle ki yolları leş yiyici köpekler ve akbabaların kullandığını söylemektedir⁴⁶⁷.

Arap kentlerinde düzensiz yollar şehrin ancak bir bölümü için geçerliydi. Raymond, çıkmaz sokakta biten yol ağını ise aileyi toplumun geri kalanından tecrit etme eğiliminin bir sonucu olarak ifade etmektedir⁴⁶⁸.

Ulaşım hakkında Dallaway tarafından gelen bilgiler burada zikredilebilir. İngiliz elçiliği mensunu olarak gözlemlediğine göre bir kentten diğerine gidebilmek için atlar kiralanır, sahipleri ve hizmetçileri de eşlik eder. Bir yeniçeri emniyet için eklenir ve “kesinlikle” lazım olan bir tercüman da olur, ciddi bir atlılar grubu da şekillendirilir. Uzaklık saatle hesaplanır ve Dallaway’e göre bu nâdiren doğru yapılır⁴⁶⁹. İlave edilmesi gereken bir şeyse kadınların araba ile taşınma durumları da bulunduğudur. Nitekim Leydi Montagu Sofya’da tıbbî meziyetleri ile meşhur hamamlara gitmek için Türk arabası kiraladığını yazmıştır. Kanaatine göre bu arabalar İngiltere’dekiler gibi değilse de kendi ülkeleri için çok daha uygundur. Arabanın içindeki insanlar kapatılır fakat kadınlar pencere kafeslerinden dışarıya bakabilirler. Leydi Montagu ayrıca dört kişinin çok rahatça taşındığını anlatıp arabaların süslenmelerine dair biraz tasvirde de bulunmuştur⁴⁷⁰. Dallaway de araç kullanımının pek bulunmadığını fakat büyük harem kadınlarını gidecekleri yere iletmede arabalara başvurulduğunu yazar. Bursa’da iken kadınların bindiği bir aracı da temaşa etmiş ve meraklı bir görüntüsü olduğunu, yaldızlanıp boyandığını söylemiştir⁴⁷¹. Eton ise İstanbul’da ulaşım hakkında araba kullanılmamasıyla örtüşen fakat farklı bir noktaya parmak basan mâlûmata yer vermiştir. Ona göre İstanbul’da kara vasıtası nâdir bulunur ve insanlar su yolunu sevip bunu tercih ederler. “Çok sayıda kişinin hatta bedelini karşılayabilen herkesin özel kayığı vardır ve kara taşıtı kullanmazlar. Paris’te yalnızca 12.500 araba ya da fayton vardır ve İstanbul’da kayıkla seyahat eden insandan daha az insan arabayla seyahat eder⁴⁷².”

⁴⁶⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 71.

⁴⁶⁸ Raymond, **Osmanlı Döneminde**, s. 118, 128.

⁴⁶⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 6-7. Osmanlılarda uzaklığın saatle hesaplandığı vakidir. Bulunabilecek pek çok misalden bir tanesi için bkz. **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 844.

⁴⁷⁰ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 311-312.

⁴⁷¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 85, 179.

⁴⁷² Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 179.

Durumu iyi olmayan yerlerin bölge idarecileri tarafından parlak bir hale getirildiğine dair kayda da rastlanmaktadır. Yolu Lazkiye'ye düşen Maundrell burası hakkında bilgi vermiştir. Söylediğine göre büyük muhteşemlikte antik bir yer olup sonra ülkeye genel olarak düşen felâketle çok kötü duruma düştü. Fakat son yıllarda ayağa kaldırıldı, yeniden inşa edildi, sahilin en parlak yerlerinden biri oldu, Kaplan Ağa tarafından ticaret yoluna kondu. Maundrell'e göre Kaplan Ağa büyük zenginlikte olup bu bölgelerde idareyi elinde tutan birisidir⁴⁷³.

Köprüler de zaman zaman dikkat çekmiştir. Trablusşam'a uzanan büyük bir ovaya geldiklerini ve buradaki en büyük nehir olması hasebiyle Nehir el-Kebir diye anılan bir nehir bulunduğunu söyleyen Maundrell, ilerledikçe başka başka nehirleri geçtiklerini belirtir. Bu vesileyle gördüğü pek büyük bir kemer üzerindeki güzel bir taş köprüyü temaşa etmiştir⁴⁷⁴. Thompson ise Beyrut Nehri üzerinde altı kemerli güzel bir taş köprü bulunduğunu yazmıştır⁴⁷⁵. Edmund Chishull ise *Norlicui* (Nurluköy?) olarak ismini verdiği yerden sonra şırıldayan temiz bir nehir üzerinden yüksek ve büyük bir taş köprü vasıtasıyla geçip *Jacacui* (Yakaköy?) dediği yere geldiklerini söylemektedir. Dikkate değer üç kemeri olan bir başka taş köprü üzerinden geçtikleri vakit Chishull bunu da günlüğüne not alma gereği duymuştur. Antik ismiyle Rhyndacus olarak bilinen Mustafakemalpaşa nehrinden ise taş köprüünün yıkıntıları arasındaki ahşap bir köprüden geçtiklerine dair kaydı zikre şâyandır⁴⁷⁶. Zira bu örnekte muhtemelen kamusal alanda çıkan bir bozukluğa karşı sıkıntıyı gidermek için başvurulmuş hızlı bir çözüm ve icraata şahit olunmaktadır. Lâkin muhtemelen Balıkesir Sarıköy civarındaki nehirden geçerken karşılaştığı ahşap köprüyü ise tehlikeli bulmuştur⁴⁷⁷. Dimetoka'ya gelirken bir nehri ahşap köprü üzerinden geçtiklerini söyleyip yorum yapmazken, bilâhare geçtikleri taş bir köprüünün ise güzel olup IV. Mehmed'in yaptırdığını takayyut etmiştir. Gelibolu ile arasında dört saat bulunduğunu belirttiği Kavak Suyu⁴⁷⁸ üzerinden de iyi inşa edilmiş bir taş köprü ile geçtiklerini söylemektedir. Ayrıca Edirne'ye giderken Uzunköprü üzerinden de geçip

⁴⁷³ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 11.

⁴⁷⁴ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 24.

⁴⁷⁵ Charles Thompson, v. 3, s. 42.

⁴⁷⁶ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 2, 19, 52.

⁴⁷⁷ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 59. "Surricui" şeklinde yazmıştır.

⁴⁷⁸ Metinde "Melas nehri" olarak ismini vermiştir. Antik kaynaklarda birden çok yer için zikredilen "Melas" isminin daha ziyade Manavgat Nehri için geçtiği görülmekle beraber coğrafi konumu ve Kavak Suyu'na da "Melas" dendiğini dikkate alarak tercihimizi bu şekilde yaptık.

burasının 166 kemerli bir köprü olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁹. Gediz Nehri üzerinden geçtiği köprüyü ise adım adım sayan Chishull, uzunluğunun yüz altmış adım olduğunu bildirmektedir⁴⁸⁰. Leydi Montagu ise yeterince düzgün biçimde inşa edildiğini söylediği Silivri'ye geldiklerinde, otuz iki kemerli bir köprüsü bulunduğunu bu bağlamda bildirmiştir⁴⁸¹. John Covell da bu köprünün güzelliğinden bahsetmekte, yaklaşık 450 adım uzunluğunda olup “çok güzel bir taş köprü” olduğunu ifade etmektedir⁴⁸². Kıbrıs'ın Famagusta (Gazimağusa) şehrine bir taştan ve bir açılır-kapanır köprü ile girdiklerine dair Drummond'un kaydı da burada not edilmelidir⁴⁸³. Leydi Porter ise Küçükçekmece ve Silivri'de çok güzel köprülerden geçtiklerini mektubunda bildirmektedir⁴⁸⁴.

2.6.3. Eğitim ve Kütüphane

Eğitimi önceki asırlarda beğenen seyyahlar veya 1781-1786'da Venedik balyosu olan Giambattista Toderini gibi diplomatik eğitimi takdir eden, yani eğitimin belli bir alanını başarılı bulan kimseler çıkabiliyordu⁴⁸⁵. Fakat XVIII. asırda incelediğimiz seyyahlar genel olarak kusurlu ve eksik olmakla tavsif ve tenkit etmişlerdir. Bazıları ise görüş belirtmeyip sadece birtakım bilgiler vermiştir.

Manisa'da bir dinî okul gördüklerini söyleyen Chishull, burasının ancak taştan güzel bir yapı olduğunu gözlemleyebilmiş, verilen eğitime dair herhangi bir şey öğrenmemiştir⁴⁸⁶. Pera'da bir medrese olduğunu, bunun Cin Ali Paşa⁴⁸⁷ tarafından kurulduğunu Dallaway bize aktarmaktadır. Söylediğine göre burası Türklerin oğulları için kurulmuş olup zeki olanlar İslam ve meşru addedilen bilimlerde eğitilmekte, daha atletik olanlarsa askerlik eğitimi almaktadırlar. İmparatorlukta en gelecek vaat eden

⁴⁷⁹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 60-62.

⁴⁸⁰ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 56. Chishull'un köprüyü nereden geçtiği anlaşılmamaktadır.

⁴⁸¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 361.

⁴⁸² **Early Voyages and Travels in the Levant**, “Extracts from the Diaries of Dr. John Covell: 1670-1679”, (ed. J. Theodore Bent, F.S.A., F.R.G.S.), London, 1893, s. 180-181.

⁴⁸³ Drummond, **Travels**, s. 138.

⁴⁸⁴ Silivri'de geçtikleri köprünün Dr. Covell ve Leydi Montagu'nun geçtiği köprü olması yüksek ihtimaldir, bkz. **Sir James Porter**, s. 373; **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 150.

⁴⁸⁵ Bkz. Zafer Karademir, “Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18.yüzyıllar)”. **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, c. 34, Güz 2013, s. 94-95.

⁴⁸⁶ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 7.

⁴⁸⁷ Dallaway “Djin Haly Pasha” demektedir. Bu “Cin” lakabının bazı Batı kaynaklarında geçtiği belirtilen şahıs esasen Şehid Ali Paşa'dır, bkz. Abdülkadir Özcan, “Şehid Ali Paşa”, **DİA**, c. 38, s. 433.

beş yüzden fazla talebe buradadır. Bununla birlikte Abdülkadir Özcan'ın alâkalı maddesinde açtırdığı medreseler olduğu söylenmekteyse de açtırdığı yerin Pera olduğuna dair bir ifade yoktur. Mâmâfih Galata Sarayı Mektebi'ni tamir ettiği kaydedilmektedir⁴⁸⁸. Dallaway belki de bunu kastetmektedir zira bu medresede saraya nakledilen gençlerin eğitim gördüğünü söylemiştir⁴⁸⁹.

William Eton'un abartılı ifadesine göre medreselerin durumu kendilerinin en düşük seviyedeki köy okullarıyla aynıdır. Diğer ülkelerin tarihleri ve coğrafyalarından tamamıyla habersizlik söz konusudur. Eton'a göre "metafizik, gramer ve belâgat gerçekten öğretilmekteyse de bunların öğretimi rasyonel ilkelere dayalı değildir." Entrika ve zümre bağlantılarıyla "en cahil ve tecrübesiz kişilere bile" müftülük yolu açılabilindiğini de ileri sürmüştür. Ayrıca o, düzenli hukuk eğitimi almış birisini İngiltere'deki mukabiline göre kıyasladığında daha geride kaldığına dair benzetmeye yer vermiştir⁴⁹⁰.

Patrick Russell'ın gözlemleri ise eğitimde ciddi eksiklik ve sıkıntı olduğuna işaret eden dikkat çekici ifadeler içermektedir. Türk ekâbirinin son yarım yüzyılda evvele nazaran yazıma daha çok başvurduklarını söylse de hâlâ Paşalar ya da diğer yüksek memurlar arasında okuma yazma bilmemenin sıradışı bir şey olmadığını belirtir. Örnek de verip Halep Muhassılının bu makamı uzun süredir tuttuğu halde okuma yazma bilmediğini söyleyen Russell'a göre birçok büyük paşa da neredeyse eşit derecede okuma yazma bilmez durumdadırlar. Diğer yandan bazı genç paşaların ise edebiyata düşkün olduklarını, huzurlarında insanlara etrafları kitap ve kâğıtlarla çevrili olarak göründüklerini belirtir. Azı yazabilir olsa da çoğu okur durumundadır. Russell tüccarların da eskilerinden çok sayıda kimsenin okuma yazma bilmediğini fakat büyümekte olan neslin ekserisinin kendi özel yazışmalarını yürütebilecek derecede eğitim aldıklarını ifade eder. Lâkin onların da başka durumlarda ara sıra kâtiplere başvurduklarını dermeyen etmiştir⁴⁹¹.

Hoca ve talebelere dair de Russell'ın bazı kayıtları bulunur. Ana camilerin bitişiğinde oğlanlar için gündüz kamu okulları (sıbyan mektepleri) vardır. Öğretmenler sabit maaşlı şeyhlerdir (sheihs). Oturan çocuklar belki sokağa açılan büyük

⁴⁸⁸ Özcan, "Şehid Ali Paşa", s. 434.

⁴⁸⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 128.

⁴⁹⁰ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 77-78.

⁴⁹¹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 91-92.

pencerelerden görülebilirler. Nitekim Russell kendisi görmüş olacaktır ki okurken bedenlerini ileri geri hareket ettirdiklerini belirtir. Okumayı da birlikte yüksek sesli yaparlar. Öğrenciler Russell'a göre sokakları kendi başlarına dolaşmaya izinli değillerdir. Kendilerine hizmetçileri yâhut üstadları eşlik eder, bu üstadlar da öğrencilerinin evde nasıl davrandıklarını görmek için evlere giderler. Üstadlar yüksek derecede saygı görür. Öyle ki kadınlar arasında oğlanları intizam içinde tutmanın mûtaad yolu, şeyhlere onları şikâyet etmektir. Medreselerin çok az olduğunu söyleyen Russell, ileri seviyedeki çocuklar için bulunduklarını da öne sürer. Fakat niyette böyle olsa da uygulamada modern medreselerin bilimden ziyade bâtil inanç ve gösteriş okulları olduğunu söyleyip çoğunlukla kendilerini cami hizmetine adanmış daha fakir talebelerin buralarda yer aldığını iddia eder. Genç Efendiler bazen iştirak etse de umumiyetle belli bir yaştan sonra özel bir eğitimcileri olur. Bir medrese binasınınsa genel olarak okuma odası, bir kütüphane, şeyhin odası ve ufak bir ücretleri olan öğrenciler için birkaç yatak odasından müteşekkil olduğunu belirtir. Şeyhin maaşınınsa pek önemsiz olduğunu kaydetmektedir. Medreselerde öğretilen temel konularsa seyyaha göre gramer ve teolojidir. Diğer yandan okulların hayır işleri olarak zenginlerce inşa edildiğini ifade eder. Russell'ın bir tenkidi de olup efendilerin ilme saygısı olsa da liberal bir bilim düşünceleri olmadığını, kitaplarda buldukları her şeyi hakikat kabul ettiklerini ileri sürüp eleştirmiştir. Ayrıca modern talebelerin de eski görüşleri karışık halde toplayıp hatalar düzeltmekle uğraşmadıklarını beyan etmiştir⁴⁹².

Bir başka eleştirisi ise matematik çalışmalarının ciddi mânâda ihmal edildiği şeklindedir. Söylediğine göre “işlerindeki sıradan maksatlar için pratik aritmetik” öğrenirler. Üzerinde durduğu diğer bir eleştirisiyse tabiat tarihi ve tıbbın tecrübeye taalluk eden kısımlarında asırlardır ilerleme yaşanmadığını, kitaplardaki yanlışların düzeltilmeden aktarıldığını ve Avrupa'daki son keşif ve gelişmelerin bilinmediğini vurgulamasıdır⁴⁹³. Bu bağlamda zikredilebilecek bir gözlemi, anatomi konusunda Avrupa'da iktisap edilen bilgi düzeyine ulaşılmadığı üzerinedir. Suriye topraklarında gözlemlediği doktorların iç organlarla alâkalı kesin ifadeler kullanmalarının şaşırtıcı olduğunu belirtir. Zira bu kimselerin bir kişi öldükten sonra bedeninin açılmasına izin

⁴⁹² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 92-94, 98.

⁴⁹³ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 106-108.

verilmediği için insan iç organlarını görmediklerini bu sebeple âşinâyımış gibi konuşmalarının hayreti mucip olduğunu dermeyan eder. Ceset inceleme konusunda başından geçen dikkat çekici bir vak'ayı da anlatmıştır. Dönemindeki Halep valisi Ragıb Paşa'nın⁴⁹⁴ “meselelerin çoğundaki düşünme biçiminin olağandışı surette liberal” olduğunu belirtmektedir. Hadiseye göre Patrick Russell, olağanüstü bir hastalık nedeniyle bir kimsenin öldüğünü düşünmüş, durum ve talebini Ragıb Paşa'ya bildirmiştir. Paşa da bunun üzerine ölen kişinin bedenini açabileceğine dair yazılı izin sunmuştur. Ancak Russell teklifi kabul etmekte “cesaretsiz” kalmıştır. Nedeniniyse paşa vali iken hiçbir şeyin kavranılmaması ve dolayısıyla o ayrıldıktan sonra bedeni incelenecek kişinin ailesinin başının derde girebileceği endişesiyle açıklar. Bu derdin ise “cinayet suçlaması” ile karşılaşmaları ve delil olarak da parçalanmış cesedin uzuvlarının getirilmesi tehlikesi olduğunu belirtir. “Kendimi emniyete alacak legal vasıtaları bulmam kolaydıysa da sinirlendirici sonuçlardan başkalarını koruyamazdım. Bu sebeple teklif düşürüldü” sözleriyle de neticeyi açıklamıştır. Binâenaleyh Türklerde anatomi bilgilerinin uzuvları kesmeyle değil fakat okumayla elde edildiğini, gerek anatomi gerek fizyoloji bilgilerinin ise Galen'den aldıklarıyla kaldığını ileri sürmüştür⁴⁹⁵. Bunlar haricinde kan dolaşımı konusunda da bilgisiz olduklarını söyleyen Russell, cıva, altınkökü gibi şeylerin kullanımı ve antimuan hazırlama gibi bilgileri ise memleketlerine gelen Frenklerden aldıklarını ifade eder. Eczacılığınsa “Halep'te sıradan suların destilasyonuna hapsedildiğini” yazmıştır⁴⁹⁶. Bilgiç, kibirli ve inatçı bir yaklaşım bulunduğunu, evvelden gelen önyargı sıklığının ilmin girişlerinde öğrencilerin ağızlarını kapattırdığını da tenkitlerine ilave eder. Cerrahlık konusunda da gözlemlediği olumsuzluklar vardır. Cerrah testeresine, uzuv kesme ve diğer büyük operasyonlara başvurmaya asla girişilmediğini yazan Russell, operasyon yapmaya azimli cerrahlara ise uygun aletler temin edilmediğini söyler. Kangren olmuş uzuvların da genel olarak tâbi haline bırakıldıklarını, kangren kısımların kendilerinin ayrılıp düştüğünü ifade eder. Yeteneksiz cerrahlığın mağduru olarak uzvunu kaybetmiş alt sınıf kimselerin mahkemeye başvurmalarının sıra dışı olmadığını da tebyin etmiştir.

⁴⁹⁴ Bu şahıs geride zikri geçen Koca Ragıb Mehmed Paşa olup bu sırada henüz sadrazam olmamıştır.

⁴⁹⁵ Aslında Kanuni devrinde kurulan Süleymaniye Tıp Medresesi'nde anatomi dersleri iskelet modelleri üzerinden uygulamalı olarak takip edilmiştir, bkz. Tuncay Zorlu, “Klasik Osmanlı Eğitim Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 6, sayı 12, 2008, s. 618.

⁴⁹⁶ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 130-133.

Hâkezâ aponöroz⁴⁹⁷ delinmesi sırasında kazaların yaygın olduğunu söyleyen Russell, aslında Arap yazarların bu işi doğru yapmak için gerekli bilgileri açıkça verdiklerini fakat “tamamıyla sıradan cerrahların cehâleti yüzünden” kazalar vukua geldiğini anlatmıştır. Bunları yazmakla birlikte Russell’ın bazı olumlu gördükleri de vardır. Kentte yağ bezesi, ur gibi şeylerin imhasına az sayıda da olsa girişen kimse bulunduğunu, litotomide⁴⁹⁸ sancıyı kestiklerini ve çocuklarda iyi başarı elde edenler bulunduğunu ifade eder. Kan almada sülüklerden istifade edildiğini, şah damarı kesiminin ölümcül olacağı bilincinde bulunduklarını da kaydeder. Öldürücü hıyarcıkları nâdiren de olsa kesip açtıklarını, kulak lobuyla alâkalı operasyona da giriştiklerini beyan etmiştir. Hacamata büyük kıymet verildiğini de not etmiştir. Patrick Russell, kanamada kullanılan neşterleri pek alt türde bulmakla birlikte bu işte mâhir olduklarını ve kötü kazaların “Allah’ın inayetiyle çok nâdir” yaşandığını gözlemlemiştir. Operasyonun bazı tehlikelerini gerektiği gibi bilmediklerini izah eden İngiliz doktor, yine de yirmi senede gördüğü neşterle yol açılan damar genişlemesi vak’ası sayısının dört yâhut beş olduğunu yazmıştır⁴⁹⁹. Ayrıca burada gördüğü bir tedavi metodunun düşünmeye değer olduğunu söylemiştir⁵⁰⁰. Zaten ona göre basit hastalıklarda hata çok az yapılmakta olup sorunlar esasen karmaşık yapılardaki hastalıklar için geçerlidir. Tüm aktardıkları sonunda Patrick Russell, tıbbın Suriye’deki durumunun pek kötü olduğu hükmünü paylaşmıştır⁵⁰¹. Bununla birlikte önemli bir başka ifadesi ise, zamanında Halep’teki doktorluk vazifesi deruhte edenler cahillerse de bunun kitap ihtiyacına atfedilemeyeceğini söylemesidir. Asıl sebebin düzenli bir çalışma takip etmemeleri ve en iyi ihtimalle gelişigüzel okumalar yapmaları olduğuna kanidir. İbn-i Sina külliyyatına çok azının vâkıf olduğunu gözlemleyen seyyah, bunu da yukarıdaki kanaatini destekleyen bir delil sadedinde zikretmiştir⁵⁰².

⁴⁹⁷ Bazı kasları birbirine bağlayan beyaz renkli bir bağ dokusu katmanı.

⁴⁹⁸ Litotomi taş kesme veya taş kırma gibi bir anlama sahip olup doğum pozisyonunu ifade etmektedir. Doğumla veya idrar yollarıyla alâkalı durumda bu pozisyon alınır. Herhalde Russell, bahse konu meselelerde zuhur eden sancıyı kastetmektedir.

⁴⁹⁹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 121, 136-140.

⁵⁰⁰ Sıcak mevsimlerde geniş bir kaba soğuk su doldurulup içine taze toplanmış salatalıklar atıldığını ve hastanın yanına konduğunu belirtir. Hasta her bir eliyle birer salatalık alıp ve tâ ki ısıncaya dek salatalığı tutar, daha sonra yeni salatalık alır. Bu suretle karaciğer ve diğer iç organlardaki ateşe yol açan sıcaklığın giderildiğine inanılır. Russell bunun gibi başka uygulamadan da bahsedip üzerinde durmaya değer bulmuştur, bkz. Patrick Russell, **The Natural History**, s. 126-127.

⁵⁰¹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 130, 143.

⁵⁰² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 121.

Tarih çalışmalarının da Halep'te az olduğunu gözlemleyen Patrick Russell, diğer ülkelerle alâkaları olmadığını ve Batı'daki büyük imparatorlukların devrimleri yâhut uzak memleketler hakkında ya çok az şey bildiklerini ya da hiç bilmediklerini yazmaktadır. Coğrafya yazarlarının da tarihçiler kadar ihmal edildiğini söyleyen İngiliz seyyah, Avrupa'dan ithal edilenler hariç iyi haritaları da bulunmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte İstanbul'dan Halep'e gelenler vasıtasıyla İstanbul'dakilerin Halep'tekilere nazaran Avrupa ülkeleri coğrafyası hakkında daha bilgili olup Batı politikalarını da daha iyi tanıdıklarını ifade etmiştir. Bu kaydı farklı yerlerde belli ölçüde farklı durumlar gözlemlenebildiğini göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan Russell bu bahiste de, “tarih ve kronoloji çalışmaya az alâka bahşetmeleri hasebiyle otoritelerin seçiminde eleştirel yetenek sergilemek için nitelikleri çok kötüdür” sözleriyle bir tenkit ve tespiti paylaşmıştır⁵⁰³. Ayrıca diğer ülke tarihçilerinden kendi okuyabilecekleri dile çevrilen bulunmadığı için yabancı tarihler hakkında “doğru ve liberal düşünceler” şekillendirebilmelerinin de mümkün olmadığına işaret etmiştir⁵⁰⁴.

James Dallaway ise biraz daha teknik bilgiler vermeye odaklanmıştır. II. Mehmed'in Ayasofya'ya “akademi” bağlandığını söyleyen Dallaway, hocalara aylık verdiğini öğrencilerin devamlılığı için de bir fon oluşturulduğunu öğrenmiştir⁵⁰⁵. Bildirdiğine göre 1784'te talebelerin sayısı yüz elliye buluyordu. Dallaway “akademi” olarak andığı Fatih Camii'ne bağlı medresenin ise on altı sınıf içerdiğini ve her birisinde otuzar talebe yer aldığını yazmaktadır. II. Bayezid, I. Selim ve Kanuni'nin camilerine bağlı okulların dört yüzden fazla öğrenci ihtiva ettiğini ve hepsinin vakıfta ikamet ettiklerini, diğer yerlerin ise beş yüz talebe daha barındırdığını beyan etmiştir. Hocalara softa (softâh) denildiğini⁵⁰⁶, maişetleri ve odaları bulunduğunu, her birisinin

⁵⁰³ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 108-110, 122.

⁵⁰⁴ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 110-111.

⁵⁰⁵ Medresede öğrencilere burs verilmesinin Osmanlı eğitim sisteminde özen gösterilen bir uygulama olduğu kaydedilmektedir. Hatta vakıflara bağlı bazı sıbyan mektebi öğrencilerine de burs verildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da 1706 tarihli bir vakfiyede sıbyan mektebi öğrencilerine ayda on beşer akçe verilmesi şartı koşulmuştur, bkz. Karademir, “Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi”, s. 98.

⁵⁰⁶ Farsçada “yanmış, tutuşmuş” anlamına gelen “suhte” kelimesinin zamanla değişen telaffuzundan husule gelen “softa” mefhumu esasen medresede eğitim gören öğrencilerden ilk seviyedekilere verilen isimdir. bkz. Ülkü Yancı, “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Medrese Teşkilatı”, **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sivas, 2017, s. 151. Ancak Fatih'in yaptığı Sahn-ı Semân medreselerine öğrenci yetiştiren sekiz tetimme medreselerinin öğrencilerine de “softa” denilmekteydi, bkz. Mustafa Alkan, “Softa”, **DİA**, c. 37, İstanbul, 2009, s. 343. Dallaway belki bunları müderris denilen

birer talebesi olup onları eğitmelerine karşı talebenin de kendilerine hizmet ettiğini ilave etmiştir. Softaların evlenmesinin ve yirmi dört saat içerisinde birden fazla yemek yemelerinin yasak olduğunu da ileri sürmüştür. Okullar üzerine Dallaway'ın aktardığı pek dikkat çekici bir bilgi ise; İstanbul Efendisinin kayıtlarından öğrendiğine göre 1782'deki büyük yangın öncesi İstanbul'da beş yüzden fazla okul bulunmasıdır. Bu okullardaki hocaların ulemadan ve eğitilmiş kimseler olduklarını vurgulayan İngiliz papaz, hiyerarşi gözetilmeden ya da hukuk hocaları tarafından mezun edilmeden kabul edilmediklerinin de altını çizer⁵⁰⁷. Arşiv kayıtlarından İstanbul için tespit edilen medrese odalarındaki talebe sayısı ise 1790'ların başında 2197'dir. 1792'de Süleymaniye medreselerinde 128 tane talebe bulunmaktaydı. Bu yıla ait Kefalet Defteri'ne göre ise İstanbul'da 2599, Üsküdar'da 59, Galata'da 61 ve Eyüp'te 78 olmak üzere medreselerde toplam 2797 talebenin kaldığı görülmektedir⁵⁰⁸.

Seyyahların eğitim bahsinde kız-erkek ayrımına esaslı bir başvuruda bulundukları ise görülmemektedir. Kadınların bu dönem sıbyan mektebi hocalığı yaptıkları bilinmektedir. Osmanlı'da kız çocuklarının gidebildiği yegâne eğitim müessesesi de sıbyan mektebiydi. Beş-altı yaşında başladıkları bu müesseseye üç-dört sene kadar devam ederlerdi⁵⁰⁹. Aslında kadınların en rahat olup en çok teşvik görerek en iyi eğitimi aldıkları yer ilmiyye sınıfıydı⁵¹⁰. Hem bir şeyhülislam kızı hem de kız kardeşi olan ve 1780 yılında vefat eden Zübeyde b. Esed Kur'an, hukuk, dil bilimi, edebiyat gibi alanlarda çalışmış, Farsça ve Türkçe şiirleriyle hem yönetici sınıfı hem de halk arasında şöhret kazanmıştı. Baş'ın aktardığına göre Suriyeli biyografi yazarı Muradî'nin yüz yıllık dönemi kapsayan biyografi çalışmasına eklediği tek kadın da oydu⁵¹¹. XIX. yüzyıl yazarı Abdülaziz Bey ise İstanbul'da yedi kadın mektebinden bahsetmiş, burada Envârü'l Âşîkîn gibi eserler okutulduğunu bildirmiştir⁵¹².

Osmanlı resmi tarihçisi de eğitimde ciddi bozulma yaşandığına çarpıcı bir kayıt ve vurgu yapmıştır. Râşid Mehmed Efendi, ahâliden cahil kimselerin birer madûmeye, yani kayıta var gözüktüğü halde binası yok olmuş medreselere nâil kıldıklarını

hocalardan görüp ve umuma teşmil edip hepsine "softa" denildiğini sanmış veya bilgi aldığı çevrede bu şekilde kullanıma rast gelmiş olabilir.

⁵⁰⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 63-64.

⁵⁰⁸ Yancı, "Osmanlı Devleti'nde Medrese Teşkilatı", s. 155-156, 282-299.

⁵⁰⁹ Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 99-100.

⁵¹⁰ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 48.

⁵¹¹ Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 102.

⁵¹² Akt. Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 104.

söyleyip, “bünyân-ı rağbet-i ilm-i şerîf mehdûm oldu” demiştir⁵¹³. Eserini yazdıktan sonra hayatının ilerleyen döneminde Anadolu kazaskerliği gibi yüksek bir makama gelecek olan ve ilmî istidat ve müktesebata haiz olup bu işlerin değerlendirmesini yapabilecek konumda bulunan Râşid Efendi’nin bu kaydı mühimdir. Böylece Osmanlıların ehil kimseleri içinde de eğitim alanında bozulmalar ve sıkıntılar olduğunu fark edenlerin mevcudiyeti ve seyyahlarla bu konuda belli derecede bir paralellik arz ettikleri anlaşılmaktadır.

Esasen Osmanlı yazarları XVII. asırdan itibaren medreselerde bozulmaya dikkat çekmişlerdir. Gelibolulu Mustafa Ali ve Koçi Bey gibi isimler müderris ve kadılıkların rüşvetle alınıp satılmaya başlaması, cahil ile alim ayırt edilmeden hatır gönül yoluyla bunların dağıtılmasını eleştirmişler, Kâtip Çelebi ise usûldeki hatadan ilmî verimin düştüğüne dikkat çekmiştir. Rüşvetin girmesi nedeniyle ulema arasında lüks ve israf alışkanlığının zuhur ettiğini bildirip şikâyet eden Osmanlı kaynakları da bulunmaktadır. İlerleyen dönemde de sorunun üstünde duranlar vardır. Ahmed Cevdet Paşa mansıbların ekseriyetle ehil olmayanlara verilmeye başladığını, parayla satıldığını, ayrıca beşik ulemalığı girerek babasının ilmiyede bulunmasından kayırılarak medrese ve ilim mertebelerinin birçoğunu atlayıp talim külfetine katlanmadan cahil kalan birçok genç müderris de zuhur ettiğini belirtmektedir⁵¹⁴.

Gerçekten arşiv çalışmaları da Osmanlı yazarlarını teyit eden örnek ve bilgiler sağlamaktadır. Öğrencilerinin hakkı olan parayı vermeyen müderrisler ve sahte berat alarak müderrislik yapanlar bulunduğu gibi eşkıyalık faaliyetine bulaşanlar da olmuştur. 1756’da Amasya’da 70-80 kadar öğrenci mahkeme basıp kendilerinden şikâyetçi olanları darp etmişler, yakalananları kalebend cezasına çarptırılmıştır. 1794’te ise İstanbul’da bir müderris, birkaç öğrencisiyle bir şahsın evine baskın yapmıştır. Bu eşkıyalık faaliyeti İngiliz elçinin şikâyetine dahi yol açabilmiştir. Ankara’da 1769’da medrese öğrencileri Kasper ve Pertoka adlı iki tacirin hânelerini basıp hediye istemiş ve hizmetçilerini darp etmişler, tehdit savurmuşlardır. Bunun üzerine İngiliz elçisi şikâyetçi olmuştur⁵¹⁵. Medreseler üzerine çalışmasında Ülkü

⁵¹³ *Târîh-i Râşid*, c. II, s. 718.

⁵¹⁴ Ahmed Cevdet Paşa’dan çok evvel Koçi Bey’in de benzer tenkitleri vardır. Hepsini derli toplu görmek için bkz. Yancı, “Osmanlı Devleti’nde Medrese Teşkilatı”, s. 139, 141-143, 232-234.

⁵¹⁵ Bunlar ve başka misaller için bkz. Yancı, “Osmanlı Devleti’nde Medrese Teşkilatı”, s. 68, 73, 134, 165-166, 168, 244, 246.

Yancı da Osmanlı medreselerinin XVII. yüzyıldan itibaren kötüye gitmeye başladığını, bunda üretkenlikten uzak kalmak, teftiş yetersizliği ve müderrisliklerin para ve hatır gönül yoluyla verilmesi gibi birtakım sebeplerin etkili olduğunu belirtmektedir⁵¹⁶.

Fakat baş gösteren ciddi sıkıntı ve arızalı uygulamalara rağmen sorunların giderilmesi için reform çalışmaları ve eğitim üzerine belli bir hassasiyet gösterilmesinin mevcut olduğu da ifade edilmelidir. Yancı'ya göre Osmanlı eğitime elverişli ortam için ciddi tedbirlere başvurmuştur. XVIII. asır da üst üste reform teşebbüslerinin yapıldığı bir dönemdir. Ayrıca bu dönem eğitim üzerine pek mütehassıs olunduğunu gösteren kayıtlar vardır. III. Mustafa'ya ait 1764 tarihli vakfiyede medrese ve vakfa ait diğer kurumların ihtiyaçları için “en ince ayrıntıların dahi düşünüldüğü görülmektedir.” III. Selim döneminde de Şeyhülislam Hamidîzâde Mustafa Efendi ve Dürrizâde Mehmed Arif Efendi'nin içlerine cahillik ve ehliyetsizlik girdiğini gördükleri kadılık ve müderrislik makamlarını ıslah için teşebbüsleri olmuştur⁵¹⁷.

Kütüphaneler de eğitim bağlamında zikre şâyan ve seyyahların temas ettiği bir mevzudur. Patrick Russell, Halep'te bazı kimselerin ciddi sayıda kitap koleksiyonu topladıklarını fakat Halep kütüphanesinin ihtiva ettiği kitapların küçük bir kitaplığa sığdırılabileceğini ileri iddia etmiştir. El yazmalarına da değinen seyyah, bir el yazması kopyalamanın masrafının çok ciddi olduğuna dikkat çeker. El yazması bitirilince ise bazı şeyhler ve efendilerin çağrılıp inceleme ile tartışma yapıldığını kaydeder⁵¹⁸.

James Dallaway saray kütüphanesi konusunda hususi bahse yer vermiştir. Sarayın kütüphanesinin uzun bir süre Avrupa için bir gizem olarak kaldığını belirten Dallaway, Abbate Toderini'nin⁵¹⁹ saray kütüphanesinin bir kataloğunu verdiğini,

⁵¹⁶ Yaygın bir söylem olan medresedeki müfredatın ciddi bozulmaya uğrayıp aklî ilimlere yer verilmediği iddiasının ise yanlışlığını ortaya koymaktadır, bkz. Yancı, “Osmanlı Devleti'nde Medrese Teşkilatı”, s. 94, 96, 135, 139-140, 248, 255-256.

⁵¹⁷ Yancı, “Osmanlı Devleti'nde Medrese Teşkilatı”, s. 21, 40, 48, 144-145.

⁵¹⁸ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 95-97.

⁵¹⁹ Toderini, 1781-1786 arasında İstanbul'da Venedik büyükelçisinin evinde elçinin oğluna hocalık vazifesiyle ikamet etmiştir. Aslında İstanbul'a gelirken Türk literatürü üzerine yazma niyeti olmayıp Grek ve Latin yazmalar, madalyonlar ve paralar gibi şeyleri araştırmıştır. Fakat biraz Türkçe öğrendikten ve büyük sayıda Doğulu yazma ile az bilinen çok sayıda basılmış kitapla karşılaşınca fikrini değiştirmiş ve İstanbul'da basılan Türk kitapları kataloğu oluşturmaya yönelmiş, bu da onu Türk yazma ve yazarlarını araştırmaya ve Türk Literatürü tarihini yazmaya sevk etmiştir. **Analitical Review, or History of Literature, Domestic and Foreign, on an Enlarged Plan. Containing Scientific Abstracts of Important and Interesting Works, Published in English; A General Account of such**

bunun “en büyük bir gizlilik içinde” kırk gün içinde alındığını söylemektedir. Sarayın içinde konumlanmasından dolayı kütüphaneyi ziyaret etmenin bir Hıristiyan için dinen imkânsız olduğunu kaydeden Dallaway, bundan sonra kendi öğrendiklerine dair bazı bilgiler verir. Buna göre Konstantin’in yüz yirmi adet folyo halindeki yazması Türkler tarafından gerekli hürmetle korunmaktadır. Farklı anlatımların mukayesesi ile, birçok hem Grekçe, hem Latince hem de Doğulu yazma, düzenleme yâhut katalog olmadan karışık yığın halinde tutulmaktadır. Öğrendiği geçmişe ait bir bilgi ise; Papa V. Nicholas 1453’te İstanbul ve Yunanistan’a Grek babaların yazmalarını toplaması için edebiyatçılar gönderdiği ve 5.000 sequin ödülü İbranice orijinal Matta İncili için önerdiği zaman, bu kimseler onun bu kütüphanede bulunabileceği varsayımlarını ileri sürmüşlerdir. Dallaway ayrıca Constantine Lascaris’in⁵²⁰, Diodorus Siculus’un⁵²¹ kitaplarının tam halinin “Grek imparatorlarının” İstanbul’daki kütüphanesinde görülebileceğini söylediğini de nakilleri arasına almıştır⁵²². Nakle değil bizâtihi kendi bilgisine istinaden söylediği bir şeyse, “çok yetkin siyasî birçok risâlenin” sarayın kütüphanesinde bulunduğu. Bunlardan “en dikkat çekici ve saygıdeğeri” olarak Lütü Paşa’nın Âsafnâme adlı eserini⁵²³ zikreder⁵²⁴. William Eton da kütüphanelerde

as are of less Consequence, with Short Characters; Notices, or Reviews of Valuable Foreign Books; Criticisms of New Pieces of Music and Works of Art; and the Intelligence of Europe, etc., vol. III, London, 1789, s. 157. 1814’te Thomas Home, Toderini’nin Fransızca ve İtalyanca baskılarının İngiltere’de az bulunur ve kıymetli olduğunu söylemektedir, bkz. Thomas Hartwell Home, **An Introduction to the Study of Bibliography. To which is Prefixed a Memoir on the Public Libraries of the Antients**, vol. II, London, 1814, s. 447.

⁵²⁰ 1434’te İstanbul’da doğup 1501’de Messina’da ölen Bizanslı Grek bilgin. İstanbul’un fethi sırasında Türklere esir düşmüş, sonra muhtemelen Korfu Adası’nda kalmış, Rodos’a gidip bazı yazmalar toplamış, nihayetinde İtalya’ya gidip Milan’a yerleşmiştir. Yunanistan’a yolculuğa çıkmışken geminin Messina’da durduğu vakit bu şehirde ölmüş, yetmiş altı yazmasını bu şehre miras bırakmıştır. Bunlar 1679’a kadar burada kaldıktan sonra önce Palermo’ya sonra da Madrid Milli Kütüphanesi’ne intikal etmiştir, bkz. Paul Lejay, “Lascaris, Constantine”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. 9, (ed. Charles G. Herbermann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen, Thomas J. Shahan, John J. Wynne), New York, 1913, s. 10.

⁵²¹ M.Ö. 90 ile M.Ö. 30 arasında yaşamış Sicilya doğumlu Grek tarihçidir. Mısır’da da bulunmuş, bir kedi öldürmesi üzerine Romalı elçiyi Mısırlıların katletmesi meşhur hadisesine şahit olmuştur. Çalışmaları ve dönemi için bkz. Charles E. Muntz, **Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic**, Oxford University Press, New York, 2017; Kenneth S. Sacks, **Diodorus Siculus and the First Century**, Princeton University Press, New Jersey, 1990.

⁵²² Dallaway, **Constantinople**, s. 23-24.

⁵²³ Lütü Paşa Kanuni Sultan Süleyman devrinde 1539-1541 arası sadrazamlık yapıp 1564’te ölmüş Osmanlı devlet adamlarından birisidir. Âsafnâme adlı eseri pek meşhur olup kendisi bu eseri yazma sebebini sadârete geldiğinde devlet teşkilatını pek karışık bulup nizam ve kanunların eski dönemlerden farklı uygulandığına şahit olduğunu, bu nedenle kendisinden sonra geleceklere faydalı olmak için görüp işittikleri ve tecrübesine istinatla bu eseri yazdığını belirtmektedir, bkz. Mehmet İpşirli, “Âsafnâme”, **DİA**, c. 3, İstanbul, 1991, s. 456.

⁵²⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 39. Eserin adını “Assaf Nameh Lutfi Pasha” şeklinde kaydetmiştir.

çok değerli eserler bulunduğunu belirtir. Fakat ona göre kimse bunlara dikkat etmez ve ancak arada sırada çalışmak için gelenlerin eli değer⁵²⁵.

James Dallaway ayrıca İstanbul'da sultanlar veya vezirlerin yaptırdığı on üç kamu kütüphanesinin açık olduğunu, hiçbirisinin el yazması sayısının iki bin cildi geçmediğini yazar. Ayasofya Kütüphanesi için de Dallaway edindiği bazı bilgileri aktarmıştır. O, I. Mahmud'un kurucu olarak ayrımının farkında olmayıp "Muhteşem Süleyman" devrinde kurulduğunu fakat I. Mahmud'un mevcut durumuna ulaştırdığını söyler. Kendi öğrenebildiği ise zamanında el yazması sayısının 1527 olup bunlarında içinde Hz. Osman'ın Kur'an'ı ve yüz otuz üç cilt de tefsir bulunduğu şeklindedir. II. Mehmed'in kütüphanesinin her gün açık olduğunu ve üç sorumlusu olduğunu belirten seyyah, burada 1525 yazma bulunduğunu ve hadis kitaplarının iki yüz cilt teşkil ettiğini yazmıştır. I. Abdülhamid'in de 1779'da kütüphane açtığını söyleyen Dallaway, bu kütüphanede Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den kalma Kur'an kopyaları bulunduğunu söyleyip buradaki en nâdir eserlerin bunlar olduğunu ifade etmiştir⁵²⁶. I. Abdülhamid'in kütüphanesi daha sonraları Hamidiye Kütüphanesi ismiyle meşhur olmuştur. Dallaway de muhtemelen ondan bahsetmektedir. Ancak kuruluş tarihini Müjgân Cunbur 1780 olarak vermekte, 1504 yazma ve 48 basma eserle kurulduğunu belirtmektedir⁵²⁷.

XVIII. yüzyıl Osmanlı'da birçok kütüphane tesis edilmesi açısından dikkat çeken bir devirdir. Daha yüzyılın hemen başında, 1700'de Amcazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi yaptırılmış olup kurulduğunda 500 civarı kitaptan müteşekkildi⁵²⁸. Asrın ilk çeyreğinde kurulan ve şüphesiz zikri gereken bir kütüphane ise III. Ahmed Kütüphanesi'dir. 17 Şubat 1719'da inşaatına başlanıp 23 Kasım 1719'da açılan yapı 19.570 kuruşa mâl olmuştur. Osmanlı kütüphaneleri umumiyetle kamuya açık olsa da burası yalnız saray mensuplarına açıktı. Fatih devrinden beri toplanmış Hıristiyanlık ile alâkalı bazı el yazmaları ve matbu kitaplar da buraya konmuştu⁵²⁹. 23 Mayıs 1720'de açılan Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi'nin açılışına da devrin ileri gelen

⁵²⁵ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 78.

⁵²⁶ Dallaway, **Constantinople**, s. 63-65.

⁵²⁷ XVIII ve XIX. yüzyıldan başka Batılı kaynakların da bu kütüphane hakkındaki beyânatı için bkz. Dr. Müjgân Cunbur, "I. Abdülhamid Vakfıyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt 22, sayı 1-2, 1964, s. 25-29.

⁵²⁸ İsmail E. Erünsal, "Amcazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi", **DİA**, c. 3, İstanbul, 1990, s. 10.

⁵²⁹ Semavi Eyice, "Ahmed III Kütüphanesi", **DİA**, c. 2, İstanbul, 1989, s. 40-41.

devlet adamları, ulema ve meşayih iştirak etmişti. İbrâhim Paşa da III. Ahmed gibi kitap meraklısı olup haftada üç gün okuyucuya açık olan kütüphane için kitapları dikkatle seçmişti⁵³⁰. Dönem içinden pek zikre şâyan ve Dallaway'ın konu edindiği bir kütüphane de Ayasofya Kütüphanesi olup 1740'ta açılmış ve açılışında I. Mahmud hazır bulunmuştur. Açılışında Buhârî hatmi ve duası yapılmış, muhaddis ve müfessirler de açılış dersi vermişlerdir. Açılıştaki 4000 eserden oluşan değerli bir koleksiyona sahip olduğu belirtilmektedir. Ayasofya'daki öğretime gelen öğrencilere kütüphaneye tahsis edilmiş dersîâm, muhaddis ve şeyhülkurrâ ders verirdi. Gelen öğrencilere de belli bir ücret tahsis edilmişti⁵³¹. Şeyhülislam Âşir Efendi'nin babası reisülküttap Mustafa Efendi'nin kurmak isteyip 1741 ve 1747 vakfiyeleriyle kitaplarını bağışladığı ancak Âşir Efendi'nin kurdurabildiği ve onun adıyla anılan kütüphane ise başlangıçta 1237 kitapla kurulmuştur⁵³². İstanbul dışında da kütüphaneler kurulduğu bilinmektedir. Halil Hamîd Paşa Isparta ve Burdur'a kütüphaneler kurdurmuştur. 1783'te düzenlenen vakfiyeye göre Isparta'daki kütüphaneye kurulduğunda 449 cilt kitap konmuştur⁵³³.

Âyanlar içerisinde de kütüphâneye önem veren ve şehrine böyle hizmet edenler çıkmıştır. Karaosmanoğlu ailesinin en parlak devrini yaşatan Hacı Hüseyin Ağa, 29 Mayıs 1806'da padişaha gönderdiği bir mektubunda Manisa'daki Muradiye Camii'nde bulunan pek çok kitabın bakımsızlıktan harap olduğunu, şehirde ilimle uğraşmak isteyen talebelerin çokluğuna rağmen bir kütüphane bulunmadığını belirterek mezkûr cami avlusuna kendi imkânıyla kârgir bir kütüphâne yaptırmak üzere izin istemiş ve padişah da bu izni vermiştir⁵³⁴.

Bazı imamların kitaplarla ciddi ünsiyet kurduğu büyük para yatırdığı da tespit edilmiştir. XVIII. yüzyılda Eyüp şer'iyye sicilleri içerisinde bir imamın terekesinden 200 akçeye Taberi tarihi, 300 akçeye bir hukuk kitabı olan İbrahim Halebî'nin

⁵³⁰ İsmail E. Erünsal, "Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi", *DİA*, c. 8, İstanbul, 1993, s. 449.

⁵³¹ İsmail E. Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 212-213.

⁵³² İsmail E. Erünsal, "Âşir Efendi Kütüphanesi", *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 8.

⁵³³ İsmail E. Erünsal, "Halil Hamîd Paşa Kütüphanesi", *DİA*, c. 15, İstanbul, 1997, s. 318.

⁵³⁴ Bine yakın kitap temin edilerek bu kütüphâne açılmıştır. Yuzo Nagata, bu kütüphânenin Manisa şer'iyye sicilleri ve Türkçe, Farsça ve Arapça çok kıymetli yazma eserlerinin günümüze ulaşmasını sağladığını belirtmektedir. Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 45-46.

Mülteka'sı, hacı olacaklar için bir öğretim kitabı olan Menâsik-ül Hac, 1000 akçe değerinde yani pek pahalı bir Mushaf-ı Şerif ve başka bazı kitaplar çıkmıştır⁵³⁵.

Fransız ressam Van Mour, Türklerin kitaplarının hep el yazması olduğunu belirtmektedir. O, Türklerin matbaadan faydalanmak istemediklerini çünkü kitaplarını elle yazıp çoğaltarak ekmeklerini kazanan sayısız insanın açlıktan ölmesine yol açacağını dermeyeran etmiştir⁵³⁶. Eton, matbaanın sık teşebbüslere rağmen Türkler arasında kabul görmediğini ileri sürüp bu “ihmalin” de yeniliği hor görmelerinden maada tembelliklerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür⁵³⁷. Mevzu hakkında diğerlerinden daha iyi bilgi edinmiş görünen Dallaway'ın bu konudaki gözlemi ise ziyadesiyle dikkat çekicidir. Ona göre Türkiye’de matbaacılık kökenini, babası Yirmisekiz Çelebizâde Mehmed Efendi’ye Fransa’ya elçiliği sırasında eşlik eden Said Efendi’ye borçludur. İstanbul’a dönünce İbrahim Efendi’yle (Müteferrika) istişare etmiş, Vezir İbrahim Paşa ve ulemaya dilekçe sunup dinî eser basımı hariç faal olabilmesi iznini almıştır⁵³⁸. Yazı tipi “hayranlık uyandıracak derecede” Arap karakterlere uyumludur. Dallaway’e göre Said Efendi Fransa’dayken Avrupa literatürüne iyi ciddi aşinalık sağlamış biriymiş. İbrahim Efendi ise Macar mühtedisi olup klasikler ve modern dillerde iyi bilgi sahibiydi. İngiliz papaz bundan sonra Farsça ve Türkçe sözlük, antik ve modern Mısır tarihi, Tatar ve Türk yıllıkları basıldığı bilgisi verip çarpıcı bir beyanda bulunmakta ve Türk matbaasının durdurulmasına müstensihlerin dilekçelerinin yol açtığı iddiasının hakikatten çok uzak olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu duraklama bazı şahısların vefatı ve arada girilen harp süreçleri gibi sebeplerden mütevellittir. Dahası o bu bahiste son cümlelerini şu şekilde kullanmıştır: “Kesin olarak çok fazla elyazmasının kopyası popüler kitaplar bulunur, daha fazla çoğaltılmasını gerekli kılacak genişlikte de okunmazlar. Türkler yine de şimdi imparatorluklarının tam bir iş olarak şekillenmiş derecedeki matbaa tarihiyle övünebilirler⁵³⁹.” Thornton’un da mevzuya dair mühim ifadeleri vardır. Ona göre ulemanın matbaaya karşı olduğunu zira bu suretle halkı cahil bırakıp kendilerini

⁵³⁵ İnalçık, “Eyüp Sicillerinde”, **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 13.

⁵³⁶ **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LV, 11.

⁵³⁷ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 134.

⁵³⁸ Gerçekten bilâhare paşa ve sadrazam olan Mehmed Said Efendi, “Fransa’da iken matbaayı yakından görüp incelemiş ve babasının devlet nezdindeki nüfuzunu da kullanarak ilk Türk matbaasının kurulmasını sağlamıştır.” Afyoncu’ya göre matbaacılıktan erken ayrılması ve Müteferrika’nın bu alandaki çalışmaları onun daha geri planda kalmasına sebep olmuştur, bkz. Erhan Afyoncu, “Mehmed Said Paşa”, **DİA**, c. 28, Ankara, 2003, s. 525.

⁵³⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 394-397.

onların üstünde tutmaya çalıştıklarını söylemek cehalet sergilemektir. Ulemayı bu konuda suçlayan ifadeler ona göre saçmadır. “En kesin bir hakikat” ise ulemanın bu yeni kuruma onay verdiği. Sadece Kur’an, fıkıh ve “peygamber doktrinlerini” içeren kitapların basımı yasaklanmıştır ki Thornton bunun da “faydalı ve hayırlı” bir yasaklama olduğu kanaatindedir çünkü bu suretle dinin saflığının korunduğunu izah eder⁵⁴⁰. Nitekim Ahmed Vâsıf Efendi de matbaanın çok önemli olduğundan, devlete ve ilim tahsil edenlere büyük faydası olacağından ve herkesin de bunu tasdik ettiğinden bahsetmiş, ilk gelişinden sonra inkıta yaşansa da üzerine yeniden düşüldüğünü anlatmıştır⁵⁴¹. Abdülkadir Özcan da matbaanın geç gelmesinin din tassubuyla açıklanamayacağını vurgulayıp Comte de Marsigli’den nakille başta İstanbul olmak üzere her yerde yeterli sayıda hattat ve müstensih bulunduğunu yazmıştır⁵⁴².

Buraya kadar aktarılanlar göstermektedir ki muhtelif seyyahlar eğitimde çeşitli problemler bulunduğunu görmelerine ve o dönem İngiltere’nin kitap neşriyatında çok ciddi bir mesafe kat etmiş olmasına rağmen Osmanlı’da da ilmî faaliyet için gayet mühim bir zemin bulunup ciddi adımlar atıldığına kanaat etmişlerdir. Çeşitli Avrupalıların matbaa konusunu ciddi bir eleştiri sebebi ve zihniyette bozukluk delili olarak görmemesi, hatta bazılarının uygulama ve gidişatı iyi bulması ise hassaten dikkat çekici ve ehemmiyetlidir. Zira asırlar sonra Osmanlıları itham ederken matbaa meselesini temel bir sebep konumuna yerleştirmenin ne kadar isabetsiz bir okuma olduğuna işaret ettiği gibi teknik gelişmelere Osmanlıların yaklaşımlarının müspet olduğu düşüncesine de sevk ettiricidir.

Kütüphanelerin yapıları itibarıyla bazı seyyahlarda görülen mimarî eleştirilerine cevap niteliği taşıyabildikleri de buraya eklenmelidir. Drummond’a göre Osmanlı’da mimar ve marangozlar görülmüş en kötü zanaatkârlardır⁵⁴³. Eton da Türklerin hiç mimarlık eğitimi almayıp çok kötü olduklarını söyler⁵⁴⁴. Bunun abartılı ve art niyetli bir söylem olduğunu bazı kütüphane yapıları tek başına ortaya koymaya kâfidir. Nitekim Semavi Eyice, Âtîf Efendi Kütüphanesi’nin kitapları koruyup rutubeti

⁵⁴⁰ Thornton, **The Present State**, s. 19-20.

⁵⁴¹ **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 132-134.

⁵⁴² Özcan, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, s. 166.

⁵⁴³ Drummond, **Travels**, s. 140.

⁵⁴⁴ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 134-135.

önleyecek yapı sistemiyle dünya kütüphanecilik tarihine geçecek bir mimarî eser olduğunu ifade etmektedir⁵⁴⁵.

Kütüphaneler haricinde kitapçılara değinildiğini de görmekteyiz. Çarşılardan bahis yaparken Dallaway kitapçıların da buralarda yeri bulunduğunu yazmıştır. Ona göre Türkçe, Arapça ve Farsça yazmaların her çeşidine sahiptirler, her daim kıymetini bilmeseler de “ciddi bir bedel isterler. Oryantalist bilgin burada belki eşit derecede hem güzel hem nâdir yazma bulabilir.” Dallaway İran’daki iç kargaşadan beri⁵⁴⁶ “en zarif” kitapların yağmada alınıp satılmak üzere İstanbul’a gönderildiğini de aktarmaktadır. İngiliz papaz ayrıca Busbecq İstanbul’da kalırken Dioscorides’i, Plinius’un Tabiat Tarihi’ni ve muasır tarihten bir Romalı generalin seyahatnâmesini satın aldığını ve şimdi bunların Viyana’daki imparatorluk kütüphânesinde bulunduğunu bildirmiştir. Kendisi de Grekçe yazmalar araştırmış fakat bulamamış, birçoğunun manastırlara dağıtıldığını söylenmiştir⁵⁴⁷.

2.6.3.1. Seyyahlara Göre Avrupa ve İngiltere’de Kütüphaneler ve Eğitim Kurumları

Osmanlı topraklarına gelen İngiliz seyyahların yolculukları sırasında Avrupa’daki muhtelif kütüphanelere uğramışlıkları da vardır. Edmund Chishull, Viyana’da üç kütüphane olduğunu söylemektedir. Kayzer (*Caesarian*) kütüphanesi için ise hususi yer ayırır. Gördüğü kitapları anlatan İngiliz seyyah, kütüphanenini durumunu ise çok kötü bulmuş, oturma yerleri ile donatılmamasından şikâyet etmiştir. Dört yâhut beş daireye ayrıldığını söylediği kütüphane için, içindekilerin hepsinin yasak olduğu bir kütüphaneden de bahsetmiştir. Ciddi bir ücret vermeden girilemediğini söylediği kütüphane için bu kusurun bölgede bilhassa Katolik inancındakiler için bilgili adam eksikliğinden kaynaklandığını anlatmıştır. Söylediğine göre evvelki iki kütüphaneci Lutherci oldukları için bu kütüphaneye girince inançlarını değiştirmeye zorlanmışlardır⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵ Semavi Eyice, “Âtîf Efendi Kütüphanesi”, **DİA**, c. 4, İstanbul, 1991, s. 61.

⁵⁴⁶ Bununla 1736’da Safevi Devleti’nin yıkılışını mı yoksa 1790’lardaki iç çekişme çatışmaları mı kastettiği anlaşılmamaktadır.

⁵⁴⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 75-76.

⁵⁴⁸ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 119-121.

Prag'daki kütüphaneleri de gördüğünü söyleyen Chishull, bunların düzenli ve iyi şekilde dolu olduğu gözlemi yapsa da kitapların ekserisinin “son devrin tadında” olduğunu bir eksiklik makamından söylemektedir. Leipzig'deki kütüphanede ise iyi bir para koleksiyonu ve Mısır mumyası görmek Chishull'un dikkatini çekenler arasında yer almıştır. Chishull'un dikkat celp edici bulduğu bir başka kütüphane ise Christianus Augustus tarafından “Wolfembutel Kalesi” içine yaptırılan kütüphanedir⁵⁴⁹. Kütüphanede tarihle alâkalı dört yüz kadar yazma bulunduğunu söyleyen Chishull, on üç tanesinin İngiliz kronikleri olduğunu öğrenmiştir. Luther'in bazı eşyalarının da yine bu kütüphanede tutulduğunu müşahade etmiştir. Hamburg şehrinde de St. John Kilisesi'ne bağlı güzelce donatılmış bir kütüphane bulunduğunu görmüştür⁵⁵⁰.

Madrid'de kralın kütüphanesi hakkında mâlûmat veren Leydi Craven, 180.000 cilt kitap ve 2.000 kadar yazma bulunduğunu ifade edip her gün açık olduğunu bildirir. Bununla birlikte burayı kötü bir yapı olarak bulmuştur. Diğer yandan şehirde beş kamusal kütüphane daha bulunduğunu yazmaktadır⁵⁵¹.

Avrupa'daki kütüphaneler hakkında pek dikkat çekici bazı mâlûmatı Patrick Russel paylaşmıştır. Ona göre Avrupa kütüphanelerinde muhafaza edilen Doğulu el yazmalarının sayısı çok ciddi boyutta olup Vatikan ve Kıta Avrupası'ndaki bazı özel kütüphaneler hariç yekûnu yedi sekiz bin kadar eder. Oxford'da Bodlean, iki üç bin kadar ihtiva etmektedir. İngiltere'deki diğer kütüphaneler ise üç yüz ilâ dört yüz kadar bulunur. Hepsinin toplamı on bir binden fazla etmekte olup çoğu Arapçadır. Bununla birlikte Russell, Fatımîler yok olduktan sonra Selahaddin Eyyûbî'nin yüz bin ciltlik kütüphane ele geçirmesi ve Endülüs dönemi altı yüz bin kitaplık kütüphanesi bulunması gibi örnekler naklederek eski Müslüman kütüphaneleri ile zamanının Avrupa kütüphanelerinin kıyaslanamaz göründüklerini de ifade eder. Eserinde Avrupa'nın hangi şehrindeki kütüphanelerde hangi alandan kaç tane Doğulu el yazması eser bulunduğuna dair bir tablo da vermiştir. Tabloda en çok teoloji alanında eser

⁵⁴⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Chishull, 1579-1666 arası yaşayan Brunswick-Wolfenbüttel Dükü Augustus'tan bahsetmektedir. Augustus, Wolfenbüttel'de kurduğu “Herzog August” kütüphanesi ile meşhurdur. Muhtemelen Chishull buraya gelmiştir.

⁵⁵⁰ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 136, 144, 147-148, 157.

⁵⁵¹ Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 408-409.

topladıkları görülürken en çok kitabın da 1738 tane ile İspanya'nın Escorial şehrinde bulunduğu, ikinci sırada ise 1665 ile Leiden'in geldiği görülmektedir⁵⁵².

İngiliz başkenti kütüphanelerini değerlendirmeye alan yabancı seyyah kaydı da ilgi çekicidir. Fransız seyyah Misson, XVIII. asır başına rast gelen kendi seyahat zamanında Londra'da üç kamu kütüphanesi bildiğini belirtip bunlar hakkında gözlemlerini aktarır. Ona göre bunlardan Sion-College kütüphanesi çok fazla ihmal edilmiş olup üzüntü verici haldedir. Diğerlerinin çürümekte olduğunu ifade eden Misson, son olarak Canterbury Başpiskoposu'nun kurulmuş bir kütüphanesini de zikreder fakat bunun da henüz tam şeklini almadığını belirtir. St. James'te bulunan King's Library'nin ise sefil bir halde bulunduğunu, birçok iyi kitabın rutubet, güveler ve toza terk edildiğini yazmıştır⁵⁵³.

Okullar konusunda John Howard'ın yazdıklarına değinmek elzemdir. Howard ahlâkî vaziyet hakkında endişeli olarak hem kız hem de erkekler için okul desteklemekteydi. Fakat okulda kızlarla erkeklere ayrı bir eğitim öngörülüyordu. Erkekler okuma-yazma ile birlikte aritmetiğin ilk kurallarını öğrenirken kızlara sadece okuma ve iğne işleri öğretilmekteydi⁵⁵⁴. Howard'ın İrlanda ziyareti sırasında burada da çeşitli okullara dair mühim gözlem ve kanaatlerini öğrenmekteyiz. Çeşitli zamanlarda üst üste ziyaret ettiği Dublin Protestan okullarını daima “en utanç verici” vaziyette bulmakla kederlenmiştir. Zira söylediğine göre çocuklar hasta, çıplak ve açlıktan neredeyse ölü haldedirler. Daha sonra Dublin'e gelip tekrar okulları ziyaret edecektir. Burada ilk teftiş ettiği Clontarf-stand ve Santry okullarında ikisini de kirli, yeterince giysi tedariki yapılmamış, çocukların kıyafetlerinin “en kötü materyallerden” husule getirilmiş ve bir araya da pek kötü şekilde konulmuş olduklarını gördü. Daha önce gittiği bir iki okulda gelişme fark etmişse de Clonmell okuluna geldiğinde çocukları “neredeyse çıplak” ve “açlıktan yarı ölü” vaziyette bulmuştur. Cork'taki okulu ise “şâyet mümkünse, daha da utanç verici” diyecek kadar beter vaziyetteyken tetkik etmiş, Frankfort okulunu “kirli ve düzensiz” bulmuş ve Balkelly okulları ile Donegal'deki Ray okulunu da “eşit derecede utanç verici” durumlardayken müşahade etmiştir. Yoluna devam edip İrlanda'nın başka birçok bölgesine gittiğinde “yalnızca Protestan çocukları için” olduğunu söylediği çeşitli

⁵⁵² Patrick Russell, *The Natural History*, s. 90-91, 403.

⁵⁵³ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 174-175.

⁵⁵⁴ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 51-52.

okulları yine “neredeyse aynı ayarda utanç verici halde” bulmuştur. Howard bu işin teftiş ve takibini bırakmayıp 1788’de bir kez daha İrlanda okullarını ziyaret serisine başlayacaktır. 24 Mart 1788’de Dublin’de yazan Howard, burada bir kez daha hayır okullarının uzun süredir ihmal ve istismar edilmiş olduklarını görecektir. Loughrea’da ise okulu sefil, çocukları kirli, hasta görünümlü, ayakkabıları ve çorapları olmadığı halde soğuk bir odada dokuma yaparken bulmuştur. Atlone Ranelagh okulu ise “utanç verici halde” bulduğu bir başka yerdir. Westmeath’te nispeten iyi olarak oğlanları temiz bulmuşsa da aynı zamanda yarı çıplak vaziyette olduklarını görmüştür. Carrbery okulunda odaları kirli, çocukları da ihmal edilmiş bulan Howard, Acklow okulunun da kirli ve utanç verici halde bulunması, çocukların da en kötü bir kıyafette ve tamamen ihmal edilmiş bırakılmaları hasebiyle berbat olduğuna kanaat getirmiştir. Innishannon okulunda da her yeri kirli ve her şeyi kötü idare edilmiş bulan Howard, Dunmanway okulunu da harap bulurken çocukların ayaklarının çıplak ve kirli olduklarını müşahade etmiştir. Castlebar’daki okulu da “aşırı derecede sefil” bir yer olarak tanımlamış, içindeki çocukların birçoğunu ayakkabısız, çorapsız ve yarı çıplak halde, cılız ve hastalıklı kimseler olarak görmüştür. Burası haricinde çocuklar için olan birkaç Protestan okulundan bahsedip onların da aynı şekilde utanç verici olduklarını anlatmaktadır. Bilhassa İrlanda topraklarındaki okulların fena vaziyetini anlayıp anlamlandırmada kullanılabilecek bir tespiti de burada aktarılmalıdır. Şöyle ki Howard, İrlanda’daki alt sınıf halkın kat’i surette çocukların geliştirilmesine karşı olduğuna hükmetmiştir⁵⁵⁵.

Howard’ın krallıkta bilhassa fakir çocukların ihmal edildiği cihetindeki gözlemini destekleyen aynı dönemden başka kimseler de vardır. Hewling Luson da 1787’de, “her tür kötülüğün halkın alt sınıfları arasında hızla ve endişe verici surette arttığını” belirterek bunu fakir çocukların “utanç verici ihmeline” bağlamıştır. Bu çocuklardan kastı bilhassa mahkûmların ve dilencilerin çocuklarıdır. Ona göre bunlar, görevi onları korumak, eğitmek ve desteklemek olan halk tarafından terk edilmişlerdir⁵⁵⁶. Daniel Defoe’ya göre de İngiltere’de asıl fakirlik, hastalık veya

⁵⁵⁵ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 226, 317-319, 348-356.

⁵⁵⁶ Hewling Luson, **Inferior Poitics: or, Considerations on the Wretchedness and Profligacy of the Poor, especially in London and its Vicinity:- On the Defecets in the Present System of Parochial and Penal Laws:- On the Consequent Increase of Robbery and Other Crimes:- And on the Means of Redressing these Public Grievances. With an Appendix, Containing a Plan for the Reduction of the National Debt**, London, 1787, s. 6.

ölümün babalarının iş gücünden kendilerinin mahrum kaldığı çok çocuklu ailelerde yatmaktaydı⁵⁵⁷.

İngiltere’de de bu dönem eğitimin daha ziyade evde gerçekleştiği belirtilmektedir. Ancak hayır okulları ve dinî grupların mektepleri de bulunmakta olup kurumsal olarak okul yapılarının esas olarak bunlara ait olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki devrin en önde gelen cemiyetlerinden Hristiyan Bilgisini Geliştirme Cemiyeti⁵⁵⁸ 1723 itibarıyla İngiltere’de 1329 okul işletmekteydi. Bununla birlikte ortaöğretim için tedarığın bu dönem daha kötüye gittiği ifade edilmektedir. Ayrıca Oxford ve Cambridge’de XVII. yüzyıla nazaran öğrenci sayısı ve çeşitliliğinde azalma yaşanmıştır. Eğitim bedeli yükselmiş, bu da fakir öğrenciler üzerinde baskıyı arttırmıştır. Dikkat çeken başka bir hususa üniversitelerin giderek dinî karaktere büründüğüdür. XVIII. asır İskoç üniversitelerinde İngiliz üniversitelerine nazaran din adamı sayısı daha az olduğu gibi hukuk ve tıp gibi alanlarda İskoçların daha gelişmiş bir müfredata sahip oldukları belirtilmektedir. İngiliz üniversiteleriyle alâkalı bir başka ilginç tespit Thomas Hobbes’a ait olup o, üniversitelerindeki tartışma kültürünün yıkıcı iç savaşların temel nedenlerinden birisi olduğunu savunmuştur. Modern tarihçilerin de buna itiraz etmedikleri dermeyer edilmiştir⁵⁵⁹. Hakikaten Cambridge ve Oxford gibi üniversitelerde bu dönem faydalı ve uygulamalı bilime alâkanın kifayetsiz olduğu belirtilmektedir⁵⁶⁰. Briggs ise XVIII. yüzyıl eğitimi genel olarak; üst sınıfın eğitiminin bile gelişigüzel ve organize edilmemiş olması, fakirlerin hiç eğitilmemesi üzerine zaman zaman canlı tartışmalar yapılması ve kadınların eğitiminin de neredeyse hep şüpheyle görülmesi sorunları ile ele almıştır⁵⁶¹.

⁵⁵⁷ Daniel Defoe, **Giving Alms no Charity, and Employing the Poor a Grievance to the Nation, Being an Essay upon this Great Question, Whether Work-houses, Corporations, and Houses of Correction for Employing the Poor, as now practis’d in Englan; or Parish-Stocks, as propos’d in a late Pamphlet, Entituled, A Bill for the better Relief, Imploymement and Settlement of the Poor &c. Are not mischievous to the Nation tending to the Destruction of our Trade, and to Encrease the number and Misery of the Poor**, London, 1704, s. 12.

⁵⁵⁸ 1698’de kurulan ve asıl adı Society for Promoting Christian Knowledge olan bu cemiyet, XVIII. asırda Britanya imparatorluğunda dinî literatürün dağıtımında en önde gelen yer olmuştur. Latham, College, “The Clergy and Print”, s. 10.

⁵⁵⁹ Latham, College, “The Clergy and Print”, s. 33-34, 118.

⁵⁶⁰ Auke Rijpmma, “A Comparative Investigation into the Causes of Technological Progress in Britain and the Netherlands in the Eighteenth Century”, **Utrecht University Unpublished Master’s Thesis**, Utrecht, 2007, s. 73.

⁵⁶¹ Fakirlerin eğitimi konusunda devirden bir nakil de yapmıştır. Burada 1785’te yazılan eserde fakirlerin cehaletlerinin efendilerine sadakat ve itaat sağlayıp daha büyük güvenlik temin ettiği, okuma yazma öğrendiklerinde ise kibir, gösteriş ve kendini beğenmişliğe kapıldıkları bununsa tanrının onlara

On iki yaşındaki Anna Green Winslow'un Amerikan devriminden hemen önce Boston'daki günlük hayatını tanımlayan günlükleri üzerinden yapılmış bir çalışmadaki çıkarıma da yer verebiliriz. Buna göre resmi belli bir eğitim, ciddi bir sosyalleşme ve uzmanlaşmış iğne işini yüklenmekten başka bir şey değildi. Aynı dönemde Virginia'da Philip Vickers Fithian'ın Robert Carter'ın oğlanlarına verdiği özel eğitimle alâkalı günlüğüne göre çocuklar okuma, yazma, gramer, temel aritmetik ve müzik ile temel spor aktiviteleri ve dans çalıştırılmaktaydılar. Zikredilen her iki ailenin de sömürge hâneleri arasında en tepedeki %1'lik kesim içerisinde oldukları belirtilmektedir. Massachusetts'te 1770'lerin başlarında yazan ve iyi şartlar altında yaşamış olan Anna Green Winslow'un günlüklerinde ise okuma yazma bilen kadın aile fertleri kaydetmiştir. Öyle ki annesi ve teyzesi kendisinin İngilizcesini tenkit etmişlerdir. Diğer yandan Winslow, hiç aritmetik çalıştığına dair kayıt düşmemiştir. Esasen bu dönem kızların eğitiminde aritmetik yer almadığı da belirtilmektedir⁵⁶². Kırsal bölgedeki okulların durumuna dairse Massachusetts'in Hingham mıntıkasında yer alan okullar misal olarak zikredilebilir. Carole Shammas'a göre 1774-1775 yılları civarında burada ikamet edenin gidebileceği üç okul bulunup ikisi ilkökul bir tanesi ise gramer okuludur. İlkokullardan biri yılda üç ay diğeriye dört ay açıktır. Tespit edebildiği kadarıyla gramer okulunda erkek öğrencilerin İngilizce gramer ve kompozisyon bilgileri arttırılmaya, hesap tutma ve aritmetikte kabiliyetleri geliştirilmeye çalışılıyordu⁵⁶³. Farklı program uygulanması İngiltere'nin Exeter şehrinde 1708'de dikilen dört okulda da görülmektedir. Buralarda erkek çocuklarına okuma yazma öğretilirken kız çocuklarına dikiş ve örgü öğretilmekteydi⁵⁶⁴. Bu kayıtlara bakarak kız ve erkek çocukların eğitimleri arasında dikkat çeken bir fark bulunduğunu söylemek mümkündür. Esas itibarıyla kız çocuklarının okula gönderilmeyip bilgili bir baba veya erkek kardeşleri varsa evde öğrenim gördükleri belirtilmektedir⁵⁶⁵. Gönderildikleri vakit bazı enteresan başka sıkıntılar çıkması belki gönderilmelerinden imtina edilmesinde müessir bir faktör olarak görülebilir. Lackington 1791'deki hatıraları içerisinde 10-11 yaşındayken yatılı okula gönderilen

verdiği hizmetçilik durumları ile uyuşmadığı savunulmuştur, bkz. Briggs, **How They Lived**, s. 340-342.

⁵⁶² Shammas, "Child Labor and Schooling", s. 539-540, 554.

⁵⁶³ Shammas, "Child Labor and Schooling", s. 546.

⁵⁶⁴ Richard Izacke- Samuel Izacke, **Remarkable Antiquities**, s. 197.

⁵⁶⁵ Katherine Rodgers, **Feminism in Eighteenth Century England**, The Harvester Press Ltd., Sussex, 1982, s. 28-29; akt. Retnam Kumari Joseph, "The Eighteenth-Century Townhouse in England: its Form and Function", **Murdoch University Unpublished Master's Thesis**, Pert, 2015, s. 80.

kız çocuklarının 14 yâhut daha ileri bir yaşa kadar kalıp geri geldiklerinde tavırlarındaki değişmeyi konu edinmiştir. Buna göre bu kızlar çifçi ailelerini, anne babalarını “canavarca” aşağılarlar. Anneleri ise bu aşağılamalara mukabil kıyafetlerinin kötülüğünden ötürü onlardan özür dilerler⁵⁶⁶. Erkek çocuklarının da bazı yerlerde okula gönderilme yerine iş gücü olarak kullanıldığı görülmüştür. 1785’te Birmingham’da Thompson’ın durum tespiti böyledir⁵⁶⁷.

Böylece okul ve eğitim plânında henüz Avrupa’da da ciddi sorunların devam ettiğini görmekteyiz. Fakat farklı durum ve yerlerde pek farklı vaziyet bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bizim çalışmamız seyyahların Osmanlı topraklarında gözlemledikleri sorunların benzerlerine kendi memleketlerine rastlanıp rastlanmadığı sorusuna odaklanmak durumunda olduğu için mevzuya tüm boyutuyla girmemiz mümkün değildir. Sadece ele aldığımız kaynaklar üzerinden bir misale yer verirsek; Leydi Craven kızlarının dil eğitimi için “kadın entelektüellerin kraliçesi” olarak bilinen Elizabeth Montagu aracılığıyla çok iyi Latince bilen ayrıca iyi İtalyanca ve İspanyolca konuşan bir kadın bulmuştur⁵⁶⁸.

Bununla birlikte Leydi Craven’ın İngiliz eğitim sistemini hiç sevmeyip onaylamadığını da ifade etmek gerekir. Ona göre devlet okullarında bile vatanseverlik bir öğretim branşı olmamaktadır ve “Genç erkeklerin kahir ekseriyetinin baş mottosu, ‘kendin için ne alabiliyorsan al ve alabildiğini almaya devam et’” şeklindedir. Craven İngiltere’nin en meşhur üniversitelerinden Eton’daki usûlü de eleştirip “âdâbımuâşeret için zehirli” olduğunu düşünmüştür. Devamla Craven, güçlü oğlanların hiçbir kontrole tâbi tutulmadan zayıflara zulmettiğini, ayakkabıları temizlemek dahil onları her tür zorlu hizmetçi işlerine boyun eğdirdiklerini söyler. Arkadaşlıklar kurulabilse de bunun hırsızlar arasında da kurulabilen bir şey olduğuna dikkat çeken Leydi Craven, bir

⁵⁶⁶ Akt. Briggs, **How They Lived**, s. 366.

⁵⁶⁷ William Thompson, **A Tour in England**, s. 12-13.

⁵⁶⁸ **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 113. Bu dönem bir İngiliz kralın eğitimine dair burada bir örnek de paylaşabiliriz. Kral III. George 17 yaşına geldiğinde Fransızca, Almanca, Latince ve Grekçe öğrenmişti. Dünya tarihi, matematik, resim çizme, askerî müdafaalar hakkında da bilgi edinmişti. Eğitimi içerisinde dans, eskrim, ata binme ve müzik de bulunmakta olup kendisi yıldız ve gezegen gözetlemeye merak sarmıştı. Anglikan Kilisesi ve uygulamaları hakkında da bilgi edindi. Onun aldığı bu eğitim İngiltere’deki en iyi okulların bile sağlayabileceğinden daha üst ve müstesna bir eğitim olmakla tavsif edilmiştir. Prenseslerin eğitimi ise beklenene göre daha farklı oluyordu. III. George’un kızlarının eğitiminin başında kraliçe bulunmaktaydı. Genç prensesler yürüyüşe çıkıyor, iğne işi ve okuma pratiği yapıyor, eğlence için kart oynama partileri tertipleme, tiyatroya gitme, balolara iştirak etme gibi faaliyetlerle günlerini geçiriyorlardı bkz. Ann Graham Gaines, **King George III, English Monarch**, Arthur M. Schlesinger (ed.), Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2001, s. 15-16, 28.

oğlanın eğer ki hususi bir arkadaşı yoksa ezileceğini belirtir. İngiliz eğitim sistemiyle alâkalı umumi hükmü ise şudur: “Tek kelimeyle, genel ders en azimli bencilliktir.” “Devlet okullarımızda ahlâklılık asla öğretilmez” diyen Craven bizâtihi karşılaştığı ilginç bir örneği de aktarmaktadır. Bizzat Eton’dan bir eğitimcinin gözetimine verilmiş asil ailelerden iki genç gördüğünü söyleyen Craven, bu adamın kendisinin Londra’daki kumar masalarında onlara eşlik etmekle kalmayıp ayrıca “kötülüğün her türüne” onları başlattırıp izin verdiğini belirtir. Bir vakit gençlerden bir tanesi hilebazlar tarafından yağmalanmış sonra kendisi de yağmaya başlamış ve Leydi Craven’a göre soygunculuğunu çok öteye götürmüştür. Craven bunun üzerine çocuğun yapıp ettiklerini babasının bir arkadaşına söyler. Sonrasında gerekli müdahale yapılır ve çocuk bu “ahlâksızlık” durumundan çıkarılır. Alındığı yer ise Mount Kahvehanesi’dir. Craven, “Bu genç daha anca on yedinci yaşına girmişti ve bir İrlanda Baronluğu varisiydi, fakat erkeklik yıllarına ulaşmadan evvel ahmaklıklarının bir kurbanı oldu” der. Meselenin üstüne giden Craven, öğretmenlerini de araştırıp Eton Koleji Üstadı ile bir yemekte bir araya gelerek adamı sorar. Aldığı cevap, Eton’da “hep iyi bir bilgin olarak düşünüldüğü” fakat onun ötesindeki hayatı hakkında çok az bilgi sahibi olduğu şeklindedir⁵⁶⁹. Leydi Craven bu suretle sadece ders müfredatı ve nelerin ne kadar süre boyunca okutulduğu gibi kâğıt üstündeki bilgilerin ötesinde kayıtlar düşüp, uygulamada somut olarak neler yaşandığı ve ne güçlüklerle karşılaşıp talebelere neler verilebildiği sorusuna cevap bulunabilmesine medar olacak dikkat çekici gözlem ve kanaatlerini paylaşmıştır.

Craven’ın bu gözlemlerine paralel bir anlatımı tecrübelerinden hareketle Lord Chesterfield 1748 yılında oğluna gönderdiği tavsiye ve ikaz mektubunda yapmaktadır. Pek dikkat çekici ve konumuzla alâkalı ifadeleri şu şekildedir: “...Şarap ve tütüne karşı tiksintim olmasına rağmen, sadece bunun soylu olduğunu ve beni bir adam gibi göstereceğini düşündüğümünden dolayı üniversiteye ilk gittiğimde bunları içtim. Yurtdışına ilk gittiğimde, evvela Hague’ye gittim, burada kumar oynamak çok modaydı ve orada birçok parlak sınıf ve karakterde insanın da kumar oynadığını

⁵⁶⁹ **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 139-140. Öğrencilerin şiddete temayül göstermesi gibi öğretmenin de şiddet uygulaması görülmekteydi. West Country’den bir doktorun günlüklerinde, on dört yaşını aşmamış oğlunu üç seferi geçmemek kaydıyla ama sıklıkla kırbaçlanmak cezası aldığına dair kaydı bu bağlamda zikre şâyandır. Kendisi aslında daha ılımlı bir yolla disipline edilmesini istemişse de çocuğun öğretmenin tercihi bu yönde olmuştur. **The Diary of a West Country Physician A.D. 1684-1726**, Edmund Hobhouse (ed.), Rochester, 1934, s.33. Briggs’e göre bedensel cezalandırma kamu okullarındaki hayatın büyük bir kısmında rol oynamıştı. Briggs, **How They Lived**, s. 353.

gözlemledim. O zamanlar kumar oynamanın onların marifetlerinden biri olduğuna inanmak için yeterince genç ve yeterince aptaldım; ve bu mükemmelliği hedefleyerek, kumar oynamayı atılması gereken bir adım olarak benimsedim. Böylece, bilincindeyim ki, içinde oldukça lekelenmiş karakterimi süslemekten çok uzak bu ahlâksız alışkanlığı yanlışlıkla edindim...” Lord Chesterfield bundan sonra teşbihte bulunarak iyilikleriyle bir adamın yakışıklı görüntüsü olup kötülüklerinin yüzünde siğil noktaları bulunmasına benzetmiş, onlar olmadan çok daha iyi görüneceğine dikkat çekmiştir. Nihayetinde oğluna, insanların nezaketleri, hitabetleri ve sair iyi yönlerini almalarını ancak kötülüklerini gördüğünde bunu taklitten kaçınmasını nasihat eder⁵⁷⁰. Lord bu ifadeleriyle tıpkı Leydi Craven gibi bahse konu üniversite çevrelerindeki kötülükleri ve algı bozukluğu nedeniyle bunların gönüllü biçimde kucaklanarak gelenlere geçip arttığını ve bu hal üzere vaziyetin devam edeceğini anlatmıştır. Onun bu sözleriyle tam örtüşen bir başka kayıtsa 7 Ocak 1791 tarihli The Times gazetesinde geçmektedir. Gazete artık cinayete “bir onur işi”, baştan çıkarmaya “yiğitlik”, kumar oynamaya ise bir “moda parti” denildiğini tebyin etmiştir⁵⁷¹.

Bir başka anlatımı İtalya’nın Padua şehrinde Drummond’un yaptığını bulmaktayız. O, burada öğrencilerin silah taşıma imtiyazına sahip olup çok asi ve küstah olduklarını belirtir. Vatandaşlara “barbarca” muameleler yaptıklarını da söyleyen Drummond, sonunda halkta öfke patlamasına yol açtıklarını birçok öğrencinin vurulduğunu anlatmıştır⁵⁷².

Okuma ve yazmayı öğrenme konusunda İngiltere’nin önemli mesafe kat ettiği bir gerçektir. Fakat yukarıda bahsedilen ahlâkî sıkıntı ortamında bunun kendisiyle birlikte enteresan bazı sıkıntılar getirdiği anlaşılmaktadır. Eğitimli elitlerin en yaygın bir tür olarak Fransızca pornografi okuması bu bağlamda dikkat çekicidir. 1800’de Weimar adlı bir Alman ziyaretçi, Londra’da sansür uygulanmadan seksüel unsurların geçtiği davalara ait kitapların kütüphaneden en çok kiralanan kitaplar olduğunu gözlemlemiştir. Bunu nakleden Hitchcock da bu tür kitapların Londra’da çok popüler olduğunu ifade etmektedir⁵⁷³. Herhalde bu alâkayla ilgili olsa gerek; bu dönem tenasül

⁵⁷⁰ Akt. Briggs, **How They Lived**, s. 244-245.

⁵⁷¹ Donna T. Andrew, “The Secularization of Suicide in England 1660-1800”, **Past & Present**, no. 119, May 1988, s. 163.

⁵⁷² Drummond, **Travels**, s. 80.

⁵⁷³ Spesifik bir konu vurgusu yapmadan Shoemaker da mahkeme tutanaklarının orta ve üst sınıf tarafından kahvehânelerde gazete gibi okunduğunu ifade etmektedir. Ancak hemen ardından aktardığı

uzvu üzerine detaylar veren veya okuyucuyu masturbasyon yapabilmesi için tahrik eden kitaplar da neşredilir olmuştur. Hitchcock'a göre "kesin olarak" erkekler ve kadınların kahir ekseriyeti bu tarz materyaller okumayı uygun buluyorlardı ve erkeklerin kahvehanede kadınların da evdeki günlük konuşmalarında tecavüz gibi acımasız detayların yer aldığı pornografik kaynaklar ortak bir unsurdu. Genel olarak; XVIII. yüzyılda içinde seksin önde gelen bir unsuru teşkil ettiği kaynaklar geniş çaplıydı, pornografinin maksadı masturbasyona yardımcı olunmasıydı ve üst sınıf İngilizlerin çoğunluğu da bunu yapmaktaydılar⁵⁷⁴. İsviçreli seyyah Béat-Louis de Muralt da birçok insanın Londra'da okunabilecek en eğlenceli şeylerden birisini mahkeme tutanakları olarak gördüklerini söylemiştir⁵⁷⁵. Hakikaten başka araştırmalarda da benzer bir tespiti varılmıştır. Town and Country Magazine o devir her ay üst sınıftan birisine cinsel ifşa yaparken zinayla alâkalı mahkemeler de pornografinin "popüler bir formu" olmuştur⁵⁷⁶.

Yapılan bazı yayınlar başa bela da getirebiliyordu. Henry Haines Shakespeare'in kötü idareye dokunduran pasajlarını yayınladığı için Robert Walpole tarafından hapse atılmış ve yargılanmak için de iki yıl beklemeye mecbur edilmişti. Tiyatro oyunu yazımında da benzer durum meydana gelebiliyordu. Walpole İspanya ile savaşa gönüllü değilken James Lacy adlı "küçük bir aktör" Richard zamanı İspanyol korsanlara misilleme yapan bir belediye meclis üyesinin hikâyesini mesaj vererek sahnelemeye yeltendi. Hükümet ajanları bunu öğrenince derhal baskın yapıp tüm kopyalarına el koydular ve Lacy de hapse atıldı⁵⁷⁷.

Russell kardeşlerin Halep'te tıp bilgisi seviyesinden bahsederken hassaten vurgu yaptıkları bir hususun anatomi konusunda olduğunu görmüştük. Esasen birer doktor

örnek Alman seyyahı desteklemektedir. Buna göre 1772'de Kaptan Robert Jones 13 yaşındaki bir çocukla ilişkiye girip oğlancılık yapmış, kahvehanede tutanaktaki bu kısmı okuyan bir adam da iğrenerek yanındakine anlatmıştır, bkz. Robert B. Shoemaker, "The Old Bailey Proceedings and the Representation of Crime and Criminal Justice in Eighteenth-Century London", **Journal of British Studies**, v. 47, 3 (July 2008), s. 575.

⁵⁷⁴ Tim Hitchcock, **English Sexualities, 1700–1800**, Macmillan Education, New York, 1997, s. 8, 12, 14-20.

⁵⁷⁵ Béat-Louis de Muralt, **Letters Describing the Character and Customs of the English and French Nations**, translated from the French, 2th Edition, London, 1726, s. 72.

⁵⁷⁶ Kinservik, **Sex, Scandal**, s. 10.

⁵⁷⁷ Fakat Lacy bu yaşananla parlamentoda da yükselen muhalefeti tetiklemiş ve nihayetinde Walpole İspanya'ya harp ilan etmek zorunda kalmıştır, bkz. Emmett L. Avery and A. H. Scouten, "The Opposition to Sir Robert Walpole, 1737-1739", **The English Historical Review**, vol. 83, no. 327, April 1968, s. 331-336.

olmaları hasebiyle zaten kendi memleketlerinde bu sahada daha ileri çalışmalar yapıldığına muttali olarak Osmanlı topraklarındaki durumu kıyas yoluyla değerlendirebildiklerini söyleyebiliriz. Gerçekten 1780’lerde Londra’yı ziyaret eden bir Amerikalı tıp talebesi burası için “pratik tıpta bütün dünyanın metropolisi” sözlerini kullanmıştı⁵⁷⁸. XVIII. asır sonlarında gelen Fransız bir seyyah Paris’te de iyi doktorlar varsa da Londra’da daha fazla bulunduğunu, doktorların daha çok hürmet görüp daha çok para kazandıklarını gözlemlemiştir⁵⁷⁹.

Lâkin anatomi çalışmak kolay olmamış ve Patrick Russell’ın Halep’te anlattığına benzer sıkıntılarla aslında İngiltere’de de karşılaşmıştır. Asrın en meşhur anatomistlerinden biri Dr. William Hunter’dı. Hunter bu iş için gaddarlık ve duyarsızlık gerektiği düşüncesindeydi. Bu muhtemelen sadece uzuv kesmekle alâkalı bir düşünce değil aynı zamanda ceset elde edebilmekle de ilgiliydi. Zira incelenecek cesetler Tyburn meydanında idam edilen suçlulardan maada mezar hırsızlığı yapılarak ele geçiriliyordu. Bu sebeple dönemin en meşhur bir karikatüristi olan Thomas Rowlandson karikatürlerinde doktorların aleyhinde olmuş ve onları mezar soyguncuları olarak çizmiştir. Bazı araştırmacıların “modern cerrahînin babası” olarak andıkları John Hunter (William Hunter’ın kardeşi) mezar soyguncularıyla “uzun ve verimli” bir ilişki tesis ederek Londra yeraltı suç dünyasına dalmıştı. Bazense ölen kişinin ailesine para vererek cesedi alırdı⁵⁸⁰. Asılan kişinin cesedini almak da problemliydi. Aile ve arkadaşları sıklıkla defnedebilmek ve anatomistlerin almasını önlemek için bedeni alma kavgası verirlerdi⁵⁸¹.

Anatomistlerin işini zorlaştıran ve mezar hırsızlığı gibi yollara başvurmalarına sebep olan bir husus da halkın inancıydı. Vücudun parçalanması korkunç bir kader olarak görülüyordu zira ölüye saygısızlık olmasının da ötesinde onun huzurlu bir

⁵⁷⁸ Roy Porter, “Medical Lecturing in Georgian London”, **The British Journal for the History of Science**, vol. 28, no. 1, Science Lecturing in the Eighteenth Century (March, 1995), s. 94.

⁵⁷⁹ Faujas Saint-Fond, **Travels in England**, s. 38-39.

⁵⁸⁰ Barbara Brooks, “Caricature As The Record of Medical History in Eighteenth-Century London”, **University of Missouri-Kansas City Unpublished Master’s Thesis**, 2013, s. 2-6. Aslında XVI. yüzyıl ikinci yarısında anatomi için merak nüksedip bazı çalışmalar yapılmaya başlandığı bildirilmektedir. İngiliz kralı XVIII. Henry, saltanatının son birkaç senesinde yıllık olarak 560 insan asarken her yıl için bunlardan dört tanesinin anatomi çalışacakları verilmesine müsâade etmişti. I. Elizabeth de bu çalışmalara izin verdi, onun zamanında ise yıllık ortalama 140 insan asıldığı hesaplanmıştır, bkz. Brooks, “Caricature”, s. 8-14, 39.

⁵⁸¹ Brooks, “Caricature”, s. 18.

şekilde bu dünyadan ayrılmasını imkânsız kıldığı düşünülüyordu⁵⁸². Tarihçi Roy Porter da yaygın inançtan ötürü bedenın parçalara ayrılmasının korkunç görüldüğünü, kimliğin sonsuzlukta kaybolmaya mahkûm edildiğine inanıldığını belirtmektedir. Bu konuda Padua'daki anatomi profesörü Giovanni Morgagni'nin 1761'de yayınlanan eserinde yer alan halktan birçok kimse için tıbbî incelemenin büyük günah olduğu tespitini de paylaşmıştır. Otopsinin lekelenmesindeki bir diğer sebep de 1752'de parlamentonun, infaz edilmiş katillerin cesetlerinin anatomik olarak incelenmesini emretmek için hâkimlere izin vermesidir⁵⁸³. Galebe çalan inanca göre beden ile ruh yakından ilişkiliydi, ölüm sonrası bedenın içi veya yanında ruh, mezarda uyurdu. Binâenaleyh bedeni parçalara ayırma, yeryüzündeki varlığın ötesine ulaşan bir cezalandırmaydı. Protestan inancındaki birçok kimse de vücudu parçalananın yeniden dirilip hesap yerinde olamayacağı ve dolayısıyla cennete giremeyeceğine inandı. Cinayetle yargılanan John Bell'in sekiz saatlik duruşma boyunca ve idam cezası aldığıında bile hiç tepki vermezken ölümü sonrası bedenının parçalara ayrılacağını öğrenince ağlamaya başlaması muhtemelen bu sebepleydi. Tüm bunlar neticesinde cerrahlar, 1832 yılına kadar halkın tiksiniş alay ettiği kimseler oldular⁵⁸⁴.

Diğer yandan tıp açısından bilgi kusuru İngiliz kralını dahi vurabilmekteydi. Bir “deli” addedilen III. George daha sonra dönemin “bir köhne tıbbî ve sosyal konsensüsünün zavallı bir kurbanı” olarak görülmüştür⁵⁸⁵.

Kat edilen ciddi gelişmelere karşın bahse konu alanlarda ciddi sorunların mevcut olduğu da anlaşılmaktadır. Dahası, özellikle okullar konusunda seyyahların Osmanlı topraklarında karşılaşmadığı göze batan problemlerin de kendi memleketlerinde bulunduğu görülmektedir. Vaziyetin böyle olması, bazı seyyahlarda karşılaşılabilen mağrurane tutumun hemen hakiki mânâda üstünlüklerini fark etmesinden mütevellit olduğuna yorulmamasını, yansıttığı tavrın müstekbir şahsiyet taşımasından

⁵⁸² Peter Linebaugh, “The Tyburn Riot Against the Surgeons”, *Albion's Fatal Tree*, (ed. Douglas Hay, Peter Linebaugh, John G. Rule, E. P. Thompson and Cal Winslow), Pantheon Books, New York, 1975, s. 109.

⁵⁸³ Roy Porter, *Flesh in the Age of Reason, The Modern Foundations of Body and Soul*, W. W. Norton, New York, 2003, s. 223.

⁵⁸⁴ Brooks, “Caricature”, s. 20-23. The Times gazetesi de 24 Haziran 1820'de yükselen intihar sıkıntısı karşısında caydırıcı bir önlem olarak intihar edenin cesedinin bir anatomiste verilmesini teklif etmişti, bkz. Donna T. Andrew, *Aristocratic Vice: The Attack on Duelling, Suicide, Adultery, and Gambling in Eighteenth-Century England*, Yale University Press, New Haven & London, 2013, s. 124.

⁵⁸⁵ Ditchfield, *George III*, s. 20.

kaynaklanabileceğinin göz önünde tutulması gerektiğini göstermektedir. Diğer yandan XVIII. asırda Osmanlı ile İngiltere arasında henüz makasın ciddi biçimde açılmadığını ve farkın geri dönülmez bir noktaya da varmadığını, aksine Osmanlıların gerekli gayretle doğru adımları atabilseler çeşitli alanlarda üstünlüğü çok geçmeden ele geçirebileceğini düşündüren bir durum da mevcuttur.

2.7. Veba ve Hastalıklarla Alâkalı Diğer Meseleler

Devir içinde gelen seyyahlarda neredeyse müştereken yer alan konulardan ve şehirleri bu dönem en çok vuran belalardan bir tanesi vebadır. Bununla birlikte bazıları geldiği sırada veba salgınları yaşanmışken bazıları ciddi bir hadiseye şahit olmamış, dolayısıyla ya anlatımda biraz farklılık görülmüş ya da meseleye hiç temas edilmediği müşahade edilmiştir.

Halep için konuşan Alexander Russell, vebanın bazen büyük şiddetle patladığını fakat bunun sadece belli yıllarda ve durgun suların yanına konumlanmış kentlerde olduğunu söylemektedir. Avrupalıların yerlilere nazaran daha az etkilendiklerine de dikkat çekmiştir. Russell, Halepliler arasındaki kanaatin veba tarafından on yılda bir ziyaret edildikleri şeklinde olduğunu bildirip insanların hatıralarında 1719, 1729, 1733 ve 1744 vebalarının kaldığını yazmıştır. Aktardığı dikkat çekici bir bilgi ise, Halep'te otuz yıl kalmış bir İngiliz centilmenin 1719'da yazdığı mektubundaki ifadesidir. Buna göre müşarünileyhin tecrübesi on ilâ on iki yılda bir olmak dışında vebanın asla ziyaret etmediği şeklindedir⁵⁸⁶. Sonra gelen kardeşi Patrick Russell da 1762-1787 arası veba olmadığını, 1787'de ise Yahudiler arasında çıkıp Mayıs'ta yükselip Haziran'da kasıp kavuran Temmuz'da ise ortadan kaybolan bir veba vukua geldiğini tespit etmiştir⁵⁸⁷. Russell'ın önemli bir gözlemi, farklı yıllarda hem ölen hem etkilenen sayısında ciddi değişimler yaşandığını saptamaktan maada "Avrupa'da sıklıkla yaptığı şiddetteki kadar bu memleketi asla harap etmediği" tespitidir⁵⁸⁸. Mısır'dan bahsederken veba meselesine değinen Thompson da, her yıl vebanın vurduğu iddialarının yanlış olduğunu vurgulamıştır. Ona göre başka bir yerden gelmedikçe Mısır'da veba

⁵⁸⁶ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 138, 225-226.

⁵⁸⁷ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 338.

⁵⁸⁸ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 227.

yaşanmaz. Yunanistan'dan gelirse nâdiren ölümcüldür, Suriye'den gelen daha ölümcüldür. Berberî veya Etiyopya kervanlarından geldiğinde ise en beteri olur⁵⁸⁹.

1700-1850 arasında Suriye topraklarında Daniel Panzac'a göre yetmiş altı yıl veba hastalığı görülmüştür. Bu, yüz elli yıllık dönemde her iki yılda bir mânâsına gelmektedir. Dönem içinde en çok karşılaşılan ölümcül âfet vebadır. Bazılarının şiddeti yüksektir. 1787 Haziran'ında Suriye coğrafyasından yerel bir vakanüvise göre dört günde 1400 insan can vermiştir. 150.000 kişilik şehir nüfusunda 40 bin kişinin, yani toplam nüfusun %26'sının bu yıl vebada öldüğü düşünülmektedir. Panzac araştırmasında Russell'ın kayıtlarını teyit mahiyetinde veriler de elde etmiş ve Halep'te XVIII. asırda vebanın çok az görüldüğünü söylemiştir⁵⁹⁰. Panzac, liman şehirleri olan Sayda'da XVIII. asır boyunca yirmi, İskenderiye'de ise kırk yılın veba görülen seneler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Mısır'da veba sık görülse de etkinliğinin kısa sürdüğünü ve çoğunlukla Akdeniz limanlarından, bilhassa da İskenderiye'den başladığını ifade etmiştir⁵⁹¹.

Raymond ise ciddi veba salgını yaşanmamasının Kahire için XVIII. asrın mühim bir kısmının refah zamanı olmasında etkili olduğunu vurgulamıştır. Ona göre ortalama yirmi yılda bir yaşanan veba salgınları kesintiye uğramış, 1736-1783 arası takriben yarım asırlık dönemde sadece bir tek ciddi vak'a yaşanmıştır. Bu da 1759'da patlak verip eldeki kaynaklara göre günde 5.000 ölüye kadar çıkılan salgındır⁵⁹².

Nisan 1755'te Porter, yedi yıl boyunca İstanbul'da gözlemlediği tek vebanın 1751 senesinde zuhur ettiğini belirtmiştir. Fakat vebanın zirvesi ve dönüm noktasına vardığı vakit günde 900 ilâ 1000 ölüm gerçekleştiğini de ifade edip vebanın şiddetli yaşandığına şahitlik etmektedir. Nitekim İstanbul'un nüfusu bahsinde yaptığı hesapta bunu görmüşük⁵⁹³. Diğer bir İngiliz elçi olan Murray için ise veba, İstanbul'a geldiği günlerde en büyük şikâyet sebebi olmuştu⁵⁹⁴. Leydi Craven, Tophane'ye geldikleri

⁵⁸⁹ Charles Thompson, v. 3, s. 334.

⁵⁹⁰ Halep'te toplam veba sayısını sekiz olarak paylaşmaktadır, bkz. Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 15, 35, 110, 184.

⁵⁹¹ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 61-62, 72.

⁵⁹² Raymond, **Yeniçerilerin**, s. 71. Raymond'un ifadeleri Charles Thompson'ın Mısır'da vebanın az yaşandığı ifadelerini teyit ve izah mahiyetindedir. Panzac'ın sık görüldüğünü söylemesi ise sonraki ifadesinden anlaşılabilceği üzere bunların küçük vak'alar olup ciddi bir tesiri bulunmamalarından kaynaklansa gerektir.

⁵⁹³ **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 168, 170.

⁵⁹⁴ 1768 sonlarında çıkan bir veba üzerine elçilik ikametgâhından 14 mil uzaklıkta Büyükdere'deki yazlık konutuna taşınma gereği duymuştur, bkz. Gürcan, "John Murray'ın", s. 87, 93.

vakit vebadan öldüğü söylenen bir sürü ceset çıkarıldığını bir mektubunda bildirmektedir⁵⁹⁵. John Howard da İstanbul'da iken günlük olarak birçok kimsenin veba yüzünden öldüğünü bildiren bir mektup kaleme almıştır⁵⁹⁶.

Panzac, 1700-1850 arası yüz elli yıllık dönemin doksan dört yılında İstanbul'da veba vak'ası görüldüğünü bildirmektedir. 1751 İstanbul salgınının en çok can alan salgınlardan olup hakkında devir Avrupalı kaynaklarından yirmi altı ayrı mektup tespit ettiğini de ilave eder. 1778 vebasında ise yaklaşık yarım milyon tahmin edilen İstanbul nüfusunda 100.000 insanın kurban olduğu kanaatine varmıştır. Bu, sayı tespitine varabildiği İstanbul'daki XVIII. yüzyıl vebaları içerisinde %20 ile en yüksek ölüm oranını ifade etmektedir⁵⁹⁷. Suraiya Faroqhi ise 1701-1750 arasında 37, 1751-1800 arasında 31 olmak üzere İstanbul'da toplam 68 veba salgını kaydedildiğini, bunun da XVIII. asrın üçte ikilik bir bölümünde insanların bu korkunç hastalık sebebiyle öldükleri anlamına geldiğini ifade etmiştir. İstanbul'da bu yüzyılda en tehlikeli salgın ise 1739-1743 arasında yaşanmıştır⁵⁹⁸. Veba İstanbul'da bazen ticaretin durmasına da yol açmıştır⁵⁹⁹.

İzmir ve Çanakkale'nin de yıllık olarak veba tarafından ziyaret edildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Chandler Çanakkale'ye çıktığı vakit, vebanın bu yere yıllık olarak geldiğini, dikkat çekici surette yıkıcı olup nâdiren uzun sürmediğini iddia etmiştir. İzmir'den bahsederken de vebanın buraya neredeyse her yıl uğradığını, insanların ekseriyetle oturdukları yerleri terk edip çadırlarda yaşadıklarını yazmıştır. Ancak insanlardan kastının Frenkler olduğu anlaşılmaktadır zira devamında Frenk sokaklarında salgın zamanı yürüyen kalmadığını söylemektedir. İkameti sırasında konsolosla muhabbetlerinin konusu da sıklıkla veba olmuştur. Nitekim kendisinin şahitliği de olmuş, antik eserler aramak için şehirden uzaklaşıp sonra geri dönerken dört günlük bir uzaklığa geldikleri vakit İzmir'de şiddetli bir veba yaşandığını kesin şekilde öğrenmişlerdir. İzmir'e yaklaştıkça dehşetleri artmış, köylere hastalığın bulaştığını görmüşlerdir⁶⁰⁰. İzmir'in her yıl vebayla karşılaştığını Dallaway'de

⁵⁹⁵ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 217.

⁵⁹⁶ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 262. Onun yazdığına yakın bir tarihte, 1792'de, İstanbul'da veba yüzünden günde 3000 ölüm görülmüştü. İncalcık, "İstanbul", s. 236.

⁵⁹⁷ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 52, 108-109.

⁵⁹⁸ Suraiya Faroqhi, "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl "Büyük İstanbul"una Göç", **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 34.

⁵⁹⁹ İncalcık, "İstanbul", s. 236.

⁶⁰⁰ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 13, 66, 80, 244, 270.

söylemektedir⁶⁰¹. Nitekim Leydi Craven 11 Mayıs 1786'da Pera'da yazdığı mektubunda vebanın İzmir'i kasıp kavurduğunu yazmıştır⁶⁰². Panzac, İzmir'de 1707-1800 arasında sekizi şiddetli, beşi çok şiddetli toplam elli dört vebalı yıl olduğunu tespit etmiştir. Bazı salgınlar çok uzun sürmüştür. 1716'dan 1720'ye, 1734'ten 1743'e, 1757'den 1763'e, 1765'ten 1772'ye ve 1783'ten 1795'e İzmir'de veba salgını yaşanmıştır. Panzac'ın tespitine göre nüfusun %18-20'si civarının kaybına yol açmasıyla İzmir'deki en ölümcül veba 1760'ta yaşanmıştır. 1762'deki vebada ise aylara göre ölü sayıları veren Panzac'a göre en yüksek kayıp 4500 ile Temmuz ayında vuku bulmuştur⁶⁰³.

Chandler'da enteresan bir başka kayıt daha bulunmaktadır. Buna göre İzmir'de zaman zaman rakip ticarethanenin ticaretini bozmak veya başka maksatlara mebni olarak aslı astarı olmayan veba söylentileri çıkarılmaktadır. Anlaşılan bu etkili olabilen bir yöntemdi zira Chandler, bu şekilde bir İngiliz gemisinin sadece yarı yüklü olarak koyu terk etmesine yol açıldığını kaydetmektedir⁶⁰⁴. Hakikatte de ciddi salgınlar İzmir'in iktisadî hayatına da büyük darbe vurabiliyordu. 1759, 1769 ve 1784 veba salgınlarında şehirdeki birçok ticarethane iflas etmişti⁶⁰⁵.

Bazen âfetler bir arada geliyordu. 1771'de Fransa konsolosu "Tanrı'nın hiddetli bir anınca cehennemlik bir şehri cezalandırmak için verebileceği bütün âfetlerle" karşılaştıklarını yazmıştır. 1778'de yine Fransız konsolosun bildirdiğine göre İzmir'i hem deprem hem yangın hem de veba vurmuştur. Bu veba şiddetli olmamakla birlikte diğerlerinin üstüne binmekle zarar ve psikolojik yıkımın artmasına yol açmıştır⁶⁰⁶.

Avrupa topraklarındaki bölgelerde de vebanın zaman zaman ciddi salgına dönüştüğü görülmüştür. 1770'te Boğdan'ın merkezi Yaş'ta nüfusun yarısının öldüğü belirtilmektedir. 1780'de Selanik'teki salgında günde üç yüzden fazla ölüm yaşanmış, Venedik konsolosu şehrin çölü andırdığı yorumunda bulunmuştur. Panzac, 1714-1805 arası yirmi dört kez veba yaşandığını tespit etmiştir. XVIII. yüzyılda Selanik'te çıkan

⁶⁰¹ Dallaway, *Constantinople*, s. 196.

⁶⁰² Craven, *A Journey through Crimea*, s. 240.

⁶⁰³ 1760'ta ölen sayısı ise 18-20.000 dolaylarında tahmin edilmektedir, bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 14, 58, 181, 183.

⁶⁰⁴ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 79.

⁶⁰⁵ Kütükoğlu, "İzmir", s. 519.

⁶⁰⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 12, 24.

vebalardan iki tanesinde (1762 ve 1781) ölüm oranının %20'ye varmış olabileceği hükmünü de paylaşmıştır⁶⁰⁷.

1776-1786 yılları arasında Panzac, toplamda elli bir vebaya yakalanmış kent tespit etmiştir. Bunlardan kırk beş tanesi bir veya iki kere yakalanırken diğerleri birçok kereler vebaya dûçar olmuşlardır. İçlerinden dikkat çeken bir yer Manisa'dır. 1784'te günde 300-400 kadar kişinin öldüğü bu yerde sayı olarak daha düşükse de nüfusa oranı açısından İstanbul ve İzmir'dekinden çok ölüm gerçekleşmiştir. 1786'da Akka'daki salgında ise Fransız konsolosuna göre nüfusun yarısı ortadan kalkmıştır⁶⁰⁸.

John Howard ise Malta'da iken birçok Türk ile karşılaşp bunların kendisinin gitmek istediği Zante, İzmir ve İstanbul hakkında “en olumsuz” haberleri aktardıklarını söylemiştir. Malta'da iki tür karantina uygulanıp birinin on sekiz gün diğerinin ise kırk ilâ seksen gün sürdüğünü gözlemleyen Howard, Türk limanı olan Zante'ye gittiğinde karantinaya tâbî tutulmadan şehre giriş izni aldıklarını ifade etmektedir. Daha sonra İzmir'e gittiğinde ise beklediğinden az veba hadisesi olduğunu anlamakla memnun olmuştur. Ancak kendi ayrıldıktan sonra orayı kasıp kavuran bir veba salgını husule gelmiştir⁶⁰⁹. Türk topraklarından gelme vebalı gemilere karantina uygulaması yapıldığına dair Eton'da bir kayıt bulunduğunu da görmekteyiz. O, Lampedosa yâhut Lapidosa adasından bahsederken, Türkiye'den gelme veba yüklü gemilerin hastalık yok olana kadar burada bekletildiklerini sonra Türkiye'ye geri döndüklerini, böylece yükleri ve gemilerinin yakılmasından kurtulduklarını yazmıştır⁶¹⁰. Bununla kıyâsen William Eton, İngiltere'nin karantina mevzuatını da “bütünüyle etkisiz” bulmuştur. Bu tespitin üstüne ne yapılması gerektiğine dair önerilerini dile getiren Eton, Akdeniz'de, bilhassa da karantina işinin iyi yapıldığına hükmettiği Malta'da karantinaya alınıp oradan geçenlerin Britanya'ya getirilmesini teklif etmiştir⁶¹¹.

Vebanın verdiği zarara dair en geniş çaplı sayısal aktarımı incelediğimiz kaynaklarda William Eton yapmıştır. Osmanlı'da bir nüfus gerilemesi problemi bulunduğunu söyleyen Eton, esas itibarıyla bunun çıkan kargaşalar ve birtakım başka

⁶⁰⁷ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 26, 50, 169, 183.

⁶⁰⁸ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 29, 34, 36-37.

⁶⁰⁹ Taylor (ed.), *John Howard*, s. 256-257, 265.

⁶¹⁰ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 319-320.

⁶¹¹ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 305-307.

salgınlar haricinde vebadan kaynaklı olduğunu savunmuştur. Yazdıklarında bilâhare daha da ileri gidip vebadan başka sebep aramaya gerek olmadığını da söyler⁶¹². Nitekim yukarıda zikredilen ve kendi kabul ettiği sayılara göre o, 1756'da nüfusu 400.000 olan Diyarbakır'ın vebanın yanı sıra çekirge istilasından kaynaklı kıtlıktan da ötürü yarım asır kadar zamanda 50.000'e, Bağdat'ın 1773'te 130.000 olan nüfusunun çeyrek asırlık zamanda üçte ikisini sadece salgın hasebiyle kaybederek kendi gününde 20.000'e ve Basra'nın da 1780 civarında 100.000'i bulan nüfusunun yirmi senede 7-8.000'e düşmesini esas olarak vebaya bağlamıştır. Ek olarak Eton vebanın Diyarbakır'ı otuz kırk yılda bir ziyaret ettiğini söylemektedir fakat bununla herhalde yıkıcı ve büyük çaptaki salgınları kast etmiş olsa gerektir. Bunlar haricinde Halep şehrinin sokak ve pazarlarının da kendi zamanında boş olduğunu, etrafında taştan yapma kırk köyün de tek bir sakini kalmayıp harap bir hal aldığını, tüm bunlara vebanın yol açtığını söylemiş, belki de Russell'a bağlı kalarak hastalığın buraya on on ki yılda bir uğradığını zikretmiştir⁶¹³. Tabi ki sayılarda yanılma ve mübalağa ihtimali bulunmakla birlikte başka birçok kaynakta vebanın şiddetli vurduğu sırada günde bin ve üzeri ölüm olduğuna dair kayıtları göz önüne getirilirse⁶¹⁴, demografik yapıya dikkat çekici bir tesir olduğunu tahmin ve idrak etmek daha mümkün olur. Hele ki Thompson, Kahire'yi en şiddetli vurduğu sırada günde altı ilâ yedi bin kadar ölüm gerçekleştiğini takayyut etmiştir⁶¹⁵. Eton'un vebanın Osmanlı nüfusu üzerindeki etkisine dair yorumuna paralel bir düşünce Panzac'ın çalışmasında da dile getirilmiştir. Panzac salgınların etkisine bakarak Osmanlı nüfusunun XVIII. yüzyıl boyunca ve XIX. yüzyıl başında durgunluk yaşadığı hipotezini ileri sürmüştür⁶¹⁶.

Patrick Russell bir günlükten vebaya kapılan on beş yaşındaki bir Yahudi kızının durumunu nakletmiştir. Kusma, soğukluk ve kalp ağrısı sıkıntıları gören kızın beş saatten kısa süre içinde öldüğü kaydedilmiştir. Cesedinin ise siyah noktalarla kaplı olduğu müşahede edilmiştir⁶¹⁷.

⁶¹² Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 164-165, 181.

⁶¹³ Eton, **A Survey of the Turkish Empire**, s. 267-269.

⁶¹⁴ Geride zikredilen örnekler haricinde meselâ Eton, İstanbul'da veba zamanı şehir kapılarından çıkan ceset sayısının günde bini geçtiğini yazmıştır, bkz. Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 177. Panzac da 1778'deki vebada İstanbul'da günde binden fazla insan öldüğünü konsolos raporuna istinaden aktarmıştır, bkz. Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 22.

⁶¹⁵ **Charles Thompson**, v. 3, s. 334.

⁶¹⁶ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 189.

⁶¹⁷ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 342.

Kadercilik suçlaması vebanın ciddi boyutlara ulaşmasında seyyahlar arasında temel bir yere sahiptir. Thompson, Kahire’de veba gözükür gözükmez Frenkler kendilerini kapatırken Müslümanların normal hayatlarına devam ettiklerini zira insanların ölüm gün ve saatlerinin Allah tarafından belirlenmesi hasebiyle alınacak tüm tedbirlerin işe yaramaz olduğu düşüncesi taşıdıklarını, böyle yaşamalarının da hastalığın daha çok yayılmasına yol açtığını anlatmıştır. Bununla birlikte içlerinde bazı büyük adamların Avrupalılar gibi inzivaya çekildiklerini de not etmektedir⁶¹⁸. Leydi Craven doğrudan Türklerin kaderci oldukları için vebadan Hristiyanlar kadar kendilerini korumaya çalışmadıklarını ifade etmiştir⁶¹⁹.

Dallaway, kadercilik doktrini bir kenara bırakılırsa Türklerin hastalığa dair yorumunun çok da mantıksız addedilemeyeceğine kanidir. Aktardığına göre Arapça tabiat ve vebanın tedavisi üzerine birkaç eser bulunup orada tavsiye edilen tedaviler Türkler tarafından bilinir ve bazen uygulanır. Ancak Türklerin tedbirsizlik davrandıkları hükmüne o da imza atmış ve birtakım gözlemlerini paylaşmıştır. Hastalık ne boyuta ulaşırsa ulaşsın Dallaway’e göre Türkler pazarlar ve İstanbul’un en kalabalık caddelerinde toplanmaya devam ederler. Ölüm etrafını sarmasına rağmen dükkânlardan çekilmezler. Diğer yandan kadınların erkeklerden daha büyük oranda hastalandığını belirten Dallaway, bunun sokulgan ve küçük bir yerde toplu halde bulunmalarına atfedilebileceğini düşünür⁶²⁰. Halep’te Russell’ın gözlemi de bu minvalde olmuş, Türklerin çoğunluğunun hastaları ziyaret edip cenazelere katıldıklarını söylemiştir⁶²¹. 1729’da Kandiye Fransız konsolosu, imamların cesetlerin kaldırılmasının yanlış olduğuna dair vaaz verdiklerini aktarmıştır. 1778’de başka bir Fransız konsolos da Türklerin kadercilik yaptıklarından hastalığın etkilerinden kaçamadığına hükmetmiştir. Bazı Fransız seyyahların da kanaati bu minvaldedir⁶²².

Mesleği tabiplik olmayan seyyahlarda kaderciliğe dair vurgular böyle öne çıksa da Dr. Alexander Russell Halep’te uzun yıllara dayanan gözlemleri sonucu biraz daha farklı bir tonda aktarım yapmıştır. O da Türklerin kaderci olduklarını söylemekle

⁶¹⁸ Charles Thompson, v. 3, s. 334-335.

⁶¹⁹ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 219.

⁶²⁰ Dallaway, *Constantinople*, s. 107-108.

⁶²¹ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 258. Daniel Panzac, Alexander Russell’in akıllıca gözlemler yapıp evler, elbiseler ve pireler arası ilişkileri mükemmel surette ortaya koyduğunu ve teyit edildiğini belirtmektedir, bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 90.

⁶²² Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 147, 150-152.

birlikte, Allah'ın insanlara hastalıklarla bela gönderdiğine inandıkları gibi ayrıca onlara devâlar gönderdiği inancı taşıdıklarının da farkına varmıştır. Bildirdiğine göre dolayısıyla iyileşmeleri için “uygun vasıtalar” da kullanırlar. Ayrıca doktorlar yâhut en azından doktorluk vazifesi görenlere de büyük kıymet verildiğini ve sayılarının çok olup ekseriyetle yerli Hristiyanlar ve az sayıda Yahudinin bu mesleği icra ettiğini de gözlemlemiştir. Hangi cemaatten olursa olsun hekimbaşının izni olmadan bu işi kimsenin yapamadığına da dikkat çeken Russell, bununla birlikte birkaç altın karşılığı bu izni en cahilin bile elde edebildiğini ve bu sebeple pek çoğunun berbat vaziyette olduklarını da ifade etmiştir⁶²³. Hekimbaşığa genelde önde gelen bir Efendinin getirildiğini yazan Patrick Russell da bunların genellikle hüküm vermeye pek ehil olmadıklarını yazmıştır⁶²⁴. Öte yandan gerek devânın da gönderildiği inancı taşıyıp gerekse de doktorlara kıymet verdiklerini söylemekle beraber Türklerde tıbbî tedaviye inancın diğer gruplara nazaran daha az olduğunu da ileri sürmüştür. Fakat bu durumda geride de ifade ettiği üzere doktorların kötü durumunun etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim Russel da mükerreren “insanlığın en kötülerini ve cahillerine” başvurmak durumunda kaldıklarını ifade etmiştir⁶²⁵. Hekimlerin kusurlarının elim sonucuna verdiği bir örnek ise, doğum hasebiyle günde birkaç bebeğin ölümüne yol açtıkları iddiasıdır⁶²⁶. Gerideki bölümde eğitim durumlarına dair burada hatırlanması gereken tespit ve tenkitlerini naklettiğimiz kardeşi Patrick Russell da uygunsuz müdâhaleler yüzünden doğum zamanı bebek ölümünün çok olduğunu izah etmiştir⁶²⁷. Bebek ölümleri konusunda İngiltere için de dikkat çekici tespitler bulunmaktadır. Oxfordshire Kontluğunda yer alan Banbury’de 1713-1724 arasında doğan bebeklerin beşte birine yakınının; 1727-1738’de ise altıda birinin öldüğü hesaplanmıştır⁶²⁸. Bebek ölümlerinde hükümdar aileler arası fark da görülebilmektedir. III. George’un Kraliçe Charlotte’tan altısı kız dokuzu erkek olmak üzere on beş çocuğu dünyaya gelmiş, bunlardan en küçük iki oğlan küçükken vefat etmişlerdir⁶²⁹. Ancak bu verilerden İngiltere’de bebek ölüm oranının düşük olduğu sanılmamalıdır. Aksine XVIII.

⁶²³ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 97.

⁶²⁴ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 117.

⁶²⁵ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 241-242.

⁶²⁶ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 99.

⁶²⁷ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 123.

⁶²⁸ Rosemary Anne Leadbeater, “Experiencing Smallpox in Eighteenth-Century England”, *Oxford Brooks University Unpublished Doctoral Dissertation*, Oxford, 2015, s. s. 128, 150.

⁶²⁹ Gaines, *King George III*, s. 26.

yüzyılda kentsel bölgelerde bebek ölüm oranları tüm ölümlerin %50'sini bulabilmiştir ve modern araştırmalarda bebek ve çocuk ölüm oranlarının müstesna surette yüksek olduğuna dair görüşler bulunmaktadır. İskoçya'da ise XVIII. yüzyıl ortasında doğan her beş çocuktan dördünün öldüğü anlaşılmıştır⁶³⁰. Briggs de Londra'da 1739 yılındaki gömülme kayıtlarının yarısından biraz daha fazlasının 11 yaş altı çocuk olduğunu, 3 yaş altı çocukların ise neredeyse onda dördlük bir oran tuttuğunu saptamıştır⁶³¹. Monarklar da ciddi ölüm oranlarıyla karşılaşabiliyorlardı. Georgelar devri ile Hanover hanedanı başlamadan evvelki son İngiliz monarkı olan Kraliçe Anne'in tam on sekiz çocuk kaybettiğini ve bu sebeple varis bırakamadığı için I. George'a yol açıldığını da ilave etmemiz gerekir. On sekiz kere hamile kalmış olan Anne'in çocuklarının hiçbirisi ergenlik yaşına ulaşamamış olup bazıları çiçek hastalığı sebebiyle ölmüş, bazıları ise daha başta ölü doğmuştur. Demek oluyor ki XVIII. asırda İngiltere için de Osmanlı için de bebek ve küçük çocuk ölüm oranları ciddi boyuttaki bir meseleydi. Belki yüzyıl içerisinde ilerledikçe İngiliz tarafında verilerin biraz daha iyi bir noktaya taşınmakta olduğu ileri sürülebilir. Ancak bütün tabloya bakıldığında Russell'ın değerlendirmesini bir "Batılı doktordan" ziyade bir "doktor" değerlendirmesi addetmek daha isabetli olacaktır.

Esasen Patrick Russell hasta ölümlerinin de sıklığına parmak basmıştır. Kezâ zührevî hastalıkların çok yaygın olduğunu belirttiği Suriye'de Türklerin belsoğukluğunun bulaşıcılığı hakkında bilgisiz olduklarını, Arap yazarların yazdıklarını da bilmediklerini öne sürmüştür. İfadesine göre şüphe uyandırmadan yayıldığı için bu hastalığa "Frank Zahmety" derler. Halepli doktorların ülser bir kıza çok acı çektirdiklerini de anlatan Russell, bunu cahilliklerine mi yoksa zalimliklerine mi vermek gerektiği konusunda kararsız kalmıştır. Ayrıca o da diğer topluluklara nazaran tıba daha az güven beslediklerine hükmetmiştir⁶³². Halep'te doktorluk vazifesi görenlerin kötü durumlarına dair Alexander Russell da tafsilatlı bir anlatıma yer vermiştir. Vücudun parçalarının konumları veya fonksiyonları hakkında hatalı fikirleri olduğunu, yani esas itibarıyla anatomi alanında bilgi mahrumiyeti içinde olduklarını, tıpta kimyayı kullanmayı hiç bilmediklerini⁶³³, birçoğu ustalarca eğitilse

⁶³⁰ Sharpe, "Population and Society 1700-1840", s. 512-513.

⁶³¹ Briggs, **How They Lived**, s. 4.

⁶³² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 124, 305, 313, 363.

⁶³³ Avrupa'da XVIII. yüzyıl kimyası tıbbi bağlamda önemli ölçüde tatbik edilmiştir. Fakat İngilizler bu konuda esaslı bir rol oynamayıp kendilerinin gelişimini asıl sağlayan İskoçlar olmuştur. Kimya bu vakit

dahi azının çok bilgi edindiklerini, genel olarak eski kitapta bulduklarını yerleşik ve mutlak hakikat olarak gördüklerini, kimisinin ise derdinin zaten tıp alanında gelişme ve hizmet olmayıp fırsatçılık olduğunu söylemek suretiyle gözlemlediği kusurları hülâsa etmiştir⁶³⁴. Doktorluk vazifesi güden birçok kimsenin bu işe lââyık olmadığı ve menfaat derdiyle sahtekârlık yaptıkları tespiti aynen bir Osmanlı vak'anüvisi olan Çeşmî-zâde'de de bulunmaktadır⁶³⁵. Buna göre hekimbaşının huzurunda tabiplik iddia edenler imtihana tâbi tutuldukları vakit cehalet izhar edenler çıkmış ve bunların dükkânları derhal mühürlenmiştir. Öyle ki İstanbul ve çevresinde nalbant ve hammaldan bir kısım eşhâsın belki tıbbâ aşinâ biriyle sohbet bile etmemişken bir şekilde dükkân açıp numara ile kendilerini Eflâtun ayarında biri gibi gösterip erkek ve kadınlardan gelenlerin birkaç akçesini çalabilmek için “senin gözünde fuvâk, dizinde sulak illeti, başında bahar, ayağında sihir alâmeti var” gibi sözler edip nice zaman hastalık içindeki kimselerden para ahzettiklerini bildirmektedir. Böyle kimselerin ve uygulamaların önünü almak için III. Mustafa'nın emir verdiğini de yazan Çeşmî-zâde, bu sebeple padişahı da pek methetmiştir⁶³⁶. Dolayısıyla sahtekâr, fırsatçı yâhut ehil olmayan bu çeşitli kusurlardaki kimselerin gadrine uğramanın, insanlarda tıbbî müdahaleye olan güven ve inancın zedelenmesinde temel bir rol oynamış olabileceği göz önünde tutulmalıdır.

Panzac, veba konusunda İslam'daki yaklaşımı anlamak için çeşitli nakil ve kaynaklara başvurmuştur. Bunlardan birisinde; Bakara sûresi 242. âyette müfessirlerin vebanın kastedildiğini düşündüklerini dolayısıyla Suriye'ye yaklaşırken orada veba olduğunu duyunca uzaklaşan Hz. Ömer'i ciddi şekilde mahkûm ettiklerini ileri sürmüştür⁶³⁷. Böylece zımnen İslam tefsir uleması ve onların görüşüyle âyete göre vebalı yere gitmekten kaçınılmasının men edildiğini ileri sürmüştür. Fakat hiçbir müfessir zikretmeden aktardığı bu konuda yanılmaktadır. Evvela mevzubahis âyet 242 değil 243. âyettir. Sâniyen; bu noktada müfessirlerdeki, bilhassa da Osmanlı'daki telakkiyi anlamak açısından çok mühim bir kaynak olan Ebussuûd Efendi kendi

Edinburgh'ta İngiliz üniversitelerine nazaran “çok daha fazla” geliştirilmişti ve İskoç kökenli tıpçılar İngiltere'ye gelerek bu alanda ciddi rol oynamışlardı. Bkz. Eric Weidenhammer, “Air, Disease, and Improvement in Eighteenth-century Britain Sir John Pringle (1707-1782)”, **University of Toronto Unpublished Doctoral Dissertation**, Toronto, 2014, s. 98-99, 110-111.

⁶³⁴ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 98-99.

⁶³⁵ O ayrıca Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın Giridi İbrahim Efendi tarafından ilaç niyetine verilen yanlış bir şerbet niyetiyle öldüğünü anlatmıştır, bkz. **Çeşmî-zâde Tarihi**, s. 90-91.

⁶³⁶ **Çeşmî-zâde Tarihi**, s. 92-93.

⁶³⁷ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 157-158.

tefsirinde bir yoruma ağırlık vermeyip iki farklı rivâyet nakletmiştir. İlki; halkın ölmek için veba salgınından şehri terk edip kaçması ve Allah'ın onları bunun üzerine öldürüp akabinde tekrar diriltmesi anlatımı içerir. Böylece bundan ibret almaları ve Allah'ın hükmünden kaçıp kurtulmalarının mümkün olmadığını anlamalarını sağlamak mesajı verilir. İkinci rivâyete göre ise, âyette kastedilenler İsrailoğullarından bir kavim olup hükümdarları onları cihada davet ettiklerinde ölüm korkusuyla kaçmışlardır. Bunun üzerine Allah onları öldürtmüş ve sekiz gün sonra tekrar diriltmiştir. Ebussuûd Efendi'nin görüşüne göre bu âyet, cihad ve şehidlik için Müslümanlara cesaret vermekte, ölüme çare ve ondan kaçmak mümkün olmadığına göre ölümün Allah yolunda olması gerektiğini telkin etmektedir⁶³⁸. Tefsiri günümüzde de varlığını koruyan, Ehl-i Sünnet anlayışı takip eden ve Osmanlı'nın en önde gelen âlim ve şeyhülislamlarından biri olan Ebussûd Efendi'nin bu âyet için tefsiri, hem âyetin sadece veba için olduğu şeklinde yorumlandığı hem de Hz. Ömer'e hücum için kullanıldığı yanlışlarını açıkça ortaya koymaktadır.

Vebanın ilâhî bir ceza ve çok büyük bir bela olarak görüldüğüne dair Ebussuûd Efendi'nin tefsirinden başka kayıtlar çıkarmak da mümkündür. A'raf-133 tefsirinde o, âyette geçen tûfandan muradın çiçek hastalığı salgını veya veba olabileceğinin de söylendiğini nakletmiştir. Kezâ A'raf-163'te İsrailoğullarına gönderildiği bildirilen azap tefsirini yaparken de, "Bu iğrenç azaptan murat, taun hastalığıdır" diyerek bir kez daha veba ile ilâhî azap arası bağ göstermiştir⁶³⁹. *Mukaddimetü's-Sefer* yazarı da üzerlerine farz olan cihadi yapmazlarsa Allah'ın kıtlık, veba veya sair büyük zorluklarla onları helâk edeceğini beyan etmiştir. Ayrıca askerlerin nasıl bir durum üzerine olması ve nelerden korunması gerektiğini söylerken mutlaka zinadan men edilmeleri icap ettiğini, zinaya bulaşıp da Allah'ın kendilerine vebayı musallat kılmadığı bir kavim olmadığını belirtmiştir⁶⁴⁰. Bu satırlar açıkça vebanın ilâhî bir ceza olarak gönderildiğine dair inanç yansıtmaktadır.

⁶³⁸ Âyette şöyle buyrulmaktadır: "(Resûlüm), ölüm korkusu ile yurdlarından çıkıp giden o binlerce kişiyi görmedin mi? Allah da onlara "Ölün!" dedi, sonra da onları diriltti. Şüphesiz ki Allah, insanlar üzerinde fadl (lütûf ve ihsan) sâhibidir. Fakat insanların çoğu şükretmezler." Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, **Ebussuûd Tefsiri**, c. 2, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 643-644.

⁶³⁹ Bu âyette Hz. Musa'ya inanmayıp firavunun yanında kalan Mısırlılara gönderilen belalar bildirilmektedir, bkz. Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, **Ebussuûd Tefsiri**, c. 5, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 2265, 2315-2316.

⁶⁴⁰ Söylemez, "Mukaddimetü's-Sefer", s. 11, 26.

Panzac ayrıca İbn-i Hacer el-Askalânî'nin yazdıklarından bahseder. O, vebanın lütuf olup şehâdet getireceği dolayısıyla Müslümanın sabretmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Ömer'den nakillerle vebalı yere girmemeyi ancak bulunduğu yerde çıkarsa da ayrılmamayı salık verir. Hadisle de destekler. El-Askalânî'den Panzac'ın çıkarımı ise özetle; tıbbın çare bulamamasından ötürü dinî olarak kabul edilip katlanılması mümkün bir hastalık olarak sunum yaptığı ve Osmanlı'da da onun görüşlerinin derinden etkili olduğudur. Osmanlı'daki halkın da genel olarak "Allah'ın iradesine boyun eğmiş, şehidlik umuduyla rahatlamış, hastalığın bulaşacağına inanmayan, hastalıklara karşı iyiliksever" bir duruşu olduğunu belirtmiştir⁶⁴¹.

Osmanlı'da vebaya karşı bireysel hareketin ilk savunucuları ise İdris-i Bitlisî ve İsmeddin Ahmed bin Mustafa Taşköprüzâde'dir. Ebussuûd Efendi de vebadan ölümleri azaltmak için firar etmeyi bir metod olarak tasdik etmiştir⁶⁴². Nitekim Ebussuûd Efendi bir fetvasında vebadan kaçmaya izin olup olmadığı sualine, "Hak te'âlâ hazretinin kahrından lütfuna ilticâ etmek niyeti ve i'tikâdî ile caizdir" cevabı vermiştir⁶⁴³. İdris-i Bitlisî de kaçılmasının meşru olduğunu söyleyip kendi de veba çıktığı zaman Suriye'yi terk etmiştir⁶⁴⁴. Hâkezâ mühim bir vurgu yapan Ebussuûd Efendi, dikkate pek şâyan şu satırlarıyla yanlış kadercilik ile hakiki kader inancı ve bunun yönlendireceği usûller arası farka işaret etmiştir: "İnsanların çoğu, kader esrarını bilmezler ve tedbirin kadere etkisi olacağını sanırlar. Bir başka açıdan insanların çoğu, kadere etkisi olmamakla beraber tedbirin zorunlu olduğunu bilmezler⁶⁴⁵." Görüldüğü üzere Osmanlılardaki asıl ve sahih inanç; tedbiri umursamamak değil tam aksine onu zorunlu bilmek üzerinedir. Fakat XVIII. asra gelindiğinde halkın ve çeşitli yetkililerin bu inancı doğru öğrenmesinde ciddi sıkıntılar zuhur ettiği ve yanlış anlayışların insanlar arasında varlık bulabildiği anlaşılmaktadır⁶⁴⁶. Öte yandan XVII ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı toplumunun

⁶⁴¹ Bkz. Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 156-161.

⁶⁴² Birsan Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizimden Sosyal Reforma", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, cilt 3, sayı 6, 2010, s. 46-49.

⁶⁴³ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı**, Enderun Kitabevi, 1972, s. 182.

⁶⁴⁴ Gisele Marien, "To Flee or Not to Flee – That's The Question: An Assessment of Flight as a Response to Plague by the Muslim and Non-Muslim Residents of the Ottoman Empire in the 16th Century", **Tarih Okulu**, sayı: IV, Yaz 2009, s.45.

⁶⁴⁵ Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, **Ebussuûd Tefsiri**, c. 7, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 3157.

⁶⁴⁶ Öncesi için daha farklı gözlemler vardır. 1523'te Venedik balyosu Andrea di Priuli veba dolayısıyla İstanbul'da hayatını kaybetmiştir. Priuli hastalanmadan bir önceki gece onunla yemek yiyen Pietro Zen,

vebaya karşı tavrını inceleyen Yaron Ayalon, takınılan duruşla dinî inanç arası çok az bağ olduğunu savunup ekonomik ve psikolojik nedenlerin ciddi etkisi bulunduğunu öne sürmüştür. Çeşitli kaynaklara istinatla Ayalon, veba çıkan yerden ayrılanların genellikle maddî kuvvete ve gidip başka yerde yaşayabilecek imkâna sahip kimseler olduğunu, imparatorluğun batısından doğusuna çeşitli bölgelerde Müslümanlardan da vebalı yeri terk edenlerin çok sayıda olmasa da bulunduğunu belirtmiş ve ekonomik kuvvetle arada bağ kurmuştur. Ayrıca psikologların felâket vurmuş bölgelerden kaçanların genellikle ya yabancı ya da aileleri bulunmayan kimseler olduklarını keşfettiklerine atıf yapıp, bu duruma çeşitli inanç gruplarında XVIII. asırda da rastlanabildiğine örnek vermiş ve psikolojik nedenin de üzerinde durmuştur⁶⁴⁷.

Tedbirler alınmasına dair birtakım düşüncelere seyyahların temas edebildikleri de görülmektedir. Daha XVII. yüzyıl sonunda John Covel, Edirne’de çıkan veba üzerine birçok Türk’ün de evlerinden çıkıp çadırlarda yaşadıklarını ve Türklerin de pek çoğunun kadınlarını kır evlerine göndererek veba bölgesinden uzaklaştırdıklarını gözlemlemiştir. Genel ifadeyle; imkânı olanlar kaçmış ancak fakirler kalmıştır⁶⁴⁸. Halep’te tıp ile iştigal edenlerin çok fazla olduğunu söyleyen Patrick Russell, kaderci olmalarının tıbbî yardıma başvurmalarına mâni teşkil etmediğini, halkın da ekâbirin de doktorluk vazifesi yürütenlere saygı duyduklarını ifade eder. Mesleklerinde önde gelenlerin ameliyat yapmadıklarını fakat ilaç hazırladıklarını ve dükkânlarını da evlerinde teşekkül ettirdiklerini belirtir. İlaç için değil de tavsiye için gelenlereyse parasız yardımcı olurlar⁶⁴⁹.

Dallaway de kendi devrindeki sultan III. Selim’in babası III. Mustafa’nın veziri Ragıp Paşa’nın Burgazada’da vebadan etkilenenler için bir fakir hastanesi önerdiğini, bunun vebaya yakalananlara sığınak sağlayıp İstanbul’u kasıp kavurmasının da

ölümü sonrası Kanuni Sultan Süleyman’ın huzuruna çıkmıştır. Bu durum padişahın hayatını riske edebilecek bir şey addedilmiş olacak ki sultan daha sonra bir müddet huzura kabul yapmamış, Zen’in ise evden ayrılmasını ve misafir ağırlamasını önlemek için muhafızlar yerleştirmiştir. Bu tedbirler bir süre sonra kaldırılmıştır. Halk için de tedbir aldıkları gözlemi yapılmıştır. 1565-1566’da Trabzon’da çıkan veba dolayısıyla Müslümanlar dahil yerel halktan birçok kimse kaçmış, öyle ki bu sebeple hamamlarda müşteri sayısı fazla düşmüş ve hamam işletenler vergilerin azaltılmasını talep etmişlerdir. Marien’in bu yüzyıl için nihâî çıkarımı ise; Osmanlıların da Hristiyan Avrupalılardan ayrılmayıp veba salgınıyla karşılaştıklarında genelde kaçtıklarıdır, bkz. Marien, “To Flee or Not to Flee”, s. 42, 46, 48.

⁶⁴⁷ Tafsilat için bkz. Yaron Ayalon, “Religion and Ottoman Society’s Responses to Epidemics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, **Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean**, Nühket Varlık (ed.), Arc Humanities Press, Kalamazoo and Bradford, 2017, s. 179-197.

⁶⁴⁸ Dr. John Covel, ed. J. Theodore Bent, s. 244.

⁶⁴⁹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 122.

azaltılabileceğini velâkin 1765'teki ölümünün “bu övgüye lâıyk ve ümitsiz projeyi” engellediğini aktarmaktadır⁶⁵⁰. Diğer yandan Hristiyanlara giderek tedavi olunduğuna dair kayıtlar da vardır. Leydi Craven gerçi tıp konusunda Hristiyanların sezgisel bir ilim sahibi olduğuna inandıkları için böyle yaptıkları kaydı düşse de, sık sık onlara gidip tedavi etmelerini istediklerini de ifade etmiştir⁶⁵¹. William Eton ise Mısır'da son zamanlarda yağla ovma yöntemi bulunduğunu söylemektedir. İfadesine göre yağla ovulana bulaşmamaktadır ve İstanbul'da da vücutlarını cıvalı maddelerle ovanların ne kadar bulaşıcı ortamda bulunurlarsa bulunsunlar hastalığa kapılmadıkları görülmüştür⁶⁵². Panzac da, XVIII. asırda Avrupalıların ve onlardan öğrenerek tatbik eden azınlıkların tedbirlerine Türkler genelde uymasa da riayet edenler bulunduğunu da ifade etmektedir. 1784'te Yanya'da veba çıkınca Rumların tedbirlerine Türklerin de uyduğunu örnek olarak zikretmiştir. Kezâ 1786'da Akka'daki Fransız konsolos durumdan bahsederken çıkan veba üzerine Türk, Rum ve Frenklerin önlem aldıklarını ve etkili olduğunu bildirmiştir⁶⁵³.

Tedbirleri esas olarak Osmanlı topraklarında yaşayan Avrupalıların aldıkları ifade edilmiştir. Lâkin bu meselede John Howard'ın da bazı tespitleri bulunmaktadır. Buna göre salgın zamanı İzmir'de Frenkler evlerini kapatır ve yiyeceklerini bile sudan geçirirler. Fakat Howard'a göre hastalığın daha ölümcül olup daha çok can kaybı yaşanan İstanbul'da tedbir sıklığı daha azdır⁶⁵⁴. Chandler da İzmir'de sadece Frenklerin tedbir aldıklarını diğer insanlarınsa hem cahil hem de ihmalkâr olduklarını savunmuştur. Gerideki kaderciliğe benzer bir ithamda bulunan İngiliz seyyah, Frenklerin tedbirlerini yapsalar İzmir'in de Marsilya kadar az etkilenir olabileceğini fakat “gayrimeşru” addedeceklerinden Türklerin bunları yapmayacağını ileri sürmüştür⁶⁵⁵. Patrick Russell ise birçok Müslüman tüccarın evlerine uzun süre kapandıklarını, hastalık ortalığı kasıp kavurursa diğer kentlerden çok çok az kervan geldiğini bildirmiştir. Fakat o da sıradan Türklerin hasta ziyaretlerine devam ettiklerini belirtir⁶⁵⁶. Hakikaten Halep'te veba çıkması üzerine “ehl-i zimmet keferenin” çoğunun

⁶⁵⁰ Dallaway, *Constantinople*, s. 134.

⁶⁵¹ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 230-231.

⁶⁵² Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 167.

⁶⁵³ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 29, 34.

⁶⁵⁴ Taylor (ed.), *John Howard*, s. 266-267.

⁶⁵⁵ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 281.

⁶⁵⁶ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 383.

başka yerlere gittiği ve bu yüzden ticaretin kesintiye uğradığı merkeze de bildirilen bir durumdu⁶⁵⁷.

Rumlar Dallaway'e göre boş yere mantıksız ve bâtıl inançlı devalar peşinde koşup Türklere nazaran daha büyük oranda ölmektedir. Vebanın Rumların ikametinin ağır bastığı yerleri fena vurduğuna dair başka kayıtlar da vardır. Dallaway, Sakız Adası'nda 1782'de nüfusun neredeyse üçte birinin bu hastalık ile silinip süpürüldüğünü söylemektedir. Kaydettiğine göre veba, İstanbul'da bir Rum hastanesinin idaresini yapan papazın, içinde dezenfekte edilmemiş giysilerin bulunduğu bir kıyafet sandığını yollaması ve bu "Pandora'nın kutusunun" açılması üzerine inanılmaz bir hızla her yere bulaşmıştır⁶⁵⁸. Bununla birlikte Leydi Craven, Eflak memleketinde en azından beş günlük bir karantina uygulaması bulunduğunu yazmaktadır⁶⁵⁹. Nitekim Panzac da Eflak ve Boğdan'ın XVIII. yüzyıl içerisinde veba ile mücadeleye giriştiklerini belirtmektedir⁶⁶⁰.

Panzac'ın veba konusunda nihâî bir hükmü; XVIII. asırdan itibaren Osmanlı'nın Avrupa karşısında gücünün azalmasında vebanın etkili olduğudur⁶⁶¹.

Hastalıklarla alâkalı bu dönemin meşhur ve mühim bir başka meselesi ise çiçek aşısıdır. Çiçek aşısı 1679'da kaleme alınan Menafîü'l Etfal adlı esere istinaden ilk defa Anadolu'da yapılmış ve Osmanlı topraklarından Leydi Montagu tarafından İngiltere'ye taşınmıştır⁶⁶². Osmanlı'da bu aşığı yapan kadınların "aşıcı hatun, aşıcı kadın, çiçekçi hanım" gibi isimlerle anıldığı bildirilmektedir⁶⁶³. Lâkin imparatorlukta yerleşik ve yaygın bir kullanımın tesis edilmediği de anlaşılmaktadır. Alexander Russell Halep'te ortaya çıkmış ve en kötü olarak Yahudilerin etkilendiği bir tür çiçek hastalığından bahsetmiş, aşının burada sadece Hristiyanlar arasında kullanılıp onlar arasında da çok genel bir uygulama olmadığını söylemiş fakat günden güne

⁶⁵⁷ Dağtekin, "Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri", s. 61-62.

⁶⁵⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 108, 278.

⁶⁵⁹ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 331-332.

⁶⁶⁰ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 196.

⁶⁶¹ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 253.

⁶⁶² Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 241; Laidlaw, **The British in the Levant**, s. 121-122.

⁶⁶³ Osmanlı'da kadınların başka türlü de sağlık hayatında yeri bulunuyordu. I. Abdülhamid'i bir seferinde kadın hekimler tedavi etmişti. Ayrıca Eski Saray'a ait 1798 ve 1799 maaş defterlerinden de burada bir kadın sağlık örgütü bulunduğu anlaşılmıştır. Tafsilat için bkz. Prof. Dr. Nil Sarı, "Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, Nil Sarı (ed.), sayı 2-3, İstanbul, 1996/97, s. 17-20.

yayıldığına dair bir gözlemini de paylaşmıştır⁶⁶⁴. Farklı tarihler için muhtelif boyutlarda çiçek hastalığı salgınları görüldüğüne dair çeşitli kayıtları da vardır⁶⁶⁵. James Porter da Russell'a paralel kayıtlar düşmüştür. Ona göre aşığı Rumlar ve dinî tereddütleri olsa da Katolikler uygular. Bir yılda aşı olan sayısının yirmiyi geçmediğini iddia eder. Ona göre Türkler aşı olmayıp kaderlerine güvenirler, bu sebeple aşının vatanı olmasına rağmen İstanbul'da aşı bilinmez gibi gözükür⁶⁶⁶. Dallaway'ın gözlemi de dikkate şâyandır. Ona göre aşı Asya Türkiye'sinde İstanbul'dan daha çok kullanılmaktadır. III. Mustafa'nın annesinin korkuları da onun aşı olmasını engellemiştir⁶⁶⁷.

Aşının nasıl yapıldığına dair anlatımlar da bulunur. Alexander Russell, aşı yapılacak çocuğun hasta odasına taşındığını, burada yaşlı bir kadının hastalığın kabarcığını iğneyle delip ondan biraz parça aldığını, bu iğneyle çocuğun elindeki taze kısıma, başparmağın eklem yeri ile yüzük parmağının eklem yeri arasını birçok kere deldiğini, her iki üç iğneleme sonrası iğnenin ucuyla biraz daha kabarcıktan deldiği maddeden aldığını söyleyip akabinde bir parça pamuğu iğnelenen yere koyup bağlamak suretiyle operasyonu bitirdiğini anlatmıştır⁶⁶⁸. Dallaway de operasyonun genellikle yaşlı bir kadın tarafından yapıldığını yazar. Muayene şeklinin kendilerinininkinden biraz daha farklı olduğunu söyleyen İngiliz seyyah, Türklerin birbirine bağlı üç iğne ile deldiklerini, Rumların ise haç şekli oluşturarak yaptıklarını bildirir⁶⁶⁹.

Hastalıklara dair farklı yıllarda ciddi değişkenlik gösteren farklı gözlemler yapılabileceği, bu sebeple gelen seyyahın kaldığı dönemin göz önünde tutulmasının büyük önem arz ettiği de açıktır. Nitekim ay ay gözlem yapıp kaldığı yılların her birisi için tek tek genel izlenim ve kanaatlerini paylaşan Alexander Russel'n kayıtlarında

⁶⁶⁴ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 194. Patrick Russell da onu tekrar eder, bkz. Patrick Russell, *The Natural History*, s. 317.

⁶⁶⁵ Bkz. Alexander Russell, *The Natural History*, s. 200, 204. Bedirî'nin de Şam'da çiçek hastalığının çok yayıldığına ve birçok çocuğun öldüğüne dair kayıtları vardır. Bunlardan biri 1748 diğeri ise 1754 yılına aittir, bkz. *Berber Bedirî'nin Günlüğü*, s. 94, 141. Böyle olduğu halde Panzac XVIII. yüzyılda Suriye'de sadece bir kere çiçek hastalığı görüldüğünü yazmıştır, bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 19.

⁶⁶⁶ *Türkiye'nin Bir Asrı*, s. 175.

⁶⁶⁷ Dallaway, *Constantinople*, s. 28.

⁶⁶⁸ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 195.

⁶⁶⁹ Dallaway, *Constantinople*, s. 28.

bazı yıllar salgın hastalıklara dair vurgusunu görürken⁶⁷⁰ 1746 ve 1747 yılları için olduğu gibi bazı yıllarda ise senenin çok sağlıklı geçtiği, hiç bir hastalığın sık veya tehlikeli olmadığı yorumları görülmektedir⁶⁷¹.

2.7.1. Seyyahlara Göre İngiltere ve Avrupa’da Salgın Hastalıklar, Doktorlar ve Hastaneler

Çiçek hastalığı İngiltere’de insan ırkının başına gelmiş en şiddetli belalardan birisi olarak görülmüştür⁶⁷². Londra 1700-1830 arasında büyük çaplı bir salgın görmemiş fakat küçük çaplı salgınlar sık sık yaşanmıştır⁶⁷³. Çiçek hastalığı incelediğimiz seyyahlar içerisinde başta Leydi Montagu’nun dikkatini çekmiştir. Filhakika 1666’dan XVIII. yüzyılın sonuna kadar İngiltere’de başta gelen öldürücü hastalıklardan olan ve yüzyıl boyunca ortalama her bir milyon kişide 4.000 insanın ölümüne yol açan çiçek hastalığı⁶⁷⁴, Montagu’nun yakınlarını dahi vurmuştu. Kız kardeşi Gower’ın oğlu, yani yeğeni bu hastalık sebebiyle Temmuz 1723’te öldü⁶⁷⁵. Kendisine Osmanlı topraklarında öğrenmesi üzerine çiçek aşısından bahsettiği⁶⁷⁶ Sarah Chiswell de çiçek hastalığından ölmüş, bu durum yardımcı olmaya çalışan Montagu’nun üzüntüsüne yol açmıştır⁶⁷⁷. Konuya dair Leydi Craven’ın da mühim bir kaydı olmuştur. O, Habsburg İmparatoriçesi Maria Theresa’nın kızlarından

⁶⁷⁰ Meselâ 1750 için cüzzam görüldüğüne dikkat çekip tüm ailenin bu hastalığa kapılmasının o dönem olağandışı gelmediğini ifade ederken, 1751 Temmuz’unda “en ölümcül” bir dizanteri görülüp Kasım ayına kadar sürdüğünü bildirmiştir, bkz. Alexander Russell, **The Natural History**, s. 211-212. Cüzzam hastalığı gözükken birisi çıktığından insanların kayıtsız kalmadıklarını da ifade edebiliriz. Kastamonu’da XVIII. asır başında yaşanan bir vak’ada imam önderliğinde ahali gelip mahallelerinde Osman adlı kimsenin cüzzam hastalığına tutulduğunu bildirmiş ve başka yere gönderilmesini istemişlerdir. İnceleme yapılırken haklı oldukları anlaşılacak karar da istedikleri gibi verilmiştir, bkz. Duman, “Şer’iyye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Kastamonu”, s. 107.

⁶⁷¹ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 205-206.

⁶⁷² 1801’de Essex’teki bir tıp cemiyetinde geçen bu ifade ve aşıyla kökünün kazınacağını vurgulayan başka beyanat için bkz. Briggs, **How They Lived**, s. 462.

⁶⁷³ Anne Hardy, “The medical response to epidemic disease during the long eighteenth century”, **Epidemic Disease in London**, J. A. I. Champion (ed.), Centre for Metropolitan History Working Papers Series, no. 1, 1993, s. 65.

⁶⁷⁴ 1777’ye kadar da tamamen yok edilememiş bu hastalık kendisini geçmişte tecrübe etmeyenleri daha da kötü vuruyordu. 1707’de İzlanda’nın toplamda 50.000’lik nüfusunda 18.000 insan, yani nüfusun %36’sı bu hastalık yüzünden öldü, bkz. Leadbeater, “Experiencing Smallpox”, s. 1.

⁶⁷⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 26.

⁶⁷⁶ Aşının Leydi Montagu tarafından Osmanlı’dan alınıp İngiltere’ye getirildiğini fark edip kaydeden seyyahlar da mevcuttur. Bunlardan James Dallaway, Montagu’nun himayesi altında bir cerrah olan Maitland’ın bu metodu öğrenip Londra’da ilk uygulayan kimse olduğunu ifade etmiştir, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 28.

⁶⁷⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 66.

Josepha'nın Napoli Kralı Ferdinand ile evlenmesi için seçilmişken “insanoğlunun belası” ve “Avrupa kraliyet ailelerinin birçok branşı için çok yıkıcı olmuş” çiçek hastalığına yakalanmasından ötürü hayata veda ettiğini belirtmiştir⁶⁷⁸. Craven bu konuda haklıdır ve gerçekten birçok kraliyet ailesi üyesi çiçek hastalığıyla telef olmuştur. 1759'da Fransa kralı XV. Louis'nin gözde kızı ve Parma Düşesi olan Louise Elizabeth çiçek hastalığından ölmüştür. “Çok fazla” ölü verenler ise Avusturya Habsburglarıdır. İmparatoriçe Maria Theresa'nın babasının onun evvelde evlenmesini istediği Clement Stephen, nişan için Viyana'yı giderken çiçek hastalığı sebebiyle hayata veda etmiş ve yerine kardeşi Francis Stephen Maria ile evlenerek I. Francis olarak imparator olmuştur. 1761'de imparatoriçenin gözde oğlu Charles Joseph 16 yaşındayken bu hastalıktan ölmüştür. Sonraki yıl ise 12 yaşındaki kızı Joanna Gabriele aynı nedenle ölmüştür. Ertesi yıl Kasım 1763'te oğlu Joseph “çok sevdiği” eşi Isabella'yı hastalık nedeniyle kaybetmiştir. Isabella bu sırada yedi aylık hamile olup prematüre bir kız doğurmuş ki o da vefat etmiştir. Joseph 1765'te politik nedenlerle Bavyeralı Maria Josepha ile evlenmiş, o da 28 Mayıs 1767'de çiçek hastalığından can vermiştir. II. Joseph olarak bilinen Joseph, öldükten sonra yerine küçük kardeşi II. Leopold geçmiştir zira Leopold'dan iki yaş büyük Charles Joseph çiçek hastalığından ölmüştür. Maria Theresa'nın kızı ve Craven'ın bahsettiği Maria Josepha, gerçekten Napoli Kralı IV. Ferdinand ile evlilik hazırlıklarının neredeyse tamamlandığı bir zamanda çiçek hastalığından ölmüştür. Kendisinden beş yıl evvel Joanna Gabriele de IV. Ferdinand ile nişanlanmışken aynı hastalık sebebiyle evlenemeden can vermişti. IV. Ferdinand en sonunda onların kardeşi Maria Carolina ile evlenebilmiştir⁶⁷⁹.

En geniş maddi imkânlara sahip kraliyet ailelerini dahi vuran çiçek hastalığı elbette başka sınıf ve ortamlarda da görülmekteydi. Bunlar içinde vahim tablolar ortaya çıkmasına neden olduğu yerlerden birisi hapisanelerdir. John Howard, Gloucester Kalesi'nde bir arada kapatılan kadın ve erkeği çiçek hastalığının kırıp geçirdiğini müşahade etmiştir⁶⁸⁰. Kaynaklarımızda bulduğumuz münferit kayıtlar veya hapisane ortamlarındaki durum haricinde bölgesel bir çalışma örneği verirsek; 1758'de Oxfordshire kontluğunda yer alan Burford kasabasındaki salgında 190 kişi

⁶⁷⁸ Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 294.

⁶⁷⁹ Donald R. Hopkins, *The Greatest Killer: Smallpox in History*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2002, s. 61-63.

⁶⁸⁰ Taylor (ed.), *John Howard*, s. 147.

hayatını kaybetmişti ve bu sayı kasaba nüfusunun %12'sine tekabül etmekteydi. Bu sene boyunca kasabada ölen kimselerinse %75'i çiçek hastalığı sebebiyle can vermişti⁶⁸¹. Hastalıktan ölenlerin yarısından çoğu çocuklar oluyordu⁶⁸².

Osmanlılardan aldığı çiçek aşısını İngiltere'ye getiren Leydi Montagu⁶⁸³, Nisan 1722 mektubunda çiçek aşısının büyük bir başarıyla neredeyse genel uygulama haline geldiğini memnuniyet içerisinde anlatır⁶⁸⁴. Getirdikten sonra şahsî arkadaşı olan Galler Prensesi Anspach'lı Caroline'ın iki kızı ve Kral I. George'un doktoru Sir Hans Sloane'un torunları aşı olmuşlardır⁶⁸⁵. Leydi Montagu 1723 yılında yazdığı bir mektupta çiçek aşısı operasyonunda hiç pişmanlık duymadığını vurgulamıştır⁶⁸⁶. Nitekim bu sebeple kendisini, her yıl binlerce İngiliz'in hayatını kurtaran biri olarak yücelten de olmuştur. O kadar ki öldüğü vakit Lichfield Katedrali'ne onun anısına dikilen temsili taşa aşığı ülkeye tanıtmasıyla yâd edilmiştir⁶⁸⁷. Filvâki Kral II. George'un doktoru Dr. Richard Mead 1740'larda aşığı savunmuş ve 1750'ler itibarıyla aşı aristokraside kabul görmüştür. III. George'un çocukları da 1770'te aşı olmuşlardır⁶⁸⁸. Ayrıca Habsburg sarayı da III. George'un tavsiyesi üzerine çiçek hastalığına karşı aşıdan istifade etti⁶⁸⁹. Montagu'nun bu işi onun kazandığı şöhret ve saygıda önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Horace Walpole Leydi Craven'a yolladığı 2 Ocak 1787 tarihli bir mektubunda "İstanbul'dan onun getirdiği paha biçilemez aşı sanatı güzel kadının tüm hayranları için çok sevgilidir ve belki sizin korunmanızı da borçlu olduğumuz bu şey ona evrensel bir hayırsever kadın damgası vurmaktadır" yazar⁶⁹⁰.

⁶⁸¹ Oxfordshire'da salgının çıktığı yıllarda çeşitli kasabalarda hastalıktan ölenlerin toplam ölenlere oranını gösteren tablo için de bkz. Leadbeater, "Experiencing Smallpox", s. 7, 59, 67.

⁶⁸² Leadbeater, "Experiencing Smallpox", s. 81, 102, 113.

⁶⁸³ Kietzman, "Montagu's Turkish Embassy Letters", s. 540. Montagu oğlunu Osmanlı'da aşı ettirirken kızını ise getirdikten sonra İngiltere'de aşı ettirmiştir, bkz. Leadbeater, "Experiencing Smallpox", s. 19-20.

⁶⁸⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 15. Dipnotta naşir tarafından bu başarının Galler Prensi'nin iki küçük kızı, Lord Bathurst'un altı çocuğu ve Dorset Dükü'nün en büyük oğlunun aşılmasından ileri geldiği bilgisi Daily Journal ve London Journal gazetelerine istinaden aktarılmaktadır.

⁶⁸⁵ Leadbeater, "Experiencing Smallpox", s. 218.

⁶⁸⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 27.

⁶⁸⁷ Stephen, "Montagu, Lady Mary Wortley", s. 707, 709.

⁶⁸⁸ Leadbeater, "Experiencing Smallpox", s. 218-220.

⁶⁸⁹ Ditchfield, **George III**, s. 33.

⁶⁹⁰ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. lii.

Ancak ilk başta İngiltere’de de aşya karşı korku ve ücreti⁶⁹¹ nedeniyle 1720-1740 arası uygulaması azdı. 1750’lerde ise getirildiği gibi bırakılmayan aşy uygulaması biraz daha tıbbileştirildi ve aşy uygulamasının popülaritesi 1760’lardan itibaren arttı⁶⁹². Çiçek aşısını zamanla İngilizlerin pek tuttuğu ve Amerika’ya da götürdüğü anlaşılmaktadır. Massachusetts’in Hingham bölgesinde oturan ve on iki yaşından itibaren tutmaya başlayıp 1774 Mart’ı ile 1778 Mayıs’ı arasını kapsayan bir günlük ortaya koyan Quincy Thaxter’in kayıtları içerisinde dahi bunu görmek mümkündür. Thaxter, hizmetçiler arasında zikrettiği Jacob’un 1778 yılında çiçek aşısı olduğunu günlüğüne not etmiştir⁶⁹³.

Osmanlı’da vebaya karşı önlem konusunda kaderci bir yaklaşımla olumsuz tavır alanlar bulunduğu şeklindeki seyyah kayıtlarını aktarmıştık. Buna benzer bir tepkiyi çiçek aşısı konusunda İngiltere’de de bulmaktayız. Leadbeater, aşya karşı verilen tepkilerden birisinin “dinî dogma” nedeniyle olduğunu belirtmektedir. Buna göre aşy, doğal olmayan bir unsur sayılarak ilâhî iradenin müdâhalesi açısından sorumsuzca bir hareket addedilmişti⁶⁹⁴. Gerçi XVIII. asır doktorları da çiçek hastalığını doğru teşhis edememiş ve virüs teorisine önem vermemişti. 1780’lerde William Buchan çok sıcak veya soğuk hava ile kirli kıyafet ve yatağa vurgu yapmaktaydı⁶⁹⁵.

Alexander Russell’in hastalıklara dair uzun yıllar her iki memlekette de kalmış bir doktor olarak İngiltere ve Halep arası yaptığı mukayese kıymeti haizdir. Ona göre göz iltihabı bir kenara koyulursa, burada Britanya’da olan hastalıklardan daha ağır hiç bir tane yoktur, veba hariç daha sık gerçekleşme durumu olan da yoktur⁶⁹⁶. Zikredilen hastalıklar dışında Britanya’da görülen tüm hastalıkların Halep’te de görüldüğünü fakat gut hastalığının bunun bir istisnasını teşkil edip onların aralarında nâdir ve

⁶⁹¹ Leadbeater, “Experiencing Smallpox”, aşy ücreti genellikle 3-4 *guinea* ise de 6 *guinea* civarına varabildiğini de söylemektedir, bkz. Leadbeater, “Experiencing Smallpox”, s. 242. Guinea, 1717’de 21 şiline sabitlenmiş bir İngiliz altın parasını ifade etmektedir, bkz. C. R. Fay, “Newton and the Gold Standard”, *The Cambridge Historical Journal*, vol. 5, no. 1, 1935, s. 110.

⁶⁹² Leadbeater, “Experiencing Smallpox”, s. 8.

⁶⁹³ Carole Shamas, “Child Labor and Schooling in Late Eighteenth-Century New England: One Boy’s Account”, *The William and Mary Quarterly*, vol. 70, no. 3, July 2013, s. 549.

⁶⁹⁴ Leadbeater, “Experiencing Smallpox”, s. 230-231.

⁶⁹⁵ Leadbeater, “Experiencing Smallpox”, s. 6.

⁶⁹⁶ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 138. Halep’te hangi hastalıklar görüldüğünden bahsederken ise vebanın yanı sıra dizanteri, isal, mavi dil hastalığı, bademcil iltihabı, romatizma, akciğer zarı iltihabı ve feripnömoni gibi hastalıklar saydığı müşahade edilmektedir. Ateşlenmenin küçük çocuklarda çok yaygın olduğunu da söyler, bkz. s. 136-138.

kalıtsal olmak suretiyle gözlemlendiğini de anlattıklarına ilave etmiştir⁶⁹⁷. Gerçekten İngiltere’de XVIII. yüzyıl boyunca etkili olmuş ve hususen vurgulanmış başka hastalıklar da bulunmaktaydı. Bunlardan biri tehlikeli bir musibet addedilen tifüstü. 1794-1796 arasında dahi Manchester’da tifüs salgınları görülmüştü⁶⁹⁸. XIX. yüzyılda sabun ve su devrimi oluncaya kadar da bastırılamamıştır⁶⁹⁹.

Vebaya dair seyyahlarda büyük vukuat kaydı da görülmektedir. 8 Ağustos 1743 tarihli mektubunda Montagu, vebanın Messina’dan Calabria’ya geçip büyük bir dehşetle Napoli ve Roma’ya yayıldığını, Messina’da 15.000 kişinin öldüğü konusunda bilgilendirildiğini haber etmektedir. Messina’da Mayıs’ta başlayan vebanın Temmuz sonuna gelindiğinde arkasında 40.000 ölü bıraktığı da tahminler arasındadır⁷⁰⁰. Seyyahların bizzat yaşamayıp geçmişe ait olduğu halde hatırasını canlı bulduğu veba salgınları olduğunu da görmekteyiz. Nitekim Leydi Montagu 1754 yılına ait bir mektubunda, 1629-1630 arası Brescia’da meydana gelen “yıkıcı” bir vebaya atıfta bulunmuştur⁷⁰¹. Bu dönem Avrupa şehrinde yaşanan en şiddetli bir veba ise 1720’de Marsilya’da yaşanandır. Marsilya şehri bu salgında nüfusunun yarısını kaybetmiştir⁷⁰². 1657’de Cenova’da yaşanan vebada 100.000’lik nüfustan 60.000 ve 1743’te Messina’da yayılan vebada ise 40.000 nüfustan 28.000 kişi can vermiştir⁷⁰³.

Bunlar haricinde tam olarak ne olduğu ifade edilmeden Avrupa’da baş gösteren bazı salgın hastalıklara da Montagu’nun mektuplarında tesadüf edilmektedir. Mayıs 1743 mektubunda Avrupa’da salgın hastalık baş gösterdiğini bildirir. Daha sonra kocası Edward Montagu, İtalya ve Fransa’daki salgının İngiltere’de de olduğuna inandığını, kızları ve torunlarının da hastalığa yakalandığını haber vermiştir⁷⁰⁴. O dönem Venedik’in bir vilayeti olan Brescia’dan 1752 başlarında yazdığı mektupta buradaki hastalıklara temas eden Montagu, gut, taş ve çiçek hastalığı az bilinse de

⁶⁹⁷ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 144.

⁶⁹⁸ Chaloner, “Manchester”, s. 56.

⁶⁹⁹ Briggs, **How They Lived**, s. 42-43.

⁷⁰⁰ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 307. Ayrıca bkz. 3 numaralı dipnot.

⁷⁰¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 54.

⁷⁰² Doğu Akdeniz’den gelen bir geminin sebep olduğu bu veba sonrası Marsilya’da tedbirler iki kat artırılır, bkz. Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu’nda**, s. 23, 67.

⁷⁰³ Ayrıca XVII. yüzyılda başka bazı Avrupa şehirlerini vuran salgınların yol açtığı ölüm oranları için bkz. Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu’nda**, s. 185. Bunlarla birlikte Panzac, XVII. yüzyıl sonundan itibaren vebanın Batı Avrupa’da kalktığını, 1718 sonrası da Kuzey ve Orta Avrupa’da görülmez olduğunu yazmıştır, bkz. s. 1.

⁷⁰⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 302-303. Ayrıca bkz. 1 numaralı dipnot.

akciğer zarı iltihabı, feripnömoni ve ateşlerin çok olup bilhassa da kötü olanların mûtab olmanın bile çok ötesinde bulunduklarını ifade etmiştir⁷⁰⁵.

Herhangi bir hastalıktan bahsetmeden geldikleri bölge insanın sıhhat durumu ve edindikleri izlenime dair kısa yorumlar da yer almıştır. Meselâ Leydi Craven Cenova’da insanların sağlıklı gözükmedikleri izlenimine kapılmıştır⁷⁰⁶.

Doktorlarla alâkalı bazı kayıtlar da vardır. Leydi Montagu Mayıs 1748’de Brescia’da yazdığı mektubunda görüldüğü kadarıyla, dünyada doktorların İngiltere’dekiler kadar servet sahibi olabildikleri başka bir yer bulunmadığı kanaatindedir⁷⁰⁷. 1754 Temmuz’unda Louvere’den yazdığı mektubunda yedi kuşaktır babadan oğula doktorluk yapan birisini tanıdığından bahsetmiştir. Söylediğine göre bu kimseler hiç yayın yapmamış, eğitimlerini ise tamamen tecrübe ile oluşturmuşlardır. Mâmâfih Montagu tanıdığı bu şahsı pek gayretli bulmuş, takdîr-kârane biçimde en ağır yağmurlu ve sıcak havalarda bir haftalık uzak yollara gittiğini, tek metelik almadığını ve fakirle zengine ayırım yapmadan yaklaştığını bildirmiştir⁷⁰⁸. Leydi Montagu’nun bu kaydı devir Avrupası’nda da üniversiteler ve çeşitli yayınlar yoluyla değil fakat tecrübe ile kuşaktan kuşağa doktorluk öğrenen ve bu haliyle de itibar ve takdir kazanan doktorlar bulunduğunu göstermesi açısından kıymetlidir.

Diğer yandan Leydi Craven bizâtihi kendi başına gelen durum üzerinden İngiltere’deki doktorlara taarruz edip, “acımasız” doktorların kendisini Bristol’e ölüme yolladıklarını yazmıştır⁷⁰⁹. Kontrolden çıkmış doktor zikri de incelediğimiz kayıtlar arasında görülebiliyor. Leydi Montagu 14 Eylül 1758 tarihli mektubunda zamanının papası XIII. Clement’in babasının bir doktor tarafından öldürüldüğünü öne sürmüştür⁷¹⁰. Hapishane revirlerindeki yâhut revir de olmadan doğrudan hapishaneye tahsis edilmiş doktor ve cerrahlarla alâkalı kayıtlarda da sert ifade ve ithamlar içerir. John Howard Königsberg’teki hapishanenin reviri olmadığını ve hastaların

⁷⁰⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 1.

⁷⁰⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 62.

⁷⁰⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 397.

⁷⁰⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 53.

⁷⁰⁹ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 64.

⁷¹⁰ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 172. Naşirin mektuba düştüğü herhangi bir kayıt görülmemektedir. Biz de teyit yâhut tekzip edecek mâlûmata erişemedik.

zincirlendiklerini söyledikten başka cerrahın da tüm insanî hislerden mahrum olduğunu tebyin etmiştir⁷¹¹.

Doktorlar haricinde bazen hemşirelerden de münasebetsiz işler görüldüğü anlaşılmaktadır. Howard İspanya’da beğendiği bir hastaneyi anlatırken burada gördüğü bir durumu da beraberinde zikretmiştir. Buna göre bir hemşire kendisinin gözetimindeki bebekleri dumanlı bir mutfığa terk edip rahat bir odaya geçerek keyif çatmıştır. Howard durumu görünce kendisini ikaz etmiş, hemşireden bahane olarak odasının çok soğuk olduğu şeklinde bir cevap almış, Howard da “Açıktır ki onları orada istememenin hakiki nedeni, rahatını bozamasınlar dıyedir” cevabı vermiştir⁷¹². Hemşirelerin İngiltere’de gelenekle yaptığı bazı enteresan uygulamalar bulunduğu da anlaşılmaktadır. Leydi Craven, bebekler kendi bedenlerini taşıyabilir olmadan evvel onları havaya atmanın ve hassas bedenlerini sallamanın hemşireler için bir gelenek olduğunu ifade edip, bunun iyi bakıcılık ve çocuğu da canlı tutmak addedildiğini bildirmektedir⁷¹³.

XVIII. asırda Avrupa’da hastanelerde belli bir inkişaf görülmesi ve Osmanlı topraklarına gelen seyyahların burada beğendiği sağlık merkezlerinin Avrupalılar yâhut onlardan öğrendikleriyle azınlıklara ait hastaneler olması bilinen bir husustur. Nitekim Howard İzmir’de İngilizlerin, Hollandalıların, İtalyanların, Fransızların, Yahudilerin ve Rumların birer hastane sahibi olduğunu, hepsini ziyaret ettiğini ve çoğunu mükemmel, bazılarını hayranlık verici bulunduğunu ifade etmiştir. İstanbul’dakileri gezen Howard, burada Türklere ait olan hastane sayısının çok olmadığını, hastalar için olan yerlerin bir tür iki üç odalı kervansaraylar olduğunu söylemiştir. Gerçi Howard bunlara hücum etmemiş, herhangi bir detaylı değerlendirmede de bulunmamış, sadece bir tanesinde kirli bir hasır üzerinde yatan ve ölmekte olan hastalar gördüğünü söylemiştir. Cerrah içinse “ya aşırı derecede aptal ya da afyonla sarhoş olmuş görünüyordu” yorumunu yapmıştır. İstanbul’da iki Fransız hastanesi olduğunu söyleyen Howard, bunlardan ise pek memnun olduğu dile getirmiştir. Fakat Rum hastanesinin sefil şekilde ihmal edildiği kanaatindedir⁷¹⁴. Hasta

⁷¹¹ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 395.

⁷¹² Taylor (ed.), **John Howard**, s. 213-214.

⁷¹³ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 10.

⁷¹⁴ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 258, 261-262. Howard’a göre Levant’taki en meşhur hastane Sakız Adası’nda bulunuyordu, bkz. s. 266.

odaları havalandırılmasına çeşitli ülke hastanelerinde vurgu yaptığını gördüğümüz Howard'ın Osmanlı topraklarında gezdikleri için bu hususta bir yorumunu göremedik. Fakat Halep'teki durumdan çok kısaca bahseden Patrick Russell hasta odalarının iyi havalandırıldığına vurgu yapmıştır⁷¹⁵. Spesifik olarak hastane üzerine yazıldığında incelediğimiz kaynaklarda bulabildiğimiz tablonun genel itibarıyla bu sunum üzerine olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte asrın sonlarına gelmiş olmasına rağmen hâlâ ciddi ve tolere edilemez sorun ve eksiklerin çeşitli Avrupa hastanelerinde görüldüğünü de öğrenmekteyiz.

Yüzyılın sonlarında birçok hastane gezen ve kendi de tıpla iştiğal olan John Howard'ın kayıtları bu bağlamda pek ehemmiyetlidir. İngiltere'nin Plymouth şehrine gelen Howard, burada hastanenin “berbat şekilde ihmal edildiğini” görmüştür. İrlanda'da Downpatrick kent hastanesini de kirli bulan Howard, burasının en bozuk bir yapıda olduğu kanaatindedir⁷¹⁶. Varşova'daki hastaneleri görmekle de hayal kırıklığına uğrayıp üzülen Howard, bilhassa St. Lazarus Hastanesi'ni zikrederek burasının şimdiye dek gördüklerinin en kötüsü olduğunu yazmıştır. Brüssel'de St. Jean isimli hastanedeysse çok kötü bir perişanlık görmekle esef duymuştur. Malta'da ise kirli olup iyi idare edilmediğini söylediği hapishanelerle eşit derecede hastanelerin de ihmal edildiğini müşahade etmiştir. Gayet kirli bulunduğu hastaneye Malta'da bulunduğu üç haftada beş yüzden fazla hasta geldiğini yazan Howard, hayatında o vakte dek gördüğü “en pejmürde kılıklı, kirli, duyarsız ve zalim fertler” tarafından kendilerine refakat edildiğini ifade etmektedir. Öyle ki ziyaretlerinden bir tanesinde bu tabiplik vazifesi deruhte etmiş kimseleri, çılgına dönüp ölmekte olan hastaların çığlıklarıyla eğlenirken bulur. Howard hastanede su bulunmadığını da fark etmiştir. Kadınlar için olan hastane ise o vakte dek kadınlara tahsis edildiğini gördüğü hastaneler içinde en kirlisi olmuştur. Petersburg'ta gördüğü gelişmeler haricinde gezdiği Rus hastanelerini de Howard'ın beğenmediği görülmemektedir. Cronstadt'ta deniz hastanesinin odalarını karanlık ve iğrenç bulmuştur. Altı yüz kadar hasta olduğunu öğrendiği bu yerde en çok ateş, ishal ve iskorbüt hastalığından şikâyet edildiğini gözlemleyen Howard, gıdalarda yapılan çok yanlış değişimlerle iyileşmelerin de âdeta önüne geçildiğini ileri sürmüştür. Moskova'daki hastaneleri de üzücü yerler olarak tavsif eden Howard, Rus askerî

⁷¹⁵ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 126.

⁷¹⁶ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 142, 315.

hastanelerini de kalabalık ve sefil bir vaziyette bulmuştur. Söylediğine göre hastalık askerleri kırıp geçirmekteydi. Howard gördüğü yerleri kıstas alarak gitmediği yerlerin daha kötü olabileceği düşüncesini de paylaşmıştır. Akabinde Cherson’a gelen Howard, askerî hastaneyi yukarıda zikrettiklerinin durumundan da kötü bulmakla kederlendi. Temizliğe gösterilen hiçbir alâka yoktu. Koğuşlar, odalar, yataklar, hastaların iç çamaşırlarının hepsi tamamen kirliydi. Bir hastanın ölümü sonrası yataklar asla temizlenmiyor ve orası havalandırılmıyordu. Hastaların uygun bir sınıflandırması da yoktu. Hasta askerlerin yattığı odaların temizliğine de çok az bakıldığından buraların “kasvetli ve mide bulandırıcı” bulmuştu. Howard ayrıca, Rus askerî hastanelerin hiçbirisinde kadın hemşireye yer verilmemesini de bir eksiklik olarak ifade etmiş, verilen gıdaları da “çok uygunsuz” bulmuştur. Ona göre hastalıkların ekseriyeti bu “aşırı sıhhsız” vaziyetten kaynaklanmaktaydı. Bilâhare gittiği Cherson’un kırk mil kadar uzağına yapılmış yeni hastaneyi de pek fena durumda bulur. Yataklar ve iç çamaşırları fevkalade kirlidir, hastalar tamamıyla ihmal edilmiş gözükmemektedirler. Birçok insanın kirlilik ve ihmal içinde telef oluncaya dek acı çektiklerini gören Howard, bunu görmekle kalbinin kendisiyle birlikte eridiğini dermeyeran etmiştir⁷¹⁷.

Tımarhaneler hakkında diğerlerine nazaran pek az kaydı gözüken Howard’dan maksadımız bağlamında Venedik’te gördüğü bir tanesini zikredebiliriz. Howard burada koğuşların, temiz olmalarına rağmen yapılarının kötülüğünden dolayı çok nâhoş olduğuna hükmetmiştir⁷¹⁸.

Sonuç olarak Osmanlı topraklarında görülen veba aynı şiddetle İngiltere’de mesele olmasa da salgın hastalıkların alelâde insanlardan kraliyet ailesine kadar herkesi vurarak büyük darbeler indirdiği ve doktorlardan yana dikkat çekici problemlere ele aldığımız seyyahın dahi hayatında rast geldiği anlaşılmaktadır. Dikkate şâyan ve çokça göz ardı edilmiş diğer bir husussa, taşıdıkları inançtan kaynaklı sebeple birçok insanın tıbbî gelişme ve tedbirlere karşı durup onlardan kaçınmasının bu dönem göze batar biçimde İngiltere’de de mevcut olduğudur. Bu durum bizi hem sadece bâtil ve yanlış inanç örneklerine bakarak Osmanlı’daki “zihniyet geriliği” suçlamalarının, hem de eğitim ve bilgi seviyesi içinden çıktığı toplum ve ülkenin genel durumundan açıkça üstün olan seyyahın fark ettiği bazı

⁷¹⁷ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 176, 181-182, 254, 400, 403-405, 407.

⁷¹⁸ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 287.

kusurlara bakarak Avrupalının aştıkları sorunları Osmanlılarda gördüğü çıkarımını yapmanın isabetsiz olduğu sonucuna vardırırmaktadır.

2.8. Yangınlar

Yangınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun uğraştığı çok ciddi meselelerden birisi olup bazı şehirlere de en çok zarar veren âfetti. Zaman zaman oldukça ciddi boyutlara ulaşan yangınlar sık sık meydana geliyordu. Bu sebeple gelen birçok seyyahın konu üzerine gözlem ve kayıtları olmuştur.

Ne kadar çok yangın vukua geldiğine dair Leydi Montagu'nun ifadesi dikkat çekici olup, ailelerinin çoğunun evinin bir veya iki kere yanıp kül olduğunu söylemekte ve böylece İstanbul halkı ekseriyetinin yangın tecrübe ettiğini belirtmektedir. Ona göre yangınlar “olağandışı” ısınma şekillerinden kaynaklanır. Baca veya sobaların olmadığı evlerde Montagu'nun anlatımıyla “tendour” (tandır) dedikleri iki ayak yüksekliğinde belli bir makineleri vardır, masa şeklinde olup iyi bir halı veya nakışla kaplanır. Bu yalnızca ahşaptan yapılır ve içine küçük miktarda sıcak küller koyarlar ve bacakları halının altında olacak şekilde otururlar. Bu masada yer, okur ve sıklıkla da uyurlar. Rüya görürken de tekmeleyip tandırı düşürür ve evi ateşe verirler. Montagu kendisi bu tasviri yaptığı mektubundan iki hafta evvel bu şekilde beş yüz kadar evin yandığını söylemektedir⁷¹⁹. Şüphesiz yangın için zikredilecek tek sebep bu değildir. Montagu'nun neden bunu öne çıkardığı da son ifadesinden anlaşılmakta olup başlarından geçen son büyük yangının böyle çıktığını öğrenmesi kanaatini belirleyici olmuştur.

İstanbul'dan bahsederken Dallaway de yangınların çok sık olduğuna vurgu yapar. Yazdığına göre yangınsız birkaç ay ancak geçer, genellikle de çok şiddetli olup tüm bölgeleri küle çevirir. 1633 yılı için öğrendiği sayıya göre 70.000 ev yanmıştır⁷²⁰.

⁷¹⁹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 372-373. Tandır alâkalı ileride bir bahis daha gelecektir. Montagu mektubunu ise eski İngiliz takvimiyle 4, günümüzdeki kullanımla 15 Ocak 1718'de Pera'da yazmıştır ki buna göre yangının Ocak 1718'de çıktığını söylemiş olmaktadır.

⁷²⁰ Tarih-i Gılmanî'de ölü sayısı 3-5 bin civarını bulduğu yanan evlerinse on binlerce olduğu söylenmektedir. Robert Mantran o dönem ev sayısının 300 bin civarında olduğunu belirtip yanan ev sayısını 280 bin olarak vermiştir. Hammer de bu sayıyı vermektedir. Sayılar farklılık göstermekle beraber yangın İstanbul tarihinde meydana gelen en büyük yangınlardan biri olarak kabul edilmektedir, bkz. Fatma Ürekli, “Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi TALİD**, cilt 8, sayı 16, 2010, s. 113.

Kendi zamanında olan 1788'deki yangınsa sözlerine göre o kadar geniş çaplıydı ki tüm şehir yok olma tehlikesiyle karşılaşmıştı⁷²¹. 11 Mayıs 1786'da Pera'dan yazdığı mektubunda Leydi Craven da yangınların İstanbul'da çok sık olduğuna kanaat etmiş görülmektedir⁷²².

Nitekim Sadreddinzâde Mustafa Efendi'nin 1711-1735 arasını kapsayan günlüğünde 136 yangın kaydı bulunması da yangınların sıklığı konusunda seyyahların ifadelerini aynen desteklemektedir. Bunlardan bazılarının tahribatı çok büyüktür. Ona göre 3 Temmuz 1715'te Beyazıt'ta çıkan yangında 30.000 ev kül olmuştur. Kendisi Üsküdar kadısı iken çıkan bir yangında onun dahi evi yanmıştır. Yüzyılın son çeyreğindeki yangınların da kaynaklara ilginç yansıması olmuştur. 1782'de üst üste çıkan yangınlar dolayısıyla 1783'te Madrid'de basılan bir haritada İstanbul mahalleleri boş gösterilmiştir⁷²³. Hakikaten 21 Ağustos 1782'de çıkıp altmış beş saat süren yangın, İstanbul'un tarihindeki en büyük âfetlerden birisi olarak zikredilmektedir⁷²⁴.

Ahmet Tekin Osmanlı devri İstanbul'da yangınlar üzerine araştırmasında 1453-1655 arası yirmi dokuz yangın tespit ederken 1656-1756 arasında doksan iki yangın saptamıştır⁷²⁵. Ancak onun çalışmasında âtîf gözükmeyen Sıdkî Mustafa Efendi'nin de kaydettiği yedi yangın bulunmaktadır. Bunlardan 4 Şubat 1750'de çıkanın gece saat dörtte başlayıp dört saat kadar sürdüğünü ve birçok hâne ile sarayların yandığını belirtir. 17 Eylül 1751'de çıkan yangının saat on ikide başlayıp gece altıya kadar sürdüğünü, evler, dükkânlar ve hamamların yandığını bildirmiştir. 22 Ekim 1754'te çıkan yangının ise ertesi güne dek sürüp çok sayıda evler, saraylar, camiler ve uzun çarşuyu aleve verdiği detayını öğrenmekteyiz. 29 Ağustos 1755'te çıkan meşhur yangınsa tam otuz altı saat devam ettiğini, Bahçekapı ile Sultan Ahmed, Ayasofya ve Mahmud Paşa'nın binalarının tamamen yandığını not etmiştir. Yangınlardan birisinde bizâtihi Sıdkî Mustafa Efendi'nin de evi yanmıştır⁷²⁶. Tekin'in tespitine göre

⁷²¹ Dallaway, *Constantinople*, s. 73.

⁷²² Craven, *A Journey through Crimea*, s. 240.

⁷²³ Bkz. Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, s. 79, 157-163.

⁷²⁴ Fatma Ürekli, "Âfetlere İlişkin Literatür", s. 114. Ürekli 21 Ağustos demekle beraber İncalcık ileride nakledileceği üzere 13 Ramazan 1196 hicri tarihini de vererek 22 Ağustos'ta yangının gerçekleştiğini ifade etmektedir.

⁷²⁵ Ahmet Tekin, "Ottoman Istanbul in Flames: City Conflagrations, Governance and Society in the Early Modern Period", *İstanbul Şehir University Unpublished Master's Thesis*, İstanbul, 2016, s. 89.

⁷²⁶ Aslan, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit", s. 32, 51-52, 69, 82, 107, 115. 1755'teki yangının Tekin'de otuz üç saat sürdüğü belirtilmektedir. Tekin, "Ottoman Istanbul in Flames", s. 23.

1453-1655 arası için saptanan yirmi dokuz sayısı süre şâyet XVIII. yüzyıl başına uzatılırsa kırk altıya çıkmaktadır. 1701-1756 arasında ise tam yetmiş beş yangın belirlemiştir. Üstelik daha kısa olan bu zaman aralığında bin ve üzeri evin yanmasına yol açan yangın sayısının da daha çok olduğunu, yani yangın sayısı arttığı gibi bir önceki yüzyıla nazaran daha da fena boyuta vardıklarını bulmuştur. Şu durumda XVIII. asır ilk yarısında İstanbul'un bir yangınlar dalgası içerisinde yüzdüğüne hükmetmiştir. İkinci yarıda ise Osmanlı tarihçilerinin kayıtlarında yangınların hayli düştüğünü fakat bunun gerçekte de bu denli azaldığı mânâsına gelmediğini belirtmektedir⁷²⁷. Halil İncalcık, İstanbul'da çıkan büyük yangınların tarihlerini sıralarken XVIII. asırdan 17 Temmuz 1718 ve 22 Ağustos 1782 tarihli olmak üzere iki yangın zikretmiştir⁷²⁸. Ancak Seyyid Hasan Muradî'nin 1754-1766 arasını kapsayan rûznâmesinde çok küçükler de dahil olmak üzere toplam 132 yangın kaydı bulunmaktadır. Rûznâmeyi yayınlayan Recep Ahışhalı bunlardan 26 tanesini büyük yangın kategorisinde zikretmiştir. İçlerinde kırk, otuz dört, yirmi dört, on beş ve on iki saat süren yangınlar bulunmaktadır. Öyle ki bunlardan 6 Temmuz 1756'da Bâb-ı Cebb Ali (Cibali Kapısı) haricinden zuhur edip otuz dört saat süren yangında İstanbul'un üçte ikisinin yandığını beyan etmektedir⁷²⁹. 22 Mayıs 1762'de Bayezid Camii

⁷²⁷ Tekin, "Ottoman Istanbul in Flames", s. 17-18, 27, 57, 89. Nitekim geride aktardığımız seyyah ifadeleri yangınların yüzyılın ikinci yarısında da hem korkunç boyuta ulaşabilmelerini hem de sıklıklarını vurgulamaktadır.

Diğer yandan bu dönemde yaklaşık 1766-1768 arasını yazan Çeşmî-zâde'nin eserinde sekiz yangın ve Ahmed Vâsîf Efendi'nin eserinin İlgürel'in neşrettiği bölümünde de iki yangın bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Çeşmî-zâde'deki yangınların altısı küçük yangınlar olup belki ancak birkaç ev ve dükkân yanmıştır. Ancak bir kalyonun alev almasıyla çıkan enteresan yangın ciddi boyuta ulaşmıştır. Demir atmış haldeki gemi evvela çekele ve şayka denilen gemilerle kayıklara çatıp onları da tutuşturmuş, sonra yangın Yahudi mahallesine sıçramış ve oradaki evleri yakmış, daha da durmayıp Cibali Çarşısı'nı da alevler yutmuştur. Neticede ise beş altı saat kadar sürüp Tersane Sarayı kasrını tamamıyla kül ederek hitama ermiştir. Kaydettiği diğer ciddi yangınsa Galata haricinde Beyoğlu'nda bir Frenk dükkânında çıkmış, muhtelif elçi saraylarını ve kırk adet kefare evlerini yakıp kül etmiştir, bkz. **Çeşmî-zâde Tarihi**, s. 10-11, 40, 58, 62, 69.

Vâsîf Efendi ise kaydettiği yangınlardan bir tanesini anlatırken bir süredir yangın çıkmamasının tüm insanların rahat ve sevincine yol açtığını fakat sonunda 19 Ramazan 1198'de (6 Ağustos 1784) Kiremit mahallesinde bir yangın çıkıp yirmi yedi saat kadar sürdüğünü, birçok bina yandığını ve söndürülmesi için kusursuz gayret gösterildiğini söylemektedir. Bir diğerinin ise 11 Recep 1200'de (10 Mayıs 1786) Galata'da çıktığını, tulumbacıların harekete geçtiğini bizâtihi sadrazamın da gayret gösterdiğini, yangının üç saat sürdüğünü ve fakir tabaka-i süfelâdan birçok kimsenin yaralandığını bildirmektedir. Ayrıca Topçubaşı Mehmed Ağa'nın kayıtsız ve lakayt davranıp zamanında yangın mahalline gitmediği için azledildiğini de ilave etmektedir, bkz. **Mehâsinü'l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 179-180, 338. Geride zikredildiği üzere Leydi Craven'ın mektubunu 11 Mayıs 1786'da, yani Vâsîf'taki tarihe göre yangından tam bir gün sonra yazıp yangınların çok sıklığına vurgu yapması da bu suretle daha çok mânâ kazanmaktadır.

⁷²⁸ İncalcık, "İstanbul", s. 231.

⁷²⁹ Abdülkadir Özcan ise bu yangının 4-5 Temmuz 1756'da Cibali Kapısı haricindeki Yahudi evlerinin birinden çıktığını ve kırk sekiz saat sürdüğünü ifade etmektedir. "En büyük İstanbul yangını" olduğunu

etrafında çıkıp yirmi dört saat sürdüğünü belirttiği yangında ayrıca 4.000 hânenin yandığını da kaydetmiştir⁷³⁰. Bu dönem İngiliz elçi John Murray de bazı yangınlara şahitlik etmiştir. Bunların bazıları pek küçük olup 7-9 kadar ev yanarken 1 Temmuz 1769'da ise büyük bir yangın meydana gelmiş, pek çok saray ve küçük cami ile 600 kadar ev yanmıştır. Murray'in kendisi de yangınlardan etkilenmiş olup 13 Nisan 1770'te Tophane'de çıkan yangında birçok araç ve eşya ile birlikte Murray'in yazın dinlenmek için kullandığı teknesi de yanmıştır. On üç saat süren bu yangının söndürülmesi için Sultan III. Mustafa bizzat ilgilenmiştir. 7 Mart 1772'de Galata'da çıkan yangındaysa oturduğu konut etkilenmiş ve diplomatik yazışmalarıyla birlikte en değerli mobilyalarını taşımak zorunda kalmıştır⁷³¹. Bir Osmanlı deyişinin “Şâyet İstanbul'un yangınları olmasaydı evlerinin kapılarının önü altında döşenirdi” olması da yangınların bu muazzam sıklığını vurgulamaktadır⁷³².

Yangınların çıkış nedeni olarak farklı şeyler söylenmiştir. Bir nakle göre birçok yangının kaza eseri olmadığı ifade edilmektedir⁷³³. Craven'da da bu yorum görülür. Leydi Craven, İstanbul veya Pera'da oturanlar için yeni bir şey olmasa da korkunç bir sahneye tanıklık ettiğini tarihsiz bir mektubunda bildirmiştir. Buna göre Kaptan Paşa'nın ayrılışını izlemeye gittiği gece dehşet bir yangın çıkmıştır. Craven yangının muhtemelen “komutanın partizanları” tarafından çıkarıldığını düşünmüştür. Evlerin ahşap olduğundan hızla yandıklarını belirten Craven, dehşet ve karmaşa sahnesinin çok büyük olduğunu hikâye etmiş ve mektubunu yazdığı zaman itibarıyla yetmiş kadar evin yandığını bildirmiştir. Öte yandan yeniçerilerin yangına karşı çok gayretli biçimde mücadele ettiklerini de gözlemlemiştir⁷³⁴. Târîh-i Râşid'de de seyyahlarda olduğu gibi kundaklama vurgusu bulunmaktadır. Anlattığına göre Koska fırını ustası, Vezneciler'deki fırıncının çok yükselip kendi kedadına yol açtığı gerekçesiyle ona çok sinirlenmiş, kırk kurşun vererek Vezneciler fırını hamurcusunu kundaklamakla vazifelendirmiş, adamsa yakacakken yakalanmış ve her şeyi itiraf etmiştir. Fakat fırıncı iddiayı tamamıyla reddetmiş, neticede sadece hamurcu asılarak idam

belirttiği bu yangında 2000 ev, 1000 kadar dükkân, 580 fırın ve değirmen, 200 cami ve mescit, 70 hamam ve bir han yandığını ve birçok da insan öldüğünü nakletmektedir. Bir yıl önce Hocaşâ'da çıkan yangınla birlikte kaynaklara göre İstanbul'un dörtte üçünün yanıp yok olduğunu da ilave etmiştir, bkz. Özcan, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, s. 206-207.

⁷³⁰ Muradî, **Bir Kâtibin Kaleminden**, s. XXXIII-XXXIV, 17, 107.

⁷³¹ Gürcan, “John Murray'ın”, s. 45, 121, 167.

⁷³² Tekin, “Ottoman Istanbul in Flames”, s. 32.

⁷³³ Dallaway, **Constantinople**, s. 74.

⁷³⁴ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 229.

edilmiştir⁷³⁵. Tekin de çalışmasında, kundaklamanın bilhassa XVIII. yüzyıldaki yangınlarda temel nedenlerden birisi olduğuna kanaat etmiştir⁷³⁶. İncalcık da yangınların çoğunun ocaktan ayrılan yeniçerilerle acemi oğlanları tarafından çıkarıldığını, şehrin ayak takımının da onlara katıldığını belirtmektedir⁷³⁷.

Dallaway ayrıca evlerin ahşap yapım olduklarına dikkat çekip çoğunlukla da dükkânlarla bitişik ve kolayca tutuşabilir maddelerle dolu bulunduklarına da vurgu yapmıştır. Hatta bu sebeple yangının bu şehirdeki görüntüsü Dallaway'e azametli gelmiştir. Binaların taştan yapıldığı diğer şehirlerde ise dumanın alevleri bastırdığı bir görüntü çıktığını söylemektedir⁷³⁸. Benzer görüşleri İzmir'deki Avrupalılar da paylaşmıştır. Nitekim bu yüzyılda İzmir'i de vuran büyük yangınlar meydana gelmişti. 8 Temmuz 1742'de Yahudi mahallesinde çıkan yangın kırk sekiz saat sürüp şehrin üçte ikisinin yanmasına yol açmıştı⁷³⁹. 6 Ağustos 1763'te çıkan yangında ise Frenk mahallesi yandı. O vakit Avrupalı konsolosların müşterek verdikleri takrirde sokakların dar, binalarınsa bitişik olması mahzûrlarından bahsetmişlerdi⁷⁴⁰.

Yüksek nüfus ve dar sokaklı İstanbul'da da bu evlerin yangınların çokluğu ve hızlıca yayılmasında temel bir sebep olduğu aşikârdır. Ahşap yapılar İstanbul'da 1509 depremi sonrası tercih edilir olmuş ve XIX. yüzyıla kadar da kârgire geçilememiştir. Bu tercihte İstanbul'un bulunduğu coğrafya etkili olup depremlere karşı zayıf bir yerde bulunması, taş intikalinin güç ve yapım işçiliğinin de çok pahalı olması etkili olmuştur. Ahşaba yeni modifikasyonlar uygulamanın kolaylığı, hızlı ve ucuzca ulaşım mümkün olması ve hızlıca da inşa edilebilmesi ayrıca onu tercihe şâyan kılan unsurlar arasında zikredilmektedir⁷⁴¹. İncalcık da ucuz maliyeti dolayısıyla İstanbul evlerinin çoğunun ahşap olduğunu belirtmektedir Diğer yandan İncalcık, yangında taş binaların harap olmasa bile oturulamaz hale geldiklerini bunun da hükümete ağır harcama yükü çıkardığını söylemektedir⁷⁴². İlhan Şahin de işleme ve taşıma güçlüğü ve çok masraflı olmasından dolayı taştan yapılan evlerin fazla olmadığını belirtir⁷⁴³. Ucuza mâl

⁷³⁵ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 1229.

⁷³⁶ Tekin, "Ottoman Istanbul in Flames", s. 55.

⁷³⁷ İncalcık, "İstanbul", s. 232.

⁷³⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 74.

⁷³⁹ Bülent Çelik, "1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve Arsalar Üzerindeki Mülkiyet Problemleri", **Belgi Dergisi**, c. 2, sayı: 16, s. 981-982.

⁷⁴⁰ Kütükoğlu, "İzmir", s. 518.

⁷⁴¹ Tekin, "Ottoman Istanbul in Flames", s. 28-30.

⁷⁴² İncalcık, "İstanbul", s. 230, 232.

⁷⁴³ Şahin, "Şehir", s. 448.

edilmesine hassaten vurgu yapılmakla beraber⁷⁴⁴, depreme daha dayanıklı ve kullanışlı olması da sebepler arasında zikredilmiştir⁷⁴⁵. Çok hızlı inşa edilmeleri de gözleme konu olmuştur⁷⁴⁶.

Bunun haricinde düşünmeye değer başka bir hususun ise ahşap evin yangın risklerine rağmen daha çok sevilmesi ve bir şehir için daha hoş bulunması anlayışı olduğunu görmekteyiz. Sadreddinzâde Mustafa Efendi, İzmit'ten Tokat'a gittiği şehirlerin hiç birisinin ruhu olmadığını söylemiş, bunu da evlerinin kerpiç ve toprak siva olmasına bağlamıştır. Dahası Sivas'ta evlerin duvar ve çatılarının kerpiç ve toprak olması hasebiyle "harâbezâr" gördüklerini düşünmüştür⁷⁴⁷. Dahası Bülent Çelik, 1766 yılında İstanbul'da meydana gelen deprem sonrası yeniden yapılacak devletin kârgir istemesine karşılık halkın ahşabı tercih ettiklerini belirtmektedir. Yaşanan yangınlar nedeniyle yeniden ahşap yapım istenmemişse de ahali, yeni bir depremde taş binada yaşamayı tehlikeli bulup ahşap yapıda inşa için çabalamıştır⁷⁴⁸.

Arap kentlerindeki farklı durum, ev yapısı meselesinin yangınlardaki büyük etkisini daha da iyi anlamamızı sağlamaktadır. İstanbul çok kereler yanmasına rağmen Arap şehirleri bu felâkete pek de uğramamış gibidirler zira evleri çoğunlukla taş, kerpiç ve samanlı topraktan inşâ edilmiştir. Raymond, kaynakların ancak çok küçük çaplı yangınlardan bahsettiğini belirtmektedir. Ayrıca İstanbul'daki vaziyetin aksine, Kahire'de inşaat tahtasının pahalı olduğunu ve burada evlerin tuğla ve taş ile yapımının tercih edildiğini tebarüz ettirmiştir⁷⁴⁹. Sadece Arap şehirleri değil Anadolu'da da benzer bir durum geçerlidir⁷⁵⁰.

Öte yandan yangın zamanı işlerin nasıl geliştiği ve insanların nasıl tepkiler verdiğine dair Dallaway tarafından yapılan gözlemler pek dikkat çekici ve ehemmiyetlidir. Buna göre iki yüksek kuleden⁷⁵¹ davul vurulmasıyla haber verilip

⁷⁴⁴ Çokuğraş and Gençler, "Urban Regulations", s. 185.

⁷⁴⁵ Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da", s. 112.

⁷⁴⁶ Gürkan, "John Murray'ın", s. 45-46.

⁷⁴⁷ Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 66-67.

⁷⁴⁸ Çelik, "1742 İzmir Yangını", s. 981.

⁷⁴⁹ Raymond, **Osmanlı Döneminde**, s. 102-103.

⁷⁵⁰ Şer'iyye sicillerinde satış sözleşmelerinde zaman zaman evlerin yapısı, büyüklüğü, hangi bölmeleri bulunduğu gibi özellikler kaydedilmektedir. Meselâ Kastamonu'da evin kerpiçten yapıldığı görülmektedir, bkz. Duman, "Şer'iyye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Kastamonu", s. 111.

⁷⁵¹ Yangın gözetlemek için yapılmış bir kule Beyazıt Yangın Kulesidir, bkz. Özkan Ertuğrul, "Beyazıt Yangın Kulesi", **DİA**, c. 6, 1992, İstanbul, s. 54-55. XVIII. yüzyıldan itibaren Galata Kulesi de yangın gözetlemeye tahsis edilmişti, bkz. Semavi Eyice, "Galata Kulesi", **DİA**, c. 13, İstanbul, 1996, s. 315.

nöbetçi tarafından “*Yangen var*” diye bağırlır. Bir saatten fazla sürerse bizzat sultan gelir, yangını söndürmekle görevli kimseler o gelene kadar oldukça pasiftir. Sultan kendi elleriyle yüklüce getirdiği kuruşlardan dağıtır. Dallaway bu suretle yangın zamanı sultanların gözükmemesinin ehemmiyetini, müşevvik ve muharrik bir rol oynayarak vazifelileri gayrete getirdiğini tespit ve ifade etmiştir. Diğer yandan Londra’daki itfaiyecilerle İstanbul’dakiler arasında dikkat çekici mukayese de yapmış olan Dallaway, kazalara karşı aynı şekilde silahlı bulunduklarını, eşit derecede uzman ve maceracı olduklarını kaydetmektedir⁷⁵².

Gerçekten XVIII. yüzyılda yangın meselesi açısından bir dönüm noktası yaşanmış ve tulumbacılar ocağı kurulmuştur. Ocak, Fransız kökenli Davud Ağa tarafından III. Ahmed zamanında 1720 yılında faaliyete geçirilmiş, 1826’da Yeniçeri Ocağının ilga edilmesiyle ortadan kalkmıştır⁷⁵³. İnalcık’a göre yangın tulumbaları kullanıma girdiği zaman büyük kolaylık getirmişti⁷⁵⁴. Devrin vakanüvisi tulumbalardan öyle memnun olmuş ve bu icada öyle kıymet atfetmiştir ki “bu eser-i garrânın kıyâmete dek nef’ ü hayrı bâki olup, sebep olanlar du’â-yı hayr ile mezkûr ve indallâh ve’n-nâs sa’yleri meşkûr olacak bir emr-i mebrûr olmuştur” sözlerini kullanmıştır⁷⁵⁵. Bu kurum haricinde XVIII. asırda çeşitli zamanlarda yaşanan yangınlar üzerine birtakım emir ve yasaklar çıkarılmış, bazı binalar için ahşap yerine kârgir yapı emredilirken ahşap teras yapımı da yasaklanmıştır⁷⁵⁶. 1696 tarihli bir fermanda İstanbul’daki ev ve dükkânların taştan yapılması gündeme gelmiştir⁷⁵⁷. 1755’teki bir fermanda ise halka evlerinde dikkatli olmaları ve olası bir yangını önlemek için ocaklarını temizlemeleri çağrısı yapıldığı görülmektedir⁷⁵⁸.

Yangın sonrası Dallaway’e göre “İyi bir Müslüman mükemmel tevekkülle” evinin yanıp kül olduğunu ve zenginlikten fakirliğe düştüğünü gördüğünde belirgin bir duygu olmadan “Allah Kerim” der ve onu fakir ve perişan yapan ilâhî takdirin şâyet kaderi ise bir kez daha zengin edebileceğini kendi kendisine temin eder. Evler çok hızlıca yeniden dikilir ve sokakların eski görüntüsü hızlıca restore edilir, şekillerinde

⁷⁵² Dallaway, *Constantinople*, s. 73.

⁷⁵³ Tekin, “Ottoman Istanbul in Flames”, s. 62.

⁷⁵⁴ İnalcık, “İstanbul”, s. 232.

⁷⁵⁵ *Târîh-i Râşid*, c. II, s. 1292.

⁷⁵⁶ Bkz. Çokuğraş and Genç, “Urban Regulations”, s. 186-189.

⁷⁵⁷ Ahmet Refik Altınay, *Onikinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 21.

⁷⁵⁸ Tekin, “Ottoman Istanbul in Flames”, s. 53.

çok küçük değişim bile asla yapılmaz. Kadınlara gelince, böyle hamd etme felsefeleri Dallaway'e göre onlarda yoktur. Sultanın yakınında grup halinde toplanırlar, "ınsafsızca en acı tenkit ifadeleriyle ona yüklenirler, onun kendi suçları ve hükümetinin hatalarını ayrıntılı şekilde anlatırlar ve mevcut felaketlerinin nedeni olmakla onu suçlarlar"⁷⁵⁹.

Yangın bir kıtlık sebebi de olabilmekteydi. İzmir civarında 1763'te yaşanan gıda eksikliği Ağustos başında hasattan sonra ürünü telef eden bir yangından kaynaklanmıştır⁷⁶⁰. Bununla birlikte Osmanlı idaresinin yangınla yaşanan zararı tazmin ve kayıpları telafi etmede çok titiz olduğunu gösteren emir ve uygulamalar bulunmaktadır. İstanbul özelinde bunları inceleyen Tekin, Osmanlıların şehri felaket öncesi şartlarına hiçbir mülk sahibinin haklarını ihlal etmeden geri döndürdüklerine hükmetmiştir⁷⁶¹.

2.9. Kıtlık ve Depremler

Daniel Panzac, XVIII. yüzyılda Suriye'yi az çok etkileyen yedi kıtlık dönemi saptamıştır. 1757-1758'de hiç yağış olmamasından kaynaklı kıtlığın içlerinde en acısı olduğunu ifade eder. 1757'de Halep'teki Fransa konsolosu, anne babaların çocuklarını satacak hale kadar düştüklerini yazmıştır. 1758'deki konsolos raporlarında ise kışın açlık ve soğuktan ölenlerden, ayrıca hastalık yayılmasıyla can verenlerden ve şehri bir de depremin vurmasından haber verilmiştir⁷⁶². Suriye'de 1787'de de durum çok kritik olmuş, çıkan yabanî otların bile derhal tüketildiği bildirilmiştir⁷⁶³.

İklimsel aşırılıklar ve bununla alâkalı âfetler de fiyatlarda pahalılık ve kıtlık oluşturmıştır. Bu sebeple Sadreddinzâde Mustafa Efendi'ye bile bazen bezginlik gelmiştir. Kimi zaman odun fiyatındaki yükseklikten kavga dövüş ancak odun alabildiğini, kimi zaman yağ fiyatındaki yükseklikten bir hafta pilav yiyemediğini yazmıştır⁷⁶⁴. Tam onun yazdığı dönemde yeni harplerden çıkmakta olan

⁷⁵⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 73-74.

⁷⁶⁰ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 15.

⁷⁶¹ Tekin, "Ottoman Istanbul in Flames", s. 93-99.

⁷⁶² Sadece Fransız değil İngiliz tarafından da rapor olup Halep'in sefil bir vaziyet içerisine düştüğü bildirilmiştir, bkz. Laidlaw, **The British in the Levant**, s. 201.

⁷⁶³ Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**, s. 11-12, 35.

⁷⁶⁴ Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 113, 139-140, 184.

imparatorluğun diğer bölgelerinde de benzeri sıkıntılar görülmüştür⁷⁶⁵. Bilhassa Bedirî'nin notlarında sıklıkla pahalılık ve insanların bundan muzdarip olduğuna dair kayıtlar görülmektedir⁷⁶⁶.

İncelediğimiz seyyahlarda depremle alâkalı kayıtlar az olup onlarda da spesifik bir bahis yapılmak yerine ele aldıkları bir meselede tesir etmiş unsur olarak zikredilmiştir. Aslında bu dönem küçük zelzelelere dair birçok kayıt bulunduğu gibi İstanbul'un tarihinde yaşadığı en büyük depremlerden ikisinin meydana geldiği yüzyıldır. Sadreddinzâde yaklaşık çeyrek asrı kapsayan günlüğünde biri Denizli, yirmi biri İstanbul'a ait olmak üzere yirmi iki deprem kaydetmiştir. Sadece 1726 yılı için kaydettiği deprem sayısı yedidir. Gerçi bunlar kahir ekseriyetle küçük sarsıntılar olduğundan günlük tuttuğu devrin Osmanlı vak'anüvislerinde de neredeyse hiç kayıt yoktur⁷⁶⁷. Seyyid Hasan Muradî ise 1754-1766 arası İstanbul'da üçü büyük olmak üzere dokuz deprem kaydetmiştir⁷⁶⁸. Gerçekten 3 Eylül 1754'te büyük bir deprem yaşayıp kendi evlerinin de zarara uğradığını yazan Sıdkî Mustafa Efendi, ihtiyar kimselerin bunun mislini görmediğini söylediklerini de not etmiştir⁷⁶⁹. İstanbul'un yaşadığı en büyük dört depremten ikisi 1509 ve 1894'te meydana gelmişken diğer ikisi 1719 ve 1766'da tahakkuk etmiştir⁷⁷⁰. 22 Mayıs 1766'da yaşanan deprem için Çeşmî-zâde, seksen yaşındaki ihtiyarların böylesini görmedikleri beyanını aktarmıştır⁷⁷¹. Bu deprem yaşandığında John Murray İstanbul'a seyahat yapmaktaydı. Öğrendiği kadarıyla deprem bir dakikadan uzun sürmüş, Fatih Camii kubbesi çökmüş, yanındaki medresede 100 kadar talebe ölmüştür. 173 adet küçük cami ve hamam da ya tamamen harabe olmuş ya da kısmen zarar görmüştür. Yedikule'den de ikisi çökmüştür. Padişah ise günlerce dışarıda çadırda yatmıştır. Bu depremde toplamda ise

⁷⁶⁵ 1720-1725 yılını kapsayan Halep Evamir-i Sultaniye defterinde giderlerin gelirlere nazaran çok daha arttığı tespit edilmiştir, bkz. Dağtekin, "Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri", s. 15.

⁷⁶⁶ **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 17-18, 26, 30-31, 36, 38, 48-49, 56, 63, 81, 83, 97, 100, 106, 115-117, 124, 130.

⁷⁶⁷ Bkz. Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 129-133. Vuran âfetler sonrası zarar tespiti yapılp devletin gerekli onarımı yapmaya özen gösterdiği de anlaşılmaktadır. 1767'deki depremde surların bir kısmı Eyüp'teki evi üzerine düşen ve evinin bir kısmı yıkılan Şerife Emine Hanım tamirini istemiş ve onarım gerçekleşmiştir, bkz. Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 127.

⁷⁶⁸ Muradî, **Bir Kâtibin Kaleminden**, s. XXXII.

⁷⁶⁹ Aslan, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit", s. 105.

⁷⁷⁰ İstanbul'un fethinden günümüze otuzun üzerinde büyük deprem yaşandığı da belirtilmektedir, bkz. Ürekli, "Âfetlere İlişkin Literatür", s. 102-103. Orhan Sakin hususi çalışmasında İstanbul fethi sonrasında alıp en son 1912'deki depremi listeye alarak toplam otuz üç deprem zikretmektedir, bkz. Orhan Sakin, **Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri**, Kitabevi, İstanbul, 2002.

⁷⁷¹ **Çeşmî-zâde Tarihi**, s. 45-46.

4.000 kadar insanın öldüğü tahmin edilmektedir. Ayrıca Boğaz'dan Mudanya Körfezine kadar bir tsunami gerçekleştiği de ifade edilir. 2 Ağustos'ta yaşanan depreme ise Murray doğrudan şahit olmuş, bununla birlikte Fatih Camii'nin tamamen yıkıldığını görmüştür⁷⁷². Cami tamamen harap olduğu gibi imaret, hastane ve medrese de yıkılmıştır. 173 cami ve hamamın hasar gördüğü belirtilir. Şehrin surları da depremden etkilenmiş ve yer yer yıkılmalar olmuştur. 1766 depremi sosyal hayatı da zorlaştırmış, değirmenler ve fırıncı dükkânlarının yıkılması gıda teminini, su şebekesinin hasar görmesi de su elde edilmesini güçleştirmiştir⁷⁷³. İncelik, İstanbul'un dünyada deprem tehlikesi en fazla şehirlerden biri olduğunu vurgulayıp 1711-1894 arasında şehrin altmış altı sarsıntı geçirdiğini ileri sürmüştür⁷⁷⁴. Nicholas Ambraseys ise yaptığı oldukça hacimli çalışmasında 1696-1899 arası İstanbul'da yaşanmış toplam 185 deprem tespit etmiştir. 1696-1750 arası 30, 1696-1800 arası 114, 1696-1850 arası ise 144 deprem kaydetmektedir⁷⁷⁵.

Ayrıca İzmir'de de bu dönem ciddi zarar veren depremler yaşanmıştır. 1688'de üst üste hem deprem hem yangın felâketi yaşanmasıyla şehrin çok büyük bir kısmı yıkılıp binlerce insan ölmüş, deprem sonrası İzmir ticareti büyük bir krizle karşı karşıya kalmıştı. 1778'de yine hem deprem hem de yangın vurmuş ve şehir büyük zarar görmüştü⁷⁷⁶. Deprem anı insanların tepkilerine dair bir tablo Bedirî'de sunulmuştur. O, 9 Aralık 1758'de Şam'da gece vakti çok şiddetli deprem yaşandığını bildirir. İnsanlar kıyamet koptuğunu sanmıştır. Minarelerin şerefelerinin çoğu yıkılmış, birçok ev, cami ve mekân harap olmuştur. Bedirî'ye göre "Şam'ın köylerinin çoğu yerle bir oldu. Yıkıntılar arasında bulunan ölümler sayılamayacak kadar çoktu." Bundan sonraki gece ilk depremin olduğu vakitle aynı vakit bir zelzele daha yaşanmış, sonra da sabah namazı vakti deprem olmuştur. İnsanlar evlerinden ayrılıp sokaklarda, bostanlarda, çayırıklarda, mezarlıklarda ve Emevi Camii yanında yatmaya başlamışlardır. Halep'e ulaşan habere göre bu depremlerde bazı köyler yerler bir olup

⁷⁷² Bkz. Gürcan, "John Murray'ın", s. 42-44.

⁷⁷³ Yaşanan başka sıkıntılar için bkz. Erhan Afyoncu -Zekai Mete, "1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri", **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 85-92.

⁷⁷⁴ İncelik, "İstanbul", s. 232.

⁷⁷⁵ Nicholas Ambraseys, **Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900**, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 528-795.

⁷⁷⁶ 1688'deki felâketle evlerin ahşap olması dolayısıyla yangın gelince şehrin yarısının yok olduğu ifade edilmektedir, bkz. Kütükoğlu, "İzmir", s. 517-518.

burada yaşayan insan ve hayvanlardan tek bir canlı kurtulamamıştır. Vali Abdullah Paşa yaşananlar üzerine üç gün oruç tutup dördüncü gün Musalla Camii'nde insanların toplanmasını emretmiştir, zira burası duaların kabul edildiği bir yer olarak bilinmekteydi. Bedirî, insanların denileni yaptığını, korku içinde doluşup ağlaştıklarını, sonunda depremlerin azaldığını ve yağışlar da başlayıp yerler buz tutunca korku içinde evlerine döndüklerini bildirmektedir. Bundan sonra 3 Ramazan 1173'te (19 Nisan 1760) teravih namazı kılınırken Şam yine depremle karşılaşmıştır. Bedirî o sahneyi şöyle aktarmaktadır: “Halk namazı bozdu ve kaçışmaya başladı. Bazıları bazılarını çiğnediler; akılları başlarından gitti; ayakkabılarını ve bazı giyeceklerini yitirdiler⁷⁷⁷...”

Veba belasının ilâhî bir cezaya atfedilmesi gibi deprem de o dönem Osmanlılar tarafından böyle görülmüştür. Ahmed Vâsîf Efendi'nin “Ulemâ-i şer' zelzelenin vuku'unu zulm ü fusûka haml ve kavillerini ehâdis-i kesîre ile teyid ederler” ifadesi bunun göstergelerinden birisidir⁷⁷⁸.

Veba, deprem, yangın gibi felâketler ve devrin tıbbî uygulamada bulunduğu seviye gibi sebepler, Osmanlılarda ortalama ömrün XVIII. yüzyıla kadar kırkı geçmediği tespiti izah eden unsurlar olarak görülmektedir⁷⁷⁹.

2.10. İngiltere'de Yangınlar, Başka Âfetler ve Seyyahların

Avrupa Şahitliği

XVIII. asırda İngiltere'de de yangın probleminin sürdüğü anlaşılmaktadır. Briggs, bu asırda yangınların kentler için “büyük tehlike” olduğunu vurgulamıştır⁷⁸⁰. Bu ülke vilayetlerinde 1500-1800 arası on ve üzeri sayıda evin yandığı 500 yangın tespit edilmiştir. 1760 sonrası birçok evin yanmasına yol açan yangın sayısında ciddi

⁷⁷⁷ Berber Bedirî'nin Günlüğü, s. 170-173, 177.

⁷⁷⁸ Fakat bu, meselenin madde âlemindeki birtakım sebepler çerçevesinde gerçekleştiğini reddettikleri veya o sebepleri anlamaya çalışmadıkları mânâsına da gelmemektedir. Nitekim Vâsîf Efendi daha yukarıdaki cümleyi yazar yazmaz hemen ardından o dönemki bilgilerine göre depremin neden gerçekleştiğini izaha çalışan bazı ifadeler de yer vermiştir, bkz. **Mehâsinü'l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 184.

⁷⁷⁹ Miri Shefer, “Health Practices in the Ottoman Empire”, **Encyclopedia of Women & Islamic Cultures**, v. 3: Family, Body, Sexuality and Health, Suad Joseph (ed.), Brill, Leiden – Boston, 2006, s. 190.

⁷⁸⁰ Briggs, **How They Lived**, s. 41.

düşüş gerçekleşmiştir. Fakat bahse konu veritabanına ciddi yıkım yaşanan köy yangınları dahil değildir⁷⁸¹.

Önemli bir değişime yol açan yangınlardan birisi 1698’de Whitehall Sarayı’nda meydana gelmiştir. Bu saray çıkan felâket yangına dek İngiliz hükümdarlarının ikamet merkezi olması hasebiyle mühim bir yere sahipti. Yangınla bu saray neredeyse tamamen yok olmuştur. Yangınların zararı sonra da sürmüştü, saray kompleksi içerisinde olduğu belirtilen bir şapel de 1726’daki bir yangınla yok olmuştur. Yine Whitehall’da bulunan mühim bir başka yapı olan Richmond House ise 21 Aralık 1791’de çıkan yangınla neredeyse tamamen yok olacaktı⁷⁸². 1717’de Exeter’in Doğu kapısı dışında Paris sokağı denen yerde aniden çıkan yangın birçok evi yakıp yerle yeksan etmiş, anca “Tanrı’nın merhameti ve lütfu” ile durmuştur⁷⁸³. Şiddetli ve sonucu itibarıyla dikkat çekici bir yangın 1731’de Blandford’da çıkmış, yirmi altı ev hariç tüm kent yanıp kül olmuştur. Çok hızlı gelişen yangında kilise ve üç yüz kadar ev yanmış, çok az kişi ancak bir malını kurtarabilmiştir⁷⁸⁴. Gazetelere verilen satılık bina ilanlarında da “çatısı yenilerde yanmış” gibi kayıtlar konulduğu görülebilmektedir. Esas itibarıyla yangın, “kent hayatının düzenli bir özelliği” olmayı sürdürmüştür⁷⁸⁵. Londra’nın XVIII ve XIX. yüzyılda yangınlardan büyük zararlar gördüğünü düşündürtecek, Londra Köprüsü’nün kundaklanması gibi vak’alar da yaşanmıştır⁷⁸⁶. Ancak 1666’daki büyük yangın sonrası şehrin yanan büyük bölümleri tekrar ahşaptan değil, taş ve tuğladan inşa edilmiştir ve bu sebeple XVIII. asır başlarına doğru ziyaret yapıp gözlemlerde bulunan bir Fransız seyyah yangınların Londra’da artık eskisi gibi yıkım yapmadığını serdetmiştir. Kezâ 20 Eylül 1675’teki büyük yangınla “tamamıyla

⁷⁸¹ Öte yandan tek bir yapının yangın yangın sayısında ciddi artış olmuş ve sayı olarak yanan yer düşük gözüktse de maddî zararın pek ciddi boyutlara ulaşması devam etmiştir. Zira birçok yüksek kıymette stok bulunan ticaret ve imalat binalarında yangınlar meydana gelir olmuştur. 1861’de Londra’da Tooley Street yangınında bir depo yanmış ve zarar 2 milyon poundu aşmıştır. On ve üzeri ev yanan yangınlar da devam etmiş, XIX. yüzyılda 99 tane böyle yangın tespit edilmiştir. Bunların %82.8’i de yüzyılın ilk yarısında vuku bulmuştur, bkz. Shane Ewen, "The problem of fire in nineteenth-century British cities: the case of Glasgow", **Proceedings of the Second International Congress on Construction History**, vol. I, M. Dunkeld (ed.), Cambridge, 2006, s. 1061-vd.

⁷⁸² Edgar Sheppard, **The Old Royal Palace of Whitehall**, Logmans, Green and Co., London, 1902, s. 11, 29, 88, 111.

⁷⁸³ Richard Izacke- Samuel Izacke, **Remarkable Antiquities**, s. 201.

⁷⁸⁴ Yangın aslında 1731’de çıkmış olup herhalde sehven yapılan bir hatayla eserde 1732 olarak yazılmıştır, bkz. Briggs, **How They Lived**, s. 42.

⁷⁸⁵ Adrian Gareth Green, "Houses and Households in County Durham and Newcastle c.1570-1730", v. 1, **University of Durham Unpublished PhD Thesis**, Durham, 2001, s. 247.

⁷⁸⁶ Tekin, "Ottoman Istanbul in Flames", s. 44-45, 68.

yanıp kül olan” Northampton da felâket sonrası baştan inşa edilmiş ve seyyah tarafından “güzel ve düzgün” bir şehir olarak bulunmuştur⁷⁸⁷.

Yangınların bazen hapishaneleri vurduklarını da görüyoruz. İngiltere’nin Halstead kentindeki hapishane 1781 Mart’ında çıkan yangınla harap ve dört mahpus da telef olmuş, bilâhare yeni hapishane dikilmiştir⁷⁸⁸.

Seyyahların Avrupa’da çıkan yangın felâketleri üzerine de birkaç şahitliği bulunmaktadır. Chishull Kronstadt olarak da bilinen Braşov şehrine gelmiştir. Kendisi gelmeden on dört yıl evvel korkunç bir yangın dolayısıyla harap olan şehrin o zamandan beri bazı kısımlarının küller içinde kaldığını gözlemlemesi kayda şâyandır. Burada teoloji ve felsefe öğretimi için okul kurulsa da yangın dolayısıyla kütüphanesinin işi bitmiştir. Gözlemine göre katedral de neredeyse tamamen harap olmuştur ve kendi geldiğinde hâlâ harap haldedir. Bununla birlikte yangından sonra şehrin “güzel şekilde” yeniden inşa edildiğini de yazmaktadır. Belli bir düzende duvarlar, sokağa bakan pencereler bulunan şehrin çatılarının da Eflak’ta olduğu gibi ahşap karolarla kaplı olduğunu görmüştür⁷⁸⁹.

Tamamen bir yerin yanıp kül olmasına dair bir haberi Leydi Montagu aktarmaktadır. 1745 tarihli bir mektubunda o, kızının kendisine Thoresby’nin yangınla tamamen yok olduğu haberini ilettiğini yazmıştır⁷⁹⁰.

Edmund Chishull Klausenburg veya daha yaygın olarak Cluj-Napoca diye bilinen şehre geldiğinde burada da yangın tahribatından bahsetmiştir. Şehri geniş ve düzgün bir caddesiyle hoş bulsa da o geldiğinde tamamen söneli beş yıl olan korkunç yangının izlerinin hâlâ evlerin ve kiliselerin üzerinde bulunduğunu görmüştür⁷⁹¹.

Sel baskınlarını da bazı seyyahların notlarında Avrupa’da karşılaştıkları felâketler arasında bulmaktayız. Leydi Montagu 1741 Şubat’ında yazdığı mektubunda, devamlı yağışlardan Roma’da ciddi bir sel baskını olduğunu yazmış, bu sırada Napoli’de bulunduğu için kurtulmasını büyük şans saymıştır. Montagu 1746 Haziran’ında bu sefer kendisinin de yakalandığı Avignon kentindeki selden

⁷⁸⁷ M. Misson's *Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 148, 201-202.

⁷⁸⁸ Taylor (ed.), *John Howard*, s. 193.

⁷⁸⁹ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 87-88.

⁷⁹⁰ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 2, s. 353.

⁷⁹¹ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 96.

bahsetmektedir. Söylediğine göre birçok insan evinden dışarı kımıldayamaz hale düşmüştür⁷⁹². 22 Temmuz 1753 tarihli Brescia'dan yolladığı mektubunda da sel baskınlarıyla birçok evin içindekilerle birlikte yok olduğunu bildirmiştir⁷⁹³.

Depreme dair mühim bir kayıt ise Leydi Montagu'nun 20 Şubat 1742 tarihli mektubunda bulunmaktadır. Burada Montagu bizâtihi yaşamasa da Livorno'da vukua gelen depremin son derece şiddetli olup neredeyse tüm kenti yıktığına dair duyumlarını paylaşmıştır⁷⁹⁴. Leydi Craven ise 1755'te Lizbon'da meydana gelen “korkunç” depremin üstünde durur. Kendisi gittiği zaman yaşanan yıkımın izlerinin hâlâ birçok yapıda görüldüğünü, pek çok yapının harap vaziyette bulunduğunu gözlemlemiş, depremde 40.000 kadar insanın telef olduğu mâlûmatını vermiştir⁷⁹⁵. Baretti de Lizbon'a gittiğinde depremin yıkıcı izlerini görmüştür. 2 Eylül 1760 tarihli mektubunda şehrin büyük bir kısmının yıkıldığını söyleyen Baretti, yürüdüğü yerlerin harabe yığını olup sayısız dağılmış duvar, kırık sütun ve sefil yerler gördüğünü belirtmektedir. Dört mil uzunluktaki bir sokakta ayakta kalmış sadece bir bina görmüştür. Dikkat çekici bir başka verdiği ayrıntıysa, deprem sonrası kraliyet ailesinin çadırda yaşamaya başladıkları ve bu sebeple İngiliz elçisiyle görüşmedikleridir. Baretti, “Kraliyet ailesinin bile bu kadar çok acı çektiği zamanda halkın çektiği sefaleti var tahayyül et” demektedir. Onun verdiği sayılara göre 16.000 ev, birkaç yüz büyük kilise, iki kraliyet sarayı ve manastırlar gibi birçok yapı yerle yeksan olmuştur. Birçok insanın harap evler veya alelacele yapılmış ahşap kulübelerde kaldıklarını gözlemlemiştir⁷⁹⁶.

⁷⁹² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 226, 372.

⁷⁹³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 33.

⁷⁹⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 264.

⁷⁹⁵ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 384.

⁷⁹⁶ Baretti, **A Journey from London to Genoa**, v. 1, s. 137-147.

III. BÖLÜM

TOPLUM

Osmanlı İmparatorluğu’nda klasik dönemden itibaren dinî zümreleri ifade için “millet” kelimesi kullanılmıştır. “XIX. yüzyıldan önce millet sözünün dinî bir topluluk için kullanıldığı, hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler değil dârülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir¹.” Toplum mefhumu ise çalışmamızda esas olarak aynı toprak parçası üzerinde yaşayan ve aynı devlete bağlı milletlerin bütünü için kullanılmaktadır.

3.1. Türklerin Fiziksel, Karakteristik ve Şahsî Özellikleri Hakkında Seyyah Gözlemleri

Alexander Russell’ın Halep’teki gözlemine göre insanlar genellikle orta boyuttadır. Şişman olmaktan ziyade zayıftırlar. İyi yapıdırlar fakat dinç veya aktif değildirler. Şehirdekilerin güzel bir çehresi vardır. Russel “güneşte çok kalmaya mecbur olan” köylülerin esmer olduklarını söyleyerek nedenine dair düşüncesini böyle ifade etmiştir. Saçları ortak olarak siyah veya koyu kestane rengidir. Aralarında siyah göz dışında başka bir göz görmek nâdirdir. İki cins de gençken oldukça güzeldir. Ancak sakal kısa sürede erkekleri biçimsizleştirir. Kadınlar ise erken olgunlaşır ve solarlar, 30 yaşındayken genellikle yaşı ileri bir kimse gibi gözükürler. Âdetleri 12-14 yaş arasında başlar, 40-45 yaşına kadar sürer. Ekseriyetle dört haftada bir tekerrür edip 3 ila 7 gün sürer². Eton’a göreyse Türk bedenleri sağlıklı yaşama alışkın olduklarından “genellikle doğa kendiliğinden harika iyileşmeler sağlar³.”

John Covel İstanbul’da büyük Türk kalabalıklarının kendilerinin vaaz esnasında olduğu kadar muntazam ve sakin olduklarını belirtir. Her zaman böyle olduklarını gözüyle görmese inanamayacağını belirten Covel, bunu harika bir durum olarak tavsif

¹ İlber Ortaylı, “Millet: Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *DİA*, c. 30, İstanbul, 2005, s. 66.

² Alexander Russell, *The Natural History*, s. 78.

³ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 140. Eton’un karakter ve yaklaşımı düşünüldüğü zaman; burada “tanrı” demek yerine “doğa” demeyi tercihi, Türklere lütfu inandıkları ilaha yakıştıramaması yâhut bu müspet durumlarının Türklerin inancı sayesinde elde ettikleri bir şey olduğu düşüncesine mahal verilmemesi derdinden nâşi olduğu akla getirilebilir.

etmiştir⁴. Alexander Russell, Halep sıradan insanlarında “yapmacık” olduğunu düşündüğü bir ağırbaşlılık ve duygularını belli oranda saklamak özelliklerinin karakteristik olduğunu ifade eder. Gürültülü münakaşa olmadan sokakta birkaç metre yürümek zor olsa da fizikî temas ile darp yapılan kavgaların birçok yıl görülmeyebileceğini de ifade etmiştir. Russell’a göre öfkelenmeye mütemayil olsalar bile sakin kalmaları gerektiğinde dünyada hiçbir milletin onlar kadar sakin kalamadıklarını da söyler. Genel mânâda ise şehirde bulunan tüm cemaatlerin içinde daha iyi karakter ile takdiri hak eden, “en yüksek haysiyet ve onurda” insanlar bulunduğunu mükerrer tecrübe ile bildiği kaydını düşmüştür⁵. Thornton ise ağırbaşlılık ve duygu belli etmemeye dair bunların ciddi şekilde sınanacağı bir durumla karşılaşp dikkat çekici bir nakil yapmış, denizde karşılaştıkları fırtınalı bir havada Türk gemi kaptanının duruşundan pek etkilendiğini ortaya koymuştur. Tayfanın yaşadığı yeisi anlatamayacağını vurgulayan Thornton, dualar ve korku ifadelerinin havada uçuştığını naklettikten sonra gemide yalnızca bir tek Türk bulunup onun da kaptan olduğunu belirtmektedir. Kaptan, tek sağlam duran kişi olup tek başına sergilediği örneklik ve otoritesi ile insanları canlandırmış, yaptığı manevrasıyla da gemiyi tehlikeden kurtarmıştır. Thornton, “Türk’ün sükûnetine hayran oldum” demektedir. Ayrıca kendisini bir Rum reisin sahte cesareti ve beyhude bunalımına emanet etmemek konusunda ihtiyatlı olması gerektiğini çıkarmıştır⁶. Nitekim o, Türklerin karakter ve tavrına dair daha geniş biçimde görüş ve kanaat belirteceği zaman da sükûnetlerine vurgu yapmıştır. Ona göre Türkler genelde sükûnetli, evhamlı ve heyecansızdır. Ancak mûtaad olan ağırbaşlı tabiatları rahatsız edilince, öfkeli ve kontrol edilemez olurlar⁷. Sükûnet konusunda James Dallaway’in İstanbul sokakları hakkındaki gözlemi de mutlaka zikredilmelidir: “Avrupa’dakileri ziyaret etmiş bir kimse bir başkentin kalabalık sokaklarında hüküm süren böylesine dinginliği gözlemlediğinde şaşıracaktır. At arabalarının sesi yoktur, ‘erkeklerin yoğun uğrak yerleri’ bile sessizliğin ikametinden az biraz uzaklaşır⁸.” Harp zamanından önce

⁴ Dr. John Covel, ed. J. Theodore Bent, s. 205.

⁵ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 80.

⁶ Thornton, *The Present State*, s. 30.

⁷ Thornton, *The Present State*, s. 290-291.

⁸ Dallaway, *Constantinople*, s. 72.

benzer bir gözlemi John Murray de yapmış, bu kadar büyük bir şehirde “âdeta bir köy sessizliği yaşanmasını” hayretle karşılamıştır⁹.

James Porter, Türklerin din meselelerinde sınıksıya sarılmış, mağrur ve asık suratlı olduklarını savunur¹⁰. Dallaway de onunkiyle paralel gözükken “İslam taraftarlığının sınırları dışındaki her şeyi küçümseyen, az konuşan mağrur Türk” ifadesini kullanmak suretiyle Türklerin tavrında dinin etkisinin ağır bastığını ve bunun Hristiyan Avrupalı için hoş gözükmediğini ortaya koymuştur¹¹.

Maundrell genel mânâdaki tüm olumsuz kanaatine rağmen, Türklerin medeniyetin ve yumuşak söz söyleme sanatlarının tamamen cahili olmadığını bilmek gerektiğini, kendilerini her ne zaman göstermeye zorunlu hissederlerse bunları diğer herhangi bir millet kadar doğrulukla icra edebildiklerini kaydetmiştir¹². Takriben bir asır kadar sonra Thornton da buna paralel tespitlerini zikretmiştir: Türkler, konuşmalarında hakiki bir ince zekâ taşırlar. Muhabbetten hususi zevk alırlar ve günlük konuşmaları mert ve mücella tarzın tüm zarafetiyle süslenir¹³. Dallaway de tatlı dilli olduklarını fakat bunu kendilerine tahsis ettiklerini yazar. Türkler ona göre “küstahlık veya suratsızlıklarını sadece önyargıların ilişkiden uzak tuttuğu kimselere” gösterir. Ancak kendi milleti arasında da önyargısız arkadaşlık sergileme örneklerinin az olduğunu teslim etmektedir¹⁴.

James Porter için genel olarak Türkler akıllı insanlardır. Çıkarlarını takip söz konusu olduğunda dikkatleri bir amaca mâtuftur ve hedeflerine ulaşınca kadar muazzam bir metanetle sabrederler. Hâkezâ Maundrell ve Dallaway’i teyit eden bir ifadeyle “Sıradan günlük hayatlarındaki ilişkilerinde insanî ve nazik görünürler, ve kat’iyyen minnettarlık duygusunu terk etmezler” demektedir. Bununla birlikte o şehirli ile kırsaldaki arasına da fark koyar ve şehirdekilerin kurnaz ve becerikli, kırsaldakilerin ise dürüst ve sade olduklarını ifade eder¹⁵. Diğer yandan Türkler hakkında kendisinden bahsedilen bölümde gösterildiği üzere kuvvetli bir olumsuz kanaati olsa da imparatorluktaki en iyi insanlar olduklarını ifadeyle Osmanlı’daki

⁹ Gürkan, “John Murray’ın”, s. 109.

¹⁰ Sir James Porter, s. 225; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 38.

¹¹ Dallaway, Constantinople, s. 12.

¹² Maundrell, A Journey from Aleppo, s. 29.

¹³ Thornton, The Present State, s. 318.

¹⁴ Dallaway, Constantinople, s. 81.

¹⁵ Sir James Porter, s. 224-225, 313; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 37, 112.

Hristiyanlardan onları ayırmıştır. Ona göre buradaki Hristiyanlar “en ateşli ve cahil Türk kadar insanlık ve erdemden mahrumdurlar¹⁶.”

Keyif yapma temayüllerinin az olduğu ileri sürülmesinden maada, Türklerin incelikli zevklerinin de pek az olduğu belirtilir¹⁷. Thornton da, yaşama tarzlarının basit ve evcil olup, alâkasızlık ve miskinliği aktif zevklere tercih ettiklerini ancak bazen güçlü dürtülerin aşırı zevke daldırdığını söyler¹⁸.

Keyif ve zevk unsurları ile esaslı bir alâkaları olmadığını gözlemleyen asrın İngiliz seyyahları, diğer yandan tembellik ithamlarını da çokça kereler yöneltmişlerdir¹⁹. Türkleri kötülemek için hususi bir gayret içerisinde olduğuna kanaat-i tamme getirip geride sebeplerini açıkladığımız Drummond, Türklerin doğuştan gelen bir tembellik ve aylaklıkları olduğunu savunur. Öyle ki tembellikleri “tarif edilemez derecededir”, hatta o bir başka mektubunda bir kez daha Türklerin tembel insanlar olduğunu söyleyip geçimlerini dürüst bir çalışma ve zahmet yerine hırsızlık, sahtekârlık yâhut cinayetle temine çalıştıklarını ileri sürer²⁰. Kıbrıs yerlilerini de tembel ve kadınsı bulur²¹. Kıbrıs’ta Lefkoşa kentini Venedikliler iyi tahkim etmişler lâkin Drummond’a göre bu da Türklerin miskin ihmalkârlığı ve kör emniyetinden harap olmuştur. Bu sözlerinin hemen ardından ise şehrin çevresinin çok güzel olduğunu ve çok sayıda bahçesi bulunduğunu anlatmaktadır²².

Leydi Elizabeth Craven ise Türklerin iyi kürek çektiklerini ifade ederken²³, bunun “tembellikleri ile uyumsuz görünebildiğini” belirtmek suretiyle şaşkınlığını satırlara döker²⁴. Farklı satırlarda Türkleri tembel olarak anmaya devam eden Craven bunun toplumun tüm kademelerinde görüldüğünü ileri sürer ve dikkat çekici bir görüş de paylaşır. Ona göre Avrupa için Türklerin aylak ve cahil olması şanstır. Zira bu imparatorluk, eğer ki insanları çalışkan ve hırslı olsaydı, uçsuz bucaksız bir kuvvet

¹⁶ Sir James Porter, s. 253-254.

¹⁷ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 39-40. Charles Thompson’a göre ise hiç yoktur, bkz. s. 44.

¹⁸ Thornton, *The Present State*, s. 250.

¹⁹ Başka seyyahlarda da aynı itham bulunmaktadır, bkz. Karademir, “Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi”, s. 84-87.

²⁰ Drummond, *Travels*, s. 141, 157, 216.

²¹ Drummond, *Travels*, s. 133. Burada üstelik tembellikle suçladığı yerlilerin adayı iyi ettiklerini de teslim etmektedir.

²² Drummond, *Travels*, s. 172.

²³ O ayrıca Türk balıkçı teknelerinin çok hızlı yüzüşünü seyretmeyi de oldukça eğlendirici bulur, bkz. Craven, *A Journey through Crimea*, s. 274.

²⁴ Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 167.

sahibi olabilirdi ve bu onu dünyanın efendisi yapardı. Bu “aylaklıklarının” ise “muhtemelen” aynı kalmaya devam edeceğini düşünmüştür²⁵. Ancak aynı Craven, dürüst İngiliz ailelerinden bir koloninin İngilizlerinki gibi mamuller imal etmeleri ve kendilerine bu ürünleri geri döndürmeleri, “sinsi ancak ezilmiş” Greklere endüstri ve dürüstlük öğretmeleri, “tembel” Türk’ü uykusundan uyandırmaları ve Ege adaları ile Akdeniz’den kendi “tehlikeli” sahillerine geçerken gemilerine âdil bir özgürlük getirmeleri için buraya yerleşmesi arzusunun da dillendirip, bunun tüm insanlığı bir aile olarak düşünen birisinin dileği olduğunu açıklamıştır²⁶.

Eton da Türklerin emek isteyen işlerden çabucak bıkip terk ettiklerini, bunun sebebinin ise geleneksel tembellikleri olduğunu yazmıştır. Gerçi burada geleneksel olduğunu söylese de ilerleyen sayfada eski dönemdeki hallerinden uzaklaşıp kendi gününde miskin, uyuşuk bir barbara döndüklerini ifade etmektedir²⁷.

Alexander Russell Halep ile mahdud kıldığı gözlemlerinde, memleketin ekili olmayan arazisinin çokluğunu “idarenin tiranlığı” ve “mülk emniyetsizliği” ile beraber “sakinlerinin tembelliğine” bağlamıştır²⁸. Leydi Montagu ise iklimin sıcaklığının tembellik ve işten kaçınma aşladığı fikrindedir²⁹. Kimisi uzun yıllar kalmış birçok seyyahın benzer ithamlarda bulunması mevzu bahis tespiti kuvvet kazandırmakla birlikte, biraz daha farklı şartlarda ve farklı yer ile insanlar gözlemlemenin değişik izlenimler katabileceği de tamamıyla ihtimal dışı bırakılmamalıdır. Nitekim Drummond, Halep’ten ismini Danah (?) olarak verdiği bir köye seyahatini anlatırken bura sakinlerinin tüm Suriye’de görmediği kadar çalışkan Araplardan oluştuğunu gözlemlemiştir³⁰. Bundan maada bazı seyyahların çelişkili anlatımları “tembellik” vurgularını biraz abartarak yapmış olduklarını düşündürdüğü gibi kendi memleketlerinde kurulan daha hareketli sosyal hayatın da onları böyle bir hükme sevk etmiş olabileceği hesaba katılmalıdır.

Diğer yandan bu tembellik ithamının Türklere mahsus tutulmayıp, daha kapsayıcı bir tabirle Akdeniz milletleri için yapıldığını söylemek mümkündür. Leydi

²⁵ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 189, 206, 325.

²⁶ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 188-189.

²⁷ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 51, 83.

²⁸ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 15-16.

²⁹ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 332.

³⁰ Drummond, *Travels*, s. 216.

Craven, herhangi bir itiraz serdetmeden İspanyolların gurur ve tembellikle suçlandıklarını nakledip, İspanyol tembelliği üzerine yazılmış bir de beyit iktibas etmiştir³¹.

3.2. Günlük Hayattaki Dil ve Selamlaşma

Türklerin dillerini kullanma tarzıyla alâkalı değişik bazı gözlemlere rast gelmek mümkündür. Meselâ Elizabeth Craven, “inşaallah” ifadesinin³² Türkler tarafından doğrudan cevap vermekten kaçındıklarında çokça söylenen bir söz olduğunu dermeyeran etmiştir³³. Türklerin ayrıca günlük konuşmalarında el kol hareketlerine çokça başvurdukları da gözlemlenmiştir³⁴. Sıradan Türk’ün diliyle sarayda konuşulan da çok farklıdır. Saraydaki dil Leydi Montagu’ya Arapça ve Farsça karışımı olup ayrı bir dil gibi gelmiştir³⁵. Fars dilini çok zarif ve şiire uygun bulan Van Mour da Türklerin bu dile çok kıymet verdikleri kanaatindedir³⁶.

Ta’n etme veya sebbetme için neler dediklerine dair de bazı seyyahların söyledikleri vardır. Geride de zikrettiğimiz üzere Maundrell, kıtlık ve kıran başlarına gelmesi için lanetleme yaptıklarını söylemektedir. Gerçi bununla öfkелendikleri herhangi bir kimseye mi dediklerini yoksa gayrimüslim kimselere mi söyledikleri yâhut Avrupalılar için deyip böyle bir tecrübe yaşayan Maundrell’in bu durumu umuma teşmil mi ettiği pek anlaşılamamaktadır. Van Mour, kaba sözlerle dolu ve ahlâksız göndermelerin bulunduğu komedi gösterilerin varlığından bahseder³⁷. D’Ohsson’a göre başlıca hakaretler dinsiz, imansız, gâvur, kâfir, köpek ve domuz

³¹ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 428; **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 51. Beyit ise şu şekilde: “Their patrimonial sloth the Spaniards keep / And Philip first taught Philip how to sleep.”

³² Leydi Craven ifadesi, “*Ish Allah*” şeklinde yazmaktadır.

³³ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 297.

³⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 389.

³⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 333.

³⁶ **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXXV.

³⁷ **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXVII.

demektir. Ancak asıl yaygın küfür ise anaya sövgüdür³⁸. Osmanlı kaynaklarında da bazı argo kullanımlara rastlanılmaktadır³⁹.

Selamlaşma biçimleri de çeşitli zamanlarda gelen seyyahların pek hoşuna gitmiş görünmektedir. James Porter, Türklerin gayrimüslim birisine “selamun aleyküm” demektense ölmeyi tercih edeceklerini iddia etmiştir. Ona göre en fazla “*chair olla*” (hayr ola) veya “tanrı seninle olsun” derler⁴⁰. Thornton, Müslümanları birbirleriyle selamlaşmalarında nazik ve insanî bulur. “Kâfirlere” karşı ise katı bir şekilde barış selamını vermeyi reddettiklerini söyler⁴¹. Mûtaad selamlama şekilleri doğal ve zariftir. Kendileriyle aynı mertebedeki kimselere selam verirken ellerini kalpleri üstüne götürürler, üstlerine verirkense sağ ellerini evvela ağızlarına akabinde alınlarına götürürler. Bir Türk kendisini mevki ve haysiyet sahibi birisine takdim ederken bedenini adamakıllı eğer, sağ elini evvela zemine doğru götürür, sonra sırasıyla ağzı ve alınına yükseltir. Hükümdar varken ise eline başına doğru kaldırmadan evvel yere değdirmelidir. Ayrıca Thornton’a göre dış görünüşteki edep ve ağırbaşlılık havası Osmanlılar arasında müşterektir. O, bu ikisinin anlatılan selam şekline ciddi bir haysiyet kazandırdığını da düşünmektedir. Bu arada Thornton, kendilerinde bir hürmet ve saygı ifadesi olarak görülen başı açmanın, Türkler arasında alay edilen veya kınanan bir şey olduğunu da bildirir⁴².

XVI. yüzyılda yazan Heberer de, şapkalarını çıkararak selam verince hemen yabancı olduklarının fark edildiğini zira Türklerde böyle bir âdet olmayıp onların

³⁸ Bu hakaretlerin ondaki yazımları şu şekildedir: “Dinnsis”, “Imannsiz”, “Keavour”, “Keafir”, “kiopék”, “domouz” ve “anassiny-sikéim”. Bu son anaya küfür, D’Ohsson’a göre öyle yaygındır ki “neredeyse her an, hatta en alâkasız şeyler için bile” kullanılmakta, küçük yaştaki çocuklar ve kadınların bile bu küfrü savurdıkları görülmektedir. D’Ohsson, *Tableau Général de l’Empire Othoman, Divisé en deux Parties, Dont l’une comprend la Législation Mahométane; l’autre, l’Histoire de l’Empire othoman*, tome 4, partie 1, Paris, 1791, s. 371-372.

³⁹ Gazavât-ı Sultan Murad eserinde de yazar Macarlara esir düşen Hadım Balaban için “gerçi kim lafzan taşaksız idi, amma ma’nâda taşaklı er idi” demektedir, bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân: İzladî ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Bir Gazavâtname*, haz. Halil İnalcık, Mevlûd Oğuz, TTK, Ankara, 1989, s. 10. Sadreddinzâde’nin günlüğüne 1818-1820 civarı notlar düşen Sadık adlı bir şahsın yazdıkları da enteresandır. 19 Şubat 1820’de kaydettiğine göre yeniçeri odalarından yirmi yediler ve otuz birler bir kadın için birbirlerine girmişlerdir. Sadık’ın söylediğine göre bu sırada “ulan gebeş oğlu, bre bok bıyık ve fûlan ve fûlan; şehirli ayağa kalkmışlar. Zâbitlerimiz dahi ânlâr ile berâber olmuşlar; anamızı sikerler” diyerek “kışlarına kaçan kaçana” olmuştur, bkz. Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, s. 191-192.

⁴⁰ Sir James Porter, s. 228; *Türkiye’nin Bir Asrı*, s. 40.

⁴¹ Ebussûd Efendi’ye “Kâfire selâm verip selâm almak isteyicek, ne vechile eylemek gerek” diye sorulmuş ve şöyle cevap vermiştir: “İslâma gelmesi niyetine selâm vermede be’is yoktur, ‘es-selâmu aleyk’ ve ‘aleyk-esselâm’ demek dahi ma’kûldür.” Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi’nin Fetvaları*, s. 91.

⁴² Thornton, *The Present State*, s. 301, 304.

eğilerek selam verdiklerini serdetmiştir⁴³. 1630’larda İstanbul’da bulunan Sir Henry Blount da Türklerin selamlama biçimlerini pek hoş bulmuştu. Hatta ona göre selamlamada Türklerden daha nazik millet yoktur. Yolda karşılaştıklarında biri hafif öne eğilerek “salaum aleek” der, öteki de aynı hürmetle “aleek salaum” diye karşılık verir⁴⁴. Birisi bir topluluğa geldiği zaman diğerleri “Merabbah Sultanum” derler. Öyle ki Blount, selamlamada gösterdikleri zarafetten ötürü Türklerin suçlandıkları kabalıktan uzak kimseler olduğu sonucuna varmıştır⁴⁵. Lüdeke ise, başlarını hafifçe eğip sol ellerini göğüslerine bastırdıklarını ve “size barış ve esenlik diliyorum” manasında “Selamün aleyküm” dediklerini yazmaktadır⁴⁶.

Bir kadın olarak daha farklı bir yaklaşımda bulunması beklenebilecek olan Leydi Craven da, Türklerin selamlama şekillerini pek beğenir. Hatta kendi selamlama tarzlarının hiçbir şey belirtmeyip saçma olduğunu söyleyen Craven, Türk selâmının kendilerinde moda olmasını dilemiştir. O da Türklerin, sağ ellerini kalpleri üzerine koyup hafif öne eğilerek selam verdiklerini tarif etmektedir⁴⁷. Şâyet buna bir tebessüm veya saygılı bir bakış eşlik ederse, kendisi için diğer tüm selamlarından daha fazla selam iletmişti düşüncesini de aktarmıştır⁴⁸. Diğer yandan karşılaştıkları “kâfir” hangi mertebeden olursa olsun hiçbir Müslümanın onu selamlamak için ayağa kalkmadığı da bildirilmektedir⁴⁹.

3.3. Ahlâk ve Maneviyat

Seyyahlar Türklerin dinlerine bağlılığı, inançlarındaki sıkılığı ve bunlarla alâkalı olarak ahlâka taalluk eden bazı özelliklerini inceleyip kaleme almışlardır.

⁴³ Akt. Ergün Özsoy, “XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerine Göre Akdeniz”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2010, s. 147.

⁴⁴ Blount belli ki “selâmun aleyküm” ve “aleyküm selam” ifadelerini aktarmaya çalışmış fakat kendi diline yabancı olduğundan tam olarak doğru telaffuz edilecek biçimde yazıya aktaramamıştır.

⁴⁵ **Henry Blount**, s. 547.

⁴⁶ Christoph Wilhelm Lüdeke, **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768**, çev. Türki Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 177.

⁴⁷ Richard Chandler da mütad olarak sağ elin sol göğüs üzerine konduğunu ve başın öne eğildiğini söyler, bkz. Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 185-186.

⁴⁸ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 283.

⁴⁹ Thornton, **The Present State**, s. 304.

Dallaway konuyla alâkalı doğrudan ve kuvvetli bir vurgu yapıp “Hiçbir millet dine uymada Türklerin sınırını aşamaz” demektedir⁵⁰. Eton’a göre de “din, Türklerin aklı üzerinde diğer tüm prensiplerden fazla etkili olan hakim prensiptir⁵¹.”

Günlük hayatın döngüsünün belirlenmesinde dinî unsurun etkisi seyyahın bu gözleminde etkili bir faktör olarak değerlendirilebilir. Dallaway, birçok Avrupa başkentinde gecelerle gündüzlerin biraz ayırım gösterdiğini fakat İstanbul’da müezzinin son ezanı okumasıyla birlikte insanların göz önünden çekildiklerini gözlemleyip kaydetmiştir⁵².

Türkler kendilerine yapılan iyiliği nâdiren unuttur ve karşılığını vermek isterler. “Sıkıntı ve aşağılanma günlerinde ondan nezaket gördüm. Ekmeğini ve tuzunu yedim”, derler⁵³. Ayrıca Thornton’un, Sir James Porter’ın Türklerin idrakin ötesinde kindar oldukları iddiasını⁵⁴ haklı çıkaracak tek bir hadise bile duymadığını vurgulaması da dikkat çekicidir⁵⁵. Bu noktada geride zikrettiğimiz Dallaway’ın, Türklerin astlarına karşı “çarpıcı” nezaketine dair ifadeler de hatırlanabilir. Nitekim Alexander Russell da Halep’teki seçkin insanların kibar ve nazik kimseler olduklarına âdil biçimde hükmedilebileceğini söylemiştir⁵⁶.

Türkler, Memlûkler, Sahra Çölü Arapları , Etiyopyalılar, Tatarlar ve siyahîlerin hepsi ile bir şekilde görüşmeleri olduğunu söyleyen Leydi Craven, hepsinin verdikleri söze saygı duyduklarını vurgulamaktadır⁵⁷. Diğer yandan saray ile şehirliyi ayıran Dallaway, saray entrikaları ile kirlenmediğini söylediği Osmanlı hakiki kentliliğinden çok etkilendiklerini belirtmektedir⁵⁸. Thornton’a göre de kamu hizmetlerinde görev alarak yozlaşmamış Türkler, samimiyeti tüm faziletin temeli ve sözlerini ise kutsal sayar⁵⁹. Bu ve buna benzer ifadeleriyle Thornton, yönetici olanlarla sıradan halkın ahlâk ve duruş sağlamlıkları arasında ciddi bir fark olduğunu savunmuştur.

⁵⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 151.

⁵¹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 5.

⁵² Dallaway, **Constantinople**, s. 71.

⁵³ Thornton, **The Present State**, s. 293.

⁵⁴ Porter bunu söylemeden evvel Türklerin çok menfaatperest olduklarını ileri sürüp çıkarıcılığın diğer insanlarla ilişkilerini belirlediğini iddia etmiş, kıskançlık ve şüphencilik yanında bu denli bir kindarlık taşıdıklarını savunmuştur, bkz. **Sir James Porter**, s. 225; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 37.

⁵⁵ Thornton, **The Present State**, s. 292.

⁵⁶ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 79.

⁵⁷ Craven, **Memoirs**, v. 2, s. 333; **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 203-204.

⁵⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 312.

⁵⁹ Thornton, **The Present State**, s. 300.

Bununla birlikte o, sadece halkla idareciler arasında ayırım yapmakla kalmayıp bulundukları duruma göre halkın kendi içinde de bir ayırım yapmaya gitmiştir. Thomas Thornton'a göre dürüstlük, Türk tüccarının karakteristik özelliğidir ve o bununla kendisini, desiselerine hiçbir tedbirin kâr etmeyeceği Yahudi, Rum ve Ermeni meslektaşlarından ayırır. İşte bundan sonra İngiliz seyyah pek önemli bir gözlemini aktarmıştır: “Rumlar ile karışımın olmadığı Türk köylerinde hayatın masumiyeti ve tavırların sadeliği göze çarpar, ve serserilik ile aldatma bilinmez⁶⁰”. Enteresan bir biçimde Thornton’dan yarım asır kadar evvel yazan Porter’ın eserinde de bir Bosnalı’nın ona aynı kanaati paylaştığını öğrenmekteyiz. Özgür düşünceli olduğunu belirttiği bu şahıs ile Kur’an üzerine konuştuklarını anlatan elçi, konuşmanın bir yerinde efendinin halka dair bir tespiti paylaşır. Buna göre Porter’a “Türk kasabalarında kendi aralarında düzenbazlık, hile veya dolandırıcılık nedir neredeyse bilmediklerini” söyleyip, Türkler ve Rumların karıştığı kasabalarda gözlemlerine göre Rumların halkı bozduğunu ifade etmiştir. Türklere aldatmayı öğrettiklerini, dava ve duruşmalarda akıllarını çeldiklerini, bölgenin kadısını çıkar arzusu ile teşvik ettiklerini, usûlsüz yollara aracı olduklarını dermeyeran etmiştir⁶¹. Osmanlı idaresinde de böyle bir düşünce bulunduğunu söylemek mümkün görünmektedir. III. Ahmed devri 1726’da İstanbul kadısı, yeniçeri ağası ve hassa odabaşına gönderilen bir hükümde “bazı yaramaz kadınların” gayrimüslim kadınlara özenerek kıyafetlerinde değişikliklere gidip bidatler çıkardıkları, eşlerinin böyle giyinmesini istemeyen kocaların boşanma eşğine geldiği ifade edilip o tarz giyimin yasak olduğu vurgulanmıştır⁶².

Öte yandan Türklerin sadece kendilerinde dürüstlük vasfı bulunmasına ehemmiyet vermekle kalmayıp, başkalarında gördüklerinde de o kişiye kıymet verdikleri söylenmektedir. Bu özelliklerini hemen her yazdığını Türkleri kötülemek için kaleme alma gayretine rağmen Drummond’un kayıtlarında dahi bulabilmekteyiz.

⁶⁰ Thornton, *The Present State*, s. 312.

⁶¹ Sir James Porter, s. 313-314; *Türkiye’nin Bir Asrı*, s. 112-113.

⁶² Uymayan kadınların sokakta yakalarının kesilmesi emredilmiştir, bkz. Altınay, *Onikinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı*, s. 86-88. Sadreddinzâde Efendi, isabetli bir karar verildiğini aynı yıl günlüğüne kaydetmiş ve altı-yedi değirmi uzunluğunda ferace giyen kadınların feracelerinin kesildiğini not etmiştir, bkz. Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, s. 109. Fakat yasaklara çok fazla riayet etmedikleri ileri sürülmektedir, bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel*, s. 173-174.

Ona göre Konsolos Purnell, dürüstlük ve edebinden ötürü Türkler arasında büyük kıymet görmüştür⁶³.

Ramazan ayına Osmanlı devri Türklerin büyük bir hürmetleri olduğunu da seyyahlar gözlemlemiştir. Leydi Craven bu ayda yazdığı bir mektubunda, Türklerin “büyük bir sıkılıkla” oruç tutmayı gözettiklerini ifade etmektedir⁶⁴. Diğer yandan Müslümanların bu dönem birtakım şeylere karşı hassasiyetlerinin yükseldiği de düşünülebilir. Zira Maundrell Kudüs’te iken, böyle zamanlarda anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlarla karşılaşabilecekleri kamusal alandan uzak durup kendi meskenlerine kapanmayı tercih ettiklerini çünkü küstahlığın olağan hale geldiğini yazmıştır. Fakat detay vermemekte ve tam olarak ne tip şeyler yaşandığı anlaşılmamaktadır. Ramazan dışında günlüğünün başka bir yerinde küstahlığı, at sırtında gezmelerine izin verilmemesi olarak yorumladığı bilinmektedir⁶⁵. Chandler da Türklerin Ramazan’da genelde somurtup aksi olduklarını gözlemlemiştir⁶⁶. Genel itibarıyla ise bayram günleri gerek devlet gerek halk katında dostlukların pekiştirilip dargınlıkların geride bırakıldığı günler olarak anılmıştır⁶⁷. Hâkezâ İstanbul halkının Ramazan’a hürmetinin “hiç bir misafire ve kula nasib ve kısmet olmayacak kadar büyük ve derin” olduğu belirtilmiştir⁶⁸.

Maundrell Şam’dayken Mekke’ye hacca giden hacıların “büyük alayı” ile yola çıkış sahnelerine tanıklık etmiştir ki bir açıdan hacca verilen ehemmiyeti de göstermesi nedeniyle burada zikredilebilir. Ayrıca devletin birtakım manevi duyarlılık ve uygulamasına da seyyah şahitliği bulunduğu anlaşılmamasını sağlar. Maundrell kendi şahit olduğu vakit kervanın emiri olarak o yıl Trablus Paşası’nın emir tayin edildiğini belirtmektedir. Geçidi görmek isteyen İngiliz papaz ve yanındakiler, coşkulu kimselerden küstahlık görmemek için kervanın içinden geçeceği pazarlardan bir tanesinde bir dükkân kiralamışlardır. “Bu meşhur geçit töreninde” evvela Deliler (Dellees) diye bilinen gruptan her biri kırmızı ve yeşil yâhut sarı ve yeşil renkte flamalar taşıyan kırk altı kişi gelmiştir. Sonra üç sekban birliği ilerlemiş, yanlarında

⁶³ Drummond, *Travels*, s. 188-189.

⁶⁴ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 277.

⁶⁵ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 107, 128. Chandler da böyle bir yorum yapmamakla beraber Sakız Adası’nda bulunduğu vakit gayrimüslimlerin herhangi bir Müslümana yaklaşırken attan inme zorunluluğu olduğunu gözlemlemiştir, bkz. Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 48.

⁶⁶ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 79.

⁶⁷ Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel*, s. 110.

⁶⁸ *Eski İstanbul’da Gündelik Hayat*, s. 106-107.

da sipahi birlikleri bulunmuştur. Bunları ise sekiz Mağrip bölüğü takip etmiştir. Maundrell'e göre bu Mağripliler Türklerin Arabistan çölünde bir yerde tuttıkları garnizonda bırakılır ve her yıl yeni adamlarla tazelenirler, görünüşleri ise ürkütücüdür. Mağriplilerin akabinde Şam Kalesi askerleri “fevkalâde” zırhlanmış biçimde ilerlemişlerdir. Onlardan sonra ise Yeniçeri Ağası ile birlikte iki yeniçeri birliği geçmiştir. Bunların diğerlerinden farkı at üstünde olmalarıdır. Peşleri sıra paşanın mükemmel biçimdeki, asilce bezenmiş atları ilerlemiştir. Atların akabinde çok büyük bir deve üzerine kurulu syah ipekten büyük bir mahmil⁶⁹ gözükmüştür. Mahmilin perdeleri hayvanın her yanından yere doğru uzanmaktadır. Mahmil, tepesinde altın bir topla süslenmiştir ve altın püskülleri bulunmaktadır. Maundrell bunu taşıyan devenin de fevkalâde süslü olduğunu söylemektedir. Mahmilin içerisinde “büyük hürmet” ile Kur'an taşınmaktadır. Kur'an'ın yanında ise padişah tarafından her yıl peygamberin mezarındaki eskisinin yerine konulması için gönderilen yeni ve kıymetli bir halı bulunur. Maundrell, eskisinin paha biçilemez bir kıymet gördüğünü, ayrıca bu kutsal yükü taşıyan hayvanın bundan sonra bir daha diğer bütün yükleri taşımaktan âzâde kılınma ayrıcalığına eriştiğini de ilave etmiştir. Son olarak mahmilin ardından paşanın kendisi bir başka birlikle geçip yüklü yirmi devenin sonuncusu gelmiş ve kabile hitama ermiştir. Maundrell'e göre hepsinin geçmesi 45 dakika sürmüştür⁷⁰.

Osmanlı halkının manevi değerlerine taalluk eden husus ve mekânlarda ekstra bir tavır takındıklarını düşündüren kayıtlar da mevcuttur. Meselâ Maundrell, Türkler ve Arapların Filistin ve Kudüs çevresinde “küstah” oldukları kadar hiçbir yerde olmadıklarını söylemektedir⁷¹.

Türbe ziyaretleri de Türk halkı için önemliydi⁷². Konusu sadece sefer olup bu açıdan türünün bilinen ilk nasihatnâme örneği olan eserinde Ali b. Mahmud, “İşlerinizde şaşırıp hayrete düştüğünüz zaman kabirdekilerden yardım isteyiniz” sözüne öğütleri arasında yer vermiş, böylece askerin muvaffakiyeti için dahi bunun

⁶⁹ Maundrell “Mahmal” diye yazmıştır.

⁷⁰ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 125-126.

⁷¹ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 45.

⁷² Padişah'tan sıradan halka gittikleri yerlerde kıymetli addedilen kimselerin türbelerine ziyaret yaptıkları bilinmektedir. Devir içi Osmanlı kaynaklarımızdan Sadreddinzâde de Gelibolu'ya çıkınca Yazıcızâde Efendi ile kardeşi Ahmed Bican'ın türbelerini ziyaret edecektir, bkz. Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, s. 62.

ehemmiyetli olduğuna dair inançlarını göstermiştir⁷³. Maundrell burada önemli bir ayrıntıyı da idrak etmiş ve dualarında her daim Allah'ı tek tutup azizi, yani evliyayı hitaplarının hedefi yapmadıklarını kaydetmiştir⁷⁴. Drummond Türklerin peygamberin büyükannesinin Larnaka'da bir camide medfun olduğuna inanarak buraya büyük hürmet ettiklerini ifade eder⁷⁵. Dallaway ise Barbaros Hayreddin Paşa'nın türbesinin kendi zamanında büyük hürmet görmeye devam ettiğini bildirir⁷⁶. Hürmet edilen kişinin kabrinin bulunduğu caminin de ziyadesiyle saygı görebildiği anlaşılmaktadır. Edmund Chishull böyle bir durumla İzmir civarında karşılaşmıştır. Bölgede Hasanoğlu adlı birisine gösterilen sevgi ve hürmet hasebiyle yattığı caminin de büyük saygı gördüğünü gözlemlemiştir⁷⁷. Hakikatte maneviyat önderlerine bundan da fazla bir hürmet sergilemişlerdir. Şöyle ki; İstanbul'da "Osmanlıların sûfi ve derviş şeyhlerine derin bağlılığı, birçok mahallenin bir velînin zâviye veya türbesinin etrafında ve onun ismiyle kurulmasına yol açmıştır⁷⁸." Bundan da öte olarak İstanbul şehrine "ana tekke" anlamına gelen Âsitâne, Dergâh-ı Muallâ gibi tasavvuf terminolojisinden gelme sıfatlar verilmiştir. Kılıç'a göre "bu sıfatların varlığı, 1925'e dek 500'e yakın tekkeyi barındırmış olan bu şehrin sakinlerinin onu büyük ve herkese açık bir tekke olarak gördüklerini gösterir⁷⁹."

Peygamberin soyundan gelenlere de büyük hürmet gösterilip onlara hele ki gayrimüslimler tarafından saygısızlık edilmesine kat'iyen göz yumulmadığı da belirtilmelidir. Onları aşağılamaya kalkmış dört Ermeni 23 Eylül 1764'te idam edilip

⁷³ "Ehl-i tasavvuf mabeyninde hayli kullanılan bu söz, Yenikapı Mevlevihanesinin semahane giriş kapısına da ahşap kitabeyle asılmıştır", bkz. Kerem Ay, "Bir Nasihatnâme Örneği Olarak Ali b. Mahmud'un Umûr-ı Ahvâl-i Sefer Adlı Eseri: Tahlil ve Metin", **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2018, s. 8.

⁷⁴ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 10-11.

⁷⁵ Drummond, **Travels**, s. 142. Aslında peygamberin halası ve süt annesi olan ve Hala Sultan olarak blinen Ümmü Harâm binti Milhân el-Ensâriyye burada medfundur. Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında (644-656) kocası Ubâde b. Sâmî ile birlikte İslam ordusuyla Kıbrıs seferine katılmış, türbenin bulunduğu mevkide attan düşerek şehid olmuştur. "Osmanlılar Kıbrıs'ı fethedince (1571) kabri ihya edilmiş ve 1760'ta üzerine Şeyh Hasan Efendi tarafından türbe inşa edilmiştir. Türbenin çevresinde, 1795'te Kıbrıs muhassılsı Silâhdar Kaptanbaşı Mustafa Ağa tarafından şadırvan, 1797'de tekke, 1816'da Kıbrıs muhassılsı Seyyid Mehmed Emin Efendi tarafından cami yaptırılmak suretiyle küçük bir külliye teşekkül etmiştir." M. Baha Tanman, "Hala Sultan Tekkesi", **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997, s. 225.

⁷⁶ Dallaway, **Constantinople**, s. 323.

⁷⁷ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 11.

⁷⁸ İnalcık, "İstanbul", s. 222.

⁷⁹ Mahmud Erol Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I: Osmanlı Dönemi – Cumhuriyet Dönemi**, Sufi Kitap, İstanbul, 2016, s. 66.

“İrsâl-i nâr-ı siccîn” olmuşlardır⁸⁰. Dinî bir mekânda kavga etmek de sürgün cezası verilmesine gerekçe addedilmiştir⁸¹.

Herhalde itikâf ve mal mülkü terk edip ibadete kapanma gibi şeyler de belli ölçüde değer gören şeylerdendi. Geride zikrettiğimiz Maundrell’in anlattığı Sultan İbrahim’in mağaraya kapanıp ibadet ettiğine dair kendilerine rehberlik eden Türklerin sözleri bunu düşündürmektedir. Zira hadise yanlış olsa da, insanların inanıp buna sarılması ve hatta bu vurguları yaparak mezarına da hürmet etmeleri oradaki insanların inançlarına dair göstergelerdir. Diğer yandan camilerin bazı olağanüstü zamanlarda faaliyete geçirdiği de kaydedilmektedir. Ciddi bir salgın hastalık ya da âfet zamanı camilerde Kur’an’dan bir parça okutulduğu belirtilir⁸².

Kur’an’a hürmetleriyle ilgili bir kayıt da James Porter’da yer alır. Ona göre Müslümanlar Kur’an’dan bir bölüm veya âyet vesilesiyle bütün hastalıkları iyileştirebileceği, kaza ve hâricî uğursuzluklardan koruyabileceği, uzun bir hayat sahibi olabilecekleri, sağlıklı ve müreffeh kılınabilecekleri inancı taşırlar. İlaveten Kur’an’a dokunmadan evvel herhalde baştan sona bir abdest almaları gerektiğini ve okurken de bellerinden yukarıda tutmak zorunda olduklarını belirtir. Porter genel olarak Müslümanların Kur’an’a “en derin hürmetleri” olduğuna hükmetmiştir⁸³.

İbâdetler haricinde Türklerin dinî meselelerde tartışmaktan kaçındıklarına dair bir gözlem oldukça ilgi çekicidir. Kaydın sahibi Sir James Porter bu durumu şu şekilde ifade eder: “Fikir farklılıkları olsa da dini münakaşalar Türkler arasında duyulmaz... Müslümanlar arasında hangi mezhepler olursa olsun, onların farkları önemsizdir ve daha önce de gözlemlediğimiz gibi, din hakkında hiçbir tartışmaya sebep olmaz⁸⁴.” Öyle veya böyle yapılan tartışma ile akıl çelip bâtil akaide uyum sağlamak yetkililerin inancında cezaya müstahak bir fiil addedilmiştir⁸⁵.

⁸⁰ Muradî, **Bir Kâtibin Kaleminden**, s.134.

⁸¹ Uz, “24 Numaralı Kalebend”, s. 70.

⁸² **Philosophical Transactions**, vol. XLIX, part I, London, 1756, s. 103; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 174.

⁸³ **Sir James Porter**, s. 247; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 53. Porter’ın ifadesinden dokunmadan evvel gusül abdesti almaları gerektiği gibi bir mânâ çıkmaktadır. Doğrusu ise Kur’an’a dokunmadan evvel sadece abdestli olmaları gerektirir.

⁸⁴ **Sir James Porter**, s. 236-237; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 45-46.

⁸⁵ Osmanlılar bir bütün olarak Ehl-i Sünnet’in, daha spesifik olarak varlığını sürdüren dört ameli mezhebin haricindeki inançları bâtil addetmiştir. XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında bu hassasiyetin gayet ciddi biçimde sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Râşid Efendi, Şeyh Ebubekir-i Siyâhî diye bir müfsit şahıs çıktığını, bunun akaid-i diniyeye muhalif bâtil kelimeler sarf edip durduğunu ve “âsâr-ı sihiyye” de göstererek avamın cahillerini saptırdığını bildirmektedir. “Mânend-i iblîs” olarak andığı bu

Gayrimüslimlere benzememek konusunda çeşitli gözlemler olduğunu da söyleyebiliriz. Meselâ Maundrell, St. John Baptist kilisesinden bahsederken burada bir bölmede St. John'un kafası ve Hristiyanlar nezdinde kutsal sayılan başka emanetleri tutulduğunu aktarmaktadır. Ona göre bir Türk, bu odaya girmeyi varsaymayı bile ölüm kabul etmektedir⁸⁶.

Hayırseverlik de Türkler için vurgulanan bir özellik olarak görülmekte ve hayvanlara yaklaşımları gibi çeşitli bahislerde zikirleri geçmektedir. Hususi olarak burada ifade edilebilecek kayıtlardan bir tanesi William Eton'a aittir. O, Müslümanların çok büyük bağışlar vererek hayırda bulunduğunu gözlemlemiştir⁸⁷. Lâkin Türkler hakkında hemen hemen her şeyi kötü lanse etmek derdinde bulunduğu için bu hayır faaliyetlerine onları hurafelerin teşvik ettiğini yazmaktan da geri kalmamıştır⁸⁸. Hayırseverlik bahsinde Thompson'ın Kahire'deki Araplarsa atfettiği misafirperverlik hasletini de zikredebiliriz. İçlerinde kapısının önünde yiyip gelen geçen dilenciye sofrasına davet eden bulunduğunu yazan İngiliz seyyah, herhangi bir kimse bir Arapın evine giderse derhal ekmek yapıldığını, yağda yumurta kızartıldığını, süt, tuzlu peynir, cacık gibi başka şeyler sunulduğunu ifade etmiştir⁸⁹. Van Mour da Türkler arasında hayırseverliğin çok yaygın olduğunu belirtmiştir. Yazın çeşmelerin uzağındaki mahallelere su taşıyan dervişler bulunmasını ve işçilere⁹⁰ böylece çok büyük yardım ettiklerini de örnek olarak zikretmiştir. Zira aksi halde bunlar suyu epey uzaklardan getirebilmek için işlerini bırakmak zorunda kalacaklardır⁹¹.

şahıs, Rakka Beylerbeyisi Ahmed Paşa'ya bildirilmiş ve katledilerek cezalandırılmıştır, bkz. **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 949. 24 numaralı kalebend defterine göre dört mezhep haricindeki inanca mensup iki şahsın Malatya'da Basak (?) karyesine gelip insanların itikadını bozmaya yeltenmeleri üzerine oradan uzaklaştırılıp aslî vatanları olan Karaca karyesine sürgün edilmeleri emredilmiştir, bkz. Uz, "24 Numaralı Kalebend", s. 70, 650.

⁸⁶ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 124.

⁸⁷ Fakirlere iyi muamele edilmemesi Osmanlıların inancında pek fena bir şeydir. Öyle ki Ebussuûd Efendi, "Fakirlerle aynı zümrede olmayı kibre yedirememek ise yanlıştan da öte bir densizliktir" ifadesiyle bu konuda kibir gösterilmesini şiddetle mahkûm etmiştir, bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 7, s. 2951.

⁸⁸ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 31.

⁸⁹ **Charles Thompson**, v. 3, s. 398.

⁹⁰ Türkçe tercümede "fakir işçilere" denilmiş ancak Fransızca aslında "pauvres" ve İngilizce tercümede "poor" kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimeler "fakir" dışında "zavallı" mânâsını da ifade etmektedir ki Van Mour bu anlamda kullanmış olsa gerektir zira hemen akabinde yardım yapılmasa işlerini bırakıp uzaktan kendilerinin getirmekle uğraşmak zorunda kalacaklarını söylemektedir, bkz. **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceko, s. LVI, s.12. Buradan işçilerin suyu kendilerinin de elde edebileceği ama iş ve yorgunlukları üzerine onca zahmet ve meşakkate maruz kalarak fena bir hale düşecekleri, su taşıyan dervişlerin işte onları böyle bir yük ve sıkıntıdan kurtardıkları anlaşılmaktadır.

⁹¹ **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceko, s. LVII.

Misafirperverlik vurgusu geride Maundrell tarafından da yapılmıştı. Hakikaten Osmanlıların buna büyük önem verdiğini Ebussuûd Efendi'nin tefsirinde geçen şu ifadede okuyabiliriz: “Denilmiştir ki: ‘Kentlerin en kötüsü, konukların ağırlandıkları ve yolcuların haklarının gözetilmediği kentlerdir⁹².’” Türklerin misafirperverliğe verdiği önem konusunda pek çarpıcı bir misal ise Şeyhülislam Ebezâde Abdullah Efendi'nin karşılaştığı durumdur. İsveç Kralı Demirbaş Şarl Osmanlı'ya sığındığı vakit kralın durumunun görüşüleceği toplantı da Ebezâde de bulunmuştur. Kendisi, kralın memleketine gönderilmesini, gitmediği takdirde Dimetoka'da ikametini talep etmiş ve veziriâzama da tesir etmiştir. Ancak onun bu tutumunu misafirperverliğe aykırı bulan İstanbul halkı, Şeyhülislam Ebezâde Efendi'nin aleyhinde konuşmalar yapmaya başlayınca bunların önünün alınması için 14 Mart 1713'te azledilmiştir⁹³.

Bir başka özellik olarak Dallaway Türklerin vefat eden dostlarının hatıralarını devam ettirip onurlandırdıklarını düşünür. Gözlemlerini şöyle ifade etmiştir: “Sıklıkla ebeveynin veya sevilen bir yakının mezarına gitmek, kefaret duaları sunmak, yâhut ölümden sonra uzun bir dönem için sessizce yas tutmak, iyi bir Müslümanın asla ihmal etmediği ve asla da bir vekil vasıtasıyla yapamayacağı bir görevdir⁹⁴.”

Yas tutma veya herhangi bir keder ifadesinin dışı vurumu, takdir-i ilâhîye karşı bir mırıldanma olarak düşünülüp hem ilke⁹⁵ hem gelenek tarafından kınanır. Bununla birlikte annenin, oğlunun vefatı sonrası ağıt yakıp üç gün yas tutmasına müsâade edilir. Tüm hislerini dizginlemelerine ve en ziyade hüzne kapılmalarına rağmen yine de ebeveynleri, çocukları yâhut arkadaşlarının mezar taşlarına düşkünlük ve muhabbetlerini, kayıplarından ötürü üzüntülerini ve bu dünyada artık zevk bulmaktan ümitsizliklerine dair ifadelerini yazarlar. Ayrılmış ruhun da rahatlaması için ettikleri dualar ve diğer ibadetlerle hüznlerini dağıtırlar. Yeni yapılmış mezar yanında dinî

⁹² Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, **Ebussuûd Tefsiri**, c. 8, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 3771.

⁹³ Mehmet İpşirli, “Ebezâde Abdullah Efendi,” **DİA**, c. 1, İstanbul, 1988, s. 98; **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 875.

⁹⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 151.

⁹⁵ Thornton burada “law” kelimesini kullanmıştır. Osmanlı hukukunda yakını kaybetme sonrası üzüntü gösterenleri cezalandırmak diye bir şey olmadığı göz önüne alınırsa; o burada muhtemelen dinî ilke ve öğretinin bahse konu tavrı hoş görmediğini ifade etmeye çalışmaktaydı. Nitekim Ebussuûd Efendi, musibetler karşısında feryat etmenin, göğüsleri dövüp yakaları yırtıp elbiseleri parçalamanın caiz olmadığı gibi cahil hareketleri olduğunu söylemektedir, bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 7, s. 3178.

olarak icap edenden daha ziyade ibadet etmeleri de sıklıkla görülen bir şeydir⁹⁶. Türklerin cenazelerini hızlıca birkaç saat içerisinde gömerken Hristiyanların böyle aceleci davranmadıkları da gözlemlenmiştir. Ayrıca Patrick Russell Halep'te de Türk kadınlarının sokakta vâveylâ çıkardığını ancak Hristiyan kadınlarının onlar kadar feryat etmediklerini belirtmiştir. Yahudi kadınlarının ise Türk kadınlarından az feryat etmediklerini söylemektedir⁹⁷. Van Mour ise, Türkler hayatlarındaki bütün işlerinde bir ihtişam ve gösteriş sergilerken cenaze törenlerinde bundan eser olmadığını söyler. İmparatorlar bile gösterişsiz bir şekilde gömülürler⁹⁸.

Maundrell'in Türkler hakkında genel hükmü ise son kertede şu şekilde olmuştur: "Kısacası, benim hakiki görüşüm şu ki; tüm bu iyi ve arzu edilir nitelikler için İngiltere dışında bununla kıyaslanabilir bir toplum yok⁹⁹."

Osmanlı yazarları ve dönem yetkililerinde ise içinde bulundukları dönemde ahlâki tefessüh görenlerin mevcudiyetini fark etmekteyiz. Sadreddinzâde, Ramazan'da "oğlan ve avret" bir arada atlıkarınca ve salıncakta eğlence görmüş ve pek rahatsız olmuştur¹⁰⁰. Kahire'nin bazı mahallelerine de çok sefih ve ahlâksız kimseler dadanmışlar, bunun üzerine Bulutkapan Ali Bey buralara gidiş yasağı koymuştur¹⁰¹. Dinî bilgi ve uygulama vaziyetinde de ciddi sorun bulunduğunu düşünenler vardır. Eserini 15 Ekim 1779'da bitiren türünde önemli bir gazavatnâme olan *Mukaddimetü's-Sefer*'in yazarı, bu meselede dikkate şâyan ifadeler kullanmıştır. Dinin şartlarını bilmeyenin ne işe yaracağını soran müellif, gaza ve cihada gidenin hizmet ettiği dini icmâlen de olsa bilmesi gerektiğini, böylece dinin sahibinin yardımını alabileceğini vurgulayıp Allah'tan hemen kendilerine ikaz göndermesini niyaz etmiştir. Zira devrinde İslam hakkında cahil kimselerin pek bol olduğuna kanaat etmiştir.

⁹⁶ Thornton, **The Present State**, s. 331.

⁹⁷ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 56, 87.

⁹⁸ Van Mour, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceko, s. LXXXIX.

⁹⁹ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, sayfa numarası yok. 10 Mart 1698/9 tarihi düştüğü mektubu son sayfası. Şâyet numaralandırma yapılsa 148 numaralı sayfaya tekabül etmektedir. Diğer yandan Hachicho bu sözleri sanki Türkler değil de Halep'teki İngilizler için demiş gibi aktarmıştır fakat bu kesinlikle yanlış olup kastedilen Halep'teki Müslüman ahalidir. Zaten Maundrell mektubu tamamıyla Türklerin arasında yaşamının nasıl bir şey olduğu sorusuna cevap maksadıyla kaleme almış, başta aleyhlerinde çok söz söyleyip Batılıların onları fazla yücelttiğini belirtmiş, akabinde yukarıdaki gibi sözleriyle kendi de methetmiş, bunun ardından ise bu kadar zıt yazımın kendi dahi farkına vararak bir karmaşa yaptığını, daha iyi zamanı olsa daha düzenli yazacağını söyleyerek mektubunu bitirmiştir. Kısacası sözleri net biçimde Türkler olarak ifade ettiği Müslüman halk içindir.

¹⁰⁰ Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 103-104.

¹⁰¹ Raymond, **Yeniçerilerin**, s. 103, 117-118.

Uygulamada da halkın bir kusuruna yer ayırmıştır. Buna göre Cuma namazı farzından sonra dört rekât sünnetin sünnet-i müekkeke olmasına rağmen halkın bundan gafil olup çoğunun farz sonrası namazı terk ettiğini bildirmektedir. İstanbul efendisi, yani kadı mahallelere ikaz için önde gelenlere tenbih, camide de müezzinler farz akabinde sünneti kılmalarını halka tebliğ etseler bu gafletten uyanıp kılacaklarını, nitekim kendilerinin Halep'te böyle yaptıklarını ve emr-i şer'e kimsenin muhalefet etmediğini de söyleyerek bu meselenin nasıl aşılabileceği konusunda tavsiyede de bulunmuştur. Bu suretle kendisinin üzerine düşeni yaptığını belirten yazarın sondaki ifadesi de çarpıcıdır: “Ve sünneti terkde ittifâk sûreti ne'ûzu bi'llâh gadab-ı Bârî mûcib bir ma'nâdır¹⁰².” Bu ifadeleri destekleyen ve uygulamada kusura parmak basan muasır Arap yazarlar da olmuştur. XVIII. yüzyıl ortasına gelirken Halep'te yaşanan büyük ve uzun süreli pahalılık halkı bezdirmiş ve Cuma namazını terk etmişlerdir. Öyle ki Cuma namazı ve ezan iptal olmuş, ezan okumak için bir kadın minareye çıkmıştır¹⁰³.

Şemânizâde'nin İstanbul tarihi en büyük depremlerinden biri olan 1766 depremi akabinde naklettiği bir manzara da, muhtelif Osmanlı yazarlarının halktaki bozulmaya dair gözlemleri arasında çok müstesna bir mahiyet arz eder. Şemânizâde, insanların deprem gibi bir musibet vurduktan sonra Allah'ın gazabından korkarak günahlardan tövbe edip salih amellere yönelmesi gerekirken, günahların terki şöyle dursun, bazı aklı başında olmayan sefihlerin bahçeler ve meydanlarda kadınlı erkekli toplanmayı fırsat bilip sair zamanlarda yapamadıkları zina ve livatayı irtikâp ettiklerini nakletmiştir. Aklı tam olanın günahları işlemeyeceğini vurgulayan müverrih, sadece noksan akıllı asilerin isyan ettiklerini, lâkin böyle zamanlarda akılsız kimselerden bile kebair günah işlemelerinin beklenmeyeceğini belirterek hayretini izhar ile durumun vahametini vurgulamıştır¹⁰⁴.

Bedirî, ahlâkî bozulma konusunu vurgulu biçimde işlemesiyle muhakkak ki devrin öne çıkması gereken yerel bir yazarıdır. Bu bağlamda çeşitli vesilelerle ilgi çekici kayıtlar düşmüştür. 1747 notlarında eşkıyadan, bir kısım yetkililerden çekilen sıkıntıları ve çekirgelerin artıp halka büyük zarar verdiğini anlattıktan sonra, “Bütün

¹⁰² Söylemez, “Mukaddimetü's-Sefer”, s. 26, 35.

¹⁰³ El-Gazîy, *Nahre'z-Zehab fi Tarih-i Haleb*, c. III, s. 299-300, akt. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 122, 19 numaralı dipnot.

¹⁰⁴ **Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârih**, c. II, haz. Prof. Dr. Münir Aktepe, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981, s. 86.

bu olanlar; zinanın, fasıklığın, kibrin, pahalılığın ve belalı insanların artmasından kaynaklanıyordu” demektedir. Akabinde Şeyh İbrahim el-Cebavî’nin büyük bir kalabalıkla beraber Seyyide Zeyneb türbesini ziyaret ettiklerini, burada sıkıntı ve belaların kalkması için dualar ettiklerini, ağlaşmalar olduğunu bildirir. Bedirî’nin bunun ardından kullandığı ifadeleri pek çarpıcıdır: “Bu da fayda vermedi. Böyle nasıl fayda versin ki, çoğu insanlar yoldan çıktılar. Deliler (askerler) fahişelerle, fasıklarla beraber sokaklarda ve caddelerde, gece gündüz açıktan dolaşmaktaydılar. Bir tek kişi bunlar hakkında bir tek söz söyleyemiyor. Doğruyu tavsiye eden de, kötülükleri yasaklayan da yok. İyi insanlar dert ve sıkıntı içindedirler. Şanslı facirler muhtelif zevk ve nimetler içinde yüzüyorlar. Yâ Rabbi hayırlı bir kapı aç!..” 1748 senesinde yaptığı bir kayıt da pek şâyan-ı dikkattir. “Bugünlerde fesat ve zulüm arttı. Gece gündüz sokakta dolaşan fahişeler çoğaldı” diyen Bedirî, bu fahişelerden birisinin bir Türk gencine âşık olduğunu, genç hastalandığı vakit evlenebilmek gayesiyle ona baktığını sonra gencin iyileştiğini belirtip bu vakit oluşan tabloyu şöyle satırlara dökmüştür: “Şehrin ayak takımı toplandı ve ellerinde mumla, kandiller taşıyorlardı. Def çalıyor, el çırpıyor ve şarkı söylüyorlardı. Halk da saflar halinde onları seyrediyordu. Bu sokak kızlarının yüzü ve yanan sarkık olan saçları açıktı. Hiç kimse bu kötülüğe müdahale etmedi. İyi insanlar (salihler), Allahu Ekber, diye seslerini yükseltiyorlardı.” 1749 senesi notlarından birisinde, Çayırılık kenarındaki mesire yerine gittiklerini ve Selimiye Tekkesi’ni de görecek şekilde oturduklarını bildirdikten sonra karşılaştıkları manzarayı şöyle satırlara dökmüştür: “Gördük ki, nehrin kenarında oturan kadınlar, erkeklerden fazladır. Kadınlar, erkeklerin yaptığı gibi oturup, yiyip içip ve kahve ile tütün¹⁰⁵ içiyorlardı. Bu, gözlerimizle görünceye değin emsali görülmemiş bir hadisedir. Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh.” 1750 notlarında ise o artık şunu diyecektir: “Kadınlar açıldı, erkekler haram yemeye düştü, hudutlar güvensizleşti, ileri gelenler meşgul idi ve erkeklerin cesareti bağlı kaldı¹⁰⁶.”

Çarpıcı bir misal Dağıstan tarafında bulunup aynı endişe orada da görülmektedir. Ahmed Vâsıf, Dağıstan’da meşhur olması üzerine Osmanlı’nın kendisini soruşturup hakkında bilgi edindiği Mansûr ile alâkalı mâlûmat paylaşmıştır. Mansûr, Ruslarla mücadele edip onlardan kale fethetmiş ve başka bir kaleyi daha fethetmişken

¹⁰⁵ Tercümede “bütün” olarak yazılan bu kısım; mânâsızlık teşkil ettiğini, zaten hep kahveyle beraber tütün içmenin yaygın olduğunu ve sehven hata yapıldığını düşünerek “tütün” kabul ettik.

¹⁰⁶ **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 87, 107, 116.

Rusların para vererek yanındaki beyleri seferden vazgeçirmesi problemiyle karşılaşmıştır. Bu durum karşısında insanların bozulma bulunup evvela bu arızalı hallerinin giderilmesi gerektiğine karar vermiş olacak ki fetih peşinde koşmaktan vazgeçmiş ve halka emr-i bi'l maruf nehy-i ani'l-münker yapmak vazifesiyle meşgul olmuştur¹⁰⁷. Bu vazife aslında Osmanlı padişahı tarafından da vurgulanan bir emirdir. Sultan II. Mustafa Anadolu'da istikrar için çıkardığı emrinde dinin vaciplerinden olduğunu ifadeyle emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münkeri emretmiş, hayır yolunu açmanın ve şer yolunu kapatmanın tüm Müslümanlar üzerine farz olduğunu vurgulamıştır¹⁰⁸. Bu örneklerle yeri geldiğinde zikredilmiş ve zikredilecek başka ifadeler Osmanlıların eğer ki doğrunun doğru olduğunu bilip ona göre yaşama ve yanlışın yanlış olduğunu bilip ondan uzaklaşma vazifelerini yerine getirmezlerse Allah tarafından cezalandırılmaya müstahak olacakları endişesi taşıdıklarını sarahatle göstermektedir. Bu inançları doğrudan Kur'an'a istinat etmekte olup nitekim Ra'd suresi 11. âyette şöyle buyrulmaktadır: "...Bir toplum, kendilerinde olan ahlâkı bozmadıkça, Allah, onlardaki saadeti kesinlikle bozmaz. Allah bir topluma bir kötülük dileyince de, artık onun geri çevrilmesine hiçbir çare yoktur. Zaten onların Allah'tan başka bir yardımcıları da yoktur." Ebussuûd Efendi âyetin tefsirinde, bir toplumun kötü seçimlerinden dolayı Allah'ın onlar hakkında kötülük dilemesine müstahak olacaklarını vurgular ve böyle olduğu vakit de artık onun geri çevrilmesinin imkânsızlığını izah eder¹⁰⁹.

Seyyahlarla Osmanlı yazarları arasındaki yaklaşım farkı temelde ölçü farkından kaynaklansa gerektir. Meselâ seyyah için bir namazın sünnetinin kılınmıyor olmasının ciddi bir şey ifade etmesi pek de olası değildir çünkü bu kendi dünyası ve inancıyla alakasızdır. Halbuki o sünnetin önemiyle ilgili dinî kaynaklarında geçen hüküm ve vurgulara vâkıf ya da en azından dinî meselede sözüne itibar edilen şahsiyetlerin kelimelerini dinleyip bilen bir Osmanlı yazarı için bu ciddi bir probleme işaret edebilir. Kezâ Avrupalı seyyah kendi memleketlerinde gördüğü sorunu görmemek veya görmediği hayra tanıklık etmekle hassaten meraklanmış ve dikkat radarı iki dünya arası mukayeseye odaklanarak hissiyat ve hükmü buna göre şekillenmiş olabilir.

¹⁰⁷ Mehâsinü'l-Âsar, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 364-365.

¹⁰⁸ Mehmet Topal, Silahdar Mehmed Ağa: Nusretname Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 216-217.

¹⁰⁹ Bkz. Ebussuûd Tefsiri, c. 7, s. 3219-3220.

Osmanlı yazarı ise diğerk bir memleket ve âlem ile değıl de inanç veya fikrindeki idealle vaziyeti mizan ederek yazdığından tavrı değışecektir.

3.4. Toplum ve İtaat

Seyyahlarda Osmanlı toplumunda kölece bir itaat zihniyeti olup hakkını savunma anlayışından mahrumiyet içinde bulunduklarına dair birtakım itham ve yakıştırmalar görölmektedir. Öyle ki Porter bu konuda çok ileri gitmiş ve Osmanlı imparatoruna tebaası tarafından “bir tanrı olarak davranıldığını” ifade etmiştir¹¹⁰. Ancak başka kayıtlarda ise halkın padişahlarına pek büyük bir hürmeti olsa da birtakım şartlar altında idarecilerine karşı ciddi hareketlere girdiklerinin fark edildiğı anlaşılmaktadır. Herhalde seyyahların ikamet süreleri ve kaldıkları sırada karşılaştıkları değışik vak’alar ile taşıdıkları önyargı seviyesi bu tearuz içerisindeki anlatımın çıkmasında esaslı bir yer tutmaktadır. Diğerk yandan devletteki idareci zihniyette de halkın muayyen bir ağırlığı bulunmaktaydı. Bunun pek net bir ifadesini 1768-1774 harbi vetiresinde barış görüşmeleri yapıp yapılmaması gündeme geldiğı zaman Reisülküttap Mehmed Emin Efendi İngiltere büyükelçisi John Murray’e söylemiştir: “Bu ülkenin iki efendisi vardır biri padişah diğerk ise halktır. Eğer ben barış hakkında konuşursam, padişah ve halk nazarında, mesul duruma düşmüş olurum. Nitekim Sadrazam Yağılıkızâde Mehmed Emin Paşa, herhangi bir hatası olmadığı halde, halk nazarında, mağlubiyetlerden mesul tutulduğı için, padişah tarafından sonu idama götürölmüşdür¹¹¹.”

James Porter’ın yukarıdaki sözlerini kendi kendisine nakzeden ifadesi kayda şâyandır. Ona göre zalimlik olduğunda ortak menfaat çerçevesinde asker ve halk birleşir, zalimi tahttan indirir ardından da meşru varis çıkarırlar. Bu da kanunun onayını aradıklarını gösterir. Öyle ki Porter, benzer durumların olduğru tüm devletlerde bu uygulamanın bir düstur olarak alınması gerektiğini düşünmüşdür¹¹².

Porter’ın çok dikkat çekici bir şahitliğı ise sadrazamın ihmalkârlığından ötürü husule gelen kıtlık üzerine kadınların depolara operasyon düzenleyip baskınla

¹¹⁰ Sir James Porter, s. 259; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 62.

¹¹¹ Murray bunu 3 Temmuz 1770 tarihli mektubunda aktarmıştır, bkz. Gürkan, “John Murray’ın”, s. 140.

¹¹² Sir James Porter, s. 264; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 70.

pirinçleri almaları hadisesidir. İngiliz elçiye göre Ragıp Mehmed Paşa'nın şehrin yıllık tüketimine göre gerekli miktarı temin etmeyi ihmal etmesiyle tahıl ambarları boşalmış, ihtiyaç açığı ortaya çıkmıştır. Bu sıkıntıyı erkekler öfkeyle ve somurtkan bir hoşnutsuzlukla sineye çekmişlerdir. Devamla o şunları söylemektedir: “Fakat sabırsız ve cesur kadınlar ciddi bir kalabalık grup içinde toplandılar ve çekiç, keski ve eğelerle silahlandılar, büyük miktarda pirincin tekel altına alınmış ambarlara saldırdılar. Hiçbir itiraz onları durduramadı; ve devlet memurları nasıl bir yol takip edeceklerini şaşırılmışken, kilitler, parmaklıkları ve sürgüleri kırdılar, depolara girdiler, taşıyabildikleri kadar miktarı yanlarına alıp rahatsız edilmeden gittiler. Bildiğim kadarıyla bu isyancı bayanlardan hiçbiri cezalandırılmadı¹¹³...” Necdet Sakaoğlu bu olaya “pirinç yağması” dendiğini, birkaç yüz kadının Gümrükönü'nde (Eminönü) gayrimüslim bir pirinççinin dükkânını basarak mahzendeki pirinç çuvallarını yağmaladıklarını, Ragıp Paşa'nın durumu haber alınca kadınları dağıttırdığını yazmaktadır¹¹⁴. Cezalandırıldıklarına dair herhangi bir bilgi o da vermez. Elçinin anlatımıyla birlikte okunursa herhalde dağıtılanlar da ancak yağmada pek geri kalanlar olmuş ya da alacaklarını aldıktan sonra uzaklaştırılabilmişlerdir.

Halkın bilhassa kıtlık ve bazı ciddi sıkıntı zamanları ciddi reaksiyon verdiğine dair yerel kaynaklarda da enteresan mâlûmat bulunmaktadır. IV. Mehmed zamanı fiyatlar çok arttığında İstanbul'da halk sultan aleyhine söylenmeye başlamıştı. Budin düştüğü zamansa İstanbul'da büyük infial çıkmış, felâketlere rağmen av tutkusundan vazgeçmeyen padişahın tutumu halkın büyük nefretine yol açmıştı. Öyle ki İstanbul'da padişah aleyhine tezahüratlar yapılmış, camilerde vaazlar verilmişti¹¹⁵.

1745 yılında kıtlık ve pahalılıktan bıkan halk Şam valisinin sarayı önünde toplanıp Allah için bunu çözecek biri olup olmadığını sorgulamış, Esad Paşa tarafından Şam kadısına yönlendirilmişlerdir. Mahkeme önüne gelince kadı naibi bazı adamlarına halkı sopalattırmaya kalkmış, halk ise taş atarak karşılıklıta bulunmuştur. Bunun üzerine kadı silahlı mukabele emri vermiş, bir şerifi öldürüp bir grup insanı da yaralamışlardır.

¹¹³ **Sir James Porter**, s. 320-321. Bu hadise 8 Mayıs 1758'de meydana gelmiş ve bu olay yüzünden Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa azledilmiştir, bkz. **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 118, 34 numaralı dipnot. Azledilen Mehmed Ağa, Çelebi Mehmed Ağa olup yerine getirilen Vefalı Mehmed Ağa'dır. Orhan Kılıç, “Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistematiik Bir İnceleme (1750-1826)”, **Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan: Türk Tarihi Araştırmaları**, (ed. Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı), Berkan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 262.

¹¹⁴ Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 335.

¹¹⁵ Özcan, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, s. 27, 55.

Ancak halk yılmamış, yeniçeriden de kendilerine yardım gelmiş ve daha bir bütün halinde üzerlerine yürümüşlerdir. Bunun üzerine kadı ve naibi mahkeme damından kaçmışlar, halk ise mahkemeyi yağmalamıştır¹¹⁶.

Uzun süredir başvurulmayan kardeş katli uygulamasını III. Osman'ın 42 yaşındaki şehzade Mehmed'i öldürterek yeniden uygulatması da halkın tepkisini çekmiştir¹¹⁷.

Halkın vali atanmasında belirleyici rol üstlendiği de görülmüştür. Halep valisi Esad Paşa'nın Mısır'a atanacağı duyulunca başka vali istemediklerini belirten halk nümayişte bulunmuş ve durum Devlet-i Aliyye'ye arzla bildirilmiştir. Bunun üzerine istekleri kabul görmüş ve vali yerinde kalmıştır¹¹⁸.

Her ne olursa olsun “kölece” itaat göstermek gibi bir anlayışta bulunmadıklarını yansıtan çeşitli kayıtlardan birisi Leydi Montagu'nun İbrahim Paşa'dan¹¹⁹ paylaştığı bazı beyit tercümeleridir. Bunlardan bir tanesinde “zalim Sultan Ahmed güllerden daha parlak kırmızı olan o yanakları görmeme izin vermeyecek” denilirken bir başkasında yine “zalim Sultan” ifadesinin geçtiği görülür¹²⁰. Gerçi burada idareci konumdaki egemen monark şahsiyetten ziyade sevgilinin görülmesini engelleyen figür olarak romantik bir hava içerisinde sunum yapılsa da meselemiz çerçevesinde değerlendirilebileceği de sarihtir zira bir kısım seyyahın çizdiği atmosfer ve haletiruhiyeden farklı bir tabloyu kısmî olarak yansıtmaktadır.

Esasen Osmanlı'da padişah, zulüm yapan ehl-i örfün kulluk sıfatını kaldırmakta ve onlara karşı köylülerin kendi aralarında bir yiğitbaşı seçerek direnç göstermelerine izin vermektedir¹²¹. Tarihî kayıtlar da halkın çeşitli durumlarda ciddi reaksiyon gösterdiğini izhar eylemektedir. Arap şehirleri içerisinde merkeze en itaatkârlardan biri olmakla maruf Halep'te dahi XIX. yüzyıla dek iki sefer böyle bir duruma şahit olundu. Biri 1655'te kötü bir şöhrete sahip Ahmed Paşa vali olarak atanınca halkın

¹¹⁶ Bundan sonra kadı artık bu şehirde oturmak istemediğini söylese de araları bulunup barış temin ve kendisi razı edilmiştir, bkz. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 47-48.

¹¹⁷ Özcan, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, s. 209.

¹¹⁸ **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 152.

¹¹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Sadrazam Damad İbrahim Paşa'yı kastetmektedir.

¹²⁰ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 334-337.

¹²¹ İnalçık, şeriatin de “kişilerin suçu önlemek için kuvvet kullanması ve bu yüzden suçlu sayılmamasına” müsaade ettiğini belirtmekte ve yukarıda zikrettiği yiğitbaşılıkla alâkalı hükmün âyanlar döneminde büyük bir önem kazandığını ilave etmektedir, bkz. İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, s. 155.

reddetmesi ve kuşatmaya iki ay direnerek paşanın başka yere tayinini sağlamalarıyla gerçekleşirken, diğeri 1791 yılında Köse Mustafa Paşa'dan memnun olmayan halkın onu evvela sarayında mahsur bırakıp sonra şehirden dışarı çıkarması şeklinde vuku bulmuştur. Ayaklanmalar çoğunlukla kıtlık ve kriz zamanı zuhur eden salgın hastalık vakitlerinde meydana gelmekteydi¹²². Mısır'da ayrıca Yeğen Mehmed Paşa'nın açgözlülük izhar ettiği düşünülen bazı hareketleri olması hasebiyle ahâlinin onu istemediği ve bu sebeple görevinden azledildiği de Ahmed Vâsıf Efendi tarafından anlatılmaktadır¹²³.

Halkın bazen tahammül edemeyip silahlı mukabelede bulundukları da olmuştur. Basra valisi Osman Paşazâde Ahmed Paşa leventler ile çokça zulüm edince halk artık dayanamamış, silahlanarak şiddetle karşı koymuş ve paşayla adamlarını kılıçtan geçirmişlerdir. Râşid Efendi, bura bedevîlerinin aslında itaat üzere olduklarını ancak bu hadiseyle sonra tuğyana alıştıklarını belirtmektedir¹²⁴.

Rumeli valisi yapılan Eğribozlu İbrahim Paşazâde Mehmed Paşa örneği de ilginçtir. Belgrad'dan Sofya'ya giderken çokça zulüm eden paşa, merkeze şikâyet yapılmasını önlemek için cizye ve iltizamât almaya gidenleri de öldürmüştü. Sofya halkının ırz ve mal güvenliğinin ortadan kalktığı ve halkın tahammül sınırının zorlandığını bu esnada çukadarın biri bir fahişe hânesinde maktûl bulundu. Neticede halk ayaklanıp paşanın sarayını kuşattı. Mehmed Paşa bir süre adamlarıyla karşı koyduysa da sonra firar etmek durumunda kaldı¹²⁵.

Tüm bunlar göstermektedir ki Osmanlı toplumunun “tanrı” bellemişçesine yâhut “kölece” bir itaat anlayışı asla bulunmayıp kendilerini ciddi biçimde rahatsız eden ya da mecbur kaldıklarını düşündükleri durumlarda asilik boyutunda tepkiler verebilmişlerdir. Seyyahtaki yaklaşım muhtemelen, hem Osmanlı idare sistemine hem de zihniyetine daha gelmeden evvel cephe almasından ve kendisini üstün görmesinden dolayı neşet etmiştir. Diğer yandan kendilerindeki nizamı ideal görüp yine kendi memleketlerinde monarka Osmanlı toplumundaki seviyede hürmet ve bağlılık

¹²² Raymond, **Osmanlı Döneminde**, s. 10, 96.

¹²³ **Mehâsinü'l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 366-367.

¹²⁴ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 764.

¹²⁵ **Mehâsinü'l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 54-57.

sergilendiğine şahitlik etmemesi de seyyahı, burada gördüğünü kötüleyip uzak durulması gereken bir hal olarak yansıtmaya sevk etmiş olabilir.

3.5. Türklerin Edebî, Tarihî ve Güncel Konular Üzerine Bilgi Durumları Hakkında Seyyah Kritiği

Tetkik ettiğimiz devrin İngiliz seyyahları genel olarak bilgi seviyesini iyi bulmamıştır. Mahâza kütüphanelere ve bilhassa vazifeliler için zaman zaman takdire şâyan buldukları belli bir seviyeye işaret etmişlerdir. İlâveten Leydi Montagu'nun Belgrad'da evinde oturup muhabbet ettiği Ahmed Bey de zikredilebilir. Öyle ki Montagu, onda birçok soylu Hristiyanda bulunmayan ince zekâ ve nezaket bulunduğunu kaydedip, onunla geçirdiği vakitten pek hoşnut olduğunu söylemiştir. Ahmed Bey'in babasının bir paşa olup Doğu öğretiminin en naziğinden eğitim aldığı mâlûmatı veren Montagu ayrıca onun Arapça ve Farsçada mükemmelen yetenekli, fevkalâde bir kâtip olduğunu belirtmektedir. Bu yetenekler en büyük tercihleri sağlayabilirse de, Montagu'nun ondan öğrendiğine göre merkezin “tehlikeli onurları” yerine güvenli, sükûnetli ve kolay bir hayatı seçmiştir. Birbirleriyle muhabbetlerinde Ahmed Bey Leydi Montagu'ya Arapça şiirler okumuş, Montagu da bunları kulağa çok müzikal geldiği şeklinde yorumlamıştır. Mânâlarını öğrendiğinde ise aşkı ifade edişlerini çok tutkulu ve canlı bulup şiirlerinin çok hoşuna gittiğini söylemiştir. Montagu'nun önemli bir gözlemi ise, kendi kitaplarında her türden “çok iyi” bir kütüphanesi olduğudur. Ahmed Bey ayrıca Montagu'ya hayatının çoğunu bu kütüphanede geçirdiğini söylemiştir¹²⁶. Montagu'nun eşi İngiliz büyükelçi Edward Montagu da üst sınıftan konuştuğu Türklerini İtalya'da karşılaştıkları kadar medeni olduklarını beyan etmiştir¹²⁷.

Yolculuğunda duvarlara yazılmış Türk beyitleriyle karşılaşan Montagu tercümanının çevirisiyle öğrenip bunları da çok beğenmiş ve hatta tercümelerini aktarmış velâkin güzelliklerinin çoğunu tercümede kaybettiklerine dair inancını da ifade etmiştir¹²⁸.

¹²⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 307-308.

¹²⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 329, 1 numaralı dipnot.

¹²⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 360.

Konumuz bağlamında pek çarpıcı bir kayda Edmund Chishull'da rastlamaktayız. O, Turgutlu civarında kaldıkları bir handa bir aşağı bir yukarı yürürken iyi İtalyanca konuşabilen bir Türk'ün kendilerine seslendiğini ve konuşmaya başladıklarını anlatır. Söylediğine göre bu Türk, uzun yıllar Livorno'da köle olarak tutulmuş, bu vesileyle İtalya ve Hristiyanlık dünyası başka yerlerinin ihtişam ve zenginliklerine şahit olmuştur. Bu durum ise Chishull'un yorumuyla ona, "Türklerin kibirli cahilliğine karşı haklı bir kızgınlık" sergileme fırsatı vermiştir¹²⁹. Bu örneğe bakarak Avrupa'ya gidip ülkesi ve insanları hakkında görüş farklılığına uğrama misallerinin pek gerilere gidebildiğini söylemek mümkündür.

Dallaway'in üstünde durduğu bir husus, Türklerin başka milletler konusunda tamamıyla cahil olduklarını söylemesidir. Bu konuda onları bilgisiz bulduğu gibi halkın kendi idarecilerinin işlerinde de az bilgili olduklarını söyler. Ona göre "çok dar bir çerçevede gerçekleşen günün olağan vak'aları tüm zihinlerini işgal etmeye yetecek kadar önemlidir." Bu suretle ılımlı ve ölçülü bir mutluluğu da kesinlikle elde etmişlerdir¹³⁰.

Türklerin dinî vaazlarına da hücum eden bazı seyyahlar görülmektedir. Bunlardan birisi Edmund Chishull'dur. Mevlevi dervişlerini izlemiş olan İngiliz papaz, verilen vaazın "rüyalar karmaşası ve mantıksızlık" olduğu ithamında bulunmuştur. İngiliz papazın dervişlere karşı tepkisi burada da bitmemiş, tam doğru telaffuzu vermeyi başaramasa da anlaşılabilir biçimde yazdığı "Hù hèy, Allàh hullàh, Allà hù" veya "Allà hèy" şeklinde zikir çeken dervişlere "köpek gibi havlıyorlardı" benzetmesi yapmıştır¹³¹. Genel anlayış ve öğretiyeye dair Eton'un bir ifadesi de burada zikredilebilir. O, kendi yönetimlerinin akla dayandığı için sürekli güçlü durup bir kısmı bozulursa da aklın onu ıslah ettiğini ileri sürmüştür¹³². Bu suretle zımnen Türk öğretisinde akla kıymet verilmediği ithamını savurmuştur. Nitekim Lüdeke de benzer bir tavır almış ve Türkçe veya Arapça bilmemesine rağmen Türklerin vaazlarında insanın kendi akli ve mantığını terk etmesinin faydalarının övüldüğünü ileri sürmüştür¹³³. Fakat bunun tamamıyla geçersiz ve yanlış bir itham olduğunu söylemek

¹²⁹ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 13.

¹³⁰ Dallaway, *Constantinople*, s. 311.

¹³¹ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 49, 71.

¹³² Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 272.

¹³³ Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi*, s. 124.

gerekmektedir. Osmanlı'nın nasihat, vaaz ve öğretme makamından anlatım yapan yazarları ve onlar üzerinde müessir olmuş pek etkili şahsiyetlerin akla birçok vurgusu görülmektedir. Öyle ki Ahmed Vâsıf Efendi'de özetle aklın mertebeleri ve izahları gibi felsefî belli bir derinliğe dalış dahi bulunur¹³⁴. Ebussuûd Efendi'nin tefsirinin de “Kur'an-ı Kerim'in meziyetlerinin aklîselime açıklanması” mânâsında bir isim taşıması ve tefsiri boyunca müteaddit kereler gerek doğrudan âyetteki anlam gerekse kendi ifadeleriyle aklın ehemmiyetine vurgular yapması, mezkûr seyyahlardaki yanılgıyı sarahatle ortaya koymaktadır¹³⁵.

Bilgi durumu konusunda devir seyyahlarının en çok temas ettiği konulardan birisi antik kalıntı ve eserlerlerdir. Osmanlı topraklarındaki antik eserler, XVIII. asır seyyahlarının en ziyade alâkasını çeken ve haklarında az ya da çok ama illa ki bir bahse yer verdikleri konulardan birisidir. Bu konuyu aynı zamanda Türk halkına barbarlık ve cahillik gibi suçlamalar yapmalarında da bir mesnet ittihaz etmişlerdir. Diğer yandan antik eserlerin vaziyeti haricinde antik dönemden kalma kentlerin geldikleri zamandaki hallerini de, antik kaynaklarda okudukları vaziyetleri ile mukayese etmek ve bu suretle birtakım ithamlarda bulunmak devrin Batılı kaynaklarında sıkça rastladığımız bir husustur.

Nitekim Henry Maundrell Sur şehrine geldiği zaman, kendi dinî kitaplarındaki peygamber Ezekeîl'in şehrin şanına dair yaptığı tanımla benzeşen bir durum bulamadığını vurgulamıştır¹³⁶. Ondan sonra bu şehre Thompson da gelmiş, o da eski muhteşemliğinden çok gerilediğini ve kentte çok az ev kaldığını yazmıştır. Söylediğine göre garnizonsuz bir Türk kalesi haricinde geri kalanı harâbeler ve döküntüler yığını olup melankolik bir vaziyet içerisinde. Harap evlerin hâlâ durduğunu da gözlemlemiştir¹³⁷. Maundrell Nablus kentini de antik devriyle kıyaslandığında ona göre pek kötü halde olduğunu düşünür. Asıl ithamda bulunmasına yol açan konu ise, Solomon'un Havuzları'ndan Kudüs'e su taşıdığını belirttiği eski bir su kemerinin kalıntılarıdır. Söylendiğine göre mezkûr kemer Solomon'un işidir. Gördüğü haline bakan Maundrell nihayetinde, “Türkler bu örnekle göstermişlerdir ki

¹³⁴ **Mehâsinü'l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 2-3.

¹³⁵ Bazı örnekler için bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 6, s. 2437, 2790, 2796, 2847; **Ebussuûd Tefsiri**, c. 7, s. 2955, 3124, 3200-3201, 3212-3214, 3126.

¹³⁶ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 47.

¹³⁷ **Charles Thompson**, v. 3, s. 62-63.

hiçbir şey onların yıkamayacağı kadar iyi yapılamaz” hükmü vermiştir¹³⁸. Maundrell muhtemelen eserin geçirdiği tarihî süreci bilmemekteydi zira böyle bir bilgi mehâzına dair herhangi bir atfı yoktur. Buna rağmen zamanın getirdiği bir tahrip yâhut başka bir milletin yol açtığı zarar olabileceği ihtimalini hiç düşünmemiştir. Maundrell’in takipçisi Thompson’ın da benzer ifade ve gözlemleri bulunur. Sidon kentine gelen İngiliz seyyah, burasının nüfusunu sayı vermemekle birlikte hâlâ çok bulmuş lâkin antik ihtişam ve genişliğini kaybettiğini ifade etmiştir. Antiklerin Arimathea dedikleri Rama ya da Ramula denen kente geldiklerini yazan Thompson, sokakların dar, evlerin rezil olduğunu, bilhassa da Hristiyan kiliselerinden olmak üzere ancak birkaç kalıntı bulunduğunu kaydetmiştir. Bunun hemen ardından Yafa’ya giden Thompson, burasının “çok kadim bir şehir olarak hatırlandığını” ve “bir zamanlar önemli bir yer” olduğunu ifadeyle şimdi birkaç kulübe, mağaralar, bazı depolar ve iki küçük kule ile eski öneminden uzak bir görüntü aldığını belirtmektedir¹³⁹.

Hazine aramak maksadıyla Türklerin bir antik sütunu kırdıklarını da ileri sürmektedir Maundrell¹⁴⁰. Bunun haricinde antik kalıntılardan yeni inşa edecekleri yapılar için de Türklerin parçalar aldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Eton ise parçalar kopararak kireç yapımında kullandıklarını, bu kireçle yaptıkları duvarın çok hoş olsa da fırında eriyen eserlerin iç acıtıcı olduğunu belirtir¹⁴¹. Dönem şartlarında Türkler için yabancı olan bu eserlerin işe yarar inşaat malzemelerini kullanmak normaldir. Lâkin bu yıkıp yok etmek arzu ve maksadına delalet etmez zira öyle olsa idi bunları asırlara yaymayıp çoktan ortadan kaldırmış olurlardı. Diğer yandan Thompson da “Türklerin ve Arapların şiddetli elleriyle” antik eser tahribâtı yapıldığını ileri sürer¹⁴². Gerçi bunu öne süren Thompson, Haçlılar devrinde Trablus kontlarından birisinin kurduğu bir manastırı gördüğünü de söyleyip hakkında harap edilmiş olmaya dair hiçbir şey anlatmamıştır¹⁴³. Drummond da Delos Adası’nda Türklerin antik eserleri tahrip ettikleri iddiasını “barbarlıkları” dışında “açgözlülükleri” ile ifade etmiştir¹⁴⁴.

¹³⁸ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 61, 89.

¹³⁹ Charles Thompson, v. 3, s. 48, 249-250.

¹⁴⁰ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 111.

¹⁴¹ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 135.

¹⁴² Charles Thompson, v. 3, s. 162.

¹⁴³ Charles Thompson, v. 3, s. 39.

¹⁴⁴ Drummond, *Travels*, s. 112.

Leydi Craven antik eserler konusunda Türklere çok sert yüklenmiştir¹⁴⁵. O, Atina için konuşurken, “Müslüman cehaletine” rağmen yok edilmediği yorumu yapar. Yine o, Türklerin “aşırı adaletsizlik ve cehaletleri” yüzünden sahip oldukları hazinelerin değeri hakkında en ufak bir bilgi sahibi olmayıp her vesile ile onları yok ettiklerini iddia eder¹⁴⁶. Bu “vesilelerden” neyi kastettiği ve asırlar geçmesine rağmen her vesile ile tahrip edildiğini iddia ettiği nice eserin kendi zamanına kadar nasıl ulaştığı konusunda herhangi bir izah yâhut imâl-i fikretmesi ise görülmemektedir. Diğer yandan gerektiği gibi kıymet bilmeme mânâsında anlaşılabilecek ondan önce yapılmış gözlem de bulunur. Thompson Mısır’a gidince Keops ve Kefren piramitlerini zikredip bazılarını gezdiğini anlatır. Söylediğine göre içlerinden bir tanesini çöp dolu bulmuştur¹⁴⁷. Dallaway de sert ve mübalağalı ifadelerle yer verip bütün İstanbul şehrinde ilk imparatorlar zamanı Roma dönemindeki gibi eserlerden Türkler tarafından yıkılmamış veya ayrılmamış hiçbir mimarî parça bulunamayacağını söylemiştir. Ancak o, “barbarca bir yıkma zevki” ile değil fakat “kıymetleri hakkında cehalet” ve işten kaçınma gibi sebeplerle vaziyeti açıklama taraftarıdır¹⁴⁸. Fakat Dallaway burada, bir vesileyle daha evvel seyyahlarda görüldüğüne işaret ettiğimiz Türklerden önceki döneme bakmama hatasını bariz bir şekilde işlemekte ve İstanbul’un 1204’te IV. Haçlı Seferi sonunda yaşadığı işgal ve emsalsiz talanı hatırına getirmemektedir. Halbuki gerek Roma’nın gerekse Hristiyanlığın nice eser ve emaneti bu sırada Latinler tarafından mahvedilmiştir. Öyle ki Bizanslı şahit Choniates, şehrin ateşle harap edilip isle karartıldığını, “bütün zenginliğinin alınıp boşaltıldığını” beyan etmektedir¹⁴⁹. Muasır diğer kaynak Fransız şair, tarihçi ve şövalye Geoffroi de Villehardouin ise, “Dünya yaratıldı yaratılalı, hiçbir şehirden bu kadar çok ganimet kazanılmadı!” demiştir¹⁵⁰. Üç gün durmaksızın devam eden yağmada şehir, Doğu

¹⁴⁵ Gerçi kendisinin Antik Yunanlılara karşı hudutsuz bir hayranlığı olduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir zira “zalim ve kana susamış olmaları adaletin katı kurallarına karşı aldırıışsız olmalarına yol açtı” ifadesi de kendisine aittir, bkz. Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 265.

¹⁴⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 210-211, 257.

¹⁴⁷ **Charles Thompson**, v. 3, s. 274-275.

¹⁴⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 69, 292.

¹⁴⁹ **O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates**, trc. Harry J. Maguilas, Wayne State University Press, Detroit, 1984, s. 322.

¹⁵⁰ Bu ifade ve yağma ile şehrin mahvedilmesi hakkında bkz. Alexander A. Vasiliev, **History of the Byzantine Empire (324-1453)**, vol. II, 2th Edition, The University of Wisconsin Press, London, 1952, 461-vd.

Roma devrinin sanat eserleri ve zenginliğini “geri gelmemek üzere” kaybetmiştir¹⁵¹. Şu halde İstanbul’un Hristiyanların elindeki döneme ait eserlerinin kaybı veya uğradıkları zarar meselesinde okların başta Batılılara döndürülmesi gerekir lâkin seyyah bunun ya farkında değildir ya da es geçmiştir.

Antik kalıntıları incelemek vazifesiyle gelen ve nispeten uzman gözü ve titizliğiyle bakan Richard Chandler’ın bu konuda yazdıkları ise diğer seyyahları, bilhassa da Craven’ı tekzip eder mahiyettedir. İzmir’de Erythrai (İldırı) antik kenti kalıntılarına dair yaptığı bahis doğrudan bu bağlamda zikredilebilir. Efes’e de gitmiş, burada az sayıda Rum köylüden kimisinin atalarının diktiği şanlı yapıların temellerinde kimisinin de Stadium’un mahzenleri altında yaşamalarını ibretlik bulmuştur. Ayrıca burada Diana Tapınağı’yla alâkalı araştırmalar yapmış, istediği gibi kalıntılar bulamamışsa da Efeslilerin onunla ilgili beyaz mermer üzerine hakkedilmiş bir yazıtını bularak tercüme edip onu aktarmıştır¹⁵². Chandler’ın Batı Anadolu başka bölgelerinden gözlemlediği kalıntılar da bulunmaktadır. Meselâ Truva veya sonraki adıyla Ilium şehri bölgesine geldikleri kanaatini paylaşan İngiliz seyyah, burada yarışlar için bir alan veya Stadium kalıntıları görüldüğünü, belli bir uzaklıkta tiyatro veya bir Odeum kalıntıları bulunduğunu yazmıştır. Yine Çanakkale ili sınırları içerisindeki araştırma gezilerinde, yazıtlar üzerine özenli araştırmalar sonucu Hadrianus¹⁵³ adına yazılmış bir küçük kaide parçasına rastlamışlardır. Sakız Adası’na gittiğinde Homer’in Okulu’nu buradaki en meraklı bir kalıntı olarak zikretmesi veya Aydın sınırlarındaki Sultanhisar civarında yer alan kalıntılardan bahis yapması da başka misaller olarak zikredilebilir¹⁵⁴. Diğer birçok seyyahın aksine Chandler’ın antik eser konusunda genel bir değerlendirme ve umumi bir kanaat ortaya koyup Türkleri doğrudan barbarlık yapıp yok etmeye çabalamakla suçlamaması da önem arz etmektedir¹⁵⁵.

¹⁵¹ Yağmanın boyutu için şu çalışmaya da bakılabilir: Ülkem Sakarya, “Dördüncü Haçlı Seferi (1204)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2004, s. 54-56.

¹⁵² Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 91-92, 128, 132-134, 139.

¹⁵³ 117-138 yılları arasındaki Roma imparatoru.

¹⁵⁴ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 26-28, 53, 212-213.

¹⁵⁵ Küçük Asya’ya ziyaretini anlattığı eserinin sadece bir yerinde, bazı yazıtları hususi bir müzeye almak icabından bahsederken onları “barbarlıktan korumak” için bunun gerektiğini yazmıştır. Fakat bu kısımda da spesifik olarak Türklerin genel tutumunu kastettiği görülmediği gibi kıymet bilmeme veya yıkmayı arzulama gibi herhangi bir iddia ya da gerekçe dahi zikretmemiştir, bkz. Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 39.

Tam aksine, Chandler zaman zaman antik kalıntılar konusunda yerel halkın yardımını almıştır. Çanakkale civarındaki seyahatinde köylüler ona üzerinde Latince yazı bulunan mermer kaideler göstermişlerdir. Chandler'ın rahatça inceleyebilmesi için Türk süvariler de kılıçlarıyla kaidenin etrafını temizlemiştir. Yahudi tercümanları vasıtasıyla konuştukları bir taşçı da kendilerine imparator Trojan'ın küçük madalyonu ve bakır paralar gibi şeyler göstermiştir¹⁵⁶. Bozcaada'da iken bazı antik kalıntılar bulan Chandler'ın kaydettiği dikkat çekici bir başka şahitliği ise, bu kalıntılardan bir lahit veya taş sandukanın gittiği sırada çeşme olarak hizmet vermesidir¹⁵⁷. Bu da barbarca parçalayıp yok etmek yerine insanların istifadesinde bir yapı olarak zaman zaman böyle parçaları kullanıma soktuklarını göstermektedir. Müstefid bir yapı olması hasebiyle kendisine zarar vermekten uzak durulacağı da düşünülürse nisbî bir koruma sağlandığı ve Chandler gibi sonradan gelen seyyaha inceleme imkânı verildiği mülahazasına da varılabilir.

Alexander Drummond'un bir kaydı ise umum Türkler veya Müslümanlara atfedilen antik yapılara zarar verme suçunun şâyet daha önceki devirlerde yaşanan hadiselerden kaynaklı değilse asıl olarak eşkıya ve haramilerin omuzlarında bulunduğu karine teşkil etmektedir. Zira o, esas itibarıyla antik yapıların tahribinin eşkıyalar tarafından yapıldığını beyan etmiştir¹⁵⁸. Fakat genel olarak Türk karışıklığını taşımasının da etkisiyle olsa gerek umumi hükmünü “Türk barbarlığı ve bâtil inancı” ile açıklamıştır¹⁵⁹.

Aslında Osmanlıların anlayışında antik eserlere bakışın tahkir ve yok etme arzusu üzere olmadığı günümüze nicesinin ulaşması sayesinde kolaylıkla anlaşılabilir bir husustur. Nitekim Ebussuûd Efendi'nin tefsirinde bile bu anlayışın yansımaları görmektediriz. Kendisi Makedonya'dan bahsederken şunları ifade etmiştir: “(Makedonya) Konstantiniyye'nin batısında dini duyguları kuvvetli bir kenttir. Konstantiniyye ile arasındaki mesafe on beş günlük kadardır. Seyruze (Serez) kendi yakınlarında bulunmaktadır. Eskiden bu İskender'in başkenti idi. Bugün ise meskûn olmayan bir harabedir. Ancak kentin bazı kalıntıları bayındır olduğu dönemdeki haşmetini ve sultanının üstün şevketini göstermektedir. Ben de, Sultanın da bulunduğu

¹⁵⁶ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 27, 31.

¹⁵⁷ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 17.

¹⁵⁸ Drummond, **Travels**, s. 237.

¹⁵⁹ Drummond, **Travels**, s. 116.

bazı gazâ seferlerinde kabilelerle beraber oradan geçerken, basiret ehline ibret veren acayip tarihi eserler gördüm¹⁶⁰.” Bir Osmanlı şeyhülislamının bu ifadelerinde görüldüğü gibi antik eser addedilen yapılara tahkir değil aksine ibret nazarıyla bakmak ve kıymet atfetmek mevzubahistir.

3.5.1. Kehanet ve Bâtıl İnançlar

Halk arasında bazı kehanetlerin de dolaştığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesini Maundrell’in Trablus şehri için yaptığı kayıta buluruz. Maundrell, şehrin biri Doğu ve biri Batı’da olmak üzere iki tepe üzerinde yükseldiğini belirtir. Bahse konu kehanete göre tüm şehir Batı’daki kumlu tepeye gömülecektir. Fakat Türkler bundan pek de endişeli gözükmemekte, tepenin büyümesini engellemek yerine onun yönünü alması için mihnet çekmekte ve keyif yapmaya temayülleri pek az olmasına rağmen orasını bir keyif yeri yapmaktadırlar¹⁶¹.

Bazı kehanetlerin ise ciddiye alındığı anlaşıyor. Leydi Craven Türklerin çoğunun eski bir kehanete inandıklarını söyler. Buna göre Rus İmparatoriçesi’nin Grek İmparatoriçesi olarak bir gün İstanbul şehrinin kapılarından bir tanesinden girecektir. İddiasına göre bu sebeple birok kimse Asya tarafına taşınmıştır¹⁶². Dallaway ise Türkler arasındaki bir kehanete göre İstanbul’un bir gün Hristiyanlar tarafından geri alınacağını yazar. Onun verdiği bir detaya göre bu sebeple mevki sahipleri arasında mezarlarını Üsküdar’dan seçmek galebe çalmıştır. Zira o devir Üsküdar İstanbul sınırları içerisinde sayılmamaktaydı. Öte yandan Dallaway bu anlayışa göre Anadolu’nun hakiki inananların mirası olduğunu da ifade etmiştir¹⁶³. Eton da Craven gibi daha spesifik olarak konuşup Türklerin sıradan insanları arasında Rusların İstanbul’a belli bir kapıdan gireceklerine dair bir kehanet dolaştığını söyler. Onun ifadesine bakılırsa “Rusların gazabından kurtulmak için” Asya yakasına kaçmak plânındadırlar¹⁶⁴. Nitekim ThomasThornton da şehrin isimlerinden birisinin “İslambol” olup “inancın çok olduğu” söylenen bu şehre, kehanete göre, kısa sürede Rusya İmparatoru’nun varlığının bulaşacağını ve onun üstünlüğü ile kirletileceğini

¹⁶⁰ Ebussuûd Tefsiri, c. 8, s. 3786.

¹⁶¹ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 25-26.

¹⁶² Craven, *A Journey through Crimea*, s. 220.

¹⁶³ Dallaway, *Constantinople*, s. 155.

¹⁶⁴ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 75.

derecetmiştir. Yaşanan her bir gelişme de Türklerin kehanetini doğruladığından endişelerini arttırmaktadır¹⁶⁵. Birbirinin peşi sıra gelen dört ismin hepsinde aşağı yukarı aynı biçimde yer alan bu kayıt, birçok Türke böyle bir inancın ciddi biçimde yerleştiği şeklindeki vurguları göz önüne aldırarak mahiyettedir.

Leydi Montagu bâtil inanç bağlamında Türk kadınlarında büyüye inancı zikretmiştir¹⁶⁶. Bâtil inanca dair Leydi Craven'ın ise yoğun ithamı olmuştur. Ona göre Türkler, yeni bina ve çocukları üzerine Hristiyanların bakışlarının kötü şans getireceğine inanır, bunu kem gözlü olmakla¹⁶⁷ ifade ederler. Mezkûr inancı “çocukça” bulduğunu söyleyen Craven ilaveten, Türklerin Frenklerle alâkalı böyle bin tane bâtil inançları olduğunu öne sürmüştür¹⁶⁸. Dallaway ise Ayasofya'ya Allah'ın, peygamberin ve dört halifenin adının yazılarak tasvirlerin kapatılmasını “barbarca bâtil inanç” olarak görmüş ve Ayasofya'nın eski ihtişamını yok ettiğini düşünmüştür¹⁶⁹. Thornton da Türklerin saf bir Müslüman ruhunun rüyalarla geleceği görebileceğini düşündüklerini ifade ederek bunu da “bâtil inançlı işaret gözlemcileri” olmalarına bağlamıştır¹⁷⁰. Lâkin bu durum İngiliz seyyahların kendi inanç, yorum, inkâr ve reddinden ibaret olup geride geçenlerin gösterdiği gibi bir kehanet taşıma anlayışıyla bağdaştırmak isabetli olmaz. Nitekim Thornton'un arkada aktardığımız ve I. Selim'in şeyhin yanında iken rahatsız edilmesi üzerine gösterdiği tepki için yaptığı yorumlar da buradaki tavrına paraleldir. Kezâ Roma şehrinin “bâtil inancın beşiği”

¹⁶⁵ Thornton, **The Present State**, s. 79.

¹⁶⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 369-370.

¹⁶⁷ Göz değmesi veya nazar değdirme olarak da bilinen bu husus Müslümanların inancında hadislerle sabittir. Peygamberin buyurduğu iki hadis-i şeriften biri şu şekildedir: “Göz değmesi (vâkı'dır) gerçektir.” İbn Abbas'ın rivayet ettiği diğer hadis ise şöyledir: “Göz değmesi sabit bir hakikattir. Eğer kaderin önüne geçen bir şey mevcut olsaydı, onun önüne göz değmesi geçerdi.” Müslim, Selam 41-42, 2187-2188. Ayrıca bkz. Ebu'l-Hüseyin Muslimu'bnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Niysâbü'rî, **Sâhih-i Muslim ve Tercemesi**, c. 7, trc. Mehmed Sofuoğlu, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 36. Buhari'de de nazar değmesinden Allah'a sığınılması için Resûlullah'ın vurgusu bulunduğu rivayetler vardır. Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtîf'z-Zebîdî, **Sâhih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, c. 12, trc. Kâmil Miras, 5. Baskı, Emel Matbaacılık, Ankara, 1980, s. 87, 90.

¹⁶⁸ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 230.

¹⁶⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 56-57.

¹⁷⁰ Thornton, **The Present State**, s. 277. Esasen dinî literatürde üç çeşit rüyadan söz edilir. Bunlardan ikisi şeytanın aldatma, vesvese ve korkutmalarıyla meydana gelen şeytânî rüya ile nefsin hayal ve kuruntularından maada günlük meşgalelere ilişkin rüyalar olan nefsânî rüyalar. Üçüncüsü ise rahmânî rüya olup bu tür rüyayı Hz. Peygamber mübeşşirât diye nitelemiştir. Bu ise “insanın metafizik âlemle olan ilişkisi ve oradan aldığı müjdeleyici bilgi ve işaretler” anlamına gelip mübeşşirâtın nübüvvetin sona ermesinin akabinde de devam edeceğini peygamber bildirmiştir, bkz. İlyas Çelebi, “Rüya”, **DİA**, c. 35, İstanbul, 2008, s. 307. Bu durumda Thornton'un kendi düşüncesine göre bir “bâtil inanç” ithamında bulunup Müslümanlar açısından yanılğıya düştüğü söylenmelidir.

olarak anılması da¹⁷¹ bâtil inanç ithamlarına yer verdikleri değerlendirmelerinin en azından belli bir kısmında kendi inançlarını ölçü alarak teşhiste bulunduklarını göstermektedir.

Öte yandan durumun sadece inanç farklılığından kaynaklanmadığı ve İslam inancında da münasip görülmeyen bazı şeylere inanıldığı bildirilmiştir. Patrick Russell hem İslam peygamberi tarafından sihrin yasaklanması hem de ulemanın sihir ile birlikte falı onaylamamasına rağmen gizlice yapıldığını ifade etmiştir. Kendi zamanı Doğulularının Antik Yunan ve Romalılarından bile daha fazla inandığı bir şeyin ise kem gözlülük olduğunu dermeyan etmiştir. Söylediğine göre halk arasında bilhassa çocuklarla küçük hayvanların kötü etkilere açık oldukları inancı vardır ve bu sebeple köylüler ipek böceklerinin beslendiği yere insan girmesine rıza göstermede mütereddittirler¹⁷². Russell'ın kanaati avam halkın sahtekârların aldatmasıyla kandırıldıklarıdır. Astrologların gelecek hadiseleri haber veriyor gibi davranmalarını bu “sahtekârlık” uygulamalarına misal olarak getirmiştir¹⁷³. Astroloji bağlılığının sadece Müslümanlar arasında değil, Yahudiler arasında da ciddi boyutta olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hastalığa yol açan kötü etkilere inanarak bunlara karşı hahamlarına başvurmakla kalmayıp Müslüman şeyhlerine de gittiklerini söylemektedir¹⁷⁴.

Arap coğrafyasında birtakım enteresan bâtil inançlar görüldüğüne dair muasır yerel yazarların kayıtları bulunduğu da belirtilmelidir. Bunlardan tuhaf bir tanesine göre çekirge istilasası olduğu vakit çekirgeleri yiyip tükettiğine inanılan sığırcık kuşu getirilmeliydi fakat bunu yapabilmek için de Isfahan ve Şiraz arasındaki özel bir çeşmeden su getirmek icap etmekteydi. Dahası halkın inancına göre bu suyu getiren de gelirken arkasına bakmamalı ve suyu yere bırakmamalıydı. El-Muradî'nin anlatımına göre bazı insanlar bu suyu getirenin salih bir insan olması şartını da ileri sürmüştür. Bedirî ise Semremer Suyu diye anılan bu su getirilince insanların udlar ve davullarla ortaya çıkıp tören düzenlediklerini, halkın ağlamaya başladığını görmüştür. Ancak beklenebileceği üzere bu uygulamalar çekirgelere çözüm olmamıştır. Bunun üzerine halk büyücülere gidip nüsha yazdırıp bağ, bahçe ve tarlalarına asmışlar lâkin bu da kâr etmemiştir. Muradî'ye göre işi daha da tuhaflaştıran bir şey olmuş ve bu

¹⁷¹ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 40.

¹⁷² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 101-102.

¹⁷³ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 100.

¹⁷⁴ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 84.

nüshalarda çekirgelerin Dımişk'taki Meclis-i Şer'e çağrıldıklarının yazılı olduğu anlaşılmıştır. Böyle olunca halkın bu nüshalara güveni sarsılmış, çekirgeleri toplayarak gömmek veya yakmak yöntemine başvurmuşlardır¹⁷⁵.

Osmanlı coğrafyasında seyyah tarafından kaydedilen ama Osmanlı insanından çok Avrupalı için olduğunu düşündürten bir bâtil veya yanlış inanç ve zan da mevcuttur. Henry Maundrell, Ölü Deniz civarına geldiğinde yaygın bir gelenekten bahsedip, buna göre burasının üzerinde kuş uçmadığına inanıldığını söylemektedir. Fakat kendisinin uçan kuşlar görmesi hasebiyle bu iddianın çürüdüğü vurgulanmıştır. Lâkin Maundrell, bu geleneksel inancın bölge insanında mı yâhut bölgedekiler içerisinde Müslüman veya gayrimüslimlere ait bir inanç mı olduğunu veyâhut Avrupa'daki insanlar arasında böyle bir inanç mı bulunduğunu belirgin şekilde ifade etmemiştir. Kanaatimizce üçüncü seçenek daha tercihe şâyan görünmektedir zira kendisi yolculuğu sırasında oradan geçerken bile gördüğü kuşlarla bunun yanlış olduğunu fark edebilirken, bölge insanı hepten fark etmiş olsa gerektir. Öte yandan ilerleyen kısımda yaptığı bir başka tekzip de bunu düşündürmektedir. Maundrell, Ölü Deniz'in suyunun “çok duru, ve en yüksek derecede tuzlu, ayrıca fevkalâde acı ve mide bulandırıcı” olduğunu tecrübe etmiştir. Daha sonra suyun kuvvetini test etmek maksadıyla yüzmek için girdiğini anlatan Maundrell, bazı yazarların girer girmez suyun bedeni en yukarı çıkarıp derhal dibe batırdığı iddiaları bulunduğunu söyleyerek bunu da tekzip etmiştir¹⁷⁶. Maundrell'in yazdıklarını Charles Thompson da takip etmiştir¹⁷⁷. Maundrell'in bu “bazı yazarlar” ifadesinin, yerel dili de bilmediği göz önünde tutulursa, Avrupalı kaynakları belirttiği anlaşılır. Dolayısıyla buradaki tekziplerini Avrupalı kaynak ve insanlardan okuyup duyduklarına karşı yapıldığına kaniyiz.

¹⁷⁵ El-Muradî, III/214-215, akt. **Berber Bedirî'nin Günlüğü**, s. 55-56, 37 numaralı dipnot. Ayrıca bkz. s. 62.

¹⁷⁶ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 83.

¹⁷⁷ **Charles Thompson**, v. 3, s. 147-148.

3.6. İngilizlerin Avrupalı Milletlere ve Kendi Sosyal Hayatlarında Görülen Sorunlara Yaklaşımları

Başta İngilizlerin Türkler ve İslam algısına dair bir bölüme yer vermek suretiyle onlar bu mevzulardaki beyânatını iktibas ettik. Burada şunu söylemek lazımdır ki incelediğimiz seyyahların bir kısmı Türkler hakkında kanaat serdetmekle kalmayıp kendi milletlerine yâhut başka Batılı milletlere dair düşünceler de dile getirmişlerdir. Bu, onların karakteristik ve fikrî özellikleri ile değerlendirme ölçülerini tespit için pek istifadeli olabileceği gibi Osmanlı hakkındaki kanaatlerinin mukayeseli bir değerlendirme ile ele alınabilmesi açısından Batı dünyası ve kendi ülkelerinin bizâtihi ağızlarından değerlendirmesinin birtakım parçalarını bulmak açısından da ehemmiyetlidir. Diğer yandan bazen tek cümle bazen bir paragraflık yerle kısaca değindikleri kimi zamansa genişçe üstünde durdukları Osmanlı toplumuna dair birtakım meselelerin de aynen ya da benzeriyle varlığını bulmak açısından kıymetlidir.

Kendileri hakkında mülâhaza serdedenler içinde dikkat çekici bir tanesi Leydi Montagu olup o her iki konu üzerine de kayıtlar düşmüş bir kimsedir. Ailesi hakkında mülâhazasını satırlara döktüğü bir mektubunda o, ailesinin kahir ekseriyetinin “aptal” olduğunu söylemiştir. Nedenini ise gündelik eşyalar ve mobilyalar dışında bir şeyle mutluluk bilmemeleri olarak açıklar¹⁷⁸. Ailesi üzerinden sert bir tepkiyle ifade ettiği ve aşırı maddiyatçılık şeklinde yorumlayabileceğimiz bu durumun ailesine mahsus bir şey olmadığını pekâla düşünebiliriz. Dahası o, Türk topraklarından memleketine geri döndükten sonra tekrar ülkesinden ayrılıp seyahate çıkmasını, genel olarak ülkesindeki sıkıntılara tahammül edemediği gerekçesiyle açıklamıştır¹⁷⁹.

Muhtemelen kendi milletindeki durum hakkında konuşurken Leydi Craven, fetih veya ticaretle gelen zenginliklerde kötü etkiler görüldüğü düşüncesini paylaşmıştır. Gözlem ve kanaatine göre geniş bir ticaretle uzun süredir inkişaf eden her varlıklı şehirde bencillik hâkim tutku olmuş, arkadaşlık artık bulunmaz hale gelmiş ve akrabalık bile çok az saygı görmeye başlamıştır¹⁸⁰. 1762’de İskoç kökenli hukukçu Henry Home da III. George’a ithaf ettiği eserinde Craven’inkine benzer şeyler müdafaa etmiş ve ticaretle refahın arttığını fakat bununla birlikte zevk için olan

¹⁷⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 141.

¹⁷⁹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 221.

¹⁸⁰ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 271-272.

iştahların da alevlendiğini ve bencilliğin âdeta bir moda haline geldiğini savunmuş ve bunun “ölümcül bir yozlaşma” olduğu söylemiştir¹⁸¹. Avrupalı başka seyyahlarda da böyle genelleyici ve sitemkâr ifadelere rastlamak mümkündür. Fransız seyyah Misson da İrlandalılarından bahsederken diğer tüm milletler arasında olduğu gibi onların arasında da iyi insanların kötü insanlardan çok daha az olduğunu yazmıştır¹⁸².

Leydi Craven Rusya’da İngiliz önyargıları, Fransız kibri veya Alman gururunun katılığını görmediğini ifade etmiştir¹⁸³. Bu genel ifadesiyle çeşitli milletlerin ona göre öne çıkan ve rahatsız edici bulduğu bazı özelliklerini tek cümlede toplamış olmasıyla dikkat çekici bir kayıt düşmüştür.

Hamburg’tayken Chishull, “birçok hüznü ve kaçık insan arasında sıklık bulan tiksindirici bir uygulama hakkında” bilgilendirildiğini söylemektedir. Şöyle ki; hayattan bezgin ve intihar günahından endişeli bu kimseler, kendileri yerine masum bir çocuğu katletmeyi tercih etmekte, bu vesileyle ölüm cezası almakta, böylece ölüm arzularına erişmektedirler. Düşüncelerine göre kendi elleriyle ölmenin suçundan kurtulmak avantajına bu suretle nail olmaktadır. Chishull’un vurguladığı başka bir şeyse, “hiçbir vicdan azabı çekmeden kurban etmek için seçtikleri çocuğu” da henüz erginlik çağına gelmeyenlerden seçmeleridir. İngiliz seyyahın öğrendiğine göre “bu trajedi” her yıl gerçekleşir. Şehirdeki İngiliz tüccarları arasında da çok kereler şahit olmuş kimseler Chishull’a bu konuda garanti vermişlerdir. Kezâ Hamburg’daki İngiliz tüccarların bu uygulamanın sıklığını, suçlarını itiraf edenlerin kendilerine huzur getiren ve güzel sözler veren büyük rahatlıklarına atfettiklerini kaydetmiştir. Chishull ayrıca Hamburg insanının genel olarak da gururlu, kavgacı ve fitneci olmakla kınandığını belirtmiştir¹⁸⁴.

Leydi Montagu ise Avusturyalılar hakkında genel bir yazım yapıp, “dünyadaki en nazik veya hoş insan olmadıkları bir gerçek” diyerek onlardan memnuniyetsizliğini kontrollü bir lisân ile dile getirmiştir¹⁸⁵. Leydi Craven’a göre çelişki ve absürtlükler

¹⁸¹ John Brewer, *The Pleasures of Imagination: English Culture in the Eighteenth Century*, Routledge, New York, 2013, s. 30-31.

¹⁸² İlerleyen satırlarda ise İrlandalılar özelindeki bazı kanaatleri paylaşır ve onların “zalim, kana susamış, hırsız, kalles, fitneci, kindar, (ölü üzerinde bile) edepsiz, palavracı, küfürbaz ve kâfir” olmakla suçlandıklarını ifade eder, tembellik ve tutkularında şiddetlilik gibi başka ithamları da satırları arasına alır, bkz. *M. Misson's Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 154.

¹⁸³ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 132.

¹⁸⁴ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 158.

¹⁸⁵ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 294.

Almanlarda bulunur. Ayrıca o, Almanların soğuk tabiatlı ve his yoksunluğu içinde kimseler olduğu düşüncesini de taşır görünmektedir¹⁸⁶. İngilizlerde bu dönem Alman milletine karşı sert ifadeler serdeden başka kimseler de görülür. William Beckford¹⁸⁷ 15 Temmuz 1791’de yazdığı mektubunda Almanları “hayvanî” kimseler olarak ifade etmiştir¹⁸⁸.

Seyyahların kayıtlarında Avrupalı milletler arası bazı yaklaşım farkları bulmak da imkân dahilindedir. Venedik’teki gözlemlerini aktarırken Leydi Montagu, tüm şans oyunlarının katı şekilde yasaklandığını ve insanların yakalarını kurtarmaya çalışmadıkları tek kanunun da kendisine bu gibi gözüktüğünü yazmaktadır¹⁸⁹. Horace Walpole ise 1739 Paris ziyaretinde kumarhane işletmenin onursuzluk olmayıp en azından yüz elli tane birinci sınıf Paris insanının bununla yaşadığını söylemiştir¹⁹⁰.

Fransızlarda İngilizlerin kendilerine yaptıkları gibi onlara karşı farklı uygulamalar bulunduğuna devir seyyah kayıtlarında şahitlik edilmektedir. Leydi Craven Toulon’da tersanelere bakmak istemiş fakat İngiliz kanı taşıyan birisine gösterilmek istenmediğinden red cevabı almıştır¹⁹¹. Bu gerçi askerî bir alan olması nedeniyle bilhassa düşman oldukları ülkenin öğrenmemesi şeklindeki makul bir düşünce ile de izah edilebilir. Ancak John Howard’da geçen bir kayıta ise İngiliz esirlere “en büyük barbarlık” ile muamele edildiği belirtilerek bir günde otuzdan fazlasının çukurlara gömüldüğü, şâyet hayırsever bir İrlandalı leydi her İngiliz esir için günde bir peni bırakmasa daha da fazlasının öleceği anlatılmıştır. Lâkin aynı Howard, İngiltere’de de esirlerin çok ihmal edildiğini gördüğü gibi Plymouth’ta Fransız esirlere diğer milletlere nazaran daha şiddetli davranıldığını da yazmıştır. Kezâ Pembroke’da da Amerikalılar ile birlikte Fransız esirlerin berbat bir durumda bulunduklarına şahitlik etmiştir. Howard’ın kendisinin Fransız hapishanelerini gezdikten sonra bu millet hakkındaki yorumu ise şöyledir: “Sonunda kalles, kıskanç ve adaletsiz bir millettten ayrılıp gittim. Aralarındaki bazı fertlere değer veriyorum. Hükümetlerini sevmiyorum; milli karakterlerinden nefret ediyorum¹⁹²”. Fakat tüm İngilizlerin böyle olduğu

¹⁸⁶ Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 258, 278.

¹⁸⁷ 1 Ekim 1760’ta doğup 2 Mayıs 1844’ta ölen İngiliz romancı.

¹⁸⁸ *The Beautiful Lady Craven*, v. 1, s. lxxiv.

¹⁸⁹ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 2, s. 248.

¹⁹⁰ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 2, s. 446, 1 numaralı dipnot.

¹⁹¹ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 36. 10 Ağustos 1785 tarihli mektubunda bildirmiştir.

¹⁹² Taylor (ed.), *John Howard*, s. 12, 142, 147, 248.

sanılmamalıdır zira Leydi Craven yüz seksen derece farklı bir düşünce sahibidir. Craven, Fransa'ya hayranlık ve Fransız toplumundan da büyük memnuniyet duyduğunu ifade eder¹⁹³. William Eton ise bu konuda Howard'ınine benzer ifadeler kullanır. Ona göre Fransız cumhuriyetçileri “en derin ahlâkî yozlaşma”, “en ağır önyargı”, köklü nefret ve despotizm içindedirler¹⁹⁴. York Başpiskoposu tarafından York din adamlarına gönderilen bir mektupta İngilizler olarak kendileri için “kalleslikleri” ve “acımasız zalimlikleri” nedeniyle Fransız ve İspanyol milletlerinin “aşağılık” milletler oldukları gibi ağır bir ifadeye yer verilmiştir¹⁹⁵. York'ta verilen vaazda ise Fransa ve İspanya “eski ve köklü düşmanlarımız” ifadeleriyle anılmış ve birer “tiranlık” oldukları vurgulanmıştır¹⁹⁶. Filhakika asırlar boyunca İngilizler tarafından “frenği” hastalığını ifade için “Fransız hastalığı” denmesi bu “eski ve köklü” düşmanlığın halk arasında da ifadesini bulan belirtilerinden birisidir¹⁹⁷. Daniel Defoe'nun yazdıklarında da “İspanyolların dine karşı zulüm ve zalimliği” bulunduğu gibi ithamlarla karşılaşmaktayız¹⁹⁸. Aralarındaki bu düşmanlıkta dinî inançlarının temel bir neden olduğu bunlar ve benzeri ifadelerde açıkça görülmektedir. Bu yaklaşım Hanover kökenli krallarına sirayet etmiştir¹⁹⁹. Dindar bir Protestan olduğu belirtilen III. George da Fransızlara karşı İngiliz önyargısını taşımasıyla bilinmektedir²⁰⁰.

İngilizlerin Hollandalılara farklı muamelesinin hapisanelerdeki esirler için de sergilendiği anlaşılmaktadır. Howard, Hull'daki hapisanede ve Lincoln Kalesi'nde tutulan Hollandalı esirlere iyi muamelede bulunulduğunu tespit etmiştir²⁰¹. Buna

¹⁹³ *The Beautiful Lady Craven*, v. 1, s. 75.

¹⁹⁴ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 246. Geride Leydi Craven'dan naklettiğimiz ve II. Frederick'in Prusya'yı despotizmden çıkardığı şeklindeki ifadeleri üzerine vurguladığımız gibi, yukarıdaki despotluk ithamı da bu suçlamanın Batılı memleketler için de yapılabildiğine bir başka misal olarak derhâtir edilebilir.

¹⁹⁵ Thomas, Lord Archbishop of York, **A Sermon Preach'd At the Cathedral Church of York, September the 22d, 1745**, London, s. v.

¹⁹⁶ Thomas, Lord Archbishop of York, **A Sermon**, s. 22, 31.

¹⁹⁷ Mary Lindemann, **Medicine and Society in Early Modern Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 55; Munro, “Studying Female Prostitution”, s. 11.

¹⁹⁸ Defoe, **Giving Alms no Charity**, s. 7.

¹⁹⁹ 1658'de Hanover Dükü Ernest Augustus, İngiliz kralı I. James'in torunu olan Sophia ile evlendi ve böylece İngiliz kraliyeti ile bağ kuruldu. Dük Ernest 1698'de öldü. Yerine en büyük oğlu George Louis geçti. 1714 Kraliçe Anne öldükten sonra İngiltere'de yeni monarkın kim olacağı tartışmalarında mevzubahis bağı ile adı öne çıktı ve İngiltere'nin I. George unvanı ile yeni kralı oldu. II, III ve IV. George'lar da onun soyundan olup peşi sıra İngiliz tahtına oturdular. Bu sebeple dönemleri İngiliz tarih yazıcılığında George'lar Devri olarak anılmaktadır. Hanoverlilerin İngiltere idaresi ise 1901 yılına dek devam etti. Soy hakkında biraz daha detay için bkz. Gaines, **King George III**, s. 8.

²⁰⁰ Ditchfield, **George III**, s. 169.

²⁰¹ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 185. İngilizlerin Hollandalılara yakın ve Fransızlara hasım olması günümüze kadar gelmiş tutumlardır. İki bin üç yüzden fazla İngiliz üzerinden yapılan ve 13 Haziran

mukabil Amsterdam'daki İngiliz esirler ise kirli yere konmaktan dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir²⁰².

Prusya'daki duruma değinirken Craven, insanlarda inançsızlığın yayılmaya başladığı şeklinde calib-i dikkat bir kanaat da edinmiştir. Ona göre Prusya'ya, bilhassa da Berlin'e ateistler yerleşmiştir²⁰³. Durum aslında Alman milletine has bir vaziyet olarak da addedilmeyip pek dikkat çekmiştir. Öyle ki Leydi Craven, tarihte tanrının olmadığına dair bir doktrinin açıktan açığa öğretildiği bir başka dönem olmadığını yazacak ve bu ifadesiyle durumun ciddiyetine dikkat çekecektir²⁰⁴. Nitekim John Howard da İtalya'ya gittiğinde insanların dinî uygulamalara alâkasızlığını gözlemlemiş, başka seyyahlarla hemfikir olarak dinden kopukluk tespit etmiştir. Bu bağlamda Cenova'da iken "Voltaire ve diğer Fransız kâfirlerin" bilhassa gençler ve tecrübesizler üzerinde "kötü prensipleriyle" müessir olduklarını görerek üzüntüye gark olmuştur²⁰⁵.

Filvâki inancın ve geleneğin Osmanlı halkı için ehemmiyet ve tesirine İngiliz seyyahlar tarafından işaret edildiği gibi bunun kendi toplumları için de hatırı sayılır bir yeri olduğuna vurgu yapmak gerekir. Öyle ki bu bazen ciddi toplumsal reaksiyonlarda önemli etkenler arasında yer almıştır. Bunun XVIII. yüzyıl İngilteresi'nde en dikkat çekici örneklerinden birisi Jüyen takvimden Gregoryen takvime geçiş sırasında zuhur etmiştir.

Saat kullanımı yaygınlaşsa da XVIII. asırda İngiliz toplumu hâlâ bir saat toplumu olmaktan ziyade takvim toplumuydu. Her büyük kasaba veya şehrin kendi tatilleri, şölenleri, seçimleri, panayırıları, yıldönümleri mevcut olup kendisini tarımsal veya dinî takvimden ayıran takvimleri bulunuyordu. Dolayısıyla takvimin birçok açıdan sosyal hayatta etkili bir varlığı mevzubahisti. 1752 yılında İngiltere'nin takvim

2019'da medyaya yansıyan bir çalışmada Avrupa halkları içinde en ziyade dost gördükleri Hollanda insanı çıkarken en hasmâne olduklarınsa Fransızlar olduğu ortaya konmuştur, bkz. https://www.dailymail.co.uk/travel/travel_news/article-7136459/Brits-vote-Dutch-friendliest-Europe-followed-Portuguese.html (Erişim: 13 Haziran 2019).

²⁰² Taylor (ed.), **John Howard**, s. 181.

²⁰³ Craven, **Memoirs**, v. 2, s. 19. Dinî etkinin hayatta ciddi gerileme içerisine girmesinde Leydi Craven'a göre İllüminati örgütü müessir olmuştur. Ona göre zaten İllüminati'nin kendisi dinin yıkılması için teşekkül ettirilmiştir. Bilhassa Prusya'nın ateistlerle dolduğuna dair gözlemini de tam olarak İllüminati'ye bu ifadelerle temas ettikten sonra yer verir, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 63-64.

²⁰⁴ Craven, **Memoirs**, v. 2, s. 199.

²⁰⁵ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 31-34.

değişimine gitmesi halkın belli bir kısmını endişeye sevk etmişti. Bu endişe birçok şekilde dillendirilmiştir. 1820 yılındaki bir davada davacı avukatı olan James Scarlett'in ifade biçimi dikkat çekicidir: “Çok yıllar evvel zamanın hatırlanmasında karmaşıklığı önlemek için takvimden on bir günün çıkartılması zaruri görülmüş ve cahil kimselerce bu durum, parlamentonun aslında kendilerini on bir günün varlığından mahrum bıraktıkları şeklinde anlaşılmıştı.” Jülyen takvimle Gregoryen arası on bir günlük fark olması, görünüşe göre çeşitli insanları bir sene içerisindeki on bir günün yok olacağı telaşına sokmuştu. Öyle ki “Bize on bir günümüzü verin!” sloganı XVIII. yüzyılın en iyi bilinen sloganlarından birisi olacaktır. G. J. Withrow *Time in History* eserinde çarpıcı bir ilave yapıp insanların endişesi ve yaşananları şöyle özetler: “Birçok insan hayatlarının kısaltıldığını düşündü. Bazı işçiler ise hakikaten ücretlerinden on bir günün düşeceğine inandılar. Dolayısıyla ayaklandılar ve ‘on bir günümüzü geri verin’ arzusunda bulundular... O zamanlar İngiltere’nin en büyük ikinci şehri olan Bristol’de ayaklanma en kötüsüydü, birkaç insan burada öldürüldü²⁰⁶.”

Bununla birlikte itirazı “ayaklanma” iddiaları ile sınırlı görünmekte ve meselenin ciddi tartışmalara yol açtığını da kabul etmektedir. Nitekim 1960’lar gibi geç bir tarihte hâlâ eski takvime göre hareket eden bir bahçıvan örneği halkta bu geleneğe hatırı sayılır bir bağlılık olduğuna işaret etmektedir. 1880’ler gibi yine geç bir tarihte işçi sınıfından birçok kişinin katı bir gözetimle eski yılbaşını kutlamayı sürdürdükleri ve birçoğunun o gün çalışmanın kötü olduğuna inanarak kat’iyen çalışmayacaklarını ifade ettikleri de bildirilmiştir²⁰⁷. Ayrıca tarihleri karıştırmaktan ötürü ara sıra olmakla birlikte “hakiki çatışma işaretleri” bulunduğunu da ifade etmekte ve bir panayırın ne zaman gerçekleşeceği konusunda çıkan tartışmayı örnek getirmektedir. Derbyshire’da ise papaz kontrolündeki bölgenin bayram günleri

²⁰⁶ Akt. Robert Poole, “Give Us Our Eleven Days!”: Calendar Reform in Eighteenth-Century England”, **Past & Present**, no. 149, November 1995, s. 95, 98, 100. Ayrıca bkz. Briggs, **How They Lived**, s. 45. Son dönem tarihçileri ise “ayaklanma” ifadesini abartılı olarak reddetmişlerdir. Encyclopedia Britannica’da sadece takvim değişikliği meselesinin yaygın bir yanlış anlayışa yol açtığı beyan edilmektedir, bkz. Colin Alistair Ronan, “The Gregorian calendar”, <https://www.britannica.com/science/calendar/The-Gregorian-calendar> (Erişim: 18 Ağustos 2019). Robert Poole ise doğrudan ayaklanmaların bir “mit” olduğu kanaatini paylaşmıştır, bkz. Poole, “Give Us Our Eleven Days!”, s. 104. Poole burada bir başka meslektaşına iştirak etmekte fakat onun takvim değişikliğinin “tartışmasız” olduğu görüşünü reddetmektedir. Ona göre “ayaklanma” olarak metinlerdeki yazım, “Aydınlanma devri popüler cehaletinin bir sembolü” mânâsı taşır, bkz. Poole, “Give Us Our Eleven Days!”, s. 98.

²⁰⁷ Poole, “Give Us Our Eleven Days!”, s. 120, 130.

üzerinde tartışmalar çıkmıştır. Essex Kontluğunda bulunan Roxwell bölge vaizi de bölgedekileri yeni yılbaşını takip etmemeleri konusunda ikaz etmiştir. Dikkat çekici başka bir misalse bu dönem neşredilmiş bir vaaz metninde geçer. Vaazda şâyet eski takvime, yani asıl olana göre kilisenin bayramları düzgünce gözetilmezse tamamıyla ortadan kalkabilecekleri riski bulunduğu ifade edilmiştir. 1753'te çıkan Yahudi Lâyihası meselesi sırasında da bu meseleye atıf yapılmıştır. Yasa tasarısını hazırlayan kimse için teklife karşı yaşlı bir kadın, “Onun kötülüğü doğallaştırması hiç garip olmaz çünkü eski yılbaşını def edenlerden birisiydi” yorumu yapmıştır. Eski takvim kullanımına bağlılıktan mahkemelere yansıyan sorunlar bulunduğu da anlaşılmaktadır. 1754'te çingeneler tarafından kaçırıldığı iddia edilen Elizabeth Canning davasında şahitler arasında tarihler üzerinden atışma vuku bulmuştur²⁰⁸.

Sonuç olarak Dorothy Marshall takvim değişimi üzerine yaşananlar için, “18.yüzyıl toplumunun, bilhassa alt sınıfların nasıl gelenekle bir arada tutulduklarını göstermektedir. Değişim şüpheliydi çünkü o değişimdi” yorumu yapmıştır²⁰⁹. Robert Poole ise farklı bir bakış açısı sergileyip eski takvimin direncinin takvim reformunun kendisinde mündemiç olup yeniye muhalefetten kaynaklı olmadığını savunmuştur. Ayrıca ona göre “Nesiller boyunca kalabalığın toplu ahmaklığının 1752 İngiliz takvimi hikâyesindekinden daha iyi bir görüntüsü yoktur²¹⁰.”

Tartıda hile İngiltere’de de görülen bir şey olup incelediğimiz seyyahta bile şikâyet edilen bir husus olarak dile getirilmektedir. Leydi Montagu kasapların ağırlıkta hile yapıp 1 pound (yaklaşık yarım kilo) et başına 2.5d²¹¹ ödettiklerini aktarmakta, bir gün sabrı taşıp Sheffield’a adam yolladığında ise orada daha iyi etin 2d’ye verildiğini kaydetmektedir²¹². 1785’te Birmingham’a gelen William Thompson ise burada birçok kalpazan bulunduğunun iyi bilindiğini belirtir. İlaveten Birmingham imalatçıları arasında genel olarak “aldatmaca ve aşağılık kurnazlık” olduğunu söyler. Bazı istisnalara rağmen tavırlarında ahlâksızlık bulunmasını da genel nitelikleri olarak zikretmiştir²¹³. Aslında birçok mahalle yetkilisinin duyarsız ve alâkasız kimseler

²⁰⁸ Poole, “Give Us Our Eleven Days!”, s. 125, 128-131.

²⁰⁹ Dorothy Marshall, **Eighteenth-Century England**, 2th edition, London, 1974, s. 227-228, akt. Poole, “Give Us Our Eleven Days!”, s. 100.

²¹⁰ Poole, “Give Us Our Eleven Days!”, s. 97, 138.

²¹¹ İngiltere’de eskiden para birimi ifadelerinde “d”, peniyi ifade etmektedir.

²¹² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 194.

²¹³ William Thompson, **A Tour in England**, s. 12.

oldukları da ifade edilmektedir²¹⁴. İşçiler de dürüst olmamakla suçlananlar arasındadır. 1715'te Nicholas Hawksmoor Londra'daki zanaatkârdan bahsederken, "işçiler yetenekli ve dürüst olmaktan çok uzaktırlar o kadar ki onların geneli Britanya'nın en uzak kısmındakilerden daha acımasız ve aptaldırlar" demektedir²¹⁵.

Memlekette görülen ve arttığı hissedilen problemler İngiliz bazı din adamlarını endişeye gark etmiş ve vaazlar yâhut risale yayınlarıyla gidişatın önünü almaya çalışmışlardır. Bunlardan reddiye mahiyetindeki bir tanesinde yer alan ifadeler ilginçtir. İsimsiz yazar, "hiçbir devir veya millette kötülük daha şahlanmış değildi" demektedir ve dine karşı "her türden en duyulmamış saygısızlıklar" yapıldığını ileri sürmektedir. Kastı ise görüşüne göre Hıristiyanlık inancına aykırı ve dini tahrif ettiğini düşündüğü yayın ve tavırlara izin verilmesidir²¹⁶. Yazara belli haklılık payı veren hadiselerin vukua geldiğini de söyleyebiliriz. İntiharlar üzerine çalışma yapan Donna T. Andrew'a göre bilhassa alt sınıflar arasında çok istekle yayılan "zararlı siyasî yayımlar" etkisiyle insanların kendilerini öldürdüklerini yazmaktadır. Bunun haricinde dinî coşkunluğa kapılmalarının da intihara yol açabildiğini tespit edip bir örnek getirmiştir. Joshua Willis, "Kurtarıcımızın Haç üzerinde öldüğü gibi" ölmek istediği gerekçesini ileri sürerek kendisini bir işaret direğine asmak suretiyle intihar etmiştir. Andrew ayrıca 1780 ve 1790'larda gazetelerde intihar oranlarının yükselmesiyle endişelerin arttığını tespit etmiştir. Basının bildirdiği birçok intihar hadisesinin ise borçlardan kaynaklı olduğunu bulmuştur. Boğazını keserek intihar eden bir adam hakkında jürinin "tanrının ziyaretıyla gelen ölüm" hükmü vermesi gibi örnekler herhalde bu endişelerin yükselmesinde rol oynamıştır. Andrew ayrıca intiharların sadece alt snıfta değil, askerler arasında veya imtiyazlı kesimde de görülebildiğini belirtmiştir²¹⁷. İntihar ile kumar oynamak arası yüzyıl içerisinde kurulan bağ da bu

²¹⁴ **The Family in Early Modern England**, (ed. Helen Berry and Elizabeth Foyster), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 44.

²¹⁵ Green, "Houses and Households", v. 1, s. 309-310.

²¹⁶ Bkz. A Believer, **The Spirit of Infidelity, Detected: In Answer to a Scandalous Pamphlet, Intituled, The Spirit of Ecclesiasticks of all Sects, and Ages, as to the Doctrines of Morality; And more particularly the Spirit of the Ancient Fathers of the Church, Examined: - By Mons. Barbeyrac. In Which The Fathers are Vindicated, the gross Falsehoods of that Writer Exposed, and his innumerable Inconsistences, as well as those of the Independent Whig his Infidel Prefacer, are fully Lay'd open**, London, 1723, s. 3-vd.

²¹⁷ Tafsîlât için bkz. Andrew, "The Secularization of Suicide in England", s. 159-163. Hatta Sir James Mackintosh'un parlamentodaki konuşmasında söylediğine göre intihar, günlük işleriyle meşgale olan daha fakir sınıf arasında nâdir görülen bir suçtur. Ona göre utanç ve gurur incinmesi gibi sebepler etkili olmaktaydı, bkz. Andrew, **Aristocratic Vice**, s. 125.

noktada göz önüne alınmalıdır²¹⁸. XVIII. asır sonlarına gelirken intihar sayılarında artış karşısında basının bazı önlemler ileri sürdüğü görülmektedir. Bunlardan ilginç bir tanesi intihar edenin mallarının müsadere edilmesi teklifidir²¹⁹.

XVIII. asrın İngiltere’de büyük bir pornografi dönemi olması ve toplumun görünen ahlâkî erozyonuna karşı kampanya yürütenler de çıkıyordu. Davranışları İslah Cemiyeti ve kardeş kurumları bu bağlamda çeşitli faaliyetlerde bulundu²²⁰.

Seyyahların Osmanlı topraklarında Türklerin kendilerini diğer milletlere üstün gördüklerini söyleyerek mağrur ve mütekebbir olma ithamları yönelttiklerini görmüştük. Fakat İngiltere’de de kendilerini diğer herkese üstün gören anlayışın belli ölçüde mevcut bulunduğunu söyleyebiliriz. Asrın en meşhur İngiliz yazarlarından Daniel Defoe, kendi milletlerinin dünyadaki diğer tüm milletlere üstün olduğunu yazmıştır. Ayrıca o, İngiltere’nin zenginliğinin ve Hollanda’nın gücünün tanrı tarafından dünyaya getirildiğini savunmuştur²²¹.

3.6.1. İngiltere ve Avrupa’da Bâtıl İnanç ve Bilgi Durumuyla Alâkalı Sorunlar

İngiltere’ye gelen çeşitli seyyahlar ve İngiliz vaiz ve yazarların İngiliz halkı için cehalet isnadı görülmektedir. Misson, İngiliz sıradan halkının Fransızların ot ve kök yiyerek yaşadıkları düşüncesi taşıdıklarını öğrenmiştir. Misson buna pek sinirlenmişe benzemiş ve İngiliz hakının “aptal” olduklarına hükmetmiştir. Öyle ki onların aptallığına bundan daha büyük bir delil elde etmediğini vurgulamış, asıl İngilizlerin ot, kök ve baklagili daha çok tükettiklerini ileri sürmüştür²²². İtalyan seyyah Baretto ise tüm krallıktaki aşağı insanların biri İngiliz biri de Fransız olmak üzere dünyada sadece iki millet bulunduğunu sandıklarını söylemektedir. Sonra bir de denizcilikle uğraşan ve Hollandalı denen bir millet bulunduğunu bilirler diyen Baretto’ye göre İngilizler kendilerine İtalyanlar sorulursa duyduklarını söyler ama “İtalyanlar Fransız değiller mi?” mukabelesinde bulunurlar. Devamla Baretto, “İngiliz avamının cehaletine”

²¹⁸ Andrew, *Aristocratic Vice*, s. 176.

²¹⁹ Andrew, *Aristocratic Vice*, s. 95-96.

²²⁰ Munro, “Studying Female Prostitution”, s. 14-15.

²²¹ Defoe, *Giving Alms no Charity*, s. 5-6.

²²² M. Misson's *Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 125.

şaşılabileceğini lâkin İtalyan halkının daha da cehaletle dolu olduğunu savunur. Ona göre İtalyan avamı İngilizlerin Hristiyan olmadıklarını düşünür ve öldükleri zaman hayvan veya başka bir şeye dönüşeceklerine inanırlar²²³. İngiliz halkı için cehalet vurgusu bir de İngiliz din adamları tarafından dinî zaviyeden yapılmaktaydı. Londra piskoposu ve XVIII. yüzyıl İngiliz din adamları içerisinde önde gelen simâlardan Edmund Gibson için ağır basan bir endişe, halkın geniş kesimlerinin din hakkında cehaletiydi²²⁴.

İngiliz halkının genel vaziyeti üzerine bazı seyyahların beyânatını görmek mümkündür. John Howard, olgun yaşta birçok kimsenin “çok cahil” olup vaaz dinlemekle çok az fayda temin edebileceklerini, daha kolay ve âşinâ olunan tarzda bir öğretime ihtiyaç bulunduğunu söylemektedir. Howard bu suretle hem insanların bilgi sahibi olmasını sağlamak hem de anlama kapasitelerini genişletmek derdindedir²²⁵. Okuma yazma öğrenimi konusunda bilhassa XVIII. asır içerisinde ciddi gelişme kat etmekle beraber İngiltere’de bu konuda da belli sıkıntılar bulunduğunu bilhassa yüzyılın başları için söylemek mümkündür. Misson, İngiltere’ki köylerde okuyup yazabilen birisinin güç bela bulunabileceğini ileri sürmüştür²²⁶. Bununla birlikte şu da ifade edilmektedir ki; Avrupa’da da XVIII. yüzyıl mesleklerinde okuma yazma bilmenin çok fazla kullanımı yoktu. Bunun yerine daha faydalı addedilen becerilerin kazandırılmasına bakılır, bu da çıraklık veya bir zanaat okulu vasıtasıyla yapıldı. Nitekim okuma yazma oranı daha yüksek olan ülkelerin daha düşük orandaki ülkelere göre zayıf kaldıkları da görülmekteydi. Örneğin Hollanda’nın 1600’de ulaştığı okuma yazma oranına İngiltere ancak 1750’de ulaşabilmiş, XVIII. yüzyıl boyunca Hollanda’daki oran da açık bir biçimde daha yüksek kalmış fakat Hollanda bu dönem İngiltere’ye nazaran daha zayıf kalıp kuvvetler arasındaki makas da açılmaya devam etmiştir. Ayrıca 1700-1799 arası İngiltere’de yeni öğretim kurumlarının sayısı 19, İskoçya’da 9, Hollanda’da 21 olup Fransa’da 38’i bulmuş, İngiltere burada hem Hollanda’nın hem de ancak yarısı düzeyine ulaşarak Fransa’nın açık biçimde gerisinde kalmıştır²²⁷. İskoçya da bu bağlamda dikkat çekici bir örnektir. 1750 civarında İskoçya’da okuryazar kimse oranı %35 olarak tahmin edilip bu İngiltere’ye

²²³ Baretti, *A Journey from London to Genoa*, v. 1, s. 63-65.

²²⁴ Latham, College, “The Clergy and Print”, s. 17.

²²⁵ Taylor (ed.), *John Howard*, s. 338.

²²⁶ *M. Misson's Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 285.

²²⁷ Rijpma, “A Comparative Investigation”, s. 24, 26, 73.

göre biraz daha iyi oldukları mânâsına gelmektedir. İskoçya'nın bu konudaki üstünlüğü XIX. asır ortasına dek de sürmüştür²²⁸.

İngiliz halkı içinde var olan çeşitli bâtil inançlar da bilinmektedir. Dr. John Covell'in bir kaydı, bâtil inanç konusunda genellikle doğu milletlerine bâtil inanç suçlaması yapan İngiliz seyyahların kendilerinin de doğu milletlerinden bu konuda tepki görebildiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Buna göre seyahatte yanında bulunan bir İngiliz, İngiltere'ye gelip tercümanlık yapmak için dillerini öğrenen bir Ruma yüz tonluk düşen kayayı çubuğuyla tutup kendisi ve müntesiplerini kurtaran aziz hikâyesi anlatmıştır. Bunu dinleyen Rum ise kahkaha patlatmıştır. Covell da bu vaziyetten yol arkadaşlarını daha iyi seçmesi gerektiği çıkarımında bulunmuştur²²⁹.

Kumar oynayan kadınların en azından istiâreyle insan tabiatlarını kaybettikleri söylenmiştir. Bunun da ötesinde XVIII. yüzyılda klişe olan bir şey kumar oynayan kadınların dış görüntülerinin korkunç olacağıdır²³⁰.

Hakikaten tıbbî hususlarda bu dönem başka bâtil inançlar da beslenmekteydi. Dorset'te asılmış bir kimsenin cesedine dokunmanın yaygın deri rahatsızlıklarını iyileştireceğine inanıldı. Çürümüş bir uzuv yeni asılmış bir adamın boynuna konursa iyileşirdi. Somerset'te şişliğin kamu önünde asılmış bir ölünün eline şişmiş kısmın dokundurulmasıyla geçeceği inancı vardı. Kuzey İngiltere'de ise darağacından bir kıymık parçasının dış ağrısı için tedavi olduğu düşünüldü. Norfolk'ta ise idam edilmiş suçlunun ölü elinin guatr veya kanayan tümöre dokundurulursa iyileştireceği mülahaza edilmekteydi. Wessex'te de ülser veya kanserli uların benzer şekilde tedavi edileceğine inanıldı. Yine Wessex'te kısır kadınların çocuk doğurabilir olmak için darağaçlarına gizlice gittikleri ve ölünün eliyle kendilerine vurdukları bildirilmektedir. Benzer inançlar Londra'da da yaygındı. Bakıcılar çocukları sağlıklı olmaya genel bir garanti diye infaz edilmiş suçluların elleriyle onlara vurmak için darağaçlarına getirirdi. Herhangi birisinin asılması için kullanılan ipin başın etrafına sarılmasıyla baş

²²⁸ Rab Houston, "The Literacy Myth?: Illiteracy in Scotland 1630-1760", **Past & Present**, no. 96, August 1982, s. 81, 98. Ayrıca bkz. Joanna Innes and Nicholas Rogers, "Politics and Government 1700-1840", **The Cambridge Urban History of Britain**, volume II 1540-1840, Peter Clark (ed.), Cambridge University Press, 2000, s. 541.

²²⁹ Covell denizcilerde bazı azizlerin hayaletlerinin gelip kendilerini kurtaracağına dair bir inanç bulunduğunu da öğrenmiştir, bkz. **Dr. John Covell**, ed. J. Theodore Bent, s. 108-109, 126-127.

²³⁰ Andrew, **Aristocratic Vice**, s. 200-201.

ağrısının geçeceği görüşü de vardı. 1739'da araba soygunundan idam edilen John Morris, eşkıyalık yaparken çenesinden vurulmuştu. Çene kemiği parçalarını saklamış, asılmadan evvel Newgate'teki diğer mahpuslara yadigâr veya nazarlık olarak dağıtmıştı. 1777'de Dr. Dodd asılmış, yüzünde bir ur bulunan “çok düzgün giyimli genç bir kadın” darağacına gidip geçeceği inancıyla doktorun eli ile suratına vurmuştur. Böyle bir rahatsızlık için bunun “kesin bir tedavi” görülmesi esasen bayağı kimseler arasındaydı²³¹. Seyyahlardan da bu durumu görüp hayretle yazanlar vardır. Meister 1789'da güzel bir genç kadının binlerce izleyicinin gözleri önünde darağacına gidip bağrını açıp ölü adamın elini oraya koyduğuna şahit olmuş, “zalim, akıl almaz bâtil inanç” yorumunda bulunmuştur²³². 12 yıl evvel Londra'ya gelen Lacombe ise, “safdil kadınların” idam ipine dokunmakla epilepsi veya başka birçok hastalığın geçeceğine inandıklarını yazmıştır²³³.

İrlanda'ya ziyaretinde Misson'un şahit olduğu ve genişçe yer verdiği bâtil inançlı birtakım uygulamalar da dikkat çekicidir. Fransız seyyah genel olarak İrlandalıların yarı vahşi olup 16-17 asır evvel Strabo'nun tanımladığı atalarından pek farklı gözükmediği kanaatindedir. Aktardığına göre İrlandalılar arasında bazı cadılar olup bunların kuru koyun omuz kemiğine bakarak baktıran şahsın ailelerinden birisinin ölüp ölmeyeceğini bildirir. Şâyet bir hırsız tereyağlarını çalarsa, evlerinin damını örten samandan bir parça çekip ateşe atarlar ve böylece hırsızın çaldığını geri getirmesini umarlar. Yumurta yediklerinde bunların aynı şekil ve büyüklükte olmasına dikkat ederler, aksi halde atlarının ölebileceğini düşünürler. Misson'un gözlemlediği bir başka enteresan inançsa; bir adam yere düştüğü vakit ayağa kalkar kalkmaz etrafında üç kere dönüp düştüğü noktaya zıplamasıdır. Sonra orada küçük bir çukur yapıp bıçağıyla çamur parçası çıkarır. Eğer ki kendisinde bir hastalık sadır olursa gidip büyücü kadına bildirir, o da çukurun başına giderek ağ koyar ve bir şeyler okur. Bunları anlattıktan sonra Misson, kendisinin burada anlattıklarından “daha fazla aptallıklar” bulunduğunu ve yaptığının ancak bir özet olduğunu ifade etmiştir²³⁴.

²³¹ Peter Linebaugh, “The Tyburn Riot Against the Surgeons”, *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England*, Douglas Hay (ed.), Penguin, London, 1977, s. 109-110.

²³² *Letters Written during a Residence in England. Translated from the French of Henry Meister, Containing Many Curious Remarks upon English Manners and Customs, Government, Climate, Literature, Theatres, &c. &c. &c. Together with a Letter from the Margravine of Anspach to the Author*, London, 1799, s. 62.

²³³ F. Lacombe, *Observations sur Londres et ses Environs, avec un Précis de la Constitution de l'Angleterre, et de la Decadence; par un Autheronome de Berne*, Paris, Londres, 1777, s. 186.

²³⁴ M. Misson's *Memoirs*, tra. Mr. Ozell, s. 150, 153-154.

İrlandalı bâtil inançları hakikaten kökleşmiş ve şöhret boyutuna varmıştır. 1922’de İrlandalı yazar J. Doyle konu üzerine kısa bir makalesinde bazı bâtil inançları için “umarım çocuklarımız onları tamamen kaybetmezler” demek ve bunu milli kimlik ile inançlarının bir eserini kurtarmak faydasıyla izah etmektedir. Sonra ise “puca” gibi hayvânî bir mahlûk ve “Bean Sidhe” gibi İrlandalı hayaletlerinden bazı bâtil inançlarını özetle anlatmıştır²³⁵. Coğrafya açısından dip dibe bulunmalarına rağmen İskoç ve İrlandalıların İngilizlerden ciddi farklılıkları olduğu aşikârdır. Saint-Fond da bir İskoç şehri olan Dumbarton’a geldiği vakit bir seyyahın tüm İngiliz düzgünlüğüne elveda edip çok farklı tavır ve geleneklerle karşılaşacağını belirtmektedir²³⁶.

Yaşlı olup münekkit, huysuz ve bâtil inançlı biri olmaması hasebiyle Leydi Montagu kendisini alışılmadık bir kimse olarak düşünür²³⁷. Hayatının tamamına yakını Batı memleketlerinde geçiren Leydi Montagu’nun bu ifadesinden spesifik olarak İngiliz yaşlılarını kastettiğini çıkarmak pek sıhhatli olmamakla birlikte genel olarak Avrupalılar için böyle bir izlenim edindiğini düşünmek mümkündür.

Türkler arasında bazı kehanetler var olduğunu anlattıkları gibi ele aldığımız kaynaklarda, kendi içlerinde de kâhin varlığına dair anlatım ve bizâtihi başvuran bulunduğu dair misal görmek mümkündür. Bu kimse Leydi Craven olup henüz Lord Craven ile evli ve araları da iyi iken bir kâhin kadına gitmiştir. Söylediğine göre bu kadın kocasıyla ilişkisinin bozulup boşanacağını, yurt dışına gideceğini, orada kraliyet ailesinden bir başka kimse ile evleneceğini, büyük zenginlikler kazanacağını ve toplamda yedi çocuğu olacağını söylemiş ve isabet etmiştir²³⁸. Leydi Craven gibi birisinin bunu yapması, soylu çevrede dahi kâhin ve kehanetlere dair belli bir ilgi ve saygıya işaret etmektedir. Dahası onun anlattıklarında bunu yapanın sadece kendisi olmadığını da buluruz. 1750-1810 arası yaşayıp devrinde meşhur bir İngiliz devlet

²³⁵ J. J. Doyle, “Irish Popular Superstitions”, **The Irish Monthly**, vol. 50, no. 584 (February, 1922), s. 76-78.

²³⁶ Faujas Saint-Fond, **Travels in England**, s. 227.

²³⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 78-79.

²³⁸ Leydi Craven evvela Plutarch’ın Çiçero’nun hayatına dair yazdıklarında onun süt annesinin Çiçero’nun ileride Roma devletine büyük desteği olacağı öngörüsünü nakletmiştir. Bunun akabinde “şâyet bir öngörü gerçekleşirse o hakiki bir kehanettir, yok aksi olursa boş bir masaldır” yorumunda bulunmuş ve ondan sonra başından geçen yukarıda aktardığımız durumu nakle girişmiştir, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 81-82.

adamı olan William Windham'ın da Venedik'te seyahat ederken bir “şarlatana” geleceğini baktırdığını anlatmıştır. Bunu kendisine bildiren ise Galler Prensi'dir²³⁹.

İngiliz seyyahların sadece Osmanlılar için değil, Avrupalılar için de bâtıl inanç ithamları olmuştur. Edmund Chishull'un Viyana'da iken öğrendiği bir hadise bâtıl veya yanlış inanç bağlamında zikredilebilir mahiyettedir. Buna göre kadının birisi bir gence çok âşık olup onunla görüşmekteymiş. Fakat daha sonra başkasıyla evlenme niyetini öğrenmiş. Sonunda onu çağırıp fırsat bulduğunda kafasına sıkmış, derhal gidip teslim olmuş ve her şeyi anlatıp onsuz yaşayamayacağını, derhal kendisini öldürmelerini böylece öteki dünyada beraber olacaklarını söylemiş. Nihayetinde ise kellesi uçurulmuştur. İspanya topraklarına geldiğinde bâtıl inanç vurgusunun Chishull'da husususi bir boyuta ulaştığı görülmektedir. Cadiz'de dolaşan İngiliz seyyah, şehir halkının “bâtıl inançlarının tuhaf birçok parçasının şehrin her köşesinde” ortaya çıktığını düşünmektedir²⁴⁰. Leydi Craven da benzer şekilde Portekizlilerin çok bâtıl inançlı olduklarını savunmuştur²⁴¹. Portekizliler aleyhindeki benzer düşünceler Baretti'de de görülür. Ona göre bunlar cahil ve bâtıl inançlı kimselerdir. Dahası o, halkın yabancılara gösterdiği düşmanca muameleyle karşılaşması neticesinde Portekiz milletin aşağı kısmının alçak kimseler yığını olduğunu söylemiş, diğer milletlerden bu memlekete yerleşmiş pek çok kimsenin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir²⁴².

İtalya'da da sergilenen tavır benzerdir. Nitekim Messina'ya geçtiğinde bir kez daha bu vurguyu yapan Chishull, şehrin tamamen putçuluk ve bâtıl inanca teslim olduğuna kanaat etmiş, imajlara yapılan çokça “boş ve ikiyüzlü” hitaplara şahit olmaktan üzüntü duymuştur²⁴³. Drummond da Canabianca nehrini geçtikten sonra geldiği yerde St. Catherine'e ithaf edilmiş edilmiş bir kilise bulur. Kilise mihrabında bir meleğin ellerini çocuk yaştaki Hz. İsa'nın başına uzatırken tasviri ile karşılaşır. İngiliz seyyah, bu “çocukça aptallıklardan” bıktığını ifade edip böyle tasvirlerle karşı sergiledikleri tavrı ortaya koyar²⁴⁴. Lüdeke ise karnaval zamanı Venedik'i görünce İngiliz Protestanlarından daha sert çıkış yapmıştır. “Şeytanın, kâfirlerin dölünü nasıl

²³⁹ *The Beautiful Lady Craven*, v. 2, s. 83-84.

²⁴⁰ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 123-124, 171.

²⁴¹ Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 389.

²⁴² Baretti, *A Journey from London to Genoa*, v. 1, s. 188, 293.

²⁴³ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 174.

²⁴⁴ Drummond, *Travels*, s. 59.

eline geçirdiği böyle zamanlarda açıkça görülüyor” diyen Lüdeke, Hristiyan inancı güçlü olmayanlar için “tanrı aşkına buradan uzak dursunlar” çağrısı yapmıştır²⁴⁵.

Hollanda’daki bir kilisede kabul edilen bir hikâyeyi zımnen bâtıl inanç kabul eden Drummond’un öğrendiği bir husus da zikredilmelidir. Buna göre bir Hollanda kilisesinde küçük bir kızın muhafaza edilip ondan hikâye anlatıldığını belirtir. Hik  yede     yüz yıldan fazla süre önce Yahudiler tarafından kaçırılıp ha   üzerinde   ld  r  l  p ayaklarına büyük ağırlık bağlanıp suya atıldığı, ancak sonra kızın cesedinin su yüzeyine çıkıp fark edildiği nakledilmektedir. Drummond, bu “mucizenin” tabiat felsefesi ile açıklanabileceğini s  ylemektedir²⁴⁶.

Kudüs’te Kutsal Mezar Kilisesi’nde Latinlere dair Charles Thompson’ın bir gözleminin de burada zikre   ayan olduğu kanaatindeyiz. Thompson, Latinlerin Kutsal Mezar Kilisesi’ndeki seremonilerinde “uluyup, k  kreyip, bulundukları yer için çok uygunsuz en iğrenç bir feryat çıkardıklarını” ifade etmiştir. Anlattığı ilginç bir şey; yere düşüp zemin boyunca yerde s  r  nmeleri, kimilerinin de bazılarını omuzları üzerine alması ve mezarın etrafında dola  malarıdır. Daha ilginç bir şeyse bazen i   lerinden kimisini topuklarından kaldırıp kasten düşürerek kahkahaya boğ  lmalarıdır. Bir başka rahatsız edici bulduğu ve değişik gözleminde ise, bir adamın sırtına davul alıp mezarın etrafında dönmeye başlaması, bir diğerinin de onu takip edip davula vurması, yorulan olduğuunda derhal üçüncü bir kimsenin devreye girmesidir²⁴⁷.

Leydi Craven’da geçen bir kayda da burada yer vermek icap eder. Schwedt U  beyi’nin hizmetinde Rosenfeld adlı bir kimse bulunduğunu söyleyen Craven, bu kimsenin kendisinin Mesihliğini, Prusya kralının ise   eytanlığını ilan ettiğini anlatır. Papazlara hücum eden Rosenfeld, onların serseri ve yalancı kimseler olup   l  m vaazı verdiklerini, kendisinin ise hayatı vaaz ettiğini zira taraftarlarının asla ölmediğini ve onların yardımıyla dünyaya h  kmedeceeğini söyler. Rosenfeld tesirli olmayı başarır ve çeşitli taraftarlar kazanır.   yle ki ona bağlanan bazı “  o  kulu fanatikler”   z kızlarını kendisine verirler. Zira Rosenfeld, yedi mührü a  mak için yedi bakireye ihtiya  ı olduğunu söylemiştir. Çeşitli başka şeyler anlatan Rosenfeld’i nihayet Prusya kralı

²⁴⁵ Lüdeke, **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi**, s. 15.

²⁴⁶ Drummond, **Travels**, s. 18-19. Söz konusu Türklerin inancı olduğuunda şiddetli ifadeler zikreden Drummond’un buradaki tavrı, bir kez daha tutumunu belirlemede dinî inancının temel bir rol oynadığını gözler önüne sermektedir.

²⁴⁷ **Charles Thompson**, v. 3, s. 166-168.

yakalatıp hapse attırır ve kırbaçlatılmasını emreder²⁴⁸. Tam adı Hans Rosenfeld olan bu şahıs esasen bir av hayvanı bekçisi vazifesindeydi. Kendisini Mesih ilan ederken Hz. İsa ve havarilerini ise sahtekâr ilan ettiği belirtilir. Hayatını anlatılagelen hal üzere arada bir hapislere girip çıkmakla birlikte yirmi yıl kadar devam ettirmiştir. Takipçileri ise sessiz biçimde yok oldukları 1788 yılına dek bir arada kalmışlardır²⁴⁹.

Kanaatimizce Avrupa’da bu dönem bâtil inanç konusunda mutlaka zikri gereken bir mesele canavar inancıdır. Leydi Montagu 17 Mart 1753 tarihli mektubunda, küçükken cadılar ve hobgolin hikâyeleriyle korktuğunu fakat artık böyle bâtil inançları kalmadığını ifade etmek suretiyle²⁵⁰, ele aldığımız kaynaklar içerisinde bize bu konuda mühim bilgi sağlamış ve canavar inancının XVIII. yüzyılda İngiltere’de üst sınıf insanlar arasında hâlâ barınabildiğini göstermiştir²⁵¹. Nitekim bu asır içerisinde Surrey’deki kayıtlarda cadılık yaparak cinayete yol açtıkları suçlamasıyla yargılanan üç kadın bulunduğu da tespit edilmiştir²⁵². Cheshire’da 1620-1680 arası 20 kadının cadılık yapmak gerekçesiyle idam edilmiş olması²⁵³ da bu inancın erken modern devir İngilteresi’nde ciddi biçimde varlığına delâlet etmektedir. Fransız seyyah da İngiltere’de kapı eşiklerinde sıklıkla at nalı görmüş, nedenini sorduğunda çeşitli cevaplar aldıysa da en çok aldığı cevap “cadıları uzak tutmak için” olmuştur²⁵⁴. 1760’ta yazan Barette ise, İngiltere’de Honiton bölgesine geldiği zaman burada kendisine eskiden cadı olduğu düşünülen kadınların bazen öldürüldüğü bir yer gösterildiğini bildirmektedir²⁵⁵.

²⁴⁸ Tafsilat için bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 64-66.

²⁴⁹ T. Williams, “Rosenfelders”, **A Dictionary of All Religions and Religious Denominations, Antient and Modern, Jewish, Pagan, Mahometan, or Christian: Also of Ecclesiastical History**, 3th Edition, London, 1824, 265.

²⁵⁰ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 26.

²⁵¹ Ortaçağ’da canavar inancı İngilizler için kimlik belirleyecek kadar mühim bir boyuttaydı. XII. asır İngiliz meşhur din adamı Monmouth’lu Geoffrey, canavar ırkından sayılan devlerin, isimsiz bir Yunan kralının yerleşim olmayan bir adaya sürgün edilmiş kızlarıyla şeytanın cinsel ilişkiye girmesi sonucu zühur ettiklerini ve ortaya çıkan bu devlerin İngilizler için kurucu kimlik taşıdıklarını anlatmıştır, bkz. Dana Morgan Oswald, “Indecent Bodies: Gender and the Monstrous in Medieval English Literature”, **The Ohio State University Unpublished Doctoral Dissertation**, 2005, s. 15.

²⁵² J. M. Beattie, “The Criminality of Women in Eighteenth-Century England”, **Journal of Social History**, vol. 8, no. 4 (Summer, 1975), s. 83.

²⁵³ Sarah Christine Shippy Copeland, “Constructions of Infanticide in Early Modern England: Female Deviance During Demographic Crisis”, **The Ohio State University Unpublished Master’s Thesis**, 2008, s. 17.

²⁵⁴ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 129-130.

²⁵⁵ Barette, **A Journey from London to Genoa**, v. 1, s. 9. İngiliz halkı içinde bu inancın belli ölçüde bulunmaya devam ettiği anlaşılmakla beraber eğitilmiş insanların sıyrılmakta olduğu düşünülebilir. 1670’lerde yazan Covell, İstanbulda Ragusa büyükelçisi Marin Cabuga’nın cadı inancını en garip bir

Batılılar canavar inancını esasen Antik Yunan yazarları²⁵⁶ ve ellerindeki İncil’de geçenleri zâhirî anlamları ile yorumlamalarından²⁵⁷ almışlar ve Eski Çağ’dan Ortaçağ’ı da aşip erken modern devre kadar taşımışlardır.

İnanılan canavarlar içerisinde en meşhurlarından bir tanesi denizkızlarıdır. Ortaçağ metinlerinde yer alan denizkızları, müzikleriyle denizcileri uyutup sonra onları parçalayan canavarlar olarak hikâye edilmişlerdir²⁵⁸. XVIII. yüzyıla gelindiğinde de kendilerinden hâlâ bahis görülebilmektedir. Türkler ile alâkalı yorumları da bulunan ve XVII. yüzyıl sonlarında yazıp eseri 1701’de yayınlanan Ellis Veryard, birçok denizkızı gördüklerini ileri sürüp tuhaf bir denizkızı çizimine de yer vermiştir²⁵⁹. XVIII. yüzyılda varlığını esaslı sürdüren ve en meşhur deniz canavarlarından biri olan canavar ise Kraken’dir. Biyoloji tarihi önde gelen figürlerinden İsveçli Linnaeus 1746’da Fauna Svecica isimli eserinde Kraken’in Norveç denizinde yaşadığını ileri sürerken 1752 gibi geç bir tarihte Danimarkalı piskopos Erik Pontoppidan ise Kraken’i dünyanın en büyük hayvanı olarak tanımlamıştır²⁶⁰.

3.6.1.1. Antik Eserlerle İlgili Bazı Sorunlara Dair Şahitlikler

Antik eserler konusunda Avrupa’da yıkılan ve kaybolanlara dair de seyyahlarda kayıt mevcuttur. Nitekim Montagu, Avignon’da antik eserlerden bir şey kalmayıp her şeyin gotik yapıda bulunduğunu ifade etmiştir²⁶¹. Bu konuda Montagu’nun pek dikkat çekici bir gözlemi M.S. 79’da Pompei ile birlikte yok olan antik Herkülenyum şehri

bâtıl inanç addetmiştir. Cabuga bir gün kendisiyle olan mükâlemesinde bir Yahudi kadınla karşılaştığını ve onun kesinlikle cadı olduğunu ifade etmiştir, bkz. **Dr. John Covel**, ed. J. Theodore Bent, s. 190.

²⁵⁶ Tafsilat için bkz. Wendy Reid Morgan, “Constructing the Monster: Notions of the Monstrous in Classical Antiquity”, **Deakin University Unpublished Doctoral Dissertation**, 1984.

²⁵⁷ Asa Simon Mittman, Susan M. Kim, “Monsters and Exotic in Early Medieval England”, **Literature Compass**, Volume 6, Issue 2, 2009, s. 335.

²⁵⁸ Jane E. Harrison, “Myth of Odysseus and the Sirens”, **The Magazine of Art**, London, 1887, s. 134; Richard Morris (ed.), **An Old English Miscellany Containing A Bestiary, Kentish Sermons, Proverbs of Alfred, Religious Poems of the Thirteenth Century**, London, 1872, s. 18.

²⁵⁹ MacLean, **Doğu’ya Bakış**, s. 182-183.

²⁶⁰ Rodrigo B. Salvador, Barbara M. Tomotani, “The Kraken: When Myth Encounters Science”, **História, Ciências, Saúde-Manguinhos**, v. 21, n. 3, jul.-set. 2014, s. 976. Avrupalı kaynaklarda yoğun şekilde tasvir edilen bazı canavarlar, onların gerçekten görerek ve dürüstçe yazdıklarına inanan bir kısım Osmanlı kaynaklarını da etkilemiş benzemektedir. Belki de Piri Reis’ten alarak Ebussuûd Efendi, Çin’e gidip yazan bir seyyahı, kendisine örtü olarak kullandığı dev bir kulağı olan canavar anlatımını iktibas etmiştir, bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 8, s. 3788-3789.

²⁶¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 320.

kazılarına dairdir. Montagu, antik tiyatronun kazı çalışmaları sırasında düzensiz darbeler vurulması yüzünden parçalara ayrıldığını dermeyan etmiştir. Onun Napoli Sarayı'nı antik Gotlardan bile "barbarca" bulduğunu söylerken bunu açıklama nedeni de dikkat çekici olup madalyon yapılmak üzere kıymetli şeylerin eritilmesinden bahsetmiştir²⁶². Montagu'dan yarım asır kadar bir zaman sonra, 1787'de yazan Goethe de Leydi Montagu'ya kazılardaki mühim sorunlar konusunda eşlik etmiştir. Herkülenyum şehri kazılarından bahseden Goethe şunları söylemektedir: "Kazıların Alman azınlıklar tarafından yöntemli bir biçimde yapılamamış olması çok üzücüdür; çünkü kesinlikle yağma için rastgele kazı yaparak, insanlar birden fazla değerli Antik eşyaya zarar vermişlerdir²⁶³."

Delos Adası'na giden Drummond'un suçlama ton ve üslubu da tıpkı Türklere karşı kullandığı ayardadır. O, Venedik, Ceneviz, Pisa ve "diğer canavarların" buradaki antik eserler hazinesini "cahil barbarlıkla" tahrip ettiklerini ifade etmektedir²⁶⁴. Leydi Craven'ın Lyon'da Taurobolum'un²⁶⁵ haylaz çocuklar ve başıboş dilencilerin erişimine açık bırakıldığına dair kaydı da bu bağlamda zikredilebilir. Kezâ o, Pisa'dan 1785 Eylül'ünde yolladığı bir mektubunda girdiği bir kilisedenin vaiz kürsüsünde yer alan portrelerdeki şahısların kafalarının "barbar seyyahlar" tarafından koparıldığını anlatmaktadır²⁶⁶. Bu misal Batılı gezginler içerisinde kendi eserlerine karşı böyle muamele edebilenlerin bulunduğunu örneklemesi zaviyesinden kayda değerdir. Diğer yanda Leydi Craven'ın bu durumun Avrupa'da da vukua geldiğini bilmesine rağmen antik eserler konusunda Türklere hususi bir şiddetle yüklenen tavrını değerlendirebilmek açısından da dikkate şâyandır.

İngiltere'de de antik yapıların harap olduğuna dair devir içinde gözlem ve yayınlar bulunmaktadır. Exeter'in bazı bölgelerinde daha XVIII. yüzyıl ilk çeyreği civarında ancak harap haldeki antik yapıların varlığı bilinmekteydi²⁶⁷.

²⁶² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 216, 220.

²⁶³ Robert Étienne, **Pompei: Toprağa Gömülen Kent**, çev. Esra Özdoğan, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 156-157.

²⁶⁴ Drummond, **Travels**, s. 106-107.

²⁶⁵ Craven burada muhtemelen Antik Roma'da boğa kurbanının (taurobolium) gerçekleştiği taşı kastetmektedir. Bu gerçekten Lyon'da, 1704 yılında bulunmuştur. https://fr.wikipedia.org/wiki/Autels_tauboliques_de_Lyon (Erişim: 24 Aralık 2019).

²⁶⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 20, 72.

²⁶⁷ Richard Izacke- Samuel Izacke, **Remarkable Antiquities**, s. 3. Burasının Britanyalıların adada teşkilatlandığı ilk şehir olarak düşünülmesi de önemini arttırmaktadır, bkz. s. 17.

İngilizlerin kendi elleriyle bazı miraslarına fena muamele yaptıkları gibi çarpıcı bir hakikate de vâkıfız. XVII. yüzyılın tam ortalarında “Kraliyet taraftarları” ile “Parlamento taraftarları” arasında yaşanan İngiliz İç Savaşı sırasında Parlamento taraftarı askerler Winchester Manastırı’nı yağmalamaya girişmiş ve bu sırada feci işler olmuştur. O kadar ki, hengâme sırasında 1016’da İngiltere’yi ele geçirip tahtına oturan Kral Büyük Cnut’ın kemikleri ile mezarlardaki diğer kimselerin kemikleri birbirine karışmış, bazı askerler uyluk kemikleri ile Ortaçağ’dan kalma pencereleri kırmışlardır²⁶⁸.

Durum sadece İngilizlere mahsus olmayıp Batı’da genel olarak yaşanmış bir şeydir. Üstelik bu, sadece başka bir inanç ve kültür mensuplarının kalıntı ve miraslarına karşı değil, kendi kutsal emanetlerine karşı dahi yaşanmıştır. Bilhassa XI. yüzyılda Norman İstilas, XVI. yüzyılda Protestan Reformu ve XVIII. yüzyılda Fransız İhtilali zamanlarında nice Hristiyanlık kutsal emanetleri yok olmuştur²⁶⁹. Öyle ki 1204 Latin yağması sırasında İstanbul’dan kapılıp götürülen ve Bizans’ın en değerli dinî rölüklerinden sayılan Kontantinopolis Mandilyonu dahi Fransız İhtilali sırasında yok edilenler arasında yer almıştır²⁷⁰. Tarihî ve kutsal emanetlerin sadece böyle büyük hareketler sırasında değil, bazen bireysel hırsızlık yüzünden telef olduklarını da ilave edelim²⁷¹. Aline Hornaday’ın dikkat çektiği gibi, büyük bir kral olmak bile özen gösterdiğiniz yâdigârınızı emniyete almaya yetmeyebiliyordu. Fransız kral Philip Augustus (II. Philip), karısı Hainaut’lu Isabella’nın anısına mezarını “cömertçe” yaptırmışsa da doğru düzgün korunmamıştır. Daha 1752’de Paris şehri için dört cilt rehber kitap yayınlayan Germain Brice bu mezar hakkında hemen hiçbir şey bilmediğini ortaya koymuştur. Şu kadar ki, 1726-1727’de Paris başpiskoposları için kullanılan kilisedeki yer altı mezarında yeniden yapılanma çalışmasına girildiğini

²⁶⁸ W. B. Bartlett, **King Cnut and the Viking Conquest of England 1016**, Amberley Publishing, Gloucestershire, 2016. Kitabın “A Life Assessed 1035” serlevhalı bölümünde mevzuyla alakalı mâlûmat bulunmaktadır. Diğer yandan buradaki kemikler öylesine karışmıştır ki Kraliçe Emma’nın kemikleri 2019’da tespit edilebilmiştir. Saçılan kemikler yerel halk tarafından toplanıp konmuş, kimin kemiği kimindir veya aynı kemik midir, vaziyet anlaşılmaz bir hal almıştır, bkz. “Queen’s bones’ found in Winchester Cathedral royal chests”, <https://www.bbc.com/news/uk-england-hampshire-48281733> (Erişim: 27 Mart 2020).

²⁶⁹ Christine Quigley, **Skulls and Skeletons: Human Bone Collections and Accumulations**, McFarland & Company, Inc., Publishers, North Carolina, 2001, s. 168.

²⁷⁰ Martin Kemp, **Chris to Coke: How Image Becomes Icon**, Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 23.

²⁷¹ Diğer kilise ve manastırların bile bazen ötekilerden rölük arakladığı ifade edilmektedir, bkz. Quigley, **Skulls and Skeletons**, s. 168.

ve bu sırada birçok seçkin ama tanınmayan kimselere ait eski mezarlar keşfedildiğini yazan Brice, bunlardan Isabella'nınkini "İngiltere kraliçesinin" mezarı sanmıştır²⁷².

Anlaşılabacağı üzere çarpıcı boyuttaki ilginç ve önemli misaller pek çoktur. Şu halde değil uzun dönem mücadele edip savaştığı hasmına ait inanç ve kültürün mirasını yıkmak, kendi tarih, kültür ve hatta inancına ait nice kalıntı ve esere dahi zarar verme yâhut koruyamamak örnekleri çokça kendi sicillerinde de bulunurken çeşitli seyyahların, tablonun bu büyük kısmını göz ardı edip sırf Türklere "barbarlık" yakıştırmalarının sıhhatli bir gözlemden ziyade Türkler ve İslam'a karşı aldıkları fikrî ve hissî konumdan kaynaklandığına hükmetmek gerekir.

3.7. Kadınlar ve Kadınlarla Alâkalı Birtakım Meseleler

Kadınlar veya onlara taalluk eden çeşitli meseleler bu İngiliz seyyahların bu dönem hassaten üzerinde durduğu ve bir kısmının gayet geniş yer ayırdığı bir meseledir. İncelediğimiz dönemde hem kadın seyyahlar olması hem de Osmanlı'ya dair bilgi ve nüfuzlarının artmasıyla zaman içerisinde biraz daha incelikli soruşturmalar yapabilme kabiliyetinin kazanılması nedeniyle kadınlar hakkında geçmişin klişe ifadelerinden ayrılıp çarpıcı gözlemlere yer verenler de bulunmaktadır. Yine de evvelden beri devam edegelen tipik suçlama ve bakış açısını aynıyla koruyanlar da mevcuttur.

Gözlemlerindeki detay, müstesna bilgi edinme kabiliyeti ve önyargıdan uzak haliyle bu konudaki kayıtlarının önemi açısından en başı çeken Leydi Montagu, bir kadın olması sayesinde Osmanlı kadınlarının dünyasına girebilmiş, Avrupalıların yazdıklarından çok farklı gözlem ve tespitlere ulaşabilmiş, hatta bu sebeple kendisinden evvel Türk kadınları üzerine yazanların bir yığın yanlış imza attığına vurguda bulunup onlarla alay etmiş, kimisinin müstesna derecede ketumiyet kimisinin ise aşırı aptallık sergilediğini belirtmiştir²⁷³. Ona göre Türk kadınları dünyadaki herhangi diğer bir milletin kadınlardan daha özgürdür²⁷⁴ ve dünyada kesintisiz zevk hayatı yaşayan tek kadın milleti onlardır. Vecibeleri haricinde tüm zamanları ziyaret

²⁷² Aline G. Hornaday, "A Capetian Queen as Street Demonstrator: Isabelle of Haniut", **Capetian Women**, Kathleen Nolan (ed.), Palgrave Macmillan, New York, 2003, s. 88.

²⁷³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 328.

²⁷⁴ Leydi Craven da tam olarak bu düşünceye varmıştır. Alâkalı sözleri daha uygun gördüğümüz ileriki bir kısımda aktarılacaktır.

etmek, yıkanmak, hamamda duş almak veya para harcayarak hoş bir eğlenme yâhut yeni modalar icat etmekle geçer. Bu değerlendirmesinin esas olarak kendi klasmanındaki, yani daha üst tabaka veya hamamlarda bir arada bulunduğu sınıflara mensup Türk kadınları ile kendileri arası bir mukayese olduğu düşünülebilir.

Karı-koca arasındaki ilişkiye dair de son derece enteresan şahidliğini paylaşmıştır. Buna göre bir koca karısından tehditle zorla herhangi derecede maddi bir şey almakla deli olarak düşünülecektir, hanımının harcamaları ise kendi keyfi dışında hiçbir surette sınırlanmaz. Parayı kazanmak kocanın ve harcamak hanımının işidir, ve bu “asil imtiyaz” kendisini en kötü durumdakilere kadar genişletir. Montagu bu noktada temsillendirmeye de başvurup, kötü bir satıcı olarak düşünebileceğin kadar acınası haldeki bir adamın nakışlı bir mendili arkasında satmak için taşıdığını, yine de ermine kürkleri ve çok güzel mücevher seti bulunan karısı tarafından altın kıyafetlerden aşağısını giydi diye adamın azarlanacağını ileri sürer²⁷⁵. Tabi burada Montagu, ya tek bir örneğe şahid olmuş ve bunu umuma teşmil etmiştir ya da doğrudan abartıya başvurmuştur. Zira birçok tereke örneğinde mesleği bu ve bunun gibi olan kimselerin hanımlarının böyle mal mülk sahibi olmadığı görülmektedir²⁷⁶. Zaten aksi düşünce makul de olmayıp, herhalde leydinin kendi gözlemine göre, kadınların kocalarına nazaran rahat ve daha keyif sahibi olup onlara karşı talepkâr tutumlarını vurgulamak ve bundan duyduğu hayreti ifade etmek için yaptığı bir mübalağadır. Diğer yandan Leydi Craven da Leydi Montagu’ya benzer şeyler gözlemlemiştir. Onun ifadesiyle, su veya yük taşıyarak geçimini kazanan gariban bir kocanın hanımı evinde mücevherlerle süslü halde oturur veya hevesinin yönlendirdiği yere gider. Kocanın çalışmalarının meyveleri hanımın kullanımına tahsis edilir²⁷⁷. Bu anlatılan durumları umum kadınlara teşmil etmek mümkün gözükme de, genel olarak kadınların rahat, mutlu ve huzurlu olduğunu gözlemleyip İngiliz leydilerin bu vaziyetten pek etkilendiklerini ve muhtemelen belli ölçüde gıpta ettiklerini söylemek gerekir. Nitekim ileride yeri geldikçe aktarılacak başka ifadelerinde bu daha da net biçimde görülecektir. Fakat İstanbul üzerinden yaptıkları bu gözlemleri tamamıyla yabana atmak da isabetli olmayabilir. Zira vak’anüvis Şemdânizâde Süleyman da Lale Devri’ne tekabül eden dönemde bir değişimden bahsetmiş ve kadınların kocalarından

²⁷⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 405-406.

²⁷⁶ Dikkat çekici bir misal için bkz. Baş, “Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, s. 31-33.

²⁷⁷ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 233.

olanaksız para taleplerinde bulunup istekleri olmayınca da boşanmak istediklerini iddia etmiştir²⁷⁸.

Kadınların çalışmaları üzerine gözlem ise incelediğimiz seyyahlarda yok denecek kadar azdır. Halep'e gittiği yolda Danah (?) şeklinde adını verdiği ve kötü dediği bir köye gelen Drummond, burada tarlaların en yüksek bir düzenlilikle ekildiklerini ifade etmiş, bazı kadınların orakçı olarak çalıştıklarını bazılarının da onlara su taşıdıklarını görmüştür. Çocukların ise çalışmadıklarını belirtmiştir²⁷⁹.

Leydi Montagu her şeyi göz önüne aldığı zaman Türk kadınlarını imparatorluktaki tek özgür insanlar olarak görür. Divan onlara saygı gösterir, *Grand Signor*'un bizzat kendisi, bir paşa infaz edildiğinde, kadınlar dairesi olan harem ayrıcalıklarını asla ihlal etmez, dul kadın yararına tamamıyla araştırılmamış bırakılır²⁸⁰. Kölelerinin kraliçeleridir, kocalarının bile kölelerine bakma izni yoktur. Bunun istisnası ise kölenin yaşlı bir kadın olması veya hanımının seçmesi durumlarıdır²⁸¹. Leydi Elizabeth Craven da, hayatında her tür sitemden azâde olarak bu kadar çok özgürlük keyfi süren kadınların olduğu bir başka ülke görmediğini belirtmek suretiyle²⁸² yarım asırdan fazla bir süre sonra yazdıklarıyla Montagu'yu aynen teyit eder. James Dallaway de bu iki İngiliz kadın seyyahı teyit eden fakat biraz daha ayrılan bir kanaate sahiptir. Ona göre imparatorluktaki kadınlar baştan sona “arzularında sınırlanmamış” olmaları, eğlenceleriyle oyalanıp vakit geçirmeleri ve diğerlerinin tasarrufunda olmalarıyla “daha büyük bir gelişimdeki çocuklar” gibidirler. Ayrıca imparatorluktaki kadınların çoğunun “kaygısız bir tür mutluluk” içinde olduklarını belirtir²⁸³.

Türk kadınlarının kıyafeti konusunda Montagu'nun yaklaşımını Kietzman'ın değerlendirme biçimi dikkat çekicidir. Ona göre “Montagu cinsiyet ayrımının

²⁷⁸ Baş, “Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, s. 49.

²⁷⁹ Drummond, **Travels**, s. 216.

²⁸⁰ Montagu burada müsadere için hiçbir incelenme yapılmadığını kastediyor olabilir. Belki bazı durum ve zamanlarda yapılmamış olabilirse de aslında kadınların mallarının incelenmesi de mevcuttu. Hatta XVIII. yüzyılda bu konuda bazı suüstimaller yapıldığı da fark edilmiştir, bkz. Mahmud Esad Kalıpçı, “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Müsadere Kurumu”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2013, s. 152-153, 231, 235-237. Anlaşılan Montagu bu konuda haşin bir uygulama veya müdahaleye şahit olmamıştır.

²⁸¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 329.

²⁸² Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 166; Craven, **A Journey through Crimea**, s. 205.

²⁸³ Dallaway, **Constantinople**, s. 27, 29.

kadınlara, kendilerini ve toplumu biçimlendirme fırsatı verebildiğini fark etti ve peçeyi, Batı tarafından her daim okunduğu üzere İslamın temelindeki kadın düşmanlığının delili olarak değil, kadının şahsî alanını kurucu bir vasıta olarak gördü²⁸⁴.” Montagu’nun bunların ayırdına vararak Türk kadınına yaklaşım sergilemesini ise bu sırada Batı dünyasındaki durum ile vuzuha kavuşturur. Kietzman bu konuda Julie Marcus’un çalışmasına²⁸⁵ başvurmuştur. Marcus’a göre Hristiyan Batı’da bir kadın alanı yoktur. Kamu alanında da özel alanda da erkek hâkimdir. Ancak ev içinde özelleştirilmiş bir alanda kadına saha bırakılır, bunda da erkekler etkili bir kontrole sahiptir. Buna mukabil İslamî Doğu’da geniş bir erkek kamusal alanı olsa da, erkekler aile hayatı ve ev içi alanlarda kontrol sahibi değildir. Doğu’da bir kadın alanı vardır, ayrıştırılır fakat kendi hakkını güvenceye alır. Julie Marcus ayrıca Montagu’nun kadınların “olağanüstü bağımsızlığı” ve sosyal hayatlarına dair “benzersiz görüşünü” de kabul edip onun bu görüşünün, insanların Müslüman kadınların hayatları ve statüleri hakkındaki beklentilerini karşılamadığı için umursanmadığını ifade etmektedir²⁸⁶.

James Porter, başka bir noktaya parmak basıp erkeklerin kadınlara karşı dikkat çeken bir mahcubiyet hâlleri bulunduğunu ifade eder. Gözlemine göre sokakta bir kadınla karşılaşan erkek ona bakmak yasakmış gibi yüzünü çevirir. Hristiyanlar arasındaki biri Türklerle tartışmasında, eğer karısı cesur biriye yâhut karısı nâmina cadaloz bir kimseye sahipse onu, yıldırma için Türklerin üzerlerine salar ve genelde maksadına da ulaşır. “Bir kadına düşüncesizce el kaldıran bir Türke en büyük rezalet ve utanç beraberinde gelir; yapmaya cesaret edebileceklerinin tümü kadına ağır ve aşağılayıcı sözler söylemek ve çekip gitmektir²⁸⁷.”

Craven ayrıca kadınlar dairesi olan hareme erkek girmemesi konusundaki hassasiyeti de doğrular. Bu bağlamda Kırım’da iken kadının hanımı tarafından ağırlandığı için gittiklerinde sadece tercümanın ve ancak on iki yaşında bir Rus asilzâdesinin girmesine izin verildiğini anlatmaktadır²⁸⁸. Nitekim Chishull gemide

²⁸⁴ Kietzman, “Montagu’s Turkish Embassy Letters”, s. 545.

²⁸⁵ Julie Marcus, **A World of Difference: Islam and Gender Hierarchy in Turkey**, Women in Asia Publication Series, Zed Books, London, 1992.

²⁸⁶ Akt. Kietzman, “Montagu’s Turkish Embassy Letters”, s. 545-546. Bununla birlikte Kietzman bir kayıt düşüp Montagu’nun aslında kadınların belli bir sosyal baskıya uğradıklarının farkında olduğunu belirterek anneliğe zorlanmayı bunun bir örneği olarak dile getirmiştir.

²⁸⁷ **Sir James Porter**, s. 319-320.

²⁸⁸ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 171.

birlikte gittikleri bir ağanın hareminin yanına ancak kaptanın sekiz yaşındaki oğlunun yaklaşmasına izin verildiğini tecrübe etmişti. Zaten kendisi de İstanbul’da saraya gittiğinde hareme girebilmekle hiçbir alâkası olmamıştır²⁸⁹. Ayrıca Drummond da İskenderun yolculuğunda harem kâhyası ile irtibatları olduğunu, kadınların konduğu kabine ancak bir siyahî hadım ile burnu kopmuş küçük bir çocuğun girebildiğini belirtmiştir²⁹⁰.

Kadınların görünüşleriyle ilgili yorumlar da mevcuttur. Türk kadınları birçok seyyah tarafından pek güzel bulunmuştur. Thomas Thornton güzel oldukları yönündeki hükmünü açıkça ifade etmiştir²⁹¹. Onun da naklettiği Lord Sandwich’in sözleri daha da dikkat çekicidir. Lord Sandwich, bir kere bir Türk kadınıyla aşk yaşamayı tecrübe edenin artık başka hiçbir memleketin kadınına istemeyip onları Türk kadınlarının her açıdan çok aşağısında bulacağını yazmaktadır. Ona göre ifade ve hareketlerinde çok sevimlilik olup çok temizdirler²⁹². Ancak nasıl böyle kapsamlı izlenimler elde ettiğine dair herhangi bir ipucu vermemektedir. Nitekim Thornton bunu aktarmakla birlikte iktibasının hemen ardından Leydi Montagu’nun sunumunu tercih ettiğini belirtmiştir. Leydi Montagu da Sofya’daki hamam ziyareti gözlemlerini aktarırken kendi de bir kadın olmasına rağmen nezaketleri ve güzelliğinden büyüldüğünü, bir erkek için böyle ortamlardan birisinde bulunmanın ölümden az olmadığını söylemiştir²⁹³. Dahası o, çok güzel olmayan bir genç kız görmeyi şaşırtıcı bulur. Hakikaten etkilendiğini ciddi biçimde düşündürten bir ifadesi ise, bir kadında hepsi doğal 110 saç lülesi saydığını söylemesidir. Buradaki her güzelin kendilerinden daha sıradan olduğunu da söyleyen Montagu, fitraten dünyadaki en iyi çehrelere sahip olduklarını kaydeder. Kardeşi Leydi Mar’a yolladığı bu mektupta “büyük bir gerçek ile seni temin edebilirim ki” diyerek, Hristiyan dünyasındaki en güzel olduğuna inanmasına rağmen İngiliz Sarayı’nın bu kadar çok güzeli burada olduğu gibi himayesi altına alıp gösteremeyeceğini belirtir²⁹⁴.

²⁸⁹ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 38, 46.

²⁹⁰ Drummond, *Travels*, s. 178-179.

²⁹¹ Thornton, *The Present State*, s. 358.

²⁹² *A Voyage Performed by The Late Earl of Sandwich Round The Mediterranean in The Years 1738 and 1739. Written by Himself*, John Cooke, London, 1799, s. 158; ayrıca Thornton’un iktibası için de bkz. Thornton, *The Present State*, s. 359.

²⁹³ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 315. Naşir dipnotta leydiyi tasdik eden başka bir nakle daha yer vermiştir.

²⁹⁴ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 326-327.

Fakat onun bu konuda büyülenme derecesinde etkilenip asıl anlatımını yaptığı ise Kâhya'nın hanımı Fatıma'dır²⁹⁵. Leydi Montagu'ya göre güzelliği o derecedir ki, her şeyi silip götürmektedir. İngiltere'de de Almanya'da da güzel denen her şeyi gördüğünü, bu kadar şanlı derecede güzel hiçbir şey görmediğini, onunkine yakın güzellikte hiçbir yüz de hatırlamadığını ifade etmektedir. Kendi en ünlü İngiliz güzellerinin onun yanında yok olup gideceğini de sözlerine ilave eder. Bizce asıl önemli olan husus ise, yetişme tarzı, hal ve hareketi, tavır ve anlayışındaki incelik ve zarafet ile bir Osmanlı kadınının devir Avrupası'ndaki en aydın kadınlardan biri olarak gösterilmeye namzet birisini etkilemiş olmasıdır. Nitekim bu yönleriyle de etkilenmesinden olsa gerektir ki Leydi Montagu, "barbar" dedikleri bir memlekette yetişmesine rağmen kimsenin onun bir kraliçe olmak için doğduğundan başka bir şey düşünemeyeceğini söylemektedir. Fatıma'nın kendisini en nazik ve hoş tavırda ağırladığının altını çizen Montagu, kendisine "uzelle sultanam" diye hitap ettiğini belirtmektedir. Fatıma ile ilk görüşmesini anlattığı Nisan 1717'deki mektubunun sonunda ise, gördüğüyle ne kadar büyüldüğünü anlatıp kardeşine yazdıklarıyla kendi aldığı zevkin umarım bir kısmını alabilmiş olmasını temenni etmektedir²⁹⁶.

Mart 1718'de Fatıma'ya Montagu bir ziyaret daha gerçekleştirir. Bu ziyaretinde kendisine daha da güzel gözüktüğünü söylemektedir. Kendisini odasının kapısında karşılamış ve "dünyadaki en büyük zarafetle" elini vermiştir. Bir melek kadar güzel biçimde kendisine gülerek hitaba başladığını belirten Montagu Fatıma'nın kendisine, "siz Hristiyan leydileri değişkenlik ününe sahiptiniz" diyerek bir daha kendisini

²⁹⁵ Kendisini Fatıma ile tanışmaya teşvik eden Rum tercüman kadın, kâhya veya kethüdayı resmiyette iki numara ise de hakikatte bir numara olarak lanse etmiştir. Montagu, Fatıma'ya bu ilk ziyaretini Nisan 1717 mektubunda anlatmaktadır. Bu sırada sadrazam Hacı Halil Paşa'dır. Bu durumda onun bir kethüdasını kastettiği düşünülebilir. Fakat böyle öne çıkan bir isim göremedik. Bu, belki de ziyareti yapmasını çok istediğinden Rum kadının Montagu'yu teşvik için kethüdayı biraz abartılı tanıtmasından kaynaklanmaktadır. Ancak doğru söylemiş olma ihtimali de bulunup bu durumda sadâret kethüdasını kastettiği anlaşılmaktadır. Gerçekten sadâret kethüdası sadrazamın baş yardımcısı olup iki numaralı şahıs olarak tanımlanmaya uygundur. Hacı Halil Paşa sadâret makamına gelmişken devrin meşhur ve bilâhare sadrazam olacak etkili şahsı Nevşehirli İbrahim Paşa da sadâret kaymakamlığına gelmiştir. Üstelik o, sadrazam olduktan sonra III. Ahmed'in Fatma adlı kızıyla evlenip Damat İbrahim Paşa olacaktır. Gerek anlatımdaki makama yakınlığı gerekse isim benzerliğinden bu olasılık da akla gelmekle beraber bunda da problemler vardır. Her şeyden evvel Leydi Montagu, padişahın kızı ile görüştüğüne dair bir şey söylememektedir. Halbuki kendisinden çok etkilenip üst üste ziyaretler yapan, Türkçeyi de belli ölçüde sökmüş, meraklı ve detaylar aktarmaya muayyen bir önem atfeden Leydi Montagu'nun herhalde böyle bir ayrıntıyı hiç öğrenmemesi, hele ki öğrenip de yazmaması pek olası bir şey değildir. Diğer yandan sadâret kethüdalığı ile sadâret kaymakamlığı da eş anlamlı olmayıp farklı vazifelerle tanımlanmaktadır. Bunlar için bkz. Muzaffer Doğan, "Sadâret Kethüdâsı", **DİA**, EK-2. Cilt, İstanbul, 2016, s. 441-442; Yücel Özkaya, "Kaymakam", **DİA**, c. 25, Ankara, 2002, s. 84-85.

²⁹⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 349-352.

görmeyi beklemediğini, şimdi onu memnun etmenin hakiki mutluluğuna ikna olduğunu ve şâyet kendi hanımları arasında Montagu’dan nasıl bahsettiğini bilse, kendisini arkadaşı olarak düşünmekle hakkaniyet göstermiş olacağını belirttiğini nakletmektedir. Kendisini sofanın köşesine oturtuktan sonra Montagu, öğleden sonrasını onunla konuşarak dünyanın en büyük zevkiyle geçirdiğini ifade eder. İlk görüşmeyle aradaki vakit içerisinde Türkçe bilgisini de genişlettiği için artık onun dilini de anlayabildiğini belirten Montagu, bu sayede güzelliğiyle birlikte ince zekâsını da idrak edebildiğini kaydeder. Başka ülkelerin âdetlerine çok meraklı ve kendi ülkesininkilere o derece taraf tutması olmadığını da gözlemlemiştir. Yanında getirdiği bir Rum kadın ise onu ilk defa görünce güzelliğine hayret etmiş, Montagu’ya İtalyanca onun bir Türk değil fakat kesinlikle bir Hristiyan olduğunu söylemiştir. Fatıma ne dediğini tahmin edip Montagu’ya sormuş, Leydi Montagu kendi açıkça söylememişse de Rum kadın açıkça ifade etmiştir. Fatıma tebessüm edip, bunu ilk defa duymadığını, annesinin Polonyalı olup *Caminiec* kuşatmasında²⁹⁷ esir edildiğini, babasının kendisine bazen bir Türk kızı havası yok diye Hristiyan karısının bir Hristiyan âşık bulduğunu söylediğini hikâye etmiştir. Leydi Montagu da, tüm Türk kızları onun gibi olsa kamu görüş alanından kapatmak gerekeceğini ifade edip, yüzünün güzelliğinin Paris ve Londra’da nasıl gürültü koparacağını izah etmiş, Fatıma ise onu “Sana inanamıyorum” diye hoş bir biçimde yanıtlayıp, “şâyet söylediğin gibi güzellik senin ülkende çok fazla değer görüyorsa, onu bırakmana asla katlanmazlar” diyerek Montagu’ya geride vurgulandığı gibi ince zekâsını teslim ettirtecek bir cevap vermiştir²⁹⁸.

Leydi Montagu’nun Fatıma’ya dair anlattıkları gerek Türk kadını gerekse ev içi birtakım hal ve tavırlara dair düşündürücü ipuçları sunmaktadır. Her şeyden evvel “kafes arkasına kapatılıp” tamamıyla dünyadan habersiz, ilgisiz, sinik, kölece yetiştirme ve tavır içerisinde olup bir şeyden anlamaz, adâb ve erkân ile muhabbetten mahrum tuhaf bir mahlûk konumuna düşürülmediklerini göstermektedir. Tam aksine bir İngiliz leydisini mest edecek düzeyde nezaket, olgunluk, zekâ, alâka ve muhabbet sergileyebildikleri örneklenmektedir. Diğer yandan anne tarafından Polonyalı olması ve herhalde fizikî olarak babadan ziyade anne tarafına çekmesi hasebiyle babasının

²⁹⁷ Dipnotta 1672’de IV. Mehmed’in Türk sınırında Polonya müstahkem hisarı olan bu yeri aldığı kaydedilmektedir.

²⁹⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 385-387.

espritu el yaklaşımı, Fatıma'nın da bunu tebessüm ile y d etmesi dikkat çekicidir. Babasının onun zahir  görüntüsüne dair kuvvetli bir ifadeyle espritu el tonda söylediği söz, Fatıma'nın Leydi Montagu'ya dış g zelliikle alâkalı cevabı ve İngiliz, yani inanç ve kimlik açısından farklı bir yabancı da olsa misafirine gösterdiği nezaket ve muhabbet ile birlikte düşünüldüğünde, Türkler arasında dış görünüşten daha öte olarak hal, hareket ve ahlâka taalluk eden hususlara ehemmiyet verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu anlatımda yüksek makamda bir devlet memuru eşi olmakla birlikte Fatıma'nın hayatından memnuniyeti de görülmektedir. Aslında saraydaki kadınların hayatlarının da kendileri için “en m kemm l mutluluk” olduğu ifade edilmiřtir²⁹⁹. Montagu'nun mektuplarını farklı açıdan inceleyen Kietzman'a göre ise Fatıma “başkalarını  zaz etmek amacıyla elzem algısal ve entelektüel gezintileri yapmak için benmerkezcilikten vazge ebilen son derece geniş özne, bir hoşgörü modeli” olmakla özdeşleştirilebilecek bir kimsedir³⁰⁰.

Montagu'da tasvir edilen Fatıma'ya dair özelliklerden bazılarını Türk kadınları için genelleyen bir kanaat paylaşımı da bulunur. James Porter, sultanın hareminded uzun bir süre yaşamış bir şahıstan, Türk kadınlarından daha fazla edep ve alçakgönüllülükle davranmanın imkânsız olduğunu, birbirlerine en büyük bir incelikle muamele ettiklerini duymuřtur³⁰¹.

James Dallaway de birkaç pe e olmayan yüz görme imkânı bulduğunu söyleyerek değerlendirmelerini satırlara dökmüştür. Ona göre yüzleri dikkate şayan bir simetri ve muhteşem bir  ehreydi. Hem güzellik stili hem de süslerle etkisini arttırmak fikri açısından Osmanlı kadını Rum kadınlara nazaran çok daha sadelik taşır. Yağ ve antimuan karışımı bir tozu siyah çizgi olarak sürme gelenekleri olduğunu söyleyen Dallaway, buna “Surm h” yani sürme dediklerini ve göze daha ateş vermek için kirpik altı ile üstüne sürdüklerini belirtir. Ayrıca Dallaway, romantik bir yer olarak gördüğü derecik kenarında “aşırı güzel” bulduğu Türk kadınlarından bashetmektedir. Öyle ki o, Firdevsi'nin şehn me'sinden Türk kadınlarının güzelliğini tasvir eden satırlarını da dipnotta aktarmıřtır³⁰². Leydi Craven da göz kapaklarına siyah toz

²⁹⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 27.

³⁰⁰ Kietzman, “Montagu's Turkish Embassy Letters”, s. 544-545.

³⁰¹ **Sir James Porter**, s. 321; **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 118-119.

³⁰² Dallaway, **Constantinople**, s. 30, 206. Firdevsi'de gerçekten Türk kızlarının güzelliği üzerine ifadeler vardır, bkz. Firdevsi, **şehn me**, c. IV,  ev. Necati Lugal, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994, İstanbul, s. 321.

sürdüklerini ifade ile herhalde sürmeyi kast etmektedir. Ona göre bu, sert bir görüntü verir³⁰³. Alexander Russell ise süs haricinde görüşü kuvvetlendirmek maksadıyla da göz kapaklarına sürdükleri toza Halep'te *ismed*³⁰⁴ dendiğini belirtip nasıl hazırladığına dair bir tarif aktarmaktadır. Russell ayrıca, bunu bazen erkeklerin de yaptığını ancak o zaman züppece addedildiğini söylemektedir³⁰⁵.

Doğulu kadınların kıyafetlerinin alâka celp ettiği de anlaşılmaktadır. James Porter'ın eşi Leydi Porter bir mektubunda Alman topraklarındaiken burada bir düşesin Türkiye ile alâkalı sayısız soru sorduğunu, yanında getirdiği bir Rum kadın kıyafeti olduğunu öğrenince de giymesi için çok ısrar ettiğini anlatır. Nihayet kıyafeti giydiği zaman çeşitli prens, prenses ve düklerin nasıl görüldüğünü görmek için toplandıklarını ve hepsinin çok hayran kaldığını bildirmiştir³⁰⁶. Dallaway de kadınların kıyafetine dair bir bahse yer vermiştir. Buna göre sokaklarda hiçbir Türk kadını ferace veya mihrimahı olmadan gözükmmez. Ferace Türkler arasında genellikle yeşil giysi olarak yapılır. Dallaway Rumlar ve Ermenilerin feracesinin ise kahverengi yâhut daha kasvetli bir renkte olduğunu ifade eder. Mahramayı tasvire girip, iki tülbent parçasından oluştuğunu, bir tanesinin başı dolaşp çene altında bağlandığını diğerinin ise ağız ve burnun yarısından geçtiğini belirtir. Görmeye kâfi alan bırakılır. Sarı çizmeler ayaklara geçirilir. Ona göre “bu kıyafet çok eski bir icattır, bir kimseyi gizlemek için hesaplanmıştır, daha tam gizlendiricisi olamaz³⁰⁷.” Varlıklı kadınlarla orta halli kadınların giyim tarzının aynı olması da bu bahisteki bir diğer husustur. Kadınlar ancak ferace ve yaşmak giymişlerdir³⁰⁸.

Hâkezâ Halep'te bazı yaşlı adamlar sakallarını ve yaşlı kadınlar da saçlarını kına ile bir tür kırmızıya boyarlar. Bu onlara gerçekten garip bir görüntü verir. Birçok erkek de yaşlarını saklamak için sakallarını siyaha boyarlar. Kadınların süslenmesinde bir başka usûl ise el ve ayaklarını kına ile boyamalarıdır. Kına Mısır'dan esas olarak bu amaç için çokça getirilir ve bu uygulama tüm gruplar ve şarttaki insanlar arasında genel bir uygulamadır. Yaygın usûl, el ve ayak parmaklarının uçları ile birkaç bazı noktayı boyamaktır. Avrupalılar kınanın bıraktığı kirli sarı rengindeki görüntüyü hiç

³⁰³ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 226.

³⁰⁴ Tahminizmişce burada “ismid sürmesi” diye bilinen sürme kastedilmektedir.

³⁰⁵ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 102-103.

³⁰⁶ Sir James Porter, s. 387; *Türkiye'nin Bir Asrı*, s. 160.

³⁰⁷ Dallaway, *Constantinople*, s. 31.

³⁰⁸ Baş, “Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, s. 58.

hoş bulmaz. Ancak daha nazik bir metod ise el ve ayakların ekseriyetini gül gibi çeşitli figürler suretinde boyamaktır. Boya koyu yeşilden yapılır. Lâkin bu da birkaç gün sonra değişmeye başlar ve sonunda Russell’ın gözüne diğeri kadar kirli gözüdür³⁰⁹. Russell değişik gelecek bir gözlemini daha aktarmış ve ince belin bu memleket kadınlarında hayranlık uyandırmanın tam aksine bozukluk olarak görüldüğünü söylemiştir. O yüzden kadınlar kendilerini dolgun ve kuvvetli yapmaya bakarlar³¹⁰. Russell kadınların başlarına süs olarak koydukları anemon çiçeği, karanfil, sümbül, menekşe, sümbülteber, Afrika kadife çiçeği, hasekiküpesi gibi birçok çiçek türü de saymaktadır³¹¹.

Kadınların görüntüsü ve süslenmesi haricinde dışarı çıkabilmeleri ve eğlenceleri de seyyahlar tarafından belli ölçüde ele alınmıştır. Montagu’ya göre kadınlar istedikleri zaman ve istedikleri yere giderler. Hamamlar dışında kamu yerleri olmadığı doğrudur ve sadece kendi cinsleriyle olabilirler, lâkin, bu onların çok büyük zevk aldığı bir eğlencedir³¹². Dallaway ise arabalarla bir yerlere gitmelerinin yılda birkaç kez olduğunu anlatır. Buna göre arabalar, yâ da kırmızı kumaşla kaplı renkli vagonlar aşırı süslü koşumlar geçirilmiş sığırlar³¹³ tarafından çekilirler ve memleketteki gözde bir kafa dinleme yerine getirilirler. Ailelerinden de olsa erkekler asla katılmaz buna³¹⁴. Leydi Craven da Haliç gibi yerlere kadınların erkekler olmadan gruplar halinde geldiklerini ve bunun için arabalar³¹⁵ tuttuklarını söyler. Ancak o, bu arabaları beğenmeyip oturma sıralarının içinde bulunduğu etrafı kapalı yük arabalarına benzetir³¹⁶.

Alexander Russell yine Halep’teki gözlemleriyle biraz daha farklı bir anlatım yapmaktadır. Ona göre “Halep Türkleri çok kıskançtırlar”, kadınlarını mümkün mertebe evde tutarlar. Nâdiren birbirlerini ziyarete izinlidirler. Zorunluluktan ötürü kocalar hamama gitmelerine müsâade eder. Pazar ve Perşembe günleri de akrabalarının mezarlarını ziyarete gitmeye izinlidirler, bu da onlara bahçe ve

³⁰⁹ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 101-104. Russell bu boyaların nasıl hazırlandığına dair dipnotlarda tarifler sunmuştur.

³¹⁰ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 79.

³¹¹ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 28-29.

³¹² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 406.

³¹³ Dallaway “buffalo” kelimesini kullanıyor burada.

³¹⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 31-32.

³¹⁵ Craven bunların Türkler tarafından “arabats” diye adlandırıldıklarını yazmaktadır.

³¹⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 213.

meydanlarda gezinme fırsatı verir. Neredeyse her Perşembe belli özel bir şeyhin türbesine giderler ve onun mezarını o gün ziyaret etmeleri gerekir³¹⁷. Böylece, paşanın emriyle evlerine kapatılmadıkları müddetçe -ki bu da seyrek bir şey değildir- şehrin Türk kadınlarının kahir ekseriyeti taze hava soluma imkânı bulur. Dışarı gittiklerinde gözleri dışında bi yerleri gözükmeyiz. Genelde büyük refakatçilerle giderler ve her daim bir yaşlı kadın ya da bir genç delikanlı muhafızları olur³¹⁸. Drummond da 29 Temmuz 1745'te Kıbrıs'ta yazdığı mektubunda kadınların kapatıldığının herkes tarafından bilindiğini ileri sürmüştür³¹⁹. Halep'teki gözleminde Patrick Russell kadınlar hakkında biraz daha değişik ifadeler kullanmıştır. Ona göre kadınlar çok hapsedilmişse de 1752'den sonrasında çok değişim de yaşandığını, Avrupalı bazı evli kadınlara münasip erişim imkânları temin ettiklerini belirtmiştir. Gerçi o, Avrupalılar ile iletişim azlığını sadece kadınlara mahsus tutmayıp genel olarak Türkler ile aralarındaki iletişimin çok az olduğunu da söylemektedir. Öte yandan Yahudilerin dokuz güne mahsus bir bayramları vesilesiyle Türk kadınlarının gruplar halinde onların evlerini ziyaret ettiği ve ibâdet yerlerini gördüklerini de bildirmektedir. Bu ziyaret taleplerinin nâdiren reddedildiğini ve tatlı, şerbet ve kahve ile ağırlandıklarını da aktarmıştır³²⁰.

Thomas Thornton'un kadınların genel durumuna dair gözlemi, bazı noktalarda farklılaşmış seleflerinin ifadelerinin sanki harmanlanıp kendi değerlendirme süzgecinden geçirilerek nihâi şekli verilmiş hali gibidir. O evvela geçmiş zamanlardan bahisle kadınların Hindistan'dan Tataristan'a genel olarak tüm Asya'da izole edildiklerini söyleyip bu durumun biraz daha az derecede olduğu kaydı düşmekle birlikte Yunanistan ve Roma'daki hale benzetir. Ayrıca kendi gününün Rusyası'nın büyük bir kısmında durumun böyle olduğunu ifade eder. Ardından ise devrinde Avrupa'nın Osmanlı'da kadına bakışını hülâsa eder. Buna göre cinsiyetlerin eşitliği

³¹⁷ Kabir ziyaretinde en faziletli günler olarak Cuma, Cumartesi, Pazartesi ve Perşembe günleri zikredilmektedir, bkz. Prof. Dr. Vehbe Zuhayli, **İslâm Fıkhi Ansiklopedisi**, c. 3, mütercimler Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız, Risale Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 90. Dikkate alınması gereken bir diğer hususta Russell'ın bahsettiği Halep şehrinde Hanefiler haricinde Şâfi mezhebi mensuplarının çokça bulunmasıdır. Şâfiiler içinse kabir ziyareti "Perşembe günü öğleden itibaren, Cumartesi gecesine kadar ve bayram günleri daha makbul bir sünnet ve çok faziletlidir." Mustafa el-Hin, Mustafa el-Buğa, Ali eş-Şerbeci, **Büyük Şâfi İlmihâli**, trc. Fehremez Sercan, Gonca Yayınevi, İstanbul, s. 186. Bu bilgiler neden Perşembe günü türbe ziyaretine önem verdikleri konusunda esaslı derecede fikir vermektedir. Mâmâfih tek bir gün üstünde durulmadığından Russell'ın gözlemlediği kimseler için şeyhlerinin Perşembe gününe hususi vurgusunun bulunduğu da düşünülebilir.

³¹⁸ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 113-114.

³¹⁹ Drummond, **Travels**, s. 144.

³²⁰ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 11, 68-69.

fikrine alışan Avrupa baştan sona tüm Türk imparatorluğu hatta neredeyse tüm Asya kıtasındaki kadınların durumuna acıyarak bakar. Avrupalı onları, erkeğin iştahına köle ve onun iradesine bağlı basit mahluklar mertebesine düşürülmüş olarak görür. Avrupalının tasavvuruna göre tüm temayülleri kontrol edilir, tüm hareketleri sınırlanır, aşağılama ve kaprislere, kıskançlık yâhut tatmin olmamış arzuların ümitsizliği işkencesine maruz kalırlar³²¹. Thornton bu yazdıklarından, XVIII. yüzyıl ilk çeyreğinde Leydi Montagu’dan asrın sonlarında eseri neşredilen James Dallaway’e kadar bu yanlış algı ve düşünceleri reddeden birçok ve çeşitli kaydın, en azından mezkûr meselede Avrupa’daki genel algıyı pek değiştirmedeği anlaşılıyor.

Bundan sonra ise kendi gözlem, tespit ve değerlendirmelerine girişen Thornton, Türk kadınlarının evlerine hapsedildikleri sanılmaması gerektiğini söyler. Tam aksine her mertebeden kadınlar sıklıkla yürüyerek, sandallarla veya araçlarla dışarı gitmektedir. Tabiatı kadınlara uygun olmayan gösteriler hariç her kamuya açık gösteride en kalabalık izleyici grubunu kadınlar şekillendirir ve her daim de en avantajlı konumu işgal ederler. O, Leydi Montagu’nun kendilerinin Hyde-Park’ta yaptıkları gibi askerî kampı görmeye aynı hevesle gittikleri şeklindeki cümlesini de nakleder. D’Ohsson’un ise bir reâyâ olarak doğup “kölece prensiplerle” eğitilmesi hasebiyle bir Türk kadını üzerine gözlerini asla sabitleyemediğini ve bu sebeple belli mertebedeki kadınların nâdiren kamuda gözüktüğünü söylemek hatasına düştüğünü tebarüz ettirir³²². Lâkin kadınlara sokakta bakılamamasını saygı yerine köleliğe atfetmesinin yanlış olduğu belirtilmelidir. Bu sadece Türk kadınlara karşı gösterilen bir tavır olmadığı gibi gayrimüslim tebaaya has bir durum da değildi. Nitekim Leydi Craven Kırım’da Bahçesaray’da iken Tatarların sokakta yanlarından geçtikleri zaman ekserisinin gözlerini yere sabitlemiş bir surette yürüdüklerini gözlemlemiştir. Bazıları da ilk seferde bakmış fakat Craven’ın ifadesiyle “bir kadının örtülmemiş yüzünü görmekten korkuyorlarmış gibi aceleyle gözlerini tekrar yere çevirmişlerdir.”³²³

Kadınların izole edilmeleri hususuna değinirken ise Thornton, Alexander Russell’ın aksine, bunun kıskançlık ve şüpheden ziyade onlar için sergiledikleri

³²¹ Thornton, *The Present State*, s. 308, 336.

³²² Thornton, *The Present State*, s. 338.

³²³ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 178.

alçakgönüllülükleri ve hürmetleriyle³²⁴ alâkalı olduğunu söyler. Belki kadın güzelliğine hürmet olarak da düşünülebileceğini belirten Thornton, Türklerin buna hiçbir adamın kayıtsızlıkla bakamayacağını düşündüklerini ifade etmektedir³²⁵. Esasen Türklerin, kadınları ile alâkalı her hususta çok hassas olduğu da bildirilmektedir³²⁶.

Osmanlı’da eğitimi incelediğimiz seyyahların kadın ayrımı yapmadan genel ifadelerle konu edindiklerine geride değinmiştik fakat spesifik olarak kadınların eğitim durumlarına dair arz-ı kalam eden seyyah da bulunmaktadır. Thomas Thornton, kadınların aldığı eğitimin küçümsenmemesi taraftarıdır. Her mertebeden kadının eğitim onlara en azından içinde hareket ettikleri toplumun hususi durumuna uygundur ve kendilerini kocalarına nazaran daha aşağıda bırakmaz. Bu konuda D’Ohsson’dan da nakil yapmaktadır. D’Ohsson için Müslüman kadının yaşantısı onları kocası gözünde kıymetli kılıp ailelerine sevgili etse de, zihinsel ve şahsî çekicilik unsurlarını arttıran nitelikleri elde ettirici vesaitten mahrumdurlar. Lâkin yine de eğitimleri noktasında birkaç avantaj elde ederler. Türk kadını farkına varmada doğruluk, lezzet ve adalette incelik tevarüs eder görünmektedir. Davranış ve tavırları zarif ve cana yakındır. Muhabbetleri doğal ve gösterişsizdir. D’Ohsson devamla, yetkili bazı kimselerin mekânlarında nitelikli hanımlarla karşılaştığını ve dillerinin saflığına, hitabetlerinin sühuletine düşüncelerinin inceliğine, tarzlarının asilliğine ve ifade ile hareketlerine eşlik eden zarafete hayran olduğunu belirtmektedir³²⁷.

Kadınlara karşı bu yaklaşım ve hassasiyet mevzusunda Leydi Craven’in söz ve hükümleri hassaten dikkat çekicidir. Ona göre Türkler kadınlara yaklaşımlarında diğer tüm milletlere emsal teşkil etmektedirler. Akabinde bir misalle meramını anlatmaya girişen Craven, kafası kesilen bir Türk’ün evrakının incelenip evindeki her şeyin müsadere edildiğini ancak hanımı için teminat sağlanıp mücevherlerinin ona bırakıldığını vurgulamıştır. Ayrıca o, Osmanlı dünyasında kadınlara takdire şâyan bir güvenlik temin edildiğine dikkat çekmekte ve Türkiye’de kadınların “başiboş, meraklı, kendini bilmez insanlardan mükemmel bir surette emniyet içinde” olduklarını

³²⁴ Bazı kadın isimlerinin mahallelere verilmesi de hürmet mefhumu üzerinden okunabilir. Meselâ Galata’daki Fındıklı kasabasında “Selime Hâtun Mahallesi” bulunduğu görülmektedir, bkz. Attila, “İstanbul Galata Kadılığı 353 Numaralı Şer’iyye Sicili”, s. 80.

³²⁵ Thornton, **The Present State**, s. 351-352.

³²⁶ Drummond, **Travels**, s. 177.

³²⁷ Thornton, **The Present State**, s. 357-358.

söylemektedir. “Dünya denilen şey asla bir Türk hanımının huzur ve sükûnetini rahatsız edemez. Yetenekleri, güzelliği, mutluluğu veya sefaleti, eşit şekilde kötü niyetli gözlemcilerden saklanır³²⁸.”

Dallaway’ın geride zikrettiğimiz yangın sonrası tavırları ve onlara bu konuda gösterilen müsamaha da burada mutlaka derhatır edilmelidir. Anlattığına göre memlekette ancak kadınlara verilmiş olan bu imtiyaz ile başlarına gelen bela sonrası “en acı tenkit ifadeleriyle” sultana yüklenip, hem sultanda hem de diğer idarecilerde buldukları hataları zikretme ve onlara ait olduğunu düşündükleri seyyiatları saymak imkânına mâliktirler. Bu meselede dokunulmazlık sahibi olup cezasız kalırlar³²⁹.

Thornton, Kahire’de yaşlı bir kadının birkaç Fransız halkın öfkelerinden korunmaları için hareminde sığınma açmalarına dair Denon’un anlattığı vak’ayı ve Eton’un Türkçe bilmesi hasebiyle Ruslara esir düşmüş dört yüz Türk kadın ve çocuğuna gözlemci olması sayesinde görüp aktardıklarını iktibas etmiştir. Eton yazdığı sırada bile anlam veremediği şekilde hiçbir feryat figân, ağlama ve dehşet halleri bulunmadığını, sorduğu soruya sakın ve kararlı biçimde cevap verdiklerini bildirip onlara bu sabır ve teslimiyeti İslamın mı verdiğini sorgulamıştır³³⁰. İşte bu iki misali aktaran Thornton, “şefkat ve insanlık faziletlerini reddedebilir miyiz” diye sorar³³¹.

Seyyahlar tarafından çeşitli özellik ve durumları böyle anlatılan kadınların XVI ve XVII. asırlardaki vaziyetlerine dair Ortaylı da genel hükmünü, “Hiçbir zaman 16.-17. Yüzyıllarda İstanbul kadınının; Batı’daki kadınlardan daha çok baskı altında olduğu, kafes arkasında kaldığı kanısında da değiliz. Belge ve bilgiler de bu kanaatimizi destekliyor” ifadesiyle izhar etmiştir³³². Geride aktardığımız beyanlar XVIII. asır çeşitli İngiliz seyyahlarının da Ortaylı’nın kanaatine paralel gözlem ve hüküm sahibi olduklarını göstermektedir. O ayrıca, Osmanlı’da kadının toplumun esas unsuru olduğu şeklinde bir zihniyet bulunduğunu belirtir³³³.

³²⁸ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 232-233.

³²⁹ Dallaway, *Constantinople*, s. 74.

³³⁰ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 75-76.

³³¹ Thornton, *The Present State*, s. 350.

³³² Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 99.

³³³ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 80.

3.7.1. Evlilik

Russell ayrıca bu memlekette evliliklerin genel olarak kadınlar tarafından meydana getirildiğini gözlemlemiştir. Buna göre anneler oğullarına uygun bir eş bulabilmek için genç bir kız bakınırlar ve uygun gördüklerinde³³⁴ konuyu annelerine açarlar. Bunun üzerine kızın ailesi oğlanın karakteri ve şartlarını araştırır³³⁵. Uygun görürlerse kız, baba tarafından ebeveynlerinden istenir, oğlanın kıza vereceği bedel de sabitlenir, izin de kadından temin edilir. Çift birbirini evlilik oluncaya kadar görmez. İmamın önüne getirilirler. Belirlenen para üzerine gelini almaya istekli olup olmadığı oğlana, paraya da razı olup olmadığı geline sorulur ve sonra imam ellerini birleştirir. Kıza ödediği para bir odadaki bir mobilyanın içinde durur. Evlilikten üç gün önce kız için olan altın süsler, kıyafetler ve mücevherler de damadın evine yollanır. Tayin edilen günde gelinin annesi ve akrabası diğer kadınlar onu alıp damadın evine getirirler ve ayrılmış bir odada geceye kadar eğlenirler. Daha sonra damat, kadınların dairesinin avlusuna getirilir, orada kendi kadın akrabaları tarafından karşılanır, bunlar gelinin dairesinin merdivenlerinin eşiği dibinde ve damadın önünde dans ederler. Gelin de merdivenlerin yarısına onu karşılamaya getirilir. Genç bir gelinse özellikle alnı ve yanakları yaprak altınla kaplanır, bunlar çeşitli şekillerde kesilmiştir. Damat merdivenlerde gelini aldıktan sonra kendi başlarına çekilirler³³⁶.

Daha kısa olmakla birlikte evliliğe dair Dallaway'in de gözlemi bulunmaktadır. Geline verilecek çeyiz konusunda anlaşmanın akabinde damat, arkadaşlarını toplayıp ata binmiş, kendilerine de müzik tarafından eşlik edilmiştir. Dallaway'e göre müzik çok kaba bir obua, yâhut bir boru ve bir de davuldur. Sonra gelin istenmiştir. Onun da aynı şekilde atlı kadın yakınları bulunup eve dönmüş ve aynı müzikle eğlenmişlerdir³³⁷.

Kadınların büyük kısmı, Russellin Halep gözlemine göre, 14-18 yaş arasında evlenirler³³⁸. Topluluktan topluluğa gözlemlerin çeşitlendiğini söylemek mümkündür.

³³⁴ Russell'ın Halep'teki gözlemine istinaden anlatımında erkeğin annesinin tercihi öne çıkmaktadır. Kütükoğlu ise genel mânâda oğlana fizik ve karakter olarak nasıl bir kız istediği sorulup buna göre araştırma yapıldığını, araştırma yapılırken hamam ustası, bohçaçı gibi kadınlardan bilgi alınabildiğini ifade etmektedir, bkz. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 125.

³³⁵ Cumhuriyet dönemi yazar Melâhat Sabri İstanbul'un eski zamanında kız babasının erkek tarafını araştırmada bir hayli pabuç eskittiğini söylemektedir, bkz. **Eski İstanbul'da Gündelik Hayat**, s. 31.

³³⁶ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 79, 111-113.

³³⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 339-340.

³³⁸ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 78.

Charles Thompson Kiptilerin on yaşında çocuklarını sünnet ettiklerini, 11-12 yaşındaykense evlendirdiklerini yazar. Kocanın kolaylıkla boşanabildiğini yazmakla beraber Thompson, boşanmış olanların kendi din adamlarından yeniden evlilik için izin alamazlarsa bu sefer kadıya başvurdıklarını ifade eder³³⁹. James Porter ise evlilik yaşının erkeklerde 13-14, kızlarda 11-12 civarında olduğunu, bazen bu yaşın altında bile evlendirmeler gerçekleştiğini beyan etmiştir³⁴⁰. Hristiyanlar da Halep'te bazen "çok gençken" çocuklarının nişanlanmasına izin verseler de evlenmelerine o kadar küçük yaşta izin vermezler. Fakat Ermeniler arasında bu durumun istisnaları olur. Çiftler evlenmeden evvel birbirlerini görmezler. Tercih özgürlükleri ise Patrick Russell'a göre Müslümanlara nazaran biraz daha fazladır. Fakat Hristiyan kız niyetlenilmiş bir evlilikten hoşnutsuz olup kaçamaz, aksi halde rahibeye çevrilir³⁴¹.

Evlilik yaşlarıyla alâkalı bilinmesi gereken mühim bir husus, Osmanlı'da hâkim olan Hanefi mezhebindeki ergenlik yaşının genellikle kızlarda 12-13, oğlanlarda 13-14 olarak kabul edildiğidir. Tabi bu durum çocuğun vaziyetine göre değişkenlik gösterebilir. Yazbak, Hayfa, Nablus, Yafa ve Kudüs şer'iyye sicilleri üzerinden yaptığı çalışmasında ergen olmadan evliliğin ancak tek tük denecek düzeyde gerçekleştiğini tespit etmiştir. Fetvalarda da ergenlik öncesi evlilik eleştirisi görülmektedir³⁴².

Russell ayrıca evlilik sonrası Maruni kadınlarında bir, Ermeni kadınlarında on iki aya kadar uzanan katı bir sessizlik olduğunu, kocaların da kendi aralarında bu süre sona erince karılarının çok çenebaz olduklarına dair espri yaptıklarını duymuştur³⁴³. Drummond ise Kıbrıs'tan yazdığı ve yapabildiği kadarıyla ancak buradan edindiği izlenimi aktarmıştır. Yazdıkları özetle; evliliklerin aileler arası pazarlık olup çiftlerin birbirlerini kadı önüne gelinceye kadar göremediği ve temayüllerine çok az alâka gösterildiği şeklindedir. O, bu vesileyle Leydi Montagu'nun kadınların özgürlüğüne dair ifadelerine inanmadığını da beyan etmiştir³⁴⁴. Fakat şeriyye sicilleri kayıtları,

³³⁹ Charles Thompson, s. 394-395.

³⁴⁰ Sir James Porter, v. 3, s. 326; *Türkiye'nin Bir Asrı*, s. 122. Esasen bu dönemlerde 13-14 yaşını aşan kişiler yetişkin kategorisine girmektedirler. Stefan Yerasimos, "15. Yüzyıl Sonunda Haslar Kazası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, Tülay Artan (ed.), s. 102. Osmanlıların inancında şüphesiz muteber yeri olan Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı 10 veya 13 yaşında doğurduğu kabulü (*Ebussuûd Tefsiri*, c. 8, s. 3817) ve benzer unsurlar da onlar için bu durumu daha da normal göstermiş olabilir.

³⁴¹ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 47-48.

³⁴² Mahmoud Yazbak, "Child Marriage in the Ottoman Empire, *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, v.3: *Family, Body, Sexuality and Health*, Suad Joseph (ed.), Brill, Leiden – Boston, 2006, s. 57.

³⁴³ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 54.

³⁴⁴ Drummond, *Travels*, s. 144.

anlattığı tarzda örnekler vaki olmuşsa bile genele teşmil edilmesi noktasında Drummond'u yalanlamaktadır. Zira kayıtlarda kadınların şâyet birisiyle evlenmek istemiyorlarsa mahkemeye başvurabildiğine ve kadı tarafından da lehlerine karar verildiğine dair birçok örnekler bulunmaktadır. Meselâ XVIII. asır başında Kastamonu'da Mustafa ibn Receb adlı adam Ayişe adlı kadınla nikâh kıyıp evlendiklerini iddia etmiş, böyle olduğu halde Hasan ibn Mehmed'in evlilik murat ettiğini ileri sürmüştür. Mahkeme ondan beyyine istediği vakit getirememiş, Ayişe'ye durum sorulduğunda ise o da evlenmediklerine yemin etmiş ve kadın galip çıkmıştır. Bir başka davada ise Mehmed ibni Ali, Ayişe binti'l-Hâc Receb adlı kadına talip olduğunu fakat Mehmed Çelebi ibn Mustafa'nın da evlenmek istediğini bildirmiş, vaziyet kadına sorulmuştur. Kadın, Mehmed ibni Ali kendisine talip olduğu halde onunla evlenmekten imtina edip herhangi bir zorlama olmadan Mehmed ibni Mustafa'yı tercih ederek onunla evlendiğini bildirmiş, Mehmed ibni Mustafa da durumu teyit edince mahkeme de bunu tasdik etmiştir³⁴⁵. XVIII. asır sonlarına gelirken Ankara'da gördüğümüz bir başka örnekte Ümmühani binti İbrahim, kendisini zorla nikâhına almak isteyen şahsa karşı mahkemeye başvurmuş ve muteber fıkıh kitaplarına göre zorla nikâhın geçerli olmadığı ve Ümmühani'nin nefsini dilediği kimseyle tezviç etmesi hükmü verilmiştir³⁴⁶. XVI. yüzyıl Bursa ve XVII. yüzyıl Konya üzerine araştırmalarda da nişan bozanların kahir ekseriyetle kadınlar olduğu ve evlenmek istemedikleri kişilerden mahkemede talepleri haklı bulunarak uzaklaşan birçok kadın örneği bulunduğu tespit edilmiştir³⁴⁷. Faroqhi de İnalcık'a istinatla kızlar ve kadınları zorla evlendirmek vuku bulmuşsa da bunun meşruiyeti bulunmayıp bir suç teşkil ettiğini belirtmektedir³⁴⁸.

Yeni evlenen kız için kadınlar hamamındaki kutlamaya şahit olan Montagu bu konuda bertafsil ve canlı bir anlatım sunmuştur. İstanbul'dayken şehrin en iyi hamamlarından bir tanesinde bulunduğunu yazan Montagu bu sırada bir Türk gelinin oraya alındığını görme fırsatına sahip olmuştur. Gözlemlediğine göre tüm kız arkadaşları, akrabaları, iki ailenin tanıdıkları hamamda buluştu. Bir kısım diğerleri de

³⁴⁵ Duman, "Şer'iyye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Kastamonu", s. 105, 144-145

³⁴⁶ Uzun, "Ankara Şer'iyye Sicili", s. 94-95.

³⁴⁷ Saadet Maydaer, "Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Kadın (1575-1600)", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı**, Bursa, 2002, s. 5-vd.

³⁴⁸ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, çev. Emine Sonnur Özcan, 3. baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, s. 121-122.

meraktan gitti. O gün iki yüz kadar kadın bulunmaktaydı. Evli veya vakti zamanında evlenmiş olanlar kendilerini mermer sofaların üstünde odanın etrafına yerleştirdiler, ancak bakireler çok acele şekilde kıyafetlerini attılar ve başka bir süs olmadan veya inci ya da kurdeleyle örülmüş saçlarıyla gözüktüler. İki tanesi gelini kapıda karşıladı, annesi veya başka büyük akrabası eşlik etti. Gelin Montagu'ya göre on yedi yaş civarında güzel bir kızdı, çok zengince giyinmiş ve mücevherlerle parlıyordu. Ancak hemen doğal haline çevrildi. Kız “büyüleyici alçakgönüllülükle” yere bakarken liderler düğün kasidesi söyledi, diğerleri de şarkıyla karşılık verdi. Bu düzen üzere hamamın üç odasında yürüyüp döndüler. Temaşa ettiği görüntü Leydi Montagu'yu pek etkilemiş olup mektubunun muhatabına görüntünün güzelliğini yansıtmanın kolay olmadığını söylemiştir. Kadınların ekserisi güzel orantılı ve beyaz tenliydi. Montagu'nun yorumuyla sıklıkla duşa gitmekten ötürü hepsi mükemmel derecede pürüzsüz ve parlaktı. Sonra kız tek tek evli kadınlara gitti, onlar da onu övgü ve hediye ile selamladılar, mücevher, mendiller vs. verdiler, o da ellerini öperek teşekkür etti. Montagu gördüğü merasimden çok memnun olduğu gibi Türk kadınları hakkındaki düşüncesini de pekiştirip geliştirmiştir. Mektup muhatabına “inan bana” diyerek Türk kadınlarının en azından kendi aralarındaki kadar ince zekâ, nezaket ve özgürlük sahibi olduklarını vurgulamıştır³⁴⁹.

Peygamber tarafından Müslüman kocalara evliliğin ihmalinin günah olduğu ve evliliğe sınıksız sarılmanın kutsallığı kabul ettirilmiştir. Thornton'a göre diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı memleketinde de her iki cinsiyetten de evlenmemiş insan sayısı çok azdır³⁵⁰. Ondan önce gelen ve kısa süre daha evvel eserini yazmış olan Dallaway, Türklerin nüfusunun düşüşte olduğunu söylemiş, nedenini ise birkaç şehirde birçok evlenmemiş genç adam bulunabileceğiyle açıklamıştı³⁵¹. Sonradan gelen Thornton belli ki farklı bir izlenime varmıştır. Ona göre boşanmak da Türkler arasında nâdir olup temel nedeni verimsizliktir. Türkler için bu, kendi milleti arasında yol açtığından daha ziyade utanca sebep olmaktadır³⁵². Muhtelif arşiv kayıtları da bunu desteklemektedir. Meselâ 1703-1704 Kastamonu şer'iyye sicil kataloğunda tek bir boşanma davası kayıtlıdır³⁵³. 1792-1799 arasını kapsayan Sivas şer'iyye sicillerinde

³⁴⁹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 406-407.

³⁵⁰ Thornton, **The Present State**, s. 345, 352.

³⁵¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 16.

³⁵² Thornton, **The Present State**, s. 342-343.

³⁵³ Duman, “Şer'iyye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Kastamonu”, s. 67.

boşanmaya hiç rastlanmamıştır³⁵⁴. 1780-1781 arası Ankara şer'iyye sicilinde ise Müslümanlar arasında boşanma kaydı hiç görülmezken zimmîler arasında yalnızca bir tane görülmüştür³⁵⁵. Ancak bazı dönem ve yerlerde boşanmanın ciddi surette gerçekleştiğini söylemek de mümkün gözükmektedir. 21 Aralık 1759-26 Ocak 1760 arasını, yani hemen hemen bir aylık dönemi kapsayan Galata Kadılığı şer'iyye sicilinde bir tanesi zimmîlere ait olmak üzere yirmiye yakın boşanma davası görülmektedir³⁵⁶. Bu asrın incelenen üç Eyüp kadı şer'iyye sicil defterinin iki tanesinde muhtelif boşanma kayıtlarına rastlanmıştır³⁵⁷. Kolayca boşanmalar yaşanması ilerleyen dönem kayıtlarında da görülmektedir. Ahmed Cevdet Paşa, kurban bayramı ilk kesim günü eve kuzu eti getiremedi diye kadınların kocalarından boşanmaya vardıklarını belirtmektedir. Hakikaten 1808 kışının şiddetli geçmesi sebebiyle kesilen kuzular azalmış ve erkeklerin eşleriyle tartışmalarından boşanmaya varanlar olmuştur³⁵⁸. Nihâî kanaat olarak Ortaylı boşanmanın yaygın olmadığını, hele günümüze nazaran çok daha az olduğunu vurgulamaktadır³⁵⁹. Boşanmanın İslam inancında ruhsat verilmiş olsa da gerçekleşmesi hiç beğenilmeyen ve istenilmeyen bir şey olması da genel sanıya göre boşanmaların az gerçekleşmesinde tesir etmiş olmalıdır. Nitekim Ebussuûd Efendi Nisâ-19 tefsirinde bu ayetin erkekleri kadınlardan ayrılmamaya şiddetle teşvik ettiğini ifade etmektedir³⁶⁰.

Evli kadınlar ev içi düzenlemelerin sahibesidirler. Thornton'a göre kadınlar, ahabplarını ve uygun eğlenceleri seçmede kâmil kontrol dışıdır. Kadının mal varlığı aslen olsun kocasının hediyesiyle olsun, kutsal bir şekilde onun özel mülkü olarak korunur ve kocası hiçbir şey üstüne onun varlığı hakkında iddiada bulunamayacağı gibi devlet de müsadere edemez, adamın tüm serveti ve hayatının alınmasına hükmedilse bile. Thornton gözlem ve tespitlerini böylece ifade ettikten sonra, Leydi Montagu'nun geride de naklettiğimiz, her şeyi hesaba kattığı vakit Türk

³⁵⁴ Temel, "Sivas Şer'iyye Sicileri'nde", s. 46.

³⁵⁵ Uzun, "Ankara Şer'iyye Sicili", s. 269.

³⁵⁶ Bkz. Attila, "İstanbul Galata Kadılığı 353 Numaralı Şer'iyye Sicili", s. 1-2, 4, 9-10, 17, 36, 57, 65-67, 73, 93, 95-96, 101, 102, 108, 122.

³⁵⁷ Ancak M. Akif Aydın bu iki defterde toplam kaç boşanma kaydı bulunduğunu bildirmemiştir, bkz. Aydın, "Eyüp Şer'iyye", **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 69-70.

³⁵⁸ Bkz. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel**, s. 207-208.

³⁵⁹ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 74.

³⁶⁰ Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, **Ebussuûd Tefsiri**, c. 3, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 1211.

kadınlarına imparatorluktaki tek özgür insanlar olarak baktığı mânâsındaki sözlerini hiçbir itiraz ya da kayıt düşmeden iktibas etmiştir³⁶¹.

Kocaların kadınlarına ancak kendi zevkleri için bir araç olarak baktıkları şeklinde Eton'a ait düşünce ve karalamayı da Thornton münasip bulmamaktadır³⁶². Nitekim Leydi Craven, Türk kocaların karılarını bir tutku objesi olarak değil fakat tüm servetlerinin keyfini süren hanımı olarak önemsediklerini öğrendiğini bildirmiştir. Zaten Craven, tam bu sözleri akabinde hiçbir kadının onlar kadar özgür olmayıp Türk kadınlarının yaşayan en mutlu varlıklar olabileceğine dair kanaatini paylaşmıştır³⁶³. Bu noktada Dallaway'ın, III. Selim'in yirmi sekiz yaş civarında ve çok güzel olduğunu tahmin ettiği kız kardeşi Beyhan Sultan'ın yeni yaptırdığı belirttiği bir yapıya ziyaretinden bahsederken kullandığı sözleri kaydetmek de yerinde olacaktır. Sultanın Dallaway'e göre kendisine verdiği tek çeyizi elmaslarla süslü kabzaya sahip küçük bir hançer olup bunu da alâmet olarak taşımaktadır. Ona göre işte bu hanım sultan, kocası üzerinde "kesin bir otorite sahibidir"³⁶⁴.

Türk erkeklerinden kadınların umumi mânâda iyi muamele gördükleri konusunda Leydi Montagu'nun tanıştığı bir İspanyol kadına dair anlatımı da oldukça alâka çekicidir. Bir deniz seferinde Türkler tarafından alınan esirler içerisinde yer alan İspanyol kadın, fidyesi kabul edilip salınırsa ülkesine döndüğünde kendisine şüphe ile bakılıp ona kalacak hayatın ancak rahibe manastırına kapatılmak olacağı, kendisine muhabbet gösteren paşanın ise çok yakışıklı olup tüm Türk ihtişamını ayaklarına sereceği ve kendisine de çok düşkün, nazık olduğu gerçeğinden hareketle geri gitmeyi reddettiğini anlatmıştır. Böylece kendisine pek iyi muamele ettiği anlaşılan paşa ile evlenen kadın, Leydi Montagu'ya kararından hiçbir pişmanlığı olmadığını da söylemiştir. Paşa evlendikten sonra başka hiçbir eş de almamış, yıllar sonra öldüğünde onu İstanbul'un en zengin dullarından birisi olarak bırakmıştır. Ancak Montagu, onurlu olarak bekâr bir kadın suretinde kalmak fikrinin Türk düşüncesinde yer almadığını belirterek bu sebeple onun şimdi müteveffa kocasının halefi Kaptan Paşa ile evlenmeye zorlandığını söylemektedir³⁶⁵. Hikâyenin kahramanı muhtemelen 1717-

³⁶¹ Thornton, **The Present State**, s. 339.

³⁶² Thornton, **The Present State**, s. 357.

³⁶³ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 233-234.

³⁶⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 140.

³⁶⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 408-9.

1718 arası kaptanıderyalık vazifesini deruhte eden İbrahim Paşa olup, Napoli İspanya hâkimiyetinde iken 1706-1709 arası bir tarihte kendisinin Napoli'den esir alındığı düşünülmektedir. Yerine geçen ise İzmirli Süleyman Paşa idi³⁶⁶.

Patrick Russell da gerek Türk kadınları gerekse gayrimüslim kadınların kötü muamele görmediklerini ifade eder. Hristiyan kadınlarına hiçbir şiddet vak'ası duymadığını ifade eden Russell, onların da her açıdan Türk kadınları kadar emniyet içinde bulunduklarını belirtmiştir³⁶⁷. Bazen içki müptelâsı olup eşini döven Hasan Çavuş gibi kimseler çıkarsa da mahalleli şikâyetiyle sürgün dahi edilebildiklerini de öğrenmekteyiz³⁶⁸. Esasen düşünce olarak da erkekler için kadınların önemine tefsir yapılırken dahi yer verildiği görülmektedir. Ebussuûd Efendi'nin "erkekler, kadınsız hayata sabredemezler" ifadesinde bunu okumak mümkündür³⁶⁹.

Kocası olmayan kadınların geçimlerini sağlaması da devlet tarafından ehemmiyet verilen bir husustur. Erkek vefat edince ihtiyaç üzerine yardım verilmesi örnekleri olduğu gibi dilsiz, felçli olmak gibi durumdaki kadınlara da belli miktar para bağlanması kayıtlarda tespit edilmiştir. Ayrıca fakir ve yardıma muhtaç olup edecekleri dualar karşılığında para verilen duâgû hanımlar da bulunmaktaydı. I. Abdülhamid devrinde üçüz çocuk doğurana da beş akçe maaş bağlanmıştır. Kendilerine verilen parayı yeterli bulmadıklarında kadınların başvurular yaptığı ve bu miktarın yükseltildiği de bilinmektedir³⁷⁰.

Tecavüze uğrayan kadınların da çok az olduğu ifade edilmektedir³⁷¹. Nitekim incelediğimiz seyyahlarda böyle bir kayda rastlamadık. Esra Baş da incelediği kayıtlarda XVIII. asırda İstanbul'da böyle bir hadiseye rastlamadığını belirtirken

³⁶⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 409, bkz. 1 numaralı dipnot.

³⁶⁷ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 44.

³⁶⁸ Bu hadise 1790 yılına aittir, bkz. Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 163.

³⁶⁹ **Ebussuûd Tefsiri**, c. 3, s. 1242.

³⁷⁰ Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 119-127.

³⁷¹ Osmanlıların ırza geçmeyi çok ağır suçlardan biri gördüğü muhakkaktır. Fatih ve II. Bayezid'in kanunnâmelerinde ırza geçen "tenasül uzvunun kesilmesi" öngörülmüştür. "Sarkıntılık" olarak ifade edilebilecek başka uygunsuz hareketlere karşı da sert bir duruş mevzubahistir. Yavuz Sultan Selim Kanunnâmesi'nde birisinin karısı, kızı veya cariyesine laf atan, öpen, peşine takılan kimselere mahkemeden sopa cezası verilmesi ve her iki sopa başına da bir akçe ceza alınması buyrulmuştur, bkz. Belkıs Konan, "Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, c. 29, sayı: 29, 2011, s. 158. Ebussuûd Efendi'nin de konuyla alâkalı dikkat çekici bir fetvası bulunmaktadır. Ona göre Zeyd, Hind'in evine girip ona tecavüz etmek istese, Hind ise başka bir şekilde Zeyd'i def etme imkânı bulamayıp balta ile ona vurarak yaralasa ve Zeyd ölse, Hind gazâ etmiş olur. Düздаğ, **Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Fetvaları**, s. 158.

Bursa, Kayseri, Ankara, Mudanya gibi yerlerde ikisi gayrimüslim altı kadına tecavüz vak'ası saptamıştır. Ancak döneme ait şer'iyeye sicillerinin tamamının incelenmesiyle mutlaka bazı vak'alar tespit edilecektir. Bir aylık bir dönemi kapsayan Galata şer'iyeye sicilinde bir tecavüz vak'ası itirafı görülmektedir³⁷². 1703-1704 arası Kastamonu şer'iyeye sicil kataloğunda da bir tane tecavüz itirafı, bir tane tecavüz ithamına uğradığı halde aklanan ve bir de tecavüz niyetiyle yedi yaşındaki bir kızı kaçırmak ve öldürmekle itham edilen görülmektedir³⁷³. İncelediğimiz seyyahlarda ise böyle bir kayda rastlamadık. Nihâî hüküm olarak bunun çok az gerçekleşen bir suç olduğunu söyleyebiliriz³⁷⁴. Gerçekleştirenlerin de ekseriyetle eşkıyalık yapan ve başka birçok cürme bulaşan kimseler olduğu ifade edilebilir. Nitekim 1780-1781 yılı Ankara şer'iyeye sicilinde tek bir tecavüz hadisesi görülüp bunu irtikâp edenin de bir eşkıya olduğu anlaşılmaktadır³⁷⁵.

3.7.1.1. Çocuk

Çocuk meselesine İslam ve dolayısıyla Osmanlıların inancında büyük önem verilmiştir. Ebussuûd Efendi Nahl-72 tefsirinde, evliliğin asıl gayesinin çocuk yapmak olduğunu beyan etmektedir³⁷⁶.

Çocuk doğurmanın kadına muamelede etki sahibi olduğuna dair bir ifadeyi ise James Porter'da görmekteyiz. Porter, kadınlara nezaketle muamele edildiğini fakat çocuk doğurmaması durumunda neredeyse aynı nezaketi görmediğini ve kısırlılığın âdeta bir lanet gibi görüldüğünü öne sürmüştür³⁷⁷.

Kadınlar hangi şart ve mertebede olursa olsun çocuklarını kendileri emzirirler. Nâdiren sütten kesilirler, bazen dört yıla kadar çıkar bu süre, yâhut başka bir çocuk geldiğinde olur³⁷⁸. Çocuklarını emzirmeye Thornton da ciddi bir vurgu yapar. Öyle ki,

³⁷² Attila, "İstanbul Galata Kadılığı 353 Numaralı Şer'iyeye Sicili", s. 31.

³⁷³ Bkz. Duman, "Şer'iyeye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Kastamonu", s. 86, 122-123, 166.

³⁷⁴ Çok az yaşanmakla beraber bu durumun mağdurenin üzerinde daha ağır bir travma oluşturabileceği de bir düşünce olarak akla gelmektedir. 1785 yılında Edirne'nin Kalfa köyünde tarladayken iki bakire kıza beş kişilik eşkıya grubu tecavüz etmiş, kızlar için bu dayanılmaz bir utanç teşkil ettiğinden zehir içmek suretiyle intihar etmişlerdir. Vaziyet öğrenilince mücrim beş eşkıyanın tamamı idam edilerek kelleleri İstanbul'a gönderilmiştir. Konan, "Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu", s. 164.

³⁷⁵ Uzun, "Ankara Şer'iyeye Sicili", s. 126-127.

³⁷⁶ Ebussuûd Tefsiri, c. 8, s. 3512.

³⁷⁷ Türkiye'nin Bir Asrı, s. 146.

³⁷⁸ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 79.

kadınları kendi aileleri içinde gözlemleyenlere göre onların en büyük zevkleri, kendilerinin emzirdiği bir bebeği sevmektir³⁷⁹. Patrick Russell ise Türkler gibi Hristiyan annelerin de çocuklarını genelde kendilerinin emzirdiklerini ifade etmektedir³⁸⁰. Fakat Yahudi kadınlarının çocuklarını emzirmeye daha ziyade kadın çağırıdıklarını ve kendilerinin nâdiren emzirdiklerini belirtmektedir. Ayrıca Yahudi kadınlarının Türk ve Hristiyan kadınlara nazaran daha çok doğum yaptıklarını fakat bebek ölüm oranlarının da daha yüksek olduğunu kaydetmektedir³⁸¹.

Araştırmalar da XVII-XIX. asırlarda gayrimüslim ailelerde Müslümanlara nazaran biraz daha çok çocuk bulunduğunu göstermektedir³⁸². XVII. yüzyılda Bursa'da genel olarak gözlenen aile kişi sayısı büyüklüğü 3.65, kırsal kesimde 4.9'dur³⁸³. Ürdün civarında 5.7, Filistin'de ise 6.4 kişilik aile büyüklüğü tespit edilmiştir. Orta Anadolu'da da ortalama çocuk sayısı 2.32 olarak tespit edilip gayrimüslimlerden XVIII. asırda daha az olduğu anlaşılmıştır³⁸⁴. 1700-1730 arası Ankara için yapılan çalışmada ise ortalama olarak bir aileye düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.4, gayrimüslimlerde 2.7 bulunmuştur³⁸⁵. Kezâ XVIII. asır Eyüp kadı sicilleri çalışmasında da gayrimüslim ailelerin Müslüman ailelerden çok çocuk sahibi olduğu saptanmıştır³⁸⁶.

James Porter, "Türkler ebeveynlik muhabbetlerinde kuvvetlidirler ve çocuklar itaatlerinde, alçakgönüllülüklerinde ve evlatlık görevlerinde karşılıklıdır; bu eğitim onların üstlerine fazlaca alçakgönüllü ve gençlerin yaşlılara oldukça saygılı görünmelerine neden olur" ifadelerini kullanır³⁸⁷. Hükümdardan en düşük seviyedeki

³⁷⁹ Thornton, **The Present State**, s. 355-356.

³⁸⁰ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 54.

³⁸¹ Çocuklarının sekiz ilâ on iki ay kadar meme aldıklarını da yazmıştır, bkz. Patrick Russell, **The Natural History**, s. 83.

³⁸² Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 5.

³⁸³ Buna mukabil 1670-1698 yılları arasına ait bulunmuş Bursalı çok eşli 59 erkeğin ortalama 2,67 çocuğa sahip oldukları tespit edilmiştir. Tüm terekelerdeki ortalama çocuksa 2,15'tir, bkz. Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, c. 23, sayı: 23, 2008, s. 90-91, 95.

³⁸⁴ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 77, 83.

³⁸⁵ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", **Belleten**, c. LIV, sayı: 211, Aralık 1990, s. 952.

³⁸⁶ Artan, "Terekeler Işığında", **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 55; Aydın, "Eyüp Şeriyi", **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 68.

³⁸⁷ **Sir James Porter**, s. 319; **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 117. Bu saygı hali sonraki asırda da sürmüş olmalıdır. Münevver Alp mahalle büyüklerinin mahalledeki çocukların terbiyesi, hal ve hareketleriyle alâkadar olup yanlışlarında ikaz ettiklerini ifade eder: "Çocukların mektebe gidiş gelişlerine, sokakta oynayışlarına göz kulak olur, fena bir söz, çirkin bir hareketlerini gördükleri zaman öğüt verirler, icap ederse takdir ederlerdi. Çocuklar da bu öğütleri, takdirleri önüne bakarak saygı ve sükût ile dinlerdi.

vatandaşı, “anne” adı hürmet duyulmadan asla anılmaz ve ona karşı evlatlık görevleri en sıcak muhabbetle yerine getirilir. Çocukların ebeveynlere karşı görevleri Kur’an öğretileri ve peygamberin örneğiyle ikrar ve telkin edilmektedir³⁸⁸. Thornton’un bu Kur’an öğretisi, peygamber örneği ve ana babaya hürmet vurgularını vuzuha kavuşturacak mühim kayıtlar Ebussuûd Tefsiri’nde bulunmaktadır. İsra-24 tefsirinde o şöyle demektedir: “Allah, ana baba hakkındaki tavsiyeye o denli büyük önem vermiştir ki, onlara iyilik etmeyi Kendi tevhidiyle beraber zikretmiş ve ikisini de ilâhî kesin emir kapsamına almış, sonra da ana-baba hukukunu gözetmek emrini öylesine daraltmıştır ki, onlardan şikâyet etmeyi gerektiren sayısız haller varken, şikâyet ifade edecek en ufak bir kelimeye bile ruhsat vermemiştir.” Tefsirinde herhangi bir bahse nâdiren sayfalar boyu yer ayıran Ebussuûd Efendi’nin bu bahsi üç sayfadan uzun bir alana yayması ve eseri rivayet tefsiri olmamasına rağmen bu konuda hadis ve sahabe ifadelerine birçok kere yer vermesi de dikkat çekicidir³⁸⁹.

Thornton’a göre Türklerin ahlâkî karakterleri esas olarak bebeklik ve çocukluklarında şekillenir. Erken eğitimlerini anneleri ve diğer kadın görevlilerin gözetiminde alırlar. Bu kadınlar erkeklerin darmadumanlığından ve yozlaşmış örneklikten uzaktırlar. Türk gençlerine ahlâk dersi vecize ve ibret alınacak hikâyelerle öğretilir³⁹⁰. Annelerinin düzenli hayatları, kendi içki içmeme alışkanlıkları ve şiddetli tutkulardan genel olarak uzaklıkları Thornton’a göre Türklere iyi sağlık ve bozulmamış özellikler verir. Öğrenip aktardığı bir bilgi ise sultanın anneye hürmetiyle bağdaştırılabilir mahiyettedir. Kantemir’den yaptığı bu nakle göre sultan, annesinin izni olmadan herhangi bir kadınla yatmaktan men edilmiştir³⁹¹.

Osmanlı topraklarındaki Hristiyan çocukların eğitimi ve ebeveynlere karşı tavırları arasında farklılık bulunduğu ifade edilmiştir. Patrick Russell’ın Halep’teki gözlemleri bu mânâ üzeredir. Ona göre Hristiyan ailede “Babaya dış görünüşte büyük saygı gösterir çocuklar. Bir törende ve masasındaki misafirleri kabulde hep başında beklerler. Ancak nâdiren Türk çocukları kadar iyi yetiştirilirler. Baba otoritesi çok sıkı

Çünkü mahalle büyüklerini, kendilerini terbiye ve ıslah ile yetkili bilirlerdi. O zamanın velilerinde olduğu gibi çocuklarında, gençlerinde de ‘Sen ne karışyorsun, senin ne vazifen?’ sözü yoktu. Bu çirkin sözleri o zamanlar hiçbir İstanbul Türk ve Müslüman çocuğu bilmezdi.” **Eski İstanbul’da Gündelik Hayat**, s. 76.

³⁸⁸ Thornton, **The Present State**, s. 340.

³⁸⁹ **Ebussuûd Tefsiri**, c. 8, s. 3605-3608.

³⁹⁰ Thornton, **The Present State**, s. 250-251, 280.

³⁹¹ Thornton, **The Present State**, s. 250, 370.

bir şekilde ortaya konmaz ve birçoğu erken şımartma ile bozulurlar. İnatçı ve somurtkan olmaya ve anneye utanç verici bir saygısızlıkla davranmaya mütemayildirler. Ebeveynler görür ancak düşüncesizce onların aksiliklerini boş verir.” Russell bunun nedenini, dinden çıkma hadiselerinin çok nâdir olmasına rağmen dayağın yalandan korkusunun onların inançları için ölümcül olabileceği endişesi ile açıklamaktadır. Söylediğine göre bilhassa alt sınıf Hristiyanlar arasında bu korku galebe çalar³⁹². James Porter ise Müslümanlar arasında babayı örnek almaya özen gösterilmesinin yaygın olduğunu ve takip edecekleri tek model olarak atalarının hayatlarından alıntılar yaptıklarını ifade eder³⁹³. XVI. yüzyıl son çeyreğinde gelen Salomon Schweigger, çocukların “Almanya’da olduğu gibi sertlik ve korku yöntemiyle” eğitilmediklerini, Almanya’da olduğu gibi azar, dayak, itiş kakış yüzünden çocukların öğrenme hevesinin kırılmadığını yazmıştır. Ayrıca o, Türklerin de çocuklarını cezalandırdıklarını fakat onlara daha büyük sabır gösterip daha ölçülü davrandıklarını da gözlemlemiştir³⁹⁴. Bu kayıtlara bakarak çocuklara muhabbet dolu ve özen gösterilen muamelenin asırlara yayıldığını söylememiz mümkündür. Nitekim XVIII. asır şer’iyye sicilleri üzerine yapılan çalışmalarla çocuklarla ilgili hakların korunmasına verilen ehemmiyet anlaşılmaktadır³⁹⁵. Hâkezâ kız çocuklarına da büyük kıymet verildiğini gösteren kayıtlar vardır. Her şeyden evvel inançları içerisinde bunu gösteren anlatımlar yer almıştır. Ebussuûd Efendi, Hz. Hızır’ın öldürdüğü çocukla alâkalı âyetlerden bir tanesinin tefsirinde, çocukları öldürülen anne babaya daha sonra bir kız çocuğu verildiği, sonra bu kızın bir peygamberle evlendiği ve sonra kendisinin de bir peygamber doğurduğu ve onun eliyle de bir ümmetin hidayete erştirildiğini anlatmaktadır³⁹⁶. Bu anlatımda kız çocuğu ailenin teselli, saadet ve sevinç kaynağı, Allah katında pek makbul ve salih bir kimse konumunda olup bir ümmetin felâhında rol sahibi olacak kadar yüksek kıymetteki kimse pozisyonundadır. Nitekim XVIII. asır yazarı Bedirî de bir kızı doğduğu zaman, “Dedik ki, dileriz bu kızımızın gelişyle feraha kavuşuruz. Adını Saliha koyduk, Allah onu bize kurtarıcı kılsın” demektedir³⁹⁷.

³⁹² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 55.

³⁹³ **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 74.

³⁹⁴ Salomon Schweigger, **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, çev. Türkis Noyan, 2. baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 138.

³⁹⁵ Yavuz Cezar, “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 28.

³⁹⁶ **Ebussuûd Tefsiri**, c. 8, s. 3773.

³⁹⁷ **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 11-12.

Çocuk konusunda zikredilebilecek bir başka mesele ise kürtajdır. Bu konuda sadece Patrick Russell’ın bir cümlesiyle karşılaştık. O, “kürtaj yaptırmak suçunun” da Hristiyanlar arasında Türklerde görüldüğüne nazaran daha fazla olduğunu söylemiştir³⁹⁸. Filhakika Osmanlı İmparatorluğu’nda “ıskât-ı cenin” ifadesi kapsamında alınan kürtaj hem dinî hem de insânî sebeplerle genel olarak yasaklanmış, düşük yaptıranlara sürgün gibi çeşitli cezalar verilmiştir³⁹⁹. Kürtaj İngiltere’de ancak 1803 yılında illegal kılınmıştır⁴⁰⁰.

Dallaway çalışmak ve iyi ev hanımlığının Rum ev kadınları için yabancı şeyler olduğunu ve bu sebeple Türkler tarafından “birçok aşağılayıcı isimlerle” damgalandıklarını ileri sürer⁴⁰¹.

Thornton, kendilerine Türk kadınlarının baş görevinin zevk olduğunun söylendiğini, belki zevk düşkünü hanımlar için bunun böyle olabileceğini lâkin onların bile çocukları ve onların ailelerine çok hürmet gösterdiklerini kaydeder. Çok az görev feda edilir ve azıcık sayıda anne çocuklarının bakımını ihmal eder⁴⁰². Bu suretle o, sadece annelere ciddi hürmet gösterilmeyip annelerin de vazifelerini yerine getirmede çok titiz olduklarını anlatmaktadır. Chandler da su kenarında kadınların yüzleri örtülü olarak çarşaf yıkarken kıyıda da çocukların oyun oynadığı günlük hayattan annenin hem ev işi hem de çocukla ilgilendiği bir sahneye rast gelmiştir⁴⁰³.

Thornton ayrıca, Edward Gibbon’ın, İslam peygamberinin hükmü olan savaş esiri annelerin asla çocuklarından ayrılmaması kararının⁴⁰⁴, kendi tarihçilerin kınamasını engelleyebileceği ya da Müslümanlara ılımlılaştırılabileceği şeklindeki görüşünü de kabul eder görülmektedir⁴⁰⁵.

³⁹⁸ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 56.

³⁹⁹ Tafsilat için bkz. Mustafa Öztürk, “Osmanlı Döneminde İskât-ı Ceninin Yeri ve Hükmü”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt 1, sayı 1, 1987, s. 199-208; Gülhan Balsoy, “Politik Bir Alan Olarak Kadın Bedeni: Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Ağustos 2012, s. 22-27; Fatma Şimşek, Haldun Eroğlu, Güven Dinç, “Osmanlı İmparatorluğunda İskât-ı Cenin (Çocuk Düşürme)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt 2, sayı 6, Kış 2009, s. 593-609.

⁴⁰⁰ Hitchcock, **English Sexualities**, s. 52.

⁴⁰¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 356.

⁴⁰² Thornton, **The Present State**, s. 355.

⁴⁰³ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 40.

⁴⁰⁴ İngilizlerin bu konudaki bilgisi doğru olup gerçekten esirler arasında anne ile çocuğu birbirinden ayırmak caiz değildir, bkz. Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk**, 5. Baskı, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 306.

⁴⁰⁵ Thornton, **The Present State**, s. 340.

3.7.1.2. Çok Eşlilik

Leydi Montagu belli ölçüde gıpta yansıtan yukarıdaki ifadelerinin hemen ardından taaddüd-i zevcât, yani çok eşlilik meselesine değinmiştir. Kanunlarının dört eş sahibi olmaya izin verdiğinin doğru olduğunu söyleyen Montagu, ancak soylular içinde bu özgürlüğü kullanma veya üst sınıftan bir kadının bunun sıkıntısını çekmesi örneği bulunmadığını söyler. Kendi gözlemleyebildiği kadarıyla tüm büyük adamlar içerisinde sadece defterdarın cariyeye sahibi olduğunu belirtir⁴⁰⁶. Oxford'un Montagu neşrinde bu noktada dipnotta Fransız seyyah Aubry de La Mottraye'nin de Montagu'yu teyit ettiği belirtilmektedir⁴⁰⁷. Ayrıca leydinin eşi Edward Montagu'nun Nisan 1717'de yazdığı özel mektubu da aktarılmıştır. O da Leydi Montagu'nun gözlemlerine yakın ifadeler kullanmış, uzak memleketlere gidenler tarafından yapılmadığı takdirde çok eşliliğin çok nâdiren olduğunu söylemiştir. Daha gösterişsiz ifadeler kullanmakla birlikte Edward Montagu, eşini sadece çok eşlilik gözlemlerinde değil, Türk kadınlarının özgürlüğü konusunda da teyit etmiştir. Büyükelçiye göre de yüzleri kapalı halde dışarı çıkan hanımlar, İtalya'dakiler kadar özgürdürler. Kredisi yüksek olanların ancak tek eşleri vardır. Hanımının birkaç kölesi bulunup kocası görmez; eğer görürse, karısıyla tam bir güven açığı oluşturur bu durum⁴⁰⁸.

Alexander Russell'ın Halep üzerindeki gözlemi de onu çok eşliliğin çok az olduğu sonucuna vardırmıştır. Ona göre herhangi bir mertebedeki erkekten çok azı ikiden fazla kadına sahiptir. Daha fakir olanların da nâdiren birden fazla eşleri olup cariyeye edinmeleri ise çok zor görülebilir. Orta sınıftakilerde üç veya dört eş sahipliği

⁴⁰⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 329.

⁴⁰⁷ Fransız seyyah gerçekten nâdiren birden fazla eş alımı görüldüğünü söylemektedir, bkz. **A. De La Mottraye's Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa; with Proper Cutts, and Maps. Containing a Great Variety of Geographical, Topographical, and Political Observations on those Parts of the World; especially on Italy, Turkey, Greece, Crim and Noghaian Tartaries, Circassia, Sweden, and Lapland. A Curious Collection of Things particularly Rare, both in Nature and Antiquity; such as Remains of antient Cities and Coloniea, Inscriptions, Idols, Medals, Minerals, etc. With an Hitorical Account of themost Considerable Events which happen'd during the Space of above 25 Years; such as a Great Revolution in the Turkish Empire, by which the Emperor was depos'd; the Engaging of the Russian and Turkish Armies on the Banks of Pruth; the late King of Sweden's Reception and Entertainment at Bender, his Transactions with the Porte, during his Stay of above Four Years in Turkey; his Return into his Dominions, Campaigns in Norway, Death, etc. His Sister, the Princess Ulrica's Accession to the Throne, her Generous Resignation of it to her Consort the present King; and, in fine, all the chief Transactions of the Senate and States of Sweden, etc.**, vol. I, London, 1723, s. 250.

⁴⁰⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 329, bkz. 2 numaralı dipnot.

nâdirattandır. Bununla birlikte Russell, Halep’te değişik örneğe de rastlamıştır. O, büyük refah içerisindeki bazısının kırk cariye tuttuğunu bildiğini belirtmektedir. Ona göre bu kadar fazla sayıda iken birbirleriyle tolere edilebilir biçimde iyi anlaşabilmeleri tuhaf görünebilirse de işin doğrusu ailenin efendisi çok sıklıkla aralarındaki barışı korumayı sağlar. Ancak onların bebeklikten itibaren hizmetçi bir itaatkârlıkla yetiştirildiğini, kocanın kendi isteğiyle karısını boşayabildiğini ve kendisinden çocuk sahibi olmadığı cariyelerini de satabildiğini düşünürsek birbirleriyle tolere edilir bir uyum içerisinde yaşamalarının çok da olağanüstü gelmeyeceği kanaatindedir. Bunu aktarmasının hemen akabinde Russell, diğer yandan hanımın da kocası üzerinde kontrolü olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre şâyet koca eşini boşarsa, kadının başta kendisine oluşturduğu maliyet kadar tüm parasını kaybetmekle kalmayıp, anlaşma ile başta belirlenmiş bir parayı da kadına ödemesi gerekmektedir⁴⁰⁹. Russell ıstilahî isimlerini öğrenmemiş gözükse de herhalde mehir ve nafaka uygulamalarını ifadeye çalışmıştır. Nitekim Thomas Thornton da kadının kocasından, kocanın kendi payına düşen evliliğe ait vazifelerini ihmal etmesinden, hayat gereksinimleri ihtiyacından yâhut şiddet irtikâbı veya endişesinden şikâyet nedenleri varsa mahkemeye başvurup boşanmayı elde edebileceğini fark etmiştir. Hatta ona göre hukuk, kadının kendisini incinme ve utançtan korumak için her tür araca başvurabileceğini söylemekle kalmaz, gerekirse onurunu tecavüzden korumak için zehirlemeye başvurabileceğini belirtir⁴¹⁰. Diğer yandan boşanma ile ilgili olarak zikri elzem ve seyyah tarafından fark edilen bir şey, Leydi Montagu’nun ifadesiyle koca en resmi şekilde karısını boşadığında, yani anlaşılan onun öğrenmediği teknik ifadesiyle üç talâk vererek boşadığında, tekrar biraraya gelebilmek için karısının başka bir adamla evlenerek bir gece geçirmesine müsâade etmek zorunda olmasıdır. Montagu, sevgilisine sırtlarını dönmek yerine bu kanuna boyun eğen adamların örnekleri bulunduğunu da dermeyan etmiştir⁴¹¹.

Sir James Porter, zenginlerin üç-dört eş sahibi olmasını sık karşılaşılabilen bir durum olarak sunmuştur⁴¹². Burada böyle demesine rağmen başka bir yerde ise

⁴⁰⁹ Alexander Russell, **The Natural History**, s. 110-111.

⁴¹⁰ Thornton, **The Present State**, s. 343.

⁴¹¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 363. Naşir dipnotta bunun doğruluğunu tasdik ve Montagu’dan evvel Paul Rycaut’nun da söylediğini ifade edip, Tournefort’un konuya dair ilavede bulunan kaydına da yer vermiştir. Tournefort, kocaların bu durumda genelde güvenebildikleri anlayış ve kendini tutabilecek dirayet sahibi arkadaşlarını seçtiklerini söylemiştir.

⁴¹² Sir James Porter, s. 327; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 123.

zenginlerin çoğu, orta halliler ve fakirlerin genellikle tek hanıma sahip olduklarını belirtmiştir⁴¹³. Burada “zenginlerin çoğu” vurgusu yapan Porter’ın başka bir yerde ise bir paşa soyundan gelen kadınla evlenen kişinin ne başka bir eş sahibi olmaya ne de “aynı evde bir metresi olmasına cüret edemeyeceğini” de vurgulamıştır⁴¹⁴. James Dallaway de Osmanlı’da çok eşliliğin çok az olduğu üzerine şahitlik etmiştir. Onun gözlemine göre çok az genç adamın birden fazla karısı olup yaşı ileri kimselerin ise şâyet zenginlerse bu ruhsata yüz verdiklerini söylemektedir⁴¹⁵. Thornton da çok eşliliğin pek nâdir olduğuna vurgu yapmıştır. Onun tespitine göre çok eşliliklerde tüm hanımlar ya satın alınmış kölelerdir ya da kocaya nazaran daha aşağı vaziyet ve hal içerisindeki kadınlardır. Eşlerin değerleri çocuklarının sayısı veya cinsiyetine göre sıralanır. Ancak eğer koca kendisiyle aynı mertebede bir kadınla evlenirse ve sıklıkla tatbik edilen evlilik sözleşmesinde rakip alınmaması şartıyla kendisine koruma sağlama uygulamasına da başvurmamışsa, diğer eşler aynı haremde ayrı ve daha düşük bir yerleşimde yer alır yâhut o hanımın hizmetçileri olarak yaşarlar⁴¹⁶. Thornton’un son söylediklerini destekleyen ifadeler bir kadın gözlemci olan Leydi Craven’ın yazdıklarında da bulunmaktadır. O, büyük kimselerin evlerinde çok eşlilik durumunda diğer kadınların ilk eşe hizmetkâr olmaya yazgılandıklarını kaydedip, ilk hanımın da onlara haremde istediği gibi davrandığını ifade etmektedir⁴¹⁷.

Araştırmalarda da çok eşliliğin çok az olduğu hükmüne varılmıştır. XVII. yüzyılın hemen sonunda, 1670-1698 tarihleri arasında Bursa’daki vaziyet incelendiğinde erkeklere ait 717 tereke kaydı tespit edilmiş, bunlardan 59 tanesinin çok eşli olduğu görülmüştür. Bunların da 56’sı iki eşlidir. Çalışmada tek eşlilik oranı %91,8, dört eşli oranı ise %0.3 olarak bulunmuştur⁴¹⁸. XVIII. yüzyıl Eyüp üzerine araştırmalarda çok eşliliğin son derece az olduğu saptanmış ve incelenen sicillerde ancak iki vak’ada iki eşli kimse görülüp üç veya dört eşli görülmediği belirtilmiştir⁴¹⁹. XVII. yüzyıl tereke defterlerine göre İstanbul ve Edirne’de tek eşliler %92 oranında bulunmuştur. Ankara’da ise %12 oranında çok eşlilik tespit edilmiştir. Buradan

⁴¹³ Türkiye’nin Bir Asrı, s. 174.

⁴¹⁴ Sir James Porter, s. 319; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 116-117.

⁴¹⁵ Dallaway, Constantinople, s. 34.

⁴¹⁶ Thornton, The Present State, s. 342.

⁴¹⁷ Craven, A Journey through Crimea, s. 233.

⁴¹⁸ Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik", s. 88-89, 96-97.

⁴¹⁹ Tülay Artan, "Terekeler Işığında", 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında, Tülay Artan (ed.), s. 55; Aydın, "Eyüp Şeriyeye", 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında, Tülay Artan (ed.), s. 68.

hareketle Ortaylı'nın hükmü çok eşliliğin Osmanlı'da pek iltifat görmediği ve hatta hoş karşılanmadığı yönündedir. "Osmanlı zihniyetine teaddüd-ü zevcat kabul edilen bir yaşam biçimi değildir" diyen Ortaylı, bir de Kınalızâde Ali Çelebi'nin Ahlâk-ı Alâî'sinde çok eşlilik için olumsuz kanaat ileri sürmesini delil getirir⁴²⁰. Gerçekten Osmanlı'daki dinî öğretilerde tek eşliliğin teşvik edildiğini söylemek mümkündür. Ebussuûd Efendi de Nisâ-129'dan yaptığı çıkarımda, eşlerden herhangi bir konuda birine daha fazla meyil göstermeden bütün ilişkilerde hep aynı mesafede olmanın imkânsızlığını vurgulamıştır. Aktardığı bir hadis-i şerifte ise şöyle ikazda bulunulmuştur: "Bir kimsenin iki karısı olup da ihtiyarî olarak birine fazla meylederse, kıyamet günü mahşer yerine, bir tarafa meyilli olarak gelecektir." Böyle olmakla birlikte tefsirde, şâyet çok eşlilik mevcutsa elden gelen adaletin gösterilmesi emredilmiştir. Şu halde Osmanlı'nın en meşhur ve etkili şeyhülislamlarından birisine göre İslam'ın en temel kaynağında tek eşliliğe teşvik çıkarım ve anlatımı yaptığını düşünebiliriz⁴²¹. Nitekim Nisâ-3 tefsirindeki "burada asıl emredilen tek eşlilik; yoksa çok eşlilik yapıp da adaleti gerçekleştirmek değildir" ifadesinde bu teşvik gayet nettir⁴²². Osmanlı'da çok eşliliğin temel sebeplerinden birisinin ilk eşten çocuk doğmaması olduğu düşünülmektedir⁴²³.

3.7.2. Suç ve Kadın

Zikrettikleriyle birlikte Leydi Montagu, büyülenmiş bir Türk kadını meddahi yâhut toz pembe bir tablo sunucusu olmaktan da uzak kalmış ve olumsuz gördüğü hususları da açık ifadelerle yazmıştır. Bunlardan bir tanesinde o, Türk kadınlarının Hristiyan kadınlarından daha az günah işlemediklerini söyleyerek sevgili kaçamakları yaptıkları anlatmıştır. İngiltere'nin *Indian House*'ları gibi kötü şöhretli ve kaçamağa uygun yerler olarak zikrettiği Yahudi dükkânlarının bu tip gizlice sevgili buluşmalarının umumi mekânı olduğunu ileri sürer. Montagu ayrıca, üst sınıf kadınların şâyet böyle bir şey yaparlarsa, âşıklarına kim olduklarını öğrenme şansı da vermediklerini ve böyle kimle yazıştığını bilmeden yarım sene mektuplaştıklarının

⁴²⁰ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 5, 58, 75-76. Ankara'da 1780-1781 şer'iyye sicil incelemesinde ise sadece iki tane iki eşli kimse görülmüş ve o dönemde de çok eşliliğin kat'i surette pek az olduğu anlaşılmıştır, bkz. Uzun, "Ankara Şer'iyye Sicili", s. 268.

⁴²¹ Bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 4, s. 1464-1465.

⁴²² **Ebussuûd Tefsiri**, c. 3, s. 1171.

⁴²³ Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik", s. 91.

dahi görüldüğünü belirtmektedir. Montagu nihayetinde ise bu ülkede sadık eşlerin çok az olduğu hükmünü verir⁴²⁴. Lâkin açıktır ki Leydi Montagu, methederken mübalağaya başvurduğu gibi sıkıntılı bir husus anlatımında da ciddi abartıya yönelmiştir. Tam bir yıl dahi kalmadığı ve ikamet vaktini de çoğunlukla İstanbul'un bir kısım bölgelerinde geçirdiği bir memlekette tüm Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hanımların tavrına dair bu kadar kesin ve genel bir hüküm çıkarabilmesi sıhhatli, kabul edilir, güvenilir ve şâyan-ı itibar olmaktan uzaktır. Esasen onun bir başka nâhoş bulunduğu durum da okuyucunun burada anlattıklarıyla uyumsuzluk oluşturduğunu düşünmesine yol açabilecek mahiyettedir. Buna göre Pera'da oturduğu sırada bir sabah genç bir kadının kanlı bedeni bulunmuştur. Kadın bir bıçakla biri yanı diğeri ise göğsünden olmak üzere iki yerinden yaralanmıştır. Havanın henüz çok soğuk olmadığı bir zamandır ve kadın da öyle şaşırtıcı güzellikteydi ki Pera'da çok az adam ona bakmaya gitmemiştir, ancak herkes için onu tanımak imkânsızdı zira hiçbir kadının yüzü bilinmemektedir. İstanbul yakasında öldürüldüğü ve buraya bırakıldığı farzedildi. Katil ise bulunamamıştır. Kadınların erkeklerle ilişkilerinin son derece mahdut olup mahrem/nâ-mahrem ayırımına göre düzenlendiği bir memlekette bu tip olayların para ve sair mesâil yerine zina sebebiyle olduğunu düşünmek uzak bir ihtimale tevessül etmek sayılmamalıdır. Zaten böyle suç teşkil eden cinayet vak'aları haricinde bizâtihi yargı uygulaması olarak zina eden kadın ve erkeklerin şiddetli cezalandırmalara uğrayabildikleri bilinmektedir. Nitekim Dallaway, kadınların sadakatsizliğinin Türkler arasında en şiddetli bir suç addedildiğini belirtip, cezalandırılmalarının "berbat bir barbarlık" sınırına dayandırıldığını dahi söyleyerek buna karşı verilen tepkinin çok şiddetli olmasını eleştirmiştir⁴²⁵. Şu halde sadakatsizlik gösterme ve zina etmeye karşı erkeklerin duyarsız olduğunu düşünmenin isabetli olmaması hasebiyle, Montagu'nun eşlerin ekseriyetinin aldatan kimseler olduğu hükmünün hilâf-ı hakikat olduğuna kanaat etmek gerekir. Zaten yüzyıl boyunca diğer incelediğimiz ve hatta Montagu'nun aksine Türkleri kötülemek gayreti gözlemlediğimiz seyyahlarda dahi Türk kadınları için böyle itham ile genellemeye gidildiğini görmedik. Hâkezâ Montagu'nun, herhangi bir Türk'ün yalana başvurmasının çok nâdir olduğunu söyleyerek genel anlamda pek dürüst bir millet

⁴²⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 327-28.

⁴²⁵ James Dallaway devamla bu "bedbaht" kızların yakalandıkları zaman, ilk sefer için ağır bir işe koyulduklarını ancak ikinci seferde pek çoğunun çuval içinde bağlanıp kayıkla saray noktasına götürülerek orada akıntıya atıldıklarını söyler, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 33.

oldukları şeklindeki kanaatini ifadesi de, aldatmanın yaygın olduğunu söylemesiyle bariz bir tenakuz oluşturmaktadır⁴²⁶. Ayrıca o, İslam dininde kadınların erkeklerle aynı cennete gidemeyeceği inancı bulunduğunu söyleyerek, kadınlarla alâkalı çok daha kolay öğrenebileceği bir durumu da yanlış aktarmış, bu suretle yanlış bir öğrenim yâhut izlenim üzerinden hükme varabileceğini izhar etmiştir. Dahası, kadınların on gün evli kalmadan ölürse lanetleneyeceği endişesi taşıdığını ve işe yaramaz bir mahlûk olarak kalmaktan korktuklarını da söylemiş, ancak mektuplarının naşiri dahi bir dulun dört ay on gün geçmeden evlenemeyeceği hakikatini zikrederek Leydi Montagu’nun burada yanlışlığı konusunda ikaz etmiştir⁴²⁷. İsabetsizliği açık bu ifadesinde de Montagu, bir iki karşılaştığı kadında bu durumu görmesinden umuma teşmile gitmiş veya genel mânâda evlenmeden kalma endişelerini gözlemlediyse de bunu kendi üslubunca epey büyüterek aktarmıştır. Şu durumda denilebilir ki; Leydi Montagu herhalde kendi tarz ve üslubu ile her zaman olmasa bile beğendiği bazı durumlar için yaptığı gibi güzel bulmadığı bazı mevzularda da mübalağa yoluna gitmiş olsa gerektir ve aldatma bahsinde yaptığı budur.

Zina Müslümanlar ve dolayısıyla Osmanlıların inancında çok büyük bir günah kabul edilip çok çirkin bir iş addedilmiştir. Ebussuûd Efendi’nin tefsirindeki şu ifade ve tespiti bunu net şekilde göstermektedir: “Zina, haddi zâtında pek büyük bir cinayet olmakla beraber aynı zamanda çocuk öldürme hükmündedir. Çünkü zina mahsûlü çocuklar ölümler gibidir(onların miras hakları yoktur)⁴²⁸.” Bu ifadesini İsrâ-32 tefsirinde daha da açacaktır zira bir önceki âyette çocuk öldürmenin men edilmesi, bir sonrakinde ise haksız yere cana kıyma yasağı bulunup ikisi arasındaki bu âyette zinaya yaklaşmamak emredilmektedir. Buna dikkat çeken Ebussuûd Efendi’nin ifadeleri şöyledir: “Bu yasağın, çocuk öldürme yasağı ile mutlak olarak haram kılınmış bir cana kıyma yasağı arasında zikredilmesi, zinanın da, çocukları öldürmek gibi sayılması itibarıyladır. Çünkü zina nesepleri zayi etmektir. Zira nesebi sabit olmayan kimse, ölü hükmündedir⁴²⁹.”

⁴²⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 409.

⁴²⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 363-364.

⁴²⁸ **Ebussuûd Tefsiri**, c. 5, s. 2094.

⁴²⁹ Müfessir bunun ardından bir de hadis nakletmiştir: “Bir kul, zina ettiği zaman, îman ondan ayrılır ve başının üstünde gölge gibi durur. Nihâyet zina fiilinden kesilince îmanı ona geri döner.” Peygamberin ayrıca “Zina eden, zina ederken mümin değildir” buyurduğunu da nakletmiştir, bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 8, s. 3614.

Zina meselesine dair James Dallaway'in gözlem, kanaat ve tespiti de mühimdir. Ona göre müzmin tartışmaların büyük nedeni olan kadınlarla irtibat, erkek ve kadınların birbirleri ile ilişkilerini neredeyse imkânsız hale getirecek şekilde düzenlenmiştir. Evlilik öncesi âşıkları tarafından görülmezler, sonrasında da sadece kocaları ve yakın akrabaları görebilir. Benzer şekilde erkekler arasında birbirlerinin haremleriyle alâkalı çiğnenemez bir şeref noktası vardır ve açıkça ilan edilmiş, belli olmuş bir ahlâksız, toplumdan sürgün edilir. Gizlice verilen zehir de muhtemelen zâninin maruz kalacağı cezadır⁴³⁰.

Sevgili kaçamakları Thornton'a göre ise, her kalabalık ve zengin başkentte ne kadarsa İstanbul'da da o kadardır. Onun gözlemlediği başka bir şeyse şudur ki; şâyet bir Hristiyanın bir Türk kadınıyla suç sayılan bir ilişkisi tespit edilirse, sadece onunla evlenmeye değil Müslüman olmaya da zorlanır. Aksi halde kaçınılmaz surette öldürülür⁴³¹. Nitekim Dallaway'in cezalandırmaya dair nakli vardır. O ayrıca Pera'da otururken bu kaçamak konusuyla alâkalı sadece bir hadise duyduğunu söyleyerek bunu nakletmektedir. Buna göre bir Türk kadını İstanbul'daki bir eczane dükkânındaki Venedikli çırak ile hizmetçisi vasıtasıyla bir odada görüşmüş, ona kalbini açmış, hazine sözü vermiştir. Nihayetinde sözünü de tutmuş ve âşığı ile kaçmıştır. Lâkin durum keşfedilmiş ve sevgililer "korkunç" şekilde cezalandırılmışlardır. İngiliz seyyaha göre Venedikli genç canlı canlı kazığa oturtulmuş, Türk kadın ise bir çuval içinde boğulmuştur⁴³².

Nâdiren vukua geldiği anlaşılan fuşîyyattan mahallelinin rahatsız olduğu ve buna bulaşanların def'i için çabaladıkları da belirtilmelidir. 11 numaralı kalebend defterinde bununla alâkalı birkaç kayıt görünmektedir. Bursalı dellâke Fâtıma, İstanbul'da İskender Ağa Mahallesi'nde içlerinde mahalle imamı, müezzin, seyyid, hacı ve sair kimselerin bulunduğu mahalle sakinleri tarafından evine nâmahrem kimseler alması, meşru olmayan söz ve fiiller etmesi ve böylece rahat ve emniyeti ortadan kaldırıp tenbihâtı da dinlememesinden ötürü şikâyet edilmiş, Bursa'ya sürgün edilmesine karar verilmiştir. Benzer bir durum İstanbul Yakup Ağa Mahallesi'nde de olmuş, mahalleli iki üç tane kadın ve bunlardan birisinin kocasından evlerine nâmahrem adamlar getiriyorlar diye şikâyet edilmiş, Gelibolu'ya sürgün edilmeleri

⁴³⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 80-81.

⁴³¹ Thornton, **The Present State**, s. 354.

⁴³² Dallaway, **Constantinople**, s. 32-33.

kararlaştırılmıştır⁴³³. Ankara’da Eylül 1781 sonlarında Mavi Fatma ile zevci Süleyman b. Abdi ve Şehriban binti Abdullah ile zevci Hüseyin ibni Mehmed’i mahallelerinden on dört kişi imam önderliğinde gelip nâmahrem gözetmeyip yabancı kişileri eve atıp sürekli fuhşîyyat işlemekle suçlamış, çirkin işlerinden rahat edemediklerini bildirmiş ve başka yere gönderilmelerini istemişlerdir. Soruşturma neticesi haklı olduklarına karar verilmiş ve şikâyet edilen şahısların başka mahalleye gönderilmeleri uygun bulunmuştur⁴³⁴.

Dallaway kadınlarla alâkalı bölümü bitirirken kendi memleketi kadınlarına seslenip, “Temin edilebilirler ki diğer hiçbir memlekette ahlâkî vazifeler ve rasyonel özgürlük çok âdilce takdir edilmemiştir yâhut çok genel bir biçimde mutlulukla ödüllendirilmemiştir” ifadesini kullanır. O, bölümün sonundaki vurgusu ve bu cümlesiyle dünyada hiçbir yerde kadınların vaziyetinin mükemmel olmadığına işaretle kendi ülkesindekileri teselliye çalışmış görünmektedir⁴³⁵.

3.7.3. İngiltere’de Kadın

Osmanlı’ya gelen İngiliz seyyahlar içerisinde bu konuya dair birtakım kanaat ve düşüncelerini serdetmiş seyyah mevcuttur. Kadınlara dair genel bazı düşünceleri kendi de bir kadın olan Leydi Craven’in zikretmesi ise onlara bakışa dair önemli ipuçları sağlamaktadır. Meselâ ona göre kadınlar erkeklere nazaran daha az vatanseverdir. Ayrıca kuvvetlerinin en yüksek noktalarına ulaştıklarında ise ya duyarsızlık ya da zalimlik tecrübe ederler. Craven ayrıca Anjou’lu Margareth gibi misaller zikrederek Avrupa’da prenseslerin ordular idare ettiğini anlatsa da, kadınlar arasında askerî ruhun dört asır sürüp bunların “barbar zamanlar” olduğunu düşünmüştür⁴³⁶.

Devir içinde bir kadının kocasına nasıl yaklaşması gerektiğine dair Leydi Montagu’da zikredilmiş düşünce nüveleri bulmaktayız. İtaatkâr ve muhabbet dolu bir eş olduğunu söyleyen Montagu⁴³⁷, pasif itaatkârlığın her daim kocanın hanımında ve kızlarda bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Kocasına itaatkârlığını vurgulayan

⁴³³ Şahin, “11 Numaralı Kalebend”, s. 179-180, 193-194.

⁴³⁴ Uzun, “Ankara Şer’iyye Sicili”, s. 53-54.

⁴³⁵ Bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 34.

⁴³⁶ Craven, **Memoirs**, v. 2, s. 217-218, 226-227.

⁴³⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 1.

Montagu, babasının da her ne isterse kendisine yaptırabileceğini beyan etmiştir⁴³⁸. Nitekim Leydi Craven da kendisiyle pek sorun yaşadığı ilk kocası Lord Craven’a sadece bir tek sefer itaatsizlik ettiğini ileri sürmüştür⁴³⁹.

İngiliz tarafında çok eşlilik kanunen suç teşkil etmektedir⁴⁴⁰. Bununla birlikte birtakım örnekleri görülmüş ve yargıya da taşınmış olduğu Old Bailey mahkeme arşivi veya başka kayıtlarından anlaşılıyor. 14 Ekim 1719’da yargılanan Richard Bird çok eşlilik dolayısıyla elinden damgalanma cezasına mahkûm edilmiştir⁴⁴¹. 9 Eylül 1747’de Thomas Brown ise idama çarptırılmıştır⁴⁴². Çok eşlilikten mahkûm olan bir kadın idam cezası almıştır⁴⁴³. 1762’de iki karısı olduğu ayyuka çıkan asteğmen Peter Cockey’nin ise ordudaki hizmetine son verilmiştir⁴⁴⁴. 1650’lerde yaşanan bir hadise de enteresandır. 1651’de Edward Meggs, karısı ile Sir Edward Norton’ın zina ettiği suçlaması yapmış, Norton bunu reddetmiş ve aklanmıştır. Fakat 1653’te Mary ile evlilikle bir kez daha suçlanmış, bunun üzerine Mary’ye çok eşlilik suçlaması binmiştir. Burada evlilik dışı ilişki nihayet kırılabilecekken Edward Meggs kendi evliliğini kurtarmayı umduğundan sonuç alınamamıştır. 1656’da bir kez daha mahkeme önüne getirilen Mary bu sefer başka bir adamla zinadan yargılanmış ve sonunda Newgate hapisanesine konmuştur. Araştırmacı, boşanma ve yeniden evliliğe izin vermediği için hukukî uygulamanın Mary’nin ilişkisini bozmanın da ötesine geçerek onu fahişeliğe ittiği hükmüne varmıştır⁴⁴⁵. Bu hadise boşanmadaki büyük güçlüğü fertleri “çok eşlilik” addedilen ve illegal kabul edilen ilişki tarzına itebildiğini göstermektedir. Nitekim Fransız seyyah Misson, İngiltere’de çok eşliliğin “çok fazla uygulandığını” ve “kolayca gizlendiğini” ileri sürmüştür⁴⁴⁶. Modern araştırmalarda da seyyahı teyit eden ifadeler bulunmaktadır. Kinservik, “Çok eşlilik XVIII. yüzyılda daha anonim alt sınıflar arasında yaygındı çünkü boşanmak 1857’ye

⁴³⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 53-54, 163.

⁴³⁹ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 108.

⁴⁴⁰ Gerçi II. Charles zamanı legalleştirilmesi tartışılmışsa da tartışılan kanun onaylanmamıştır. Kinservik, **Sex, Scandal**, s. 10.

⁴⁴¹ **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 7 Eylül 2018), 14 October 1719, trial of RICHARD BIRD (t17191014-10).

⁴⁴² **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 24 Aralık 2018), 9 September 1747, trial of THOMAS BROWN (t17470909-22).

⁴⁴³ **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 50.

⁴⁴⁴ Arthur N. Gilbert, “Law and Honour among Eighteenth-Century British Army Officers”, **The Historical Journal**, vol. 19, no. 1, March 1976, s. 78. Bu durum askerle sivil arası cezalandırma farkına da işaret etmektedir.

⁴⁴⁵ **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 53.

⁴⁴⁶ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 184.

kadar İngiltere’de legal değildi” demektedir. Eserinde geniş yer ayırdığı Kingston Düşesi’nin çok eşliliği davasını kraliçe dahil çok büyük bir kitlenin takip etmesini ve meselenin bir “skandal” boyutuna ulaşmasını ise düşesin çok eşliliğinden değil fakat bir aristokrat olmasından kaynaklandığını belirtmiştir⁴⁴⁷.

Öte yandan meşruiyeti olmaması açısından ayrılan fakat varlığı ile benzerlik taşıyan bir olgu ise metresliktir ve İngiltere’de her kesim açısından çok eşlilik değilse de metreslik ciddi surette bulunup problem de teşkil etmiştir. İngiltere’de özellikle II. Charles’ın tahta çıktığı 1660 sonrasını ifade eden ve sefahat ile karakterize edilen Restorasyon Devri metres edinmenin giderek yaygınlaştığı bir dönemdir. Araştırmacı çapkınlık ve seksüel özgürlüğün XVIII. asrın karakteristiği olduğuna kanaat etmektedir⁴⁴⁸. Zina ve sarkıntılık addedilebilecek filler çok yaygın hale gelmiştir. Kral II. George bile 1749’da bir maskeli baloda sonradan Kingston Düşesi olacak Elizabeth Chudleigh’e göğüslerine dokunmak için yalvarmıştır. Aralık 1750’deki bir maskeli baloda ise herkesin içinde onu öptü ve bunun üzerine Chudleigh’i metresi yaptığı söylentisi çıktı. Birkaç ay sonraki maskeli baloda ise onu göremeyince kral güceniklikle baloyu terk etti. Chudleigh’in tercihi ise kısa bir zaman sonra İngiltere’deki en zengin ve yakışıklı kimselerden biri olarak anılan Kingston Dükü oldu. En tepede kral böyle olabilirken toplumsal katmanlarda daha aşağılara indikçe benzer durumlar oralarda da bulunmaktaydı. Öyle ki Lord Hervey’e, “devasa bir sayıda sevgilileri” ve evlilik dışı ilişkileri olması hasebiyle “İngiliz Kazanova” lakabı takılmıştır. Grafton Dükü Augustus Fitzroy, 1756’da aşk evliliği yapmış fakat düşesin tüm gece süren gürültülü kumar partilerine gücenip kendisini “diğer kadınların kollarında teselli etmiştir.” 1762’de bu suretle veled-i zina bir çocuğu da olmuş, ancak durmamış ve pahalı bir sosyete fahişesi olan Nancy Persons ile yakınlaşmıştır. Düşes ile ayrılığı ise 1764’ten sonra gerçekleşmiş fakat bu da resmi bir boşanma olmamıştır. Fitzroy, başbakan olduğu 1764-1769 döneminde Persons’u evinde ikamet ettirmeye başlamıştır. Bu arada düşes ise 1767’de Yukarı Ossory Kontu tarafından hamile bırakılmıştır. Fitzroy bunu fırsat bilerek parlamentodan boşanma izni için uzun ve

⁴⁴⁷ Düşesin davası gerçekten üst düzey bir skandal olarak algılanmıştı. Öyle ki devrin gazeteleri içerisinde bunun sonuçlarının cinayetten bile daha kötü olacağını savunanlar çıkmıştı. Kendisi ilk kocasıyla evli iken Kingston Dükü ile evlendiği iddia edilerek çok eşlilikle suçlanmıştı. Suçlu bulunan düşes, kimileri kendisinin kafasının kesilmesini arzu etse de, kızgın demirle elinden damgalanmak cezası yemiş, Bristol Kontesi bir kimse olarak haysiyet zedeleyici böyle bir cezadan da affedilmiştir. bk. Kinservik, **Sex, Scandal**, s. 4, 11, 15, 21, 140, 156.

⁴⁴⁸ Munro, “Studying Female Prostitution”, s. 13-14, 39.

pahalı bir sürece start verdimiş ve en nihayet 1769 Martı'nda kraldan boşanma için izin alabilmiştir. Kezâ medya mensuplarında da bu sorun görülebilmektedir. Bir Londra gazetesi olan The Public Ledger editörü William Jackson, karısını aldatıp durmasıyla bilinmiştir. XVIII. asrın meşhur İngiliz aktör ve tiyatrocusu Samuel Foote ise Londra'daki genelevleri sık sık ziyaret etmesi, iki gayri meşru oğul sahibi olması ve John Sangster adlı adama tecavüz etmeye çalışıp bundan ötürü yargılanmasıyla bilinmektedir⁴⁴⁹.

Çalışmamıza kaynaklık edenlerden Leydi Elizabeth Craven'ın kocası dahi metres sahibidir ve durum evliliklerinin resmiyette sürse bile diğer her tür bağ açısından kopmasına yol açmıştır⁴⁵⁰. Öyle ki kocasının vasiyetnamede kendisine bir şeyler bıraktığını beyan etmiş olsa da sonradan geri aldığını⁴⁵¹, evdekilere kendisini gözetletmek için rüşvetler vererek baskı kurduğunu hikâye etmiştir⁴⁵². Dahası öğrendiği kadarıyla metres edindiği kadının hemen herkes tarafından reddedildiğini yazan Craven, herkesin reddettiği biri için kendisinde bulduğunu söylediği tüm mükemmellikleri reddettiği siteminde bulunmuştur⁴⁵³. Lizbon'da iken gelen her postada kocasının ölüm haberini beklediğini kaydeden Leydi Craven⁴⁵⁴, ölümü bildirildiği zaman bağlarından kurtulup özgürce hareket edebileceği gibi gerekçeler zikrederek rahatlatma ve sevincini belli etmiştir⁴⁵⁵. Onun daha sonra evlendiği Anspach Uçbeyi'nin (Margrave) gençliğinde Almanya hariç her ülkede metresi olduğunu söylemesi de meselenin ne kadar yerleşik ve ciddi boyutta olduğunu gösteren bir başka misal olması hasebiyle mühimdir. Leydi Craven'a göre o, hiçbir naz veya rol yapma huyundaki kadına bağlı kalmamıştır⁴⁵⁶.

Leydi Montagu'nun bu bağlamda ismini zikrettiklerinden birisi Leicester 1. Kontu olup 1697-1759 yılları arasında yaşayan Thomas Coke'dur. O, evlendikten çok kısa süre sonra sefahat dolu yaşamını devam ettirmiştir⁴⁵⁷. Thomas'ın oğlu Edward Coke'un da zina ve alkol dolu yaşamı olup ayrıca yüksek boyutta kumar borçları da

⁴⁴⁹ Kinservik, **Sex, Scandal**, s. 14-15, 55, 70, 84-85, 114, 179, 185.

⁴⁵⁰ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 87-vd; **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 42-45.

⁴⁵¹ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 72; **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 43-44.

⁴⁵² Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 85.

⁴⁵³ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 51.

⁴⁵⁴ **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 41.

⁴⁵⁵ **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. lxxv-lxxvi.

⁴⁵⁶ Craven, **Memoirs**, v. 2, s. 377-378.

⁴⁵⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 18, 1 numaralı dipnot.

bulunmaktaydı. Öyle ki hakkında yapılan bir çalışmada geçirdiği hayat ile ailesine, ölen kardeşlerinin döktürdüğünden daha çok göz yaş döktürdüğü belirtilmektedir. Argyle Dükü'nün en küçük ve en dikkat çeken kızı Leydi Mary ile evliliğinden babası, her şeyin yoluna girmesi umudu taşıyordu. Fakat vaziyet böyle gelişmediği gibi aksine Leydi Mary de “zulüm görmüş” birisi olarak anılma trajedisine konu olmuştur. Düğün günü dahi hanımını terk edip kendi başına bırakarak arkadaşlarıyla eğlenmeye giden Edward Coke, eşine karşı ihmalkârlığı ve eve çok az uğramasıyla Leydi Mary'yi bezdirmiştir. Bu durum karşısında Leydi Mary'nin pasif direnişe geçerek Edward ile ilişkiye girmeyi reddedip inatçı bir tavır göstermesi üzerine Lord Leicester, yani Thomas Coke çılgına dönerek arkadaşları içerisinde ona hakaretler yağdırmak, Edward'ın onunla sadece evlenmesinin bile kendisine en büyük bir onur sunma mânâsına geldiğini söyleyerek tahkir etmek ve bir daha hiçbir arkadaş ve akrabasını görmeyeceğini söyleyip onu sefil etmek için elinden geleni yapacağı tehdidini savurmak gibi nâ-hoş tavırlara girmiştir. Görüldüğü üzere Leydi Mary sadece kocasından değil fakat kayınpederinden de kötü muameleye maruz kalmıştır. Edward Coke bilâhare karısından af dilese de göz yaşları içerisindeki Leydi Mary'den bunun olmayacağı cevabı almıştır. Leydi Mary'nin affetmeyi reddetmesi üzerine Lord Leicester'ın ona, “ancak ayak altından uzakta tavan arasına kitlenmeye uygun olan bir kereste parçası” dediği de nakledilmektedir⁴⁵⁸.

Parlamento mensuplarından Anthony Henley Leydi Montagu'nun mektuplarında rastladığımız bir başka isimdir. Henley'nin, 1728'de evlendiği Leydi Elizabeth'e karşı “canavarca” ve hatta “öldürücü” düzeyde kötü muamele ettiği gerekçesiyle Elizabeth'in akrabaları 1732'de evliliği bozmak için çabalamışlardır⁴⁵⁹.

Karısına şiddetle muamele eden isimlere dair Leydi Montagu'da bulduğumuz başka bir misalse Frederick Meinhardt Frankland'dır. Sir Thomas Frankland'ın (ö.1747) kardeşi olup milletvekilliği yapan, en yüksek mahkemelerde dava görebilen bir avukat olan ve 1736-1738 arası İngiltere Bankası (Bank of England) idareciliğini üstlenen Frackland (1694-1768), 1. Scarbrough Kontunun kızı Leydi Anne (ö.1740)

⁴⁵⁸ **Coke of Norfolk And His Friends: The Life of Thomas William Coke, First Earl of Leicester of Holkham, Containing an Account of His Ancestry, Surroundings, Public Services & Private Friendships, & Including Many Unpublished Letters From Noted Men of His Day, English & American**, v. 1, A. M. W. Stirling, London, New York, 1908, s. 48-50, 52-57.

⁴⁵⁹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 130, 3 numaralı dipnot.

ile 1739'da evlendi. Leydi Anne, Egmont Kontu'na göre 40-50 yaş arasında olup çirkin ve kadınların ekserisi kadar şişmandı⁴⁶⁰. Evlilik, uyumsuz olmaktan da beterdi. Kocasını üç haftalık evli olmadan evvel yatakları ayırdı ve ondan "son derece tiksindiğinden" ayrılmakta diretti. Her fırsatta ona karşı en üst bir zalimlikle davrandı. Karısına sert muamelesinin nedeni olarak zikredilen bir husus ise, onun İngiltere'deki azınlık inanç gruplarından olan Metodist mezhebi mensuplarının toplantılarına iştirakiydi⁴⁶¹.

Şiddetli diğer isim Lord Euston, sadece eşi Leydi Euston'a değil fakat annesine karşı da daha evlenmeden bile evvel acımasız bir kabalıkla muamele etmiştir. Durumdan ötürü Montagu Eylül 1744'e ait bir mektubunda Leydi Euston'a acıdığını ifade eder. Horace Walpole da kızın derinden âşık fakat Lord Euston'un ona karşı duyarsız olduğunu not etmiştir⁴⁶².

Zulme uğramasına rağmen eş olarak evliliği devam ettirmeye çabalayanlar bulunduğuna işaret eden kayıt görmek de mümkündür. Montagu, Leydi Orfort'un "şimdiye kadar doğmuş en gaddar bir kocaya en itaatkâr bir eş" olduğunu ifade ile bize bu bağlamda düşünebileceğimiz bir karine sunmuştur⁴⁶³.

Leydi Montagu duruma dair genel bir ifade de kullanır. O, çok fazla tanıdığı kadının mutsuz olup kocalarından gizlice şikâyet ettiklerine şahit olduğunu belirtir. Montagu ayrıca Londra'da kocalarıyla aşk içerisinde çok az kadının yaşadığını serdedir⁴⁶⁴. Hem onda hem de modern araştırmalarda bulunan birçok bilgi bu şahitliğini ciddi biçimde temellendirmektedir.

Montagu'nun farklı yıllarda yazılmış mektuplarında görüldüğü üzere kadına şiddet misalleri soylular ve centilmenler arasında bile yerleşik bir sorun olarak addedilebilecek düzeydeydi. Filhakika devir içi yayın ve devir üzerine çalışmalarda da bu duruma parmak basılmıştır. 1711-1713 arası The Spectator'da iki yazar devamlı

⁴⁶⁰ **Manuscripts of Earl of Egmont. Diary of the First Earl of Egmont (Viscount Percival)**, vol. 3. 1739-1747, London, 1923, s. 72.

⁴⁶¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 133, 1 numaralı dipnot. Ayrıca bkz. Romney R. Sedgwick, "FRANKLAND, Frederick Meinhardt (c. 1694-1768), of Whitehall, Westminster", <https://www.historyofparliamentonline.org/volume/1715-1754/member/frankland-frederick-meinhardt-1694-1768> (Erişim: 9 Haziran 2019).

⁴⁶² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 343. Ayrıca bkz. 2 numaralı dipnot.

⁴⁶³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 488.

⁴⁶⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 104-105, 134.

surette kocaların eşlerine köle veya oyuncak gibi davranmayıp öfkelerini kontrol etmeleri ve kadınların da siyaset ve sosyalleşme gibi kamuya dair şeyleri takibi bırakıp kendilerini tamamen kocaları ve çocuklarının iyiliğine adanmaları çağrısında bulunurken görülmektedir⁴⁶⁵.

1711-1713 arası Londra'daki Kilise Mahkemesi kayıtlarında evlilik için şiddet meselesini inceleyen Margaret Hunt, dikkat çekici bulgular paylaşmıştır. Bu yıllar arasında mezkûr mahkemeye toplamda yirmi beş dava geldiğini belirten Hunt, bunlardan on tanesinin evlilik içi acımasızlıkla alâkalı bulunduğunu, on tanede sekiz tanesinin ise tarihçilerin “orta sınıf” olarak adlandırdığı gruba ait bulunduğunu tespit etmiştir. Bu sekiz hadisedeki kocalar arasında tıpla uğraşan da, berberlik yâhut kasaplık yapan da bulunmaktadır. Montagu'daki kayıtları bu veriyle de düşünürsek soyluların aşağısındaki sınıflar için durumun daha da vahim olduğunu emniyet içerisinde söylememiz mümkündür. Nitekim Hunt da kayıtlarda geçenlerin bu dönem Londra'da yaşanan eş dövme hadiselerinin ancak küçük bir parçasını yansıttığını ifade etmiştir. Dahası şiddetli istismarın kadının ölümüne yol açtığını konu edinen davaların da olağandışı olmadığını, üstelik şiddet davalarında şiddeti sadece kadının değil, ciddi sayıda çeşitli şahitlerin de ifade ettiğini saptamıştır⁴⁶⁶.

Hunt'ın incelediği davalarda görülen şiddet olaylarının çok ileri boyutlara gittiği hemen dikkat çekmektedir. Berber Thomas Hull karısını döverek çocuğunu düşürmüş, tımarhaneye kapatmakla tehdit etmiş ve kadını yakmaya çalışmıştır. Varlıklı tefeci Thomas Byfield hamile karısını tekmelemiş, saçından tutup sürükleyerek kitlemiş ve yemek vermemiş, kendisi ve çocuğunu evden atma tehdidinde bulunmuş, neredeyse her gün tekmeleyerek ağır şekilde dayak atmıştır. Bir başkası ise akşam yemeğini yaktı diye karısının çenesini kırmıştır⁴⁶⁷. Örneklerdeki şiddetin boyutuna bakarak meselenin mahkemeye intikal etmesinin umumiyetle tahammül sınırının aşıldığı raddeye gelinmesi ile gerçekleştiği de düşünülebilir. Bazı kadınlarınsa gördüğü şiddete dayanamayıp kafalarına sıkarak intihar ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁶⁸. 1780 ve 1790'larda Middlesex hâkimlerine kadınların kocalarından

⁴⁶⁵ Margaret Hunt, “Wife Beating, Domesticity and Women's Independence in Eighteenth-Century London”, **Gender & History**, vol. 4 no. 1, Spring 1992, s. 10.

⁴⁶⁶ Hunt, “Wife Beating”, s. 11-13.

⁴⁶⁷ Tafsilat ve başka örnekler için bkz. Margaret Hunt, s. 17-18.

⁴⁶⁸ Andrew, **Aristocratic Vice**, s. 92.

şiddet gördükleri şikâyetiyle gelmelerinin ise en azından haftada bir gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bilhassa işçi sınıfından kadınların, kocalarının kendilerine zorbalık yaptığı şikâyetleri çok olmuştu. Sinirsel hastalıklar XVIII. asırda kadınların şikâyetlerinde çok yer almıştı. Sorun XIX. yüzyıla da bu yoğunlukla taşmış, Londra Belediye Başkanı 1824'te neredeyse her gün önüne böyle bir hadise geldiğini söylemişti. Evlilik içi şiddet toplumun bütün kesimlerine yayılmış haldeydi⁴⁶⁹.

Devrin anlayış ve ortamının kocaların eşlerini dövmesindeki yaygınlıkta etken olduğunun farkına varılması gerektiği de vurgulanmaktadır. Sahibeler kadın hizmetçilerini döerken ebeveynlerin de çocuklarını dövmeye devam ettikleri düşünülmektedir. Bu bağlamda kocaların eşlerini döverek disipline etmeyi hak görmelerini Margaret Hunt şaşırtıcı bulmamaktadır⁴⁷⁰. Ona göre XVIII. yüzyılda kocaların eşlerini dövmeleri sebepleri arasında kadınların savurganlığı, istedikleri tavır ve görüntüyü görmemeleri, cinsel ve duygusal hizmet tedariki gibi meseleler yer almaktadır. Hunt'ın çok dikkat çekici bir tespiti ise “sayısız davada” kocanın karısını dövmek arzusu dışında bir neden görülmediğini ve adamların mahkemede de pişman olmayıp bunun için cezalandırılmak istemediklerinin müşahade edildiğidir⁴⁷¹. XVIII. asırda İngiliz erkeklerin çoğunun karılarını dövme hakkı olduğuna inandıkları ve bu inançlarının sulh hâkimleri de dahil olmak üzere halk kitlesi tarafından desteklendiği de belirtilmektedir⁴⁷².

Anlayış dışında şartlar da etkiliydi. Kocalar gerek mülk hakları gerekse ekonomik üstünlüklerini silah olarak kullanıyor, bu durumda evden atılanlar kadın ve çocuklar oluyordu. Nihayetinde dışarıda başta açlık olmak üzere çeşitli ve ciddi sıkıntılardan ötürü bu etkili bir silahtı. Dahası kocası dövse bile kadın kocasının izni

⁴⁶⁹ Elizabeth Foyster, “Creating a Veil of Silence? Politeness and Marital Violence in the English Household”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, vol. 12, 2002, s. 400-401, 408.

⁴⁷⁰ Hunt 1702'de bir şiddete uğramış kadın misali vermiştir. Bahse konu kadın hem sarhoşluktan uzak, ayık birisi olup hem de itaatkâr olduğuna vurgu yaparak kocasının kendisine şiddet uygulamak için hiçbir nedeni olmadığını savunmuştur. Bu suretle devirdeki anlayışa örnek getirilen hadisede anlatılana göre koca, karısına bıçaklar fırlatacak derecede ileri gitmiş, kendisi şiddet uygulamakla yetinmeyip kardeşini de hem ona hem de hizmetçisine saldırmaya teşvik etmiştir. Hunt, “Wife Beating”, s. 15.

Konu üzerine çalışan bir başka araştırmacı da bu dönem itaatsiz eşe karşı dayatılan koca hakkı olarak düşünüldüğünü yazmıştır, bkz. Foyster, “Creating a Veil of Silence”, s. 398.

⁴⁷¹ Hunt, kadınların bu yüzyıl içerisinde kocalarının kendilerini vurarak uyandırmalarını, hamileyken karınlarını tekmelemelerini ve “en önemsiz ihlaller için” şiddetli şekilde dövülme ve ölümle tehdit edilme gibi durumlara maruz kaldıklarını rapor ettiklerini de ifade etmektedir. Hunt, “Wife Beating”, s. 16.

⁴⁷² Hunt, “Wife Beating”, s. 18.

olmadan teknik olarak ayrılamazdı ve kimse de karısını kocasından alıkoyamazdı, bu da Hunt'a göre kocaların farkında olduğu bir durumdu⁴⁷³. J. M. Beattie de bu asırda ailede huzursuzluk ve şiddetin çok fazla olduğunu, kanunun kocalara eşlerinin tavırlarını düzeltme hakkı verdiğini ve hâlâ bir hayli miktarda eş dövme vak'ası bulunduğunu ifade etmektedir. Ev içi şiddet olaylarının çok az rapor edildiğini de ilave eder. Ona göre İngiliz kadını toplumda daha az korunan ve daha zayıf konumdaydı⁴⁷⁴. Aile içi cinayet oranlarının ise pek değişmeyip günümüze “çok yakın” olduğu ileri sürülmüştür⁴⁷⁵.

Öte yandan çok önde gelen bazı kadınların maruz kaldıkları sert kararlar da Leydi Craven'ın satırlarında akis bulmuştur. Bunlar içinde bilhassa İngiliz kralı I. George'un eşi Brunswick'li Sophia'yı zikri dikkate şâyandır. Craven neredeyse kırk yıl kadar hapsedilip mahpusken ölmesi sebebiyle onu da zulme uğramış kraliyet kadınları arasında zikretmektedir⁴⁷⁶. Brunswick Wolfenbuttel Dükü en büyük kızı Augusta Caroline'in de “çok gizemli şekilde” telef edildiğini söylemektedir⁴⁷⁷.

İncelediğimiz kaynaklarda şiddet uygulaması yâhut aldatması dışında da birtakım sebepler zikredilerek sert cephe alınan koca veya koca adayı misali bulunmaktadır. Leydi Craven, kardeşi Leydi Georgia'nın Lord Forbes'e âşık olduğunu ve onunla kaçmayı istediğini duyunca çok ağlayıp önünde diz çökerek yalvardığını anlatmaktadır. Duyunca inanmadığı ve böylesine reaksiyon gösterdiği bu durumu, Lord Forbes'i “düşük seviyede aptalca İrlandalı esprileri” olan, “çok çirkin”, “çok tiksindirici” ve “oldukça sıkıcı bir İngiliz” olmasıyla izah etmiştir⁴⁷⁸.

Diğer yandan aile içinde şiddet uygulayanın kadın olması durumları da bilinmekte, çocuk veya hizmetçiye kadınların şiddet uygulamasının olağandışı olmadığı ifade edilmektedir. J. M. Beattie, 1703'te bir hizmetçi kızın sahip ve sahibesi tarafından düzenli olarak dövüldükleri kaydını paylaştıktan sonra, onun gibi binlercesinin bulunduğunu ileri sürmektedir. Nâdiren olmakla birlikte karılarından

⁴⁷³ Hunt, “Wife Beating”, s. 19. Hunt'ın tespit ettiği ilginç bir husus ise, kadınların kocalarına saldıramasalar da başka insanlara saldırabilir olmalarıdır. Öyle ki kamuda girdikleri şiddet hareketlerinin sıklığını “çarpıcı” bulmuştur. Hunt, “Wife Beating”, s. 22-23.

⁴⁷⁴ Beattie, “The Criminality of Women”, s. 86-87, 109.

⁴⁷⁵ Foyster, “Creating a Veil of Silence”, s. 397.

⁴⁷⁶ Craven, *Memoirs*, v. 2, s. 227-228; *The Beautiful Lady Craven*, v. 2, s. 157.

⁴⁷⁷ *The Beautiful Lady Craven*, v. 2, s. 157.

⁴⁷⁸ *The Beautiful Lady Craven*, v. 1, s. 17.

dayak yiyen kocalar bulunup⁴⁷⁹ hâkimlerin bunları korumaya davet edildikleri de tespit edilmiştir⁴⁸⁰.

Metresten doğma veled-i zinalar hürmet ve kabul de görebilmekteydiler. Meselâ II. James'ın metresi Arabella Churchill'den olma kızı Henrietta FitzJames, Waldegrave 1. Baronu ile evlenmişti⁴⁸¹. Diğer yandan asrın İngilizler için en meşhur isimlerinden Robert Walpole da metres sahibi olup ilk karısının ölümünden kısa süre sonra bu metresiyle evlenmişti. Maria Skerrett adlı bu kadının Walpole'u kararlarında etkilediği suçlamaları yapılsa da genel olarak kıymet verildiği ifade edilmektedir⁴⁸². Durum bu asra münhasır olmayıp çok uzun zamandır böyleydi. II. Charles'ın metresi Portsmouth Düşesi'nden gelen soyun Craven zamanında Richmond Dükü gibi kimseler çıkarması sonraki dönemde de kıymetli kimseler olarak devam ettiklerinin bir yığın göstergesinden sadece biridir⁴⁸³. Durum elbette sadece İngiltere'ye mahsus da değildi. Çarpıcı bir misal Polonya Kralı Güçlü Augustus olup çok fazla sayıda gayri meşru çocuk edinmesiyle meşhurdur⁴⁸⁴. Başlı başına bir mesele olan bu metres meselesini ancak incelediğimiz seyyahların beyânatı çerçevesinde sınırlandırmak, çalışmanın kapsamı göz önüne alındığında kaçınılmazdır. Zira bu mesele günümüze kadar uzanmıştır⁴⁸⁵. Metres ilişkisinin asırlar boyu böylesine yaygınlık ve kabul görmesi, aile kurumundaki ve evlilik hayatındaki geriden beri anlatılagelen probleme işaret eden bir husus olarak dikkate alınmalıdır.

Leydi Montagu geride de naklettiğimiz üzere Türk kadınlarının Hristiyan kadınlarından az günah işlemediğini söylediği gibi, mektupları içerisinde İngiliz kadınlarının bu “günahlarına” dair atıflarda da bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, 1688 yılında Alexander Popham'ın karısının ölüm döşeginde iken son dört çocuğunun

⁴⁷⁹ XVIII. asır öncesi erken modern devirde kendilerine zulmeden kocalarını öldürmüş kadınların diri diri yakılarak cezalandırılabilirdikleri bilinmektedir, bkz. **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 70.

⁴⁸⁰ Bkz. Beattie, “The Criminality of Women”, s. 86-87.

⁴⁸¹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 128, 1 numaralı dipnot.

⁴⁸² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 183, 1 numaralı dipnot.

⁴⁸³ **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 149-150.

⁴⁸⁴ **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 131, 1 numaralı dipnot.

⁴⁸⁵ Tezi hazırlamakta olduğumuz sırada Ağustos 2019'da Claire Ward'ın ölüm haberi medyaya düştü. Ward, Edward Heath hükümetinde 1970-1973 arası savunma bakanlığı yapan fakat yatakta iki fahişe ile görüntüsü ortaya çıkınca istifa etmek zorunda kalan Lord Antony Lambton'ın “sadık” metresi olarak bilinmekteydi. Üstelik Lambton evli olup eşini hiç boşamamıştı. Lord Lambton'ın 2006'daki ölümüne kadar Ward'ın ona gösterdiği bağlılık hayretfâ bir durum olarak yorumlandı, bkz. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7339195/SEBASTIAN-SHAKESPEARE-passionate-life-Claire-Ward.html> (Erişim: 9 Ağustos 2019).

babasının komşularından birisi olduğuna dair itirafıdır. Bu çocuklar sonraki yıl veled-i zina ilan edilmişlerdir⁴⁸⁶. Genel olarak asırlar boyunca zina konusunda kadınlara karşı çifte standartlı bir yaklaşım yapıldığı, erkekler için ancak küçük bir mesele olurken kadınlar için en büyük ciddiyette bir problem olduğu belirtilmektedir⁴⁸⁷. III. George zamanında seks skandallarının “siyasî hayatın büyük bir özelliği” olduğu söylenecek⁴⁸⁸ kadar yayılması da bu tepkisizlik durumuyla beraber okunabilir.

Boşanmanın bu dönem İngiltere’de pek güç şekilde gerçekleşebildiği bilinmektedir. Finansal engel burada esaslı rolü oynamaktaydı. Bir ayrılık davası muhtemelen 20 pound civarı bir bedel tutuyordu ama çok daha fazla da olabilirdi. Bu, birçok Londralı işçinin bir ilâ iki yıllık gelirine, bazı çalışan kadınların ise bir yılda kazandığının on katına tekabül ediyordu. Kısacası boşanmak için aşırı derecede zengin olmak gerekmiyorduydu da ciddi düzeyde bir para gerekmekteydi ve zarar verici evlilik içerisinde olan yüksek statüdeki kadınlar da dahil olmak üzere birçok kadının kendisine ait ya çok az parası vardı veya hiç yoktu⁴⁸⁹. Tekrar evlenmeye izin veren legal boşanma, çiftlerin kahir ekseriyeti için 1857’ye kadar elde edilemez kalmıştı⁴⁹⁰. Bundan evvel XVIII. asırda boşanma sonrası yeniden evlenme, her vak’a için ancak hususi bir parlamento kararı çıkartılmasıyla olabiliyordu⁴⁹¹. İşte pek zorlu şekilde tahakkuk edebilen bu boşanma durumunun bazen aldatma vak’ası yüzünden gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır. İrlanda kökenli siyasetçi Francis Annesley 1725 yılında İspanya sarayında teşrifatçı olan Jose Rorigo y Villalpando’yu karısıyla yatakta basmış, Lordlar Kamarası’na boşanma teklifini getirmiş ve kabul görmüştür⁴⁹². Kadın tarafından da bir örneğe Montagu’da atıf bulunmaktadır. Leydi Mary Coke, “çok talihsiz bir evlilik” sahibi olup acımasız kocasına karşı 1749’da ayrılmak için hukukî mücadeleye girişmiş ve 1750’de muradına ermiştir⁴⁹³.

⁴⁸⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 60, 1 numaralı dipnot.

⁴⁸⁷ Beattie, “The Criminality of Women”, s. 98.

⁴⁸⁸ Anna Clark, **The Sexual Politics of the British Constitution**, Princeton University Press, Princeton, 2004, s. 15-16; akt. Kinservik, **Sex, Scandal**, s. 10.

⁴⁸⁹ Hunt, “Wife Beating”, s. 13.

⁴⁹⁰ 1540-1640 arası için yapılan bir incelemede düzinelerce mutsuz eşin birbirlerine dava açtıkları ancak çoğunun kilise mahkemeleri tarafından es geçildiği de tespit edilmiştir, bkz. **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 19, 25.

⁴⁹¹ Marilyn French, **From Eve to Dawn: A History of Women in the World**, v. II, The Feminist Press at the City University of New York, New York, 2008, s. 112.

⁴⁹² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 51, 1 numaralı dipnot.

⁴⁹³ Charles W. James, **Chies Justice Coke: His Family And Descendants at Holkham**, 1929, s. 235, akt. Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 430, 3 numaralı dipnot.

Boşanmanın bu denli zor olmasının yol açtığı tuhaf bir uygulama ise erkeklerin karısını satmasıydı. Devirden Lloyd's Evening Post'un bildirdiği Coventry'de gerçekleşen bir hadise, bunun genelde nasıl gerçekleştiğinin tipik örneğidir. Kocasını kadının da satılmaya rıza göstermesi üzerine boynuna ip bağlayıp şehir pazarına götürmüş, en iyi parayı verene satmıştır. Bununla birlikte karılarını satma uygulamasının toplumun en alt sınıfıyla mahdud olduğu belirtilip sıklığı da tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. "Ancak bu satılık hanımlar hakkındaki en şaşırtıcı şey illegal olarak bir evliliği bozmaları değil, fakat ikinci, çok eşli bir evliliği oldukça aleni bir tarzda husule getirmeleridir⁴⁹⁴."

Öyle görülüyor ki kadınların aldatması soylular arasında da olsa kadın cinayetleriyle intaç edebilmekteydi. Leydi Montagu'nun mektuplarında aldatmakla adı geçen bir diğer kadın, İngiltere parlamento sözcülüğü yapmış Tory siyasetçisi William Bromley'nin oğlunun karısıdır⁴⁹⁵. Egmont Kontu 1736 yılına ait günlük kayıtlarında oğul Bromley'nin, Lord Lee'nin oğlu ile karısının gizlice ilişkisini öğrenince kadını öldürdüğünü belirtmektedir⁴⁹⁶.

Çarpıcı bir misalse Leydi Vane'dir. 1735'te 2. Vane Viskontu ile evlenen Leydi Vane (1715-1788), 1736'da kocasını Paris'te terk edip Sewallis Shirley adlı kimseyle kaçmış, Lord Vane gazetelere ilan verip dönmesi karşılığı 100 pound teklif etmiştir. Horace Walpole, bu lordun iktidarsız bir kimse olduğunu söyleyerek, "her seferinde karısına kendisine dönmesi için büyük paralar verir, o da döner dönmez parayı alır ve her seferinde yeniden kaçır" cümlesiyle durumu hülâsa etmiştir⁴⁹⁷. Bu dönem Leydi Tempest olarak bilinen kadın ise "aptal" bir adamla parası için evlenip onu aldatmış, bu sebeple Londra'daki en büyük kadın aklına sahip kimse olarak anılmıştır⁴⁹⁸.

Montagu'nun İngiltere'de kalıp henüz Avrupa ve Osmanlı topraklarında ikamet etmediği bir zaman olan 1710 tarihinde yazdığı ve dolayısıyla esas itibarıyla İngiliz kadınlarından edindiği söylenebilecek bir izlenimi ise, kadınların nâdiren doğruyu konuştuklarıdır⁴⁹⁹. XVIII. yüzyıl İngiliz şairlerinden Alexander Pope da 1735 yılına

⁴⁹⁴ Kinservik, **Sex, Scandal**, s. 111-112.

⁴⁹⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 130.

⁴⁹⁶ **Manuscripts of Earl of Egmont. Diary of the First Earl of Egmont (Viscount Percival)**, vol. 2. 1734-1738, London, 1923, s. 218.

⁴⁹⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 132-133. Ayrıca bkz. 3 ve 6 numaralı dipnotlar.

⁴⁹⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 4, 3 numaralı dipnot.

⁴⁹⁹ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 67.

ait bir notunda Leydi Montagu'nun da parasını işlettiği bir Fransız aldattığını ileri sürüp, "tüm fahişeler ve hilekârlar leydilerin isimleri altındadır" demektedir⁵⁰⁰. Kocası hakkında ciddi suçlamaları olup aleyhinde söylenenleri reddetse de⁵⁰¹ Leydi Craven hakkında da kayda değer bir itham bulunmaktadır. İddiaya göre Craven, yabancı bir büyükelçi ile zina etmekte iken yakalanmıştır. Çok yayıldığı belirtilen bu skandalda, büyükelçi ile kısa süreli bir ilişkiye girerken görüldüğü söylenen Craven'ın o dönem kocasının muhabbetli yaklaşımına rağmen böyle yapmakla kınandığı da anlatılmaktadır⁵⁰². Bununla birlikte aleyhindeki bu iddiaya inanmayan ciddi kimse bulunduğu görünmektedir⁵⁰³.

Genel olarak XVIII. yüzyılda zina eden erkekse ancak ılımlı biçimde kınandığı fakat kadınsa nâdiren cezasız bırakıldığı belirtilmektedir. Zina meselesini bir bütün olarak çok ciddi bir problem addeden politika adamları da çıkmıştı. 1800 yılında Avam ve Lordlar Kamarası'ndan zinanın "toplumun varlığının ta kendisini tehlikeye attığını" ifadeyle suç sayılmasını öneren bir teklif getirenler olmuş fakat başarı elde edememişlerdir⁵⁰⁴.

Montagu, XVIII. yüzyıl Londrası şöhretli fahişesi Sally Salisbury'nin kıskançlık duyup Lord Finch'in erkek kardeşini bıçaklaması hadisesini de nakletmiştir. Salisbury, Winchelsea 8. Kontu'nun erkek kardeşi olan John Finch bir opera biletini kendisi yerine kız kardeşine verince kıskançlıkla onu bıçaklamış, Finch hayatta kalıp uyanır uyanmaz da Salisbury ile arkadaş kalmak için ona yalvarmış ve onu öpmüş, Salisbury de gece boyunca bıçakladığı bu adamın yatağının yanında kalmıştır. 24 Nisan 1723'te Old Bailey'de öldürme kastıyla yapılan eylemden 100 pound para ve bir yıl hapis

⁵⁰⁰ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 2-3.

⁵⁰¹ Gerçi tam olarak hangi iddialar olduğunu belirtmediğinden reddettiği ithamlar içerisinde bu büyükelçi ile zina meselesinin de bulunup bulunmadığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Leydi Craven ancak genel bir ifadeyle kocası ve metresinin gazeteleri kendisiyle alâkalı "en temelsiz yalanlarla" doldurduklarını söylemiştir, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 53. Ona göre kocası, kendisine işkence etmek için hakkında yalanlar uydurmuştur, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 37.

⁵⁰² **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. xv-xvi. Kocasının evlenmeden evvel kendisine ciddi muhabbet gösterdiğini esasen Leydi Craven da anlatmıştır. Öyle ki Lord reddedilse bile "en azından bizâtihi onun dudaklarından reddedilme tatminliği yaşayacağım" gibi sözler etmekteydi. Dahası evliliklerinin başlarında da kocasının kendisine "olağanüstü derecede düşkün" olduğunu ve ondan gördüğü cömertlik ve emniyetin de kendisine büyük zevk verdiğini dermeyeran etmiştir, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 26, 39.

⁵⁰³ Horace Walpole, Leydi Craven'da kötülüğün zerresi bulunmadığını, kendisi dışında bir düşmanı da olmadığını ileri sürmüş ve onu yüceltmıştır, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. xxviii-xxix.

⁵⁰⁴ Andrew, **Aristocratic Vice**, s. 130, 162.

cezasına çarptırılmış, cezasının dokuzuncu ayında henüz 32 yaşındayken Newgate Hapishanesi'nde hayata veda etmiştir⁵⁰⁵.

İncelediğimiz seyyahların kayıtlarından da çıkarılabileceği üzere İngiltere'de zina vak'aları XVIII. yüzyılda, bilhassa da geç XVIII. yüzyılda yaygın bir hale gelmişti. Evlilik öncesi cinsel ilişki Londra'da çoklukla meydana gelen bir şeydi. 1743'te Londra'daki Foundling Hastanesi kayıtlarını inceleyen Adrian Wilson'a göre Londra'da çok yüksek sayıda veled-i zina doğuyordu⁵⁰⁶. Fakat XVIII. yüzyılda "cinsel devrim" ile özdeşleştiren bu zina yaygınlığı kadınların ekonomik durumunu Hitchcock'a göre kesinlikle daha da kötüleştirdi. Çünkü bu ilişkiler pek çok kadının hamile olması ve gayrimeşru bir çocukla ortada kalmalarına yol açtı⁵⁰⁷.

Buraya kadar aktardıklarımız bazı açılardan belli ölçüde Osmanlı toplumunda seyyahların karşılaştıklarıyla benzer problemlerin varlığına delâlet etmekle beraber aynı zamanda toplumsal yapıda farklılıklar bulunduğu da işaret etmektedir. Kadın-erkek arası ilişkilere taalluk eden bu farklılığın boyutunu daha iyi anlamak adına başka hususlara değinmek elzemdir.

Geride gösterildiği üzere Avrupalılar arasında Türklerin kadınların ruhu olmadığına inandıkları zannı bulunup bu tekzip edilerek çürütülmüştü. Bununla birlikte bazı Avrupalıların kendilerinin böyle inanç taşıdığına dair kayıtlar görülmektedir. Bunlardan birisinin Türklerde kat'iyen böyle bir inanç bulunmadığının altını çizen Leydi Montagu'nun kayıtları arasında görülmesi de dikkat çekicidir. Montagu, 31 Ekim 1755 tarihli mektubunda Sir Charles Grandison'ın kızlarının bağnazlık ve putperestlikle eğitimine onay verdiğini ifade ederek bu suretle kadınların ruhları olmadığına inanır görüldüğü değerlendirmesini yapmıştır⁵⁰⁸. Montagu'nun böyle bir şüphe taşıması olağan karşılanmalıdır zira bu dönem Avrupa'da kadınların insanoğlundan olup olmadıkları tartışılmış, bazıları kadınların ruhları olmadığını ve

⁵⁰⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 20 ve 1 numaralı dipnot. Ayrıca bkz. Emily Brand, "The Trials of Sally Saisbury, "Giant Mischief"", **London Historians**, March 2012, s. 1-2.

⁵⁰⁶ Londra'daki doğumların %10'unu terk edilmiş çocukların oluşturduğunu söyleyen Wilson, çağdaşlar tarafından bunların veled-i zina olduklarına inanıldığını ve incelemesinde elde ettiği delilin bu varsayımı kuvvetle desteklediğini belirtir, bkz. Adrian Wilson, "Illegitimacy and Its Implications in Mid-Eighteenth-Century London: The Evidence of the Foundling Hospital", **Continuity and Change**, vol. 4, issue 1, May 1989, s. 104, 133-135.

⁵⁰⁷ Hitchcock, **English Sexualities**, s. 39-41.

⁵⁰⁸ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 3, s. 91.

yalnızca erkeklerle hayvanlar arasındaki bir halka olduklarını savunmuştur⁵⁰⁹. Kadınların ruha sahip olup olmadıkları meselesi Kilise için ancak 1950’de yayınlanan papalık fermanıyla çözülmüştür. Diğer yandan XVIII. asra gelindiğinde ruh sahibi oldukları konusunda belli bir merhale kat edilmiş olsa da Chamberlain’e göre bu eski inancın bir devamı olarak akıl sahibi olmadıkları inancıyla üniversitelere girmelerine, oy vermelerine, parayı kontrol etmelerine veya kendi bedenleriyle ilgili kararları almalarına müsaade edilmemiştir. Şahıs olarak kadın hakikatini savunan XIX. yüzyılın İngiliz veya Fransız Jane Austen, Mary Ann Evans ve Amandine Dupin gibi kadın yazarların, bunu yapmak için ya anonim şekilde ya da erkek ismi altında yazmak ihtiyacı hissetmeleri de vaziyete dair ehemmiyetli bir gösterge olarak kabul edilmiştir⁵¹⁰.

16 Kasım 1707 sabahı Elizabeth Gray Londra’da Sardinian Şapeli’ne girip çırılçıplak soyundu ve kilise mihrabına koştu. Daha sonra insanları reform edip doğru anlayışa getirmek için geldiğini söyledi ve konuşma yaptı. Konuşması kesilip üstünü giyinerek ayrılması on beş dakika kadar sürdü. Onun dinleyicileri Gray’in hareketinin Adam (Hz. Adem) ve Eve’in (Hz. Havva) çıplaklığını temsil ettiğini anlamışlardı ve onlar için çıplak vücudu dinî bir semboldü. Bir başka hadise ise bir asırdan biraz daha fazla zaman sonra gerçekleşmiş olup bir grup çıplak erkek yüzücülerle alâkalıdır. Thames Nehrinde çırılçıplak yüzen bu erkekler Chelsea’li küçük iş adamları ve ayakkabıcıların tepkisini çekmişti çünkü kadın masumluğuna hakaret olduğuna inanıyorlardı⁵¹¹. Bu iki olayda hem dinî düşünce nedeniyle hem de keyfî sebeple çıplaklığın kamu önünde yer edebildiğini ve mutlak bir karışıklık görmediğini anlamaktayız. Bu durum konumuzla alâkalı noktada mühim bir sosyal yapı farklılığına işaret etmektedir. Nitekim Tim Hitchcock XVIII. yüzyıl İngiltere’sinin bir cinsel devrime şahit olduğunu ileri sürerek⁵¹² aslında evveline nazaran İngiliz toplumsal yapısında bile farklılık zuhur ettiğini belirtmiştir. Öyle ki bu dönem aşırı bir örnek olmakla beraber Beggar’s Benison gibi soylu kulüpleri dahi ortaya çıkmıştı⁵¹³. Çok

⁵⁰⁹ Kimilerinin zannettiğinin aksine Aydınlanma Dönemi de bu tip tartışmaların döndüğü bir dönemdir, bkz. French, **History of Women**, v. II, s. xii, 133.

⁵¹⁰ Susanna S. Chamberlain, “Do Women have Souls? Feminine Identity and the Western Project of Self”, **TASA 2012 Conference**, 2012, https://research-repository.griffith.edu.au/bitstream/handle/10072/51339/82751_1.pdf (Erişim: 5 Şubat 2020).

⁵¹¹ Hitchcock, **English Sexualities**, s. 1.

⁵¹² Hitchcock, **English Sexualities**, s. 2.

⁵¹³ Bu “sapık-Masonik kültürde” İskoç kulübün yıl yarısı toplantılarına sadece erkekler katılır ve bunlar elit iştirakçiler olurdu. Bir keşiş gibi giyinirler, birbirlerinin penislerini ovarak tahrik etmek ve bir

yaşanan şeylerden bir tanesi ise yerel köyden bir genç kadının, muhtelif cinsel fenomenlere dair bir tıbbî kaynak veya müstehcen hikâyeler okunurken para karşılığı gelip genital bölgelerini göstermesiydi. Netice olarak XVIII. yüzyıl İngiltere için “aşırı müstehcenliğin temellendiği bir dönemdir⁵¹⁴.”

3.7.3.1. İngiltere’de Evlilikle Alâkalı Bazı Meseleler

Geride şiddet veya aldatma bahsi geçmiş olmakla beraber evlilikle ilgili başka meseleler de mevcut olup bunlara müstakıl bir başlık altında temas edilmesi daha münasıptır. Bu dönem İngiltere’deki ortalama evlilik yaşının Osmanlı’ya nazaran daha yüksek olduğu yönünde çalışma ve tespitler bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda bu sayı kadınlar için ortalama 26⁵¹⁵ ve erkekler için 27-28 şeklinde saptanmıştır⁵¹⁶. Bu evlilik yaşı, ortalama ömrün kısa olduğu da düşünüldüğünde nispeten geçti⁵¹⁷. Bununla birlikte bilhassa kırsaldaki evlilikleri saptamada sınırlı kalmış verilerle yapılan bu tespitlerle örtüşmeyen gözlemler de görülmektedir. Bundan evvel zikretmemiz gereken bir şeyse doğrudan incelediğimiz bir seyyahın, Leydi Craven’ın da on altı yaşında evlenmiş olmasıdır. Üstelik Craven bir gençlik coşkusu ile itirazlara rağmen kendisi evlilik peşinde koşmamış, aksine talepler gelmesi ve aile rızasıyla evliliğini yapmıştır. Dahası kendisinde yirmi yirmi bir yaşına kadar bekleme düşüncesi ve çevresinde bunu makûl bulanlar da olmuştur⁵¹⁸. Bu vak’adan hareketle dönemin soylu kimseleri içinde dahi bu yaşta bir kızla evlenmekte beis görmeyen bir anlayışın mevcudiyetinden bahsedebiliriz. Nitekim III. George’un kız kardeşi Caroline Matilda da on beş yaşındayken Danimarka “şizofren” kralı VII. Christian ile evlenmiş, kral

seremoni kabı içine masturbasyon yapmak suretiyle selamlaşırlardı, bkz. Hitchcock, **English Sexualities**, s. 8, 21.

⁵¹⁴ Hitchcock, **English Sexualities**, s. 8, 21.

⁵¹⁵ Bu asırda Avrupa’da, bilhassa da Fransa’da kadınların genelde 23-25 yaş arasında evlendikleri ifade edilmektedir, bkz. Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu’nda**, s. 112.

⁵¹⁶ Copeland, “Constructions”, s. 28. Hitchcock ise 1650-1750 arası erkekler için 28, kadınlar için 27 yaşını verir, 40-44 arasındakilerin %22.9’unun evlenmeden kaldığını söyler ve bu bir asırlık dönemde İngiliz nüfusunda bir duraklama yaşanmasının bu geç evlilik yaşından kaynaklandığı görüşünü açıklar. Erken 19.yüzyılda ise evlilik yaşının erkekler için 25.5’e, kadınlar için 23.7’ye düştüğünü, veled-i zina çocuklarına %5 oranına tırmadığını belirtir, bkz. Hitchcock, **English Sexualities**, s. 25-26. 1575-1700 arasında ise İngilizlerin %13-27 kadarının hiç evlenmediği tahmin edilmektedir, bkz. **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 163.

⁵¹⁷ Green, “Houses and Households”, v. 1, s. 168.

⁵¹⁸ Craven’ın ince ve çelimsiz olması hasebiyle bazı endişeleri bulunduğu anlaşılıyor, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 26-31.

devrilince de geri getirilmişti⁵¹⁹. Dahası Fransız seyyah Misson, İngiltere’de bir oğlanın on dört, bir kızın ise on iki yaşında evlenebileceklerini belirtmektedir⁵²⁰. İrlanda’da ise kızların bazen on, genellikle ise on iki yaşında evlendiklerini gözlemlemiştir⁵²¹.

Zorla evlilik vukuatının İngiltere’de varlığından da haber edilmekteyiz. Bir kilise cemaati üyesi olan Esther Gillingham, Samuel Gillingham’dan çocuk taşıyordu. Samuel ile evlenmeye zorlanıp bir Fulham müfettişi tarafından eğer ki reddederse Bridewell’e bir yıl bir günlüğüne sürgün edilmekle tehdit edildi. Samuel ise Fulham’da üç gün kafeste tutuldu. Zorlamalar sonuç verdi ve evlilik gerçekleşti. Fakat daha aynı akşam saat sekiz gibi Samuel Gillingham kaçtı ve bir daha asla Esther ile yatmadı. “Dramatik” bir örnek olmasına rağmen Nicholas Rogers bu tip zorlama evliliklerin olağandışı olmadığını ifade etmektedir. Hassaten dikkat celp edici bulunduğu bir husus ise mahalle papazlık yetkililerinin doğan gayrimeşru çocukların bakım masraflarından kaçınmak için zorunlu babalık görevlerini reddeden baba ve iffetsiz anneye legal yaptırımları açıkça aktifleştirmeleridir⁵²². Leydi Mary Wortley Montagu da ebeveynlerinin tercih ettiği ile zorla evlendirilmek için tehdit edildiğini ve hatta kilitlendiğini anlatmıştır. XVIII. yüzyıldan Anne Wortley’nin sözleri ise genel bir tespit olması açısından daha da ilginçtir: “Benim durumumdaki insanlar köleler gibi satılıyorlar ve efendimin bana ne fiyat biçeceğini de söyleyemem⁵²³.”

Evlilikte kadının sorumluluklarına dair İngiliz papazlarca yapılan vurgular, konu üzerindeki anlayış ve yaklaşımları daha iyi anlayabilmek açısından yardımcı olabilecek niteliktedir. Dorsetshire vilayeti Sherbourn bölgesinde 11 Mayıs 1699’da verilen bir vaazda kadınların kocalarına itaat etmeleri buyrulmuş, onları tatmin ve mutlu etmeye olağanüstü derecede dikkat etmelerinin tüm kadınlar için vazife olduğu

⁵¹⁹ Ditchfield, **George III**, s. 26.

⁵²⁰ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 182. Bununla birlikte Misson’un gözlemi evliliklerin genelde bu yaşlarda yapıldığı değil, bu yaşlarda da olabildiğidir. Dikkat çekici bir başka ifadesi ise İngiltere’de erginlik yaşının bir erkek için 21 olduğunu beyan etmesidir. **Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozel, s. 134. Bu ifadesi araştırmalarda bulunan ortalama evlilik yaşına yakınlık göstermektedir.

⁵²¹ Bu dönem İngiltere’de on yaşın altındaki bir kızın evliliği gayri kanunî idi, bkz. **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 156.

⁵²² Rogers, “Vagrancy, impressment, and Regulation”, s. 102.

⁵²³ Durum İngiltere’ye mahsus değildi. French’e göre bilhassa İtalya’da aileler arası ittifakı kuvvetlendirmek için kadınların ticareti yapıldı. French, hiç özgürlükleri olmadan onu kaybetmediklerini fakat bir aileden diğerine gönderilirken kimliklerini yitirdiklerini ifade etmiştir. Dahası aileler arası çatışma çıkarsa kadınların kocaları tarafından hakaretlere maruz kaldıklarını da yazmaktadır, bkz. French, **History of Women**, v. II, s. 111-112.

vurgulanmıştır. Erkeğin otoritesini gasp etmeye kalkmalarının kutsal kanunların saygısızca ihlali ve asi olmaları mânâsına geldiği ikazı da yapılmıştır. Vaiz, kocaların eşlerine vazifeleri yerine neden bunu anlattığını izah ederken kadınların öğrenme kapasitelerinin erkeklerinkine nazaran daha zayıf olması hasebiyle derslerinin daha ağır ve zor olduğu açıklamasında bulunmuştur. Bununla birlikte vaiz, kadının itaatkâr olmasıyla kocasının sevgisini kazanacağını, kocasının istek ve arzusuna teslim olmakla onu kendisine esir edip “aşkın altın zincirlerine bağlayacağını” ifade etmiş, itaatkâr kadının emredebilen kadın olacağını ileri sürmüştür. Doktrinin böyle olmasının sebebini ise, kadının yaratılış gayesinin erkeğe yardımcı ve faydalı olması ile açıklamıştır. Bir din adamı olarak vaizin sözlerinde inancın etkisi çok açıktır. O, kadının kocasının tatmin ve memnun etmeye çalışmasının bir diğer sebebini Hz. Adem ile Hz. Havva’nın Hristiyan versiyonuyla izaha gitmiştir. Buna göre erkek, kadın vesilesiyle perişan ve mahvolmuştur. Bu sebeple kutsal kitaplarında kadının anlatıldığı üzere vazifelendirildiğinin altını çizmiştir. Mâmâfih vaiz dikkat çekici bir işe de imza atarak Fars kadınlarının kocalarının ayaklarına eğilerek saygı gösterdiklerini söyleyip bunu güzel bir misal olarak aktarmıştır⁵²⁴. Fransız seyyah Misson da, evlilik yapılırken kadının kocasına her daim onu seveceği ve ona itaat edeceği sözü verdiğini kaydetmektedir⁵²⁵. Genel olarak Protestan evlilik ideallerinin kocanın kadın üzerindeki otoritesini ve kadının da kocasına boyun eğişini kuvvetlendirdiği belirtilmektedir⁵²⁶. XVIII. yüzyılda gelen “naziklik” anlayışında da kadının “cinsel olarak faziletli, itaatkâr ve kocasına boyun eğen” olması gerektiği görüşü varlığını sürdürdü⁵²⁷.

Evlilikle alâkalı İngiltere’de XVIII. yüzyılda hissedilir olmuş bir problemse çeyiz meselesidir. Bu ülkede önceki asırlardan beri kız tarafının vereceği çeyiz ve buna mukabil kocanın ölümü sonrası eşine kendi servetinden bağlanacak gelir veya mülk (*jointure*) bilhassa servet ve soy sahipleri arası evliliklerin gerçekleşmesi için gerekli görülmüştür. Bu iş XVIII. yüzyılda ziyadesiyle önem kazanmış, öyle ki Habakkuk’a göre mülkün büyüklüğünün artmasına katkı yapan faktörlerden en önemlisi evlilik olmuştur. Habakkuk ayrıca ifadesini abartılı bulmakla beraber devirden William

⁵²⁴ John Sprint, **The Bride-Woman's Counsellor. Being a Sermon Preach'd at a Wedding, May the 11th, 1699, at Sherbourn, in Dorsetshire**, London, 1699, s. 2-6, 11-12.

⁵²⁵ **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 184.

⁵²⁶ **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 93.

⁵²⁷ Foyster, “Creating a Veil of Silence”, s. 407.

Temple'ın sözlerini nakille vaziyete dikkat çekmiştir. Temple'a göre bu iş çığrından çıkmış, erkekler anlaşmaları açgözlülük ve hırs dışında yönlendirici bir duyguları olmadan yapar hale gelmişlerdir. Dolayısıyla evlilikler de diğer pazarlık ve satış işlemleri gibi, hiçbir değer veya sevgi göstermeden sadece menfaat ve kazanç sağlama düşüncesiyle yapılır olmuştur⁵²⁸. Nihâî olarak evlilikle alâkalı tüm bu tip uygulamalar kadınlar için iyi olmamış, hatta XVI. asır ile XVIII. yüzyıl sonu arasındaki dönemde İngiltere'de toplumun en fakir grubunun üçte ikisini dul kadınların oluşturduğu bir zamana kadar gelinmiştir. XVIII. yüzyıl sonunda birçok kadın servetsiz kalıp asla tekrar da evlenememiştir⁵²⁹.

Evlilik kurumunun kadınlar için hem önemli hem de sorunlu olduğunu devirdeki durumu anlatırken vaziyeti tek parçada gösteren Marilyn French'in şu tespitleri mühimdir: “Varlıklı sınıfların bekâr kadınlarının kendilerini geçindirmelerinin hiçbir yolu yoktu ve erkek kardeşlerinin evlerinde bağımlı yaşamak zorundaydılar: Bir kadının ekonomik güvenlik ve yetişkin statüsü kazanmasının tek yolu evlenmektir. Devasa sayıda kadın bu dönem ikisinden de mahrum kaldı: 1784-1789 arası doğan Fransız kadınların %14'ü evlenmeden kalan ve elli yaşından sonra ölen kimselerdi, on sekizinci yüzyıl Lyon'undaki kadınların %40'ı da böyleydi⁵³⁰.”

3.7.3.2. İngiltere'de Çocuk

Çocukların gördükleri muamele ve çalışmalarına dair Osmanlı tarafı için seyyahların bazı ifadeleri geride geçtiği gibi bu mevzuyla alâkalı İngiliz tarafı için de bir kısım ifadelere rast gelmekteyiz. Erken modern devir İngiliz ebeveynleri için en iyi ifadeyle “umarsız”, en kötü ifadeyle “acımasız” oldukları yorumu yapılmıştır⁵³¹. Bilhassa fakir ailelerin çocuklara tavrı acımasızlık ve istismar ile özdeşleştirilmiş, “gayrimeşruluk, bebek katli, çocuk terki, saldırgan dilencilik ve cinsel istismar” ile karakterize edilmiştir⁵³². Aralarında çocuklarını öpme şeklinin ağızlarına tükürmek

⁵²⁸ Çeyiz ve *jointure* arası oranlar ve bazı verileri de görmek için bkz. H. J. Habakkuk, “Marriage Settlements in the Eighteenth Century”, *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 32, 1950, s. 21-23, 25, 27.

⁵²⁹ French, *History of Women*, v. II, s. 113.

⁵³⁰ French, *History of Women*, v. II, s. 113.

⁵³¹ Copeland, “Constructions”, s. 1.

⁵³² *The Family in Early Modern England*, ed. Berry and Foyster, s. 127. Bununla birlikte XVIII. yüzyılda artık çocuklara şefkatli muamelenin gelişmekte olduğu ve bu sebeple bu yüzyılın önceki dönemden ayrıldığı da ortaya konmuştur. Bu yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla baba-çocuk ilişkisinin

olduğunu söyleyen baba figürleri bulunduğu gibi başlarına gelen sıkıntıdan kız çocuğunu sorumlu tutup durduk yere tekmeleyen, dışarıda terk eden figürlere de rastlanmaktadır. Çocuğa XVIII. yüzyılda bu yaklaşımı anlamlandırmak için “bağnaz Protestan” inancında çocuğun günahla doğduğu bunun da bedensel cezaya izin verdiği görüşü öne çıkarılmaktadır⁵³³. Old Bailey mahkeme kayıtlarında tecavüze uğramış çocukların birçok kereler bunu ebeveynlere gelip hemen söylemedikleri ancak bedenlerindeki rahatsızlık üzerine durumlarının keşfedildiği veya söylemelerinin zaman aldıkları görülmektedir. Çocuklara bu durumun nedeni sorulduğunda ise anne veya babalarından dayak yemekten korktuklarını dillendirmişlerdir. Gerçekten çocuğunu dinlemeden dayak atanlar ve bunu mahkemede itiraf edenler de görülmektedir⁵³⁴.

İncelediğimiz eserlerde de bazı kadınların çocuklara karşı duygusuz tutumu olduğuna dair anlatım mevcuttur. Leydi Craven bu bağlamda Galler Prensi yatak odası leydisi olan Berkeley Kontesi’nin çocuklara karşı sevgisi olmadığını iddia ve ifade etmiştir. Craven kızların eğitimi konusunda da kusur bulmaktadır. Lehistan topraklarına geldiğinde buradaki ileri gelen kadınların kızlarının tavırlarında çok dikkatli olduklarını gözlemlemiş ve bunu “İngiltere’deki kadar çok kolayca entrika yürütülmemesine” ip ucu addetmiştir⁵³⁵.

Çocukların çalıştırılmaları konusuna ise ayrıca değinmek gerekmektedir. Esasen üzerinde pek çok yayın bulunan bu mesele pek tafsilatlı anlatılabilirse de çalışmamız

yumuşadığı, anneliğe yapılan vurgu ve verilen önemin arttığı belirtilmektedir, bkz. **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 3, 221-223.

⁵³³ Bunun haricinde XVIII. yüzyılda görüşleri etkili olan John Lock’un boş levha anlayışına göre çocuğa sadece aşırılıkta bedensel ceza verilmesi mevzubahistir. Etkili bir başka kimseyse Rousseau olup onun görüşünde ebeveynin çocuğa müdahalesinin daha da az olması söz konusudur, bkz. **The Family in Early Modern England**, ed. Berry and Foyster, s. 214-218.

⁵³⁴ Bkz. **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 22 Aralık 2018), 24 April 1745, trial of JOHN SUTTON (t17450424-43); **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 24 Aralık 2018), 14 October 1747, trial of MATTHEW CAVE (t17471014-15); **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 24 Aralık 2018), 15 January 1748, trial of WILLIAM PAGE (t17480115-4); **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 24 Aralık 2018), 13 January 1749, trial of JOHN OSBORNE (t17490113-11); **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 22 Ocak 2019), 5 December 1770, trial of CHARLES EARLE (t17701205-39); **Old Bailey Proceedings Online** (www.oldbaileyonline.org, version 8.0, 2 Mart 2019), 14 September 1796, trial of DAVID SCOTT (t17960914-12). 1796 yılına ait verdiğimiz bu son örnekte mahkeme, 11 yaşındaki kızını dövmesi ve çocuğu getirdiği halden ötürü anneyi uyarmış, anne de “keşke yapmamış olsaydım” demiştir. Bu yargılamada 52 yaşındaki tutuklu da suçlu bulunmuş ve 10 Kasım 1796’da Newgate’te asılarak idam edilmiştir.

⁵³⁵ Craven, **Memoirs**, v. 1, s. 7, 148.

seyyah kaydı ile çerçeveslendiğinden sadece çalışmalarının mevcudiyeti ve vaziyetine temasla yetinilecektir.

Aslında konu İngiliz tarihçiler arasında da tartışma üzerine cereyan etmektedir. “Çocuk” olarak on beş yaş altındakileri kabul eden Hugh Cunningham’a göre 1680-1851 arası çok sayıda çocuk için uygun iş bulunmamaktaydı ve kırsal bölgelerdeki çocukların kahir ekseriyeti işsizdi. Fakat Cunningham’a Peter Kirby tarafından itiraz yapılmıştır. 1832-33 tarihlerinden aktarılan verilere göre Berkshire, Cambridgeshire, Devon, Gloucestershire, Wiltshire gibi yerlerde çiftçi hizmetinde 8-9 yaşlarındaki erkek, 12 yaşlarındaki kız çocuklarının çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Cambridgeshire’da kadın ve çocuklardan ciddi yekûn tutan kimsenin tarım alanında çalıştırıldığı dermeyan edilmektedir. Genel bir saptamaya göreyse 1164 kırsal nahiye ve papazlık bölgesinden ancak %8.7’sinde çocuklar için uygun iş bulunmadığı ortaya konmuştur. Öte yandan dönem içinde kasaba sorgulamaları yapılırken “çocuk” olarak algılanan kimsenin on yaş altındaki biri olarak algılandığı ve çocuk çalıştırılmadığının ifade edilmesinde bunun da müessir olduğu kaydedilmektedir. Kirby, ilerleyen yıllardan da veriler paylaşarak XIX. yüzyıl içerisinde çalışan çocuk sayısındaki artışı göstermiş ve neticede XVIII ve XIX. yüzyıllar için yazdığı makalesinde Cunningham’ın çocukların ekseriyetinin işsiz olduğu iddiasını çürüttüğünü belirtmiştir⁵³⁶.

İfade edilmesi gereken bir diğer hususa dönem içerisinde bir fikir olarak da çocuk çalıştırmanın müdafaa edildiğidir. Alexander Hamilton Büyük Britanya’da pamuk imalathanelerinde çalışanların neredeyse yedide dördünün kadın ve çocuk olduğunu, kadın ve çocuklar arası oranda da kahir ekseriyetle çocukların fazla geldiğini ve çocukların birçoğunun da çok küçük yaşta olduklarını beyan etmiştir. Hamilton bunları aktararak küçük yaştakiler dahil olmak üzere çocuk çalıştırmanın faydasını anlatmaya çalışmaktadır⁵³⁷. İngiliz koloniliğinden çıkıp bağımsız olmuş Amerika’ya aktarılan bu unsur hem erken dönem Amerika ekonomisinde hem de İngiliz koloniliği zamanında mevcut ve etkili olan bir unsurdur. Massachusetts’te on

⁵³⁶ Bkz. Peter Kirby, “How Many Children Were ‘Unemployed’ in Eighteenth- and Nineteenth-Century England?”, **Past & Present**, no. 187, May 2005, s. 187-202.

⁵³⁷ Alexander Hamilton, **Report of the Secretary of the Treasury of the United States, on the Subject of Manufactures. Presented to the House of Representatives, December 5, 1791**, Dublin, 1792, s. 18-19.

yaş altı oğlanların tarlada çalıştıkları, on iki yaşında ise çiftlik hayvanlarını idare ettikleri görülmüştür. Philadelphia’da ise on yaş ve üzerinde tam zamanlı olarak çalıştırılmaları söz konusu olmuştur. Papaz idaresindeki bölge çırakları olarak bilinenler içerisindeyse beş yaşında çocuklar bulunabiliyordu. Massachusetts verilerini inceleyen Carole Shammass, bu topluluklardaki çocukların ortalama %44’ünün yirmi bir yaşına ulaşmadan yetim kaldıklarını, yerel yetkililer veya akrabalar bakamadıklarında bir başka hâneye konma riskiyle karşılaştıklarını, böyle olduğunda ise düzenli olarak çalışmalarının beklendiğini ifade eder. Dikkat çekici başka bir saptaması ise 1740 sonrası artan eğitim imkânları kentli orta sınıf çocuklar için daha az çalışmak mânâsına gelebilirse de geçim kaynakları daha düşük seviyedeki aile çocukları için bu geçerli değildi. Kentli çocukların oranı ise %10’dan daha düşüktü⁵³⁸. Şu halde Amerika’daki İngiliz kolonileri dönemi ve sonrasında küçük yaştan itibaren çocuk işçilerin dikkat çekici bir mevcudiyeti bulunduğunu söylemek gerekir.

Çocukların iş ve eğitim durumlarıyla alâkalı mühim bir kaynak XVIII. yüzyıldaki günlüklerdir. Bu konuda Amerikan kıtasındaki İngiliz kolonilerinin mühim bir külliyat sağladığı ifade edilmektedir⁵³⁹. Mezkûr Quincy Thaxter’in⁵⁴⁰ 1774-1778 arası günlüğünde çalışmakta olan toplam otuz kişi saptanıp bunların altısının 10-15 yaş arasında kimseler olduğu belirlenmiştir. Shammass onun günlüğünden hareketle on altı yaş altı çocukların beşte birinden fazlasının sömürge işgücü olarak kullanıldığı çıkarımına varılabileceğini ifade etmiştir. Bunu ise Quincy’nin babasının hali vakti yerinde, iyi eğitilmiş ve saygı gören bir kent lideri olduğunu, böyle olmasına rağmen Quincy bile günlük olarak okula yollanmadıysa Hingham’da az kişinin durumunun böyle olabileceğini ve maddi durumu daha kötü olanların çocuklarının çalışmaya daha çok ihtiyacı olacağını vurgulayarak izah etmiştir⁵⁴¹.

Naomi Tadmor da bir yaş aralığı vermemekle birlikte birçok genç insanın evlerinden ayrılarak yıllarını çıraklık yâhut hizmetçilik yaparak geçirdiklerini yazmaktadır. Çalışmasına konu edindiği Philip Turner’ın da muhtemelen çocukken

⁵³⁸ Shammass, “Child Labor and Schooling”, s. 540-541.

⁵³⁹ Bunların içerisinde çocuklara ait günlükler mevcuttur, tafsilat için bkz. Shammass, “Child Labor and Schooling”, s. 542-vd.

⁵⁴⁰ Thaxter her ne kadar küçük yaştan itibaren günlük tutmasıyla dikkat çekmekteyse de beklenebilecek olanın aksi bir durum olarak mal envanterinde kütüphane varlığına dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır, bkz. Shammass, “Child Labor and Schooling”, s. 557.

⁵⁴¹ Tablonun tamamı için bkz. Shammass, “Child Labor and Schooling”, s. 551, 557-558.

hizmetçi olduğunu ifade etmiştir⁵⁴². Şu durumda çocukların çalıştırılmalarının bilinir ve XVIII. asırdan XIX. asra artan bir durum olduğuna hükmedebilir, az da olsa bazı seyyahın Osmanlı kırsalında çocuk çalıştırılıp çalıştırılmadığına bakmasında bunun tesir ettiğini söyleyebiliriz.

XVIII. yüzyılda meşhur olmuş bir davayı da yorumlanışı açısından son bir husus olarak zikretmekte fayda görmekteyiz. 1767 yılında Elizabeth Brownrigg bir sahabe olup kendisine çıraklık eden kızı işkence ederek öldürmekten suçlu bulunmuş ve idam edilmiştir. Dava Kristina Straub'a göre "sınıftan sınıfa kadınlar arası sapkın cinsel ilişkilerle çocuklara karşı acımasızlığı" birbirine bağlamaktadır. Ayrıca Straub, "Brownringg davası topluma, çalışan fakirler, bilhassa da birçoğu erken bir yaşta çıraklık eden çocuklar için İngiltere'nin yetersiz karşılıklarının çirkinliğiyle yüzleşmek yerine bir ferdin sapkınlıklarını suçlamanın rahatlığına erişme izni verdi" yorumu yaparak asrın İngilteresi'ndeki hizmetçiler ve çocuklara karşı muameleyi hicvetmiştir⁵⁴³. Birçok çocukluk tarihçisinin XVIII. yüzyılın "yetişkin erotisizminden korunması gereken cinsel olarak masum çocuğun" çıkışını gördüğü şeklindeki genel bir kanaat de paylaşılmaktadır⁵⁴⁴.

İlber Ortaylı da Avrupa'da çocukların Osmanlı'ya nazaran daha çok sokağa ve buhrana düşüklerini belirtmektedir⁵⁴⁵.

3.8. Gayrimüslimlerle Alâkalı Meseleler

Seyyahların Osmanlı reâyâsı Hristiyan ve Yahudi topluluklarla ilgili birtakım gözlem, düşünce ve kanaatleri bulunmaktadır. Ayrıca iç işlerinde özerk Eflak ve Boğdan voyvodalıkları da çeşitli açılardan seyyah kayıtlarına konu olmuşlardır.

⁵⁴² Naomi Tadmor, "The Concept of the Household-Family in the Eighteenth-Century England", **Past & Present**, no. 151, May 1996, s. 131, 135.

⁵⁴³ Kristina Straub, **Domestic Affairs: Intimacy, Eroticism, and Violence between Servants and Masters in Eighteenth-Century Britain**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2009, s. 14. Bahse konu dava ve Brownringg'in yaptıkları hakkında tafsîlât için bkz. Straub, **Domestic Affairs**, s. 99-103.

⁵⁴⁴ Bkz. Straub, **Domestic Affairs**, s. 34.

⁵⁴⁵ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 87.

3.8.1. Hristiyanlar

Bölüm başlığı genel olarak Hristiyanları kastetse de seyyahların bunlar hakkındaki yorumları kahir ekseriyetle Rumlar üzerine odaklıdır. İncelediğimiz İngiliz kaynaklarda Ermeniler veya Maruniler gibi diğer gruplar hakkında genel hüküm ve gözlemler oldukça mahduttur. Rumlara gelince; seyyahların bir kısmı Rumlar hakkında çok kısa notlar düşmüşken bazılarının özel bölümler açtıklarını görüyoruz. Genel olaraksa Rumlara karşı sert tenkitler ve haşin ifadeler kullanıldığı görülmektedir.

Richard Chandler Bozcaada'yı ziyaretlerinde akşam Rumları görmekle bayağı eğlendiklerini belirterek Rumlara değinmektedir. Gördüğü kadarıyla kadınları gruplar halinde düz olan çatılarda oturuyor, tatlı havanın keyfini çıkarıyordu. Erkekler de şarkı söyleyip dans ediyordu. Kendileri de büyük bir odada birkaç Rum ve Yahudi ile birlikte kıyafetleriyle gecelemişlerdir. Ertesi gün Fransız konsolosuna ağırlandı. Onun da sakallı bir Rum olduğunu söyleyen Chandler, taze toplanmış bol miktarda güzel meyveler ikram ettiğini, kahvaltı için ekmek, kahve ve iyi de bir şarap verdiğini anlatmaktadır. Esasen İngiliz araştırmacıya göre, Bozcaada hakkını verir surette iyi şaraplarıyla meşhurdur⁵⁴⁶.

Rumlarla alâkalı bir başka nakli bilahare yapacaktır. Buna göre bir zamanlar *Sigeum* şehri diye bilinen *Giaurkioi*⁵⁴⁷ adlı Rum köyüne çıktıklarını, burada kulübelere birinin dairesinde kaldıklarını, ancak burada zeminden dolayı düşmemek için ihtiyat gerektiğini ifade etmektedir. Bu kulübenin ait olduğu ailenin, zulüm görmüş kadar fakir olduğunu kaydetmiştir. Anlattığına göre burada ince sesli kadınları da feveran edip inlerken görmüşler. Sebebini ise domuz tutma ayrıcalığından ötürü kuruş ödemeleri gerektiği, ağanın adamının da ödeme takatlerini aşan para istediği, istediği parayı alamayınca da oğullarını hapse götürdüğü şeklinde beyan etmektedir⁵⁴⁸.

Bozcaada'dan dönüp Çanakkale'ye geldiklerinde bebekli kadınlardan adam ve oğullarına birçok kayıkta yolcuların bulunduğunu ve kendilerine baktıklarını, merakla kalabalığın nedenini araştırdıklarında ise o günün Rumlar için büyük bir gün olduğunu

⁵⁴⁶ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 18.

⁵⁴⁷ Bu Türklerin verdiği bir isim olup Gâvurköyü veya Gâvurköy mânâsındadır. Burasının Yenişehir olma ihtimali ileri sürülmüştür, bkz. Prof. Dr. Ali Osman Uysal, "Troya (Truva) Millî Parkında Osmanlı Arkeolojisi", *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, vol. 3, Issue 1, 2019, s. 74.

⁵⁴⁸ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 36.

öğrendiklerini nakletmektedir. Ayrıca Rumlardan iki müzisyenin kendilerini görüp yanlarına geldiğini, umumi olarak bilinenden daha büyük ve kalın bir dümbelek çaldıklarını söyleyen Chandler, refakatçileri olan Türklerin bazılarının da dans ettiğini söylemektedir. Akabinde hem Türklere hem de müzisyenlere beklentileri üzerine tatmin edici bir bahşiş verdiklerini de ilave etmektedir⁵⁴⁹.

Sakız adasına gittiklerinde Chandler'ın Rumlarla alâkalı bir kısım nakillerine bir kez daha rastlamaktayız. Gecelemek için İngiliz konsolosun evine gittiklerini, burada hizmetçisi ve aynı zamanda dragomanı olan Antonio adlı Rumun getirdiği şarap, yumurta, kümes hayvanı eti ve meyveyi yediklerini bildirmektedir. Chandler'a bakılırsa güzel Rum kızları Sakız'ın en çarpıcı süsleridirler. Kapı önü veya pencere kenarında oturup iğne işi gibi şeylerle uğraştıklarını, kendilerine yaklaşıp samimiyetle konuştuklarını yâhut içeriye davet ettiklerini anlatmaktadır. Chandler'ın anlattığına göre, pazar günleri ve tatillerde sokaklar, gruplar halinde bu Rum kızlarıyla dolmaktadır. Beyaz ipek ve pamuk çorapla, ancak dizlerine kadar ulaşan kısa etek giymektedirler. Başlıkları bir tür "türban" olup çarşafı kar gibi oldukça beyaz renktedir. Terlikleri ise topuz kısmında kırmızı bir bağ ile esas olarak sarı renktedir ve bazıları bir kayışla bağlayarak giymektedir. Elbiseleri çeşitli renklerde ipektendir. Chandler neticede, tüm görünüşlerinin kendilerini fazlaca eğlenmeyi göze alacak kadar çok hayat dolu ve fantastik olduğunu söylemektedir. Türklerin ise ayrı bir mahallede yaşayıp kadınlarının gizlendiğini ifade etmektedir⁵⁵⁰. Dallaway ada nüfusunun yüz elli binin üzerinde bulunduğunu fakat buradaki Türklerin tüm nüfusun kırkta birini teşkil etmeyeceğini bildirir. Dallaway burasının genellikle yüksek makamlardan azledilmiş kimselerin sürgün yeri olduklarını da ifade eder⁵⁵¹. Dilara Dal, Dallaway ile birlikte başka seyyahların XVIII. asır ikinci yarısında ada nüfusunu çoğunlukla yüz bin üzerinde gösteren kayıtlarını aktardıktan sonra 1765 tarihli bir belgeye dayanarak burada nüfusun 50.000 civarında olduğuna kanaat etmiştir. 1799'da gelen William Wittman'ın 50.000, 1801'de gelen Edward Daniel Clarke'ın ise 60.000 civarında olduğunu söylemeleri de bunu destekler niteliktedir. Müslümanların oranının %10 kadar olduğu düşünülmektedir. Dallaway'ın burasının sürgün yeri olduğu yönündeki beyanı da doğrudur. Gerçekten adanın fethi sonrası imparatorluk

⁵⁴⁹ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 43-44.

⁵⁵⁰ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 49.

⁵⁵¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 277-278.

burayı mühim bir sürgün yeri olarak belirlemiştir. XVIII. asırda görülen ilk örneği Mart 1739'da Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa'nın azl buraya sürgün edilmesidir. Daha sonra başka sadrazamlar ve yüksek makam sahipleri de buraya sürülecektir⁵⁵².

Sakız'a gidemeyip ancak yanından geçmiş olan Leydi Montagu da, kadınlarının güzellikleriyle meşhur olup Hristiyan dünyasındaki kadınlar gibi yüzlerini gösterdikleri bilgisi edinerek bunu nakletmiştir. Kentin iyi inşa edildiğini de yazan Montagu, buraya gidememesinin kendisi için bir pişmanlık olduğunu söylemektedir⁵⁵³. Dallaway de Sakız kadınlarının “en muhteşem çehrelere” sahip olduklarını söylemiş, XVI. yüzyıl Fransız seyyahı Pierre Belon'un “antik güzelliklerinin yanıltmaz şahitliğini” yaptıklarını ifade eden sözlerini nakletmiştir⁵⁵⁴. Mikonos'a gitmiş olan Drummond da kadınların güzel olduğu kanaatindedir. Fakat kollarının yanı sıra bacaklarını görememiş olmak anlaşılan pek hoşuna gitmemiştir ki mektubunda bunu sorgulamaktadır⁵⁵⁵. Rum kızların güzelliğine dair bir beyan da Craven'da bulunur. İngiliz kadın seyyah, İstanbul'da gördüğü iki Rum gelinden bahsederken etkilendiğini belli ederek düğün kıyafetlerinin muhteşem, kendilerinin de güzel olduklarını dercetmiştir⁵⁵⁶. Dallaway de dans eden bazı Rum kızları görmüş ve bunların “zarif biçimde güzel” olduklarına hükmetmiştir⁵⁵⁷.

Fakat Drummond ileride tek bir bölge kadınları üzerine değil de genel hüküm bildireceği zaman, onların kimilerine göre güzel olsalar da kendi zevkine hitap etmediklerini belirtir. Lâkin herkesin hemfikir olduğunu ileri sürdüğü bir şeyse; onların şehvî zevkler konusunda ahlâkî prensipleri olmayıp serbest ve sefih bir telakkide olduklarıdır. Bazı kocaların karılarının iffetleri konusunda çok umarsız olduklarını da belirtir. Diğerlerinin ise kadınları evlerine kapattıklarını ve “zavallı mahlûkların” kiliseye bile gitmelerine güçlkle müsâade edildiğini ileri sürmüştür⁵⁵⁸. Dallaway de Sakız Adası'nda kent boyunca yürürken sokakların dans eden veya kapı önlerinde oturan Rum kadınları ile dolu olduğunu görmüştür. Peçe takmadıkları vakit

⁵⁵² Dilara Dal, “XVIII. Yüzyılda Sakız Adası”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Aydın, 2008, s. 45-47, 78-81.

⁵⁵³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 421.

⁵⁵⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 282. XVIII. yüzyıl İngiliz seyyahlarında Sakız kadınlarının güzellikleri üzerine yapılan bu vurgular, XVII. yüzyıl İngiliz seyyahlarında da görülmektedir, bkz. Pişkin, “İngiliz Seyyahlara Göre XVII. Yüzyılda Akdeniz”, s. 182.

⁵⁵⁵ Drummond, **Travels**, s. 104.

⁵⁵⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 234.

⁵⁵⁷ Dallaway, **Constantinople**, s. 184.

⁵⁵⁸ Drummond, **Travels**, s. 143-144.

birkaç saç lülesini önlerine düşürüp görünür kılan başka bir örtü ile saçlarını örttüklerini de gözlemlemiştir. Bazılarınınsa örtülerini kadim tarzda taktıklarını ve arkalarında “zarif biçimde” dalgalandığını yazmaktadır⁵⁵⁹. Bu yazılanlarda Türk kadınları ile aralarında bazı ciddi farklar bulunduğunu görmek mümkündür.

Patrick Russell da Hristiyan kadınların evlerinde tutulmalarının Türk kadınlarına nazaran daha fazla olduğunu ifade etmiştir⁵⁶⁰. Dallaway ise spesifik olarak Ermenileri zikretmiş ve onların kadın ve kızlarına Türklerinkine nazaran daha az hürriyet verildiğini söylemiştir. Ayrıca “bayağı hizmetçilerin” işlerini yaptıklarını da belirtmiştir⁵⁶¹. Gerçi o Ermenilerin genel olarak daha katı bir hayat yaşadıklarını da anlatmıştır. Gözlemlediği kadarıyla Hristiyanlar içerisinde en çok çile ve vefa ile oruç tutan Ermenilerdir. Din adamlarının evliliklerine izin verilmesine rağmen katı şekilde uzak durduklarını da söyler. Fakat Ermeni din adamlarının da fevkalâde cahil olup bu cehâletlerini ancak sefaletlerinin bastırabildiğini ileri sürer⁵⁶². Bu katılığa işaret eden bir kayıt olarak, evlenmek için kiliseye giden kızların kendi başlarına gidemeyecek derecede örtündükleri de nakledilebilir⁵⁶³. Chandler içinse Ermeniler donuk ve ağır bir millettir⁵⁶⁴.

Chandler ayrıca farklı mezhepteki Hristiyan grupları birbirlerine karşı hâlâ düşmanlık içinde bulduklarını da anlatmaktadır. Sakız ile alâkalı verdiği dikkat çekici başka bir bilgi de mevcuttur. Yıllık olarak İstanbul’daki sarayda kullanılan binlerce ton *oke*⁵⁶⁵ sakızın tedariki için yirmi bir köy çalıştığının kendilerine söylendiğini aktarmaktadır. Buradaki köylerin Rumlarının ayrı bir valisi olarak birçok ayrıcalığın keyfini sürdüklerini, çok keyifle bahsettikleri bir müsamahanın, kiliselerinin onları ibadete çağıran çanları bulunması olduğunu da anlatmaktadır. Ayrıca Asya

⁵⁵⁹ Dallaway, **Constantinople**, s. 282. Van Mour ise genel bir ifadeyle Rum kadınların Türk kadınlarıyla aynı giyindiklerini ancak başlıklarının daha büyük olduğunu ve Türk kadınlarınınki kadar zarif olmadığını tebyin etmiştir, bkz. **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXI.

⁵⁶⁰ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 44.

⁵⁶¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 143.

⁵⁶² Dallaway, **Constantinople**, s. 385-387.

⁵⁶³ **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXXIII.

⁵⁶⁴ Aşçı olarak bir Ermeni tutmuş olmaları hasebiyle bu millettten bir şahısla uzun süre yakın temasta da bulunmuşlardır. Bu Ermeni daha sonra İzmir’deki veba salgınında ölmüştür, bkz. Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 78, 163, 280.

⁵⁶⁵ Okkayı andıran yazdığı bu terim için Chandler iki pound üç quarter ağırlığında Türk ölçü birimi olduğu notu düşmüştür. Verdiği İngiliz ağırlık birimleri yaklaşık 1 kilogramı ifade etmekte olup okka ise 1,282 kilogram kadardır.

kadınlarının bu sakıza düşkün olduklarına dair sözleri geride de aktarılmıştı⁵⁶⁶. Gerçekten bünyesinde 21 köy olan ve Mastaki Mukataası adı verilen özel bir malî ünite içindeki Mastaki köyleri, “devlete istenen oranda sakız verdikleri ve sakız ağaçlarının bakımını yaptıkları sürece vergiden muaf tutulmuşlardır⁵⁶⁷.”

“Giaur-Kelibesh” şeklinde adını yazdığı Gebeleç⁵⁶⁸ köyünde karşılaştığı bir sahne üzerinden Rumların inancına dair bir kısım sözler kullanmıştır. Özetle; yaşlı bir kadını kilisede kızının mezarı yanında yas tutup ağıt yakarken gördüklerini, bunun bir saatten fazla sürdüğünü halbuki kızın iki yıl önce öldüğünü anlatıp, Rumların “bâtıl inançlı bir şekilde” bunun, ölülerinin ruhları için kabul edilir ve faydalı olduğuna inandıkları bir şey olduğunu kaydetmiştir⁵⁶⁹.

Rumların ölülerini defnetme şekillerine dair bir kaydı Edmund Chishull’da bulmaktayız. Chishull, İngiltere elçiliği baş dragomanı Demetrasco’nun cenazesine iştirak ettiğini, doğum olarak Rum milletinden olsa da Latin inancında, yani Katolik olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu vesileyle cenaze töreni gözlemleme fırsatı edindiğini, ölünün yüzü açık olarak mütad kıyafeti üzere en yakını dört kişi tarafından taşındığını, onları da kadın kölelerin takip edip, saçlarını yolarak, zorlama ve sahte gözyaşları dökerek ve devamlı yüksek sesle ve dehşet içinde ağıt yakarak “iğrenç gösteriş yaptıklarını” anlatmaktadır⁵⁷⁰. İngiliz seyyah papazın bu anlatım ve üslubunda, hem Osmanlı’nın Müslüman halklarından bir kısım kadınların cenazede feveran edişlerinin Rumlarla benzerliğini bulmak hem de İngilizlerin Rumlara karşı olumsuz bakışını sezmek mümkündür⁵⁷¹.

Rumların “bâtıl inançlı” olduğu vurgusu devir İngiliz seyyahlarında müteaddit kereler karşımıza çıkabilen bir husustur. Bunlardan Edmund Chishull, Manisa’yı

⁵⁶⁶ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 51-52.

⁵⁶⁷ Dal, “XVIII. Yüzyılda Sakız Adası”, s. 46, 84.

⁵⁶⁸ Hans Lohmann, “Quellen, Methoden und Ziele der Siedlungsarchäologie”, **Mensch und Umwelt im Spiegel der Zeit: Aspekte geoarchäologischer Forschungen im östlichen Mittelmeergebiet**, Torsten Mattern und Andreas Vött, s.70.

⁵⁶⁹ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 158.

⁵⁷⁰ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 39.

⁵⁷¹ Diğer yandan cenazelerde görülen bu tablo Doğulu milletlere mahsus değildir. İngilizler ile birlikte yaşayan İrlandalılar için dahi yapılmıştır. Fransız seyyah Misson, ölenin bilhassa kızları ve cariyelerinin “dünyadaki en korkunç gürültüyü” oluşturduklarını, attıkları çığlğın kulakları sağır edebileceğini belirtir. İlâveten mahalledeki tüm kadınların buna iştirak ettiklerini, saçlarını vurup göğüslerine ve yanlarına vurduklarını gözlemlemiştir. Bunların hallerini de “delirmiş birçok kadının yaptığıının iki katundan fazlasını yaparlar” sözüyle tasvir etmiştir, bkz. **M. Misson's Memoirs**, tra. Mr. Ozell, s. 151-52.

geçtikten sonra St. George gününe rast gelen 23 Nisan günü bir köye geldiklerini anlatmaktadır. O burada, Rumların St. George'un resmi önüne geçip ibadet ettiklerini görmüş, içlerinden bir kadının “bâtıl inancını” dikkat çekici bulmuştur. Söylediğine göre bu kadın, bebeğini azizin ayakları dibine koyup, gayretle resme vurarak çocuğunun bedeni için gizli bir nimet verilmesine çabalamaktaydı. Chishull'un bugün gördüğü ve “bâtıl inanç” vurgusuyla anlattığı bir diğer Rum dinî uygulamasına dair gözlemi de dikkat çekicidir. İngiliz papaza göre Rumlar, dinî merasimleri bitince aziz resimlerini ellerine alarak koşabildikleri kadar hızlı koşup daha evvel boyadıkları tahtaya kafalarını çarpmaktadırlar. Chishull, böyle yapmalarının sebebinin ise günahlarına kefarete bulmak arayışı olduğunu öğrenmiştir⁵⁷².

Rumlara dair kısa bir anlatım yaptığı bölümde Thompson'ı da onları bâtıl inançlı kimseler olarak anarken görmekteyiz⁵⁷³. XVII. yüzyıl sonunda Covel'in anlattığı ve eserinin XIX. yüzyıldaki neşrinde hâlâ da devam ettiği ileri sürülen bir Rum inancı ise; ölülerin hayalet olarak geri dönüp yaşayanların kanını emdiği⁵⁷⁴. Kezâ Rumlar hakkında çok sert ifadeler kullanan Alman papaz Lüdeke'nin yazdıkları arasında da, onların çok derin ve köklü bâtıl inançlar taşıdığı ithamını bulmaktayız⁵⁷⁵.

Henry Maundrell Trablus'un güneyinde ziyaret ettikleri Rum manastırında kırk kadar Rum rahip bulunup, iyi tabiatlı ve çalışkan olsalar da “kesinlikle” çok cahil olduklarını söylemiştir⁵⁷⁶. Nitekim Rumların oturduğu bir başka yerden geçtikleri vakit Chandler da; kendilerine çok nazik davrandıklarını, bununla birlikte meraklı oldukları kadar cahil olduklarını da ifade etmiştir⁵⁷⁷.

Chandler *Philadelphia* (Alaşehir) antik bölgesine geldiklerinde bir kez daha Rumların cehaletinden dem vurmaktadır. Burasının piskoposu olmadığını ama proto-papazı (başpapaz) bulunduğunu söylemektedir. Kulübe gibi olan evi için “saray” unvanı verilmiş, kendilerini orada ağırlamıştır. Onu Grek dilinin cahili olarak bulduklarını, bir tercüman vasıtasıyla Türkçe konuşmak zorunda kaldıklarını ifade eden Chandler, Hristiyanlık öncesi *Philadelphia*'nın (Alaşehir) varlığına dair hiçbir

⁵⁷² Chishull, *Travels in Turkey*, s. 3-5.

⁵⁷³ Charles Thompson, v. 3, s. 165.

⁵⁷⁴ Dr. John Covel, ed. J. Theodore Bent, s. 256.

⁵⁷⁵ Bkz. Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi*, s. 97-99.

⁵⁷⁶ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 28.

⁵⁷⁷ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 192.

fikri olmadığını da belirtmektedir. Chandler ayrıca kendilerine ruhbanın ve ruhban sınıfından olmayanların, proto-papazdan daha fazla Grekçe bilmediğinin temin edildiğini söylemektedir. Alaşehirliilerin ise nazik insanlar olduğunu, Rumlardan birisinin onlara ağzına kadar seçkin bir şarap dolu toprak kap yolladığını da ifade etmektedir. Ayrıca ora Ağası kendilerinin Frenkler olduğunu duyunca, bir elçi vasıtasıyla karşılama sunmuştur⁵⁷⁸.

Rum papazların cahil olduğuna dair vurgu Edmund Chishull'da da görülmektedir. Aslında iki Grek kilisesi olan yeri, “zavallı cahil” papazların antik tiyatro olarak bilip kendilerini de böyle olduğuna inanırmaya çalıştıklarını, ancak kendilerinin onları bu hatanın tatmin edici hissinden mahrum bırakmayı doğru bulmayıp doğrusunu izah etmeye gayret etmediklerini anlatmaktadır⁵⁷⁹. Drummond'a göre ise Rum din adamlarının cahilliği skandal derecededir. Kıbrıs'takiler için konuşurken çok cahil olduklarını öne sürüp, piskoposlarının bile kendi incilleri dışında bir kitaba dair nâdirattan bilgileri olduğunu, okudukları incili de üzerine bindikleri katırdan daha iyi anlamadıklarını iddia etmiştir Cehalet dışında ithamları da vardır. Meselâ bir gün karşılaştığı ve doksan yaş civarında olduğunu düşündüğü Kefalonya başpiskoposunun o makama gelişini yolsuzluk ve rüşvete bulaşmasına bağlamıştır. Hâkezâ Rum din adamlarına “vahşiler” deyip onların talihsiz köylüleri söğüşlediklerini de kaydetmektedir. Ayrıca o 1743'te Kıbrıs başpiskoposunun halkı soymaktan ötürü şikâyet edilerek vazifesinden alındığını da yazmıştır⁵⁸⁰. Fakat Drummond sadece Osmanlı topraklarındaki Hristiyan adamları için böyle ithamlarda bulunmamış, Venedik'e giderken karşılaştığı bazı din adamlarının da fevkalâde cahil olduklarını ifade etmiştir⁵⁸¹. Fransız Van Mour da “Rum papazlar cahil, kaba ve cimridirler” diyerek muasır İngilizler ile aynı kanaati paylaşmıştır⁵⁸². Leydi Montagu'ya göre ise Greklerden daha cahil ve yozlaşmış insan grubu hiçbir zaman olmamıştır⁵⁸³. Lüdeke'yi de çağdaşı olduğu İngilizlerle aynı kanaatte buluyoruz. O, Türkiye'deki Hristiyanların çoğunun okuma yazma bilmediğini, din adamlarının cahil ve vaaz metni çıkarabilecek olanın çok az bulunduğunu öne sürmüş, manastırlarda

⁵⁷⁸ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 249.

⁵⁷⁹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 20.

⁵⁸⁰ Drummond, **Travels**, s. 96-97, 152-154.

⁵⁸¹ Drummond, **Travels**, s. 59.

⁵⁸² **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXI.

⁵⁸³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 318-19.

kütüphane olmadığını da iddia etmiştir. Bu denli cahil olmalarına rağmen dinlerinde sabit kalmalarını ise takdire şâyan bulur⁵⁸⁴.

Sir James Porter hem Rumların davranışları üzerine de hem de dinleri üzerine iki bölüm açarak onlar hakkında en ziyade yer ayıranlardan bir tanesi konumundadır. Ayrıca 1755'te, Royal Society tarafından kendisine sorulan bir kısım suallere verdiği cevaplardan birinde Rumlar hakkındaki kanaatlerini paylaşmıştır. Porter Rumların, “atalarının tüm ahlâksızlıkları, kusurları ve kötü alışkanlıklarını devam ettirdiklerini ancak o halkın tüm ruh ve faziletlerini ise kaybettiklerini” söyler. Öğrenme mekanizmasını desteklemesi gereken din adamlarının, cehaletin bizâtihi kaynağı olduklarını ve tüm yetenek ile kazançlarının dinî makamlar elde etmek için birbirlerine zarar ve Türklere rüşvet vermekten ibaret olduğunu ifade eder. Ayrıca aralarında dilbilgisi uzmanı, eleştirmen, tarihçi veya filozof olmadığını ileri sürmüştür⁵⁸⁵. Porter'ın bir başpiskopos değişimine dair anlattığı pek enteresan bir vak'a da bulunur. Buna göre felç inip aniden düşmesi üzerine öldü sanılıp tabutla taşınan ve özel cenaze merasimi için tahtına oturtularak bir odada bekletilen başpiskopos gözlerini açıp su istemiş, etrafındaki papaz ve diğer insanlar korkup kaçışmıştır. O ölü sanılırken bir metropolit ise kızlarağasına köleleri vasıtasıyla başvurup altı bin Venedik altını ödeme teklifiyle saraydan yeni başpiskopos olma emrini almıştır. Fakat asıl başpiskoposun ölmediği haberi gelince metropolis köleye tekrar giderek parasını istemiş, köle ise uzun süre yaşamayacağını ve nasılsa tekrar geleceğini ifade ederek onu geri göndermiştir. Porter'a göre neticede halk durumu öğrenince kızlarağası, kölesi ve ona bağlı olanlarla halkın intikamına kurban gitmiş, öldü sanılan başpiskopos ise halefi olacakken hiçbir zaman yerine geçemeyen kimsenin “aptallığına gülmek için” iki yıl daha yaşamıştır⁵⁸⁶.

Porter eserinde de Rumlar için genelleme yaparak fazlasıyla entrikacı, mağrur ve kindar oldukları ithamında bulunur. Hatta, Rumların arasında yaşayıp mücadeleleri ve entrikalarını inceleyen birisinin, ilkinden sonuncusuna kadar Bizans imparatorları zamanında irtikâp edilen “tiksindirici uygulamaların” dikkat çekici benzerliğini göreceğini iddia etmiştir. Rumların inancından bahsederken başta vurguladığı bir husus, Katoliklerden gördükleri zulüm hasebiyle Papalık'tan daimi bir nefret

⁵⁸⁴ Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi*, s. 75-77.

⁵⁸⁵ *Philosophical Transactions*, vol. XLIX, part I, London, 1756, s. 106.

⁵⁸⁶ *Sir James Porter*, s. 343-345; *Türkiye'nin Bir Asrı*, s. 134-135.

duydukları ve bu durumun onlara Protestanlığın her zümresini beğendirmesi hususudur. Aslında bu özellikleri İngilizler için yakınlık duymaya medar olabilecek bir hususiyetse de Porter geride olduğu gibi onlara yüklenmeye devam edecektir. Makam elde etmek için İstanbul'a iyi para vermelerine dair bir kayıt onda da bulunup Rum patriğinin doksan ilâ yüz bin dolar⁵⁸⁷ kadar bir miktar ödemesi gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat makama gelse de rakiplerinin düşmanlığı ve kendisini mahvetmek için yaptıkları plânlarla karşılaşır. Porter'a göre "genelde İstanbul'da oturan metropolitler birbirlerini alt etmek için bütün marifetlerini ortaya koyarlar... Kısacası bu papazlar, Türklerin elinde en kazançlı bir oyunun nesnesidirler; Türkler böyle ustaca oynamaya o kadar özen gösterirler ki, oyun asla sona ermez." Kezâ ona göre Rumlar, "Hristiyanların bazı diğer mezhepleri gibi hakiki dinin uygulamasına gayret etmeyi tamamıyla ihmal etmişlerdir." Ayrıca o Rumlar arasında "saçma ve bâtıl uygulamaların çok bulunup sık sık suüstimaller yaşandığını" da ifade etmektedir. Bir misal olarak azizmiş gibi ortaya çıkan ve çocuk doğuramayan kadınlara deva dağıttığını iddia eden bir Rum keşişin hikâyesine de kısaca yer vermiştir⁵⁸⁸.

Soygunculuk ve benzeri ithamların sadece belli bir makam ve güç sahipleri için yapılmadığı da anlaşılıyor. James Porter, Rumların ciddi kıymette herhangi bir şeyi nâdiren çaldıklarını fakat "zekâlarının canlılığı kadar parmakları çabuktur" ifadesiyle araklama yaptıklarını belirtir. Hatta söylediğine göre Rumların "Her küçük şey bir yığın oluncaya dek birikir" şeklinde bir deyişleri de bulunur⁵⁸⁹.

Thornton'un ise yaklaşımı ise bu konuda biraz daha değişiktir. O evvela geride gösterdiğimiz üzere pek methettiği Cantemir'den, "şimdiye dek barbarlığa batırılmış Yunanistan'ın Hristiyanlarının bu sonraki dönemlerde genel olarak antik efsanelerin en bilgisinden daha aşağı insanlar ürettiğini tahayyül etmeyiz" sözlerini aktarıp akabinde, kendi devrinde bilgisi ile övdüğü adamlar zikrettiğine dikkat çekmiştir. Thornton bunu yaparken Cantemir'e hiçbir tenkit ya da târizde bulunmamış, sadece modern Yunanistan'ın onurunu savunmada gayretkeş olduğunu ifade etmiştir. Ancak daha sonra Rusya ve Türkiye'de "Grek dinini", yani Ortodoksluğu incelediğini belirtip, hususi doktrinleri konusunda bilgisizliğini itiraf etmekle birlikte uygulamaları üzerine yaptığı gözlemi aktarmıştır. Bu gözlemine göre ise Ortodoksluk, "cehalet, bâtıl

⁵⁸⁷ Bu İspanyol doları olup o dönem ticarete ve İngiliz ticarî münasebetlerinde geçerli paradır.

⁵⁸⁸ Sir James Porter, s. 340-343, 352-353, 359; Türkiye'nin Bir Asrı, s. 132-134, 140, 142, 146-147.

⁵⁸⁹ Sir James Porter, s. 316; Türkiye'nin Bir Asrı, 114.

inanç ve fanatizmin cüzzamlı bir karışımı olarak doğru şekilde karakterize edilmiş” olur⁵⁹⁰. Thornton bu bağlamda, Rumların gemideyken sisli havaya yakalandıkları zamanda, gemide içlerinden en masum olan bir oğlanı seçip buhurdanlık ve tütsü ile birtakım dualar yapmalarını anlatıp başvuru bu tedbirin onlara has olduğunu düşünmüştür. Ayrıca başpiskopos veya metropolitenin, “eğitimsiz ve bâtıl inançlı insanların” zihninde kutsal bir karaktere sahip olduğunu da dermeyeran etmektedir. Eflak ve Boğdan voyvodalıklarındaki Rum din adamları da İngiliz seyyaha göre cahildirler. Kanaatine göre eğitim papazların elindedir ancak onların tüm bilgisi saçma ve bâtıl inançlı fikirlerden müteşekkildir. Telkin ettikleri ahlâklı olma anlayışının ise kölece ve erkekliğe sığmaz bir anlayış olduğunu söyleyen Thornton, neden böyle hükmettiğini örneklerle açıklamamaktadır⁵⁹¹.

Elizabeth Craven ise cahillik vurgulu ithamda bulunmasa da bunu destekleyen bir nakilde bulunmuştur. Buna göre Atina’dan yazdığı mektubunda, herhangi bir tıbbî faaliyet göstermemesine rağmen Rum köylü kadınları her ne hastalıkları varsa Craven’ın iyileştirebileceğine inanıp onun etrafını sarmışlardır⁵⁹². Alexander Russell ise Halep gözlemlerinde Rumların çok azının antik yâhut modern Grekçeden bir kelime anlayabildiklerine dikkat çekmiştir⁵⁹³. Kardeşi Patrick de daha sonra geldiğinde şehirde hâlâ Grekçe konuşan yerlinin nâdiren bulunabileceğini ve Grekçe okuyabilenin de çok az olduğunu ifade edecektir. Patrick Russell’ın sadece Rumlar için değil fakat genel olarak Doğulu Hristiyanların Kitab-ı Mukaddes okumaları yasak değilse de hakkında derin bilgileri olmadığı meâlindeki kanaati ve ancak “bâtıl inançlı şekilde” bayramlarla oruçları gözettikleri söylemi de burada zikredilmelidir⁵⁹⁴. James Dallaway de Rumlardan İtalya’da eğitim görenler haricinde kendi inançları hakkında rasyonel kaynak verebilenlerin çok az olduğunu ileri sürmüştür⁵⁹⁵. O ayrıca Rumların antik eserler hakkında “aşırı cehalet” sahibi olduklarını ve bunun alt sınıflara mahsus bulunmayıp üst düzey bilgi edinmiş ancak çok az sayıda papaz görülebileceğini ifade eder⁵⁹⁶. Grek Ortodoks kilisesinde düzenli zaman geçiren din adamlarının belli bir

⁵⁹⁰ Thornton, **The Present State**, s. 18, 82-83.

⁵⁹¹ Thornton, **The Present State**, s. 31, 415, 428.

⁵⁹² Craven, **A Journey through Crimea**, s. 251-252.

⁵⁹³ Alexander Russell, s. 78.

⁵⁹⁴ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 30-31, 35.

⁵⁹⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 373.

⁵⁹⁶ Dallaway, **Constantinople**, s. 225. İleride Antik Yunan devrinden keşfedilmiş paralarla alâkası olan bir Rum papazı ile konuşmasına temas edecektir, bkz. s. 362.

eğitimleri bulunduğuna fakat seküler bir hayat tarzı güdenlerin aşırı cahil olduklarına kanaat emtiştir⁵⁹⁷.

Öte yandan Rumlar için olmasa da Osmanlı topraklarında yaşayıp Avrupalı din adamlarınca kendileri bilgi edinmek nâmına tavsiye edilen ve dolayısıyla anlaşıldığı üzere bilgin addedilen gayrimüslim din adamları bulunduğunun kaydedilmesi de yerinde olacaktır. Nitekim Maundrell, Frankfurt'tan geçerken *Aethiopick History* adlı eserin yazarı “bilgin” Job Ludolphus tarafından kendisine Samiriyelilerin baş papazını görmesinin tavsiye edildiğini bildirmektedir. Bu sebeple Nablus'ta bu şahsa ziyaretini anlatan Maundrell, Eski Ahid'in *Pentateuch* kısmında (Tevrat'ın ilk beş kitabı) ortaya çıkan “zorlukları” tartışmak üzere onun yanına gittiğini söylemiştir⁵⁹⁸. Sina Dağı civarından çıkıp St. Catherine Manastırı'na geldiklerini söyleyen Thompson ise buranın kütüphanesini gezmiş, çokça Grekçe zemin baskı eser görmüştür. Fakat kıymetli elyazması sayısının az olduğu kanaatine varmıştır⁵⁹⁹. Thompson'ın bu kaydı geride manastırlarda hiç kütüphane olmadığını söyleyen Lüdeke'nin yanılığını da göstermektedir.

Cehalet ve bâtil inanç dışında Thornton, Grek milleti özelliklerine dair birtakım başka tespit ve kanaatlerini de paylaşmıştır. O, Greklerin atalarının ruh ve karakterlerini koruyup ispatladıkları yönündeki Eton'un anlatımına karşı Sandys'in naklini paylaşp, bilgilerinin dönüştüğünü, özgürlükleri yerine memnun oldukları köleliğin geldiğini, imparatoruklarıyla birlikte zihniyetlerini de kaybettiklerini savunur. Akabinde Baron de Tott'tan da dikkat çekici bir nakil yapar. Baron, Manoly Serdar şeklinde adını verdiği bir Grek ile aynı görüşte olduğunu belirtip bu kimsenin kendisine söylediği ifadeleri aktarmıştır. Buna göre Grekler, antik imparatorluklarının yıkımına yol açan gurur ve fanatizminden başka atalarının hiçbir özelliğini korumamışlardır. Nitekim Thornton da benzer kanaat taşır. Eflak ve Boğdan boyarları ve çocuklarının eğitiminden bahsederken, onları eğiten papazların kendilerine tek bir tane olsun yapılarını düzenleyecek prensip, cömert bir maksat veya onurlu bir duygu vermeden ikiyüzlülük ve ahlâksızlık dünyasına girmek durumunda kaldıklarını iddia eder. Hemen akabinde ise Grek canlılığını hariçte bırakarak ayırım gözetmeksizin

⁵⁹⁷ Dallaway, *Constantinople*, s. 378.

⁵⁹⁸ Maundrell bu din adamından, Yahudilerin Samiriyelilerin kutsal metnini kasten değiştirdiğine dair sözlerini de işitmiştir. Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 59.

⁵⁹⁹ Charles Thompson, v. 3, s. 363.

Greklerin tüm kötülüklerini tevarüs ettiklerini ileri sürmektedir⁶⁰⁰. Zaten o, geride de zikrettiğimiz üzere Türk tüccarın dürüstlük karakteri ile kendisini Yahudi, Rum ve Ermeni tüccardan ayırdığını belirterek Rum tüccarlara zımnen sahtekârlık ithamında da bulunmaktadır. Kezâ onun dikkat çekici bir diğer tespiti ise, Rumlarla karışık yaşamın olmadığı Türk köylerinde serserilik ve aldatmanın bilinmediğini söylemesiydi. Thornton'un Türkler ile mukayese ederek daha kötü olduklarına hükmettiği bir başka durum ise astlarına muameledir. Ona göre Grekler, astlarına Türk haysiyeti ile muamele etmezler, kibir huysuz biçimde haşın ifadelerde ve aşağılayıcı tavırlarda kendisini belli eder⁶⁰¹. Gerçi o mağrurane üstünlük duygusu ve kibrinin, “en bağınaz Türklerde olduğu gibi rezil Yahudi yâhut tutucu Hristiyan da kuvvetli” olduğunu söyleyerek⁶⁰² kibri zımnen daha geniş Rum toplumsal sınıflarına yaymıştır. Aradaki mühim fark ise, ilkinde birbirlerine karşı da makam ve mevki olarak üstün olanların bu kibir ve aşağılayıcı tutumu sergiledikleri belirtilirken ikincisinde kendileri dışındaki inanç grupları için bunu göstermelerindedir.

Dönem İngilizlerinin Rumlar ile alâkalı bir kısım şiddetli ifadelerinin veya en azından şiddet tonlarındaki yüksekliğin arkasında inanç farklılıklarının etkisi olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Meselâ bir İngiliz papazı olan Henry Maundrell, bir Rum manastırında ibadetlerini izledikten sonra, “belli dua ve ilahilerinde kutsal Kurtarıcımız ve Hz. Meryem hakkında çok saygısızca gevezelik ediyorlar” görüşünü serdetmiştir. Hâkezâ Maundrell'e göre Rumlar, dinî hizmetlerinde Hristiyan dünyasındaki herhangi bir millet içinde en ihmalkâr ve dindarlıktan uzak topluluktur⁶⁰³. Drummond'a göre de onların inançlarında sahtekârlıklar bulunmaktadır. Ayrıca ziyaret ettiği bir Rum kilisesi içindeki resimlemeleri “çok canavarca” bulup, İngiltere'deki kıymetsiz bir birahane için bile “utanç verici” olduğunu düşünmüştür⁶⁰⁴.

Maundrell'in bu bahisle ilgili addedebileceğimiz bir gözlemi de ilginçtir. Seyyah, Kutsal Mezar Kilisesi'nde bilhassa Rumlar ile Latinler arasında mezkûr kilisede aşai rabbani ayinini kimin icra edeceği konusunun şiddetli, öfkeli ve “oldukça

⁶⁰⁰ Thornton, **The Present State**, s. 73-75, 429.

⁶⁰¹ Thornton, **The Present State**, s. 312, 430.

⁶⁰² Thornton, **The Present State**, s. 312.

⁶⁰³ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 27, 134.

⁶⁰⁴ Drummond, **Travels**, s. 142-143, 161.

Hristiyanlık dışı” bir düşmanlığa yol açtığını kaydetmektedir. Öyle ki, bazen tam kapı önünde kavga ederek birbirlerine darbeler indirip yekdiğerini yaralar, bu suretle sundukları kurbanları ile kendi kanlarını karıştırırlar. Hatta bir muhafız papaz kolundaki büyük yara izini kendilerine gösterip, Maundrell’in ifadesiyle bu “dine aykırı savaşlarda” kuvvetli bir Rum papazının darbesiyle bu yaranın husule geldiğini de Maundrell ve yanındakilere bildirmiştir. Bundan sonra Maundrell’in yorumu şöyle olur: “Kim bu kutsal yerlerin kâfirlerin ellerinden kurtarılmasını bekleyebilir? Veya kurtarılsa bile, hangi elim çekişmelerin onların peşini bırakmayacağı beklenebilir? Mevcut esaret durumlarını görürken bile, Hristiyanlık dışı böyle bir öfke ve düşmanlığın vesilesi yapılabiliyorlar⁶⁰⁵.” İmparatorluğun batı topraklarında bulunan Chandler da farklı mezhepteki Hristiyan grupları arasında hâlâ düşmanlık bulunduğunu belirtmiştir⁶⁰⁶.

Ortodoks Rumları misyonerlerin yürüttükleri faaliyetle inançlarından döndürmeye çalıştıkları da seyyah kayıtları arasında bulunur⁶⁰⁷. Dallaway, Cizvit misyonerlerinin yaptıkları vaazlarla Osmanlı İmparatorluğu’nda birçok Rumu Katolik yaptıklarını beyan etmiştir⁶⁰⁸. Bu faaliyet arşiv kayıtlarına da geçmiş görünmektedir. Antakya, Şam, Halep ve Rum tevâbii Patrik Sülusturus arzuhalde bulunup Frenklerin Ortodoks Rumları dinlerinden döndürmekte olduğu şikâyetini iletmiştir. Bunun üzerine merkezden misyonerlik yapan şahısların engellenmesi, uslu durmazlarsa da başka yere sürgün edilmeleri emri verilmiştir⁶⁰⁹. Halep’te gerçekten Avrupalıların mezheplerine geçmeleri dolayısıyla bura Hristiyan din adamlarının çok sert tepki gösterdikleri tespit edilmiştir⁶¹⁰.

⁶⁰⁵ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 69-70. Papazlar arası kavga meselesini Maundrell’den nakille Thompson da anlatır, bkz. **Charles Thompson**, v. 3, s. 129.

⁶⁰⁶ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 51.

⁶⁰⁷ Misyonerler konusunda XVII. yüzyıl son çeyreğinde yazan Covell pek rahatsız olup bunu Hristiyanlar olarak kendilerinin utancı sayar. Zira iki yüz yılda Avrupa olarak Türklerden Hristiyanlığa fazla insan kazanılamadığını, buna mukabil bir sünnet düğününde yüzlerce Hristiyan gencin Türk yapıldığını söylemektedir. Ayrıca o, Osmanlı topraklarında gerçekten birçok misyoner bulunduğunu fakat bunların Türkleri tenassur ettirmekten başka tasarılar taşıdıklarını ileri sürmüştür, bkz. **Dr. John Covell**, ed. J. Theodore Bent, s. 210.

⁶⁰⁸ Dallaway, **Constantinople**, s. 373-374. Cizvitleri sadece Doğu’nun farklı mezhepteki Hristiyan milletleri değil fakat Batı’da da sevmeyenler bulunmaktaydı. Öyle ki İtalyan seyyah Baretti, Cizvit topluluğunun “insanlığın büyük topluluğu için tiksindirici” olduklarını düşünmekte ve hırsızlık arzusu taşımaları gibi kendince birtakım sebeplerini izah etmekteydi, bkz. Baretti, **A Journey from London to Genoa**, v. 1, s. 267-269.

⁶⁰⁹ Dağtekin, “Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri”, s. 93-94.

⁶¹⁰ Fakat bunu bazı Hristiyan din adamlarının mal ve para gasp etmeye bahane yapabildiği de görülmüştür. Ahkâm defterine yansıyan bir vak’a göre Halep kadısına 550 Rum gidip vergilerini

Diğer yandan sadece farklı bir grubun diğerine yönelik hamlesi değil fakat aynı grup içerisinde tefrika çıkarıp kadimi değiştirmeye çalışana karşı şikâyet üzerine merkezin müdahaleleri de olmuştur. 1780’lerde Ankara sancağı mutasarrıfına gönderilen bir emirde, Ermeni tairesi içerisinde bir grubun tefrika çıkarması üzerine diğer Ermeniler ve Ermeni Patriğinin şikâyet ettiğı bildirilip bu ayrı hareket edenlerin zindanbend edilmeleri emredilmiştir. Ayrıca durumlarına göre çeşitli para cezaları da öngörölmüştür. Nitekim farklı ayinler çıkaran yüzlerce Ermeni yakalanıp para cezasına çarptırılmış, veremeyenler de kalebend edilmişlerdir⁶¹¹.

Rumlar ile Türklerin ilişkileri bahsinde Chandler’ın bir gözlemi kaydedilmelidir. Geride zikri geçen Alaşehir ziyaretinde öğrendiğine göre Rumlar 300 aile kadar olup Türklerle bir arada arkadaşça yaşamakta ve onlar hakkında iyi konuşmaktadırlar⁶¹². Buna paralel bir kayıt da Alman papazda görölmektedir. Lüdeke, gerek ticaret gerek günlük işleri bakımından İzmir ve Türkiye’nin diğer şehirlerindeki toplulukların huzur içinde yaşadıkları ancak birbirleriyle pek samimi olmadıkları gözleminde bulunup Türkler, Hristiyanlar ve Yahudilerin birbirleriyle dostluk kurduklarını ifade etmiştir⁶¹³. Bu gözlemi Chandler’ın geride aktarılan ifadeleriyle paralellik arz etmektedir.

Fakat Lüdeke’nin samimi olmamaktan da öte bir duruma işaret eden dikkat çekici başka cümle ve nakilleri de bulunmaktadır: “Avrupalılar arasında yaygın bir atasözüne göre, eğer Türkler Rumları dizginlemeseler, Levant (Doğu Akdeniz) ülkelerinde ve Rumlar arasında yaşamak mümkün olmaz... Bir Rum ne kadar dik kafalı olursa olsun, karşısında bir Türk görür görmez hemen siner. Onların Türklere yaltaklanmaları, Türklerin hakaretlerine, sert davranışlarına, onlara taktıkları aşağılayıcı adlara yılışık bir sabırla katlanmaları insanı tiksindiriyor. Ama Rumlar her şeye rağmen Türklerin arkasından büyüklük taslamaktan, böbürlenmekten geri kalmıyorlar⁶¹⁴.”

tastamam vermeleri ve onun reyine muhalif hareket etmemelerine rağmen metropolit Sufinos’un kendileri hakkında “sizler efenc dinine tab’iyet eylediniz” şeklinde haksız gammaz yaptığını ve zorla 15.750 kuruşlarını gasp ettiğini anlatarak şikâyetçi olmuşlardır. Sözleri tetkik edilp doğru beyanda bulundukları anlaşılınca 15.750 kuruşlarının Sufinos’tan alınıp kendilerine geri verilmesine hükmedilmiştir, bkz. Cıkay, “Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850)”, s. 214.

⁶¹¹ Uzun, “Ankara Şer’iyye Sicili”, s. 151-152.

⁶¹² Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 249.

⁶¹³ Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi*, s. 25.

⁶¹⁴ Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi*, s. 97-98.

Rumların Türkler ile ilişkileri bahsiyle alâkalı olarak Leydi Montagu'nun Şubat 1718 tarihli Fransızca mektubundaki ifadelerine dikkat çekmekte fayda vardır. Grek papazlarını “dünyanın büyük şerirleri” olarak andığı bu mektubunda Montagu, İslam peygamberinin hukukunu kötülemek için kendi kafalarından bin tane hikâye uydurup saçma hikâyeleri yüzünden Kur'an hakkında doğru resim sahibi olmalarına mani teşkil ettiklerini savunmuştur⁶¹⁵.

Seyyahlardaki farklı gözlemlerde yansımasını bulduğu üzere hakikatte de Osmanlı'da Rumların iki farklı tavrı görülmüştür. Bazı Rumlar Osmanlı'yı zalim, despot ve barbar olarak görmüş fakat bazılarıysa Batılı değerleri şeytan icadı addedip onlara cephe alırken Osmanlı Devleti'nin yanında durmayı yeğlemiştir⁶¹⁶.

3.8.2. Eflak ve Boğdan

Asrın İngiliz seyyahları Rumlar hakkındaki görüşlerini ifade ederken birçok kereler karşımıza Boğdan ile Eflak'tan bahsederken de çıkmaktadırlar. Onların ifadelerine geçmeden evvel XVIII. asırda buralarda yaşanan önemli bir değişimi ifade etmek elzemdir. Asrın henüz başlarındayken beliren Avusturya ve Rus tehditlerine karşı Osmanlı, Eflak'ı “başlıca müdafaa hattı” olarak görmüş yeni bir siyaset uygulamaya başlamıştır. Buna göre Eflak idaresine yerli bey tayininden vazgeçilip Fenerli Rumların getirilmesine karar verildi. Böylece 1716-1821'e kadar Eflak, Fenerli Rum beyleri tarafından idare edilmiştir⁶¹⁷. Bu iki memleketten asker ve iâşe temin etmeleri beklenirdi. Karşılığında da yarı özerk, gayrimüslim statüye sahiptiler⁶¹⁸.

Chishull Eflak hakkında genel mâlûmat verir. Buna göre Türklerin Eflak voyvodasına kendi sınırlarında savaş ilan etme ve kendi parasını basma hariç tüm egemenlik haklarını vermekte olduklarını belirtir. Hukuk, Roma hukukuna uygun eski hukuklarıdır. Cezayı ilan etme gücü tamamen voyvodanın elindedir, Türkiye'de de

⁶¹⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 375-77.

⁶¹⁶ Bkz. Sia Anagnostopoulou, "L'historicité des termes: les Grecs et la domination ottomane XVIe-XIXe", **Méditerranée: Ruptures et Continuités. Actes du colloque tenu à Nicosie les 20-22 octobre 2001**, Université Lumière-Lyon 2, Université de Chypre. Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2003, s. 187-195.

⁶¹⁷ Kemal Karpat, “Eflak”, **DİA**, c. 10, İstanbul, 1994, s. 468.

⁶¹⁸ Aksan, **Osmanlı Harpleri**, s. 68.

yaygın olduğu üzere, infaz kararın hemen ardından uygulanır. Tüm vilayet on yedi kantona ayrılmıştır. Yerliler kendilerini “Romanlar” olarak anarlar. Chishull’a göre ayrıca dilleri Latince ve İtalyancanın kırık bir karışımıdır, Türkçe ve Slavcadan da kelimeler girmiştir. Antik devre dair bilgileri kullanma özelliği Chishull’da da açıkça görülüp, burada da bu yola başvurur ve vilayetin antik Daçya’yı oluşturan yerde bulunduğu da dikkat çeker. Dikkat celp eden bir gözlemi ise Eflaklı alışkanlıklarını Türklerinkine çok benzetmesidir. Eflaklıların dinlerinin tamamen Grek kilisesine bağlı olduğunu yazan Chishull, idaresinin de İstanbul’daki Patrik’e tâbi olduğunu belirtir⁶¹⁹.

İngiliz elçi Porter, Eflak ve Boğdan voyvodalıklarında hak iddia eden kimselerin en rezil, yalaka, zulüm yapan hallere girebildiklerini belirtir. Çevirdikleri entrikaların çok derin olması hasebiyle zenginler dahil birçok hayata mâl olup kendi kapıları önünde asılmakla oyunlarının sona erebildiğini de ifade eder. Yalancı voyvodaların durumu İngiliz elçiye göre “Grek karakterinin rezaletini” en net bir biçimde gösterir. “Boş gösteriş, aşağılayıcı küstahlık, zulüm ve baskı fiilleri” Porter’a göre onların irtikâp ettikleri arasında yer alır⁶²⁰. Thornton’a göre Osmanlı saray baş tercümanı ve Eflak’a atanan Grek kökenli ilk voyvoda⁶²¹ Alexander’ın oğlu Nicholas Mavrocordato’nun döneminden beri Grekler entrika konusunda üstün yetenekleri ve belki devlet işlerini idarede daha büyük zekâlarından her iki voyvodalıkta da kendilerini halef ve müteakip idareciler yapmaya muvaffak olmuşlardır. Filhakika entrika vurgusu ciddi surette yer almaktadır. Thornton devamla, Grek asillerinin devamlı entrika ile meşgul olduğunu, işlerini terk edip yetkilerini istismar ettiklerini, yağma ve gasp ile huzursuz lüks ve gösterişte hayatlarını harcadıklarını söyler⁶²². Dallaway ise kapsamı daraltarak daha spesifik konuşmuş ve zengin Rumların işbilir

⁶¹⁹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 85-86.

⁶²⁰ **Sir James Porter**, s. 345-347; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 135-137.

⁶²¹ XVIII. yüzyıl başında önce Kantemir ihanet edip Rusya’ya kaçarak çarın müşaviri olup sonra Eflak Voyvodası Brancoveanu da aynı temayülü gösterince III. Ahmed zamanında Eflak ve Boğdan’a Bâbüâlî’nin kontrolünde kalabilecek yerli Rum beylerinin atanmasını uygun görülmüştür. Bunun üzerine divan-ı hümayun tercümanı Alexandru Mavrokordato’nun oğlu Nikola Mavrokordato Boğdan’a atanarak 1821’e dek sürecek Fenerli Rum beyleri dönemi başlamıştır, bkz. Abdülkadir Özcan, “Boğdan”, **DİA**, c. 6, İstanbul, 1992, s. 270. Uzunçarşılı da Boğdan’a tayin edildiğini belirtip Nikola’nın da divan-ı hümayun tercümanlarından olduğunu yazmıştır, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. IV, II. bölüm, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1988, s. 42. Anlaşılan Thornton doğru bilgi vermekle beraber atanma yerini karıştırıp Eflak demiştir.

Mansel’e göre Mavrokordato ailesinin tarihi, Güneydoğu Avrupa’nın tarihidir. Dil bilgisi sayesinde itibar gören aile zincirinin başındaki Alexander Mavrokordato, Karlofça’nın imzalanmasında da yardımcı olmuştur. Onun hakkında daha fazla mâlûmat için bkz. Mansel, **Konstantiniyye**, s. 197-200.

⁶²² Thornton, **The Present State**, s. 386, 389.

ve entrikacı olduklarını söylemiştir⁶²³. Eton da Eflak ve Boğdan’a voyvodaların ciddi paralar vererek ve İstanbul’da çeşitli entrikalar yürüterek geldiklerini söyler. Kezâ kendileri voyvodalık makamına geçtikleri zaman bu sefer İstanbul’da geride kalan hemşerilerinin de voyvodalar aleyhine entrikalar döndürdüklerini ifade eder⁶²⁴. Craven’a göre Rumlardan Moldovya veya Eflak’a yollanan voyvodalar genelde üç yıl kalır, büyük bir servetle emekli olurlar. Ancak huzur içinde ölmezler, genelde kafaları kesilir. Servetlerini saklamaya çalışsalar da sarayın iyi casusları vardır⁶²⁵. Abdülkadir Özcan da gerek Eflak gerekse Boğdan’a voyvodaların en fazla üçer yıllığına tayin edildiklerini belirtmektedir⁶²⁶.

Eflak idaresinde Habsburg İmparatorluğu’na bağlılık da görülmektedir. Leydi Craven’a voyvoda, Prens Kaunitz’in⁶²⁷ emirlerine tamamen itaatkâr olduğunu ve iyi bir arkadaş olacaklarını ifade etmiş, kendisinden bunu Kaunitz’e de iletmesi için ricacı olmuştur⁶²⁸.

Edmund Chishull, Eflak’ı lüks derecede zengin bulmakla birlikte nüfus azlığı olduğunu düşünmüştür. Ayrıca Türklerin “barbarca” yapıları ile kıyaslanırsa Eflak

⁶²³ Dallaway, **Constantinople**, s. 5. Bununla birlikte sadece Rumlar için değil her Hristiyan cemaatinde bazı entrikalar döndürüldüğünü ifade eden de bulunur. Patrick Russell’a göre tüm Hristiyan cemaatlerinin saraydaki vekilleri “entrika sanatlarında tecrübeli” kimselerdir, bkz. Patrick Russell, **The Natural History**, s. 41.

⁶²⁴ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 190-191, 220.

⁶²⁵ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 238.

⁶²⁶ Özcan, “Boğdan”, s. 270.

⁶²⁷ Avusturyalı prens ve devlet adamı olan Wenzel Anton Kaunitz 2 Şubat 1711’de doğup 27 Haziran 1794’te ölmüştür. Ailesi onu kilise verip din adamı olmasını istemiş ve o bu yolda belli bir aşama kat etmişse de sonra papazlıktan vazgeçip Viyana, Leipzig ve Leyden’de hukuk çalışmış, akabinde İngiltere, Fransa ve İtalya’ya geniş bir çaplı bir eğitim yolculuğu yapmıştır. Bundan sonra da 1735’te saray müşavirliğine yükselmiş, diplomatik görevlere gönderilmiştir. Kendisi Prusya’ya karşı Fransa ile işbirliği taraftarı olmuş, Fransa’yla ittifakı temin eden Versailles Anlaşması’nın imzalanmasını sağlamıştır. Esasen İmparatoriçe Maria Theresa’nın güvenini kazanmış, devrinde Avusturya’da alınan kararlarda çok etkili olmuş ve 7 Yıl Savaşları zamanında fiilen Avusturya’nın idarecisi konumunda bulunmuştur. Ancak Theresa’nın oğlu II. Joseph zamanında birçok ortak hedeflere de sahip olmalarına rağmen etkisi düşmüştür. Bunda görüşlerinde dik kafalı, gösteriş düşkünü ve acayip bir tip olmasının tesir ettiği belirtilmektedir. Kaunitz, gösterişli kıyafetinin hazırlanmasında her birine ayrı görev verdiği bir hizmetçi yığını tutup sadece buna saatler harcamıştır. Bulaşıcı hastalıklara karşı da “çocukça” bir korku taşıyıp huzurunda “ölüm” ya da “veba” kelimesi zikredilmesine tahammül edememiştir. Kaunitz’in zikre şayan bir özelliği ise Aydınlanma devri filozoflarının etkisiy din adamlarına sert cephe almasıdır. Paris’te elçi iken Jen-Jacques Rousseau’yu özel sekreteri tutmuş, bu şehirde din adamlarına karşı nefret edinmiştir. Voltaire’in de arkadaşı ve büyük bir hayranı olmuştur. Papa VI. Pius 1782’de Viyana’yı ziyaret ettiği zaman ona çok kabaca muamele etmiştir. Siyasi kariyerinde kilise ve din adamlarının devlet yetkililerinin elinde bir araç konumuna düşürmek için çabalamıştır. Michael Ott, “Kaunitz, Wenzel Anton”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. 8, (ed. Charles G. Herbermann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen, Thomas J. Shahan, John J. Wynne), New York, 1913, s. 611-612.

⁶²⁸ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 312. Leydi Craven, Kaunitz’in “çok olağanüstü bir karakter, büyük bir devlet adamı ve büyük bir vatansever” olduğu düşüncesindedir, bkz. **The Beautiful Lady Craven**, v. 1, s. 82.

hükümdarına ait ve kalması için kendisine tahsis edilen yerin muhteşem addedilebileceğini söylemektedir⁶²⁹.

İngiliz seyyahlara göre bu iki voyvodalıktaki idareciler zulüm ederler. Öyle ki Thornton'a göre Mavrocordato'nun oğlu Nicholas, Neron ile mukayese edilebilecek derecede tiranlık ve eziyetlere imza atmıştır⁶³⁰. Esasen o, genel olarak her iki voyvodalığın Grek idarecilerini "siyasette bir canavar" olarak görmektedir⁶³¹. William Eton da burasının halklarını imparatorluktaki en ezilen halklar olarak tanımlamaktadır. Voyvodaların kendi keselerini doldurmak için halkın gücüyle orantısız vergiler yüklediklerini söyleyen Eton, voyvodaya para temin etmekle yükümlü boyarların halka her tür baskıyı yaptıklarını da ileri sürmüştür⁶³².

Chishull ise kendi gittiği zamandaki voyvoda hakkında farklı şeyler ifade etmektedir. Evvela Eflak voyvodası onları ziyaret etmiştir. Joannes Constantinus Bassarabas şeklinde adını yazdığı voyvoda on üç yıldır voyvodalık yapmakta olup Serbanus Cantacuzenus'un yerine geçmiştir⁶³³, o da Constantinus Stolnichus'un kardeşidir. Eyaletine iyi düzen ve disiplin getirdiği kanaatini paylaşan Chishull, iki üç matbaa getirdiğini, Grek mezhebinin faydalı eğitimini veren birkaç kitap bastırdığını söyler. Kırk yedi yaş civarında olup dördü oğlan on çocuğu olduğunu da bildirmiştir. Oğlanların ikincisi on dört yaşında olup Latince ve Grekçede iyi eğitim almıştır. Voyvodanın kendisi İngiliz seyyaha göre dost canlısı, ılımlı, cömert ve nazık birisidir, ailesinin eğitimine önem verip dinin de büyük bir teşvikçisi konumundadır. O sebeple basılmış kitaplar vermede, manastırlar dikmede, kiliseler tezyin etmede ve diğer dindarlık hareketlerinde masraflardan kaçınmaz. Amcası Constantinus Cantacuzenus Stolnichus ise Avrupa'nın birçok kısmına seyahat yapmış yaşlı birisidir. Edmund Chishull ertesi gün iade-i ziyaret yaptıklarını da anlatır. Yedi saat kadar süren bir

⁶²⁹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 77-78.

⁶³⁰ Thornton, **The Present State**, s. 388.

⁶³¹ Thornton, **The Present State**, s. 241-242.

⁶³² O, bu yazdıklarından sonra eseri boyunca büyük gayretle yaptığı Rus propagandası için bir kez daha uygun yerin geldiğini düşünmüş ve bura halklarının Rus hâkimiyetini tercih etmesi lâzım geldiğini belirtmiştir, bkz. Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 190-192. Nitekim evvelinde de buraları Mısır ile birlikte "Türk despotluğu" dokunuşundan ötürü acı çeken yerler arasında zikretmişti, bkz. Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 185.

⁶³³ Chishull'un Serbanus olarak kaydettiği Şerban Cantacuzino 1678-1688 arası voyvodalık yapmıştır. Yerine geçen ve Bassarabas dediği Constantin Brancoveanu ise 1688-1714 arası voyvoda olmuştur. Uzunçarşılı ise onu Konstantin Brankovano Basaraba olarak anıp Eflak voyvodaları cetvelinde Rumence Brankovano dendiğini, Nusretname ve Raşid tarihi ile mühimme kayıtlarında ise Konstantin diye zikredildiğini dermeyan etmiştir, bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s. 42.

ziyafet verildiğini belirtip mükemmel ve pahalı yemekler, müstesna çokça şarap ikram edildiğini kaydeden seyah, Eflak asillerinin nezaket, misafirperverlik ve nazik tavırlarına şahitlik ettiklerini de takayyut etmiştir. Ayrıca matbaayı ziyaret eden Chishull, burada Arapça kitaplar basıldığını da görmüştür⁶³⁴. İngiliz seyyahın bu suretle hizmetlerinden bahsettiği Brancoveanu için Kemal Karpat da akıllı ve dindar olduğu yorumu yapmış ve halkı tarafından çok sevildiğini belirtmiştir⁶³⁵.

Her iki taraftaki Rum toplulukları hakkında mâlûmat, gözlem ve düşüncelerini aktardıktan sonra Thornton, İstanbul'dakileri görünce acıma ve aşağılama, Bükreş ve Yassı'dakileri görünce ise tikslenme ve iğrenme duygularının yükseldiğine kanaat getirmiştir⁶³⁶. Filhakika Bükreş'e gelen Chishull da tüm vilayeti lüks derecede zengin bulmuş ancak seyrek nüfuslu olduğunu söyleyip insanların da ev yerine mağara ve kulübede yaşadıklarını gözlemlemiştir. Ana gelirlerinin mum, bal, post, at ve tuz madenleri olduğunu söyleyen Chishull, Türklere yıllık verdiklerine rağmen hükümdar ve baronların bunlarla müthiş şekilde hayat sürdürüklerini dermeyan etmiştir. Mâmâfih, tüm toprakların voyvoda ile baronlarının hâkimiyetinde olduğunu belirten Chishull'a göre köylü ise hizmetçi veya köledir⁶³⁷.

Filhakika Fenerli Rum voyvodalar döneminde Memleketeyn olarak anılan Eflak ve Boğdan'daki ahlâkî durum sarsılmış, rüşvet ve entrikalar artmıştır⁶³⁸. 100 yıldan fazla süren bu dönem Karpat'ın söylediğine göre Eflak'ta hâlâ nefretle anılan bir dönemdir. Patrikhanenin desteklediği Fenerli Rum beyleri hem yerli halkı sömürmüş hem de onlara "köklü bir fakirlik kültürü" aşılayarak tanrının onları beylerine hizmet etmek için yarattığı düşüncesini işlemişlerdir⁶³⁹. Uzunçarşılı da Fenerli Rumların voyvoda tayin edilmesinin Eflak ve Boğdan'da iyi karşılanmadığını, halkın bu yabancı beylere nefret duyduğunu fakat bir buçuk asra yakın zaman yerli voyvodalardan birçoğunun ihanetinin Osmanlıları bu yola sevk ettiğini söylemektedir. Ancak Fenerli voyvodalar idare cihetinden evvelkileri de aratmışlardır. Birbirlerine rakip aileler oldukları ve gönderilenler de bunların içlerinden çıktıkları için türlü türlü desiselerle

⁶³⁴ Chishull, **Travels in Turkey**, 78-80.

⁶³⁵ Karpat, "Eflak", s. 468.

⁶³⁶ Thornton, **The Present State**, s. 412.

⁶³⁷ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 82.

⁶³⁸ Özcan, "Boğdan", s. 270.

⁶³⁹ Karpat, "Eflak", s. 468.

birbirlerini yıkmaya çalışmışlar, ayrıca halkı da soyarak keselerini doldurmak için uğraşmışlardır⁶⁴⁰.

Lâkin Osmanlı idaresinin bu voyvodalıklarda gerçekleşen zulümlere tamamıyla bîgâne kalmadığını da belirtmek elzemdir. Yüzyılın hemen başlarında Boğdan reâyâsı voyvoda Dukaoğlu'nun kendilerini incittiği şikâyetinde bulunmuşlar ve kendi ihtiyar ettikleri boyarlardan birisinin tayinini istemişlerdir. Osmanlı idaresi de bu taleplerini uygun görüp Dukaoğlu'nu azletmiş ve Mihâl adlı boyar tayin olunmuştur⁶⁴¹. Boğdan voyvodası Aleksandra halka zulmetmiş, Osmanlı'nın önemli gördüğü işlere gerekli ehemmiyeti vermeyip kusur etmiş, fukarâyı koruması ve açgözlülüğten sakınması için birkaç defa da ikaz edilmiş olmasına rağmen kendisine çeki düzen vermeyince makamından azledilmiştir. Ancak onun yerine divan tercümanı olan bir başka Aleksandra getirilmiş, o da halkına zulme devam ve onları perişan etmiş, fakat devlet onun da azliyle uğraşmış ve kendisi tutunamayıp firar etmek durumunda kalmıştır⁶⁴². Van Mour'un gözlemi de Boğdan beylerinin sık sık görevden alındıkları şeklindedir⁶⁴³.

Bu görevden almalar her daim kendi halklarına zulüm etmeleri sebebiyle olmayıp Osmanlı'ya ihanet etmeleri de gerekçe gösterilmiştir. 1672 Lehistan seferi zamanında Eflak ve Boğdan voyvodaları Osmanlı'dan yüz çevirip Lehler ile birleşmeye kalkınca yerlerine yenileri atanmıştır⁶⁴⁴. Mezkûr Şerban Cantacuzino politikasını direkt Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak üzerine şekillendirmiştir. Bu maksatla Avusturya ile yakınlaşmış fakat onların Katolik inancını Doğu Avrupa'da canlandırmasından çekinerek karşı bir güç olarak Rusya ile daha da yakın ilişkiler kurmuştur. Kendisinden sonra gelen Brancoveanu da bilhassa Karlofça Antlaşması sonrası Eflak'ın bağımsızlığının en güvenilir bir garantörü adderek yüzünü Ruslara dönmüştür⁶⁴⁵. Ancak Osmanlı Rusya'yı 1711'de Prut Seferi'nde mağlup edince bir karmaşa süreci yaşanmış ve bu süreç Brancoveanu'nun 1714'te önce tahtından sonra

⁶⁴⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s. 42.

⁶⁴¹ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 699-700.

⁶⁴² **Mehâsinü'l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 210, 372, 380-381.

⁶⁴³ **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXVII.

⁶⁴⁴ Özcan, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, s. 40-41.

⁶⁴⁵ Uzunçarşılı'ya göre de Karlofça ve sonrasında Osmanlı'nın zayıflaması nedeniyle voyvodalar "vaziyete göre iki yüzlü siyaset" takip etmişlerdir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s. 41.

da kellesinden olmasına yol açmıştır⁶⁴⁶. Karpat'a göre idamında, Prut Savaşı'nda kendisi Petro'ya yardım eden Dimitri Kantemir'in Brancoveanu'nun sadık kalmadığı yönündeki şikâyeti etkili olmuştur⁶⁴⁷. Ancak Uzunçarşılı'nın aktardığı mevzumuz açısından da mühim detaylar vardır. Buna göre başta kendisine Osmanlı'nın pek teveccüh gösterdiği Brancoveanu, Uzunçarşılı'ya göre fazla olan bu teveccühten kabarak kral dedirtip para kestirmeye ve diğer hükümdarlarla münasebetlerde bulunmaya başlamıştır. Daha da ileri gidip Petro'yu Boğdan'a girmeye teşvik ederek Rus kuvvetlerinden bir miktar kendisinininkilere ilave yapmış ve İbrail Kalesi'ni işgal ile yakıp yıkıp halkını esir etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu hemen azledilirse komşu devletlere kaçacağı endişesiyle uygun zamanı beklemiş, nihayetinde “âdây-ı din ü devlet olan kefare ile müttelik” olarak ihanet ve Sultaniye kalelerinin bazısını tahrip ile yağma yaparak halkını katletmesi nedenleriyle idamına fetva verilmiştir. Evvela iki yüz kadar adamıyla Yedikule'de hapsedilmiş, sonra Ağustos 1714'te dört oğlu ve beş boyarıyla boyunları vurularak idam edilmiştir. Kelleleri teşhir edildikten sonra cesetleri denize atılmıştır⁶⁴⁸. Bu bilgiler Craven'ın geride geçen genellikle kafalarının kesildiği ifadelesinin de gerekçeleri olarak okunabilecek mahiyettedir.

Eton bir kenara, diğer yandan İngilizlerin Rumlar hakkında yazdıklarında sadece münekkittir ve muhacim pozisyonunda bulunmayıp bazı müspet kayıtları olduğunu da söyleyebiliriz. Meselâ Thornton, Eflak ve Boğdan'dan bahsederken buralarda her daim yalın ancak edepli bir misafirperverlikle ağırlandığını bildirmektedir⁶⁴⁹. Ayrıca her iki voyvodalıkta da Türkleri taklit yâhut onlara itaat ile tüm mezhep ve dinlere eşit şekilde hoşgörü olduğunu belirtmiştir⁶⁵⁰. Nitekim Ortaylı da Fenerli voyvodaların Romanya'yı hem soyan hem de modernleştiren kimseler olduklarını belirtmektedir⁶⁵¹.

⁶⁴⁶ Keith Hitchins, **A Concise History of Romania**, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2014, s. 44-45.

⁶⁴⁷ Karpat, “Eflak”, s. 468.

⁶⁴⁸ Zevcesiyle kızları ise ikamet etmek üzere Bursa'ya gönderilmişlerdir, bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s. 43-45.

⁶⁴⁹ Thornton, **The Present State**, s. 429.

⁶⁵⁰ Thornton, **The Present State**, s. 427.

⁶⁵¹ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s.

3.8.3. Yahudiler

Leydi Montagu, zengin tüccarların ekserisinin Yahudi olduklarını gözlemlemiş, Yahudi halkının Osmanlı ülkesinde “inanılmaz bir kuvveti” olduğunu ifade etmiştir⁶⁵². Ona göre her paşanın kendi Yahudisi vardır, her sırrına⁶⁵³ onu vâkıf eder ve tüm işlerini yaptırır. Onların elinden geçmeden pazarlık yapılmaz, rüşvet alınmaz, ticari mal hazırlanmaz. Büyük adamların doktorlarıdır, kâhyalarıdır ve tercümanlarıdır. İktidarda kim olursa olsun sarayın korumasından emindirler. Onlarsız yürütülen hiçbir ticaret yoktur. Birçoğu ciddi surette zengindir. Fakat evlerinde en üst lüks olsa da kamuya azını yansıtırlar. Montagu, imparatorluğun tüm ticaretini ellerinde tuttuğunu söylediği Yahudilerin, Türklerin çalışkanlık mahrumiyeti ve aylaklık alışkanlıkları sayesinde böyle galebe çaldıklarını düşünmektedir⁶⁵⁴.

Yahudiler Dallaway’e göre ise Osmanlı İmparatorluğunda diğer vatandaşlarla eşit haklara sahiptiler ve bir saygınlık derecesindedirler. Dinî uygulamalarını özgürce yapmalarına izin vardır, kadiya bizzat başvurmadıkları takdirde kendi hukuklarına göre muamele de görebilirler⁶⁵⁵. Onların gerçekten belli derecede saygın muamele gördüklerini destekleyen kayıtlar Osmanlı kaynaklarında da bulunmaktadır. Meselâ yeniçeri ocak bezirgânının ihanet edip erzak sıkıntısı çıkardığı tespit edilince evvela Rodos’a sürgün sonra da idam ile cezalandırılmış, yerine ise Baruh adlı bir Yahudi getirilmiştir⁶⁵⁶.

Diğer yandan onların da Rumlar gibi cehalet ile suçlandıklarına şahit olabiliyoruz. Charles Thompson onların kendi kutsal kitaplarının coğrafyasının cahili oldukları ve diğer milletler kadar yanlış yola sapmış halde bulunduklarını ileri sürmüştür⁶⁵⁷.

Halep’te Yahudiler mor renkli “babooğ” (pabuç) ve sarıklarıyla Patrick Russell’a göre kolayca tanınırlar. “En savsak bir halde” de kuşak bağlarlar. Russell Biddulph’tan⁶⁵⁸ da iktibasta bulunup 1600 öncesi kırmızı sarık giydiklerini ancak

⁶⁵² Montagu’ya yakın bir zamanda yazan Van Mour da Yahudilerin âdeta ticaretin efendisi konumunda olduklarını söylemektedir. **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXI.

⁶⁵³ Bunları temelde parasal konular olarak düşünmek gerekir.

⁶⁵⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 354-355.

⁶⁵⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 389.

⁶⁵⁶ **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 156.

⁶⁵⁷ **Charles Thompson**, v. 3, s. 16-17.

⁶⁵⁸ William Biddulph XVII. yüzyılın hemen başında Halep’e Protestan din adamı olarak tayin edilmiştir. Kara yoluyla Kudüs ziyareti yaptığı gibi İstanbul’daki diplomatik hayata da burnunu sokmuştur.

veziriazamın rahatsız olup maviye çevirttiğini, şimdi ise bazı sarık kuşaklarının hâlâ kırmızı olduğunu belirtir. Ayrıca ona göre hepsi sakal bırakır ve Frenk Yahudileri bile buna zorlanırlar⁶⁵⁹. Farklı milletlerin her birisinin başlarına giydiklerinde farklılıklar gösterdiklerine dair Dallaway’ın de gözlemi bulunmaktadır⁶⁶⁰.

Yahudi kadınlarının bazılarının “olağanüstü derecede güzel” olduklarını söyleyen Russel, başörtülerinin Türk ve Hristiyan kadınlarınkinden gerek tarzı gerekse incilerle bezenmesi hasebiyle ciddi şekilde ayrıldığını gözlemlemiştir. Ayrıca ince çizme ve terliklerinin mor renkte olduğunu, örtülerinin ise beyaz olup bir kollarını serbest bırakacak şekilde giydiklerini ifade etmiştir. Yabancıların huzurunda hep örtülülse de kendi milletlerinden kimselerin önünde örtünmek konusunda daha ihmalkârdırlar. Yemeklerini de erkeklerle aynı masada yemezler, bunun istisnası ise yabancıların bulunmadığı yortu günleri olup ancak bu vakitlerde bir arada yerler. Evlilik yaşının ise Yahudiler arasında Türklerden daha küçük olduğunu dermeyen etmektedir. Evlilik merâsimlerine dair detaylı bir anlatım da yapmıştır. Çok eşliliğin ise Yahudiler arasında çok az olduğunu ve kendisi Halep’te iken birden fazla eş sahibi yirmiden fazla kimse bulunmadığını belirtmiştir⁶⁶¹.

Yahudiler ile Hristiyanlar arası bir fark olarak zikredilebilecek bir diğer kayıttan ise Russell, hahamın Yahudiler arasında gördüğü saygının piskoposun Hristiyanlar arası gördüğü saygıdan daha yüksek olduğunu ifade eder⁶⁶².

Yahudiler Russell’a göre Hristiyanlara nazaran daha büyük bir aşağılama ile telakki edilirler. Bu durumda çeşitli etkenler bulunabilir. Görüntü ve dış görünüşlerinin daha rahatsız edici olması da bir etken olarak düşünülebilir. Aynı Patrick Russell’a göre Yahudilerin alt sınıfı tüm halk içindeki en dağınık halde ve kirli olanlarıdır. Fakat bunun ciddi bir etkisi olduğunu söylemek zor. Alt sınıftakiler en kötü görüntüde olsa da bazılarında haftada bir evlerini ve kendilerini temizleme

Seyahatnâmesi ise 1609’da yayınlanmıştır. Kendisi Osmanlı İmparatorluğu’ndaki hayatla alâkalı kaynak neşreden ilk din adamı olma özelliğini de taşımaktadır, bkz. Gerald MacLean, **The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720**, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2004, s. 51. 1609’da John Kitely onun Zante’de bir gemi ambarında İngiliz bir fahişeyle sarmaş dolaş basıldığını, sonra ar damarının iyice çatlayıp sokaklarda zil zurna sarhoş gezdiğini yazmış, onun bir “cehennem papazı” olduğunu söylemiştir, bkz. MacLean, **Doğu’ya Bakış**, s. 98.

⁶⁵⁹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 59.

⁶⁶⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 77.

⁶⁶¹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 62-63, 79-83.

⁶⁶² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 64.

zorunluluğu bulunduğu da gözlemlenmiştir. Fakat genel kanaatinde Russell, diğer gruplarla kıyaslandıklarında Yahudilerin kirlilikte rakipsiz olduklarını ifade etmektedir⁶⁶³. Kendilerine karşı tepkinin sebebi olarak göz önüne alınması gereken bazı hususlar ileride zikredilecektir.

Gayrimüslimlerle birlikte toplum hakkında yazılanlara genel olarak bakıldığında, elde edilen bilgilerin evvel yazılmış bazı çalışmalardaki ifadeyi gözden geçirmeyi gerektirecek mahiyette olduğu sonucuna varılmaktadır. Örneğin Ortaylı'nın kitabında şöyle denilmektedir: “Osmanlı aile yaşamında farklılıklar dinî olmaktan çok bölgesel, hattâ etnik olmaktan çok coğrafidir⁶⁶⁴.” Seyyahlar ise farklı dinî grupların birtakım benzerlikler sergilediklerini teyit etmekle beraber geride aktardıklarımızdan görüldüğü üzere birçok farklılık bulunduğunu da gözlemlemişlerdir. Bilhassa Patrick Russell'ın anlatımında gayrimüslimlerin evlerinde hareme daha az önem verilmesi, kürtaj suçunun daha çok olması, kendini tutamayıp içkiyle coşarak şehvetten kaynaklı suça daha çok bulaşılması, Rum kadınlarının şehvî arzularındaki ayrı hali, çocukların yetiştirilmesi, cenaze defni ve Rum kadınlarının Türk kadınlarına nazaran çalışmaktan daha uzak olması, Sakız'da Rum kadınlarının Hristiyan dünyasındakilere benzer şekilde yüzlerini açmaları, Yahudilerin temizlik konusundaki vaziyetleri gibi birçok konuda farklılıklar nazar-ı dikkatimize sunulmuştur. Bunların üzerine devlet kararıyla giyimlerindeki farkı da ilave ettiğimiz vakit dinî gruplar arası göze batan ayrımlar bulunduğu sarahatle anlaşılmıştır.

3.8.4. Gayrimüslimlere Baskı Meselesi

Gayrimüslimlere Türkler tarafından baskı ve zulüm yapıldığına dair çeşitli sebeplere istinat ettirilmiş muhtelif seyyah kayıtları mevcuttur. Bunun bir sebebinin İslam'a karşı hasmâne tavır olduğu görülmektedir. Geride yıllar boyu edindiği tecrübe ve izlenime göre şehirde büyük emniyet bulunduğunu yazan Porter, İslam peygamberi ve Kur'an'a hücum ettiği satırlarında ise Türklerin bu inançlarından ötürü inanmayanlara “şiddet, dolandırıcılık ve yağmacılık” yaptıklarını ileri sürmüştür. O bilâhare Hristiyanlar ve Yahudilerin İstanbul'da korku içinde yaşadıklarını da ileri

⁶⁶³ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 60-61, 305.

⁶⁶⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 2.

sürecektir⁶⁶⁵. Ancak bunun dışında gördükleri ve farklı değer yargıları da baskı yorumlamalarının sebepleri arasındadır.

Şam halkının “çok bağınaz ve küstah” olduğunu söyleyen Maundrell, şehre girecekleri zaman bu sebeple kendilerini içeri alacak yeniçerinin kendilerini batı kapısından içeri almadığını belirtmektedir. Zira şehir boyunca birçok Frenk yürüdüğünü görecekları için rahatsız olmaları tehlikesini göz önüne almıştır. Bu sebeple onları şehrin diğer tarafındaki bahçelerden içeriye sokmuştur⁶⁶⁶. Onun bu ifadelerine aynen iştirak eden Thompson da Şam halkının Avrupalı Hristiyanlara karşı “tuhaf bir nefretleri” olduğunu ifade etmiştir⁶⁶⁷. Ayrıca Frenklerin bahçelerde at sırtında gitmelerine müsâade edilmediğini, yürümek veya merkep üstünde gitmeye zorlandıklarını anlatan Maundrell buna da tepki verip “küstahlık” olarak adlandırmıştır⁶⁶⁸. Thompson ise Nil’in doğusunda Dimyat’ta bulunan halkın, Türk hâkimiyetindeki yerler içerisinde yaşayan “kesinlikle en kötü tabiatlı kimseler” olduklarını ifadeyle Avrupalılardan tiksindiklerini vurgulamış, Avrupalıların çokluk içerisinde bulunduğu sokaklar hariç burada hiçbir sokakta aşağılanmadan yürüyemediklerini de iddia etmiştir⁶⁶⁹. Patrick Russell ise Halep’teki Avrupalılar için konuşurken, eşkıyaya karşı emirlere hediyeler vermek gibi ileride zikredilecek bazı sebeplerin etkisiyle korumaları ve rahatlıkları bulunduğunu anlatsa da, Halep’teki paşanın Avrupalılar için verilen kapitülasyonların bazı maddelerini atlaması ve ayrıcalıklarını ihlâl etmesinden sıkıntılı olduklarını yazmıştır⁶⁷⁰.

Diğer yandan Rumların zenginliklerini Türkler mallarına el koymasın diye saklamak için uğraştıklarına dair seyyah kayıtları da bulunmaktadır. Henry Maundrell Türklerin çeşitli bahanelerle malî sorumluluklar bindirdiği için zamanlarını ziraatçılık ile geçiren rahiplere rastlamış ve bu sebeple Türklerle “açgözlü” demiştir⁶⁷¹. Leydi Montagu *Philipopoli*⁶⁷² kentinde yaşayan zengin Rumlar bulunduğunu ve bunların zenginliklerini büyük bir dikkatle gizlemeye zorlanıp fakir göründüklerini

⁶⁶⁵ Sir James Porter, s. 227, 229; Türkiye’nin Bir Asrı, s. 39, 41.

⁶⁶⁶ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 122.

⁶⁶⁷ Charles Thompson, v. 3, s. 3.

⁶⁶⁸ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 128.

⁶⁶⁹ Thompson’a göre ayrıca buradaki yapıların çoğu kötüdür, bkz. Charles Thompson, v. 3, s. 253.

⁶⁷⁰ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 24-25.

⁶⁷¹ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 28.

⁶⁷² Herhalde Philipopolis antik kentini zikretmekte olup Sofya’dan geçiş yaptığı bu yer günümüzde Bulgaristan sınırlarında bulunan Plovdiv, yani Filibe şehridir.

serdetmektedir. Sakız Adası'nda da zengin birçok aile bulunduğuna fakat "Türklerin kıskançlığından" kaçınmak için gizlediklerine dair gözlem ve kanaatini paylaşmıştır⁶⁷³. Zenginlik açısından Dallaway de paralel sözler kullanmış, idarenin herhangi bir baskısına dair bir ifade serdetmemekle birlikte Sakız Adası'nın diğer adalardan daha ziyade olarak eski refahı üzere durduğu izlenimi edinmiştir⁶⁷⁴. Drummond ise Kıbrıs'ta makam sahibi herkesin tiran ve altlarındaki herkesin köle olduğunu, Rumların çok zalimlik ve gaspa maruz kaldıklarını iddia etmiştir. Dahası o, buradaki Rumların baskıya da alıştıklarını, her tür suçla uzlaşa içerisinde girdiklerini ve bu sebeple hep fakir kalacaklarını ileri sürmüştür⁶⁷⁵. Leydi Craven de Boğdan ve Eflak'tan bahsettiği sırada, buraların makamından ayrılmış Rum yetkililerinin servetlerini saklamaya çalıştıklarını ancak genelde kafalarının kesildiğini iddia eder. Ona göre bu "acınası Grekler kesinlikle sadece korku dolayısıyla" kendi evlerinde esir konumundadırlar⁶⁷⁶. Bu konuda pek dikkat çekici bir iddia ise Van Mour'da yer almaktadır. O, Arnavut Hristiyanların Türklerden iyi muamele görmediklerini söyledikten sonra, şâyet Müslüman olmak isterlerse de vergi memurlarının haraçtan mahrum kalmamak için bunu önlediğini ileri sürmüştür⁶⁷⁷. Fakat genel olarak mesele hakkında seyyahların abartılı ifadeleri olduğunu düşünülebiliriz. Zira XVII. yüzyılda hem Kayseri hem Ankara üzerine incelemede gayrimüslimlerin çoğunlukla orta ve üst sınıfta bulunup zenginler arasına bile girdikleri ve zenginlik hiyerarşisinde Müslüman ekseriyetten üste konumlanabildikleri tespit edilmiştir⁶⁷⁸.

Kıyafet konusunu da azınlıkların baskıya uğraması bağlamında değerlendiren olduğu görülmektedir. Eton'a göre bir Hristiyan mutlaka Türklerin giymediği koyu renk elbise giymeli, evlerini mutlaka siyah veya kahverengiye boyamalıdır. İddiasına göre kurula uymayanın derhal kafası kesilir. III. Selim'in kırmızı ayakkabı giyme imtiyazına sahip olmadıkları halde giyen bir Hristiyan görünce hemen kafasını kestirdiğini de ileri sürmüştür⁶⁷⁹. Fakat Eton'dan evvel ve onun gibi III. Selim zamanında yazan Dallaway ise Ermeniler, Rum ve Yahudilerin kıyafetlerinin genellikle mavi, terliklerininse kirli kırmızı renginde olduğunu söylemiştir. Ona göre

⁶⁷³ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 311, 421-422.

⁶⁷⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 270.

⁶⁷⁵ Drummond, **Travels**, s. 150.

⁶⁷⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 238.

⁶⁷⁷ **Van Mour**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, s. LXXV.

⁶⁷⁸ Faroqi, **Orta Halli Osmanlılar**, s. 167, 170, 173, 175.

⁶⁷⁹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 64.

Türkler maviyi onursuz bir renk olarak düşünür⁶⁸⁰. Chandler ise kırmızı renkteki pabuçların Türkler dışında kimsenin giymesine izin verilmediğini söylemektedir⁶⁸¹. Thornton ise daha genel ifadeyle, Müslümanlara has ve gayrimüslimlere yasak renkte ayakkabı giyenin öldürüleceğini belirtmiştir⁶⁸². Eton ayrıca kendisi yazdığı sırada Londra’da olduğunu belirttiği H. A. İsimli bir kimseyi III. Selim’in tebdil-i kıyafet gezerken süslü bir elbise içinde gördüğünü, onun bir Avrupalı olduğunu duyunca da kafasının kesilmesini emrettiğini, orada bulunan bazı önemli kimselerin yalvarıp yakarması üzerine bu genç Avrupalının sadece kıyafetlerinin yırtılması ile kurtulduğunu hikâye etmiştir⁶⁸³. Seyyahın anlattığına benzer bir emrin III. Mustafa devrinde verildiğini görmekteyiz. Seyyid Hasan Muradî, sarı mest pabuç ve kıymetli bir kürk olan ferve-i kakum giyen Yahudilerin padişah tarafından katlinin emredildiğini 21 Mayıs 1758 tarihinde kaydetmiştir⁶⁸⁴. III. Osman’ın da tebdil gezilerinde kıyafetini uygun görmediği birkaç gayrimüslimi öldürttüğü bilinmektedir⁶⁸⁵.

Kıyafet konusundaki yasaklara vurgu ve bunlara riayette hassasiyet gösterilmesinin beklenmesinin temelinde dinî endişe bulunmaktadır. İslam kaynaklarında gayrimüslimlere benzememek için kıyafetlerinin ayrı olması vurgulanmaktadır. Böylece suretteki benzemenin sîrettteki benzemeye kapı aralayacağı endişesiyle araya Müslümanlarla gayrimüslimler arasına net bir çizgi çekilmektedir. Nitekim XVI. asırda İstanbul’da bulunan İspanyol Pedro adlı esir, kadın veya erkek Müslümanların ellerinden geldiğince Hristiyanların yaptıklarının tersini yaptıklarını, böylelikle Hristiyanlara benzemekten uzaklaştıkları ölçüde Allah’a yaklaştıklarına inandıklarını yazmaktadır. Aynı asırda Ebussuûd Efendi’nin ve sonraki asır ve dönemlerde başka şeyhülislamın da kıyafette benzememe üzerine fetvaları görülmektedir. Renkler konusunda ise seyyahların nakillerinden de anlaşıldığı üzere zaman zaman bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. III. Murad’ın 1580 tarihli fermanında Yahudilerin kırmızı, Hristiyanların siyah şapka giymesi ve her ikisinin de sarık

⁶⁸⁰ Dallaway, **Constantinople**, s. 77. Bu uygulamaların belli dönemler için mahdud olduğu ve değişiklik gösterebildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Halep’te Patrick Russell da Hristiyanların terliklerinin kırmızı olduğunu görmüştür, bkz. Patrick Russell, **The Natural History**, s. 42-43.

⁶⁸¹ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 165-166.

⁶⁸² Thornton, **The Present State**, s. 136.

⁶⁸³ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 65.

⁶⁸⁴ Muradî, **Bir Kâtibin Kaleminden**, s. 60.

⁶⁸⁵ Özcan, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, s. 213.

sarmaması emredilmiştir. 1631’de Manisa’da Yahudi taifesinin kendilerine mahsus hırkalarının siyah renkte olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem gayrimüslimlerin kırmızı giyince Müslümanlarla karıştırıldıkları belirtilerek siyah giymelerinin belirtildiği de görülmektedir. III. Selim ise Ermenilerin şapka ve ayakkabılarının kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin ise mavi renk olmasını istemiştir⁶⁸⁶. Turan da uygulamada seyyahlara bakılırsa bölgelere göre bazı farklılıklar olduğunu belirtmektedir. Buna göre Kıbrıs’ta da siyah giyim hâkimse de Rumların başka renkler de giydiği ve nispeten bu konuda daha özgür oldukları anlatılmaktadır⁶⁸⁷. Nizamnâme’ye uyulmaması halinde sert cezalandırılmaya dair bir örnek de aktarmaktadır. Buna göre III. Selim devrinde 1791’de sarı mest giyme yasağına uymayan iki Yahudi Ortaköy’de yakalanmış ve cezalandırılmışlardır⁶⁸⁸.

Bazı yerlerde gayrimüslimlerin kötü vaziyet içerisinde olduklarını gözlemlmeleri de seyyahların düşüncelerine tesir etmiş olmalıdır. Meselâ Chishull Haemus Dağları (Koca Balkan Dağları) eteğinden Tuna’ya kadar ekilebilir ve otlak arazi bulunmasına rağmen, sakinlerini “aşırı fakirlik” içinde bulup evlerinin de “çok kötü inşa edilmiş” gözüktüğünü söylemektedir⁶⁸⁹. Leydi Montagu ise Kızköy’ün Hristiyanların ikamet ettiği bir yer olup evlerinin güneşte kurutulmuş pislikle yükseltilmiş küçük kulübelere başka bir şey olmadığını yazmıştır. Devamında ise, Türk ordusu yürüdüğü zaman buradakilerin dağa kaçtıklarını zira askerlerin bütün sürülerini çekerek onları tamamıyla mahvettiklerini ileri sürmektedir. Bu sebeple dağa gitme tedbirlerinin emniyet temin ettiğini izah etmiştir⁶⁹⁰. Zante Adası’na giden Drummond, burada Hristiyan din adamlarının ancak insanların yardımlarıyla geçinebildiğini gözlemlemiştir. Adada yirmi beş bin insan bulunup bunların beş yâhut altı bininin kentte yaşadığını söyleyen Drummond, insanların fakir olduğunu belirtir. Diğer yandan burada tam kırk beş kilise olduğunu fakat Katoliklere ait üç tane bulunduğunu yazarak, durum böyle iken din adamlarının vaziyetinin müreffeh olmasının beklenemeyeceğini anlatmaya çalışmıştır⁶⁹¹. Patrick Russell ise idarecilerin

⁶⁸⁶ Namık Sinan Turan, “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 60, sayı 4, 2005, s. 242-257.

⁶⁸⁷ Turan, “16. Yüzyıldan”, s. 254.

⁶⁸⁸ Turan, “16. Yüzyıldan”, s. 253.

⁶⁸⁹ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 76.

⁶⁹⁰ Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 320. Kızköy olarak anladığımız bu yeri “Kiskoi” şeklinde yazmıştır.

⁶⁹¹ Drummond, *Travels*, s. 96-97.

açgözlülüğünün pazarları sıklıkla boşalttığını ve zengin Yahudilerin bile kümes hayvanlarına başvurmak zorunda kaldıklarını savunmuştur⁶⁹².

Türklerin rahatsız olmalarından ötürü bazı tatbikatlarını değiştirmek zorunda kaldıkları da devir seyyahlarının dikkatini celp etmiştir. Henry Maundrell Trablus'un iki saat güneyinde kalan bir Rum manastırına gittiklerini anlatırken Türkler için "tikindirici" olması hasebiyle çan çalamadıklarını belirtir. Bu vesileyle Rum kiliselerindeki uygulamaya temas eden Maundrell, kapıdan sarkan iki tokmakla çıkarılan bir tür ezgi ile cemaatlerini topladıklarını anlatır⁶⁹³. Dallaway de "iyi bir Osmanlı'nın" çan sesinden tiksindiğini ifade eder. Bu sebeple Hristiyanların bir tahta parçasını baklava biçiminde aşağı yukarı bir metre (birkaç feet) uzunluğunda kesip iki çekiçe çaldıklarını, bu suretle uzak bir mesafeden algılanabilir yüksek bir ses çıkarıldığını belirtir. Belon'dan da bir nakil yapıp onun zamanında bunların demirle yapıldığını ancak kısa sürede Türklerin yasakladığını aktarmıştır⁶⁹⁴. Thornton da Bükreş'te çan sesi duyulmadığına şahitlik etmektedir⁶⁹⁵.

Durumları iyi bulunmayan Hristiyan ibadethaneleri de seyyahlar tarafından genellikle baskı görmeleri bağlamında ele alınmıştır. Maundrell, Behluliye'ye⁶⁹⁶ geldiğinde bura fakir halkının kiliselerine büyük hürmet duysa da kilisenin halinin pek kötü olduğunu gözlemlemiştir. Bir kilisenin ise sığır ahır yapıldığını söylemektedir⁶⁹⁷. Beyrut'a gelen Thompson da burada gördüğü bir Rum kilisesinin eski ve yapısı çürümüş olduğunu yazar⁶⁹⁸. Kutsal topraklar olarak kabul ettikleri Filistin⁶⁹⁹ memleketine geldiği zaman burada da harap kiliseler bulunduğunu görmüştür. Ayrıca o, İmparatoriçe Helena tarafından Hz. Yakup'un Kuyusu olarak bilinen yer üzerine

⁶⁹² Patrick Russell, **The Natural History**, s. 61.

⁶⁹³ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 27.

⁶⁹⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 132.

⁶⁹⁵ Thornton, **The Present State**, s. 405. İlber Ortaylı tokmakla çalma usûlünün Sasani İmparatorluğu'nda görülüp oradan beri bunun hep benimsendiğini söylemektedir. Çan çalma yasağı 1856 Islahat Fermanı ile kalkmıştır, bkz. Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 8.

⁶⁹⁶ Maundrell geldiği bu yeri "Bellulca" olarak anmıştır. Levant Kumpanyası'nın İngiliz din adamları üzerine çalışan Mills'e göre burası muhtemelen Lazkiye'nin doğusundaki el-Behluliye'dir, bkz. Simon Mills, "The Chaplains to the English Levant Company: Exploration and Biblical Scholarship in Seventeenth- and Eighteenth-Century England", **Die Begegnung mit Fremdem und das Geschichtsbewusstsein**, (ed. Judith Becker and Bettina Braun), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2012, s. 255.

⁶⁹⁷ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 7-8, 19.

⁶⁹⁸ Charles Thompson, v. 3, s. 45.

⁶⁹⁹ Thompson eserinde alâkalı bölümün başlığını "Palestine or, The Holy Land" olarak belirlemiştir, bkz. Charles Thompson, v. 3, s. 99.

dikilen kiliseden⁷⁰⁰ “Türklerin kötülüğü” sebebiyle geriye hiçbir şey kalmadığını öne sürmüştür⁷⁰¹. Ancak o bu konuda yanılmaktadır. Hz. Yakup Kuyusu Kilisesi’nin (Church of Jacob’s Well) esasen beşinci yüzyıl sonları ve altıncı yüzyıl başlarındaki Samiriye isyanları sırasında yıkıldığı düşünülmektedir⁷⁰². Dönem kaynaklarından St. Euthymius da Samiriyelilerin kiliseleri ve manastırları yağmalayıp yakıp yıktıklarını anlatmış, hatta modern araştırmacı için biraz abartılı bulunan ifadesiyle Filistin’i sanki bir barbar istilası olmuşçasına ıssız bir yere çevirdiklerini yazmıştır⁷⁰³. Modern bir kısım araştırmacılarda da antik Samarya bölgesindeki harabelerin, kesin tarihlerini söylemek neredeyse imkânsız addedilse de baştan aşağı 484 veya 529 Samariye isyanları sonrası çıktığına inanma temayülü bulunmaktadır. Birtakım kazı çalışmaları da bu görüşlerini destekler niteliktedir⁷⁰⁴. Bu örnek, seyyahların Türkler tarafından harap edildiğini zannettikleri birçok kilise veya manastırın aslında daha Hristiyan devrinde veya Türklere sorumluluk düşmeyen bir devirde tahrip edilmiş olduğunu ve Türklerin mesul olmayıp seyyahın yanlıya düştüğünü göstermesi açısından mühimdir. Bu elbette bütün gördükleri örnekler için kesin olarak söylenebilecek bir şey değilse de seyyahlarda yüklenen sorumluluk ve atfedilen haşin tavrın ciddi biçimde büyütüldüğüne hükmetmeye kâfidir.

Edmund Chishull’sa Kadıköy’de St. Euphemia’ya adanan bir “zavallı” Rum kilisesi gördüğünü, kilisenin dördüncü genel konsülün toplandığı yer olan mevcut köyden biraz uzaklıkta bulunduğunu söylemektedir⁷⁰⁵. Richard Chandler’ın Alaşehir’de görüştüğü proto-papaz da konuya müteallik bazı bilgiler vermiş, Chandler da kendi gözlemiyle beraber aktarmıştır. Hatırladığı kadarıyla kendilerine orada yirmi

⁷⁰⁰ Konstantinus’un annesi Helena, 326 yılında Filistin’deki Kutsal Topraklar’a doğru o zamanlar henüz popüler olmayan hac seyahatine çıkmış, Eusebios’a göre Hz. İsa’nın doğduğu ve göğe yükseldiği yerlerde Doğu ve Zeytin Dağı kiliselerini inşa ettirmiştir. Paul Stephenson, **Büyük Konstantin**, çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 266-267. Beytullahim’deki Doğu Kilisesi Justinianus (483-565) devrine ait olsa da dördüncü yüzyıl yapısının hayatta kaldığına dair izler bulunmaktadır. Zeytin Dağı üzerine diktiği kilisenin ise “Eleona” olarak bilindiği ve Beytullahim’dekiyle aynı formda tasarlandığı belirtilmektedir. Eusebius, **Life of Constantine**, translated with introduction and commentary by Avril Cameron and Stuart G. Hall, Oxford University Press, New York, 1999, s. 291-294.

⁷⁰¹ Charles Thompson, v. 3, s. 102, 120.

⁷⁰² Loay Abu Alsaud, “Byzantine Churches in Nablus (*Neapolis*), Palestine”, **Zephyrus**, vol. LXXXII, julio-diciembre 2018, s. 203. Kudüs Patrikhanesi internet sitesinde de öyle ifade edilmektedir, bkz. “The Church of Jacob’s Well”, <https://en.jerusalem-patriarchate.info/blog/2017/06/04/the-church-of-jacobs-well/> (20 Aralık 2019).

⁷⁰³ Alan D. Corwn, “The Samaritans in The Byzantine Orbit”, **Bulletin of John Rylands Library**, vol. 69, no. 1, s. 127.

⁷⁰⁴ Hagith Sivan, **Palestine in Late Antiquity**, Oxford University Press, New York, 2008, s. 128.

⁷⁰⁵ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 43.

dört kilise olduğunu söylemiştir. Chandler’a göre bunların çoğu harap haldedir. İlaveten Chandler, içlerinden altı tanesinin iyi durumda olup papazlarının bulunduğunu söylemektedir. Episkoposluk kilisesi büyük olup yıldızlar, oymalar ve kutsal portrelerle süslenmiştir⁷⁰⁶.

Tetkik ettiğimiz bir kısım seyyahlar için camiye çevrilmiş Hristiyan ibadethaneleri de bu bağlamda üstünde durdukları meselelerinden olmuştur. İnançlarına göre St. George’un ejderha öldürdüğü yer olup bu sebeple onun adına dikilen şapel de Maundrell’in gündemine girmiş, burasının camiye “saptırıldığını” ifade etmiştir⁷⁰⁷. Maundrell Beyrut’ta Evanjelist St. John’a tahsis edildiğini ileri sürdüğü bir kilisenin de Müslümanlar tarafından baş camileri olmak üzere “gasp edildiğini” belirtmektedir⁷⁰⁸. Kiliselerin camiye çevrilmesini çok rahatsız edici buldukları bunları ifade biçiminden gayet açıktır. Nitekim geride zikredilen Chishull’un Ayasofya hakkındaki ifadesi de bu duygularının açık bir göstergesidir.

Harap halde bulunan gayirmüslimlere ait ibadethane zikri bazı seyyahlarda tek başına vurgu olsa da, aslında bu durumun Müslüman camileri ve başka yapıları için söz konusu olabileceği de görülmektedir. Bu bağlamda Cerablus’ta Drummond’un bir harap cami gördüğüne dair kaydını zikredebiliriz⁷⁰⁹. Dallaway ise İznik’te Rumların harap kiliseleri olduğu gibi Türklerin hamam ve camileri için de bu durumu gözlemlediğini kaydetmiştir. Bursa’da da insanların yetmiş kadar cami hatırladığını lâkin büyük bir kısmının ihmal edilip harap halde olduğunu ifade etmektedir⁷¹⁰. Diğer yandan her kötü bulunan gayrimüslim ibadethanesi de illa harap hale düşürülmesine değil fakat bazen antik bir yapı olup kötü inşa edilmesine de bağlanmıştır⁷¹¹.

Henry Maundrell’in harap kilise yapılarıyla alâkalı farklı bir gözlem ve düşüncesi de kayda şâyandır. Antik Sur şehrinden geçerken tahminince harabelerin ortasında düşüncesine göre Sur Katedrali olan büyük bir kilisenin doğu kısmı sonlarını görmüştür. Diğerlerinden daha yüksek bir sütun olduğunu söylediği bu yer sonrası, yolculukları boyunca “yüzden az olmayan” harap kilise gördüklerini ve hep bu doğu

⁷⁰⁶ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 249.

⁷⁰⁷ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 38. Aynı yeri Thompson da görüp “şimdi bir Müslüman camisine dönüştürülmüş” ifadesiyle kaydetmiştir, bkz. *Charles Thompson*, v. 3, s. 42-43.

⁷⁰⁸ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 40.

⁷⁰⁹ Drummond, *Travels*, s. 211.

⁷¹⁰ Dallaway, *Constantinople*, s. 169, 177.

⁷¹¹ Bir örnek için bkz. Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 40-41.

kısmı sütununun ayakta olduğu gözlemini paylaşmıştır. Kendisi bunun para karşılığı Hristiyanlar yıkıyor da ondan mı, “barbarlar” korku ve saygılarından bu kısmı bırakıyor da ondan mı, yâhut inşa yapıları buna göre bir sağlamlıkta mıydı, yoksa bu “imansız bölgelerde” gelecekteki restorasyonlarının önceden habercisi olarak gizli bir takdir mi onları koruyor; bu konuda karar veremeyeceğini söylemiştir⁷¹². Maundrell’in eseri günlük tarzı olup genelde görüp bakındıkları kilise ve manastırlarla alâkalı kayıt düştüğünü ve bu kaydı attığı tarihe kadar kaydettiği Hristiyan ibadethanesi sayısının açıkça daha az olduğunu göz önüne getirdiğimiz vakit verdiği “yüz” sayısının abartılı olabileceği kanaatine varmaktayız.

Öte yandan geride de işaret edildiği üzere seyyahların Osmanlı topraklarında gayrimüslimlerin tavrının Müslümanlarınkine nazaran daha kötü olduğuna dair dikkat çekici gözlem, tespit ve mülâhazalar aktardıkları da görülmektedir. Meselâ Maundrell, Marunilerin kendilerini Türklere nazaran daha kötü karşıladıklarını söyleyerek, Türklerden gördüklerine nazaran daha fazla küstahlık ile karşılaştıklarını anlatmıştır⁷¹³.

Diğer yandan Osmanlı’ya karşı Rumların yaptıkları da onlara gösterilen tavırla birlikte mutlaka göz önüne getirilmeye çalışılmalıdır. Çoğunlukla bu şekilde bir düşünme ile ele almasalar da seyyahların bize bunu sağlayacak bazı gözlem ve nakillerde bulunduklarını söylemek mümkün. Nitekim Patrick Russell, Türk komşularının “küstah” tavırlarından sıkıntı çekme ihtimalleri bulunsa da birçok zorluğu kendi düşüncesizliklerine borçlu olduklarını belirtmiştir⁷¹⁴.

Dallaway, Rumların yaptıklarıyla başlarına gelenin sorumluları olduğuna dair tespit sahibi gözükmektedir. Nitekim Rumların “bastırılmaz kıskançlık” ve “sonsuz entrika” kaynaklı çekişmelerden dâimen sıkıntıya uğradıklarını yazmıştır. Bunu Sakız sakini Rumlar için yaptığı bahiste de görmek mümkündür. O, Sakız Adası için “Rumların cenneti denebilir” diyerek Sakız’ın hem sayı hem de zenginlik zaviyesinden asıl sakinlerinin onlar olduğunu ifade eder. Söylediğine göre “büyük bir emniyet ile zenginliklerinin keyfini sürmektedirler.” Lâkin bu ifadelerinin devamında Dallaway, eğer ki özel hayatları ile yetinselerdi Rumların “mutluluklarının rahatsız

⁷¹² Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 48.

⁷¹³ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 35.

⁷¹⁴ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 42.

edilmemiş” olabileceği kanaatini de paylaşır. Ancak entrika ve devamlı surette ellerindekileri arttırma arzuları onları Osmanlı veya düşmanları ile bağlantılar aramaya kışkırtmaktadır. Dallaway’e göre işte bu sebeple ölüm ve mallarının alınması gibi kendileri için utanç verici durumlar başlarına gelmektedir⁷¹⁵.

James Porter’ın Rum doktorlar hakkındaki kayıtları da bu bağlamda ele alınabilir. Ona göre pek hürmet gören bu meslek Türklerin beğenisine kendilerine sunmak için en iyi yollardan birisidir. Lâkin Porter Rum doktorlar için, “korkarım en iyileri dürüstlüğe olduğu kadar, ünlü hemşerileri Hipokrat’ın yeteneğine de yabancındırlar” ifadesini kullanır. Çoğunun mesleğin önde gelen kaidelerini bilmediklerini, açtıkları dükkânlarda hastaların keseleri ve hayatlarıyla oynadıklarını ifade eder. Porter bu noktada dikkat çekici bir örnek de verir. Buna göre bir Rum doktor, zengin ve yüksek rütbeden bir Türk’ün tek oğlunda çiban çıkmasından kaynaklı rahatsızlık üzerine tedaviye gider. Bir veba türü olduğuna Türk’ü ikna ettirip tedavisi için neredeyse bulması imkânsız bir nane türünden bahseder. Türk yalvarmaları karşısında o da şaşkın ve çaresizmiş rolü yapar. Sonra gidip mucizevî şekilde bulmuş gibi otlar gelir. Halbuki Porter’a göre en başından beri cebinde bulunmaktadır. Neticede 10 şiline satın aldığı şey için 25 pound ister. Tedavi başarıya ulaşır. Rum doktor da övünerek memleketine gider⁷¹⁶. Rum doktor dışında Ermeni doktor da Porterin tepkisini çekenler arasındadır. Bir Ermeni kölenin efendisini tedaviye bir doktor geldiğini ve tedavi sürecine tanıklık ettiğini, daha sonra efendisi ölünce bu kölenin kendisini doktor ilan ederek ortaya çıktığını anlatmaktadır. İngiliz elçi, İstanbul’da “böyle alçak” kimselerin ve hatta daha beterlerinin çok olduğunu ileri sürmüştür⁷¹⁷.

Zikredilen problemlerden çok daha büyüğü de mevcuttu. İngiliz büyükelçisi John Murray, Rumların hayallerini İstanbul merkezli bir Grek Devleti’nin süslediğini bildirmişti⁷¹⁸. Bu bağlamda William Eton’un paylaştığı bir mektuba da mutlaka temas edilmelidir. 1790 yılında Pano Kiri, Christo Lazzotti ve Niccola Pangola isimli üç kişilik bir heyet Yunanlılar tarafından çarîçeye gönderilmiş ve görüşmeye muvaffak

⁷¹⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 102, 277.

⁷¹⁶ **Sir James Porter**, s. 347-349; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 137-138.

⁷¹⁷ Porter Ermenilere “ahmaklık” isnadında da bulunup iş ihtiyaçlarına geldiği zaman Rumlar kadar kurnaz ve becerikli olduklarını ifade etmiştir, bkz. **Sir James Porter**, s. 349-351; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 139-40.

⁷¹⁸ Gürçan, “John Murray’ın”, s. 138.

olup Fransızca tercümesi ile birlikte Yunanca bir tezkire takdim etmişlerdir. Burada, “canlarını ve mallarını Siz Yüce Majesteleri’nin ayaklarının altına sermeyi teklif etmek için” vatandaşlarının kendilerini vekil tayin ettiğini iletir, “nihayet kendimizi ayaklarınızın dibine atmak ve hakir tezkeremizi Siz Yüce Majesteleri’ne bizzat sunmak cüretinde bulunduk” ifadelerine yer verilmektedir. Devamla, hiçbir zaman hazinelerini değil sadece barut ve gülle istediklerini belirterek, “Biz buraya hazinenizi istemeye değil, canlarımızı ve mallarımızı size sunmaya geldik” denilmektedir. “Ey Yunanlıların dininin iftihar!” diye seslenilen çariçeye, “Sizin yardımınızla barbar Müslümanların gasp etmiş bulundukları imparatorluğumuzu geri almaya, aşağıladıkları patrikliğimizi ve kutsal dinimizi kurtarmaya, Athena ve Lacademon’un torunlarını, dehaları hâlâ tükenmemiş bir milleti hâkimiyetleri altında inlediği cahil tiranların boyunduruğundan kurtarmayı” ümit ettiklerini beyan etmişlerdir. Sonda ise çariçeden torunu Konstantin’i kendilerine imparator olarak vermesini dilemişlerdir⁷¹⁹. Eton’un aktardıkları bununla da kalmaz. Söylediğine göre Yunanlılar, Ruslardan aldıkları sözle 300.000 asker çıkartmak ve onlardan gelecek destekle de İstanbul’u ele geçirmek plânı yapmışlardır. Hedefleri ise Türkleri tüm Avrupa ve adalardan çıkarıp atmaktır. Eton, her yerde gizli haberleşmelerle Türklerin tüm kaynakları ve ne kadar birlikleri bulunduğunu da öğrendiklerini söyleyip artık daha fazla bahis yapmasının doğru olmayacağını ifadeyle meseleye dair sözlerini sonlandırmıştır⁷²⁰. Görüldüğü üzere Osmanlı’nın kendi içinde azınlıklardan birçok kimse Osmanlı’ya ağır darbeler indirmek ve en azından bölmek için çalışmakta, Osmanlı’nın düşmanına hizmetkârâne bir tavırla yaklaşp bu maksatları için destek bulma gayretindeydiler. Burada şunu da ilave etmeliyiz ki; Eton’un yazdıklarına göre çariçenin maksadı da Yunanlılar ile uyum ve birlik içindeydi. Eton’a göre Rus monark Türkleri Avrupa’dan atmak istediği gibi Yunan imparatorluğunu da yeniden kurmak emelindeydi ve tüm siyasî ilişkiler de bu amaca göre belirleniyordu. Çariçenin Ocak 1779’da doğan ikinci torununa Konstantin adını vermesi, bakımı için Yunanlı kadınları vazifeli kılması ve onun da Yunan dil ve sütü ile büyütölüp Yunancasının geliştirilmesi hep bu amaca mebniydi. Eton nihayetinde, “Kısacası ona verilen bütün eğitim onu İstanbul tahtına hazırlamak içindi

⁷¹⁹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 126-130.

⁷²⁰ Müdahil olsalardı İstanbul’a çariçenin torununu oturtabileceklerine dair düşünceleriyle birlikte okumak için bkz. Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 231-234.

ve o zaman kimsenin çarîçenin bu amacından şüphesi yoktu” diyerek vaziyetin ciddiyetine dair dikkat çekici bir kayıt düşmüştür⁷²¹.

Osmanlı kaynakları da birtakım ihanetlerinin farkına vardıklarını göstermektedir. III. Ahmed devrinde Rusların “re’âyâ keferesiyle ittihâd ü ittifâk üzere olduğu” kanaati oluşmuştur. Mora etrafındaki köy ve kasabalarda oturan Devlet-i Aliyye reâyâ keferesi de Osmanlı tarihçisine göre “kûfür tek millettir” muktezasınca Mora hâkimi Venedik’e yardım üzere olmuşlardır. Dahası “suret-i İslam’da olan ba’z-ı melâ’in” de⁷²² Venedikliler ile güzel ilişkiler kurup onlara zahire satmış ve din düşmanlarını kuvvetlendirmişlerdir. Gizlice irtidat edip onlarla kız alıp kız vererek ittihat edenler de olmuştur. Bunun da ötesinde irtidat etmesine rağmen suret-i İslam’da görünmeye devam edip Osmanlı ordusu içerisinde casusluk yapmaya çalışanlar da çıkmış ve yakalananlar cezalandırılmıştır. Burada Gördüs Kalesi kuşatması zamanında da reâyâ keferesinin ihanetiyle karşılaşmıştır. Mora yarımadasında daha sonra reâyâdan olup Müslümanları katleden, eşkıyalık edenler de çıkacak fakat eşkıyaya aman verilmeyip ipe çekileceklerdir⁷²³. Düşman Temeşvar’ı kuşattığı vakit de burada 30.000 reâyâ keferesinin hasma yardım ettiği anlatılmaktadır⁷²⁴.

Ahmed Vâsîf Efendi, Belgrad musâlahasında kendi memurlarının aldatıldığını ve Osmanlı’nın Bosna fethinde mâlik olduğu kale ve toprakların Avusturya’ya terkinin derc edilmesi gibi fahiş bir hata işlendiğini belirtip, bunun divan tercümanı Yenaki’nin ihaneti yüzünden olduğunu söylemektedir⁷²⁵. Darphâne sarrafı Bedros adlı zimmî ise malî gücüyle türlü melânetler işlemek, ulaşabildiği devlet sırlarını ifşâ etmek ve insanların oğlanları ile kızlarına tasallut edip ırz ve namus perdesini yırtmak gibi çok ağır cürümler işlemiş, yetinmeyip devletin izni olmadan kafasına göre kilise inşa etmek gibi otoriteye kafa tutan eylemler de yapmış ve hıyanetini ileri taşımıştır.

⁷²¹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 263-264.

⁷²² Burada gayrimüslimlerden ziyade gaflet etmiş Müslümanlara verilen bir tepki olduğu düşünülebilir.

⁷²³ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 843, 913, 918-920, 1044-1045. Mora civarındaki reâyâ keferesinin üst üste ihanetleri zuhur etmesine rağmen Osmanlı’nın yine de onlara asla zulmedilmemesini emretmesi ve bununla da kalmayıp emrine muhalefet edenleri cezalandırması dikkat çekicidir. III. Ahmed devri Mora seferi zamanında zulmedilmemesi emrine rağmen Modon havalisinde zeâmet ve timar erbabından bazıları köy reâyâsına zulmetmişler, ikaz edilince de yetkililere kılıç çekmişler, neticede altı tanesi cezalandırılmıştır. **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 937-938.

⁷²⁴ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 1034-1035.

⁷²⁵ Durum sonradan anlaşılnca Yenaki katledilmiştir, bkz. **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 197.

Neticede izinsiz yaptığı kilisesi yıkılmış, kendisi de kafası kesilerek cezalandırılmıştır⁷²⁶.

Ayrıca Bâbüâlî içerisinde Avrupalılar için casusluğa soyunanlar da çıkıyordu. John Murray ismini saklayarak böyle bir casus edindiğini ülkesine bildirmiştir. Boğdan Prensi tarafından gönderilen bir mektuptan ise bir Rumun casus olduğu ve idam edildiği öğrenilmektedir⁷²⁷. Tüm bunlarla beraber devletin ihanet edenle etmeyen arasına fark koyması ve hassasiyetle mevzunun üzerinde durması dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunun çarpıcı bir misali 1678-1774 harbi sırasında Bükreş düşmanın eline geçip Ruslar karşısında zor duruma düşüldüğü vakitte gösterilmiştir. O civara giden askere yollanan emirde Eflak reâyâsının ekserisinin itaat üzere olup raiyette ısrar eyledikleri dolayısıyla Bükreş ve etrafında olan Ruslar ile ittifak etmedikleri vurgulanmış, itaatte olanların ve aman dileyenlerin malına da evladına da hayvanlarına da dokunmanın şer'an yasak olduğu, asla padişahın rızası olmadığı ve bunu dikkate almayanların şiddetle muamele göreceği bildirilmiştir⁷²⁸.

Araştırmalarda da evvelki dönemden sonrakine bazen bazı Rumların hıyanet içerisinde oldukları tespit edilmiştir. XVI. asır sonlarında Marcos Moussouros, Papa X. Leo'ya gönderdiği bir şiirinde “barbar Türklere, antik toprakları işgal eden bu korkunç kurtlara ve hâlâ Aziz Bakire'nin ismini yok etme tehdidi devam edenlere karşı” bir ordu kaldırma çağrısı yapmıştır. İstanbul Patriği Joannikios 15 Şubat 1656'da Papa VII. Alexander'a gönderdiği mektubunda dinin düşmanlarına karşı zafer almaları için tanrıya dua ettiklerini söyleyip “ata yadigârı memleketlerinin fethi ve Ayasofya'da ayin” temennisinde bulunmuştur. Ayrıca o, Ortodoks Hristiyanları hisarlarından dışarı çıkıp Türklere karşı savaşılmaya zorlamış, günahlarına kefareti için ölmeleri gerektiğini bildirmiştir. 1800'de Mısır'da Rumların bir şarkısında ise, “ne zamana kadar bu lanet olası Müslümanların kölesi olacağız” ifadesi geçmektedir⁷²⁹. Rusları harekete geçirmek için Fransız İhtilali'nden çok daha evvel faaliyet içerisinde bulundukları da bilinmektedir. 1736-1737'de Rus Çariçesi Anna Ioannovna'ya Eflak

⁷²⁶ Mehâsinü'l-Âsar, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 333.

⁷²⁷ Gürcan, “John Murray'ın”, s. 83.

⁷²⁸ Ersin Kırca, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi 168 Numaralı Mühimme Defteri (s. 1-200) (1183-1185/1769-1771) Transkripsiyon, Değerlendirme”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007, s. 287-288.

⁷²⁹ Anagnostopoulou, “L'historicité des termes”, s. 190, 192, 195.

elçisi olarak P. Dragunescu gönderilmiş, elçi voyvodalık boyarlarının “diğer köleleştirilmiş insanlarla beraber onları terk etmeyip kendilerini Ortodoks Majestelerinin tebaası yapmasını kölece talep ettiklerini” bildirmiştir⁷³⁰.

Ermenilerden ortalığı karıştıranlar da görülmüştür. Sakka Çeşmesi kurbünde kahvehane olarak anılan bir dükkânda “bir ermeni habîsi”, birçok kimseler ile cemiyet teşkil edip melânet ve şekâvete cesaret etmiştir. Ancak yakayı ele vermişler, Ermeni adam dükkân kapısı önüne asılmış, diğer işbirlikçiler ise Limni adasında kalebend edilmişlerdir⁷³¹.

Yahudiler için de tepki ve soğukluğa yol açan çeşitli sebepler bulunmaktadır. Bazen Müslüman kadına habîs muamele eden Yahudiye rastlanmıştır⁷³². Halep’te mermerkeş Yahudilerin mermerkeş esnafından aldıkları altın ve gümüşü israf edip Abdullah isimli bir kimseye de eziyet ederek iş, huzur ve emniyeti bozdukları şikâyeti yapılmış, bunun üzerine ellerindeki altın ve gümüşün alınarak işlerinden def edilmeleri emredilmiştir. Bir başka sefer ise daha da ciddi probleme yol açan Yahudiler görülmektedir. Hem Müslümanlar hem de Yahudilerden “bi-garez” kimseler Halep’teki bazı Yahudilerin Müslüman ve Yahudi avrat ve oğlanlarına karıştıkları şikâyetinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine şikâyet edilenlerin Antakya’ya sürgün edilmeleri ve Halep’e bir daha dönmeleri emredilmiştir⁷³³. Bazı Yahudilerin çocuklara tasallutu Osmanlı kroniğine dahi geçmiştir. Kaptanıderya Canım Hoca demekle maruf el-Hac Mehmed Paşa’nın kethüdası Moralı Ali Ağa’nın 7-8 yaşında oğlu Fener Kapısı havalisindeki evlerinin kapısı önünde dururken meyve satar bir Yahudiden meyve almak istemiştir. Yahudi onu yalnız görünce, “şuracıkda dahi güzel yemişlerim vardır gel sana her türlü meyveden alıvereyim” diyerek çocuğu alıp eteği ile örtüp Balat Kapısı içinde Yahudihaneye getirmiş fakat bir yeniçeri içeri girerken görmüştür. Bu yeniçeri tek başına derhal içeriye hücum edip “tîz getürdüğünüz müslimân ma’sumu verin!” demiş, Yahudiler hemen başına üşüşmüşler ancak gelip geçen Müslümanlar da derhal olay yerinde toplanmışlar, nihayetinde Yahudiler

⁷³⁰ Victor Taki, “The Russian Proctorate in the Danubian Principalities: Legacies of the Eastern Question in Contemporary Russian-Romanian Relations”, **Russion-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered**, (ed. Lucien J. Frary, Mara Kozelsky), University of Wisconsin Press, London, 2014, s. 40.

⁷³¹ **Çeşmî-zâde Tarihi**, s. 25.

⁷³² Bu sebeple idam edilmiştir, bkz. Karahasanoğlu, **Kadı ve Günlüğü**, s. 56.

⁷³³ Dağtekin, “Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri”, s. 49-51, 70-71.

yeniçeriye çocuğu vermek zorunda kalmışlardır. Akabinde sadrazam hadiseyi öğrenmiş, Yahudileri toplayıp çocuğu da getirterek “şimdi seni çalup saklamak murâd eden Yahûdileri görsen bilür müsün?” diye sormuş ve çocuk “bilürüm” cevabı verip göstermiştir. Sadrazam aldığı cevapla yetinmeyip tam dört beş kere de Yahudi heyetlerini tebdil etmiş ama çocuk her seferinde kendisini çalmak isteyen üç tanesini göstermiştir. Çocuğun beyanının sıdkından emin olununca üç Yahudi ayrı yerlerde asılmıştır⁷³⁴.

Müslümanların inançlarındaki bazı hususlar da, hele ki yukarıda zikredilenler gibi onlardan sâdır olan birtakım öfkeyi mucip kabahatleri görmeleriyle birlikte kendilerine muamelede belli bir rol oynamış olsa gerektir. Mâide-51-52’de gerek Yahudi gerek Hıristiyanları dost edinmeme emri Ebussuûd Efendi tefsirinde de vurgulanmıştır. Ebussuûd Efendi ayrıca, “Şunu bilmelidir ki Yahudiler yeryüzünde fesad çıkarmadan durmamışlardır. Fakat Allah Tealâ da her defasında bu fesadları sebebiyle onlara başka bir kavmi musallat etmiştir” demektedir. Mâide-70 tefsirinde Yahudilerin kendilerine gönderilen peygamberleri katletmeleri meselesine dair ifadeleri de çarpıcıdır. O, ayette katletmek fiilinin geçmiş zaman yerine geniş zaman ile kullanıldığına işaret edip bunun bir nedeninin “fiilin onların devam edegelen bir âdetleri olduğuna dikkat çekmek” olduğunu beyan etmiştir. Akabinde “iman edenlere karşı düşmanlıkta insanların en şiddetlisi olarak Yahudilerle müşrikleri bulursun” ifadesi geçen Mâide-82 tefsirine geldiği zaman, “Yahudilerin, en önce zikredilmesi düşmanlıkta onların müşriklerden de önce olduklarını bildirmeyi amaçlar” demektedir⁷³⁵. Ayrıca Müslümanların düşmanları arasına öncelikli dahil oldukları yönünde bir çıkarımı da bulunmaktadır⁷³⁶. Tabi ki bu ifadeler sanat ve zanaatları veya iş erbabı olmaları gibi sebeplerle kurulan yakınlık ve bir arada yaşamaya aykırılık ifade etmeyip ve fert olmak vasıflarıyla ilgili olmayıp bilhassa yukarıda zikredilen meselede olduğu gibi Yahudi kimlikleri ve Yahudiliğin öne çıktığı durumlarla birlikte düşünülmelidir. Bizim zikretme maksadımız da günümüzde İsrail’in yaptıkları sonrası kimi insanların Yahudi kimliğine doğru tepkisini yöneltmesine benzer durumların

⁷³⁴ Bu hadise ayrıca gayrimüslim veya Yahudi olmasına bakılmaksızın, çirkin de bir suç işlenmesi hakikati dahi ortada olmasına rağmen suçluların doğru tespiti ve haksızlık yapılmaması için ciddi gayret ve özen gösterildiğine işaret etmektedir, bkz. *Târîh-i Râşid*, c. II, s. 976-977.

⁷³⁵ *Ebussuûd Tefsiri*, c. 4, s. 1662-1667, 1689, 1704, 1722-1723.

⁷³⁶ *Ebussuûd Tefsiri*, c. 3, s. 1280.

geçmişte de olma ihtimalini gözardı etmemek ve bu tip öfke yükselten durumlarda inanç unsurlarının da devreye girebileceği olasılığını hesaba katmaktır.

Yahudiler içerisinde bazı kimseler ileriki dönemde de haklarındaki olumsuz kanaati besleyecek fena işler içerisinde yer almayı devam ettirmişlerdir. Bunlardan feci bir tanesi 28 Eylül 1852’de İzmir’de çıkan ve büyük zarar veren yangını bir Yahudinin kasten çıkartması örneğidir⁷³⁷.

Bu bağlamda Şii inancındaki insanların vaziyeti de zikredilebilir. Eton, ondan bir asır kadar evvel yazmış olan Henry Maundrell’in geride aktardığımız yağmurlu havada “Ömer ve Ebubekir’e nefret ve red” üzere olduğunu söyleyenlerin arasında ikametle alâkalı günlük kaydını teyit eden ifadeler kullanıp Dürzilerin ülkesiyle Akka arasında Sur’un arka kısmındaki dağlarda yaşayan Şii kimseler bulunduğunu belirtir. Ona göre bunlar “Türklere o kadar azılı düşmanlardır ki ülkelerine gelen herhangi bir Türk’ü öldürmemeleri şaşırtıcı olur⁷³⁸.” Maundrell’in iğrenerek anlattığı köy tasvirinde de görüldüğü üzere ikamet yerleri genel itibarıyla pek mamur olmayan bu topluluğun vaziyetinin neden böyle olduğunu anlamaya çalışırken herhalde kendi tavırları da göz önüne getirilmelidir. Bedirî de bir Rafizî ailenin üst üste müftü katliamları yaptıklarını ve hatta bir seferinde müftü ile kardeşini yakarak öldürdüklerini nakledip “Allah bunlara lânet etsin” demektedir. Kezâ o, bir başka vakit Rafizîlerin tarih verip deprem yaşanacağı palavrası ortaya atarak halka uyku uyutmadıklarını anlattıktan sonra “Onlar Yahudi eşegidir, Cehennem ateşi onlara olsun... Kahredici Yaradan’dan gayrı kim gaybı bilir?..” demektedir⁷³⁹. İran elçilik heyetinden dahi halk sıkıntı çekmiştir. III. Ahmed devri gelen elçinin maiyeti Nakkaş Paşa Sarayı’na sığmamış, bunun üzerine bir kısmı Emir Buhari Tekkesi’nin

⁷³⁷ Kütükoğlu, “İzmir”, s. 518. Fakat şunu söylemek lazımdır ki; bir kısım şiddetli zamanlarda dahi devlet gayrimüslimlerin haklarının korunması hassasiyeti sergilemiştir. 8 Temmuz 1742’de Yahudi mahallesinde çıkıp İzmir’in üçte ikisinin yanmasına yol açan yangın, Yahudilere karşı ciddi tepkiye sebebiyet verebilecek mahiyettedir. Nitekim Yahudi taifesi kendilerini de vuran bu felâket nedeniyle yangından kurtulmuş evlerde toplanıp Tevrat okuyup ayin yaptıklarını ancak ehl-i örf mensup bazı kişilerin kendilerine bu nedenle baskıda bulunduklarını İstanbul’a bildirip şikâyetçi olmuşlardır. İstanbul’dan gelen yazıda ise kadı ve has voyvodaya bu durumun engellenmesi emredilmiştir. Çelik, “1742 İzmir Yangını”, s. 984.

⁷³⁸ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 187. Türklere en şiddetli bir barbarlık isnadı ve kat’iyen müsamahakâr olmadıkları ithamı yapan Eton’un, Türklerin kendilerine bu kadar şiddetli düşman olan ve nispeten az sayıda bulunan insanların neden bunca asırdır kökünü kazımak yâhut en azından kendi topraklarında asla hayat hakkı tanımamak için esaslı bir uğraş göstermemelerini düşündüğü ve izah yapmaya çalıştığı görülmemektedir.

⁷³⁹ **Berber Bedirî’nin Günlüğü**, s. 7-9, 123.

karşısındaki geniş bir hânede iskân edilmişlerdir. Fakat bunlar “eşirra” ve “ahbes” olup kendilerine yapılan ateş konusundaki ikazları umursamayarak halka şiddetli ve kaba sözlerle çıkmışlar, yangın çıkmasına da yol açmışlardır. Bunun üzerine sadrazam bunları def ettirip Üsküdar’a yerleştirmiştir⁷⁴⁰.

Hâkezâ Avrupalıların yaptıkları da muhakkak ki müessir etkenler arasında yer almıştır. Eton, bir gözünü kaybetmiş bir Türk hukukçunun İstanbul’da gerçeğinden ayırt edilemeyecek kadar iyi takma göz yapan bir Avrupalı olduğunu duyup ona giderek yaptırdığını anlatır. Fakat adam takınca hışımla fırlatıp sahtekâr olduğunu, görmediğini söylemiştir. Parasını alamayacağından korkan Avrupalı, zaman içinde görebileceğini söyleyerek teskin etmiş ve cömertçe yapılan ödemeyi almıştır. Böylece kısa süre içinde elindeki diğer gözleri de satan usta Türkleri aldatıp ortadan kaybolmuştur⁷⁴¹.

Nitekim Osmanlı kaynaklarında da Avrupalılar hakkındaki düşünceler ve onlara tavırlarının birtakım gerekçelerini bulmak mümkündür. Yüzyılın başlarında III. Ahmed’e Ruslar, “bu kâfir bir hilekâr u mekkâr kâfirdir” vurgusuyla anlatılmış, onların ahd ve sulhüne güvenilirse akıbetin çok zor olacağı uyarısı yapılmış ve asıl hedeflerinin İstanbul olduğu bildirilmiştir. Vakanüvis de Rusların “hıyânet ve niyyet-i fâsidelerinin” zahir olduğunu yazıp Rusların devamlı sulhe mugayir hareket edip anlaşma bozduklarını dermeyeran etmiştir⁷⁴². Ahmed Vâsıf Efendi, Şahin Giray konusunda Reisülküttap Efendi⁷⁴³ ile Rus elçisi arasındaki görüşmede elçinin ilzam edildiğini anlattıktan sonra onların garazlarının başka olduğunu ve kâfirlerin ahmaklık ve mugalata yapıp kibir sahibi olduklarını yazmıştır⁷⁴⁴. Osmanlı idaresinin “kâfirlerin” bu başka niyet ve garaz üzere hareketlerini ciddiyetle analiz ettiklerini söylemek de

⁷⁴⁰ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 1285-1286.

⁷⁴¹ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 137.

⁷⁴² **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 843-845.

⁷⁴³ Devirden bir gazavatnâmeğe göre reisülküttaplık makamı bütün alimlerin ulaşmak istediği, akli temsil eden yüksek bir yönetim mertebesi olarak görülmekteydi. Söylemez, “Mukaddimetü’s-Sefer”, s. 10.

⁷⁴⁴ Mesele Rus elçisinin yalan bilgi ile gelip Kırım halkının Şahin Giray’ı istediğini ileri sürmesi, Osmanlı tarafının ise kendilerinin aksi yönde bilgi ve hatta senetleri olduğunu beyan ile Rus tarafını senetsiz konuşmakla da suçlaması, buna rağmen her iki devletin de temsilci gönderip halkın isteğini ve seçimini öğrenmeleri teklifini içermektedir. Fakat elçi seçim konusunda yan çizmiş, Şahin Giray olmadan anlaşmanın bozulacağı mealinde bir cevap vermiş, Reis Efendi’nin şâyet bu adam cinnet geçirse yâhut tahtı bırakmak zorunda kalacağı başka hastalığa yakalansa seçim yapılmak durumunda kalınıp kalınmayacağını sormuş ve elçiyi ilzam etmiştir, bkz. **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 23-24.

mümkündür zira sadece vakanüvisin kaydındaki tepkilerden ibaret bir durum bulunmayıp siyaset belirlerken bazı taktikleri gözden geçirdiklerini okumaktayız. Farz-ı muhal Osmanlı idaresi Rusların beklediği anlaşma onayını tartışmak için meşveret meclisi toplayıp onaylayacak görüntüsü vererek zaman kazanmayı ve sefer hazırlıkları yapmayı plânlamıştır⁷⁴⁵. Rusya ile birlikte Avusturya’dan bahsedilirken “sûret-i zâhirde dostâne ve ma’nen mütegalibâne ve mağrurane” olduklarının ifade edilmesi de bu ülkeleri ve siyasetlerini nasıl okuduklarını göstermektedir⁷⁴⁶. Ratıb Efendi de III. Selim’e mektubunda Fransızları “mel’ûn” diye anmış, çok hilekâr olduklarını vurgulamıştır. Ona göre Fransa devleti bir işi daima açıktan etmez, “ya’ni yiğitçe işi yoktur. Hep kahpece saman altından suyu yürütür.” Nitekim kendisi on sene kadar evvel Fransızların Mısır’a el uzatmak şeklinde bir büyük muratları bulunduğu konusunda da padişahı ikaz etmiştir⁷⁴⁷.

Nihayetinde spesifik olarak bazı devletlerden bahsetmenin de ötesinde vakanüvis tarafından genel bir ifade kullanılmakta ve “küffardan ehl-i islâma samîmî dostluk” olmadığı, yaltaklanma izhar ediyorlarsa bunun ya kılıç korkusundan ya da çokça menfaat talebi taşıdıklarından ileri geldiği ve bu hakikatin akıl sahiplerine gizli olmadığı açıkça ifade edilmektedir. Nitekim şeyhülislam da “‘Küfür tek millettir’ müddeâsınca mecmû’u Devlet-i aliyye’nin bedhâhlarıdır⁷⁴⁸ Allahü te’âlâ cümlesini kahretsün” ifadesiyle bu düşünce ve algıyı ortaya koymuştur⁷⁴⁹. Bir tarafta “kâfir” devletlerin hasmâne politikası ve bu küfür durumu üzerinden şekillenen fikir ve yaklaşımları görülmekte iken öte yandan bunun aksi durumda, yani Müslüman olmalarına göre nasıl bir fikir izhar eyledikleri de dikkat çekicidir. Hindistan’da Melibar hâkimesinden İngilizlere karşı yardım talebi geldiğini anlatan Ahmed Vâsıf, daha önce de şikâyet geldiğini fakat oraya karadan da denizden de yardımın mümkün olmadığını fakat Müslüman olmuş kimseden yardım talebi gelince bir şey yapmamanın doğru olmayıp mürüvvete aykırılık teşkil ettiğini, şu halde ne

⁷⁴⁵ **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 28-29.

⁷⁴⁶ Ruslar için ayrıca mağrur ve hileleri ile meşhur bir kavim oldukları da söylenmektedir, bkz. **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 355. Ahmed Vâsıf’a yakın bir zamanda yazılan bir XVIII. yüzyıl gazavatnâmesinde de “Moskov keferesi” hileyi öteden beri huy edinmiş habis ve hınzır kimseler olarak anılmaktadırlar, bkz. Söylemez, “Mukaddimetü’s-Sefer”, s. 4.

⁷⁴⁷ Aysel Yıldız, “Şehzadeye Öğütler: Ebûbekir Ratıb Efendi’nin Şehzade Selim’e (III) Bir Mektubu”, **Osmanlı Araştırmaları**, cilt 42, sayı 42, 2013, s. 264-265, 269, 271.

⁷⁴⁸ Bedhah; başkasının kötülüğünü isteyen kimse mânâsına gelmektedir.

⁷⁴⁹ **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 39, 45. “Küfür tek millettir” vurgusu bu asrın bir diğer vakanüvisi Râşid’de de geçmektedir, bkz. **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 821.

yapılabileceğine dair ora ahvâlini bilen Bağdat ve Basra valisine kaime tahrir olduğunu bildirmektedir⁷⁵⁰. Doğrudan Avrupalı muhataplara hitaplarda ise bittabi diplomatik ve farklı bir üslup kullanılmıştır⁷⁵¹.

3.8.5. Osmanlılarda Müsamaha

Evvela şunu belirtmek lazımdır ki Osmanlıların meseleye yaklaşımında “hoşgörülü davranmak” derdinden ziyade bugün “millet sistemi” denilen⁷⁵² uygun gördükleri bir hukuk nizamını tatbik etmek gayesi esas olmuştur. Bununla birlikte günümüzde dahi yapıldığı üzere her tür sistem ve tatbikat insanların muhtelif vasıflarla tavsif etmek suretiyle değerlendirmelerine tâbî olduğu gibi seyyahlar da gördükleri hakkında yakıştırma ve hükümlere varmıştır. Baskı ve zulüm olarak tavsif ettikleri uygulamalar aynı zamanda neleri “hoşgörü” veya “müsamaha” kriteri olarak gördüklerinin ipucunu verdiği gibi doğrudan kendilerinin “hoşgörü” ya da “müsamaha” mefhumlarıyla değerlendirmeleri bulunmuştur. İşte bu bölüm günümüzdeki çeşitli ölçülerden ziyade hususen seyyahların kendi kriter ve yorumları üzerinden husule gelmiştir.

Esasen Osmanlı idaresi, “prensip olarak bütün tebaasına âdil davranmakla” bilinmektedir⁷⁵³. Hatta öyle ki kabul ettikleri “Ehl-i zimme’ye zulmedildiği zaman, devlet düşmanların devleti olur” hadis-i şerifini delil alarak zulüm ve sitemin mağlubiyet ve düşman istilasına sebep olduğuna inanmışlardır. *Mukaddimetü’s-Sefer* yazarının bu bağlamdaki vurgu ve ikazları pek dikkat çekicidir. O, eserinde reâyâ ve berâyâ ile fukarâyâ riayet ve onların korunması üzerine hususi bir bab açmış, adaletle alâkalı ayetler nakledip Allah’ın semavâtı adalet ile tutturduğuna dair müfessirlerin

⁷⁵⁰ **Mehâsinü’l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 227-229.

⁷⁵¹ İngiltere Karlofça Barışı sırasında etkin bir arabulucu rolü almıştı. 1702 yılında Robert Sutton elçi olarak geldiğinde “olağanüstü bir şekilde” karşılandı. Padişah, Osmanlı teşrifatına aykırı biçimde onunla görüştü ve De La Motraye’ye göre şunları söyledi: “İngilizler eski ve iyi dostlarımızdır ve düşüncemizin değişmediğini onlara her fırsatta göstereceğiz; bilhassa krallarına bize gösterdikleri büyük hizmetler için şükran duyuyoruz ve dostluğuna verdiğimiz değeri kendisine kanıtlamayı ihmal etmeyeceğiz.” Akt. Johann Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. 5, Erhan Afyoncu (ed.), çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011, s. 239.

⁷⁵² Bkz. Ortaylı, “Millet: Osmanlılar’da Millet Sistemi”, s. 66-70.

⁷⁵³ Kütükoğlu, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel**, s. 185. Ebussuûd Efendi Mâide-33 tefsirinde bazı suçlar ve cezalarından bahsederken Müslüman veya zimmi ayrımına gitmeden izahat yapmasıyla, bütün tebaaya âdil davranma derdinin inançlarının temel kaynağından neşet ettiğini gösteren bir karine sunmaktadır, bkz. **Ebussuûd Tefsiri**, c. 4, s. 1622.

tahkikini nakletmiş, reâyâ ve berâyânın sultanlar ve ümeraya Allah'ın emanetleri olduklarının altını çizmiştir. Devamla bir hadis de nakledip, “Ya'nî dîvân-ı Rabbü'l-âlemînde cümleiniz re'âyâsından mes'uldür” mesajı vermiştir. Sonrasında meselenin çok büyük ehemmiyeti olduğuna şu çarpıcı sözlerle vurgu yapmıştır: “Bi'l-küllîye zehâ'irlerini yagma ve hânelerini ihrâk ve evlâd u iyâlini perâkende vü perîşân idüp bu gûne hâl ile re'âyâ gözyaşı dökdükde o gûne hareket ile sefere giden âdemlerden ne hayr ümîd ve bizim hulûs-ı bâl ile olan du'âlarımız bârgâh-ı Kibriyâ'ya bu gûne sedd-i sedîd-i hicâb zulm var iken nice irüşsün⁷⁵⁴.” Böylece Osmanlıların idareyle alâkalı inançlarında gayrimüslim tebaayı düşük bir yere koyarak onlara haksız muameleyi asla cüz'i bir mesele addetmedikleri, aksine Müslüman tebaa ile bu konuda ayırım yapmayıp onlara zulmün de orduları ve devletlerinin mahvına yol açacağı inancı taşıdıklarını görmekteyiz. Bu sebeple geride bazı örnekleri de zikredildiği üzere, gayrimüslim cemaat ve liderlerinin şikâyetleri de dikkate alınıp meselenin halline birçok kereler özen gösterilmiştir. Nitekim bu konudaki prensip ve uygulamaları için İnalıcık'ın genel hükmü şu şekildedir: “Topluca şikâyetle bulunmakta gayrimüslim reâyâ ile Müslümanlar arasında hiçbir fark gözetilmez⁷⁵⁵.”

Ancak muhtemelen başta seyyahların yazdıklarının etkisiyle olsa gerek, Avrupa'da Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimlerin durumlarına dair yanlış algılar oluşmaktaydı. Öyle ki soylu kadınlardan bir tanesi Leydi Montagu'dan kendisine Grek köle getirmesini istemiş, Leydi Montagu ise cevaben onların köle değil vatandaş olduklarını beyan etme zorunluluğunu duymuştur⁷⁵⁶. Mâmâfih seyyahlarda Osmanlıların müsamahakâr tavrına dair örnek aktarımları ve bunu teslim eden sözlerini bulmak da mümkündür.

Müslümanlar dışındaki dinî grupların ibadethanelerine dair anlatımlara incelediğimiz seyyahların hemen hepsinde rastlamak mümkündür. Farklı bölgelerde bittabi farklı gözlemler edindikleri görülmektedir. Edmund Chishull, Eflak'taki kilise ve manastırları çok güzel bulmuştur. İyice inşa edilip zengince donatıldıklarını söyleyen Chishull, bunlarla birlikte kendi inancına ters düştüğünden “saygısızca”

⁷⁵⁴ Söylemez, “Mukaddimetü's-Sefer”, s. 12-13, 29-30. “Her halde Osmanlılar, İslâmî ehl-i zimmet (ahl al-dhimma) hukukunun sağladığı garantileri, gayrimüslim reâyâyâ tam bir şekilde uygulamayı değişmez bir prensip olarak benimsemişlerdir.” İnalıcık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, s. 104.

⁷⁵⁵ İnalıcık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, s. 72.

⁷⁵⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 367.

resimlerle doldurulduğunu da belirtmektedir. Ona göre “tanrı babanın cismani resmi” gayri münasip ve dine saygısızlık olup ibadethane duvarları işte böyle resimlerle donatılmıştır⁷⁵⁷. Sidon antik kentinin mevcut hâlini pek beğenmemiş olsa da Thompson, burada şehir sakinlerinin kahir ekseriyetinin Türk olup on dört yâhut on beş camileri bulunduğunu öğrenir. Akabinde ise Latin ve Greklerin birer kilisesi, Marunilerin bir şapeli ve Yahudilerin de bir sinagogu olduğunu, bahsi geçen ibadethanelerin vaziyetinde herhangi bir fenalık bulunduğunu söylemeden bildirmiştir. Thompson, Elah Vadisi olarak andığı bölgeyi geçtikten sonra geldiği bir yerde gayet zengin biçimde inşa edilmiş ve beğendiği yeni yapım bir kiliseden de bahseder⁷⁵⁸. Drummond da St. Simeon kilise ve manastır yapısının muhteşem olduğunu dermeyer etmiştir. Drummond’un çarpıcı bir kaydı, Kıbrıs’ta gittiği bazı bölgelerde kiliselerin çok fazla olmasından ötürü haritasının neredeyse bir kilise haritasına döneceğini anlatmasıdır⁷⁵⁹. Bozcaada’ya gelen Chandler, 600 Türk ailesiyle 300 Rum yaşadığını, Rumlara ait kilisenin iyi durumda olduğunu bildirmiştir. Manisa’da da Rumlara ait büyük e güzel bir kilise ile manastır bulunduğunu görmüştür⁷⁶⁰. James Dallaway ise Heybeli Ada’da⁷⁶¹ Rumların üç büyük manastırı bulunup hâlâ parlak durumda olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca burada hava ve manzaranın iyi olması ve “hepsinden öte Türklerin bulunmamasının” da Rumları adada ikamete teşvik ettiğini belirten Dallaway, konforlu daireleri olduğunu da beyan etmektedir⁷⁶². Marunilerin Halep piskoposunun oturduğu manastır ile birlikte başka birçok manastır gördüğünü söyleyen⁷⁶³ Maundrell, bunlarla alâkalı herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Bölge için nispeten önemli bir şahsiyetin de mevcudiyeti göz önüne getirildiği zaman, buraları tenkidi mucip halde bulsaydı bunu beyan edeceğine kani olmak mümkündür. Nitekim geride aktardığımız örneklerden görüldüğü üzere harap buldukları yerler hakkında açıkça ve çeşitli vesilelerle düşüncelerini tebyin etmiştir. Kilise haricinde sinagog kaydına da konumuz bağlamında rastlamaktayız.

⁷⁵⁷ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 86.

⁷⁵⁸ Charles Thompson, v. 3, s. 49, 164-165.

⁷⁵⁹ Drummond, **Travels**, s. 195, 258.

⁷⁶⁰ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 16-17, 267.

⁷⁶¹ “Kalké” diye yazdığı bu yerin antikler tarafından “Chalcitis” olarak adlandırıldığını söylemektedir, bkz. Dallaway, **Constantinople**, s. 131. Bu yazdığından bahsettiği yerin Heybeli Ada olduğunu anlamaktayız, bkz. <https://www.britannica.com/place/Heybeli-Ada>, (Erişim: 23 Haziran 2019).

⁷⁶² Dallaway, **Constantinople**, s. 132.

⁷⁶³ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 35.

Drummond pek beğendiği Tediff (?) köyünde Yahudilerin meşhur bir sinagogu bulunduğunu yazmış, vaziyetini eleştiren herhangi bir ifadeye de yer vermemiştir⁷⁶⁴.

İbadethanelere bağlı mülk mevcudiyeti hakkında da dikkat çekici bir kayıt bulunmaktadır. Dallaway, Sakız Adası'ndaki altmış altı köyden otuz ikisinin manastırlara ait olduğunu fakat gelirlerin esas olarak piskopos ve İstanbul patriği tarafına gittiğini ifade etmiştir⁷⁶⁵. Bu tarz kayıtlar dışında zarar görmüş ibadethanelerin tamirine izin verildiğini beyan eden kayıt da bulunmaktadır. James Porter, III. Mustafa'nın Rumlaraa yangınla harap olmuş kiliselerini tamir izni verdiğini ve onların da büyük gayretle onardıklarını hikâye etmektedir⁷⁶⁶.

Birçok ibadethanelerinin münasip bir vaziyette olmasından maada dinî özel günlerine saygı gösterildiği de kayıtlarda yer almaktadır. Patrick Russell, Yahudilerin böyle olup tatil ittihaz ettikleri günlerinde bazen paşaların bile onlarla görüşmeyi erteleyebildiklerini dermeyer etmiştir⁷⁶⁷. Kendi dinlerine göre eğitim verebilmelerinin de devlet tarafından güvence altına alındığını belirtmekte fayda var. Şam ve Halep tevâbii Rum Patriği Sulusterus, Şam ve Halep kazalarında çocuklarına İncil'in yanı sıra Arabî ve Rumî basma kitaplarla dinî eğitim verirlerken “ehl-i örf taifesi ve sair zabıtarlar” tarafından müdahale edildiğini bildirip şikâyetçi olmuştur. Merkezden gelen emirde kadim üzere devam edilmesi, müdahale yapılmayıp rencide edilmemeleri buyrulmuştur⁷⁶⁸.

Kutsal Mezar Kilisesi ile alâkalı olarak Maundrell'in gözlemi de zikre şâyandır. Kilise kapılarının birkaç yeniçeri tarafından ve diğer Türk yetkililerce korunduğunu gören Maundrell, bunların hiçbirisinin içeri girmediğini yalnız bunlara tayin edilmiş bedellerin ödendiğini belirtir. Bu bedelse az çok ülke veya karakter yâhut şahsa göredir. Söylediğine göre Frenklar için, din adamı olmadıkları müddetçe kişi başı on dört dolardır, din adamı için ise yarısı kadardır. Bir kere ödendiği zaman ise tüm bayram boyunca istenildiği kadar girilip çıkılabildiğini serdetmektedir. Good Friday zamanı⁷⁶⁹ Latinlerin bu bayramda uyguladıkları merasimleri izleyerek ve birkaç kutsal

⁷⁶⁴ Drummond, **Travels**, s. 212.

⁷⁶⁵ Dallaway, **Constantinople**, s. 280.

⁷⁶⁶ **Sir James Porter**, s. 354-355; **Türkiye'nin Bir Asrı**, s. 142-143.

⁷⁶⁷ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 78.

⁷⁶⁸ Dağtekin, “Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri”, s. 99.

⁷⁶⁹ Hristiyan inancın Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinin yıl dönümünü ifade etmektedir. Farklı topluluklarda “Kutsal Cuma” veya “Kederli Cuma” diye anılması da mevzubahistir. Katolik

yeri ziyaret ederek zamanlarını geçirdiklerini söyleyen Maundrell, istedikleri kadar özgürlük ve üzerinde düşünerek araştırma fırsatları olduğunu da yazmıştır. Kezâ Maundrell, her topluma kilisenin etrafındaki yerler veya eklenmiş yapılarda Türklerin ataması ile uygun birer köşe verildiğini ve bu suretle toplam dokuz adet Hristiyan grup bulunduğunu zikretmiştir. Fakat Maundrell, Türk toprak sahiplerinin üzerlerine bindirdikleri “şiddetli kira ve haraçları” karşılamaya takat yetiremediğinden kendisi geldiği vakit sadece dört grup kaldığını söylemekte ve bunların Latinler, Grekler, Ermeniler ve Kıptîler olduğunu belirtmektedir⁷⁷⁰. Diğer yandan o, Türklerin Hristiyanlar için özel bir zamanda para almadan ve ayırım gözetmeden herkese burayı açtıklarını da söylemiştir. Lâkin buna da zayıf da olsa bir kayıt düşmüş, bizâtihi şahit olduğunu söylememekle beraber aldığı duyuma istinaden herkese açıldığı için buraya kötü kimseler hatta fahişelerin de girip kirletilmesine sebep olunduğunu bir iddia olarak nakletmiştir⁷⁷¹. Bununla birlikte Maundrell, Kudüs’te bazı kutsal makamlara genel olarak Türklerin de hürmet ettiklerini ifade etmiştir⁷⁷². Kutsal mezar Kilisesi’ni Türk yetkili ve askerlerin muhafaza edip para vermeyenin giremediğini Thompson da gözlemlemiştir. Maundrell’den kırk sene kadar sonra yazan Thompson, bu kilisede her inançtan kimseye yer verildiğini ancak sadece Latinler, Rumlar ve Ermenilerin kaldığı zira diğerlerinin Türklerin bindirdiği vergilere dayanamadığını tıpkı Maundrell gibi ifade etmiştir. Ermenilerin çok borçlu olup yakında muhtemelen onların da terk etmek zorunda kalacaklarına dair düşüncesini de paylaşmıştır⁷⁷³. Maundrell ile yazdıkları arasındaki farktan, Kıptîlerin de mekânlarını terk ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum malî açıdan sıkıntı altında olduklarına delâlet etmektedir. Diğer yandan aşağı yukarı devrin ortalama insan ömrü kadar bir süre geçtikten sonra bir tane grubun yerinden ayrılmasına bakarak seyyahların anlatımındaki kadar çok yüksek şiddette bir malî baskı olmadığını düşünmek de mümkündür.

Ansiklopedisi’nde “Good” (iyi) denmesinin kökeninin ise belirsiz olduğu, bazılarının söylediğine göre “God’s Friday” (Tanrı’nın Cuması) ifadesinden geldiği belirtilmiştir. Ayrıca Anglo Saksonların eskiden “Long Friday” (Uzun Cuma) demiş oldukları da aktarılmaktadır, bkz. T. P. Gilmartin, “Good Friday”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. 6, (ed. Charles G. Herbermann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen, Thomas J. Shahan, John J. Wynne), New York, 1913, s. 643.

⁷⁷⁰ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 66, 69.

⁷⁷¹ Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 107. Bu durumun aynısını Thompson da kaydetmektedir, bkz. **Charles Thompson**, v. 3, s. 185.

⁷⁷² Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 103.

⁷⁷³ **Charles Thompson**, v. 3, s. 126, 128.

Bir Ermeni papazla konuştuklarını söyleyen Edmund Chishull, *Grand Signior* tarafından Ermeni millete özel bir imtiyaz verilmesi üzerine Turgutlu'da yeni kurdukları bir kilise hakkında bilgilendirildiklerini yazmıştır. Bunun kendileri için gözlemlenebilir gözüken bir başlangıç olduğu yorumunu yapan İngiliz seyyah, Türkiye'de Hristiyanlık müsamaha görmesine rağmen yine de yeni kiliseler inşa edilmesine izin verilmesini hukukları açısından uygunsuz gördüklerini ve ancak eskilerinin inşa edilmesine müsâade ettiklerini vurgulamıştır⁷⁷⁴. Chishull bu suretle tüm barbarlık suçlamalarına rağmen Türklerin Hristiyanlara muamelesinin müsamahakâr ve nispeten hoşgörülü olduğu düşüncesini de paylaşmış bulunmaktadır. Diğer yandan Drummond Kıbrıs Karpaz'da yeni bir kilise inşa edildiğini söylemekte fakat tarih ya da yıkılan bir tanesi üzerine mi yapılıp yapılmadığını bildirmemektedir⁷⁷⁵.

Öte yandan cami ziyaretleriyle alâkalı çeşitli durum ve nakiller görmek de mümkün. Henry Maundrell, St. John Baptist kilisesine gittiklerini ve cami yapılmış olarak bulduklarını söyledikten sonra Hristiyanların değil girmesine, neredeyse bakmasına bile izin olmadığını belirtmiştir. Söylediğine göre ancak üç çok küçük bakış yapabilmişlerdir. Lâkin ancak kısaca bakabildiklerini söylemesine rağmen hatırı sayılır tafsilat ile boyutlara dair sayılar verip tasvirde bulunmuş, bilhassa kuzey tarafının “olağanüstü ihtişamlı ve güzel” olduğunu da ifade etmiştir⁷⁷⁶. Thompson ise eskiden Süleyman Mâbedi'nin bulunduğu bölgede Türklerin bir cami inşa ettiğini fakat hiçbir Hristiyanın hayatını fedâ etmeden bu caminin sınırları içerisine giremeyeceğini yazmıştır⁷⁷⁷. Bu belli ki Mescid-i Aksâ Camii'dir ve Thompson onu Osmanlıların inşa ettiğini sanmıştır.

Drummond da çok susadığı vakit bir kuyu yanında Arap kızları gördüğünü, onların hayvanları ile birlikte kendisine de su vererek iyilik ettiklerini anlatır. O ayrıca Melhua ve Gibull (?) şeklinde ismini verdiği bölgelerde tüm insanların kendilerine yanlarındaki Fitzhugh adlı şahsı iyi bilip sevmelerinden ötürü olağanüstü nezaketle davrandıklarını da kaydetmektedir⁷⁷⁸.

⁷⁷⁴ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 13.

⁷⁷⁵ Drummond, *Travels*, s. 278.

⁷⁷⁶ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 124.

⁷⁷⁷ Charles Thompson, v. 3, s. 139.

⁷⁷⁸ Drummond, *Travels*, s. 183, 193.

Spesifik bazı konulardaki uygulamalar dışında genel ifadelerle de belli bir müsamahaya vurgu yapılmıştır. Alexander Russell’a göre bu memleket insanların karakterleri “en dost canlısı değilse de, Avrupalıların onların tavırlarından şikayet etme hakları yoktur”. Zira ona göre kapitülasyonlardan dolayı valiliğin baskısı engellenir, “paşalar ve seçkin insanlar konsoloslara genellikle nezaket ve saygı ile davranırlar, diğerleri de tabi ki onların örnekliliğini takip eder.” Russell “böylece şehirde biz aralarında büyük bir emniyet içinde yaşarız ve Araplar ile Kürtler tarafından tacize uğramadan dışarıya, çok daha büyük bir kuvvet tarafından korunmalarına rağmen yerlilerin gitmeye cesaret edemediği yerlere seyahat edebiliriz” diyerek gayet iyi durumda olduklarından bahsetmiştir⁷⁷⁹.

Patrick Russell da Avrupalıların Arap ve Kürtlerden saldırıya uğrama ihtimalinin çok daha düşük olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte o bu durumun mantıkî bazı sebeplerini de izah etmiştir. Buna göre Frenkler seyahate çok parayla çıkmaz, kervansaraydakiler gibi zenginlik olmaz, dolayısıyla Russell cezbedici bir durum olmasından ziyade onlara ancak eğlence için eşkıyalık edilebileceğini söylemektedir. Ayrıca yerel halkın yanı sıra Frenklere de saldırılması daha çok ses getirip kendilerine karşı harekete geçilmesinde daha da teşvik edici olur. Hâkezâ Frenkler zararlarını telafi için aksülamel oluştururken yerel halk sessiz oturur. Russell’a göre bunun sebebi şikâyet bir şey getirmeyebileceği gibi bunun için de masraf yapmaları gerekmesi ve neticede sadece daha da zarar etmekle kalabilme ihtimalidir. O ayrıca sadece Avrupalılar için değil, Halep’teki gözlemlerine binâen tüm Hristiyanlar için Müslüman idareden “mükemmel hoşgörü” gösterildiğini ifade

⁷⁷⁹ Alexander Russell, *The Natural History*, s. 135-136. Geride bazı eşkıyaların Kürt gruplar olduğunu görmüştük. Nitekim vakanüvisin anlatımına göre Maraş Beylerbeyi Rışvanoğlu Halil çevresindeki birkaç bin Kürt ile mezalim yapıp devlete karşı tuğyan içerisinde olmuş ancak sonunda kellesi alınmıştır, bkz. *Târîh-i Râşid*, c. II, s. 854. Seyyahdaki bu Araplar ile birlikte “Kürt” vurgusunu daha iyi anlamamızı sağlayacak bazı kayıtlar da Bedirî’de bulunmaktadır. Bedirî, Ramazan ayında bir Kürtün teravîh sonrası öldürüldüğünü ancak katilin bulunamayıp sadece Bağdatlı birisinin yaptığını söylediğini belirtir. Kürtler bunun üzerine silahlanıp öldürmek için Bağdatlı birisini aramışlar fakat bulamamışlardır. Binlerce insansa bu tavırları üzerine onlara hücum etmiş, Kürtler de firar etmişlerdir. Ancak bu niyetlerini iptal ettikleri mânâsına gelmemiş ve sonra iki Bağdatlı öldürmüşler, bunun üzerine Bağdatlı ve Musullular da silahlanmış Kürtler ile çatışmaya girmişlerdir. Ölenler olduğu gibi Kürt kahvehaneleri de yağma edilmiştir. Meselenin önünü nihayetinde Şam valisi Esad Paşa almıştır. Bedirî, bir başka zaman bu sefer Mağripliler ile Kürtler arasında çatışma çıktığını, iki taraftan da onlarca insan öldüğünü ve Şam’ın altüst olduğunu da not etmiştir, bkz. *Berber Bedirî’nin Günlüğü*, s. 113, 152. Ekrad aşireti olan Okçu İzzeddinli aşireti XVII. yüzyıl sonlarından başlayıp XIX. yüzyıla kadar Adana, Antakya, Halep, Kilis, Antep ve Maraş’ta “sayısız” eşkıyalık hareketlerinde bulunup bilhassa XVIII. yüzyılda bölge asayişine ciddi tehdit oluşturmuşlardır, bkz. *Osmanlı Belgelerinde Halep*, (haz. Nuran Koltuk, S. Atilla Sağlam Çubukçu, Doç. Dr. Dündar Alikılıç, Doç. Dr. Mehmet Topal, Prof. Dr. Mustafa Öztürk), Türkiye Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2018, s. 27.

etmiştir. Ona göre Hristiyan grupların dinleriyle alâkalı bazen çektikleri sıkıntıların kaynağı her daim kendi iç çekişmeleridir. Yahudilere temas ederken de onların çok eski kurumlarının katı bir gözetimini kendi gününe dek devam ettirebilmiş olmalarını, hem Yahudi milletinin “kararlı azimleri” hem de “Türklerin hoşgörü ruhu” ile izah etmiştir⁷⁸⁰. Dallaway de Rum milletinin evlenme törenlerini anlatırken, eski geleneklerini dindarâne biçimde devam ettirebildiklerini kaydetmiştir⁷⁸¹.

Elizabeth Craven’ın anlattığı bir hadise ve üzerine zikrettiği düşünceler bu noktada kayda şâyandır. İstanbul’dan memleketine dönüş yoluna çıkmışken sıradaki durakları Varna’ya geldikleri sırada yaşlı bir Rumun evinde ikamet etmesi için yerleştirilmiştir. Yerleştikten sonra kaldığı yere elli kadar Türk akın etmiştir. Anlattığına göre yanındaki “Mademoiselle” (Matmazel) olarak andığı kadının en güzel bir küçük köpeği var olup kimi Türkler sokakta onu görünce merak edip birbirlerinden haber alarak görmeye gelmişlerdir. İçlerinden biri diğerlerinden daha cüretkâr olarak girip zorla kapıları açmış, korkup Mademoiselle’in eteği altına saklanan köpeği kadını zorla kaldırarak herkese görünür kılmıştır. Bir süre sonra bakmalarından sıkılan Leydi Craven çıkmalarını işaret etmiş, bunun üzerine derhal gitmişlerdir. İşte bu gördükleri üzerine Craven, “Türk ayaktakımının çok kibar olduklarını düşünüyorum, zira içlerinden hiçbirisi şu halde kapı eşiğinden geçmedi” demektedir. Ayrıca aynı sayfa içerisinde insanların bura sahilinde merkezin kontrolü dışındaki “gasp ve yağma ile yaşayan vahşi Türklerin” ikamet ettiğini düşünseler de oldukça zararsız halde Rum ve Ermenilerin oturduğunu söylemektedir⁷⁸².

Diğer yandan şehir ve bölgelere dair birtakım geride aktardığımız ifadeler buradaki bağlamda da düşünülebilir. Maundrell bir Maruni köyünün civarındaki memleketi gayet güzel bulmuştur⁷⁸³. Chishull eskilerin Madytos dediği ve tamamen Rumların ikamet ettiği kentin gayet güzel olduğu kanaatindedir. Kezâ onun üç fersah ötesinde aynı kıyı şeridinde yer alan, isimlerini de Aşağı Galata ve Yukarı Galata olarak bildirdiği iki hoş köy de görmüştür. Bulgar Hristiyanların “Challikcavak” (Çalı Kavak) dediğini söylediği yerin ise “gerçek bir cennet memleket” olduğunu

⁷⁸⁰ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 24-25, 29, 79.

⁷⁸¹ Dallaway, *Constantinople*, s. 147-148.

⁷⁸² Craven, *A Journey through Crimea*, s. 292-293.

⁷⁸³ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 7.

yazmıştır⁷⁸⁴. Drummond da Tenos Adası'nın iyi ekilip biçildiğini, burada iyi kalite ipek imalatı yapıldığı bilgisi aldığını ifade edip halkın fena bir vaziyette bulunduğunu ileri süren herhangi bir ifadeye yer vermemiştir⁷⁸⁵. Leydi Craven'ın Bükreş civarına geldiğinde “en güzel bir memleket” bulunduğunu ifadesi, buraların Türkler tarafından harap ve perişan edilmediğinin de zımnen beyanı mahiyetindedir. Diğer yandan Craven, her ne kadar Türklerin tembelliklerine bağlasa da, netice olarak bir zarar vermemelerinden ötürü Macaristan sakinlerinin dünyadaki en zengin ve mutlu insanlar olma şansları bulunduğunu düşünmüştür⁷⁸⁶. Dahası Rumların oturduğu bazı köylerin Türklerinkine nazaran daha parlak vaziyette olduğu dahi gözlemlenebilmektedir. Nitekim Dallaway Ege bölgesine doğru yaptığı gezintilerinde böyle bir gözlemini “dikkat çekici” vurgusuyla paylaşmıştır. Tamamıyla Rum milletinin ikamet ettiği bir başka yer olarak Samos Adası zikredilebilir. Dallaway burada on dört binlik nüfus olup hepsinin Rum olduğunu yazmıştır. Adadaki Vathi kentine kısaca değinen İngiliz seyyah, burasının tamamen “neşeli ve çarpıcı” görüldüğünü ifade etmiştir. Ona göre zaten genel olarak adanın kuzey sahilleri güzellikte daha üstündür⁷⁸⁷. Bozcaada, İmroz, Taşoz ve Semendirek adalarında da Müslüman nüfus bulunmadığı belirtilmektedir⁷⁸⁸.

Bu bağlamda bazı yerlerde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada yaşadıklarına dair geride çok kısaca aktardığımız hususa daha genişçe yer vermek elzemdir. Filhakika gayrimüslimler ile Müslümanların bir arada yaşadıkları mahalle sayısı az değildi⁷⁸⁹. Meselâ Ankara'da XVII. yüzyıl başında en az yirmi üç mahallede birlikte yaşam tespit edilirken 1830'da ise on beş mahalle tespit edilmiştir⁷⁹⁰. Seyyahlar da zaman zaman bir arada yaşayan farklı gruplara rastlamış ve eserlerinde bildirmişlerdir. Maundrell Merakiah (?) şeklinde adını verdiği bir yere geldiğinde Hristiyan ile Türklerin bir arada yaşadığını görmüştür⁷⁹¹. Öte yandan aynı mahalledeki birliktelik değilse de aynı şehir içerisinde ciddi sayıda kitlenin bulunması da bu noktada göz önüne getirilmesi gereken bir husustur. Drummond Kıbrıs'ta tahminen

⁷⁸⁴ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 37, 74.

⁷⁸⁵ Drummond, *Travels*, s. 103.

⁷⁸⁶ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 325.

⁷⁸⁷ Dallaway, *Constantinople*, s. 246, 287-289.

⁷⁸⁸ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 136.

⁷⁸⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel*, s. 24.

⁷⁹⁰ Faroqi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 49. İlhan Şahin ise bir arada yaşadıkları mahallelerin nâdir bulunduğunu ifade etmektedir, bkz. Şahin, “Şehir”, s. 449.

⁷⁹¹ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 18.

yüz elli bin Türk ve elli bin de Hristiyan yaşayıp bunlardan Rumları kastettiğini belirtir⁷⁹². Bu durum dörtte birlik nüfusun gayrimüslim olduğu mânâsına gelmektedir. Kıbrıs'ta gerçekten XVIII. asrın ilk yarısında nüfusun yarıya yakınının Müslüman olduğu, ikinci yarısında ise Türklerin çoğunluğu oluşturduğu belirtilmektedir. Muhtemelen 1777 tarihli bir sayıma dayanan Kyprianos'a göre Kıbrıs'ta toplam 10.487 hâne ile 84.000 kişi olup bunların 37 bini Hristiyan ve 47 bini Müslümandı⁷⁹³. İstanbul içinse Dallaway'ın yüz binlik Rum nüfustan bahsettiğini geride zikretmiştik. O ayrıca Fener'de 2.500 Rum ikamet ettiğini kaydeder⁷⁹⁴. Dallaway'deki verilerde de böylece İstanbul'da Türk halkının yarısını bulacak düzeyde sadece Rum bulunmaktadır, diğer gruplar eklendiğindeyse gayrimüslimlerle Müslüman nüfus yarı yarıya gözükmektedir. Nitekim İnalçık'ın verdiği tablo da ondaki verilere benzer olup Müslüman oranı %60 kadar gözükmektedir⁷⁹⁵. Patrick Russell da Halep'te Yahudi evlerinin yan yana sıralandığını ancak araya bazen Türk evlerinin de karışabildiğini görmüştür⁷⁹⁶. Bir arada yaşamının haricinde, Eyüp kadı sicillerine bakıldığında Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin bakkallık yapmasının yadırganmadığı, ortak da olabildikleri anlaşılmıştır⁷⁹⁷. Gayrimüslimlerin Osmanlı idaresi altında nüfus olarak daha iyi bir büyüme yakaladıkları da ifade edilebilir. İzmir'de XVI. yüzyılda yarım asırlık dönemde Müslümanların nüfusunda %118'lik artışa karşın gayrimüslim nüfus oranı %156 artmıştır. XVIII. yüzyılda ise bu şehirde Müslüman mahallelerindeki Yahudi nüfusun giderek arttığı tespit edilmiştir⁷⁹⁸. Faroqhi'ye göre asırlar boyu süren bu bir arada yaşama tarihi çok olağanüstü bir şeydir⁷⁹⁹.

⁷⁹² Drummond, **Travels**, s. 148.

⁷⁹³ XIX. yüzyılda ise Hristiyan nüfusun daha çok olduğu tespit edilmiştir, bkz. Çiçek, "Kıbrıs: Osmanlı Dönemi", s. 377.

⁷⁹⁴ Dallaway, **Constantinople**, s. 99.

⁷⁹⁵ İnalçık, "İstanbul", s. 233.

⁷⁹⁶ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 59.

⁷⁹⁷ Cezar, "18. Yüzyılda", **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında**, Tülay Artan (ed.), s. 29-30.

⁷⁹⁸ Kütükoğlu, "İzmir", s. 519-520.

⁷⁹⁹ Faroqhi, **Orta Halli Osmanlılar**, s. 50. Aynı şehirde başka inanç gruplarının sayı ve oransal fazlalığının orada belli seviyede bir hoşgörü ve uyuma işaret ettiğine mantiken çıkarım yapmak gayet mümkündür. Diğer yandan aksi örneklerle beraber düşünmekse bağları kurmaya daha da yardımcı olabilir. Gordon Ayaklanmaları zamanında metropoliste toplam 13.379 Katolik bulunduğu belirtilmektedir, bkz. George F. E. Rudé, "The Gordon Riots: A Study of the Rioters and Their Victims: The Alexander Prize Essay", **Transactions of the Royal Historical Society**, c. 6, 1956, s. 109. Londra'nın nüfusunun bu dönem İstanbul'dan fazla olduğu da düşünülürse, ciddi düşmanlık ve baskı gösterilen bir şehirde başka inançtan kimselerin sayı ve oranlarının bu denli gösterilmeyene nazaran esash bir değişiklik sergileyebildiği kolaylıkla fark edilecektir.

Müslüman koca ile Hristiyan eşinin ilişkisine dair kayıt da düşülmüş ve Hristiyan hanımının kiliseye gidip ibadetlere katılmasına engel olmama şiarı bulunduğu dikkat çekilmiştir⁸⁰⁰. Montagu'dan geride naklettiğimiz İspanyol esir kadın da burada hatırlanabilir. Müslüman erkekle evli gayrimüslim kadının evliliğe devam etmek istemediğinde mahkemeye başvurarak ayrılabilirdi de tespit edilmiştir⁸⁰¹.

Hristiyan ve Yahudilere belli bir konukseverlik ve göreceli bir hoşgörü bulunduğu modern çalışmalarda da ifade edilmektedir. Raymond, XVIII. yüzyıl sonunda Musul'da 10.000'e yakın Hristiyan bulunduğunu, altısı Doğu Suriye'de beşi de Batı Suriye'de olmak üzere on bir tane de kiliseye sahip olduklarını ifade eder. Ayrıca Yakındoğu'nun tüm büyük Arap şehirlerinde en azından bir Yahudi ve bir Hristiyan mahalleleri bulunduğunu da belirtir. O, bu tip durumların Yahudi ve Hristiyanların "karşılaştıkları geniş hoşgörüyü" kanıtladığı kanaatindedir. Dahası o, XVIII. yüzyıl ikinci yarısının Suriye Hristiyanları için büyük bir refah ve huzur dönemi olduğunu da tebyin etmektedir. Tunus Yahudilerinden bahsederken bazen şiddet olaylarına maruz kalabildiklerini de kabul eden Raymond, genel olaraksa adil davranıldıklarını söyleyip Tunus'u ziyaret eden bir Rus donanma subayının ilginç gözlemini iktibas etmiştir. O, başka dinlere ibadet edenlere Müslümanların Avrupalılar kadar düşmanlık göstermediklerini beyandan sonra şunu söyler: "Burada yaşayan Hristiyanların ve İsrailoğullarının kendi kanunlarına göre kendilerini serbestçe yönetebilmeleri bunun kanıtıdır⁸⁰²."

James Dallaway tarafından paylaşılan bir kanaat de ilginçtir. O, Osmanlı'da imparatorluğun kadim asaletini temsilcisi dört Grek makam bulunduğunu ifade edip bunların Eflak ve Boğdan prenslikleri, saray baştercümanı ve İstanbul Patrikliği olduğunu belirtir. Tebaadan bir Ruma keyfini sürebileceği en büyük kazanç ve onurun bu suretle verildiğini de sözlerine ilave etmiştir⁸⁰³.

Değişik bir misali ise Maundrell, "Sydonaiia" şeklinde adını verdiği ve bir Grek manastırı olduğunu söylediği yere geldiğinde gözlemlemiştir. Çevresinin güçlü duvarla çevrelendiğini, çok kötü bir yapıda olup olağanüstü bir şey bulunmadığını

⁸⁰⁰ Charles Thompson, v. 3, s. 355.

⁸⁰¹ Baş, "Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", s. 50.

⁸⁰² Raymond, **Osmanlı Döneminde**, s. 67-69, 72, 88, 121.

⁸⁰³ Dallaway, **Constantinople**, s. 99.

ancak iyi şarap yapıldığını söylediğini bu yerin ilk defa İmparator Justinianus tarafından kurulduğu bilgisi verir⁸⁰⁴. Geldiği zaman ise düzen ve ayrışma olmadan karmakarışık halde yaşayan Rum yirmi rahip ve kırk rahibenin elinde bulunduğunu gözlemlemiştir. Ayrıca bu çevrede on altı kadar kilise mevcut olduğunu da kaydetmektedir⁸⁰⁵. Başka yerlerde de gayrimüslimlerin ikameti duruma göre seyyahların dikkatini çekebilmekteydi. Meselâ Edmund Chishull, Edirne'den çıktıktan sonra günlüğünün bir yerinde o vakte dek geçtikleri tüm köylerin tamamen Hristiyanlar ile dolu olmasını hususen kaydetmiştir. Ayrıca bunların Grek mezhebinden olduklarına dikkat etmiştir. Nitekim sakinlerinin Grek mezhebinden olduğunu söylediği Arnavutköy'ü de bu bağlamda not edecektir⁸⁰⁶. Thompson ise Eski Kahire civarında üç dört tane Fransiskenin bir manastıra ait düzgün bir ikamet ettiklerini görmüştür⁸⁰⁷.

Bir çarpıcı örnek ise William Eton'un bizâtihi başından geçip onun tarafından anlatılmıştır. 10-21 Aralık 1777'de küçük bir tekne ile Yenikale'den, yeni alınmış Kefe'ye doğru yola çıkmıştır. Anlattığına göre Kefe'deki birçok Türk, kendisinin bir daha asla göremediği oldukça önemli miktardaki bütün eşyalarını soyan Yunan birliğince katledilmişti. Kefe limanından rüzgâr yüzünden sürüklendiklerini, teknede tamamı silahlı seksen kişi olarak son derece susuzluk çekmeye başladıklarını, birkaç kez su almak için sahile çıkmaya çalışsalar da her seferinde Tatarlar tarafından püskürtüldüklerini bildirmektedir. Devamında, susuzluktan ölmektense Türklerin merhametine sığınmayı tercih ettiklerini, Yunanlı kaptan çıldırıp aklını kaybettiği için tekneyi kullanabilen tek kimsenin kendisi olduğunu söyleyen Eton, Tuna'nın enlemi konusunda birbirinden bir derece farklılık gösteren Karadeniz'e ilişkin iki Türk haritası bulduğunu ve böylece Süzme ağzına gelebildiklerini ancak rüzgârın kendilerini içeriye sokmadığını bildirmektedir. Bu vakit bir Türk teknesi kendilerine doğru gelmiştir. Eton burada, birkaç Türk ticaret gemisi mürettebatından gördükleri insanlığı anlatamayacaklarını söylemekten kendisini alamamıştır. Neredeyse gece olduğunu, bir tehlike olması halinde kendilerini çekecek beş büyük tekne

⁸⁰⁴ XIX. yüzyıl Amerikalı sözlükbilimcisi Worcester da burasının Justinianus tarafından kurulduğunu ve Şam'da bulunduğunu yazıp, bir Grek rahibe manastırı olmakla şöhreti bulunduğunu belirtmektedir, bkz. Worcester, *A Geographical Dictionary*, vol. II, s. 683.

⁸⁰⁵ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 129.

⁸⁰⁶ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 75-76.

⁸⁰⁷ Charles Thompson, v. 3, s. 269.

gönderdiklerini, gece boyunca kendileriyle birlikte kaldığını ve sabah nehre güven içinde girdiklerini bildirmektedir. Sonraki gün Rusya'ya gitmek üzere yola koyulmuşken nehirde silahı ve mürettebatı olmayan elli gambotluk iki Türk gemisi bulduklarını ve bunlarda İstanbul'dan tanıdığı kaptanlar olup nezaketle karşılandıklarını söylemektedir. 1 Ocak 1778'de Rum valiye nezaket ziyaretinde yetkili bir Türk'ün de odada olup idamlarını emrettiğini, zira Tuna'ya iki Türk savaş gemisini yakmak için gönderildiklerinin düşünüldüğünü, güç bela durumlarını anlatıp İngiliz olduğunu kezâ düşman bile olsa Tuna'ya geliş şekli nedeniyle bütün milletlerin vereceği bir sığınma hakkına sahip olduğunu dili döndüğünce kendisinin izah ettiğini de belirtmektedir. Tartışma çıkması üzerine Türk savaş gemileri kaptanlarının çağrıldığını, onların “kellelerini tehlikeye atarak” kendisinin kaptan paşanın dostu ve bir İngiliz olduğuna şahitlik ettiklerini bildirmektedir. Söylediğine göre bu kimseler kendisini İstanbul'da kaptan paşa ile birlikte görmüş ve gerçekten bir İngiliz olduğunu bilmekteydiler⁸⁰⁸.

Edmund Chishull, Türklerin gayrimüslimleri ağırlamalarına dair oldukça dikkat çekici şeyler yaşamıştır. Manisa'da iken geldikleri noktada kalacak yerleri yokken bir efendi onu camından görüp anlamış ve hizmetçisini yollayıp kalacak yer alıyorsa kendi evinde hoş şekilde ağırlanacaklarını nazikçe bildirmiş, kendileri de memnuniyetle kabul etmişlerdir. Bir bahçeye getirildiklerini söyleyen İngiliz seyyah, burada bir büyük sofa, bir mutfak ve ortasında güzel bir çeşme ile açık bir köşkten oluşan hoş bir eve alındıklarını yazmaktadır⁸⁰⁹. Ev sahibi efendinin daha sonra kendi evinden onların kaldığı yere gelip, mekânın kendilerine sunduklarını özgürce kullanabileceklerini söylemiş, bir kandil de verip başka kendilerine yardım edebileceği bir şey olup olmadığını sormuştur. Adının Mehmed olduğunu öğrendikleri bu ev sahibinin kendilerini şehir kadısıyla da görüştüüğünü, kadının pek nezaketle kendilerine muamele ettiğini bildiren Chishull, ayrıca akşam yemeğinde de çok nezaketle ağırlandıklarını kaydetmektedir. Ziyaret ettikleri Süleyman adındaki bir başka kimsenin de “en nazik ve yardımsever” bir kimse olduğunu takayyut etmektedir. Konaklayıp yanından ayrıldıkları Mehmed Efendi'nin insanlık ve misafirperverliğini çok ve tekraren methetmiştir. Daha da dikkat çekici olan bir husus karşılaştıkları davet

⁸⁰⁸ Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 206-207.

⁸⁰⁹ Chishull sofayı “sophà” ve köşkü de “kiosk” olarak ifade etmiştir.

ve misâfirperverlik örneklerinin bunlarla sınırlı olmayıp, yollarına devam ettikleri vakit bir başka ve yaşlı Türk'ün de kendilerini dışarıda görünce ağırlamak için davet etmesidir. Fakat bu sefer nazikçe reddedip yollarına devam etmiş lâkin bilâhare pişman olmuşlardır⁸¹⁰. Chandler da Müslümanların misafirperverlik ve nezaketlerini vurgulayan kayıtlar düşmüştür⁸¹¹. İmparatorluğun doğu bölgelerinde de bu misafirperverlik gözlemi yapılmış ve dikkat çekici biçimde etkileyici bulunmuştur. Üst düzey kimselere ziyaret gözlemlerini aktaran Maundrell, ziyafet için küçük bir tatlı yiyecek, şerbet ve kahve getirtildiğini, hizmetçilerin derhal gerekeni yapıp, sırayla misafirlere en büyük bir dikkatle verdiklerini kaydetmiştir. Ziyafetin ardından ise güzel kokular sürülmektedir. Maundrell'e göre bu merasimin dizaynı çok akıllıca ve faydalı surette yapılmıştır. Zira bu tertip ile evin efendisinin işi olduğu, bunun ardından gitmenin en iyisi olacağı mesajı verilir. Böylece “zamansız ve sıkıcı ziyaretlerden ve dünyada çok yaygın olan belki çoktandır yüreğine sıkıntı verenlere daha da kalmaları için baskı yapma ikiyüzlülük oyununa başvurmaktan kendini alıkoyarsın⁸¹².” Seyyah olsun yabancı olsun asil Tatarların da misafirlerini en büyük bir misafirperverlikle ağırladığı belirtilmektedir⁸¹³.

Evlerinde ağırlayanlar dışında Chishull, Edirne'ye giderlerken Mustafa ve Halil adında iki Türk'ün kendilerine iştirak edip Edirne'ye kadar eşlik ettiklerini de söyler. Bu refakatçiler sayesinde yol ve ikamet edecek yer bulmaları mümkün olmuştur. Bu noktada çarpıcı bir başka kayıt düşer Chishull. Anlattığına göre kendilerine eşlik edenlerden Mustafa Bey, bir sığır çobanını sopalayarak ona yol gösterdirmiş ve hoş bir küçük bir köye gelmişlerdir. Burada ise Türk refakatçisi sayesinde camide konaklamışlardır. İngiliz papaz, ora imamı tarafından bunun menfur bir şey olarak görüldüğünü de not etmiştir⁸¹⁴. Chandler'ın da Müslüman refakatçileri olmuş, kendilerine eşlik eden Müslümanların ilgi ve nezaketlerinden pek memnun kaldıklarını bildirmiştir⁸¹⁵.

Covel, İstanbul'u bir veya iki kere baştan başa büyük Türk kalabalıkları arasından geçerek tek başına dolaştığını ve tüm bu vakitte dünyanın en ufak bir

⁸¹⁰ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 6-7, 9-10, 21.

⁸¹¹ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 156, 214-215.

⁸¹² Maundrell, **A Journey from Aleppo**, s. 30-31.

⁸¹³ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 177.

⁸¹⁴ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 57, 60.

⁸¹⁵ Chandler, **Travels in Asia Minor**, s. 44.

hakaretini dahi görmediğini bildirmektedir⁸¹⁶. Bir asırdan fazla zaman sonra yazan Dallaway de İstanbul'dan çevreye yaptıkları bir ziyareti anlatırken, “seyyahlar olarak en azından tarafsız bir nezaket bulduk ve hiçbir durumda aşağılama ile karşılaşmadık” sözleriyle insanlardan iyi muamele gördüklerini bildirmiştir. Kezâ o bu vesileyle Greklerin bazı açılardan herhangi fethedilmiş diğer bir milletin unsurlarından daha büyük müsamaha tecrübe ettiklerini de serdetmiştir. O ayrıca, idarede konuyla alâkalı bir değişim olduğu kanaatindedir ve eskiden kabalık ve aşağılama ile yabancı elçileri sultanın kabul etmesi gerektiği düşünülürken artık mevcut monark III. Selim'in tenezzül ve nezaketi çok daha uygun bulunduğunu söylemektedir⁸¹⁷. Emirler tarafından gayet nezaketle karşılama ve muamele yapıldığına dair kayıt da mevcuttur⁸¹⁸. Ayrıca Dallaway yolculuklarında seyyahların nezaketle ağırlandığı bir Türk kulübesinde kaldıklarından da bahsetmiştir⁸¹⁹.

Dallaway bunlardan maada Mevlevi dervişlerin tekkesini incelemeye oldukça değer bir yer bulmuş ve Frenkler tarafından bile buraların kolaylıkla gözlenebileceğini kaydetmiştir⁸²⁰. Nitekim Edmund Chishull gözlemlemiş, yarım saat yorgunluk ve sersemlik olmadan “inanılmaz” bir hızda döndüklerini yazmıştır⁸²¹. Leydi Montagu'nun gözlemi ise daha da detaylı olmuştur. Dervişlerin Roma'dakiler kadar garip olduklarını söyleyen Montagu, evlenme izinleri olsa da kendilerini tecrit ettiklerini ifade eder. Beyaz bir kıyafet etraflarını sarar, kol ve bacakları açık kalır. Her Salı ve Cuma fantastik ritüellerini yaparlar. Ayrıca o, ortalarında imamları olup sadece onun yeşil giyindiğini, Kur'an okuyup okuduğu âyetleri açıkladını, diğerlerinin kolları açık ayakta yere bakarak beklediklerini de anlatır. Neyi ifadeye çalışarak bir müzik aleti boruları olup sonra onu çaldıklarını söylemektedir. Chishull gibi dönme hızlarından etkilenen Montagu, hayret verici bir hızla dönmeye başladıklarını ve bunun bir saatten fazla sürdüğünü takayyut etmiştir. Sonunda ise “Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun resulüdür” diye bağırırlar. İmamlarının elini öperler ve Montagu'ya göre bunu en resmi bir şekilde gerçekleştirirler. Ona göre ağırbaşlılıkları da son haddedir⁸²². James Porter da onları gözlemleyenler arasındadır. Bir dergâhta

⁸¹⁶ Dr. John Covel, ed. J. Theodore Bent, s. 205.

⁸¹⁷ Dallaway, *Constantinople*, s. 5, 25.

⁸¹⁸ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 57.

⁸¹⁹ Dallaway, *Constantinople*, s. 325.

⁸²⁰ Dallaway, *Constantinople*, s. 128-129.

⁸²¹ Chishull, *Travels in Turkey*, s. 49.

⁸²² Halsband (ed.), *Montagu*, v. 1, s. 402.

yaşadıklarını, alçakgönüllü kimseler olduklarını söyleyen elçi, yabancılara son derece mütevazı ve nazık göründüklerini, hangi dinden olursa olsun kendilerini ziyarete gelenleri kabul ettiklerini beyan etmektedir. Ayrıca her milletten gelen yabancıya kahve ikram ettiklerini de yazar⁸²³.

Bazı durumlarda gayrimüslimlere imtiyaz verildiğinin de farkına varan seyyahlar vardır. Edmund Chishull, boğazdan geçerken Avrupa tarafında kaldığını belirttiği ve Rumların “Mauromolos” adını verdikleri “çok güzel” bir kiliselerini de gördüklerini belirtir. İlaveten, harika vişneler sunmaları hasebiyle *Grand Signior* tarafından buranın din adamlarının haraçtan muaf tutulduğunu da kaydetmektedir. Nitekim geride zikrettiğimiz üzere o, Belgrad köyünde su kemerlerinin tamirine katkı şartıyla on iki Rum köyüne verilen imtiyazdan da bahsetmişti. Bu arada Rumların ikamet ettiği bu Belgrad köyünün sıhhatli su ve havasını pek beğenen Chishull bu sebeple buraya tekrar döndüğünü de belirtir⁸²⁴. Leydi Montagu ise Belgrad köyünde Hristiyanların en zenginlerinin oturduğunu tebyin etmiştir⁸²⁵. Gerçekten arşiv çalışmalarında da gayrimüslimlerin imparatorluğun çeşitli yerlerinde maddî olarak iyi durumda olduklarını göstermektedir. 1780-1781 Ankara şer’iyye sicili incelemesinde gayrimüslimlerin evlerinin Müslümanlarınkine nazaran daha yüksek fiyata satıldıkları saptanmış ve ekonomik olarak Müslüman halktan daha üst düzeyde yaşadıklarına hükmedilmiştir⁸²⁶. Müslümanların iyiliğine bir hizmet yaptıkları vakit de imtiyaz verildiği oluyordu. Yanni adlı bir zimmî gemi reisi ve yine zimmî olan yelkencisi, kefare bir korsan gemisi saldırısından kurtulmuş Müslümanları Adana’ya sağ salim getirmişler, bunun üzerine kendileri cizyeden muaf kılınmışlardır⁸²⁷.

Vergiler konusunda seyyahların birçok suçlaması olsa da⁸²⁸, Osmanlı’nın elinden çıkıp Hristiyanların eline geçen yerlerde aynı Hristiyan vatandaşlara bu sefer

⁸²³ Adlarını kurucuları Mevlana’dan (Mevlana) aldıkları, iki yâhut üç saat kadar muvaffakiyetle çok hızlı döndükleri, öyle ki çehrelerindeki ifadenin bir izleyici tarafından anlaşılamayacağı gibi bazı ek bilgiler için bkz. **Sir James Porter**, s. 240; **Türkiye’nin Bir Asrı**, s. 48.

⁸²⁴ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 42, 46.

⁸²⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 366.

⁸²⁶ Uzun, “Ankara Şer’iyye Sicili”, s. 266.

⁸²⁷ **Çeşmî-zâde Tarihi**, s. 56-57.

⁸²⁸ İçlerinden en şiddetlisini William Eton yapıp Kaptan Paşanın adalardan vergi almaya gidişini anlatırken sokaklarda doğranmazsa insanların kendilerini şanslı hissettiklerini, her tür zulme, katliam ve işkenceye uğradıklarını, soyulup soğana çevrildiklerini, gelecek yıl intikam alınır diye şikâyet de edemediklerini iddia etmiştir, bkz. Eton, **19. Yüzyılın Başında Osmanlı**, s. 184. Eton’un bir kez daha muazzam bir abartıya saptığı kendi ifadeleriyle dahi anlaşılabilmektedir zira başına gelmediğinde kendisini şanslı hissedecek kadar çok sayıda insan her seferinde doğransa geriye vergi verecek nüfus

onların ne kadar vergi mükellefiyeti getirdiğini görerek mukayese imkânları doğduğunda daha farklı kayıt ve vurgu yaptıklarını da görebilmekteyiz. Bunlardan Edmund Chishull, Transilvanya'nın uzun yıllar Türklere haraç ödediğini ifadeden sonra 1687'de Lorrain Dükü'nün idaresi altında imparatorun ordularına boyun eğdiğini belirtir. Ek olarak söylediği ise imparatorun her yıl şiddetli vergiler yüklemesi ve bunların umumi şikâyeteye yol açmasıdır. Chishull'un söylediğine göre bu vergiler Türk'ün uyguladığının dört katından fazladır. Türkler zamanı 200.000 civarı florin verirken şimdi 1.040.600 vermektedirler. Hâkezâ General Rabutin'in burasını sert ve kesin bir itaat altında tuttuğunu gözlemleyen Chishull, vatandaşların soyluların kölesi olduklarını, haftada üç veya dört gün onlar için çalışmaları gerektiğini ifade etmektedir⁸²⁹. Patrick Russell mühim bir gerçeğin de farkına varmıştır. Bu da Osmanlıların kadınlar, çocuklar ve sakat, takati yetmeyen kimselerden vergi almamasıdır. O, zenginlerden yılda on, orta sınıftan altı, alt sınıftan ise üç crown⁸³⁰ baş vergisi alındığını ifade eden bir nakil de yapmıştır⁸³¹. Barkan'ın XVI. asırda Rumeli'de Müslümanların %19'u, gayrimüslimlerin de %11'inin vergiden muaf olduğuna dair tespiti de burada hatırlamaya şâyandır⁸³².

Diğer yandan maddî zorlukta bulunmalarını despotizm yâhut zulme değil, genel olarak ülkedeki vaziyete ya da kendi hatalarına bağlayanlar da bulunabilmektedir. Patrick Russell, Halep'te Rumların kötü durumda bulunduklarını fakat bunun kısmen memleketteki ticaretin genel gerilemesiyle alâkalı olduğunu belirtmiştir. Fakat ona göre bundan da ziyade müessir olan unsur gayrimüslimler arası iç çekişmedir. Katolikler ile aralarında sürüp giden dinî çekişmenin “tamamıyla bâtil inançlı şevkin tüm acı verici karakteristiğiyle yürütülüp devâsâ harcama ile sürdürüldüğünü” beyan etmiştir. Ona göre zaten Kudüs'e hac yapan Hristiyanların, bilhassa da Ermeni kadınların bâtil inançlılığa müptelâ olma durumları mevcuttur⁸³³.

kalması muhal olurdu. Nitekim yukarıda aktaracağımız diğer seyyahların beyânâtı da esaslı bir tekzip mahiyetindedir.

⁸²⁹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 98-101.

⁸³⁰ 1707'de gelen crown, 5 şiline tekabül etmekteydi. [https://en.wikipedia.org/wiki/Crown_\(British_coin\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Crown_(British_coin)) (Erişim: 3 Ocak 2020).

⁸³¹ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 399.

⁸³² Faroqi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, s. 128. Her millet grubunda vergilerden muaf zümre vardı. Bu açıdan *voynuk* denilen sipahi statüsündeki Bulgar savaşçılar, Rum *metropolit*, Ermeni *vartabet*, Fenerli Rum-Ortodoks beyler, haham veya hahambaşı bir Müslüman müderris vs. gibiydi, bkz. Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 11.

⁸³³ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 29, 38.

Osmanlı'nın elinden çıkan bazı şehirlerin daha kötü bir vaziyet içerisine düştüklerine dair kayıtlar da burada zikredilmelidir. Esseg kentine giden Leydi Montagu, Türklerin elindeyken çok zengin ve nüfuslu, büyük bir ticaret şehri olduğunu yazar. Ona göre kentin köprüsü de dünyadaki en olağanüstülerden biri olarak değerlendirilmekteydi. 8.000 adım uzunluğunda olup tamamen meşeden yapılmıştı. 1685'te Kont von Leslie tarafından yakıldı ve şehir küller içinde bırakıldı⁸³⁴. Kezâ o, Adam ve Fodowar kentlerinin de Türklerin elindeyken önemli kentler olup kendi geldiğinde harap halde bulunduklarını görmüştür. Bura köylülerinin kıyafetlerini de “çok ilkel” bulmuştur⁸³⁵. Buda şehriyle alâkalı yazdıklarında ise bu değişimin doğrudan Habsburg imparatorundan kaynaklı bir durum olduğunu ifade etmektedir. Bu şehre giderken harap olunup ekilmediğini gören Montagu, Türkler ile Almanlar arası savaş etkiliyse de daha ziyade iç savaş ve İmparator Leopold tarafından Protestan dinine “barbarca” zulüm hasebiyle memleketin bu hale düştüğünü ileri sürmektedir. Öyle ki imparatorun Türklerin Hristiyanlara herhangi bir zamanda olduğundan daha fazla olarak kendi zavallı Macar vatandaşlarına karşı hain ve zalim olduğunu tebyin etmiştir⁸³⁶. Nitekim Leydi Montagu imâen adalardaki Rumların Türk idaresini İtalyan idaresine müreccah bulduklarını ifade edip çeşitli kaynaklarda da bu durum teyit ve nakledilegelmiştir⁸³⁷. İğne adası reâyâsı Venedik istilasına uğrayınca bundan kurtulmak için Osmanlı'ya aman dileyerek sığınmışlar, bunun üzerine donanma-yı hümayun gönderilerek ada fethedilmiştir⁸³⁸.

Thornton'a göre sıradan insanlar dogmalarında daha bağnazdırlar, Hristiyanlara karşı üstünlük anlayışlarını daha açıkça söylerler. Ancak bir Hristiyanı aşağılayarak karşılık verdikleri yanlıştır. İşin aslı iltifat formülleri farklıdır. Bir inançsızın nezaketini nazıklık belirtisi ve hayırsever bir ifade olan “akıbetin hayrola” diye cevaplarlar⁸³⁹. Thornton geride Türklere gaddarlık, barbarlık, dinî öğretilerden nâşî en hoşgörüsüz yaklaşım gibi ithamlarda bulunmuş olmakla birlikte burada sunduğu

⁸³⁴ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 302.

⁸³⁵ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 301.

⁸³⁶ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 299-300. I. Leopold (1658-1705) devri gerçekten ülkesindeki Protestanlara karşı bir devir olup İngilizlerin Protestanlık için çok ciddi endişe ve korkulara kapılmalarına yol açmıştır. Christoph Kampmann, “The English Crisis, Emperor Leopold, and the Origins of the Dutch Intervention in 1688”, **The Historical Journal**, volume 55, issue 02, June 2012, s. 522, 525.

⁸³⁷ Halsband (ed.), **Montagu**, v. 1, s. 422. Ayrıca naşirin düştüğü 2 numaralı dipnota da bakınız.

⁸³⁸ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 921.

⁸³⁹ Thornton metinde, “ahbetin hayr ola” diye yazmış, “sonun mesut olsun” diye tercüme etmiştir.

portrenin daha farklı olduğu açıktır. Öte yandan Maundrell sıradan insanlarla karşılaşmalarına dair kayıtlarını gayet iyi biçimde aktarmıştır. Yolculukları sırasında girdikleri bir handa Mekke yolundaki büyük sayıda Türk hacısı ile karşılaştıklarını söyleyen İngiliz papaz, hanın doluluğuna rağmen “aralarında barışçıl bir karşılama” bulduklarını belirtmiştir⁸⁴⁰. Daha da dikkat çekici bir beyan Patrick Russell’da bulunur. O, düşük düzeyde kimselerin Frenklere taciz eden tutumları olsa da “dükkân sahipleri ve yolda olan diğer edepli Türklerin her daim yabancı kimse lehine müdahil olduklarını” ve saldırganların da şiddetle cezalandırıldıklarını ifade etmiştir⁸⁴¹.

Her ne kadar William Eton bir Hristiyanın bir Müslümanı nefsi müdafaa için bile öldüremeyeceğini ve bir Müslümana vurursa da genellikle oracıkta öldürüleceğini iddia etse de⁸⁴², başka kayıtlar ve yaşananlar ile onun bu yazdıkları uyuşmamakta ve tekzip edilmektedir. Bunlardan pek dikkat çekici bir tanesi Sir James Porter’da yer almaktadır. O, I. Mahmud’un saltanatı sırasında on üç adet coşkuyla kışkırtılmış yâhut afyon içmiş Türk’ün şehirde koşturduğunu, dükkânların hemen kapatıldığını ancak asilere iştirak eden çıkmadığını yazar. Sonrasında ise çok hızlı giden bu atlı gruba yeniçeriler yetişmeden bedestene girerler. Burada dükkân sahiplerinin çoğu Rum olup güvenlikleri için dükkân kepenklerini destekleyen direklerle onlara saldırmaya mecbur olmuş ve hepsini yere sermişlerdir. Lâkin bu Rumlar, Müslüman kimselere böyle ettikleri için öldürülmekten korkarak emniyetlerini temin etmek üzere dükkânlarını hemen terk ederler. Fakat “sultanın adaleti” onların korkularını giderip aleyhlerindeki her tür işlemi durdurmuştur. Porter’a göre akabinde şeyhülislamın onayıyla sadece onlara af vermekle kalmamış ayrıca böyle kamunun huzurunu kaçırp kendi güvenliğini tehdit edenleri öldürmek noktasında her dinden tebaasına izin de vermiştir⁸⁴³. İngiliz elçinin böylece gayrimüslimlerin de haklarının korunduğuna ve onlara zulmün önlenmesine dair şehadeti görülmektedir. Nitekim Osmanlı kronikleri içerisinde de bu hassasiyeti gösteren benzer kayıtlar vardır. Servet sahibi olmakla meşhur bir kâfirin evi basılarak malları yağmalanmış, bunu yapan eşkıyadan on sekiz kişi ibret olması için idam edilmiştir. Esasen sadece böyle eşkıya gibi hareket edenler değil, zulme sapan yetkililer de cezalandırılmaktaydı. Kandiye Valisi Kalaylı Ahmed

⁸⁴⁰ Maundrell, *A Journey from Aleppo*, s. 5.

⁸⁴¹ Patrick Russell, *The Natural History*, s. 24.

⁸⁴² Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı*, s. 65.

⁸⁴³ Sir James Porter, s. 338-339; *Türkiye’nin Bir Asrı*, s. 130.

Paşa kiliselerden gümüş kandiller getirterek üzengi ve raht yaptırtmak gibi hareketlere tasaddi ve çeşitli zulümler yapınca çok şikâyet gelmiş, bunun üzerine azledilerek İstanköy adasına sürgün edilmiştir⁸⁴⁴.

Öldürme bahsiyle alâkalı olarak gayrimüslimlerden eşkıyalık yapanların durumunu kısaca mülâhaza etmenin faydalı olacağına kanîyiz. Bu bağlamda Yezidîlerin durumu dikkat çekicidir. Ehl-i kitap statüsünde görülme⁸⁴⁵, Hristiyanlık ve dolayısıyla Hristiyan devletlerle de bir bağı olmayan Yezidîler zaman zaman eşkıyalık faaliyetlerine bulaşmışlardır. 1566-1568 arasını kapsayan mühimme defterinde Musul'da Yezidî taifesini haramilik yaptığı ve bu sebeple başka yere nakledilmelerinin emredildiği görülmektedir⁸⁴⁶. Böylece ele aldığımız zaman dilimi olan XVIII. yüzyıldan iki asır gibi ciddi bir zaman öncesinden beri böyle ciddi bir suç ve asiliğe bulaştıkları anlaşılmaktadır. XVIII. asırda da bunun içinde bulunduklarını söyleyebiliriz. III. Ahmed zamanı Bağdat muhafızı Eyüblü Hasan Paşa, asilik ve şekâvet edince “melâ'in-i hâsirîn-i Yezidî” ile çarpışmış ve iki taraftan da ciddi kayıp olmasına rağmen Yezidîleri kaçmak zorunda bırakmış, takipte de bin tanesi öldürülmüş ve “serdâr-ı murdârları” da öldürülmüştür. Lâkin tamamen durmayan Yezidî eşkıyası yüz elli kişiyle bir saldırı daha yapıp Hasan Paşa'nın kapıcılar kethüdası ve etbaından bazılarını da şehid etmiştir. Bunun bedeli de kendilerine ödetilip yüz ellisinden birinin bile kurtulması mümkün olmamış, başlarını çeken bazı şahıslar da yakalanarak katledilmişlerdir⁸⁴⁷. Ahmed Vâsıf Efendi Musul valisi Abdülbâki Paşa'nın katlini tüccarlardan soruşturduğu vakit ağırlığı Yezidîler olmak üzere eşkıyalık edenleri vurduğunu, Yezidîlerin de bunun üzerine mukabil harekete girişerek sayı çokluğuyla paşayı çatışmaya sürükledikleri bir vakit hem paşayı hem de kardeşi ile altmış kadar etbânı şehid ettiklerini öğrenmiştir⁸⁴⁸. Pek azınlık bir grup olan Yezidîlerin asırlara yayılan bu ciddi suçları ve Osmanlı idaresinin de duruma vukufiyetine rağmen kendilerine topyekûn hedef alan şiddetli bir cezalandırmaya

⁸⁴⁴ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 852-853, 1214.

⁸⁴⁵ Yurdaer Abca, “Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarih Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Eskişehir, 2006, s. 3.

⁸⁴⁶ **7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>**, c. 3, yayına hazırlayanlar Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, s. 107, 1942 numaralı hüküm, s. 369-370.

⁸⁴⁷ **Târîh-i Râşid**, c. II, s. 932-933.

⁸⁴⁸ Bkz. **Mehâsinü'l-Âsar**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, s. 334-335.

gitmemesi, bu sayede varlıkları hatta cürümlerini bile devam ettirebilmeleri; çeşitli seyyahların Osmanlılarda gayrimüslimlere müthiş bir hiddet ve zulüm olduğu cihetindeki itham ve iddialarını isabetsiz kılacak bir hakikat konumundadır⁸⁴⁹. Buraya kadarki tüm nakillere bir bütün olarak bakılırsa, en azından bir kısım paşaların şahsî uygulamalarında seyyahları haklı gösterebilecek durumlar tespit edilebilirse de bunu Osmanlı idaresindeki genel zihniyet ve uygulama olarak lanse etmenin sıhhsiz ve isabetsiz olacağını eminlikle söyleyebiliriz.

Devir İngilizleri içerisinde genel bir hükümle Osmanlıların hoşgörüsüne vurgu yapanlar da bulunmaktaydı. 1737’de John Green, Türkler ile birlikte “Muhammedçiliğin” Avrupa’dan sürülüp Papalığın kalmasının Hristiyanlığa daha çok zarar vereceğini savunup şöyle bir izah yapmıştır: “Çünkü İslamiyet bütün dinlere serbestlik ve hoşgörü gösterirken, Papalık Katolik dininden başka hiçbir dine hoşgörü göstermiyor; İslamiyet altında Protestan Hristiyanlık en azından var olmaya devam edebilir, ancak Papalık altında yok edilmesi kaçınılmazdır⁸⁵⁰.”

3.8.5.1. Avrupa’da Hoşgörüyle Alâkalı Bazı Sorunlar

Seyyahlar bazen bizâtihi kıyaslamalarda da bulunmuşlardır. Meselâ Dallaway, Habeşli yerlilerin belli derecede diğer sakinlerle aynı imtiyazlara sahip olup Avrupa kolonilerindekilere nazaran “çok daha az” baskı gördüklerini söylemektedir⁸⁵¹.

Chishull’un anlattığı ve geride zikrettiğimiz Viyana’daki Luther mezhebine mensup kütüphanecilerin zorla inançları değiştirilmesine dair nakli de bu bahis altında hatırlanmaya değerdir. Hâkezâ o, Znaim’den sonra Pernitz şehrine geldiğini, burada

⁸⁴⁹ Diğer gayrimüslim gruplar ve fertler için de benzer misaller zikredilebilir. Bazen rica ile gayrimüslim suçlunun cezasının hafifletilmesi veya affı dahi söz konusu olmuştur. 17 numaralı kalebend defterinde İstanbul Patriği ve cemaat-i metropoliten tarafından İstavraki adlı şahsın dolandırıcılık yapması nedeniyle kalebend edilmesi talebinde bulundukları ve bu isteklerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Beş buçuk ay sonra patrik ve metropoliten cemaati bir kez daha arzuhal yollamış ve şahsın kendi halinde olduğunu, bir kez daha yaparsa yine kalebend edilmesi şartıyla affını rica ettiklerini iletmış, bu talepleri de kabul görüp İstavraki affedilmiştir. Koca, “17 Numaralı Kalebend”, s. 14, 18. Bazı gayrimüslim suçlular ise kendileri af talebinde bulunmuşlar ve affedilmişlerdir. Uz, “24 Numaralı Kalebend”, s. 18. Dikkate değer bir başka hususta, manastır yağmalamış zimmî eşkıyalara kalebend cezası verilmesidir, bkz. Uz, “24 Numaralı Kalebend”, s. 541. Müslümanlara karşı işledikleri bir kısım suçlara verilen ceza ile aynı cezanın verilmesi ve değil birbirlerine zarar vermelerinden hoşnut olmak, buna herhangi bir tolerans dahi gösterilmemesi devletin gayrimüslim vatandaşların emniyetine de ciddi önem verdiklerinin bir göstergesidir.

⁸⁵⁰ MacLean, **Doğu’ya Bakış**, s. 249.

⁸⁵¹ Dallaway, **Constantinople**, s. 189.

az sayıda Yahudi yaşayabildiğini ve ayırt edilebilmeleri için mavi yaka giymeye mecbur edildiklerini dermeyer etmiştir. Prag şehrine geldiği vakit de benzer bir durum gören Chishull, burada Yahudilerin toplamda on bini aşan nüfusları olup sekiz sinagogları bulunduğunu, ayırt edilmeleri için mavi yaka giymeye icbar edildiklerini yazmıştır. Yaptığı dikkat çekici bir ilave ise, buradaki üniversitenin John Huss zamanında kırk bin öğrenciden oluştuğunu ifade edip, Yahudiler ve diğer vatandaşlara saldırma fırsatı elde ettiklerinde on iki bin civarı insan toplayabildiklerini belirtmesidir⁸⁵².

Ele aldığımız İngiliz seyyahlarda Yahudiler ile alâkalı çeşitli kayıt ve görüşler bulunmaktadır. John Covell onları “pis, sevimsiz Yahudiler” diye anmıştır⁸⁵³. Chishull, İspanya’ya geldiği zaman burada da Yahudilerin durumuyla alâkalı kısa bir kayıt düşmüştür. Ona göre Yahudiler “en şiddetli bir ölüm acısıyla” bu krallıktan sürgün edildikten sonra, hâlâ kendilerinin papacı inancında olduklarını söylemeye zorlanmakta, onlar da bunu büyük pişmanlık duymadan yapmaktadırlar. Bununla birlikte Yahudilerin “küstahlık” taşıdıklarını da söyleyen Chishull, son zamanlara ait olduğunu söylediği bir misal verir. Buna göre bir Yahudi ayakkabıcı mekânının altına bir haç gömmüş, böylece gelen giden Hristiyanlara farkında olmadan haçı ezdirmiştir⁸⁵⁴. İncelediklerimiz içerisinde tek bir memlekette gördükleri için değil fakat genel olarak onlar hakkındaki düşüncesini açıklayan XVIII. asır İngiliz seyyahı da görülmektedir. Bu kişi Charles Thompson olup Yahudilerin “berbat ve en inatçı kâfirliği” bulunduğunu yazmıştır⁸⁵⁵.

Yahudiler ile alâkalı bir kayıt da Leydi Craven’da bulunmakta olup, Ocak 1786 tarihli Varşova’dan yolladığı mektubunda geçmektedir. Gözlemlediğine göre Yahudiler kirli varoşlara dolmuşlardır⁸⁵⁶. Craven Osmanlı topraklarındaiken Fransız bir yetkilinin Isaac Bey (İshak Bey?) adlı ve Türk olduğunu söylediği bir kimseyi kendisine getirdiğini, bu kimsenin gelince ayaklarına kapanıp eteğinin ucunu öperek selamladığını aktarır. Kendisinden dinlediğine göre Petersburg, Londra, Paris ve dünyanın başka birçok şehrinde bulunmuştur. Ancak dünyadaki Paris hariç hiçbir

⁸⁵² Chishull, **Travels in Turkey**, s. 132, 137.

⁸⁵³ **Dr. John Covell**, ed. J. Theodore Bent, s. 190.

⁸⁵⁴ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 172.

⁸⁵⁵ **Charles Thompson**, v. 3, s. 238.

⁸⁵⁶ Craven, **A Journey through Crimea**, s. 115.

yeri sevmediğini söyleyen bu şahıs nedenini ise sokakta sıradan insanların kendisine “Türk’ün Fransız köpeği” demeden rahatça yürümesine izin vermemeleri olarak açıklamıştır⁸⁵⁷. Craven onun bir Türk olduğunu söylese de bu kanaatinin çok kısa süre karşılaştığı mezkûr şahsın dış görünüşü ve Türkçe bilmesi gibi sebeplerce şekillenmiş olabileceği de göz önüne alınmalıdır. Zira atfettiği özellikler bir Osmanlı Türk’ünden ziyade Yahudisini çağrıştırmaktadır. Diğer yandan Craven, Rusya’da iken kendisine ikamet edecek yer sağlanması için bir Yahudi yeni evini Craven’a tahsise zorlanmıştır⁸⁵⁸.

XVIII. asırda İngilizlerdeki Yahudi karşıtı tutum meselesinde mutlaka bahsi lâzım gelen bir mesele ise The Jew Bill (Yahudi Lâyihası) diye bilinen ve az sayıda Yahudi için imtiyaz isteyen yasa tasarısı üzerine uyanan infialdir. 1753 yılında çıkan bu meselenin “İngiliz tarihindeki en aşırı kampanyalardan birisi” olduğu dermeyeran edilmiştir. Teklif esasen İngiltere’de Yahudilerin çalıştıkları şartlardaki bazı sıkıntı ve zorlukları hafifletmek için getirilmişti. Buradaki Yahudilerden maksat da tüccar ve yatırımcı olanlardı. Mesele ise yurttaşlığa kabul edilmeleri üzerineydi. Bu suretle onlar da doğuştan yerli bir İngiliz gibi toprak ve gemi sahibi olmak, sömürgelerde ticaret yürütmek haklarına mâlik olacaklardı. Kanun teklifi üç yıldır Büyük Britanya ya da İrlanda’da oturanlara bu hakkın verilmesini talep üzere hazırlandı. Açıktır ki kapsamı pek dar olup ancak çok küçük sayıda ve fevkalâde zengin Yahudiye imkân tanıyan bir teklif olması hasebiyle “ılımlı” bir teklifti. Ancak basın bunu Hıristiyanlığa karşı bir saldırı ve küfür metni olarak telakki etti. G. A. Cranfield’a göre XVIII. yüzyılda İngilizlerin duygularını kabartan çok az siyasî mesele vardır ve Yahudi Lâyihası onlardan bir tanesidir. Bu coşkunlukla “Yahudiler hayal edilebilir her kötülük ve habislikle suçlanmışlardı.” Sebep olarak toplumda antisemitizm bulunduğunu zikretmekten maada 1754’teki genel seçim öncesi muhalefetin elindeki tek silahın popüler bir görüş alevlendirmek olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca İngiliz Kilisesi’nde bu dönem durgunluk ve alâkasızlık bulunmasına rağmen geçmiş yüzyılların dinî tutkuları ve hoşgörüsüzlüğünün hâlâ köpürdüğünü de ifade etmektedir.

Mevzuyla ilgili Cranfield’ın bir devir yazarından aktardığı endişe satırları da enteresandır. Bu yazar teklif kabul görürse Yahudilerin krallıktaki her kontluğa

⁸⁵⁷ Craven, *A Journey through Crimea*, s. 279-280.

⁸⁵⁸ Craven, *Memoirs*, v. 1, s. 163.

yerleşeceklerini söyledikten sonra, “Aralarına Yahudiler karışmış olması vilayet efendileri için sonsuz derecede tiksindirici olmayacak mı?” sorusunu yöneltmiştir. Bir başka yazarsa her İngiliz Protestan dinini savunmaya çağırmıştır. Kampanyanın başını çeken London-Evening Post gazetesi ise en sert ifadelere yer vermiştir. Teklif 3 Nisan 1753’te verilmiş, gazete Haziran ayında taarruza kalkmıştır. 16 Haziran nüshasında Yahudilerin Hristiyan çocuklarını çarmıha gerdikleri suçlaması yapılmıştır. 19 Haziran’daki nüsha ise pek aşağılayıcı ve nefret doludur: “Majestelerinin baştan sona İngiliz hâkimiyetindeki her erkeğe, kadına ve çocuğa cüzam aşılama kanunu olsaydı, şikâyet etmek için bu kirli Yahudi kanıyla birleşmenin sebep olduğundan daha azı olurdu.” Ayrıca sözde tarihî hadise aktarımı yapılarak da Yahudilere karşı nefret körüklenmeye çalışıldı. Bunlardan birinde Yahudilerin tarihte “en kanlı ve zalim” ayaklanmaya kalkışan kimseler oldukları, M. 115’teki bu ayaklanmada yarım milyon insan kesip bağırsaklarını elbise gibi giydikleri ifade edildi. Çeşitli siyasî aktörler de bu dönem “problem siyasî değil, dinî” vurguları yaparak Hristiyanlar ile Yahudilerin karşı karşıya geldikleri propagandasına imza attılar. Tüm bu olağanüstü velvele ve feveran sonunda 20 Aralık’ta teklif kaldırıldı. Cranfield’a göre hadise “hiç şüphesiz İngiliz tarihindeki en dikkat çekici kampanyalardan birisiydi.” Ayrıca bu olaydan o vakit “bütün ülkede inanç bağınaz ve şiddetliydi fakat sorgulanamaz bir samimiyettydi de” çıkarımı yapmıştır⁸⁵⁹.

Bazı Yahudilerin İngiliz ordusunda önemli rol aldıkları ve hizmette bulundukları belirtilmekle birlikte Hristiyan olmaya zorlanmak suretiyle buna erişebildikleri de ortaya konmuştur. Dr. Meyer Löw Schomberg (1690-1761) soyundan gelen Yahudi ailesi XVIII. yüzyılda İngiliz kraliyet donanmasıyla Yahudilerin ilişkisi konusunda önemli bir yer tutmuştur. Hatta Cecil Roth, bu ailenin İngiliz denizcilik tarihinde “hakikaten dikkate şâyan bir rol oynadığını” ifade etmiştir. Fakat aile bunu yapabilmek için Yahudiliği terk etmeye mecbur olmuştur⁸⁶⁰. Zaten orduda Hristiyanlık dışında bir din tanınmadığını ve bu sebeple özel Yahudi askerleri tespiti zor olduğu da ifade

⁸⁵⁹ Tafsilat için bkz. G. A. Cranfield, “The ‘London Evening-Post’ and the Jew Bill of 1753”, **The Historical Journal**, vol. 8, no. 1, 1965, s. 16-30.

⁸⁶⁰ Cecil Roth, “The Jews in Defence of Britain, Thirteenth to Nineteenth Century”, **Jewish Historical Society of England**, vol. 15 (1939-1945), s. 10-11. Cecil Roth bu makalesi boyunca Ortaçağ’dan XIX. asır başına kadar Yahudi kökenli kimselerin çeşitli savaşlarda İngilizlerin hizmetinde bulunduklarına dair misaller ortaya koymaktadır.

edilmektedir⁸⁶¹. Prusyalı bir seyyah da Yahudilere karşı önyargı ve antipatinin çok yaygın olduğunu gözlemlemiştir⁸⁶².

Bununla birlikte Osmanlı tarafında azınlıkların yaptıklarının da onlara karşı tutumda etkili olabileceğini göz önüne almayı gerektirecek kayıtlar bulunduğu gibi, geneli kapsayıcı olmasa bile en azından bazı fertlerde etkili olduğu düşünülebilecek benzer ve nisbî bir bahis İngiliz tarafı için de yapılabilir. John Howard Rotterdam’a gittiği zaman buradaki bir hapisanede yedi İngiliz mahkûm görmüş, bunların bir Yahudinin hainliği yüzünden hapse girdiklerini, kaçmaya çalışınca şiddetle kırbaçlandıklarını, Yahudinin ise otuz yıl mahkûmiyete uğramasına rağmen serbest bırakıldığını öğrenmiştir⁸⁶³.

Eski kaynaklarındaki kayıtların da seyyahların Yahudiler hakkındaki tutum ve düşüncelerine tesir ettiği söylenebilir. Patrick Russell, bu şekilde düşünebileceğimiz bir nakli 1600 tarihi dolaylarında yazan Papaz Biddulph’tan yapmıştır. Biddulph’un iddia ettiğine göre bazı Yahudi doktorlar ellerine Hristiyan hasta düşünce kurban niyetine onları öldürdüklerini itiraf etmişlerdir⁸⁶⁴. Daha eski dönemlerde de bazı vukuatlara isimleri karışmıştır. Vaftiz edilmiş olmakla birlikte aslen bir Portekiz Yahudisi olan Sir Edward Brampton, Güller Savaşları (1455-1485) zamanında askerî faaliyet göstererek şövalye ilan edilmişti. Fakat daha sonra Perkin Warbeck’in VII. Henry’ye karşı isyanı ve tahtta hak iddia etmesine zemin hazırlamıştır⁸⁶⁵. Yahudilere karşı bu tutum evvelki asırlardan sonrakine devam edecek, üst düzey makamlara gelmek de kendilerini ırkçı saldırıdan muhafazaya yetmeyecektir. Öyle ki Benjamin Disraeli 1837 Aralık’ında yaptığı konuşma sonrası Yahudi kökeni nedeniyle ırkçı nitelikteki alaylara konu olacaktır⁸⁶⁶.

Ancak bir tek Yahudilerin değil, Katoliklerin de ciddi şekilde gadra uğrayabildikleri yüzyılın sonlarına doğru yaşanan Gordon Ayaklanmaları ile görülmüştür. Katolik cemaat bu yaşananların neticesi olarak ciddi endişeye gark olmuştur. Zaten yabancılara karşı ciddi seviyede düşmanlık gösterilen ayaklanmaların

⁸⁶¹ Roth, “The Jews in Defence of Britain”, s. 19.

⁸⁶² Moritz, **Travels in England**, s. 87.

⁸⁶³ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 159.

⁸⁶⁴ Patrick Russell, **The Natural History**, s. 74.

⁸⁶⁵ Roth, “The Jews in Defence of Britain”, s. 5.

⁸⁶⁶ Katz, **The Shaping of Turkey**, s. 145.

bir sonucu da bundan sonraki dönem İngiltere’de bulunan çeşitli Avrupalıların yaşadıkları korku ve sıkıntıdır. Bir süre hiçbir Fransızın sokakta yüzünü göstermeye cesaret edemediği, bir İtalyanın da evinin yakılması tehdidi aldığı bu bağlamda kaydedilenler arasındadır⁸⁶⁷. Esasen “on sekizinci yüzyıl Britanyası’nda Katoliklere karşı düşmanlık yaygındı” ve sadece onlar değil, Anglikan Kilisesi muhaliflerinin tamamı problemler yaşamaktaydı. Evvela Birmingham, sonra Manchester ve Nottingham’da 1792 ve 1794 gibi çok yakın tarihlerde isyan ve gerilimler yaşandı⁸⁶⁸. XVIII. yüzyılda kalabalıkların attığı meşhur yabancı düşmanı sloganlardan birisinin “Papalara hayır, Yahudilere hayır, ahşap ayakkabılara hayır” olması da⁸⁶⁹ Yahudi ve Katoliklere karşı hasmâne tavrın bir göstergesi olarak zikredilmektedir.

“Yabancı düşmanlığı” vurgusu İngiliz toplumu için geçmişten beri tespit edilegelen ve başka hadiselerin açıklanmasında da başvurulan bir tespittir. Nitekim Sacheverell Ayaklanmaları’nda da yabancı düşmanlığının etkenler arasında yer aldığı belirtilmektedir⁸⁷⁰. Yabancılar tutumları konusunda bu asır İngiltere’ye giden çeşitli seyyahların genellikle benzer tecrübe ve kanaatleri olmuştur. Prusyalı seyyah Carl Philip Moritz bunu yansıtan birçok durumla karşılaşmıştır. Bazı girdiği hanlarda onun gibilere verilecek yer olmadığı söylenip yatmasına müsâade edilmemiş, garsonlar tarafından rahatsızlık verici bir mahlûk olarak bakılmış, bazılarında parasını ödemek istediği halde yemek dahi ikram edilmemiş, kalabildiği bir handa ise bahşiş verdiği garson ona “tanrı lanet etsin size efendim” demiştir. Gittiği Burton gibi bazı kentlerde de halktan kaba muamele gördüğünü, bir yabancı olarak insanların kendisini parmaklarıyla gösterip durduğunu ifade etmektedir. Northampton’da bir köyde birahane sahibine kalacak yer sorduğunda “Hayır!” diye sert cevap alıp pencerenin suratına kapanmasıyla da karşılaşmıştır. Kendisi İngilizler hakkında genel olarak müspet bir tutum takınsa da tüm bu yaşadıkları karşısında konuksever olmadıklarını beyan etme gereği duymuştur⁸⁷¹. XVIII. asır sonunda gelen ve genelde olumlu ifadeler

⁸⁶⁷ Rudé, “The Gordon Riots”, s. 93-94, 113.

⁸⁶⁸ Jonathan Atherton, “Rioting, Dissent and the Church in Late Eighteenth Century Britain: The Priestley Riots of 1791”, **Unpublished Doctoral Dissertation at the University of Leicester**, Leicester, 2012, s. 207, 237.

⁸⁶⁹ Sharpe, “Population and Society 1700-1840”, s. 520.

⁸⁷⁰ Geoffrey Holmes, “The Sacheverell Riots: The Crowd and the Church in Early Eighteenth-Century London”, **Past & Present**, no. 72, August 1976, s. 61.

⁸⁷¹ Fakat her yerde halktan aynı muameleyi görmediğini de belirtip Derby’deki insanların Burton’dakiler gibi kabalık etmediğini de bildirmektedir, bkz. Moritz, **Travels in England**, s. 96-97, 100, 104, 109, 119, 140, 143-144, 173.

kullanan Fransız seyyah Faujas de St. Fond da, İngiliz karakterini kötüleyenlerin bunu genellikle onların yabancılara karşı soğuk ve somurtkan tavrı dolayısıyla yaptıklarını belirtip kendi de bir itirazda bulunmamıştır⁸⁷². Yüzyılın tamamına yakınında krallarının Hanover kökenli yabancılar olması da İngilizlerin hoşuna gitmemiştir. XVIII. yüzyılda hem parlamento hem de halk tarafından Hanover bağının sevilmediğine dair “bolca delil” vardır⁸⁷³. Avrupa memleketlerini dolaşan İtalyan bir seyyah ise yabancılara suîstimal etmenin İngilizlere has bir şey olmadığını söylemektedir⁸⁷⁴. Fakat görünüşe göre Fransız ve İtalyanları bu durumdan istisna tutmuştur zira İngilizlerin yirmi yıl içerisinde onlar hakkında yabancılara nazik olacakları düşüncesini paylaşmıştır. Seyyah böylece İngilizlere dair bu meselede bir umut belirtmiştir. Enteresan bir ifadesi ise, yabancılara kaba olduklarını vurgulamaktan başka diğer her ülkeyi de aşağıladıklarını, yazarların kesintisiz biçimde diğer ülkeleri kötülediklerini söylemesinin ardından halkın, seyyahların düşündükleri kadar da nefret dolu olmadıklarını belirtmesidir⁸⁷⁵.

Chishull, *Sloney* şeklinde adını verdiği ve Prag’dan dört mil kadar ilerledikten sonra vardıklarını söylediği bir şehir⁸⁷⁶ hakkında meseleye taalluk eden mühim bir bilgi vermiştir. Buna göre bu şehir eskiden Protestanların ikamet ettiği büyük bir pazar yeri olsa da III. Ferdinand tarafından “barbarca” imha edilmiştir. Hamburg şehri Chishull’un ciddi katılık gözlemlediği bir başka yerdir. Burasının dininin Luthercilik

⁸⁷² Faujas Saint-Fond, *Travels in England*, s. 53.

⁸⁷³ Ditchfield, *George III*, s. 28. Bu, görünüşe göre çok sonraki döneme de uzanmıştı. XX. yüzyılın başında yazan Aldred William Rowden I. George için, “o ahlâksızdı: o bir Alman’dı” der, bkz. Aldred W. Rowden, *The Primates of the Four Georges*, John Murray, London, 1916, s. 310. Rowden’in fikirlerinin Kraliçe Victoria devri seleflerinden farklı olmadığı belirtilmektedir, bkz. William Gibson, “The Family and The Church in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Submitted in paprtial fulfillment of the degree of Doytor of Philosophy od Middlesex University*, London, 1995, s. 12.

⁸⁷⁴ Gerçekten kendisi Lizbon’da halk tarafından sırf bu sebeple sert tepkilere maruz kalmıştır. Bazı geçtiği yerlerde insanlar onu taşlamış, bir kişi “canını seviyorsan kaç” demiş ve bu “barbarlığa” anlam veremeden uzaklaşmış, bazı yerlerde ise çocuklar peşine takılıp iğrenç hakaretler etmiş, sonra anneleri yanlarına gelip onları daha da uzun süre ve fazla hakaret etmeye teşvik etmiştir, bkz. Baretti, *A Journey from London to Genoa*, v. 1, s. 184-185, 189.

⁸⁷⁵ Baretti, *A Journey from London to Genoa*, v. 1, s. 62-63, 65-66.

⁸⁷⁶ Bahse konu şehir Slany olsa gerektir. Böyle düşünmemizde telaffuz yakınlığı haricindeki sebeplerden birisi, Chishull’un Alman miliyle dört mil kadar ilerledikten sonra vardıklarını belirtmesidir. XIX. yüzyıldan evvel 7.420,54 metre olan Alman miliyle bu yaklaşık 30 kilometrelik bir mesafe demektir. Günümüzde Slany’nin Prag’a uzaklığının aşağı yukarı 25 km olduğu düşünüldüncce uyum yakalanmaktadır. Bunun da ötesinde ise Chishull, eserinin aynı sayfasında *Sloney*’e geldiklerinin ertesi günü *Launa*’ya gitmeye niyetlendiklerinden bahsetmektedir. Gerçekten Slany’nin biraz ilerisinde Louny kenti bulunmaktadır ki bu örtüşme de bizi kastettiği kentin Slany olduğu hükmüne götürmüştür. Alman mili konusunda bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Obsolete_German_units_of_measurement (Erişim: 11 Temmuz 2020).

olduğunu ifade eden Chishull bu konuda hükümetin çok katı olup başka bir dinî meclisi kabul etmediklerini fakat İngiliz kumpanyasına müsâade edilmesiyle İngiliz Kilisesi'nin bunun haricinde bulunduğunu dermeyeran etmiştir⁸⁷⁷. Habsburg İmparatorluğu Katolikleştirme politikası kapsamında gerçekten ciddi baskı uygulamış ve bu bazen başına sıkıntılara da yol açmıştır. Meselâ hayatları sefilâne ve aileleri açlıktan ölmek sınırında yaşayan Grenzerler Katolikleşmeye ve bazı özel haklarının iptaline karşı 1695, 1714, 1719 ve 1728'de ayaklanıp ciddi direniş sergilemişlerdir. Kezâ 1735'te Varadin'de çıkan ciddi bir isyan da doğrudan zorla din değiştirtme girişimlerinden mütevellittir⁸⁷⁸.

Livorno'ya gelen Drummond ise burada takdire şâyan yapıda bir zindan gördüğünü, Müslüman ve Yahudiler için ibadet yerleri ayrıldığını hatta Türklerin camiine başka dinden birisinin giremediğini fakat Papalık otoritesini reddeden Hristiyanlar için ibadet yerine sahip olma hakkı tanınmadığını müşahade etmiştir⁸⁷⁹.

Bazı yerlerde ise İngiliz seyyahın eşitlikçi ortam gözlemi olmuştur. Meselâ Chishull Halbestadt kentinde on dört kilise olduğunu belirtip Protestanlar ile Katolikler arasında “oldukça eşit şekilde” bölüşürme olduğunu fark etmiştir⁸⁸⁰.

Ayrım yapılmaksızın din adamlarının durumlarının kötü olduğuna dair beyânat da bulunabilmektedir. Chishull, Hanover'deki din adamlarına verilen değerin kötü bir vaziyette olduğunu ve kendilerine sağlanan maişetin daha da fena halde bulunduğunu kayda geçmiştir⁸⁸¹.

Leydi Montagu'nun İtalya'da tesadüf ettiği bir lordun kendisine tavsiyesi de zikre şâyandır. Bu lord, İtalya'da kalınacak en iyi yerin Roma olup diğerlerindeki küstahlıkların tolere edilemez boyutta olduğunu belirtmiştir. Bu durumun İngilizlere karşı tavırlarıyla alâkalı olduğu düşünülebilir. Ekim 1739'da Venedik'ten yazdığı mektubunda Montagu, buradaki İngilizlere karşı birçok küçük kirli casus bulunduğunu ve aleyhlerinde yalancı şahitlikler yapıldığını, kendisinin bu bahtsızlığa sık sık maruz kaldığını bildirmiştir. Roma'da da casusların çok olduğu vurgusunu yinelemiş, fazla

⁸⁷⁷ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 138, 153.

⁸⁷⁸ Aksan, **Osmanlı Harpleri**, s. 67.

⁸⁷⁹ Drummond, **Travels**, s. 36-37.

⁸⁸⁰ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 146.

⁸⁸¹ Chishull, **Travels in Turkey**, s. 151.

kalırsa şüphelerden kurtulmasının imkânsız olacağını düşünmüştür. 1744 Nisan'ına ait mektubunda Avignon'da da tehlikeli bir insan olarak gözetlendiğini bildirmiştir⁸⁸².

Engizisyona İngiliz seyyahları arasında yapıldığı görülen temas da zikredilmelidir. John Howard Roma'ya yaptığı ziyaret sırasında engizisyonu, “müesseselerin en acımasız” olarak anmış, tüm ağızları kapattığını söylemiştir. Portekiz'e gittiğinde Engizisyon hapishanesinin diğer hepsi içinde en utanç vericisi olduğunu söyleyen Howard, girme izni de alamamıştır. “Zalim mahkemenin iğrenç uygulamaları” olduğunu söyleyen Howard, “en dehşet verici zalimlik işlerinin” suçluları olduklarını da dermeyeran etmektedir. Bu noktada geçmişten bir vak'a da zikrederek 1667'de İspanyol mahkemesi ve asilleri önünde dini savunmak bahanesi altında doksan yedi kişinin diri diri yakıldığına dikkat çekmiştir. Valladolid'e gittiğinde Engizisyon hapishanesini de ziyaret eden Howard, gizli odaları da görmek istemiş fakat izin verilmediğini bildirmiştir. Görebildiği yerlerin ise en az Madrid'deki kadar, hatta “mümkünse daha da dehşet verici ve korkunç” olduğunu ifade etmiştir. Aynı Valladolid'de “en kötü yapılandırılmış ve kötü idare edilmiş” dediği bir hapishaneye İngilizlerin kapatıldığını da görmüştür. Bir tanesinin büyük bir taş zincirlendiğini, kapatılanların nemli ve kirli bir zemin dışında oturacak yerleri olmadığını, “işkence zalimliklerinin” de burada uygulandığını yazan Howard, “talihsiz” bir tanesinin suçlandığı suçtan değil fakat işkenceyle kendisine söylendirilen cinayet üzerine infaz edildiğini anlatmaktadır⁸⁸³.

Baretti de Portekiz'deyken Engizisyon'a kısaca temas eder. Ona göre Engizisyon hâkimine bir kişi Yahudi olduğunu çünkü tanrıyı kendisini Yahudi yapmanın memnun ettiğini söylese onu derhal sanki bir çırpıymış gibi ateşe atar⁸⁸⁴. Engizisyon mahkemelerinin İspanyol halkı üzerinde de şiddetli tesiri olduğunu gözlemleyen Howard, “bu en şeytanî mahkemenin sert şiddeti ve engin sırrı kamu zihninde etkilidir, o kadar ki hapishanesinin duvarlarına genellikle dehşet içinde bakarlar, çünkü bir sonraki kurbanın kim olduğunu bilemezler” demektedir⁸⁸⁵.

⁸⁸² Halsband (ed.), **Montagu**, v. 2, s. 148, 154, 231, 325.

⁸⁸³ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 40, 205, 209-211. Howard ayrıca bir odada ele geçirilmiş kitaplar tutulduğunu, bunların “kâfirce” şeyler olması bahane edilerek okunmalarının yasaklandığını da bildirmektedir.

⁸⁸⁴ Baretti, **A Journey from London to Genoa**, v. 1, s. 276.

⁸⁸⁵ Taylor (ed.), **John Howard**, s. 212.

Fransız İhtilali sırasında yapılan katliam da kaynaklarımızdan Leydi Craven’ın bahsine yer verdiği ve konumuzla alâkalı olarak zikredilebilecek beyânatının bulunduğu bir meseledir. Craven, kral XVI. Louis’nin ve ailesinin “barbarların karpisine terk edildiklerini” ifade etmiş, ayrıca üç tam gün boyunca suikastçılara izin verilerek nice insanın öldürüldüğünü, bedenlerin üst üste yığıldığını bildirmiştir. Dikkate değer bir kaydı ise suikastçıların daha sonra görevden uzaklaştırılmalarının katliamlar için onlara verilecek daha fazla para kalmamış olmasından kaynaklandığını ifade etmesidir⁸⁸⁶.

⁸⁸⁶ **The Beautiful Lady Craven**, v. 2, s. 52.

SONUÇ

XVIII. yüzyıl İngiliz seyyahları genel olarak Türkler ve dinleri olan İslam'a karşı sert bir cephe almış, bu dönem Türk milletine karşı daha özgüvenli ve birçok kereler tepeden bakan bir anlayışı benimsemişlerdir. Bununla birlikte bazıları bu tip duygularla değil fakat muazzam boyut ve etkideki Osmanlı dünyasını gözlemleyip doğruca öğrenerek anlamayı esas tutmuşlardır.

Seyyahlar şehir ve toplumun çeşitli cihet ve hususiyetini kendi imkânları nisbetinde gözlemlemeye çalışmış, muhtelif konularda gördüklerini, duyduklarını, düşüncelerini ve kanaatlarını aktarmışlardır. Genel olarak Osmanlı şehirlerini memnuniyetle karşılasalar da çeşitli sorunlar da yakınma ve tenkitlerine yol açmıştır. Toplumun da bazı özellikleri için sert ifadeler kullanırken başka hususiyetlerinden ise pek etkilenmiş ve mağrurane yaklaşımlarına rağmen üstünlük teslim etmişlerdir.

Çalışmada ortaya konan ve vasıl olunan bir sonuç ele alınan zaman aralığında devlet yetkililerinde de halkta da bozulmalar yaşandığıdır. Buna mukabil çeşitli eli kalem tutan kimseler belli bir duyarlılık göstermiş, önünün alınması için muayyen bir çaba sarf etmişlerdir. Göze çarpan enteresan bir husus, bu bozulmayı bazı konularda seyyahların abartılı ve yanlış ifade edip yerel kaynaklarda vaziyetin doğrusunun anlaşıldığı, bazı mevzularda ise yerel kaynakların daha fena şeyler ifade ettiği, bunun İngiliz tarafı için de böyle olduğudur.

Seyyahlar genel itibarıyla gittikleri şehirlerden memnun görünmüş ve hatta bazıları, bilhassa da İstanbul kendileri için çarpıcı bir güzellik ve etkileyicilik ifade etmiştir. Bununla birlikte şehirlerin sokak darlığı ve evlerin birbirine yakın olması gibi hususlarından pek de hazzetmemişlerdir. Kimi seyyahın gittiği şehirde karşılaştığı ve özellikle ev yapısıyla ilgili olan kirlilik ise muzdarip ve müşteki olduğu diğer bir unsurdur. Ancak temizlik meselesinde mezkûr sebep gibi hususların tesiriyle bazı yer ve zamanlarda birtakım olumsuz misallerle karşılaşılma ile birlikte ağır basan yaklaşımın müspet olduğu görülmüştür. Diğer tarafta İngiltere şehir ve evlerinin ise

daha da ciddi bir kirlilik problemiyle boğuştuğuna işaret eden bir vaziyet olduğu söylenebilir. Seyyahların içinden çıktığı dünyanın bu tablosu aynı zamanda Osmanlı topraklarında geldikleri bazı yerleri gördükleri en güzel memleket veya memleketlerden biri olarak tavsif etmelerinin nedenlerinden biri addedilebilir.

Asırlardan beri Osmanlı topraklarına gelen birçok seyyah mevcudiyetine rağmen XVIII. asır seyyahları için de evlerin hususi alâka çeken ve kimisinde nispeten genişçe bir tasvirle anlatımına yer ayrılan bir bahis olması dikkat çekicidir. Gerçi burada kendisinde uyandırdığı hisleri detaylı ifade eden fazla olmamakla ve verilen birtakım bilgiler başka mevzulardaki meramlarını ifade maksadı taşımakla beraber, ev bölmelerinden sayılarına kadar çeşitli konularda mâlûmat kaydetmişlerdir. Düşünce ve hisleri konusunda ise anlaşıldığı kadarıyla memnuniyet veya en azından kötü puanlandırmama öne çıkmaktadır. Fakat yangınlarla problemlili şehirlerdeki vaziyeti düşününce daha korunaklı yapılara temayül gösterdikleri aşikârdır.

Yangınların bilhassa İstanbul ve İzmir gibi şehirler için ciddi problem teşkil ettiği, hâkezâ vebanın da Osmanlı şehir ve toplumunu ilgilendiren sorunlar arasında başı çektiği görülmektedir. Zaman zaman ağır biçimde ve mükerreren baş gösteren bu felâketler seyyahların da yaygın biçimde temas ettikleri kayıt mevzuları arasına girmiştir. Benzeri veba salgınları olmamakla birlikte bilhassa çiçek hastalığı ve salgınından İngiltere ve Avrupa'nın da oldukça ciddi sıkıntı çektiği ve ele aldığımız seyyahların çevresinin dahi etkilendiği ortaya konmuştur. Doktor olan seyyahların Halep'te görülen hemen her hastalığın İngiltere'de de görüldüğü biçimindeki mukayesesi, başka seyyahların sıhhat durumuna dair genel ifadeleri ve kirlilik kaynaklı ölüm oranları gibi hususlara dair araştırma ifadeleri dikkate alındığında, veba özelindeki fena vaziyet haricinde Osmanlı topraklarındaki halkın sağlık durumunun daha kötü olmadığı ve hatta bazı yer ve durumlarda daha iyi bir tablo sergilediği belirtilebilir. Yangınlar meselesinin ise İngiltere'de de ciddi bir problem olarak varlığını koruduğu görülmüş fakat XVIII. asırda Londra'nın İstanbul'a nazaran açıkça bu meseleyle daha az uğraştığı fark edilmiştir.

Toplumun ve şehirlerin vaziyetinin son fennî ve teknik gelişmelere vukufiyet ve yangınlara karşı tedbir gibi bazı hususlarda nispeten daha çok problem taşımasının bir devletin çöküşü için tatmin edici ve yeterli bir gerekçe oluşturmadığı, yalnızca kayıtlar konularak tartışılabilir şekilde daha zayıf görüntü çizmenin izahı olabileceği

anlaşılmaktadır. Bazen aynı, bazen benzer, bazense farklı arıza ve problemler ortaya konduğu üzere İngiliz tarafında da, hem de devrin bazı İngilizlerini dönemlerini Roma'dan beri en ziyade bozulma yaşanmış bir devir olarak düşünmeye itecek kadar bulunmaktaydı. Fakat İngiltere sonraki asrı tarihlerinin en kudretli bir yüzyılı olarak idrak ederken Osmanlı ise evvelki zamanlardaki haline nazaran ve diğer büyük devletlere nisbetle en zayıf, Ortaylı'nın deyimiyle "en uzun" ve nihayetini gördüğü son yüzyıl olarak tecrübe etti. Bu durum imparatorluğun inhilalinde içeriden ve dışarıdan devletin temellerini ve nihayetinde kendisini yıkmaya yönelik her tür adım ve en başta da savaşları oldukça yüksek bir ciddiyet ile göz önüne almak gerekliliğini göstermektedir.

Şehirlerin emniyeti konusunda genel kanının oldukça müspet olduğu göze çarpmaktadır. Tabi genel hükümde bu görülse de spesifik bazı sorunlar da kalemlerinde ma'kes bulmuştur. Bunlar da eşkıya ve yerel halktan zaman zaman gördükleri muameledir. Fakat hem Osmanlı topraklarına gelen ve kaynak aldığımız İngiliz seyyahlara, hem devrin başka kaynakları ve araştırmalardan edindiğimiz bilgilere göre özellikle İngiliz başkentinde Osmanlı'ninkine nazaran emniyet probleminin açıkça daha ciddi bir boyutta olduğu görülmektedir.

Yaygın şekilde Osmanlı'nın inkıraza giden devrindeki bazı bâtil inanç, yanlış düşünce ve saplantı örnekleri ele alınıp, buna mukabil Batı'dan bilimsel bir gelişme misali getirilerek tablonun bu şekilde olmasından ötürü sonucun da bir tarafın yıkılması diğer tarafın yükselmesi şeklinde zuhur ettiği savunulagelmıştır. Halbuki bunun pek isabetli bir yaklaşım olmadığı anlaşılmıştır. Zira oldukça köklü, kuvvetli ve yaygın bâtil inanç ile yanlış düşüncelerin tam bu dönem, hem de teknik bazı gelişmelerin beşiği ve öncüsü olan bir Batılı memlekette de görüldüğü fark edilmiştir. Öyle ki bir yanda tıpta çok önde gelen bir öğrenim merkezi olurken, diğer yanda bu alanla ilgili bâtil inançlara ve inançtan kaynaklı ciddi baskılara sahne olan bir yer durumunda bulunmuştur. Şu durumun işaretiyle bazı yanlış anlama ve sahih bilgi eksikliğinden kaynaklı inançların bulunmasının tek başına bir memleketi ve idareyi topyekûn geriliğe mahkûm etmeye kâfi gelmediği, tam aksine, bunlar bulunurken ilerlemeye öncü ve terakkiye mesnet olmanın dahi mümkün bulunduğu anlaşılmıştır.

Eğitim bahsinde ise bazı alanlardaki gelişmişlikleri sayesinde birtakım eksik ve problemleri görüp mühim tespitler yaptıkları ve Osmanlı kaynaklarıyla da bir kısım

tespitlerinin örtüştüğü görülmüştür. Ancak yakaladıkları muayyen gelişmenin kendi memleketlerindeki eğitim kurumları için yaygın ve yerleşik bir durum olduğunu sanmanın da ciddi bir yanılgı olacağı ve pek çok aşılması elzem büyük sorunun İngilizler için de mevcut olduğu fark edilmiştir.

Ortaya koyulan veriler kesin ve tam genelleyici bir hükmü beyana kâfi değilse de ailenin Türk toplum yapısında İngiliz tarafına nazaran daha sağlam ve daha yakın bir ilişki üzerine yürüdüğüne işaret etmektedir.

Kadınlarla alâkalı meseleler elimizdeki seyyahların en genişçe yazdığı konulardan biri olarak görülmüştür. Aralarında kadın seyyahlar da bulunması bunda mühim bir etken olup nitekim en detaylı ve mukayese imkânı sağlayan ifadeler de esasen bunlardan çıkmıştır. Bilhassa Montagu'nun kendi memleketindeki kadınlara dair hem özel hem genel birçok ifadesinin bulunması sayesinde bu mevzuda ciddi bir tablo çıkarmak mümkün olmuştur. Buna göre Osmanlı'daki kadının vaziyeti pek çok açıdan olumlu, ilgi çekici ve durumlarını gözden geçirtmeye müşevvik olup genel olarak kınanacak şartlar içinde bulunmamaktaydı. Sorunlu gördükleri bazı hususlar varsa da nihâî olarak kendi memleketlerindeki hallerinden daha beter olmadığı yönünde mesaj vermek de galebe çalan tavırları olmuştur. Hakikaten İngiliz tarafı ile bakıldığı vakit seyyahların nakledilen enteresan ve meraklı kayıtları çok daha anlaşılır ve anlamlı bir hal almış, memleketlerindeki yaygın problemlerin Osmanlı tarafı için yazdıklarında kuvvetle ihtimal müessir olduğu fark edilmiştir.

Gayrimüslimler üzerine yapılan anlatımlar ise Osmanlı topraklarındaki Müslüman halk ile aralarında hatırı sayılır farklar bulunduğunu ortaya koyması açısından kıymetlidir. Diğer yandan birtakım kayıtlarda bir kısım yetkililerdeki bozukluğu gösteren bazense Osmanlı tarafında kalmanın kendileri için daha iyi olduğuna işaret eden ifadeleri, umumi vaziyeti anlamaya katkı sağlayacak nitelikleri nedeniyle mühimdir. Pek önemli bir husus da bazı seyyahların, gayrimüslimlerin karşılaştıkları durumları sadece Osmanlı yetkililerinin problemleriyle değil, bilakis kendi hatalarından kaynaklandığıyla açıklaması veya bu şekilde değerlendirmese bile buna kaynaklık etmesidir. Meselenin hakikatini yakalamak açısından bunu da göz önüne getirmek önemli bir iştir. Öte yandan kimi seyyahın kendi dünyasıyla ilgili itham eden yorumlarını da görmek, baskı ve zulüm üzerinden yaptığı değerlendirmenin onun şahsî dünya görüşüyle ilgili olduğunu yakalamak açısından da

değer taşımaktadır. İlâveten, özellikle Yahudiler hakkında memleketlerindeki fena durumu görmek, tazyik ve müsamaha konusundaki yorumlarını çok daha sağlam bir mânâ zeminine oturtmuştur. Bu, bir yanda ithamlarının şahsî bir yorum biçimi veya çeşitli maksat ve nedenlere binâen yapıldığının görülmesi, diğer yanda ise bazılarının kuvvetli vurguyla Osmanlıları hoşgörülü ve müsamahalı bulmaları nedeninin daha isabetli anlaşılması açısından kıymetlidir.

Seyyahların birçoğunda önyargılı ve hasmâne bir tutumda olmasına rağmen eserlerine kendi kriterlerine göre hoşgörülü addedilebilir muameleye dair pek çok kayıt düşmüşlerdir. İngiliz tarafında yaşananların bunlarla mukayesesini ise Osmanlı memleketinde nispeten daha müsamahakâr bir ortam ve anlayış bulunduğunu göstermektedir.

Saptanan diğer bir husus, dinî ve tarihî sebeplerle İngilizlerde genel olarak Türk düşmanlığının kuvvetli biçimde yerleştiği ve bunun nesilden nesile aktarıldığıdır. Nesilden nesile intikal eden bu kuvvetli düşmanlığın yanında XVIII. asırda Yunan hayranlık ve taraftarlığının da belli ölçüde yer bulduğu görülmüştür. Bu ikisi birlikte yükselerek XIX. asır ve ötesine aktarılacak, ciddi fiilî müdahalelere de yansiyacaktır. O kadar ki 1821'den 1830'a uzanan ve Yunanistan'ın Osmanlı'dan kopup bağımsızlık elde etmesiyle intaç eden süreçte Yunan dostu ve Türk düşmanı bazı kimseler İngiliz hükümetinde yer alacak, hatta oradan Türklere karşı savaşmak için gelen dahi çıkacaktır¹. Öte yandan XVIII. asırda çeşitli nedenlerden ötürü Rumlara karşı sert ifadeler kullanan ve mesafeli duran İngilizlerin varlığı da görülmüştür.

Umumi bir ifadeyle kaynak olarak seyyahların ciddi bir ehemmiyeti haiz oldukları çıkarımı da yapılmalıdır. Fikrî ve hissî sebeplerle baktıkları resmi tam doğrulukla görebilecek açıyı kendilerine kapatabildikleri veya ne kadar gözlemleyip soruştursalar da bir ferdin koca imparatorluğun meselelerini her daim doğruca müdrik olamama acziyle hemhal oldukları hakikattir. Ancak pek çok doğruyu görebildikleri, başka kaynaklardan elde edemediğimiz bir imkânı sunarak içeriden belli genişlikte pencere açabildikleri ve böylece orijinal görüntü ve bilgiler sunabildikleri de bir gerçektir. Yâhut bazen ancak kısmî katkı sağlayabilseler de belli bir konudaki henüz hüküm derecesine ulaşmayıp fikir aşamasında kalmış düşüncemizde inkişaf

¹ Namık Sinan Turan, **İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasinin İzinde**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 325-332.

sağlayabildikleri muhakkaktır. En şiddetli bir düşmanlık sergileyen seyyahın da bazen gayet isabetli gözlem ve tespit yapıp mühim detaylar paylaşabildiği, bu sebeple bir kaynağı veya böyle bir kaynaktaki spesifik bir bahse dair beyânatı sırf husumeti var diye üstünü çizecek kadar tahfif etmenin isabetsiz olabileceği, dolayısıyla her daim verilere ulaşmak ve bunları ilmî ciddiyetle mantikî çerçevede analize özen göstermek icap ettiği anlaşılmaktadır.

Bir bütün olarak bakıldığında ise seyyahın yazdığı meseleyi kendi dünyasındaki tablo ile beraber okumanın edinilecek intiba ve kanaat üzerinde önemli değişime yol açabileceği sonucuna varılmıştır. Gerçekten pek çok bahiste problemli gördükleri hususların bazen aynısının, bazen benzerinin, bazense daha beteri ile kendi dünyalarındaki mevcudiyetinin anlaşılması, yaptıkları kritiğin birçok kereler “Batı’dan bakana öyle gözüktüğü” anlamına değil, şahsın kendi yorum yâhut önargısını yansıttığı mânâsına geldiğini göstermiştir. Ayrıca birçok sorunun Osmanlı toplum ve şehirlerine mahsus olmayıp o günkü dünya için normal veya yaygın meseleler olduğu da fark edilmiştir. Bazı mevzularda ise Osmanlı tarafının seyyah için daha iyi ve üstün görüldüğü de idrak edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- A Believer: **The Spirit of Infidelity, Detected: In Answer to a Scandalous Pamphlet, Intituled, The Spirit of Ecclesiasticks of all Sects, and Ages, as to the Doctrines of Morality; And more particularly the Spirit of the Ancient Fathers of the Church, Examined: - By Mons. Barbeyrac. In Which The Fathers are Vindicated, the gross Falsehoods of that Writer Exposed, and his innumerable Inconsistences, as well as those of the *Independent Whig* his Infidel Prefacer, are fully Lay'd open,** London, 1723.
- Abca,Yurdaer: “Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarih Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Eskişehir, 2006.
- Adshead, S. D.: “Milton Abbas: An Eighteenth Century Village of Standard Cottages”, **The Town Planning Review**, vol. 7, no. 1, Ekim 1916, s. 41-42.
- Afyoncu, Erhan, Zekai Mete: “1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, “Globus” Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 85-92.
- Afyoncu, Erhan: “Mehmed Said Paşa”, **DİA**, c. 28, Ankara, 2003, s. 524-526.
- Ahmed Vâsıf Efendi: **Mehâsinü’l-Âsar ve Hakaikü’l-Ahbâr**, yay. haz. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, TTK, Ankara, 1994.
- Akın, Nur: “Ev (Tarihî Gelişimi)”, **DİA**, c. 11, İstanbul, 1995, s. 507-512.
- Akkanat, Cevat: “Şehzadeler Şehrinde Bir Selâtin Cami: Muradiye”, **Diyanet Aylık Dergi**, Haziran 2008, s. 56-59.
- Aksan, Virginia H.: **Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri 1700-1870**, çev. Gül Çağalı Güven, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Aktepe, Prof. Dr. Münir (haz.): **Şem’dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür’i’t-Tevârih**, c. II, 1981.
- Alkan, Mustafa: “Softa”, **DİA**, c. 37, İstanbul, 2009, s. 342-343.

- Alsaud, Loay Abu: Loay Abu Alsaud, "Byzantine Churches in Nablus (*Neapolis*), Palestine", **Zephyrus**, vol. LXXXII, julio-diciembre 2018, s. 187-207.
- Altınay, Ahmet Refik: **Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.
- Ambraseys, Nicholas: **Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900**, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Anagnostopoulou, Sia: "L'historicité des termes: les Grecs et la domination ottomane XVIe-XIXe", **Méditerranée: Ruptures et Continuités. Actes du colloque tenu à Nicosie les 20-22 octobre 2001**, Université Lumière-Lyon 2, Université de Chypre. Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2003, s. 187-196.
- Andrew, Donna T.: **Aristocratic Vice: The Attack on Duelling, Suicide, Adultery, and Gambling in Eighteenth-Century England**, Yale University Press, New Haven & London, 2013.
- Andrew, Donna T.: "The Secularization of Suicide in England 1660-1800", **Past & Present**, no. 119, May 1988, s. 158-165.
- Archenholz, Johan Wilhelm von: **A Picture of England. Containing a Description of the Laws, Customs and Manners of England**, Dublin, 1790.
- Artan, Tülay (ed.): **18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Aslan, Ali: "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2015.
- Atherton, Jonathan: "Rioting, Dissent and the Church in Late Eighteenth Century Britain: The Priestley Riots of 1791", **Unpublished Doctoral Dissertation at the University of Leicester**, Leicester, 2012.
- Attila, Resul: "İstanbul Galata Kadılığı 353 Numaralı Şer'iyye Sicili 30.R.1173-7.Ca.1173 (21 Aralık 1759-26 Ocak 1760)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 1994.

- Avery, Emmett L., A. H. Scouten: "The Opposition to Sir Robert Walpole, 1737-1739", **The English Historical Review**, vol. 83, no. 327, April 1968, s. 331-336.
- Ay, Kerem: "Bir Nasihatnâme Örneği Olarak Ali b. Mahmud'un Umûr-ı Ahvâl-i Sefer Adlı Eseri: Tahlil ve Metin", **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2018.
- Ayalon, Yaron: "Religion and Ottoman Society's Responses to Epidemics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", **Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean**, Nûkhet Varlık (ed.), Arc Humanities Press, Kalamazoo and Bradford, 2017, s. 179-197.
- Aydın, M. Âkif: **Türk Hukuk Tarihi**, 16. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2019.
- Azfar, Farid: "Genealogy of an Execution: The Sodomite, the Bishop, and the Anomaly of 1726", **Journal of British Studies**, v. 51, 3 (July 2012), s. 568-593.
- Balsoy, Gülhan: "Politik Bir Alan Olarak Kadın Bedeni: Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Ağustos 2012, s. 22-27.
- Baretti, Guisepppe Marco Antonio: **A Journey from London to Genoa, through England, Portugal, Spain, and France**, v. 1, London, 1770.
- Barker, G. F. Russell: "Howard, John (1726?-1790)", **Dictionary of National Biography**, vol. XXVIII, Sidney Lee (ed.), New York, 1891, s. 44-48.
- Barker, G. F. Russell: "Porter, Sir James (1710-1786)", **Dictionary of National Biography**, vol. XLVI, Sidney Lee (ed.), New York, 1896, s. 179-180.
- Bartlett, W. B.: **King Cnut and the Viking Conquest of England 1016**, Amberley Publishing, Gloucestershire, 2016.
- Baş, Esra: "Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinden Hareketle XVIII. y. y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2006.
- Beattie, J. M.: "The Criminality of Women in Eighteenth-Century England", **Journal of Social History**, vol. 8, no. 4 (Summer, 1975), s. 80-116.

- Bent, J. Theodore (ed.): “Extracts from the Diaries of Dr. John Covel: 1670-1679”, **Early Voyages and Travels in the Levant**, (ed. J. Theodore Bent, F.S.A., F.R.G.S.), London, 1893.
- Berry, Helen (ed.): **The Family in Early Modern England**, (ed. Helen Berry and Elizabeth Foyster), Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları**, haz. Mevlüt Karaca, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Bird, Jessalyn (ed.): **Crusade and Christendom: Annotated Documents in Translation from Innocent III to the Fall of Acre, 1187-1291**, (ed. Jessalynn Bird, Edward Peters, and James M. Powell), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2013.
- Blount, Henry: “A Voyage into the Levant by Henry Blount”, **A Collecton of Voyages and Travels, Consisting of Authentic Writers in our own Tongue, which have not before been collected in English, or have only been abridged in other Collections**, v. 1, London, 1745, s. 513-552.
- Bostan, İdris: **Osmanlı Akdenizi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.
- Bowen, Harold: **Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri**, trc. Orhan Burian, TTK, Ankara, 2011.
- Brand, Emily: “The Trials of Sally Saisbury, “Giant Mischief””, **London Historians**, March 2012, s. 1-2.
- Brewer, John: **The Pleasures of Imagination: English Culture in the Eighteenth Century**, Routledge, New York, 2013.
- Briggs, Asa: **How They Lived 1700-1815**, v. III, Basil Blackwell, Oxford, 1969.
- Broadley, A.B. (ed.): **The Beautiful Lady Craven: The Original Memoirs of Elizabeth Baroness Craven afterwards Margravine of Anspach and Bayreuth and Princess Berkeley of the Holy Roman Empire (1750-1828) Edited with Notes and a Biographical and Historical Introduction containing much unpublished matter by A. B. BROADLEY & LEVIS MELVILLE**, v.1-2, Londra, New York, Toronto, 1914.
- Brooks, Barbara: “Caricature As The Record of Medical History in Eighteenth-Century London”, **University of Missouri-Kansas City Unpublished Master’s Thesis**, 2013.

- Bulmuş, Birsen: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizimden Sosyal Reforma”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, cilt 3, sayı 6, 2010, s. 45-51.
- Burckhardt, John Lewis: **Travels in Syria and the Holy Land**, London, 1822.
- Cardini, Franco: “Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığı”, **Ortaçağ: Katedaller, Şövalyeler, Şehirler**, c. 2, Umberto Eco (ed.), çev. Leyla Tonguç Basmacı, 2. baskı, Alfa yayınları, İstanbul, 2014, s. 49-54.
- Carlyle, E. Irving: “Thornton, Thomas (d. 1814)”, **Dictionary of National Biography**, vol. LVI, Sidney Lee (ed.), London, 1898, s. 307.
- Chaloner, W. H.: “Manchester in the Latter Half of the Eighteenth Century”, **Bulletin of the John Rylands Library**, vol. 42, no. 1, 1959, s. 40-60.
- Chamberlain, Susanna S.: “Do Women have Souls? Feminine Identity and the Western Project of Self”, **TASA 2012 Conference**, 2012, (Çevrimiçi) https://research-repository.griffith.edu.au/bitstream/handle/10072/51339/82751_1.pdf, 5 Şubat 2020.
- Chandler, Richard: **Travels in Asia Minor or An Account of A Tour Made at The Expense of the Society Dilettanti**, 2th Edition, London, 1776.
- Chishull, Edmund: **Travels in Turkey and Back to England**, London, 1747.
- Choniates, Niketas: **O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates**, trc. Harry J. Maguilas, Wayne State University Press, Detroit, 1984.
- Cıkay, Nezif: “Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı”, **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Şanlıurfa, 2019.
- Clay, William Keatinge (ed.): Rev. **Liturgical Services: Liturgies and Occasional Forms of Prayer Set Forth in the Reign of Queen Elizabeth**, The University Press, Cambridge, 1847.
- Club, Wernerian (ed.): **Pliny’s Natural History. In Thirty Seven Books. A Translation on the Basis of that by Dr. Philemon Holland ed. 1601. With Critical and Explanatoy Notes**, vol. 1, Leicester Square, 1847-1848.
- COBBETT, William: **Rural Rides**, v. 1, Introduction by Asa Briggs, M.A., B. SC., London, 1966.

- COOKE, John (ed.): **A Voyage Performed by The Late Earl of Sandwich Round The Mediterranean in The Years 1738 and 1739. Written by Himself. Embellished with a Portrait of his Lordship, And Illustrated with several Engravings of Antient Buildings and Inscriptions, with a Chart of his Course. To which are Prexified, Memoirs of the Noble Author's Life, by John Cooke, M. A. Chaplain to his Lordship, and one of the Chaplains of Greenwich Hospital, London, 1799.**
- Cooper, Thompson: "Dallaway, James (1763-1834)", **Dictionary of National Biography**, vol. XIII, Leslie Stephen (ed.), New York, 1888, s. 398-399.
- Copeland, Paul W.: "'Beehive' Villages of North Syria", **Antiquity**, vol. 29, issue 113, March 1955, s. 21-24.
- Copeland, Sarah Christine Shippy: "Constructions of Infanticide in Early Modern England: Female Deviance During Demographic Crisis", **The Ohio State University Unpublished Master's Thesis**, 2008.
- Corwn, Alan D.: "The Samaritans in The Byzantine Orbit", **Bulletin of John Rylands Library**, vol. 69, no. 1, s. 96-138.
- Cranfield, G. A.: "The 'London Evening-Post' and the Jew Bill of 1753", **The Historical Journal**, vol. 8, no. 1, 1965, s. 16-30.
- Craven, Lady Elizabeth: **Memoirs of the Margravine of Anspach. Written by Herself. In two Volmes**, v. 1-2, London, 1826.
- Craven, Lady Elizabeth: **A Journey Through the Crimea to Constantinople. In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness The Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith. Written in the Year M DCC LXXXVI**, London, 1789.
- Cunbur, Dr. Müjgân: "I. Abdülhamid Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt 22, sayı 1-2, 1964, s. 17-68.
- Çelebi, İlyas: "Rüya", **DİA**, c. 35, İstanbul, 2008, s. 306-309.
- Çelik, Bülent: "1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve Arsalar Üzerindeki Mülkiyet Problemleri", **Belgi Dergisi**, c. 2, sayı: 16, s. 980-990.
- Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd: **Çeşmî-zâde Tarihi**, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993.
- Çetin, Attila: "Hüseynîler", **DİA**, c. 19, İstanbul, 1999, s. 26-28.

- Çiçek, Kemal: “Kıbrıs (Osmanlı Dönemi)”, **DİA**, c. 25, Ankara, 2002, s. 374-380.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: “Lâleli Külliyesi”, **DİA**, c. 27, Ankara, 2003, s. 86-89.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: “İznik (Mimari)”, **DİA**, c. 23, İstanbul, 2001, s. 547.
- Çokuğraş, Işıl, C. İrem Genç: “Urban regulations in 18th century Istanbul: Natural disasters and public dispute”, **ITU J Faculty Arch.**, vol. 13, no. 1, 2016, s. 183-193.
- Dağtekin, Tuba: “Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri (H. 1133-1138 - M. 1720-1725) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Şanlıurfa, 2012.
- Dal, Dilara: “XVIII. Yüzyılda Sakız Adası”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Aydın, 2008.
- Dallamayr, Fred R.: “A War Against the Turks? Erasmus on War and Peace”, **Asian Journal of Social Science**, vol. 34, no. 1, 2006, s. 67-85.
- Dallaway, James: **Constantinople: Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad**, Londra, 1797.
- Danişmend, İsmail Hami: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971.
- Defoe, Daniel: **Giving Alms no Charity, and Employing the Poor a Grievance to the Nation, Being an Essay upon this Great Question, Whether Work-houses, Corporations, and Houses of Correction for Employing the Poor, as now practis'd in Englan; or Parish-Stocks, as propos'd in a late Pamphlet, Entitled, A Bill for the better Relief, Imploymement and Settlement of the Poor &c. Are not mischievous to the Nation tending to the Destruction of our Trade, and to Encrease the number and Misery of the Poor**, London, 1704.
- Defoe, Daniel: **A Tour through England And Wales**, v. 2, haz. G. D. H. Cole, London, 1928.
- Demirel, Ömer: “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, **Belleten**, c. LIV, sayı: 211, Aralık 1990, s. 945-961.

- Ditchfield, G. **George III: An Essay in Monarchy**, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2002.
- Doğan, Muzaffer: “Sadâret Kethüdâsı”, **DİA**, EK-2. Cilt, İstanbul, 2016, s. 441-442.
- D’Ohsson: **Tableau Général de l’Empire Othoman, Divisé en deux Parties, Dont l’une comprend la Législation Mahométane; l’autre, l’Histoire de l’Empire othoman**, tome 4, partie 1, Paris, 1791.
- Doyle, J. J.: “Irish Popular Superstitions”, **The Irish Monthly**, vol. 50, no. 584 (February, 1922), s. 76-80.
- Drummond, Alexander: **Travels Through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia as far as the Banks of the Euphrates: In a Series of Letters. Containing An Account of what is most remarkable in their Present State, As well as in their Monuments of Antiquity**, London, 1754.
- Duman, Ali: “Şer’iyye Sicillerine Göre 18. yüzyılda Kastamonu’da Günlük Hayat (1115 tarihli Kastamonu Şer’iyye Sicilinin Kataloğu)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kayseri, 1994.
- Dündar, Yrd. Doç. Dr. Recep: “Kıbrıs’ın Fethi”, **Türkler**, c. 9, (ed. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1219-1243.
- Düzbakar, Ömer: “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, c. 23, sayı: 23, 2008, s. 85-100.
- Düzdağ, M. Ertuğrul: **Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi’nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı**, Enderun Kitabevi, 1972.
- Ebu’l-Hüseyin Muslimu’bnu’l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Niysâbûrî: **Sâhih-i Muslim ve Tercemesi**, c. 7, trc. Mehmed Sofuoğlu, İrfan Yayımcılık, İstanbul, 1988.
- Ekin, Yunus: “İrşâdü’l-Akli’s-Selim’in Tefsir Geleneğindeki Konumu”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)**, sayı 16, 2016, s. 83-118.
- Ekinci, Ekrem Buğra: **Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk**, 5. Baskı, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2017.

- Emecen, Feridun: **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sutanları-II**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2016.
- Erasmus, Desiderius: **The Correspondence of Erasmus: Letters 1535 to 1657**, tra. Alexander Dalzell, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 1994.
- Erasmus, Desiderius: **The Correspondence of Erasmus: Letters 1658 to 1801**, trc. Alexander Dalzell, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 2003.
- Erkal, Mehmet: "Arşın", **DİA**, c. 3, İstanbul, 1991, s. 412.
- Ertuğrul, Özkan: "Beyazıt Yangın Kulesi", **DİA**, c. 6, 1992, İstanbul, s. 54-55.
- Erünsal, İsmail E.: "Amcazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi", **DİA**, c. 3, İstanbul, 1990, s. 10-11.
- Erünsal, İsmail E.: "Âşir Efendi Kütüphanesi", **DİA**, c. 4, İstanbul, 1991, s. 8-9.
- Erünsal, İsmail E.: "Ayasofya Kütüphanesi", **DİA**, c. 4, İstanbul, 1991, s. 212-213.
- Erünsal, İsmail E.: "Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi", **DİA**, c. 8, İstanbul, 1993, s. 449.
- Erünsal, İsmail E.: "Halil Hamîd Paşa Kütüphanesi", **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997, s. 318.
- Étienne, Robert: **Pompei: Toprağa Gömülen Kent**, çev. Esra Özdoğan, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Eton, William: **A Survey of the Turkish Empire**, London, 1798.
- Eton, William: **19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Eusebius: **Life of Constantine**, translated with introduction and commentary by Avril Cameron and Stuart G. Hall, Oxford University Press, New York, 1999.
- Ewen, Shane: "The problem of fire in nineteenth-century British cities: the case of Glasgow", **Proceedings of the Second International Congress on Construction History**, vol. I, M. Dunkeld (ed.), Cambridge, 2006, s. 1061-1074.
- Eyice, Semavi: "Ahmed III Kütüphanesi", **DİA**, c. 2, İstanbul, 1989, s. 40-41.

- Eyice, Semavi: “Âtîf Efendi Kütüphanesi”, **DİA**, c. 4, İstanbul, 1991, s. 61.
- Eyice, Semavi: “Bâb-ı Hümâyûn”, **DİA**, c. 4, İstanbul, 1991, s. 359-361.
- Eyice, Semavi: “Galata Kulesi”, **DİA**, c. 13, İstanbul, 1996, s. 313-316.
- Faroqhi, Suraiya: **Orta Halli Osmanlılar**, çev. Hamit Çalışkan, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Faroqhi, Suraiya: **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, çev. Emine Sonnur Özcan, 3. baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018.
- Fay, C. R.: “Newton and the Gold Standard”, **The Cambridge Historical Journal**, vol. 5, no. 1, 1935, s. 109-117.
- Firdevsi: **Şehnâme**, c. IV, çev. Necati Lugal, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994, İstanbul.
- Foyster, Elizabeth: “Creating a Veil of Silence? Politeness and Marital Violence in the English Household”, **Transactions of the Royal Historical Society**, Sixth Series, vol. 12, 2002, s. 395-415.
- Frazer, James George (ed.): **Pausanias’s Description of Greece**, vol. 1, Cambridge University Press, New York, 2012.
- French, Marilyn: **From Eve to Dawn: A History of Women in the World**, v. II, The Feminist Press at the City University of New York, New York, 2008.
- Gaines, Ann Graham: **King George III, English Monarch**, Arthur M. Schlesinger (ed.), Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2001.
- Gibson, William: “The Family and The Church in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, **Submitted in partial fulfillment of the degree of Doctor of Philosophy of Middlesex University**, London, 1995.
- Gilbert, Arthur N.: “Law and Honour among Eighteenth-Century British Army Officers”, **The Historical Journal**, vol. 19, no. 1, March 1976, s. 75-87.
- Gilmartin, T. P.: “Good Friday”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. 6, (ed. Charles G. Herbermann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen, Thomas J. Shahan, John J. Wynne), New York, 1913, s. 643-645.
- Green, Adrian Gareth: “Houses and Households in County Durham and Newcastle c.1570-1730”, v. 1, **University of Durham Unpublished PhD Thesis**, Durham, 2001.

- Griswold, William J.: **Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611**, çev. Ülkü Tansel, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- Grosley, Pierre: **A Tour to London; or, New Observations on England, And Its Inhabitants**, v. 1, tra. Thomas Nugent, London, 1772.
- Gürcan, Fatih: "John Murray'ın İstanbul Büyükelçiliği (1765-1775)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2014.
- Habakkuk, H. J.: "Marriage Settlements in the Eighteenth Century", **Transactions of the Royal Historical Society**, vol. 32, 1950, s. 15-30.
- Hachicho, Mohamad Ali: "English Travel Books about the Arab near East in the Eighteenth Century", **Die Welt des Islams, New Series**, vol. 9, Issue 1/4, 1964, s. 1-206.
- Halsband, Robert: **The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu: 1708-1720**, v. 1-2-3, Oxford University Press, 1967.
- Hamilton, Alexander: **Report of the Secretary of the Treasury of the United States, on the Subject of Manufactures. Presented to the House of Representatives, December 5, 1791**, Dublin, 1792.
- Hardy, Anne: "The medical response to epidemic disease during the long eighteenth century", **Epidemic Disease in London**, J. A. I. Champion (ed.), Centre for Metropolitan History Working Papers Series, no. 1, 1993, s. 65-70.
- Harrison, Jane E.: "Myth of Odysseus and the Sirens", **The Magazine of Art**, London, 1887, s. 133-136.
- Hathaway, Jane: **The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800**, Routledge, London and New York, 2013.
- Hay, Douglas: "War, Dearth and Theft in the Eighteenth Century: The Record of the English Courts", **Past & Present**, no. 95, May 1982, s. 117-160.
- Hess, Andrew: **Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi**, trc. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hitchcock, Tim: **English Sexualities, 1700-1800**, Macmillan Education, New York, 1997.
- Hitchins, Keith: **A Concise History of Romania**, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2014.

- Hobhouse, Edmund (ed.): **The Diary of a West Country Physician A.D. 1684-1726**, Rochester, 1934.
- Holmes, Geoffrey: "The Sacheverell Riots: The Crowd and the Church in Early Eighteenth-Century London", **Past & Present**, no. 72, August 1976, s. 55-85.
- Home, Thomas Hartwell: **An Introduction to the Study of Bibliography. To which is Prefixed a Memoir on the Public Libraries of the Antients**, vol. II, London, 1814.
- Hopkins, Donald R.: **The Greatest Killer: Smallpox in History**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2002.
- Hornaday, Aline G.: "A Capetian Queen as Street Demonstrator: Isabelle of Hainaut", **Capetian Women**, Kathleen Nolan (ed.), Palgrave Macmillan, New York, 2003, s. 77-97.
- Houston, Rab: "The Literacy Myth?: Illiteracy in Scotland 1630-1760", **Past & Present**, no. 96, August 1982, s. 81-102.
- Hunt, Margaret: "Wife Beating, Domesticity and Women's Independence in Eighteenth-Century London", **Gender & History**, vol. 4 no. 1, Spring 1992, s. 10-33.
- Hunter, Michael: "Royal Society", **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/Royal-Society>, 28 Aralık 2019.
- Hutchings, Mark: "Anting Pirates: Converting *A Christian Turned Turk*", **Pirates? The Politics of Plunder, 1550-1650**, Claire Jowitt (ed.), Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 90-104.
- Innes, Joanna, Nicholas Rogers: "Politics and Government 1700-1840", **The Cambridge Urban History of Britain**, volume II 1540-1840, Peter Clark (ed.), Cambridge University Press, 2000, s. 529-574.
- Izacke, Richard, Samuel Izacke: **Remarkable Antiquities of the City of Exeter**, 3th Edition, London, 1731.
- İmam Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahavî: **Hadislerle İslâm Fıkhi**, c. IV, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 2009.
- İnalcık, Halil: **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, 7. baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

- İnalcık, Halil: **Doğu Batı Makaleler II**, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009.
- İnalcık, Halil: “İstanbul (Tarih / Türk Devri)”, **DİA**, c. 23, 2001, s. 220-239.
- İnalcık, Halil: “Bursa”, **DİA**, c. 6, İstanbul, 1992, s. 445-449.
- İpşirli, Mehmet: “Ebezâde Abdullah Efendi,” **DİA**, c. 1, İstanbul, 1988, s. 98.
- İpşirli, Mehmet: “Gülnûş Emetullah Sultan”, **DİA**, c. 14, İstanbul, 1996, s. 248-249.
- İpşirli, Mehmet: “Âsafnâme”, **DİA**, c. 3, İstanbul, 1991, s. 456.
- Joseph, Retnam Kumari: “The Eighteenth-Century Townhouse in England: its Form and Function”, **Murdoch University Unpublished Master’s Thesis**, Pert, 2015.
- Kalıpçı, Mahmud Esad: “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Müsadere Kurumu”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2013.
- Kampmann, Christoph: “The English Crisis, Emperor Leopold, and the Origins of the Dutch Intervention in 1688”, **The Historical Journal**, volume 55, issue 02, June 2012, s. 521-532.
- Karaca, Ali: “Azmezâde Esad Paşa”, **DİA**, c. 11, İstanbul, 1995, s. 350-351.
- Karademir, Zafer: “Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18.yüzyıllar)”. **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, c. 34, Güz 2013, s. 83-114.
- Karahasanoğlu, Selim: **Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Karpat, Kemal: “Eflak”, **DİA**, c. 10, İstanbul, 1994, s. 466-469.
- Katz, David S.: **The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776–1923**, Palgrave Macmillan, 2016.
- Kayaoğlu, İ. Gündâğ, Ersu Pekin: **Eski İstanbul’da Gündelik Hayat**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kemp, Martin: **Chris to Coke: How Image Becomes Icon**, Oxford University Press, Oxford, 2012.

- Kılıç, Mahmud Erol: **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I: Osmanlı Dönemi – Cumhuriyet Dönemi**, Sufi Kitap, İstanbul, 2016.
- Kılıç, Orhan: “Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistematik Bir İnceleme (1750-1826)”, **Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan: Türk Tarihi Araştırmaları**, (ed. Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı), Berkan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 253-268.
- Kırca, Ersin: “Başbakanlık Osmanlı Arşivi 168 Numaralı Mühimme Defteri (s. 1-200) (1183-1185/1769-1771) Transkripsiyon, Değerlendirme”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007.
- Kietzman, Mary Jo: “Montagu’s Turkish Embassy Letters and Cultural Dislocation”, **Studies in English Literature, 1500-1900**, v. 38, no. 3, Restoration and Eighteenth Century (Summer, 1998), s. 537-551.
- Kinservik, Matthew J.: **Sex, Scandal, and Celebrity in Late Eighteenth-Century England**, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- Kirby, Peter: “How Many Children Were ‘Unemployed’ in Eighteenth- and Nineteenth-Century England?”, **Past & Present**, no. 187, May 2005, s. 182-202.
- Knolles, Richard: **The Turkish History, from the Original of that Nation, to the Growth of the Ottoman Empire: with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors. With a Continuation to this Present Year. MDCLXXXVI. Wherunto is added The Present State of the Ottoman Empire. By Sir Paul Rycaut, late Consul of Smyrna**, v. 1, 6th Edition, London, 1687.
- Koca, Uğur: “17 numaralı Kalebend Defterine Göre Hicri 1182-1188 (M.1768-1774) Yılları Arasında Osmanlı Devletinde Suç, Suçlu, Hapishaneler ve Cezalar”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2015.
- Kokkinos, Savvas Th.: **Occupied Towns/ Displaced Municipalities of the Republic of Cyprus: a Brief Historical Review**, Nicosia, 2012.
- Koltuk, Nuran (haz.): **Osmanlı Belgelerinde Halep**, (haz. Nuran Koltuk, S. Atilla Sağlam Çubukçu, Doç. Dr. Dünder Alıkcı, Doç. Dr. Mehmet Topal, Prof. Dr. Mustafa Öztürk), Türkiye Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2018.

- Konan, Belkıs: “Osmanlı Hukukunda tecavüz suçu”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, c. 29, sayı: 29, 2011, s. 149-172.
- Kugler, Emily M. N.: **Sway of the Ottoman Empire on English Identity in the Long Eighteenth Century**, Brill, Leiden, Boston, 2012.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “İzmir”, **DİA**, c. 23, İstanbul, 2001, s. 515-524.
- Lacombe, F.: **Observations sur Londres et ses Environs, avec un Précis de la Constitution de l’Angleterre, et de la Decadence; par un Autheronome de Berne**, Paris, Londres, 1777.
- Laidlaw, Christine: **The British in the Levant: Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century**, I.B. Tauris Publishers, London, New York, 2010.
- Lamers, Han: **Greece Reinvented: Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy**, Brill, Leiden, 2016.
- Larpent, George: Sir **Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter, Fifteen Years Ambassador at Constantinople. Continued to the Present Time, with a Memoir of Sir James Porter, by His Grandson, Sir George Larpent**, v. 1-2, London, 1854.
- Larpent, George: Sir **İngiliz Büyükelçisi Sir James Porter ve Sir George Larpent’in Kaleminden Türkiye’nin Bir Asrı**, çev. Esma Selçuk Demir, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013.
- Latham, Jamie Marc: Selwyn College, “The Clergy and Print in Eighteenth-Century England, c. 1714-1750”, **Unpublished Doctoral Dissertation at the University of Cambridge**, Cambridge, 2017.
- Leadbeater, Rosemary Anne: “Experiencing Smallpox in Eighteenth-Century England”, **Oxford Brooks University Unpublished Doctoral Dissertation**, Oxford, 2015.
- Leake, William Martin: **Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea**, London, 1846.
- Lejay, Paul: “Lascaris, Constantine”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. 9, (ed. Charles G. Herbermann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen, Thomas J. Shahan, John J. Wynne), New York, 1913, s. 10.

- Lindemann, Mary: **Medicine and Society in Early Modern Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Linebaugh, Peter: "The Tyburn Riot Against the Surgeons", **Albion's Fatal Tree**, (ed. Douglas Hay, Peter Linebaugh, John G. Rule, E. P. Thompson and Cal Winslow), Pantheon Books, New York, 1975, s. 65-117.
- Linebaugh, Peter: "The Tyburn Riot Against the Surgeons", **Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England**, Douglas Hay (ed.), Penguin, London, 1977, s. 65-117.
- Lloyd, Sarah: "Cottage Conversations: Poverty and Manly Independence in Eighteenth-Century England", **Past & Present**, no. 184, August 2004, s. 69-108.
- Lohmann, Hans: "Quellen, Methoden und Ziele der Siedlungsarchäologie", **Mensch und Umwelt im Spiegel der Zeit: Aspekte geoarchäologischer Forschungen im östlichen Mittelmeergebiet**, Torsten Mattern und Andreas Vött, s. 27-74.
- Luson, Hewling: **Inferior Poitics: or, Considerations on the Wretchedness and Profligacy of the Poor, especially in London and its Vicinity:- On the Defecets in the Present System of Parochial and Penal Laws:- On the Consequent Increase of Robbery and Other Crimes:- And on the Means of Redressing these Public Grievances. With an Appendix, Containing a Plan for the Reduction of the National Debt**, London, 1787.
- Lüdeke, Christoph Wilhelm: **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768**, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- MacLean, Gerald: **Doğuya Bakış: 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Sinan Akıllı, Odtü Yayınları, Ankara, 2009.
- MacLean, Gerald: **Looking East: English Writing and the Ottoman Empire before 1800**, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- MacLean, Gerald: **The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720**, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2004.
- Mansel, Philip: **Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir 1543-1924**, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul, 2007.

- Marien, Gisele: “To Flee or Not to Flee – That’s The Question: An Assessment of Flight as a Response to Plague by the Muslim and Non-Muslim Residents of the Ottoman Empire in the 16th Century”, **Tarih Okulu**, sayı IV, Yaz 2009, s. 39-51.
- Masters, Bruce: “Halep (Osmanlılar Dönemi)”, **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997, s.244-247.
- Maudlin, Daniel: “Habitations of the Labourer: Improvement, Reform and the Neoclassical Cottage in Egihteenth-Century Britain”, **Journal of Design History**, vol. 23, no. 1, Model, Method and Mediation in the History of Housing Design, 2010, s. 7-20.
- Maundrell, Henry: **A Journey From Aleppo to Jerusalem at Easter A. D. 1697**, Oxford, 1703.
- Maydaer, Saadet: “Şer’iyye Sicillerine Göre Bursa’da Kadın (1575-1600)”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı**, Bursa, 2002.
- Memiş, Şerife Eroğlu: “XVII. Yü yılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey’in Tuhfetü’l-Huccâc Risâlesi Örneği”, **Akademik Bakış**, c. 13, sayı 26 (Yaz 2020), s. 267-298.
- Middleton, John: **View of the Agriculture of Middlesex; with Observations on the Means of its Improvement, and Several Essays on Agriculture in General**, London, 1798.
- Mills, Simon: “The Chaplains to the English Levant Company: Exploration and Biblical Scholarship in Seventeenth- and Egihteenth-Century England”, **Die Begegnung mit Fremdem und das Geschichtsbewusstsein**, (ed. Judith Becker and Bettina Braun), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2012, s. 243-266.
- Misson, M.: **M. Misson's Memoirs and Observations in His Travels Over England with Some Account of Scotland and Ireland**, translated by Mr. Ozell, London, 1719.
- Mittman, Asa
Simon, Susan
M. Kim: “Monsters and Exotic in Early Medieval England”, **Literature Compass**, Volume 6, Issue 2, 2009, s. 332-348.
- Morgan, Wendy Reid: “Constructing the Monster: Notions of the Monstrous in Classical Antiquity”, **Deakin University Unpublished Doctoral Dissertation**, 1984.
- Moritz, Carl Philip: **Travels in England in 1782**, Cassell & Company Limited, London, Paris, New York & Melbourne, 1886.

- Morris, Richard (ed.): **An Old English Miscellany Containing A Bestiary, Kentish Sermons, Proverbs of Alfred, Religious Poems of the Thirteenth Century**, London, 1872.
- Motraye, A. De La: **A. De La Motraye's Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa; with Proper Cutts, and Maps. Containing a Great Variety of Geographical, Topographical, and Political Observations on those Parts of the World; especially on Italy, Turkey, Greece, Crim and Noghaian Tartaries, Circassia, Sweden, and Lapland. A Curious Collection of Things particularly Rare, both in Nature and Antiquity; such as Remains of antient Cities and Coloniae, Inscriptions, Idols, Medals, Minerals, etc. With an Hitorical Account of themost Considerable Events which happen'd during the Space of above 25 Years; such as a Great Revolution in the Turkish Empire, by which the Emperor was depos'd; the Engaging of the Russian and Turkish Armies on the Banks of Pruth; the late King of Sweden's Reception and Entertainment at Bender, his Transactions with the Porte, during his Stay of above Four Years in Turkey; his Return into his Dominions, Campaigns in Norway, Death, etc. His Sister, the Princess Ulrica's Accession to the Throne, her Generous Resignation of it to her Consort the present King; and, in fine, all the chief Transactions of the Senate and States of Sweden, etc., vol. I**, London, 1723.
- Munro, Melissa Dawn: "Studying Female Prostitution in Eighteenth-Century London: An Historiographical Analysis", **University of Regina Unpublished Master's Thesis**, 2012.
- Muntz, Charles E.: **Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic**, Oxford University Press, New York, 2017.
- Muralt, B  at-Louis de: **Letters Describing the Character and Customs of the English and French Nations**, Translated from the French, The Second Edition, London, 1726.
- Mustafa el-Hin, Mustafa el-Bu  a, Ali e  -  erbeci: **Büyük   af   ilmi  ali**, trc. Fehremez Sercan, Gonca Yayınevi, İstanbul.
- M  l  yim, Selçuk: "Tonoz", **D  A**, c. 41, İstanbul, 2012, s. 238-240.
- Nagata, Yuzo: **Tarihte   y  nlar: Karaosmano  ulları   zerinde Bir İnceleme**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

- Nathanson, Jerry A.: “Solid-waste Management”, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/technology/solid-waste-management>, 4 Haziran 2019.
- Nicolle, David, Graham Turner: **Acre 1291: Bloody sunset of the Crusader states**, Osprey Publishing, New York, 2005.
- Ockley, Simon: **The History of the Saracens**, v. 1, 3th edition, Cambridge, 1757.
- Olivier, G. A.: **Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, Undertaken by Order of France, During the First Six years of Republic**, volumes I. and II., London, 1801.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı Toplumunda Aile**, 9. baskı, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Ortaylı, İlber: “Millet: Osmanlılar’da Millet Sistemi”, **DİA**, c. 30, İstanbul, 2005, s. 66-70.
- Oswald, Dana Morgan: “Indecent Bodies: Gender and the Monstrous in Medieval English Literature”, **The Ohio State University Unpublished Doctoral Dissertation**, 2005.
- Ott, Michael: “Kaunitz, Wenzel Anton”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. 8, (ed. Charles G. Herbermann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen, Thomas J. Shahan, John J. Wynne), New York, 1913, s. 611-612.
- Öngören, Reşat: “İbrâhim b. Edhem”, **DİA**, c. 21, İstanbul, 2000, s. 293-295.
- Özaydın, Abdülkerim: “Cebele”, **DİA**, c. 7, İstanbul, 1993, s. 183-184.
- Özcan, Abdülkadir: **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III**, 2. Basım, İSAM Yayınları, İstanbul, 2018.
- Özcan, Abdülkadir: “Şehid Ali Paşa”, **DİA**, c. 38, İstanbul, 2010, s. 433-434.
- Özcan, Abdülkadir: “Boğdan”, **DİA**, c. 6, İstanbul, 1992, s. 269-271.
- Özkaya, Yücel: “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, **Belleten**, c. XXXVIII, sayı: 151, Temmuz 1974, s. 445-491.
- Özkaya, Yücel: “Kaymakam”, **DİA**, c. 25, Ankara, 2002, s. 84-85.
- Özsoy, Ergün: “XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerine Göre Akdeniz”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akdeniz**

Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

- Öztürk, Mustafa: “Osmanlı Döneminde Iskât-ı Ceninin Yeri ve Hükmü”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt 1, sayı 1, 1987, s. 199-208.
- Panzac, Daniel: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, çev. Serap Yılmaz, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017.
- Parlak, Sevgi: “Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi”, **DİA**, c. 30, İstanbul, 2005, s. 42-44.
- Paxton, William R.: “Fear and Fortune: Robbery in London in the Late Eighteenth Century”, **Virginia Polytechnic Institute and State University Unpublished Master's Thesis**, Virginia, 2013.
- Peker, Leyla Doğan: “İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (XVII. – XX. Yüzyıllar Arası)”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilimdalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı**, Bursa, 2003.
- Pococke, Richard: **A Description of the East, and Some other Countries**, vol. II part I, London, 1745.
- Poole, Robert: “Give Us Our Eleven Days!”: Calendar Reform in Eighteenth-Century England”, **Past & Present**, no. 149, November 1995, s. 95-139.
- Porter, Roy: **Flesh in the Age of Reason, The Modern Foundations of Body and Soul**, W. W. Norton, New York, 2003.
- Porter, Roy: “Medical Lecturing in Georgian London”, **The British Journal for the History of Science**, vol. 28, no. 1, Science Lecturing in the Eighteenth Century (March, 1995), s. 91-99.
- Pringle, John: Sir **Observations on the Diseases of the Army, in Camp and Garrison**, London, 1752.
- Quigley, Christine: **Skulls and Skeletons: Human Bone Collections and Accumulations**, McFarland & Company, Inc., Publishers, North Carolina, 2001.
- Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizade İsmail Asım Efendi: **Tarih-i Raşid ve Zeyli**, c. II, hazırlayanlar Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır ve Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.

- Raymond, André: **Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, çev. Alp Temürtekin, 2. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Raymond, André: **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Rijpma, Auke: "A comparative investigation into the causes of technological progress in Britain and the Netherlands in the eighteenth century", **Utrecht University Unpublished Master's Thesis**, Utrecht, 2007.
- Rogers, Nicholas: "Vagrancy, Impressment, and Regulation of Labour in Eighteenth-Century Britain", **Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies**, vol. 15, no. 2, 1994, s. 102-113.
- Ronan, Colin Alistair: "The Gregorian calendar", (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/science/calendar/The-Gregorian-calendar>, 18 Ağustos 2019.
- Roth, Cecil: "The Jews in Defence of Britain, Thirteenth to Nineteenth Centuries", **Jewish Historical Society of England**, vol. 15 (1939-1945), s. 1-28.
- Rowden, Aldred W.: **The Primates of the Four Georges**, John Murray, London, 1916.
- Rudé, George F. E.: "The Gordon Riots: A Study of the Rioters and Their Victims: The Alexander Prize Essay", **Transactions of the Royal Historical Society**, c. 6, 1956, s. 93-114.
- Rummel, Erika (ed.): **The Erasmus Reader**, University of Toronto Press, 3th edition, 2003.
- Russell, Alexander: **The Natural History of Aleppo and Parts Adjacent. Containing a Description the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood; Together with an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the PLAGUE, with the Methods used by the Europeans for their Preservation**, London, 1756.
- Russell, Patrick: **The Natural History of Aleppo. Containing a Description the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood. Together with an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague**, vol. II, London, 1794.

- Sacks, Kenneth S.: **Diodorus Siculus and the First Century**, Princeton University Press, New Jersey, 1990.
- Sahillioğlu, Halil: “Antakya”, **DİA**, c. 3, İstanbul, 1991, s. 228-232.
- Saint-Fond, B. Faujas: **Travels in England, Scotland and the Hebrides; Undertaken for the Purpose of Examining the State of The Arts, The Sciences, Natural History and Manners in Great Britain: Containing Mineralogical Descriptions of the Country round Newcastle; of the Mountains of Derbyshire; of the Environs of Edinburgh, Glasgow, Perth, and St. Andrews; of Inverary, and other Parts of Argyleshire; and of the Cave of Fingal**, v. 1, London, 1799.
- Sakaoğlu, Necdet: **Bu Mülkün Sultanları**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- Sakarya, Ülkem: “Dördüncü Haçlı Seferi (1204)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2004.
- Sakin, Orhan: **Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri**, Kitabevi, İstanbul, 2002.
- Salvador, Rodrigo B., Barbara M. Tomotani: “The Kraken: When Myth Encounters Science”, **História, Ciências, Saúde-Manguinhos**, v. 21, n. 3, jul.-set. 2014, s. 971-994.
- Samıkıran, Oğuzhan: “Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Elazığ, 2013.
- Sarı, Prof. Dr. Nil: “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, Nil Sarı (ed.), sayı 2-3, İstanbul, 1996/97.
- Saxe, Maurice de: **Reveries on the Art of War**, translated and edited by. Brig. General Thomas R. Phillips, Dover Publications, New York.
- Schweigger, Salomon: **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, çev. Türkis Noyan, 2. baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Serahsî, **Mebsût**, c. 10, Prof. Dr. Mustafa Cevat Akşit (ed.), Gümüşev Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Seyyid Hasan Muradî, **Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul’un 12 Yılı (1754-1766)**, haz. Recep Ahışhalı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

- Shakespeare, Sebastian: (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7339195/SEBASTIAN-SHAKESPEARE-passionate-life-Claire-Ward.html>, 9 Ağustos 2019.
- Shammas, Carole: “Child Labor and Schooling in Late Eighteenth-Century New England: One Boy’s Account”, **The William and Mary Quarterly**, vol. 70, no. 3, July 2013, s. 539-558.
- Sharpe, Pamela: “Population and Society 1700-1840”, **The Cambridge Urban History of Britain**, volume II 1540-1840, Peter Clark (ed.), Cambridge University Press, 2000, s. 491-528.
- Shefer, Miri: “Health Practices in the Ottoman Empire”, **Encyclopedia of Women & Islamic Cultures**, v. 3: Family, Body, Sexuality and Health, Suad Joseph (ed.), Brill, Leiden – Boston, 2006.
- Sheppard, Edgar: **The Old Royal Palace of Whitehall**, Logmans, Green and Co., London, 1902.
- Shoemaker, Robert B.: “The Old Bailey Proceedings and the Representation of Crime and Criminal Justice in Eighteenth-Century London”, **Journal of British Studies**, v. 47, 3 (July 2008), s. 559-580.
- Sivan, Hagith: **Palestine in Late Antiquity**, Oxford University Press, New York, 2008.
- Smith, J. T.: **Remarks on Rural Society: With Twenty Etchings of Cottages, from Nature**, London, 1797.
- Söylemez, Hatice: “Mukaddimetü’s-Sefer (1736 - 1739 Seferi Hakkında Bir Eser) Metin – Değerlendirme”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007.
- Sprint, John: **The Bride-Woman's Counsellor. Being a Sermon Preach'd at a Wedding, May the 11th, 1699, at Sherbourn, in Dorsetshire**, London, 1699.
- Stephen, Leslie: Sir “Montagu, Lady Mary Wortley (1689-1762)”, **Dictionary of National Biography**, vol. XIII, Sidney Lee (ed.), London, 1909, s. 706-710.
- Stephenson, Paul: **Büyük Konstantin**, çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Stirling, A. M. W. (ed.): **Coke of Norfolk And His Friends: The Life of Thomas William Coke, First Earl of Leicester of Holkham, Containing an Account of His Ancestry, Surroundings,**

Public Services & Private Friendships, & Including Many Unpublished Letters From Noted Men of His Day, English & American, v. 1, New York, 1908.

- Straub, Kristina: **Domestic Affairs: Intimacy, Eroticism, and Violence between Servants and Masters in Eighteenth-Century Britain**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2009.
- Şahin, Fatma: “11 numaralı Kalebend Defterine Göre (s. 1-196) H. 1166-1167 M. 1753-1754 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Suç, Suçlu ve Cezalar”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2017.
- Şahin, İlhan: “Şehir (Osmanlılar'da)”, **DİA**, c. 38, İstanbul, 2010, s. 446-449.
- Şeşen, Ramazan: **Haçlıların Önünde Sultan Baybars**, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Şeyh Ahmed el-Bediri el-Hallâk: **Berber Bediri'nin Günlüğü 1741 - 1762 Osmanlı Taşra Hayatına ilişkin Olaylar**, haz. Dr. Ahmet İzzet Abdülkerim, trc. Hasan Yüksel, Ankara, 1995.
- Şeyhülislam Ebussuûd Efendi: **Ebussuûd Tefsiri**, c. 2-3-4-5-6-7-8-10, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi: **Behcetü'l-Fetâvâ**, haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şimşek, Fatma, Haldun Eroğlu, Güven Dinç: “Osmanlı İmparatorluğunda Iskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt 2, sayı 6, Kış 2009, s. 593-609.
- Tabakoğlu, Ahmet: “Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri”, **V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007)**, c. I, İstanbul, 2008, s. 147-159.
- Tadmor, Naomi: “The Concept of the Household-Family in the Eighteenth-Century England”, **Past & Present**, no. 151, May 1996, s. 111-140.
- Taki, Victor: “The Russian Proctorate in the Danubian Principalities: Legacies of the Eastern Question in Contemporary Russian-Romanian Relations”, **Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered**, (ed. Lucien J. Frary, Mara Kozelsky), University of Wisconsin Press, London, 2014, s. 35-72.

- Tanman, M. “Hala Sultan Tekkesi”, **DİA**, c. 15, İstanbul, 1997, s. 225-227.
Baha:
- Tatar, Özcan: “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova’da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Elazığ, 2005.
- Taylor, Thomas (ed.): **Memoirs of John Howard, Esq., F.R.S., The Christian Philanthropist: With a Detail of His Most Extraordinary Labours in the Cause of Benevolence; and a Brief Account of the Prisons, Hospitals, Schools, Lazarettoes, and Other Public Instutions He Visited**, 2th Edition, London, 1836.
- Tekin, Ahmet: “Ottoman Istanbul in Flames: City Conflagrations, Governance and Society in the Early Modern Period”, **İstanbul Şehir University Unpublished Master’s Thesis**, İstanbul, 2016.
- Temel, Nilgün: “Sivas Şer’iyye Sicileri’nde Ceza Davaları (M.1792-1799 yılları arası)”, **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sivas, 2004.
- The Editors of Encyclopedia Britannica “Kızıl Adalar”, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/place/Kizil-Adalar#ref23003>, 23 Haziran 2019.
- The Editors of Encyclopedia Britannica “Stuccowork”, **Encyclopedia Britannica**, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/technology/stuccowork>, 20 Ağustos 2019.
- The Late Dutton Cook: “Anspach, Elizabeth, Margravine”, **Dictionary of National Biography**, vol. II, Leslie Stephen (ed.), New York, 1885, s. 36-37.
- The Reverend William Hunt: “Chishull, Edmund (1671-1733)”, **Dictionary of National Biography**, vol. X, Leslie Stephen (ed.), New York, 1887, s. 263-264.
- Thomas, Lord Archbishop of York: **A Sermon Preach’d At the Cathedral Church of York, September the 22d, 1745**, London, 1745.
- Thompson, Leonard L.: **The Book of Revelation: Apocalypse and Empire**, Oxford University Press, New York, 1990.
- Thompson, William: **A Tour in England and Scotland in 1785 by An English Gentleman**, London, 1788.

- Thornton, Thomas: **The Present State of Turkey; or a Description of the Political, Civil, and Religious, Constitution, Government, and Laws, or the Ottoman Empire; the Finances, Military, and Naval Establishments; the State of Learning, and of the Liberal and Mechanical Arts; the Manners, and Domestic Economy of the Turks and Other Subjects of the Grand Signor &c. &c. Together with the Geographical, Political, and Civil, State of the Principalities of Moldovia and Wallachia. From Observations Made, During a Residence of Fifteen Years in Constantinople and the Turkish Provinces**, London, 1807.
- Topal, Mehmet: Silahdar Mehmed Ağa: Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721), **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2001.
- Turan, Namık Sinan: **İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasinin İzinde**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Turan, Namık Sinan: “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayrı Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt 60, sayı 4, 2005, s. 239-267.
- Türkhan, M. Sait: “18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Haleb”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2014.
- Umunç, Himmet: “The Other Geography: Representations of the Turkish Landscape in English Travel Writings”, **Belleten**, c. LXXI, sayı: 261, Ağustos 2007, s. 721-743.
- Uysal, Prof. Dr. Ali Osman: “Troya (Truva) Millî Parkında Osmanlı Arkeolojisi”, **Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research**, vol. 3, Issue 1, 2019, s. 59-121.
- Uz, Ramazan: “24 numaralı Kalebend Defterine (H. 1203 - 1205 M. 1788-1790) Göre Osmanlı Devleti’nde Suçlar, Suçlular ve Cezalar”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2017.
- Uzun, Asuman: “857 numaralı Ankara Şer’iyye Sicili H.1195-1196 - M.1781-1782”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Elazığ, 2004.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, c. IV, II. bölüm, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1988.
- Ülker, Necmi: “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticarî Sorunları”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: XII, İstanbul (1981-1982), s. 317-354.
- Ürekli, Fatma: “Osmanlı Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi TALİD**, cilt 8, sayı 16, 2010, s. 101-130.
- Van Mour: **Lale Devri Ressamı Van Mour’un Çizimleriyle Osmanlılar Kıyafet Albümü**, yay. haz. Editing & Commentary Sinan Ceco, çev. Eylem Alp ve Aryan Orhon, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013.
- Vasiliev, Alexander A.: **History of the Byzantine Empire (324-1453)**, vol. II, 2th Edition, The University of Wisconsin Press, London, 1952.
- Weidenhammer, Eric: “Air, Disease, and Improvement in Eighteenth-century Britain Sir John Pringle (1707-1782)”, **University of Toronto Unpublished Doctoral Dissertation**, Toronto, 2014.
- Williams, T.: “Rosenfelders”, **A Dictionary of All Religions and Religious Denominations, Antient and Modern, Jewish, Pagan, Mahometan, or Christian: Also of Ecclesiastical History**, 3th Edition, London, 1824, 265.
- Wilson, Adrian: “Illegitimacy and Its Implications in Mid-Eighteenth-Century London: The Evidence of the Foundling Hospital”, **Continuity and Change**, vol. 4, issue 1, May 1989, s. 103-164.
- Worcester, Joseph Emerson: **A Geographical Dictionary or Universal Gazetteer, Ancient and Modern**, vol. II, Boston, 1823.
- Wroth, Warwick: “Chandler, Richard (1738-1810)”, **Dictionary of National Biography**, vol. X, Leslie Stephen (ed.), New York, 1887, s. 40-41.
- Yancı, Ülkü: “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Medrese Teşkilatı”, **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sivas, 2017.
- Yaşar, Hüseyin: “Fransız Seyyahların Gözüyle Diyarbakır’da Sosyo-Kültürel Hayat”, **Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır**, (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 581-595.

- Yazar, Hakan: “2 numaralı Mora Ahkâm Defterine göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler (1717-1750)”, **Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2014.
- Yazbak, Mahmoud: “Child Marriage in the Ottoman Empire, **Encyclopedia of Women & Islamic Cultures**, v.3: Family, Body, Sexuality and Health, Suad Joseph (ed.), Brill, Leiden – Boston, 2006, s. 57.
- Yıldırım, Hacı Osman (haz.): **7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>**, yayına hazırlayanlar Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, c. 2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998.
- Yıldız, Aysel: “Şehzadeye Öğütler: Ebûbekir Ratıb Efendi'nin Şehzade Selim'e (III) Bir Mektubu”, **Osmanlı Araştırmaları**, cilt 42, sayı 42, 2013, s. 233-274.
- Yıldız, Sema Keleş: “18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2019.
- Young, Arthur: **A Six Weeks Tour, through the Southern Counties of England and Wales**, 2th edition, London, 1769.
- Young, Arthur: **An Inquiry into the Propriety of Applying Wastes to the Better Maintenance and Support of the Poor**, Bury, 1801.
- Younger, John Wood the: **A Series of Plans for Cottages or Habitations of the Labourer**, 2th edition, London, 1806.
- Yörük, Saim: “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700-1750)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 2011.
- Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtif Zebîdî: **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, c. 12, trc. Kâmil Miras, 5. Baskı, Emel Matbaacılık, Ankara, 1980.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. 5, Erhan Afyoncu (ed.), çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011.

Zorlu, Tuncay: “Klasik Osmanlı Eğitim Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 6, sayı 12, 2008, s. 611-628.

Zuhaylî, Prof. Dr. Vehbe: **İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi**, c. 3, mütercimler Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız, Risale Yayınevi, İstanbul, 1994.

“A General Account of the Turkish Empire”, **A Collecton of Voyages and Travels, Consisting of Authentic Writers in our own Tongue, which have not before been collected in English, or have only been abridged in other Collections**, v. 1, London, 1745, s. 501-512.

(Çevrimiçi) “Brits vote the Dutch as being friendlies people in Europe followed by the Portuguese (and the French come last)” https://www.dailymail.co.uk/travel/travel_news/article-7136459/Brits-vote-Dutch-friendliest-Europe-followed-Portuguese.html, 13 Haziran 2019.

“Buporthmus”, (Çevrimiçi) perseus.tufts.edu, 2 Aralık 2019.

“Crown (British Coin)”, (Çevrimiçi) [https://en.wikipedia.org/wiki/Crown_\(British_coin\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Crown_(British_coin)), 3 Ocak 2020.

“Obsolete German units of measurement”, (Çevrimiçi) https://en.wikipedia.org/wiki/Obsolete_German_units_of_measurement, 11 Temmuz 2020.

“Taurobolic Altar”, (Çevrimiçi) https://fr.wikipedia.org/wiki/Autels_tauroboliques_de_Lyon, 24 Aralık 2019.

“The Church of Jacob’s Well”, (Çevrimiçi) <https://en.jerusalem-patriarchate.info/blog/2017/06/04/the-church-of-jacobs-well/>, 20 Aralık 2019.

“Queen’s bones’ found in Winchester Cathedral royal chests”, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/uk-england-hampshire-48281733>, 27 Mart 2020.

(Çevrimiçi) <https://www.historyofparliamentonline.org/volume/1715-1754/member/frankland-frederick-meinhardt-1694-1768>, 9 Haziran 2019.

(Çevrimiçi) <https://www.dictionary.com/browse/saracen?s=t>, 15 Kasım 2019.

(Çevrimiçi) <https://www.lexico.com/en/definition/saracen>, 15 Kasım 2019.

A Catalogue of His Majesty's Library at Windsor, 1780.

A Catalogue of His Majesty's library at Kew, 1780.

A Catalogue of His Majesty's library at Kew, 1785, removed to the Pavilion, Brighton, with additions, 1822.

Analitical Review, or History of Literature, Domestic and Foreign, on an Enlarged Plan. Containing Scientific Abstracts of Important and Interesting Works, Published in English; A General Account of such as are of less Consequence, with Short Characters; Notices, or Reviews of Valuable Foreign Books; Criticisms of New Pieces of Music and Works of Art; and the Intelligence of Europe, etc., vol. III, London, 1789.

İzmir Merkez Müze ve Ören Yerleri, haz. İl Turizm ve Kültür Müdürlüğü, 2014, (Çevrimiçi)
<https://izmir.ktb.gov.tr/Eklenti/59075,izmir-merkez-muze-ve-oren-yerleri-trpdf.pdf?0>, 1 Aralık 2019.

Letters Written during a Residence in England. Translated from the French of Henry Meister, Containing Many Curious Remarks upon English Manners and Customs, Government, Climate, Literature, Theatres, &c. &c. &c. Together with a Letter from the Margravine of Anspach to the Author, London, 1799.

Manuscripts of Earl of Egmont. Diary of the First Earl of Egmont (Viscount Percival), vol. 2. 1734-1738, published by His Majesty's Stationery Office, London, 1923.

Manuscripts of Earl of Egmont. Diary of the First Earl of Egmont (Viscount Percival), vol. 3. 1739-1747, published by His Majesty's Stationery Office, London, 1923.

Old Bailey Proceedings Online (www.oldbaileyonline.org, version 8.0).

Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertakings, Studies and Labours of the Ingenious, in many Considerable Parts of the World, vol. XLIX, part I, London, 1756.

Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertaking, Studies, and Labour, of the Ingenious,

in Many Considerable Parts of the World, vol. LXV, part I, London, 1775.

The Travels of the Charles Thompson, Esq; Containing His Observations on France, Italy, Turkey in Europe, The Holy Land, Arabia, Egypt, and many other Parts of the World: Giving a particular and faithful Account of what is most remarkable in the Manners, Religion, Polity, Antiquities, and Natural History of those Countries: With a Curious Description of Jerusalem, as it now appears, and other places mention'd in the Holy Scriptures. Thw Whole forming a compleat View of the ancient and modern State of great part of Europe, Asia, and Africa. Publish'd from the Author's original Manuscript, interspers'd with the Remarks of several other modern Travellers, and illustrated with Historical, Geographical, and Miscallenous notes by Editor , v. 3, Reading, 1744.

ÖZGEÇMİŞ

1993 yılında Ankara’da doğdu. İlk öğretimini İstanbul’da, orta öğretimini Kocaeli’nde tamamladı. 2016 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünden mezun oldu. 2017 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Akdeniz Dünyası Çalışmaları Bölümünde yüksek lisansına başladı. İyi düzeyde İngilizce ve okuyabilir düzeyde Fransızca bilmektedir.

